

Vizyoner

Dergisi

CİLT:11 SAYI:28 YIL:2020 ISSN: 1308-9552



Süleyman Demirel University

Visionary

VOLUME:11 ISSUE:28 YIL:2020 Journal

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Prof. Dr. İlker Hüseyin ÇARIKÇI
(Süleyman Demirel Üniversitesi Adına / On Behalf of Süleyman Demirel University)

Editör / Managing Editor

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Erdal EKE
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Aykut SEZGİN

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Onur DEMİREL

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. İlker Hüseyin ÇARIKÇI Süleyman Demirel Üniversitesi	Prof. Dr. Adem KORKMAZ Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Durmuş ACAR Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Prof. Dr. Hasan Hüseyin YILDIRIM Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Attila ACAR İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	Prof. Dr. Metin TOPCUOĞLU Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU Süleyman Demirel Üniversitesi	Prof. Dr. Reşad Şahbazoğlu MURADOV Azerbaijan State University of Economics
Prof. Dr. Şeref KALAYCI Karadeniz Teknik Üniversitesi	Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Erdal EKE Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Aykut SEZGİN Süleyman Demirel Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Seil S. NAZHIMUDINOVA Kyrgyz-Turkish Manas University	Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Tiago André LOPES Oporto Global University

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	Prof. Dr. Dilaver TENGİLİMOĞLU Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrettin USUL İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	Prof. Dr. Kürşat ÖZDAŞLI Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Levent AYTEMİZ Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi	Prof. Dr. Mehmet Emin ERÇAKAR Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Metin DURGUT Alanya Hamdullah Emin Paşa Üniversitesi	Prof. Dr. Murat BASKICI Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Murat KAYALAR Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Prof. Dr. Mustafa SAKAL Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Neşe KUMRAL Ege Üniversitesi	Prof. Dr. Yalçın KARATEPE Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aygun ALASGAROVA Azerbaijan State University of Economics	Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mustafa LAMBA Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ömer Kürşad TÜFEKÇİ Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi	Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Saadet GANDILOVA Azerbaijan State University of Economics
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Şenol BABUŞCU Başkent Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Habeebullah ZAKARIYAH International Islamic University

Amaç / Aim

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi ISSN 1308-9552, Süleyman Demirel Üniversitesi bünyesinde 2009 yılında yayın hayatına başlayan uluslararası hakemli bir e-dergidir. Derginin amacı, İktisadi ve idari programları kapsayan tüm alanlarla ilgili bilimsel çabalara öncülük etmek için bilim insanlarının bilgi, görüş ve önerilerini paylaştıkları, özgür bilimsel düşünce gücünü destekleyen uluslararası bilimsel bir platform oluşturmaktır. Bu anlamda Vizyoner Dergisi'nin en temel vizyonu evrensel ölçekte bilgi üretmek toplumun ihtiyaç ve beklentilerine göre sosyal, ekonomik ve politik gelişmelere ilham ve yön veren uluslararası bir dergi olmasıdır.

Süleyman Demirel University Visionary Journal (ISSN 1308-9552) is an international refereed e-journal that begun to be issued in 2009 within the body of Süleyman Demirel University. In order to pioneer scientific endeavours related to all the fields of economic and administrative sciences the aim of the journal is to form an international scientific platform where the knowledge, opinion and proposals of the scientists are shared, and that supports free scientific thoughts. In this context, the major vision of Visionary Journal is to be an international journal that would inspire and direct social, economic and political developments according to the needs and expectations of the society by producing universal knowledge creation.

Kapsam / Scope

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, iktisadi ve idari bilimler ile ilgili tüm konularda Türkçe veya İngilizce hazırlanmış araştırma makaleleri, derleme makaleler ve olgu sunumlarını kabul etmektedir. Dergi Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında olmak üzere yılda üç sayı olarak yayımlanmaktadır. Dergiye gönderilen makalelerden değerlendirme ücreti ve başvuru ücreti alınmamaktadır. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmış olmalıdır. Vizyoner Dergisi yayın etiği konusunda COPE (Committee on Publication Ethics) ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tarafından belirlenen yayın etiği ilke, standart ve tavsiyelerini gözetmektedir. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler iThenticate veya Turnitin intihal programından geçirilmektedir. Vizyoner dergisi açık erişim politikası benimsemiş bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm eserler Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY) ile lisanslanmaktadır. Dergide yayımlanan yazılardaki görüşler derginin görüşleri değildir. Tüm sorumluluk yazarlarına aittir. Yazarlara nakit olarak telif ücreti ödenmemektedir.

Süleyman Demirel University Visionary Journal accepts research articles, review articles and case reports on all the subjects of the fields of economics and administrative sciences that are written in Turkish or English. The journal is published three times in a year, namely in January, May and September. Evaluation fee and application fee are not charged from the articles sent to the journal. The articles submitted for publication in the Journal should be prepared in accordance with the rules of research and publication ethics. In terms of publication ethics Visionary Journal pursues the principles, standards and recommendations of the publication ethics determined by COPE (Committee on Publication Ethics) and ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors). The articles that are sent to the Journal are going to be scanned through the iThenticate or the Turnitin plagiarism program. Visionary Journal is a journal that adopts open access policy. All the papers published in the Journal are licensed by Creative Commons Attribution 4.0 International license (CC BY 4.0). The opinions in articles published in the journal are not the views of the journal. All responsibility belongs to the authors. The journal does not pay any royalties to authors.

Dizgi / Type Setting

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL

Kapak Tasarım / Cover Design

Grafiker / Graphic Designer Durmuş Ali GÜRTOKLU

İletişim Adresi / Contact Info

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi
Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Doğu Kampüsü, 32260, Çünür, Isparta / TURKEY

<https://dergipark.org.tr/pub/vizyoner>

vizyoner@sdu.edu.tr

+90 246 2110548

İndeksler / Indexes

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi aşağıdaki veri tabanları/bibliyografya/indeksler tarafından taranmaktadır:

Süleyman Demirel University Visionary Journal are indexed in the following data bases/bibliographies/indices:



EBSCOHOST (2011)



Academic Resource Index
(ResearchBib) (2016)



MIAR (2016)



Scientific Indexing Services
(SIS) (2016)



Arastirmax (2017)



Akademik Araştırmalar İndeksi
(Acarindex) (2017)



Directory of Open Access
Journals (DOAJ) (2019)



TR Dizin (2019)



Asos Index (2014)



Directory of Research Journals
Indexing (2016)



Journal Factor (2016)



Sosyal Bilimler Atf Dizini
(SOBIAD) (2017)



CiteFactor (2017)



Eurasian Scientific Journal
Index (2019)



EuroPub (2019)



Open Academic Journals Index
(OAJI.net) (2020)

Hakem Kurulu / Referee Board

- Prof. Dr. Ahmet KALENDER
Selçuk Üniversitesi
- Prof. Dr. Bekir GÖVDERE
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Prof. Dr. Erkan ERDİL
Ortadoğu Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Hamza ÇEŞTEPE
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
- Prof. Dr. İsmail AĞIRBAŞ
Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Hacer Tuğba EROĞLU
Selçuk Üniversitesi
- Prof. Dr. Mahmut AKBOLAT
Sakarya Üniversitesi
- Prof. Dr. Nuri ÖMÜRBEK
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Prof. Dr. Ümit ARKLAN
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ayfer GEDİKLİ
İstanbul Medeniyet Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ceren KALFA ATAAY
Akdeniz Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ertuğrul YILDIRIM
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gülşan ÖZGÜN BAŞIBÜYÜK
Akdeniz Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hasan Hüseyin AYGÜL
Akdeniz Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Huriye TEKİN ÖNÜR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Koray TUAN
Çukurova Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mustafa Serhan YÜCEL
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Tahsin AKÇAKANAT
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ümit SEYFETTİNOĞLU
Akdeniz Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Zafer YILDIZ
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Ali Osman BALKANLI
İstanbul Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Aysun ÖCAL
Aksaray Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Erdal AYDEMİR
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Hasan BARDAKÇI
Harran Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Meyrem TUNA UYSAL
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Prof. Dr. Ayhan KAPUSUZUĞLU
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Prof. Dr. Bekir PARLAK
Uludağ Üniversitesi
- Prof. Dr. Fikret OTLU
İnönü Üniversitesi
- Prof. Dr. Hüseyin GÜL
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Prof. Dr. İsmail BEKÇİ
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Prof. Dr. Kamil KAYA
İstanbul Gelişim Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehveş TARIM
Marmara Üniversitesi
- Prof. Dr. Selda ÇAĞLAR
Trakya Üniversitesi
- Prof. Dr. Yusuf ÇELİK
Hacettepe Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Barış ÖVGÜN
Ankara Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Enver BOZDEMİR
Düzce Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Fatih KONAK
Hitit Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Halil İbrahim KORUCA
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hidayet Gizem ÜNLÜ ÖREN
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hüseyin Naci BAYRAÇ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Murat ÇUHADAR
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Oğuz KARA
Düzce Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Doç. Dr. Ömer Akgün TEKİN
Akdeniz Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ummuhan KAYGISIZ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Volkan YILMAZ
Boğaziçi Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Ahmet ÇALIK
KTO Karatay Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Alper YILMAZ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Elif KIRAN
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Gözde YEŞİLAYDIN
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Mehmet YİĞİT
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Muhammet Burak KILIÇ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Murat KAYA
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Mustafa CANBAZ
Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Ozan ÖZDEMİR
Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Seyfi KILIÇ
Süleyman Demirel Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Mustafa ATATORUN
Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Nazan ŞAK
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Sema AKPINAR
Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr. Yunus GÜLCÜ
Fırat Üniversitesi

Hakem kurulu listesi, dergimizin bu sayısında yayınlanan ve yayınlanması uygun bulunmayan makaleleri değerlendiren hakemlerden oluşmaktadır. Hakemlerimize dergimize yapmış oldukları katkıdan dolayı teşekkürlerimizi sunarız.

This list of Reviewer Board constitutes of the referees that evaluate the articles that are published in this volume of our Journal and the articles that are found to be insufficient to be published. We thank all the referees for their priceless contributions to our Journal.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / Research Article

Prof. Dr. Ömer TEKŞEN

Adile AKTAR

Ortak Kontrole Tabi İşletme Birleşmelerinin Muhasebeleştirilmesi

Accounting of Business Combinations under Common Control

629-636

Araştırma Makalesi / Research Article

Doç. Dr. Musa TÜRKÖĞLU

İlayda KONAC

Dış Ticaret ve Cari İşlemler Dengesi Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerinde Etkili Midir? 1984-2016
Dönemine Ait Bir Regresyon Analizi Uygulaması

*Are Foreign Trade and Current Account Balance Effective on Turkey's Economic Growth? A Regression
Analysis for 1984-2016*

637-654

Araştırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Adem ÖZBEK

Tasarruf Davranışına Alternatif Olan Bireysel Emeklilik Sistemi Üzerinde Finansal Okuryazarlığın Etkisi

The Effect of Financial Literacy on the Individual Pension System That Is an Alternative to Saving Behaviour

655-664

Araştırma Makalesi / Research Article

Assist. Prof. Dr. Erkan KARA

Prof. Dr. Ahmet DİKEN

Climatic Change: The Effect of Rainfall on Economic Growth

İklim Değişikliği: Yağışların Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi

665-679

Araştırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Ersin Nail SAĞDIÇ

Doç. Dr. Fazlı YILDIZ

Hasan Hüseyin SAYIN

Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Vergi Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Kırılgan Beşli Ülkeler Örneği

*The Relationship between Foreign Direct Investment, Tax Revenues and Economic Growth: The Case of Fragile
Five Countries*

680-699

Araştırma Makalesi / Research Article

Assist. Prof. Dr. Levent ŞAHİN

Export and Cultural Affinity Relationship: The Example of Russia (2001-2018)

İhracat ve Kültürel Yakınlık İlişkisi: Rusya Örneği (2001-2018)

700-709

Araştırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BALYEMEZ

Kıbrıs Türk Toplumunun Devletleşme Sürecinde Mülkiye'nin Etkisi (İsmail Bozkurt'un Deneyimleriyle)

The Effects of Mülkiye in the State Process of the Turkish Cypriot Community (With the Experiences of İsmail Bozkurt)

710-725

Araştırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Meyrem TUNA UYSAL

Zeynep ALTUNAY

Yaşlılara Yönelik Şiddet: "Beyaz Melek" Filmi Örneği

Violence against the Elderly: "White Angel" Movie Example

726-737

Araştırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Müge MANGA

Öğr. Gör. Dr. Orhan CENGİZ

Çevresel Kuznets Hipotezine Küreselleşme Eksenli Yaklaşım: Türki Cumhuriyetler Örneği

Globalization Based Approach to Environmental Kuznets Hypothesis: The Case of Turkic Republics

738-752

Araştırma Makalesi / Research Article

Assist. Prof. Dr. Onur Kemal YILMAZ

Assist. Prof. Dr. Gencay KARAKAYA

A Research on the Internal Control Compliance Action Plans Created By the Municipalities in Turkey in Accordance with COSO Model

Türkiye'de Belediyelerin COSO Modeli Uyarınca Oluşturdukları İç Kontrol Uyum Eylem Planları Üzerine Bir Araştırma

753-769

Araştırma Makalesi / Research Article

Res. Assist. Dr. Fatma DEMİRCAN KESKİN

A Fuzzy Integrated Approach for Resilient Supply Chain Network Design Problem
Esnek Tedarik Zinciri Ağ Tasarımı Problemi İçin Bulanık Bütünleşik Bir Yaklaşım

770-789

Araştırma Makalesi / Research Article

Arş. Gör. Ceren DİRİK

Dr. Öğr. Üyesi Serap ŞAHİN

Türkiye'deki Sağlık Hizmetlerinin Etkinlik ve Verimlilik Analizi: Radyal ve Radyal Olmayan VZA ve MVE
Modellerinin Karşılaştırması

*Efficiency and Productivity Analysis of Health Services in Turkey: A Comparison of Radial and Non-Radial
DEA and MPI Models*

790-814

Araştırma Makalesi / Research Article

Arş. Gör. Fevzi AKBULUT

Türkiye'de Sağlık Alanında Maliyet Üzerine Yapılan Araştırmaların Bibliyometrik Analizi
Bibliometric Analysis of Researches on Cost in the Field of Health in Turkey

815-828

Araştırma Makalesi / Research Article

Fatma AKAR

Dr. Öğr. Üyesi Emre SAVUT

Siyasal Liderlik ve Bir Siyasal Lider Olarak Muhsin Yazıcıoğlu
Political Leadership and Muhsin Yazıcıoğlu as a Political Leader

829-854

Araştırma Makalesi / Research Article

Şerife SÖYLEMEZ

Doç. Dr. Şerife Didem KAYA

Mesleki Uygulama Beklentilerinin Kariyer Motivasyonu Üzerine Etkisi: Sağlık Yönetimi Bölümü Öğrencilerine
Yönelik Bir Araştırma

*The Impact of the Expectations of Professional Practice on Career Motivation: A Study on the Students of
Health Management Department*

855-874

Araştırma Makalesi / Research Article

Zeynep EZANOĞLU

Doç. Dr. Dilek ÇETİN

Yükselen Ekonomilerde Yeniliğin Gelir Dağılımı Üzerine Etkisi
The Effect of Innovation on Income Distribution in Emerging Countries

875-885

Derleme Makalesi / Review Article

Assist. Prof. Dr. Onur KULAÇ

Assist. Prof. Dr. Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE

The Renewable Energy Policy of Turkey under the Impact of the European Union
Avrupa Birliği Etkisinde Türkiye'nin Yenilenebilir Enerji Politikası

886-897

Derleme Makalesi / Review Article

Dr. Öğr. Üyesi Şerafettin ERTEN

Prof. Dr. Mehmet AKTEL

Engellilerin Erişebilirlik Hakkı: Engelsiz Kent Yaklaşımı Çerçevesinde Bir Değerlendirme
Right of Accessibility of People with Disabilities: An Assessment in the Framework of Barrier-Free City Approach

898-912

Derleme Makalesi / Review Article

Dr. Saniye VATANDAŞ

Oyun ve Oyuncak: Teknolojik ve Toplumsal Dönüşüm Sürecinde Oyun ve Oyuncakın Anlamsal ve İşlevsel Değişimi

Games and Toys: Semantic and Functional Change of Games and Toys in The Process of Technological and Social Transformation

913-930

Derleme Makalesi / Review Article

Arş. Gör. Aslı METİN

Prof. Dr. Ramazan ERDEM

Sağlık Sektöründe Kayıt Dışı Ekonomi
Unrecorded Economy in the Health Sector

931-945

YAYIN İLKELERİ

1. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında olmak üzere yılda üç kez yayımlanan uluslararası hakemli bir e-dergidir.
2. Dergiye iktisadi ve idari bilimler ile ilgili tüm konularda hazırlanmış araştırma makaleleri, derleme makaleler ve olgu sunumları gönderilebilir. Dergide yayımlanan derleme makaleler ve olgu sunumları sayısı toplam makale sayısının % 25'ini geçemez.
3. Dergiye gönderilen makalelerden değerlendirme ücreti ve başvuru ücreti alınmamaktadır.
4. Dergiye makale gönderen bir yazarın üst üste iki sayıda ve aynı yıl içerisinde birden fazla sayıda makalesi yayımlanamaz. Dolayısıyla dergide yayımlanması için birden fazla makale gönderen yazarlar bu kuralı kabul etmiş sayılmaktadır.
5. Makaleler Türkçe veya İngilizce dillerinde yazılmış olmalıdır.
6. Makaleler web sayfamızdan elde edilebilecek dergi makale şablonu kullanılarak hazırlanmalıdır.
7. Makaleler yazım kurallarımıza uygun bir şekilde hazırlanarak DergiPark sistemi üzerinden gönderilmelidir. Makaleler ile birlikte tüm yazarlar tarafından imzalanarak hazırlanmış Makale Başvuru Formunun da sisteme yüklenmesi gerekmektedir. Yazarlar; unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, iletişim bilgilerini ve Orcid ID bilgilerini sisteme eksiksiz bir şekilde eklemelidir. DergiPark sistemi üzerinden makale gönderemeyen yazarlar vizyoner@sdu.edu.tr adresine mail atarak teknik destek alabilirler.
8. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmış olmalıdır. Yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir. Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir. Dolayısıyla etik kurul izin belgesi gerektirdiği halde bu belgeyi göndermeyen makaleler değerlendirmeye alınmayacak ve reddedilecektir.
9. Dergiye gönderilen bir makale ön kontrol, değerlendirme ve düzenleme şeklinde üç aşamadan geçmektedir. Yazarlar makaleyi gönderdikten sonra sadece ön kontrol aşamasında DergiPark sistemi üzerinden makaleyi geri çekebilirler. Diğer aşamalarda makalenin yazarlar tarafından geri çekilmesi mümkün değildir. Süreç makalenin kabul edilmesi veya reddedilmesi şeklinde tamamlanmak suretiyle sona erecektir.
10. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler ilk olarak ön kontrol aşamasından geçirilmektedir. Bu aşama, makale gönderildiği tarihten itibaren en geç 20 gün içerisinde tamamlanmaktadır. Bu aşamada makalenin yayın ilkelerimize, yazım kurallarımıza, yayın etiği kurallarına ve bilimsellik şartlarına uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığı kontrol edilmektedir. Yapılan değerlendirme çerçevesinde makalenin hakem değerlendirme sürecine geçebileceği, hakem değerlendirme sürecine geçebilmesi için belirtilen eksikliklerin giderilmesi gerektiği veya hakem değerlendirme sürecine alınması ve yayınlanmasının uygun olmadığı kararı verilebilmektedir. Makaleye ilişkin hakem değerlendirme sürecine geçebilmesi için belirtilen eksikliklerin giderilmesi gerektiği kararı verilirse yazarlar tarafından en geç 20 gün içerisinde bu eksikliklerin tamamlanması gerekmektedir. Aksi durumda makalenin değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.
11. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler ön kontrol aşamasında iThenticate veya Turnitin intihal programlarından geçirilmektedir. Benzerlik indeksi oranı % 20'den yüksek olan makaleler değerlendirme sürecine alınmadan reddedilmektedir. Makaleye ilişkin intihal değerlendirmesi dergi tarafından yapılacak olup, yazarların herhangi bir intihal raporu göndermesine gerek bulunmamaktadır. Çalışmalarını gönderen yazarlar; makalede hiçbir şekilde intihal yapmadığını, intihalden doğan tüm sorumlulukların kendilerine ait olduğunu, bu konuda derginin hiçbir sorumluluğunun olmadığını beyan etmiş olmaktadır.
12. Ön kontrol aşamasından sonra makaleler değerlendirme aşamasına geçmektedir. Değerlendirme aşamasının başında makaleler editör kurulu veya yayın kurulu tarafından kalitesi, özgünlüğü ve bilime katkısı açısından incelenmekte ve en geç 10 gün içerisinde makalenin hakem değerlendirme sürecinin başlamasına veya hakem değerlendirme sürecine alınmadan reddedilmesine karar verilmektedir.

13. Makalenin hakem değerlendirme süreci başlayabilir kararından sonra ise makale içerik ve biçim açısından incelenmek üzere en az iki hakeme (çift kör hakeme) gönderilmektedir. Makaleyi değerlendiren hakemlerin kimlikleri hakkında yazarlara, makalenin kime ait olduğu konusunda da hakemlere bilgi verilmemektedir. Makale, hakemlerine gönderildikten sonra makaleleri değerlendirip değerlendiremeyeceği kararını en geç 10 gün içerisinde vermeleri, değerlendirmeyi kabul ettikleri takdirde 30 günlük süre içerisinde değerlendirme raporlarını göndermeleri istenmektedir. Verilen sürede geri dönüş yapmayan hakemlere uyarıda bulunularak en fazla iki defa olmak üzere 10'ar günlük ek süre verilmektedir. Hakemin verilen ek sürelerde de geri dönüş yapmaması durumunda makaleye yeni bir hakem atanmaktadır. Hakemler ilk tur değerlendirmesini tamamladıktan sonra ikinci ve üçüncü tur değerlendirmelere ihtiyaç duyarsa yukarıda belirtilen süreler tekrar baştan işlemektedir.
14. Hakemlerden gelen değerlendirme raporları doğrultusunda makalenin yayınlanmasına, yazardan düzeltme istenmesine ya da makalenin reddedilmesine karar verilecektir. Yazardan düzeltme istenmesi durumunda, düzeltmenin en geç 2 ay içerisinde yapılarak dergimize ulaştırılması gerekmektedir. Aksi durumda makalenin değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.
15. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, editör kurulu makaleyi üçüncü bir hakeme gönderebilir veya hakem raporları çerçevesinde makalenin reddedilmesine karar verebilir. Dolayısıyla dergiye gönderilen bir makalenin yayımlanabilmesi için en az iki ayrı hakemden olumlu görüş alması gerekmektedir.
16. Değerlendirme aşamasından başarıyla geçen makaleler kabul edilerek düzenleme aşamasına geçmektedir. Düzenleme aşamasında makaleler, geliş tarihleri dikkate alınarak editör kurulu kararına göre yayın sürecine alınmaktadır. Bu aşamada her ne sebeple olursa olsun makalelerin yayım sürecini öne çekmeye ilişkin yazarların istekleri dikkate alınmamaktadır. Bu anlamda Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi belli bir sayıda yayımlanmak için makale kabul etmemekte, yazarlar istedikleri zaman dergiye makale gönderebilmektedir.
17. Düzenleme aşamasında, makalenin yayınlanma sırası geldiğinde dizgi ve mizanpaj işlemleri başlamaktadır. Dizgi ve mizanpaj işlemleri bittikten sonra makale kontrol amaçlı son bir kez yazarlarına gönderilmektedir. Yazardan gelecek geri dönüşten sonra makaleler mizanpaj editörümüzün son kontrolünden geçecek ve makaleye DOI numarası verilerek yayım süreci başlayacaktır. Yazarlar kontrollere ilişkin belirtilen süre içinde geri dönüş yapmadıkları takdirde editör kurulu kararıyla makale bir sonraki sayıya kaydırılacak veya mevcut haliyle yayımlanacaktır.
18. Dergide yayınlanması uygun bulunmayan makaleler yazarına geri gönderilmeyecektir.
19. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüşler derginin görüşleri değildir ve tüm sorumluluk yazarlarına aittir. Dergide yayımlanan makalelerin yazarlarına nakit olarak telif ücreti ödenmemektedir.
20. Yayın ilkelerine uygun olmayan makalelerin başvuruları kabul edilmeyecektir. Eksiklikleri sonradan tespit edilen makalelerin ise hangi aşamada olduğuna bakılmaksızın değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.

YAYIN ETİĞİ

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi yayın etiği konusunda COPE (Committee on Publication Ethics) ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tarafından belirlenen yayın etiği ilke, standart ve tavsiyelerini gözetmektedir. Buna göre kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de buna dahildir. Yayın etiği kapsamında tüm paydaşların özetle aşağıdaki etik sorumlulukları taşıması beklenmekte olup, her türlü etik vakası COPE kuralları gereğince değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Yazarların Etik Sorumlulukları:

- Yazarlar dergiye gönderdikleri makaleleri başka bir yerde yayınlamamış ya da yayınlanmak üzere göndermemiş olmalıdır.
- Yazarlar makalelerinde kullandıkları tüm alıntılara kaynak göstermiş olmalıdır.
- Yazarlar makalenin kendi çalışmaları olduğunu, hiçbir şekilde intihal yapmadıklarını, intihalden doğan tüm sorumlulukların kendilerine ait olduğunu, bu konuda derginin hiçbir sorumluluğunun olmadığını beyan etmiş olmalıdır.
- Yazarlar makaleye bilimsel katkı verdiklerini garanti etmeli ve tüm yazarların makale üzerinde eşit sorumluluğa sahip olduğu bilinmelidir.
- Sorumlu yazar makalede adı geçen tüm ortak yazarların yayına ve ortak yazar olarak adlandırılmaya razı olduğunu garanti etmelidir. Çalışmaya önemli katkılar sağlayan tüm kişiler ortak yazar olarak adlandırılmalıdır. Bunun dışındaki kişilere teşekkür kısmında yer verilmelidir.
- Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları veya çıkar çatışmasını beyan etmekle yükümlüdür.
- Yazarlar gerekli görülmesi halinde makalede yer alan veri setlerine ulaşım imkanı sağlamalıdır.
- Yazarlar dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleleri araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlamış olmalıdır. Yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları:

- Araştırmayı incelemek için yeterli nitelikte olmayan veya makaleyi hızlı bir şekilde değerlendirmesinin imkansız olacağını bilen seçilmiş herhangi bir hakem, editöre bu durumu bildirmeli ve inceleme sürecinden mazurunu istemelidir.
- Hakemler kendilerine ulaşan makaleleri gizli tutmak ve hakemlik sürecinden elde ettikleri bilgileri kişisel menfaatleri için kullanmamakla yükümlüdürler.
- Hakemler raporlarını veya makale hakkındaki bilgileri başkalarıyla paylaşmamalıdır ve editörün izni olmadan yazarlarla doğrudan iletişim kurmamalıdır.
- Hakemler makaledeki potansiyel etik meseleler konusunda özenli olmalı ve bunları editörün dikkatine sunmalıdır. Buna, değerlendirmedeki makale ile hakemin kişisel bilgi sahibi olduğu herhangi başka bir yayınlanmış çalışma arasındaki özlü benzerlik ve örtüşme dâhildir.
- Hakemlik nesnel bir şekilde yapılmalıdır. Yazarlara dair kişisel eleştirilerde bulunulmamalı, değerlendirmeler yapıcı, dürüst ve kibar olmalıdır.
- Hakemler yazarlarından herhangi biriyle rekabetçi, işbirlikçi veya başka türlü bir ilişki veya bağlantıdan kaynaklanabilecek potansiyel bir çıkar çatışmasına sahip olduğu bir makaleyi değerlendirmeyi kabul etmeden önce editöre danışmalıdır.

Editör Kurulunun Etik Sorumlulukları:

- Dergide hangi makalelerin yayınlanacağına karar vermek editör kurulunun sorumluluğundadır. Yazarların makalelerini değerlendiren editör kurulu; ırk, cinsiyet, cinsel yönelim, dini inanç, etnik köken, vatandaşlık ya da politik felsefelerinden bağımsız olarak değerlendirme yapmalıdır. Alınacak karar, makalenin doğruluğu, geçerliliği ve önemi ile derginin kapsamının uygunluğuna dayanmalıdır. İftira, telif hakkı ihlali ve intihal ile ilgili mevcut yasal gereklilikler de dikkate alınmalıdır.
- Editör veya herhangi bir editör kurulu üyesi, ilgili yazar, hakemler, potansiyel hakemler, diğer editör danışmanları ve yayıncılardan başka kimseye bir makale hakkında bilgi ifşa etmemelidir.
- Sunulan bir makalede açıklanan yayınlanmamış malzemeler, yazarın açık yazılı izni olmaksızın editörün veya editör kurulunun kendi araştırmalarında kullanılmamalıdır.

YAZIM KURALLARI

1. Makaleler dergi makale şablonu kullanılarak “MS Office Word 2010” veya üzeri bir versiyonda, A4 boyutlarında hazırlanmalıdır. Uzunluğu ise dergi formatında 30 sayfayı geçmemelidir.
2. Sayfa düzeni; Üst: 5 cm, Alt: 2,5 cm, Sol: 2,5 cm ve Sağ: 2,5 cm olmalıdır.
3. Makaleler 10 punto ve “Times New Roman” karakteri ile tek satır aralığı kullanılarak yazılmalıdır. Yazımda, virgül ve noktalardan sonra bir karakter ara verilmelidir. Paragraflarda başlangıç girintisi kullanılmamalı, paragraftan önce ve sonra ise 6nk boşluk bırakılmalıdır. Paragraflar arasında ilave boş satır bırakılmamalıdır.
4. Makalenin ilk sayfasında 12 punto olarak Türkçe ve İngilizce başlık, 10 punto olarak en az 120 en fazla 200 kelimededen oluşan tek paragraf halinde Türkçe ve İngilizce öz ile en az 3 en fazla 5 tane olmak üzere Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler bulunmalıdır. Dili İngilizce olan makalelerde başlık, öz ve anahtar kelimeler, önce İngilizce sonra Türkçe olarak verilmelidir.
5. Makalelerde yazarların en fazla 5 tane olmak üzere JEL (Journal of Economic Literature) sınıflandırma kodlarını belirtmesi gerekmektedir.
6. Makalede ana başlıklar ve alt başlıklar kalın (bold) ve sola yaslı (girintisiz) olarak **1.**, **1.1.**, **1.1.1.**, **1.1.2.**, **1.1.2.1.** gibi ondalıklı şekilde numaralandırılmalıdır. Numaralandırmaya “Giriş” başlığından başlanmalı ve “Sonuç” başlığına kadar devam etmelidir. Makalede ana başlıkların bütün harfleri büyük yazılmalı, alt başlıkların ise sadece baş harfleri büyük yazılmalıdır. Ana başlıklardan önce 1 satır boşluk bırakılmalı, başlık sonrasında boşluk bırakılmamalıdır. Alt başlıkların ise hem öncesinde hem de sonrasında herhangi bir satır boşluğu bırakılmamalıdır.
7. Makale içindeki tüm tablo ve şekiller metnin uygun yerlerinde sayfaya ortalı olarak gösterilmelidir. Her tablo ve şekle kalın yazı tipinde bir sıra numarası (**Tablo 1.**, **Şekil 2.** vb. gibi) ve normal yazı tipinde bir başlık verilmelidir. Başlık; tablolarda üstte, şekillerde altta, sayfaya ortalı, yalnızca kelimelerin baş harfleri büyük olacak şekilde, 10 punto olarak, paragraftan önce ve sonra ise 6nk boşluk bırakılarak hazırlanmalıdır. Tablo ve şekil içindeki metin Times New Roman karakteri ile 8-10 punto aralığında ve tek satır olmalıdır. Grafik, çizelge, harita, çizim ve fotoğraf gibi tüm görseller şekil olarak nitelendirilmelidir. Tüm tablo ve şekiller yukarıda verilen sayfa düzenine uygun ve kolaylıkla okunacak biçimde olmalıdır. Tablo ve şekillerde açıklama ve kaynaklar tablo ve şeklin altında 8 punto olarak, paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak verilmelidir. Tablo ve şekilden önce ve sonra satır boşluğu bırakılmamalıdır.
8. Makalede denklem, model ve formüller sola yaslı yazılmalı, her biri sıralı bir şekilde numaralandırılmalı ve numaralar parantez içerisinde sağa yaslı yazılmalıdır. Denklem, model ve formüller öncesi ve sonrasında satır boşluğu bırakılmamalıdır.
9. Makalede madde işaretli metinler sola yaslı olarak paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak verilmelidir.
10. Makalede bir kaynaktan doğrudan alınan kelime sayısı 40 kelimenin altında ise alıntı yapılacak ifadeler tırnak içerisine alınarak ve kaynak gösterilerek metin içerisinde kullanılmalıdır. Alıntı 40 kelimeyi aştığında ise alıntılar normal metinde değil; yeni bir satırda, sol ve sağdan içe 1,25 cm girintili şekilde, italik olarak, paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak ve kaynak gösterilerek yapılmalıdır.
11. Makalede “ek” yapılacaksa eklere, ek başlığı (**Ek 1.**, **Ek 2.**, vb. gibi) verilmek suretiyle kaynakçadan sonra yer verilmelidir.
12. Dergiye gönderilen makaleler; referans sistemi, dipnot gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde American Psychological Association (APA 6) stilinde hazırlanmalıdır. Bu bağlamda atıflar metin içerisinde bağlaç yöntemi kullanılarak yapılmalıdır. Açıklama notları ise sayfa altında dipnot şeklinde, iki yana yaslı, 8 punto ve Times New Roman karakteri ile tek satır aralığı kullanılarak ve paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak yazılmalıdır.
13. Metin içerisinde atıflar yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı ve sayfa numarası şeklinde yapılmalıdır. Yazar adı yoksa kurum adı yazar yerine kullanılmalıdır.
 - **Tek yazarlı yayınlarda atıf:** (Dulupçu, 2001: 28).

- **İki yazarlı yayınlarda atıf (Türkçe makalelerde):** (Acar ve Tetik, 2013: 60).
 - **İki yazarlı yayınlarda atıf (İngilizce makalelerde):** (Acar and Tetik, 2013: 60).
 - **Birden fazla kaynağa atıf:** (Schumpeter, 1934: 66; Wood, 2005: 36; Acar ve Tetik, 2013: 60).
 - **Kaynağın tamamı için atıf:** (Drucker, 1995).
 - **Yazar adı olmayan kaynaklar için atıf:** (DPT, 2003: 45).
14. Üç, dört ve beş yazarlı çalışmalarda metin içindeki ilk atıfta tüm yazarların soyadları verilir. Diğer atıflarda ise ilk yazarın soyadının yanına vd. ifadesi eklenmelidir. İngilizce yazılan makalelerde vd. yerine et al. ifadesi kullanılmalıdır.
- **Metin içindeki ilk atıf (Türkçe makalelerde):** (Çarıkçı, Kalaycı ve Gök, 2009: 55).
 - **Metin içindeki diğer atıflar (Türkçe makalelerde):** (Çarıkçı vd., 2009: 55).
 - **Metin içindeki ilk atıf (İngilizce makalelerde):** (Çarıkçı, Kalaycı and Gök, 2009: 55).
 - **Metin içindeki diğer atıflar (İngilizce makalelerde):** (Çarıkçı et al., 2009: 55).
15. Altı ve daha fazla yazarı olan çalışmalarda atıf yapılırken sadece ilk yazarın soyadı belirtilir.
- **Metin içindeki atıf (Türkçe makalelerde):** (Dougherty vd., 2010: 10).
 - **Metin içindeki atıf (İngilizce makalelerde):** (Doughert et al., 2010: 10).
16. Yapılacak atıf bir internet sitesinden alınmışsa ve atfın yazarı belirli ise süreli yayınlardakine benzer şekilde atıf yapılmalıdır. İnternette indirilen kaynak için tarih verilmemişse ilgili dosyaya erişim tarihi kaynağın yılı olarak kullanılmalıdır. Eğer atfın yazarı belli değilse parantez içerisinde internet sitesinin kurumu ve erişim yılı yazılmalıdır.
- **Yazar adı ve yayın yılı belli olan atıf:** (Bebbington ve Song, 2004).
 - **Yazar adı ve yayın yılı belli olmayan atıf:** (Rekabet Kurumu, 2008).
17. Bir yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla eserine atıf yapılıyorsa, eserler yılın yanına a, b, c, şeklinde harf verilerek gösterilmelidir.
- (Kirzner, 1973a: 30).
 - (Kirzner, 1973b: 45).
18. Yazarın adı cümle içinde geçiyorsa aşağıdaki gibi atıf yapılmalıdır.
- Moran'a (1994: 36) göre,
19. Makalede kullanılan her türlü kaynak kaynakça bölümünde yer almalıdır. Kullanılan kaynaklar nitelik (tez, kitap, makale, rapor vb.) ayrımı yapılmaksızın yazar soyadına göre alfabetik olarak sıraya konulmalıdır. Aynı yazarın eserleri "en eski tarihli" olandan başlanarak kaynakçaya yerleştirilmelidir. Kaynaklar ilk satır sola yaslı, sonraki satırlar 1,25 cm sol içeriden başlatılmalıdır. Bunun için paragraf seçeneğindeki "ilk satır" kısmı "asılı" olarak değiştirilmeli ve değer olarak 1,25 girilmelidir. Kaynakçada dergi adı hariç tüm yayınlarda (makale adı, kitap adı, bölüm adı, tez adı, vb) başlığın ilk harfi büyük, diğerleri ise özel isim veya kısaltma değilse küçük harfle yazılmalıdır. Dergi adında ise her kelimenin ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. Kaynakça aşağıda belirtilen örneklere uygun olarak hazırlanmalıdır.

Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Kitabın adı*. Basım yeri: Yayınevi.

Erol, E. (2008). *Stratejik yönetim ve işletme politikası*. İstanbul: Beta Basım Yayım.

Acar, D. ve Tetik, N. (2013). *Genel muhasebe*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Korkmaz, A., Dulupçu, M. A., Gövdere, B. ve Songur, H. (2013). *İnsani ücret*. İstanbul: İGİAD Yayınları.

Çeviri Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Kitabın adı*. Çevirmenin adının baş harfi. Çevirmenin soyadı (Çev.), Basım yeri: Yayınevi.

Drucker, P. (1994). *Kapitalist ötesi toplum*. B. Çorakçı (Çev.), İstanbul: İnkilap Kitabevi.

Editörlü Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). Bölümün adı. Editörün adının baş harfi. Editörün soyadı (Ed.), *Kitabın adı* içinde (Bölümün sayfa aralığı), Basım yeri: Yayınevi.

Okçu, M., Aktel, M. ve Kerman, U. (2007). İki süreci anlamak: Kamu yönetiminde küreselleşme ve Avrupalılaşma. A. Yılmaz ve Y. Bozkurt (Ed.), *Küresel esintiler ve yerel etkiler sarmalında Türk kamu yönetimi* içinde (43-67), Ankara: Gazi Kitabevi.

Makaleler:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). Makalenin adı. *Derginin adı*, Cilt(Sayı), Sayfa aralığı.

Özkul, G. (2007). Kapitalist sistemin sürükleyici aktörleri: Ekonomik teoride girişimciler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 343-366.

Çelikkaya, S. ve Sezgin, A. (2014). Kamu harcamalarının kalkınmaya olan etkileri: Türkiye örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 40-59.

Akçakanat, T., Çarıkçı, İ. H. ve Dulupçu, M. A. (2011). Süleyman Demirel Üniversitesi öğrencilerinin Isparta'daki yaşam kalitesi ve Isparta halkına ilişkin tutumlarının değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3(4), 1-18.

Oruç, K. O. ve Çolak, M. (2019). Bulanık analitik hiyerarşi prosesi yöntemi ile yem seçimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(25), 495-510. doi:10.21076/vizyoner.611033

Tezler:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Tez başlığı*. Yüksek Lisans Tezi / Doktora Tezi, Kurum Adı, Yayın yeri.

Eke, E. (2014). *Neoliberal devlet döneminde sağlıkta dönüşüm programı uygulamalarına yönelik sektördeki paydaşların algısı*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Sempozyum/Konferanslar:

Yazarın Soyadı, Yazarın Adının Baş Harfi. (Yıl). Bildirinin adı., *Sempozyum/Konferans Adı*, Düzenleyen Kurum, Düzenlenme Tarihi, Düzenlenme Yeri, Sayfa Aralığı.

Karaatlı, M., Demirci, N., Aksoy, E. ve Ömürbek, N. (2014). Borsa performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile karşılaştırılması. *15. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu*, Süleyman Demirel Üniversitesi, 22-25 Mayıs 2014, Isparta, 673-689.

Araştırma Raporları:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Çalışmanın başlığı* (Rapor No. xxx). Yayın yeri: Yayıncı.

Pamuk, Ş. (2007). *Economic change in twentieth century Turkey: Is the glass more than half full?* (Working Paper No.41). Paris: The American University of Paris.

İnternet Kaynakları:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yayınlanma tarihi / Erişim tarihi). *Başlık*. Erişim adresi: İnternet Adresi, (Erişim Tarihi).

Bebbington, J. ve Song, E. (2004). *The adoption of IFRS in the EU and New Zealand*. Erişim adresi: <http://www.europe.canterbury.ac.nz/>, (14 Temmuz 2008).

Rekabet Kurumu. (2010). *Rekabet hukukunun esasları*. Erişim adresi: <http://www.rekabet.gov.tr/index.php?Sayfa=sayfaicerik&icId=53>, (17 Mart 2010).

Süleyman Demirel Üniversitesi. (2020). *Misyon & vizyon*. Erişim adresi: <https://w3.sdu.edu.tr/sayfa/5528/misyon-vizyon>, (10 Ocak 2020).

Gökçe, D. (2019, 19 Temmuz). *Çin'de 1992'den bu yana en düşük büyüme*. Erişim adresi: <https://www.aksam.com.tr/yazarlar/deniz-gokce/cinde-1992den-bu-c2yana-en-dusuk-buyume/haber-990522>, (15 Ocak 2020).

20. Yazım konusunda belirtilmeyen durumlarda bilimsel yazımlarda benimsenen hususlar dikkate alınmalıdır.

PUBLICATION PRINCIPLES

1. Süleyman Demirel University Visionary Journal is an international peer reviewed e-journal and published three times a year in January, May and September.
2. All scientific and original articles on any subject related to economics and administrative sciences could be submitted to the Journal. The number of review articles and case reports to be published could not pass 25% of the total number of articles.
3. No fee is charged from the articles sent to the journal for evaluation or for application.
4. A single author cannot publish two articles in succeeding two volumes or in one year. Therefore those authors who send more than one article to the Journal are accepted to approve the rule.
5. The articles should be written either in Turkish or in English.
6. The articles should be prepared by using the article template to be attained form the web site of the Journal.
7. The articles should be prepared in accordance with the spelling rules and should be uploaded to the DergiPark system. Together with the article(s) the Article Application Form that is signed by all the authors should be uploaded to the system. The authors should add their titles, institutions where they work/study, contact information and Orcid ID information to the system. Those authors who cannot upload their papers through the system may take technical support by e-mailing to vizyoner@sdu.edu.tr.
8. The articles sent to the Journal in order to be published should be prepared by the author(s) in accordance with research and publication ethics. For the research made in the article and for clinical and experimental studies on human and animal that necessitate ethics committee approval separate ethics committee approvals should be taken and these approvals should be mentioned in the article and should be documented. In those articles necessitating ethics approval, approval-related information (name of the committee, date and number) should be given in the method part and also in the first/last page of the article. In the case reports the information that the volunteer signed the informed consent form/consent form should be given in the article. Therefore in the cases that necessitate ethics committee approval, those articles that do not send these documents would not be evaluated and would be rejected.
9. An article sent to the Journal follows three stages: pre-control, evaluation and editing. After author(s) send(s) the article, the article may be withdrawn through DergiPark system only during the pre-control stage. In other stages, it is impossible for the author(s) to withdraw the article. The process ends with the approval or rejection of the article.
10. The articles sent to the Journal for publication are initially checked in the pre-control stage. The stage is completed at the latest in 20 days following the submission date of the article. In this stage, the article is checked for it compliance with our publication principles, spelling rules, the rules of publication ethics and being scientific. Within the scope of the pre-control three decision may be made: send to the reviewer (evaluation) process, for the article to be sent to the reviewer some alterations should be made, and insufficient for sending to the reviewer and for publishing. If the second decision – for the article to be sent to the reviewer some alterations should be made – is taken, the author(s) has/have 20 days for making the alterations and resend the article. Otherwise, the evaluation process of the article would be terminated and the article would be rejected.
11. The articles sent to the Journal for publication are checked with iThenticate or Turnitin plagiarism software in the pre-control stage. Those articles having a similarity index of more than 20% are rejected without taking to the evaluation process. The plagiarism evaluation of the articles are going to be made by the Journal, hence the author(s) do(es) not need to attach plagiarism report. The authors who submit their papers are accepted to have declared that they do not plagiarize; they accept any sanction caused by any plagiarism; and they admit that the Journal have no responsibility on such situations.

12. Following the pre-control stage, the articles pass to the evaluation stage. In the beginning of the evaluation stage, the articles are inspected by the editorial board or publication board for the quality, originality and scientific contribution and within 10 days at most, the article is sent to the reviewers or is rejected without sending to the reviewers.
13. After the decision that the article may be sent to the reviewers for the evaluation stage, the article is sent at least two reviewers (double blind reviewers) for a control in terms of content and format. No information is given to the authors about the identities of the reviewers or to the reviewers about the owner(s) of the article. The reviewers are requested to make a decision whether they are going to evaluate the article or not within 10 days and if they accept to evaluate the article to finish their evaluation within 30 days and send their evaluation reports. Those reviewers who do not send the reports within the duration are warned and additional time of 10 days may be given for twice at most. In case of not sending the reports event within the additional duration, the article is sent to another new reviewer. If the reviewers need a second or third time evaluation following the first one, the aforementioned durations are initiated from the beginning.
14. In accordance with the evaluation reports from the reviewers, the paper may be published, may be re-sent to the author(s) for correction, or may be rejected. In case of a correction all correction(s) should be made within at the latest 2 months and sent to the Journal. Otherwise, the evaluation process of the article would be terminated and the article would be rejected.
15. If one of the reviews is positive while the other is negative, the editorial board may send the article to the third reviewer or may reject the article in accordance with the reviewer report. Therefore, in order for an article to be published, it should take positive decisions from at least two separate reviewers.
16. Those articles that are found to be sufficient in the evaluation stage are sent to the editing stage. In the editing stage, with the decision of the editorial board, the articles are taken to the publication phase by taking the submission dates into account. In this stage, the requests of the authors for their articles to be published earlier are refused whatever the reason of the authors. In this respect, Süleyman Demirel University Visionary Journal do not accept any article for publishing it in a particular volume and the authors may submit articles to the Journal at any time they desire.
17. In the editing stage, when the publication turn comes, the typesetting and layout processes are initiated. After the completion of typesetting and layout processes, the article is sent to the author(s) once more for a last-check. After the return of the author, the articles are checked by the editor for the last time and the publication process of the article is initiated after giving a DOI number to the article. If the author(s) do(es) not return in the determined time duration, the article may be shifted to the following volume or may be published with its last format.
18. Those studies that are found to be insufficient would not be send back to the author(s).
19. The opinions in the articles published in the Journal are not the opinions of the Journal and all the responsibility belongs to the authors. The Journal does not pay any royalties to the author(s) of the articles published.
20. The applications of those articles that are not improper in terms of publication principles would not be accepted. The evaluation process of those articles whose deficiencies are noticed later on, would be terminated and the article would be rejected regardless of the stage of the evaluation process.

PUBLICATION ETHICS

In terms of publication ethics Visionary Journal pursues the principles, standards and recommendations of the publication ethics determined by COPE (Committee on Publication Ethics) and ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors). Accordingly, all the articles that do not comply with the accepted standards of ethics are rejected. The rule also applies for those articles that contains discrepancies which are detected after the publication. In the context of publication ethics, all the shareholders are expected to bear the following ethical responsibilities in brief and all the ethical incidences are going to be evaluated in compliance with COPE rules.

Ethical Responsibilities of Authors:

- Authors should send those articles which have not been published elsewhere or which have not been sent anywhere.
- Authors should give references to all the citations in their articles.
- Authors are accepted to declare that the article belongs to themselves, they do not plagiarise, all the responsibilities due to plagiarism belong to themselves and the journal does not have any responsibility in such cases.
- Authors should guarantee that they give scientific contribution to the article and it should be accepted that all the authors of the article have equal responsibility.
- Corresponding author should guarantee that all the co-authors mentioned in the article have an agreement on the publication of the article and on being named as co-authors. All the writers who give crucial contributions to the article should be named as co-authors. Others should be given place in the acknowledgement.
- Authors are responsible for declaring the supporting institutions, financial sources or conflicts of interest.
- In case of necessity authors should give access to the data sets utilised in the articles.
- The authors should prepare the articles to be published in the Journal in accordance with research and publication ethics. For the research made in the article and for clinical and experimental studies on human and animal that necessitate ethics committee approval separate ethics committee approvals should be taken and these approvals should be mentioned in the article and should be documented.

Ethical Responsibilities of Reviewers:

- Any reviewer who is selected for reviewing the article but whose qualifications do not match with the subject of the article and/or to whom the time limitation of the review process is not appropriate should inform the editor and ask for her/his removal from the review process.
- Reviewers are responsible for the concealment of the articles they received and for not using the information attained from the reviewing process for personal interests.
- Reviewers should not share their evaluations reports or information about the article with others and should not directly communicate with the authors without the permission of the editor.
- Reviewers should be intenteve about potential ethical incidences in the article and should present them to the editor. This includes similarities and overlappings with the studies of the reviewer published elsewhere.
- Reviewing should be done objectively. Personal criticisms should be avoided and the evaluations should be constructive, honest and polite.
- Reviewers who may have potential conflict of interest with (at least) one of the authors due to a competitive, collaborative of other types of relationships or connections should inform the editor before accepting the reviewing process.

Ethical Responsibilities of Editorial Board:

- The decision of the selection of articles to be published in the Journal is under the responsibility of the editorial board. The editorial board should carry out the evaluation independent of race, gender, sexual orientation, religious belief, ethnic origin, citizenship or political philosophy. The decision to be made should be based on the accuracy, validity and importance of the article, and its relevance with the scope of the Journal. Legal necessities should also be consulted in cases of slander, copyright infringement and plagiarism.
- The editor or any member of the editorial board should not reveal any information about the article except for the related authors, reviewers, potential reviewers, other editorial consultants and publishers.
- The information in any article presented but not published should not be used in any research of the editor or of the member of the editorial board without express written permission of the authors.

SPELLING RULES

1. The papers should be prepared in A4 paper size with “MS Office - Word 2010” or with a higher version and by utilising the article template of the Journal. The articles must be less than 30 pages with the template.
2. Page margins should be as follows: Top: 5 cm, Bottom: 2.5 cm, Left: 2.5 cm and Right: 2.5 cm.
3. The articles should be written with 10 font size in “Times New Roman” and with "single" line spacing. There should be one space after points and commas. No indents should be used for the paragraphs and 6 pt spaces should be left before and after the paragraphs. Between the paragraphs no extra blank lines should be used.
4. In the first page of the article; there should be the Title, written in Turkish and English with 12 font size; the Abstract, written in Turkish and English with 10 font size; and at least 3 and at most 5 Keywords, written in Turkish and English. The abstract must have at least 120 and at most 200 words and must be written in one paragraph. In those articles whose language is English, the Title, Abstract and Keywords must be given first in English and then in Turkish.
5. In the article, the author(s) must specify at most 5 JEL (Journal of Economic Literature) classification codes.
6. The headings and subheadings should be appeared in 10 font size, bold and left justified and also numbered decimally such as **1., 1.1., 1.1.1., 1.1.2., 1.1.2.1.** The numbering should be initiated from the “Introduction” part and should be continued till the “Conclusion” part. In the article, the headings should be written in capital letters and in the subheadings only the initial words should be capitalized. There should be one blank line before the headings; no blank line should be given after the headings. There should be no blank line before and after the subheadings.
7. All the tables and figures in the article should be given centered and in their proper places. All the tables and figures should be numbered in bold (**Table 1., Figure 2.,** etc.) and given titles in normal fonts. For the Tables, the titles should be given above while it should be given under the Figures. The titles should be centered, should be written in 10 font size, only the initial letters should be capitalized, and 6 pt distance must be set before and after the paragraph. The text inside the Tables and Figures should be written in Times New Roman with 8-10 font sizes and with single spacing. All the visuals such as graphs, charts, maps, drawings and photographs should be specified as Figures. All the Tables and Figures should fit the aforementioned rules and should be legible. The sources in Tables and Figures should be given under the Table and Figure with 8 font size and 3 pt distance must be set before and after the paragraph. No blank line should be given before and after the Tables and Figures.
8. The equations, models and formulas in the article should be left justified, all of them should be numbered and the numbers should be written in parentheses and right justified. No blank line should be given before and after the equations, models and formulas.
9. The bulleted texts in the article, should be left justified and 3 pt distance must be set before and after the paragraph.
10. If the quotation from a source is less than 40 words, the expressions should be in quotation marks and the study quoted should be cited intext. If the quotation is more than 40 words, the quotation should be given italic and in a new line; 1.25 cm tabbed from left and right, 3 pt distance must be set before and after the paragraph and the study quoted should be cited.
11. If the article include any “appendix”, titles (**Appendix 1., Appendix 2.,** etc.) should be given to them and they should be given after the References part.
12. Intext citations, footnotes and reference lists in the papers should be prepared according to American Psychological Association (APA 6) style. The intext references should be given with author-date-page method. The explanations should be given at the button of the page as a footnote, as justified, with 8 font size and Times New Roman, single line spacing and 3 pt distance must be set before and after the paragraph.
13. Intext citations should include the surname of the author(s), year of the source, and page number, respectively. If the papers do not have an author then the name of the institution should be given instead of author’s name.
 - **Works by a single author:** (Dulupçu, 2001: 28).

- **Works by two authors (in Turkish articles):** (Acar ve Tetik, 2013: 60).
 - **Works by two authors (in English articles):** (Acar and Tetik, 2013: 60).
 - **Citing more than one source:** (Schumpeter, 1934: 66; Wood, 2005: 36; Acar ve Tetik, 2013: 60).
 - **Citing whole source:** (Drucker, 1995).
 - **Citing publications without the name of the author:** (DPT, 2003: 45).
14. For those papers having three, four or five authors, the surnames of all authors should be mentioned in the first citation. In the following citations for the same paper, only the surname of the first author should be mentioned. For the papers in English, instead of “vd.,” “et al.” should be used.
- **The first citation intext (in Turkish articles):** (Çarıkçı, Kalaycı ve Gök, 2009: 55).
 - **Other citations intext (in Turkish articles):** (Çarıkçı vd., 2009: 55).
 - **The first citation intext (in English articles):** (Çarıkçı, Kalaycı and Gök, 2009: 55).
 - **Other citations intext (in English articles):** (Çarıkçı et al., 2009: 55).
15. For those papers having six or more authors, only the surname of the first author should be mentioned.
- **Intext citations (in Turkish articles):** (Dougherty vd., 2010: 10).
 - **Intext citations (in English articles):** (Doughert et al., 2010: 10).
16. If the reference is taken from a web site and the author is known, reference should be made like periodic publications. If the date of the downloaded source is not given, access date should be used. If the date of the downloaded source is not given, date of access should be used. Also if no publisher name is available, use the name of website and data of Access.
- **If the author’s name and publication year is known:** (Bebbington and Song, 2004).
 - **If the author’s name and publication year is not known:** (Rekabet Kurumu, 2008).
17. If you are citing more than one work by the same author in the same year, put the letters a, b, c next to the year.
- (Kirzner, 1973a: 30).
 - (Kirzner, 1973b: 45).
18. If the name of the author is used in the text, the reference should be given as follows:
- According to Moran (1994: 36),
19. In the articles, all kind of sources should be included in the References part. All the sources, without discriminating according to the type (thesis, book, article, report etc.), should be sorted alphabetically according to the surname of the authors. The studies of a particular author should be sorted in the References part from the oldest to the newest. Sources should be left justified in the first line, and 1.25 cm tabbed from left in the following lines. For that purpose, in the paragraph preferences “first line” should be adjusted to “hanging” and the value should be adjusted to 1.25 cm. In the References part, the first letter of the name of all publications (article title, book title, chapter title, thesis title etc.) except Journal title should be capital, and the rest of the title should be lower case, ,if they are not proper name or abbreviation. For the title of a journal, the fist letters of all words should be capital. The reference page should be prepared according to example shown below.

Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Name of the book*. Place of publication: Publisher.

Erol, E. (2008). *Stratejik yönetim ve işletme politikası*. İstanbul: Beta Basım Yayım.

Acar, D. and Tetik, N. (2013). *Genel muhasebe*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Korkmaz, A., Dulupçu, M. A., Gövdere, B. and Songur, H. (2013). *İnsani ücret*. İstanbul: İGİAD Yayınları.

Translated Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Name of the book*. First letter of the translator. Surname of the translator (Çev.), Place of publication: Publisher.

Drucker, P. (1994). *Kapitalist ötesi toplum*. B. Çorakçı (Çev.), İstanbul: İnkilap Kitabevi.

Edited Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Section title. First letter of the editor. Surname of the editor (Ed.), *Title of the book* in (Pages of the section), Place of publication: Publisher.

Okçu, M., Aktel, M. ve Kerem, U. (2007). İki süreci anlamak: Kamu yönetiminde küreselleşme ve Avrupalılaşma. A. Yılmaz ve Y. Bozkurt (Ed.), *Küresel esintiler ve yerel etkiler sarmalında Türk kamu yönetimi içinde* (43-67), Ankara: Gazi Kitabevi.

Articles:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Title of the article. *Journal title*, Vol(No), Pages.

Özkul, G. (2007). Kapitalist sistemin sürükleyici aktörleri: Ekonomik teoride girişimciler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 343-366.

Çelikkaya, S. ve Sezgin, A. (2014). Kamu harcamalarının kalkınmaya olan etkileri: Türkiye örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 40-59.

Akçakanat, T., Çarıkçı, İ. H. ve Dulupçu, M. A. (2011). Süleyman Demirel Üniversitesi öğrencilerinin Isparta'daki yaşam kalitesi ve Isparta halkına ilişkin tutumlarının değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3(4), 1-18.

Oruç, K. O. ve Çolak, M. (2019). Bulanık analitik hiyerarşi prosesi yöntemi ile yem seçimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(25), 495-510. doi:10.21076/vizyoner.611033

Thesis:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Thesis title*. Master's Thesis/ Ph.D. Dissertation, Name of Institution, Place of publication.

Eke, E. (2014). *Neoliberal devlet döneminde sağlıkta dönüşüm programı uygulamalarına yönelik sektördeki paydaşların algısı*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Symposiums/Congresses:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Title of the paper. *Symposiums/Congresses Name*, Organizing institute, Date of organization, Place of organization, Pages.

Karaatlı, M., Demirci, N., Aksoy, E. ve Ömürbek, N. (2014). Borsa performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile karşılaştırılması. *15. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu*, Süleyman Demirel Üniversitesi, 22-25 Mayıs 2014, Isparta, 673-689.

Research Reports:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Title of the paper* (Report No. xxx). Place of publication: Publisher.

Pamuk, Ş. (2007). *Economic change in twentieth century Turkey: Is the glass more than half full?* (Working Paper No.41). Paris: The American University of Paris.

Internet Sources:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Date of publication / Date of access). *Title*. Access address: Internet address, (Date of access).

Bebbington, J. ve Song, E. (2004). *The adoption of IFRS in the EU and New Zealand*. Erişim adresi: <http://www.europe.canterbury.ac.nz/>, (14 Temmuz 2008).

Rekabet Kurumu. (2010). *Rekabet hukukunun esasları*. Erişim adresi: <http://www.rekabet.gov.tr/index.php?Sayfa=sayfaicerik&icId=53>, (17 Mart 2010).

Süleyman Demirel Üniversitesi. (2020). *Misyon & vizyon*. Erişim adresi: <https://w3.sdu.edu.tr/sayfa/5528/misyon-vizyon>, (10 Ocak 2020).

Gökçe, D. (2019, 19 Temmuz). *Çin'de 1992'den bu yana en düşük büyüme*. Erişim adresi: <https://www.aksam.com.tr/yazarlar/deniz-gokce/cinde-1992den-bu-c2yana-en-dusuk-buyume/haber-990522>, (15 Ocak 2020).

20. For the cases not mentioned in spelling, scientific publication rules will be taken into consideration.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

ORTAK KONTROLE TABİ İŞLETME BİRLEŞMELERİNİN MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

ACCOUNTING OF BUSINESS COMBINATIONS UNDER COMMON CONTROL

Prof. Dr. Ömer TEKŞEN¹

Adile AKTAR²

ÖZ

Temel finansal tablolarını Türkiye Muhasebe Standartları uyarınca düzenlemekte olan işletmelerin bir kısmının ortak kontrole tabi işletmelerinin bulunduğu ve bu işletmelerin birleşme işlemlerine ilişkin muhasebe politikaları uygulamalarında önem arz eden farklılıklar olduğu bilinmektedir. Bahsi geçen farklılıklar işletmelerin finansal tablolarını önemli derecede etkilemektedir. Konuyla ilgili olarak Türkiye Finansal Raporlama Standartlarında özel bir düzenleme bulunmadığından dolayı uygulamada bu kapsamdaki birleşmelerde birtakım sorunlar meydana gelmektedir. Bu sorunların giderilmesi amacıyla Ortak Kontrole Tabi İşletme Birleşmeleriyle İlgili Kurul Kararı 17 Ekim 2018 tarihinde 30568 sayılı resmi gazetede yayımlanmıştır. Bu kapsamda yürütülen bu çalışmanın temel amacı, yayımlanan karar kapsamında getirilen yeniliklerin incelenmesidir. Bu amaç bağlamında örnek işletmeler üzerinden muhasebeleştirilme işlemlerinin gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda uygulamada birliğin sağlanabilmesi adına Hesap Planı Uygulama Genel Tebliği Taslağında yer almayan “Özkaynak Yöntemiyle Değerlenen Yatırımlar” kaleminin ve “Ortak Kontrole Tabi İş Birleşmelerin Etkisi” kaleminin ayrı hesaplarda izlenebilmesi için hesap önerilerinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ortak Kontrol, Muhasebe Standartları, İşletme Birleşmeleri.

JEL Sınıflandırma Kodları: M41, M49.


ABSTRACT

It is known that some of the companies that prepare their basic financial statements according to Turkish Accounting Standards have some enterprises that are subject to shared control and there are significant differences among their applications of accounting policies related to mergers. These differences affect the financial statements of these companies significantly. In order to overcome these problems, the assize on Business Combinations Under Common Control was published in the Official Gazette on October 17th, 2018 and numbered 30568. The main purpose of the study in this context is to examine the innovations brought within the scope of the published decision. In the context of this purpose, accounting processes are carried out over the sample companies. As a result of the study, in order to ensure unity in practice, account suggestions are made in order to report the “Investments Valued by Equity Method” item and “The Effect of Business Combinations Under Common Control” in separate accounts.

Keywords: Shared Control, Accounting Standards, Mergers.

JEL Classification Codes: M41, M49.

¹  Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, omerteksen@mehmetakif.edu.tr

²  Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, a.aktar045@gmail.com

1. GİRİŞ

İşletme birleşmelerinin muhasebeleştirilmesiyle ilgili hususlar “TFRS 3 İşletme Birleşmeleri” standardıyla düzenlenirken, ortak kontrole tabi işletme birleşmelerinin muhasebeleştirilmesiyle ilgili herhangi bir düzenleme bulunmadığı görülmektedir. TFRS 3’ün bu konuyla ilgili paragrafları bulunsada bu paragraflardaki hükümlerde de bu işlemlerin muhasebeleştirilmesine ilişkin herhangi bir düzenleme yoktur. Bahsi geçen konuya ilişkin olarak Kamu Gözetim Kurumu (KGK) 17 Ekim 2018 tarihinde 30568 sayılı resmi gazetede bir görüş yayınlamıştır. Yapılan açıklamalar kapsamında TFRS’lerde ortak kontrole tabi işletmelerin muhasebeleştirilmesi özelinde bir yargı olmadığı göze çarpmaktadır. Bu sebeple, ortak kontrole tabi işletme birleşmeleri kapsamında yer alan işletmelerin, “TFRS 8 Muhasebe Politikaları, Muhasebe Tahminlerinde Değişiklikler ve Hatalar” standardının 10-12. paragraflarındaki hükümler paralelinde bir muhasebe politikası benimsemeleri gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı KGK tarafından 17 Ekim 2018 tarihinde yayımlanan ortak kontrole tabi işletme birleşmeleriyle ilgili kararın incelenmesidir. Çalışmada bahsi geçen karar bağlamında getirilen yenilikler incelenerek örnek işletmeler üzerinden muhasebeleştirilme işlemleri yapılmıştır. İncelemeler sonucunda bu kararın uygulamada birliğin sağlanması, finansal tabloların tam açıklama ve önemlilik ilkeleri kapsamında düzenlenerek bu tablolarda doğruluğu ve güvenilirliği yüksek bilgiler sunması açısından önemlilik arz ettiği, ortak kontrole tabi işletme birleşmelerinde uygulama farklılıklarının ortadan kaldırılmasına katkı sağladığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Ayrıca KGK tarafından yayınlanan Hesap Planı Uygulama Genel Tebliği Taslağında yer almayan “Özkaynaklar Yöntemiyle Değerlenen Yatırımlar” kaleminin kullanımda olmayan 295 numaralı hesapta; “Ortak Kontrole Tabi İşletme Birleşmeleri” kaleminin ise kullanımda olmayan 525 numaralı hesapta izlenmeleri önerilmiştir.

2. İŞLETME BİRLEŞMELERİNE İLİŞKİN KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Günümüz küresel rekabet ortamında işletmeler günlük faaliyetlerini sürdürürlerken aynı zamanda büyüme ve gelişmeye çalışmaktadırlar. İşletmeler büyüme stratejisi olarak içsel ya da dışsal büyüme yöntemini seçmektedirler. İçsel büyüme, işletmenin kendi olanaklarını kullanarak büyümesi anlamına gelirken; dışsal büyüme, işletmenin dış kaynakları kullanarak yani başka bir işletme ile birleşerek büyümesini ifade etmektedir (Aytekin, 2016: 4).

İşletmelerin süreklilik gösterebilmek için sağlıklı bir biçimde büyümeleri gerekmektedir (Çakır ve Gülcan, 2012: 80). Bu noktada sözlükteki anlamı “ayrı iken tek bir bütün haline gelmek” olan birleşme kavramı ön plana çıkmaktadır (Titiz, Demir ve Onat, 2007: 118). Daha geniş perspektiften incelendiğinde işletme birleşmeleri; iki ya da ikiden çok işletmenin, büyüme hedefi ile faaliyetlerinde ekonomik ve hukuki anlamda birlik olmaları ya da işbirliği sağlamalarıdır (Şahin, 2011: 11). Bu noktada işletmelerin birleşerek, tüzel kişiliği olan başka bir işletme kurmalarının ya da başka bir işletmeye katılmalarının birleşme olarak tanımlandığı sonucuna varılmaktadır (Gökçen, Akgül ve Çakıcı, 2006: 28).

TFRS 3 İşletme Birleşmeleri standardında işletme birleşmeleri, “bir edinen işletmenin bir ya da daha fazla işletmenin kontrolünü eline aldığı bir işlem” olarak tanımlanmaktadır. Bu tarz birleşmede bir veya birden çok işletmenin kontrolünü ele geçirmiş olan yani iktisap eden bir işletmeyle; edinilen yani iktisap edilen işletme olmak üzere iki taraf bulunmaktadır (Karapınar, 2006: 4-6). İşletmelerin başlıca birleşme nedenleri şu şekildedir:

- **Ölçek Ekonomilerinden Yararlanma:** Ölçek ekonomileri bir işletmede ya da endüstri dalında tesislerin genişletmesi, hizmet ya da imalat ölçülerinin değiştirilmesi veya teknik yenilikler ve dış çevrede meydana gelmekte olan değişimlerden yararlanılarak maliyetler ile verimde fark sağlama amacı taşımaktadır (Genel Ekonomi Ansiklopedisi 1988: 722). Bu kapsamda işletme birleşmeleri ölçek ekonomilerinden faydalanmanın en önemli yollarından biri olarak ön plana çıkmaktadır.
- **Sinerji Etkisinden Yararlanma:** Birleşme sonunda birleşen işletmelerin ekonomik varlıklarının tek tek toplamından daha yüksek bir ekonomik güç sağlanmaktadır. Sinerji etkisi olarak tanımlanan bu durum; bir bütünün, kendini meydana getiren parçaların toplamından daha büyük bir değere sahip olacağını vurgulamaktadır (Berk, 1995: 383).
- **Yetenekli Yönetime Sahip Olma:** Yetenekli bir yönetime sahip olmayan ya da yüksek yetenekte yöneticileri istihdam etme imkanı bulunmayan işletmeler yönetim hususundaki sorunlarına birleşme yolu ile çözüm arayabilmektedirler (Özçelik, 2009: 22). İşletmeler; kötü yönetim, mevcut yönetimde kullanılmayan aktiflerin

başka bir işletmenin yönetimi altında daha iyi değerlendirilebileceği düşüncesi gibi nedenlerle birleşebilmektedir (Sağlam ve Şengel, 2013: 170).

- **İşletmelerin Vergi Avantajı:** Karlı durumda olan bir işletmenin, birikmiş zararlarından dolayı gelecek yıllar karlarından mahsup işlemi gerçekleştirme imkanı bulunan başka bir işletmeyi satın alması durumunda, zarar mahsubu yapılması sebebiyle bu işletme kar üzerinden vergi ödememe olanağına sahip olmaktadır. Yani vergi kanunlarına göre kar etmiş olan bir işletmenin zarar etmiş bir işletmeyi satın alması durumunda bahsi geçen zararların vergi matrahından indirilmesi olanağı tanınması zarar etmiş olan işletmenin satın almasını ya da başka işletmelerin zarar etmiş olan işletmelerle birleşmesini cazip hale getirmektedir (Akgüç, 1994: 56).

2.1. Ortak Kontrole Tabi İşletme Birleşmeleri

2.1.1. TFRS 3 İşletme Birleşmeleri Standardı Kapsamında Ortak Kontrole Tabi İşletme Birleşmeleri ve Muhasebeleştirilme Esasları

Ortak kontrole tabi işletme birleşmeleri, bir hissedarın işletmeleri arasında gerçekleşen ve geçici mahiyet taşımayan birleşmeleri kapsayan bir işlem olarak ön plana çıkmaktadır. Bu türdeki birleşmeler bir ana ortaklığa ait bağlı ortaklıklar arasında gerçekleştirilebildiği gibi aynı grupta yer alan işletmelerde arasında da gerçekleştirilebilmektedir (Akdoğan ve Bülbül, 2018: 533).

TFRS 3 işletme birleşmeleri standardının B1. paragrafında ortak kontrole tabi işletme birleşmesi “birleşen bütün teşebbüs ya da işletmelerin, birleşme öncesinde ve sonrasında aynı kişi/kişilerce geçici olmayan şekilde kontrol altına alındığı bir işletme birleşmesi” olarak tanımlanmıştır (TFRS 3: B2). İşletme birleşmeleri TFRS 3 ile düzenlenmesine rağmen ne TFRS 3’te ne de diğer muhasebe standartlarında ortak kontrole tabi işletme birleşmeleriyle ilgili spesifik bir yargı bulunmamaktadır. Dolayısıyla TFRS 3, ortak kontrole tabi işletme birleşmelerini tanımlamanın dışında bu birleşmelere rehberlik eden aşağıdaki paragraflara yer verirken, muhasebe düzenlemelerini içeren herhangi bir açıklamaya ise yer vermemektedir. Bahsi geçen paragraflar şu şekildedir (TFRS 3: B2-B3):

B2 paragrafı uyarınca bir grup bireyin sözleşmeye dayalı anlaşmaları sonucunda toplu olarak bahsi geçen işletmenin faaliyetlerinden yarar sağlama amacı ile o işletmenin mali nitelik taşıyan politikalarının ve faaliyetlerinin yönetimine sahip olmaları; o işletmenin kontrolünü ellerinde bulundurduklarını göstermektedir. Dolayısı ile bahsi geçen grup sözleşmeye dayalı olarak gerçekleştirdikleri anlaşmanın neticesi olarak birleşmeye katılan işletmelerin her birisi üstünde, faaliyetlerinden yarar sağlamak amacıyla bu işletmelerin finansal politikalarını ve faaliyetlerini geçici olmayan bir mahiyetle yönetme gücü varsa bu tür işletme birleşmeleri TFRS 3 standardı kapsamında değildir.

B3 paragrafında bir işletmenin sözleşmeye dayalı olan bir anlaşmaya göre başka ya da kişiler grubu tarafından kontrol edilmekte olabileceği ve bu kişinin ya kişiler grubunun TFRS’lerde yer alan finansal raporlama hükümlerine tabi olmayabilecekleri ifade edilmektedir. Dolayısı ile bir işletme birleşmesinin ortak kontrole tabi işletme birleşmesi olarak nitelendirilebilmesi için, birleşen işletmelerin aynı konsolide finansal tabloların bir parçası olmaları gerekmektedir.

2.1.2. BOBİ FRS Kapsamında Ortak Kontrole Tabi İşletme Birleşmeleri ve Muhasebeleştirilme Esasları

Ülkemizde yakın geçmişte yayınlanmış olan BOBİ FRS kapsamında ortak kontrole tabi iş birleşmelerinin “Bölüm 21 İş Birleşmeleri” kapsamında olduğu ve TFRS 3’teki tanımla örtüşür biçimde “birleşen bütün teşebbüs veya işletmelerin birleşme öncesinde ve sonrasında aynı kişi ya da kişilerce geçici mahiyette olmayan bir kontrol ile kontrol edildiği bir iş birleşmesidir” şeklinde ifade edildiği görülmektedir. Ayrıca bu bölümde ortak kontrole tabi işletme birleşmelerinin raporlanmasında hakların birleşmesi yönteminin (pooling of interest) kullanılması gerektiği belirtilmektedir (BOBİ FRS: B21).

Hakların birleşmesi yönteminde birleşme; birleşen işletme ortaklarının varlıklara ve faaliyetlere ilişkin kontrol haklarının birleşilen işletmenin risk ve hakları üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan, ortak paylaşım sağlayabilmek amacı ile gerçekleştirilmektedir (Ersoy, 2004: 52). Birleşen işletmelerin, birleşilen işletme üstündeki tüm risk ve hakları ortak bir biçimde paylaşmaları bu tür işletme birleşmelerinin en temel özelliğidir. Hakların birleşmesi yönteminde temel amaç; birleşen işletmelerin işletmeye ortak olarak sahip olmalarına ve bu işletmeyi ortak yönetmelerine karşın, birleşme öncesindeki gibi ayrı işletmeler olarak muhasebeleştirilmeleridir (Cengiz, Zor ve Dilsiz, 2014: 37).

2.1.3. 17 Ekim 2018 Tarihli ve 30568 Sayılı Resmi Gazetede Yayımlanan Karar Kapsamında İşletme Birleşmeleri ve Muhasebeleştirilme Esasları

Kamu Gözetim Kurumunun yayınladığı 2018/1 ilke kararı gereği, ortak kontrole tabi işletme birleşmelerinin muhasebeleştirilmesinde ortaya çıkan tereddütlerin giderilebilmesi ve uygulamada birliğin sağlanabilmesi amacıyla yürürlükte olan Türkiye Muhasebe Standartlarının Uygulanmasına Yönelik İlke Kararının yeniden düzenlenmesine karar verilmiştir (KGK: 2018/1). Önceki bölümde ülkemiz mevcut muhasebe uygulamalarında görülen farklılıkların ortadan kaldırılması amacıyla yönelik olarak, ortak kontrole tabi işletme birleşmelerinin muhasebeleştirilmesi işlemlerinde hakların birleştirilmesi yönteminin kullanıldığından bahsedilmiştir. Hakların birleştirilmesi yönteminin TFRS 3'te bahsi geçen satın alma yönteminden farkı; edinilen işletmenin varlıklarıyla yükümlülüklerinin birleşme tarihindeki gerçeğe uygun değerleri ile ölçülememesi ve edinilen işletmenin birleşme tarihi itibarıyla işletmenin finansal tablolarında bulunanlar dışındaki varlık ve yükümlülüklerin finansal tablolara alınmamasıdır. Edinen işletme eğer mevcutsa kontrol gücü bulunmayan paylarının birleşme tarihindeki değeri, bu payların ilgili olduğu varlık ve yükümlülüklerin defter değerleri ile tespit edilmektedir. Kontrol gücü bulunmayan paylarda birleşme sonucu oluşan değişimler, TFRS 10 Konsolide Finansal Tablolar standardına paralel biçimde özkaynak işlemi olarak muhasebeleştirilmektedir. Bunun yanı sıra birleşmeye ilişkin olarak katılan maliyetler doğrudan kar ya da zarara yansıtılmaktadır.

Birleşmenin pay değişimi yolu ile gerçekleştirilmiş olması halinde; edinen işletmenin ihraç ettiği paylar nominal değerleri ile gösterilmekte ve bu paylarla ilgili olarak herhangi bir ihraç priminin finansal tablolara alınması söz konusu olmamaktadır. Edinen işletmenin ihraç ettiği payların nominal değerleriyle, edinilen işletmenin sermayesini temsil etmekte olan ödenmiş sermaye ve paylara ilişkin primler gibi özkaynak kalemlerinin birleşme tarihindeki defter değerleri arasındaki fark "Paylara İlişkin Primler" kalemine yansıtılmaktadır. Birleşme işleminin nakden ödeme ile gerçekleştirilmesi ya da bedelsiz olarak gerçekleştirilmesi gibi pay değişimi dışındaki yöntemlerde gerçekleştirilmesi durumunda ise; edinilen işletmenin sermayesini temsil etmekte olan özkaynak kalemlerinin birleşme tarihindeki defter değerlerinin ödenen bedeli aşması halinde meydana gelen fark "Paylara İlişkin Primler" kalemine yansıtılmaktadır. Ödenen bedelin edinilen işletmenin sermayesini temsil etmekte olan özkaynak kalemlerinin birleşme tarihindeki defter değerlerini aşması halinde aradaki fark ise "Geçmiş Yıllar Kârları/Zararları" kalemine yansıtılmaktadır. Birleşme, ortak kontrolün meydana geldiği raporlama dönemi başında gerçekleştirilmiş gibi düşünülerek finansal tablolarda gerekli düzeltmeler yapılır ve karşılaştırmalı biçimde sunulur. Son olarak ortak kontrole tabi işletme birleşmesi sonucunda edinilen bağlı ortaklığın kontrolünün daha sonra kaybedilmesi halinde TFRS 10 Konsolide Finansal Tablolar'ın ilgili hükümleri uygulanmaktadır (KGK, 2018/1).

3. ORTAK KONTROLE TABİ İŞLETME BİRLEŞMELERİNİN MUHASEBELEŞTİRİLMESİNE İLİŞKİN ÖRNEK UYGULAMA³

ÖRNEK: C işletmesi 01.01.2019 tarihinde A işletmesi ile B işletmesi faaliyet konularıyla paralel olarak ortak kontrole tabi olmasına karar kılmaları ve her birinin 1.000.000'er TL nakit sermaye koymalarıyla %50 pay oranıyla kurulmuştur. A işletmesinin bunun yanı sıra %100 oranla sahip olduğu sermaye tutarı 1.750.000 TL olan D bağlı ortaklığı bulunmaktadır. İşletmelere ait 01.01.2019 tarihli finansal durum tabloları aşağıda görüldüğü gibidir:

³ Bu çalışmadaki örnek uygulama Akdoğan ve Bülbül (2018) Ortak Kontrole Tabi İşletme Birleşmelerindeki Finansal Raporlama Farklılıklarına İlişkin BIST 100 ve Kurumsal Yönetim Endeksi Şirketlerinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma isimli çalışmadan uyarlanmıştır.

Tablo 1. A, B ve C İşletmeleri Finansal Durum Tablosu

ORTAKLIK BİLGİLERİ	ANA ORTAK	ANA ORTAK	ORTAK
FİNANSAL DURUM TABLOSU KALEMLERİ	A İŞLETMESİ	B İŞLETMESİ	KONTROLE TABİ
			C İŞLETMESİ
VARLIKLAR			
Dönen Varlıklar	2.752.079	3.216.308	1.000.000
Duran Varlıklar	3.226.210	3.645.124	
Özkaynak Yöntemiyle Değerlenen Ortaklık (C İşletmesi)	1.000.000	1.000.000	1.000.000
Bağlı Ortaklık (D İşletmesi)	1.750.000	-	
Diğer Duran Varlıklar	476.210	2.645.124	
VARLIKLAR TOPLAMI	5.978.289	6.861.432	2.000.000
KAYNAKLAR			
Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar	2.380.207	3.014.647	0
Uzun Vadeli Yabancı Kaynaklar	1.124.487	1.284.114	0
TOPLAM YABANCI KAYNAKLAR	3.504.694	4.298.761	0
ÖZKAYNAKLAR	2.473.594	2.562.671	2.000.000
KAYNAKLAR TOPLAMI	5.978.288	6.861.432	2.000.000

A işletmesinin %100 oranla sahip olduğu D işletmesinin 01.01.2019 tarihindeki finansal durum tablosu ise aşağıda görülmektedir:

Tablo 2. D İşletmesi Finansal Durum Tablosu

FİNANSAL DURUM TABLOSU KALEMLERİ	D İŞLETMESİ
VARLIKLAR	
Dönen Varlıklar	2.000.000
Duran Varlıklar	1.260.785
VARLIKLAR TOPLAMI	3.260.785
KAYNAKLAR	
Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar	510.750
Uzun Vadeli Yabancı Kaynaklar	1.000.035
TOPLAM YABANCI KAYNAKLAR	1.510.785
ÖZKAYNAKLAR	
Sermaye	1.750.000
KAYNAKLAR TOPLAMI	3.260.785

31.07.2019 tarihinde A işletmesi, C işletmesindeki %50 payın tamamını D işletmesine, 1.500.000 TL'ye nakit olarak satmıştır. Satışın yapıldığı 31.07.2019 tarihinde C işletmesinin net varlıkları toplamı 2.000.000 TL olduğu ve işletmenin 2019 yılında hiçbir mali nitelikli faaliyet gerçekleştirmediği varsayılmıştır. D işletmesi C işletmesinden pay satın aldığı ve D işletmesi A işletmesinin kontrolünde bulunduğundan dolayı, C işletmesinin payı A işletmesinin konsolide tablosunda "Özkaynak Yöntemiyle Değerlenen Yatırımlar" hesabında 1.000.000 TL olarak raporlanacaktır. Aradaki 500.000 TL tutarındaki fark şerefiye olarak değil grup içi işlem olarak değerlendirilecektir. Bireysel finansal tablolarda özkaynaklar kalemi altında "Ortak Kontrole Tabi İş Birleşmelerin Etkisi" kaleminde raporlanacaktır. Hali hazırda Kamu Gözetim Kurumu tarafından yayımlanan Hesap Planı Uygulama Genel Tebliği Taslağında bahsi geçen "Özkaynak Yöntemiyle Değerlenen Yatırımlar" ve "Ortak Kontrole Tabi İş Birleşmelerin Etkisi" kalemlerinin incelendiği bir hesap kodu bulunmamaktadır. "Özkaynak Yöntemiyle Değerlenen Yatırımlar" kaleminin 2 numaralı Duran Varlıklar grubu altında incelenmesi gerekirken, "Ortak Kontrole Tabi İş Birleşmelerin Etkisi" kalemi ise aktif-pasif uyumsuzluğunun giderilmesi amacıyla 5 numaralı Özkaynaklar grubu altında denkleştirici bir hesap olarak yer almalıdır. Bu sebeple "Özkaynak Yöntemiyle Değerlenen Yatırımlar" kaleminin hesap planının 29 numaralı Diğer Duran Varlıklar hesap grubunda açılacak olan "295 Özkaynak Yöntemiyle Değerlenen Yatırımlar" hesabında; "Ortak Kontrole Tabi İş Birleşmelerin Etkisi"

hesabının ise 52 numaralı Sermaye Yedekleri hesap grubunda açılacak olan “ 525 Ortak Kontrole Tabi İş Birleşmelerin Etkisi” hesabında izlenmesi önerilmektedir. Bahsi geçen bilgiler paralelinde C işletmenin payının D işletmesine devredilmesinin işletmeleri üzerindeki etkisi ise aşağıda görüldüğü gibi kaydedilmektedir:

31.07.2019			
102 BANKALAR		1.500.000	
295 ÖZKAYNAK YÖNTEMİYLE DEĞERLENEN YATIRIMLAR			1.000.000
-C İşletmesi			
525 ORTAK KONTROLE TABİ İŞLETME BİRLEŞMELERİNİN ETKİSİ			500.000
C İşletmesinin Payının D İşletmesine Devrinin İşletmeler Üzerindeki Etkisinin Kaydı			

C işletmesinin A işletmesinden D işletmesine satılması sonrasında D işletmesinin finansal durum tablosu aşağıda görüldüğü gibi olacaktır:

Tablo 3. D İşletmesi Yeni Finansal Durum Tablosu

FİNANSAL DURUM TABLOSU KALEMLERİ	D İŞLETMESİ
VARLIKLAR	
Dönen Varlıklar (2.000.000 – 1.500.000)	500.000
Duran Varlıklar	2.260.785
Özkaynak Yöntemiyle Değerlendirilen Yatırımlar (İş Ortaklığı- C İşletmesi)	1.000.000
Diğer Duran Varlık Kalemleri	1.260.785
VARLIKLAR TOPLAMI	2.760.785
KAYNAKLAR	
Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar	510.750
Uzun Vadeli Yabancı Kaynaklar	1.000.035
TOPLAM YABANCI KAYNAKLAR	1.510.785
ÖZKAYNAKLAR	1.250.000
Sermaye	1.500.000
Geçmiş Yıl Karları/Zararları	(500.000)
KAYNAKLAR TOPLAMI	2.760.785

Gerçekleştirilen bu işlemler sonunda A işletmesinin C işletmesi üzerindeki payı, D işletmesine geçmiş, A işletmesi ise dolaylı olarak halen C işletmesinde ana ortak (%50) konumunda olduğundan dolayı kontrol gücünde bir değişiklik meydana gelmemiştir. Kontrol gücünün aynı kalması nedeniyle A ve D işletmeleri arasında gerçekleşen satış işlemi ortak kontrole tabi işletme birleşmesi olarak değerlendirilmiş, bu sebeple hakların birleştirilmesi yöntemine göre muhasebeleştirilmiştir. Gerçekleştirilen işleme ilişkin finansal durum tablosu aşağıda görüldüğü gibidir:

Tablo 4. Ortak Kontrole Tabi İşletmenin Finansal Durum Tablosu

FİNANSAL DURUM TABLOSU KALEMLERİ	(TL)
Toplam Varlıklar	1.000.000
Toplam Yükümlülükler	0
Edinilen Net Varlıklar	1.000.000
HESAPLAMAYA İLİŞKİN DETAYLAR	
Edinilen Net Varlıklar	2.000.000
Edinilen Hisse Oranı	0,50
Edinilen Net Varlıklar Toplamı	1.000.000
İktisap Tutarı (Satın Alma Bedeli)	1.500.000
Geçmiş Yıllar Karları/Zararları	(500.000)

Yukarıda yer alan örnekte, ortak bir yönetim altında olan işletmelerden satın alınmış olan hisselerin muhasebeleştirilmesi defter değerleri baz alınarak gerçekleştirilmiştir. Ödenmiş olan meblağla edinilen varlığın defter değeri arasındaki fark olan (500.000) TL’lik meblağ, D işletmesi finansal durum tablosunda özkaynaklar altında gösterilmiş ve eksi olarak muhasebeleştirilmiştir.

A işletmesinin, C işletmesini D işletmesine devretmesi sonrası dönem sonu konsolide finansal durum tablosu aşağıda görüldüğü gibidir:

Tablo 5. Konsolide Finansal Durum Tablosu

FİNANSAL DURUM TABLOSU KALEMLERİ	A İŞLETMESİ	D İŞLETMESİ	Eliminasyon Kayıtları Borç-Alacak	A İşletmesi Konsolide Finansal Durum Tablosu
VARLIKLAR				
Dönen Varlıklar	3.252.079	500.000		3.752.079
Duran Varlıklar	2.226.210	2.260.785		2.736.995
Özkaynak Yöntemine Göre Değerlenen Yatırımlar (C İşletmesi)		1.000.000		1.000.000
Bağlı Ortaklıklar	1.750.000		1.750.000	
Diğer Duran Varlıklar	476.210	1.260.785		1.736.995
VARLIKLAR TOPLAMI	5.478.289	2.760.785	1.750.000	6.489.074
Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar	2.380.207	510.750		2.890.957
Uzun Vadeli Yabancı Kaynaklar	1.124.487	1.000.035		2.124.522
TOPLAM YABANCI KAYNAKLAR	3.504.694	1.510.785		5.015.479
ÖZKAYNAKLAR				
Sermaye	1.473.595	1.750.000	1.750.000	1.473.595
Ortak Kontrole Tabi İşletme Birleşmesi Etkisi	500.000	(500.000)	500.000	
			500.000	
ÖZKAYNAKLAR TOPLAMI	4.004.694	1.250.000	2.250.000	1.473.595
KAYNAKLAR TOPLAMI	5.478.289	2.760.785	2.250.000	6.489.074
			2.250.000	

Yukarıda yer alan konsolide finansal tabloda incelendiğinde; A işletmesi ana ortaklık olduğundan dolayı, D işletmesinin finansal durum tablosuyla A işletmesinin finansal tablo verileri tam konsolidasyon yöntemi kullanılarak 17/10/2018 tarihinde yayımlanan Ortak Kontrole Tabi İşletme Birleşmelerine İlişkin Karar kapsamında birleştirilmiştir. Ayrıca bu birleşmede grup şirketleri arasında herhangi bir işlem gerçekleştirilmediği varsayılmıştır. Bu sebeple yapılan eliminasyon kayıtlarında D işletmesinin sermaye tutarıyla A işletmesindeki bağlı ortaklıklar kalemleri indirgenmiştir. Paralel şekilde bireysel finansal tablolarda bulunan “Geçmiş Yıllar Karları/Zararları” kalemleri de karşılıklı olarak elimine edilmiştir. Konsolide finansal tabloda C işletmesi pay tutarı 1.000.000 TL olarak raporlanmaya devam edilmektedir.

3. SONUÇ

Ortak kontrole tabi işletme birleşmeleri, günümüzde yaygın biçimde kullanılmakta olan bir birleşme yöntemi olarak ön plana çıkmaktadır. Bu hususa ilişkin olarak TFRS 3, TFRS 10 ve TMS 28 standartlarında spesifik bir yargı bulunmaması ve yalnızca TFRS 3 İşletme Birleşmeleri standardı kapsamında değerlendirilmesi, düzenlemeye ilişkin olarak Kamu Gözetim Kurumunun da getirmiş olduğu düzenlemeler ile açıklığa kavuşmuştur. Bu bağlamda ortak kontrole tabi işletme birleşmelerinin muhasebeleştirilmesine ilişkin hükümler tüm işletmeler açısından bağlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Bunun yanı sıra ortak kontrole tabi işletme birleşmelerinde, hakların birleştirilmesi yöntemi uyarınca şerefiye ortaya çıkmaması, bunun yerine özkaynaklarda denkleştirici bir hesabın kullanılıyor olması yeni düzenlemenin getirdiği göze çarpan değişiklikler arasında yer almaktadır. Gerçekleştirilen bu çalışmada uygulamada birliğin sağlanabilmesi adına Hesap Planı Uygulama Genel Tebliği Taslağında yer almayan “Özkaynak Yöntemiyle Değerlenen Yatırımlar” kaleminin KGK tarafından boş bırakılmış olan 295

Numaralı hesapta; “Ortak Kontrole Tabi İş Birleşmelerin Etkisi” kaleminin ise 525 Numaralı hesapta izlenmesi önerilmektedir.

Ortak kontrole tabi işletme birleşmelerinin muhasebeleştirilmesinde uygulanacak esasların doğru olması finansal bilgi kullanıcıları açısından son derece önem arz eden bir husus olarak ön plana çıkmaktadır. Ayrıca birleşmenin muhasebeleştirilmesinde önem arz etmekte olan hesap tutarlarının sonuçlar üzerindeki olası etkileri muhasebenin önemlilik kavramı gereği mutlaka açıklanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, N. ve Bülbül, S. (2018). Ortak kontrole tabi işletme birleşmelerindeki finansal raporlama farklılıklarına ilişkin BIST 100 ve kurumsal yönetim endeksi şirketlerinin incelenmesine yönelik bir araştırma. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20(3), 531-559.
- Akgüç, Ö. (1994). *Finansal yönetim*. İstanbul: İ.Ü. İşletme Fakültesi, Muhasebe Enstitüsü.
- Aytekin, S. (2016). *Türkiye finansal raporlama standartları, Türk ticaret kanunu ve vergi kanunları çerçevesinde işletme birleşmeleri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Berk, N. (1995). *Finansal yönetim*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- BOBİ FRS bölüm 21 iş birleşmeleri. (2019). Erişim adresi: <http://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/PDF%20linkleri/BOB%20FRS.pdf>, (20 Nisan 2019).
- Cengiz, S., Zor, İ. ve Dilsiz, M. Ş. (2014). TFRS-3 işletme birleşmeleri standardı kapsamında ortak kontrole tabi işletmelerin birleşme işlemlerinin mevzuat boyutu ve muhasebe uygulamaları. *Mali Çözüm Dergisi*, 125, 31-55.
- Çakır, H. M. ve Gülcan, Z. (2012). Şirket birleşme ve devralma kararlarının hisse senedi getirilerine etkisi. *Mali Çözüm Dergisi*, 65, 79-107.
- Ersoy, A. İ. (2004). Uluslararası muhasebeye göre ticari birleşmeler ve konsolidasyon uygulamaları. *Yaklaşım Dergisi*, 136, 47-52.
- Genel Ekonomi Ansiklopedisi. (1998). Milliyet Yayınları.
- Gökçen, G., Ataman Akgül, B. ve Çakıcı, C. (2006). Türkiye muhasebe standartları uygulamaları. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. (2018). Erişim adresi: www.kgk.gov.tr, (20 Aralık 2018).
- Karapınar, A. (2006). Uluslararası finansal raporlama standardı taslak 3'e göre işletme birleşmeleri. *Muhasebe Uygulamaları ve Vergi Mevzuatı V. Sempozyumu*, Antalya.
- KGK 2018/1 Karar. (2019). Erişim adresi: <http://www.kgk.gov.tr/DynamicContentDetail/4090/Bakanlar-Kurulu-Kararlar%20B1>, (10 Mayıs 2019).
- Özçelik, K. (2009). *Türkiye finansal raporlama standartları açısından holding şirketlerde birleşme ve devir*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sağlam, N. ve Şengel, S. (2013). *Şirketler muhasebesi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Şahin, O. N. (2011). *Uluslararası muhasebe standartları kapsamında şirket birleşmeleri ve bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- TFRS 3 İşletme Birleşmeleri Standardı. (2019). Erişim adresi: http://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/DynamicContentFiles/T%C3%BCrkiye%20Muhasebe%20Standartlar%C4%B1/TMSTFRS2018Seti/TFRS/TFRS_3_2018.pdf, (10 Nisan 2019).
- Titiz, İ., Demir, Y. ve Onat, O. K. (2007). Türkiye'de şirket birleşmelerinde birleşme etkinliklerinin veri zarflama analizi yoluyla belirlenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9 (1), 117-139.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

DIŞ TİCARET VE CARİ İŞLEMLER DENGESİ TÜRKİYE’NİN EKONOMİK BÜYÜMESİ ÜZERİNDE ETKİLİ MİDİR? 1984-2016 DÖNEMİNE AİT BİR REGRESYON ANALİZİ UYGULAMASI*

ARE FOREIGN TRADE AND CURRENT ACCOUNT BALANCE EFFECTIVE ON TURKEY’S ECONOMIC GROWTH? A REGRESSION ANALYSIS FOR 1984-2016

Doç. Dr. Musa TÜRKÖĞLU¹

İlayda KONAÇ²

ÖZ

Bu çalışma, 1984-2016 dönemi için dış ticaret ve cari işlemler dengesinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini incelemek amacıyla kaleme alınmıştır. Söz konusu dönem için uygulanan en küçük kareler yöntemi ve regresyon analizi sonucunda hem dış ticaret dengesinin hem de cari işlemler dengesinin büyüme oranı üzerinde negatif etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur. En küçük kareler yöntemine göre; büyümedeki değişimlerin %31’i cari işlemler dengesi tarafından açıklanırken, %39’u dış ticaret dengesi tarafından açıklanmaktadır. Ekonomik ve sosyal olayların etkisini ölçmek için oluşturulan kukla değişken eklenmiş modele göre; büyümedeki değişimlerin %43’ü cari işlemler dengesi tarafından açıklanırken, %50’si dış ticaret dengesi tarafından açıklanmaktadır. Çalışmada üç model kurulmuştur. Ekonomik ve sosyal olayların etkisini ölçmek için kukla değişken eklenerek dördüncü model oluşturulmuştur. Cari işlemler fazlası veya daha düşük cari işlemler açığı ile sürdürülebilir büyümenin sağlanması için yurtiçi tasarrufların artırılması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret Dengesi, Cari İşlemler Dengesi, Büyüme, Zaman Serileri, En Küçük Kareler Yöntemi.

JEL Sınıflandırma Kodları: B22, F43, O43, C01, C51.

ABSTRACT

The study aims to examine the effects of foreign trade and current account balance on economic growth for 1984-2016 period. As a result of the least squares method and regression analysis for the period, it is determined that both foreign trade and current account balance have negative effects on the growth rate. According to the least squares method 31% of the changes in growth are explained by current account balance and 39% are explained by the balance of foreign trade. According to the model with dummy variable that is included in order to reveal the impacts of economic and social events while 43% of the changes in growth are explained by current account balance, 50% are explained by foreign trade balance. Three models are estimated in the study. In order to measure the impact of economic and social events, a dummy variable is added, and the fourth model is estimated. In

* Bu çalışma Doç. Dr. Musa Türkoğlu danışmanlığında İlayda KONAÇ tarafından hazırlanan ve 27.03.2018 tarihinde savunulan “Dış Ticaret ve Cari İşlemler Dengesinin Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisinin Regresyon Analizi İle İncelenmesi” isimli yüksek lisans tezinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, musaturkoglu@sdu.edu.tr

² Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Bilim Uzmanı, ilayda87@gmail.com

conclusion, it is found that for sustainable growth to be attained with current account surplus or lower current account deficit, domestic savings need to be increased.

Keywords: Foreign Trade Balance, Current Account Balance, Growth, Time Series, Least Squares Method.

JEL Classifications Codes: B22, F43, O43, C01, C51.

1. GİRİŞ

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından önem arz eden ekonomik büyüme, mal ve hizmet üretimi miktarındaki artış olarak tanımlanmaktadır. Bir ülkenin ekonomik büyüme hızı ya da refah seviyesindeki değişimi, bir önceki döneme göre toplam üretim kapasitesinde yaşanan artış veya azalışla ölçülmektedir. Refah seviyesini yükseltmek isteyen ülkeler, sanayileşerek büyümeye çalışmakta ve kaynakların kısıtlı olması bu ülkeleri dış kaynak kullanımına yönlendirmektedir.

İktisadi büyüme ve dış ticaret ilişkisini araştıran çalışmalarda; ihracata ve ithalata dayalı büyüme modelleri savunulmaktadır. Klasik İktisatçılar, Hechsher-Ohlin-Samuelsson modelini savunanlar ve içsel büyüme teorilerini savunanlar arasında dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisi tartışılan bir konu olmuştur.

Klasik ekolü savunan iktisatçılar, tarıma dayalı strateji benimseyen görüşlerin aksine, işbölümü ve serbest ticaretin ülkelerin refahını artırabileceğini savunmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızla ilerleyen ticarete serbestleşme düşüncesi, Türkiye’de uygulanan korumacı ve ithal ikameye yönelik politikaların yerini dışa açık ekonomi politikalarına bırakmasına neden olmuştur.

Türkiye’de ekonomik büyümenin sağlanabilmesi, yatırım ve üretimin artırılabilmesi için ara ve yatırım malları ithal edilmektedir. Bunun sonucu olarak ihracatın ithalatı karşılama oranı azalmakta ve dış ticaret açığı ortaya çıkmaktadır. Genel çerçevede dış ticaret açığı da cari işlemler dengesinin açık veya fazla vermesine neden olan kalemlerden birini oluşturmaktadır.

Artan üretimin sonucunda oluşan arz fazlası için yeni pazar ihtiyacının ortaya çıkması dış ticaret ve cari işlemler dengesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin sorgulanmasına sebep olmaktadır. Bu durum sonucunda ekonomik büyüme, dış ticaret kavramı ve cari açık kavramına ilişkin birçok model ve teorik yaklaşım iktisat literatüründe yerini almıştır.

Bu çalışmada 1984-2016 dönemi için yıllık dış ticaret dengesi, cari işlemler dengesi ve büyüme verileri Dünya Bankası ve Türkiye İstatistik Kurumu’ndan derlenmiştir. Söz konusu veriler kullanılarak; dış ticaret ve cari işlem dengeleri büyüme üzerinde etkili midir? sorusuna yanıt bulmak için en küçük kareler yöntemi ve regresyon analizi yapılmıştır.

2. LİTERATÜR

Esfahani (1991), 1960-73, 1973-81 ve 1980-86 dönemleri için aramalı ithalatı, ihracat ve iktisadi büyüme verilerini kullanarak otuz bir gelişmekte olan ülke üzerine yatay kesit analizi uygulamış; İhracat ve iktisadi büyüme arasındaki anlamlı ilişkinin, modele aramalı ithalatı değişkeninin dahil edilmesi ile kaybolduğu ve aramalı ithalatı ile iktisadi büyüme arasında doğru orantılı ve anlamlı ilişki bulunduğu sonucuna ulaşmıştır.

Debelle ve Faruquee (1996),yirmibir gelişmiş ülke örnekleminde, 1971-1993 dönemi için yatay kesit ve zaman serisi uygulamaları aracılığıyla, cari işlemler dengesinin belirleyicilerini incelemiş ve ekonomik büyüme hızı fazla olan ülkelerin yüksek oranlı cari işlemler açığı verme eğiliminde olduğu sonucuna ulaşmışlardır

Özmen ve Furthun (1998), Türkiye örnekleminde; 1970-1995 dönemi için, iktisadi büyüme, ihracat ve reel döviz kuru değişkenlerini analize tabi tutmuş ve Türkiye’de ihracata dayalı ekonomik büyüme hipotezini desteklemeyen sonuçlara ulaşmışlardır.

Kandil ve Greene (2002), ABD ekonomisi için 1990-2000 yılları arasında cari işlemler dengesi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla eşbütünleşme testi ve Hata Düzeltme Modeli (ECM)’ni uygulamışlar; reel GSYİH ile ithalat arasında doğru yönlü bir ilişkinin olduğu ve buna bağlı olarak cari işlemler dengesinin bozulduğu ve cari açığın arttığı sonucuna ulaşmışlardır.

Karras (2003), 1951-1998 dönemi için 56 ülke örnekleminde ve 1960-1997 dönemi için 105 ülke örnekleminde ticari dışa açıklığın iktisadi büyüme üzerindeki etkisini incelemiş ve ticari dışa açıklık oranında gerçekleşen artışın büyüme oranını düşük düzeyde artırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Parikh ve Stirbu (2004), 42 ülke örnekleminde, 1970-1999 dönemi için, dış ticaretteki artışların iktisadi büyüme ve cari işlemler dengesi üzerindeki etkisini araştırmış ve dış ticaret liberalizasyonunun iktisadi büyümeyi olumlu yönde etkilediği ve bunun sonucunda cari işlemler açığının arttığı sonucuna ulaşmışlardır.

Demirhan (2005), Türkiye örnekleminde, 1987:Q1-2004Q3 dönemi için, ihracat ve iktisadi büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiş; Koentegrasyon testine göre değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin var olduğu, vektör hata düzeltme modeline göre ihracattan büyümeye doğru nedensellik bulunmazken ithalattan büyümeye doğru nedenselliğin var olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Tarı ve Bozkurt (2006), 1991:Q1-2004:Q3 dönemine ilişkin olarak değişkenleri 4 gecikmeli VAR modeli ile incelemiş ve büyümedeki istikrarsızlık kaynağının öncelikle kamu kesimi borçlanma gereği olmak üzere, cari açık ve faiz haddi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Erdoğan (2006), Türkiye örnekleminde 1923-2004 dönemi için ihracat artışı ve iktisadi büyüme ilişkisini incelemiş ve analiz sonucunda ihracat artışı ile iktisadi büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu ve %10 anlamlılık düzeyinde iki taraflı bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu sonucuna ulaşmıştır.

Awokuse (2008), Arjantin, Kolombiya ve Peru örnekleminde; 1990-2002 dönemi verilerini kullanarak, iktisadi büyüme, ihracat ve ithalat arasındaki ilişkiyi Granger Nedensellik Analizi uygulamasıyla test etmiş; iktisadi büyümenin, ithalat tarafından teknoloji transferi ve ihracat için gerekli ortamın sağlanması koşullarına bağlı olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Aktaş (2009), Türkiye ekonomisi örnekleminde, 1996-2006 dönemi için kısa ve uzun dönemde ihracat, ithalat ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş ve kısa dönemde ihracat, ithalat ve büyüme arasında çift yönlü ilişki olduğu, uzun dönemde ise tek yönlü ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Telatar ve Terzi (2009), Türkiye ekonomisi örnekleminde 1991:Q4-2005:Q4 dönemini kapsayan üçer aylık verilerle ekonomik büyüme ile cari işlemler dengesi arasındaki ilişkiyi araştırmak için Granger nedensellik ve VAR analizi yöntemlerini uygulamış; büyüme oranından cari işlemler dengesine doğru tek yönlü bir nedensellik bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Genç, Değer ve Berber (2010), Türkiye örnekleminde, 1980-2007 dönemi için, yıllık verileri kullanarak ihracat ile GSYİH arasındaki ilişkiyi VAR analizi ve Toda-Yamamoto nedensellik testi ile analiz etmiş ve ihracat ile büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğunu tespit etmişlerdir.

Paul (2011), Bangladeş örnekleminde 1979-2010 verileri ile VAR analizi, Eşbütünlük ve hata düzeltme modelini kullanarak ihracat, ithalat ve iktisadi büyüme ilişkisini analiz etmiş ve ihracattan büyümeye doğru tek yönlü nedensellik, ihracat ile ithalat arasında çift yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Kostakoğlu ve Dibo (2011), 1991-2010 dönemine ait yıllık verileri kullanarak VAR analizi uygulamış ve GSYH'deki olumlu gelişmelerin cari açığı tetiklediğini ortaya koymuşlardır.

Guan ve Hong (2012) ABD örnekleminde 1960-2010 dönemi için, yıllık verileri kullanarak VAR analizi, Eşbütünlük ve Granger Nedensellik analizi uygulamış; iktisadi büyümeden ithalata doğru tek yönlü nedensellik ve ihracat ile iktisadi büyüme arasında çift yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Yavuz (2012), Türkiye ekonomisi örnekleminde 1949-1979 ve 1980-2010 dönemi için iktisadi büyüme ve ihracat arasındaki ilişkiyi zaman serisi analizi ile test etmiş; ihracattan iktisadi büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşmıştır.

Aytaç ve Akdoğan (2012), Türkiye ekonomisi örnekleminde 2001:Q1-2011:Q3 dönemi verilerini baz alarak ithalat, ihracat ve iktisadi büyüme ilişkisini Eşbütünlük, Granger nedensellik testi, VAR analizi yöntemleri ile araştırmış ve ithalattan ihracata ve iktisadi büyümeye doğru tek yönlü nedensellik, ihracattan iktisadi büyümeye, iktisadi büyümeden ithalata ve ihracata doğru tek yönlü nedensellik bulunduğu sonuçlarına ulaşmışlardır.

Göçer ve Hepkarşı (2013) Türkiye örnekleminde 1989:Q1-2013:Q1 dönemi için ihracatın iktisadi büyüme üzerindeki etkisini araştırmak için Toda-Yamamoto nedensellik analizi ve çoklu yapısal kırılmalı eş bütünlük

yöntemi uygulamış, işgücü ve ihracattaki artışın milli geliri sabit sermaye yatırımlarına göre daha fazla artırdığı ve reel döviz kurundaki artışın ise milli gelir üzerinde oldukça düşük etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Yalçınkaya ve Temelli (2014), BRICS (Brezilya, Rusya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika) ile MINT (Meksika, Endonezya, Nijerya ve Türkiye) örnekleminde, 1992-2013 dönemi için reel GSYİH büyüme hızı ile cari işlemler dengesi/GSYİH oranını panel eş bütünleşme yöntemi kullanarak analiz etmiş; iktisadi büyüme ve cari işlemler dengesi arasında uzun dönemde olumlu ve anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır

Korkmaz (2014), Türkiye örnekleminde 1998:Q1-2013:Q3 verilerini kullanarak ihracat ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi VAR ve Toda-Yamamoto-Granger Nedensellik analizleri ile test etmiş ve ihracattan büyümeye doğru tek yönlü nedensellik bulunduğunu sonucuna ulaşmıştır.

Korkmaz ve Aydın (2015), Türkiye örnekleminde ekonomik büyüme ile dış ticaret arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığını 2002:Q1-2014:Q2 dönemine ait verileri kullanarak VAR modeli ve Granger nedensellik analizi ile test etmiş ve ithalat itişli iktisadi büyüme ve iktisadi büyüme çekişli ithalat yaklaşımlarının geçerli olduğunu destekleyen bulgulara ulaşmışlardır.

Şit ve Alancioğlu (2016), 1980-2014 yıllarına ait verileri kullanarak GSYİH ve cari işlemler arasındaki ilişkiyi VAR analizi uygulaması ile test etmişler; cari açığın iktisadi büyümeyi olumsuz etkilediği ve iktisadi büyümenin de cari açığa artışa yol açtığı bulgusuna ulaşmışlardır.

Acet, Erdoğan ve Köksal (2016), Türkiye örnekleminde 1998-2013 dönemi verilerini kullanarak ithalata dayalı büyüme mi yoksa ihracata dayalı büyüme mi sorusuna cevap bulmak için Granger Nedensellik testi uygulamış ve incelenen dönem verilerine göre iktisadi büyümenin ithalata dayalı olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

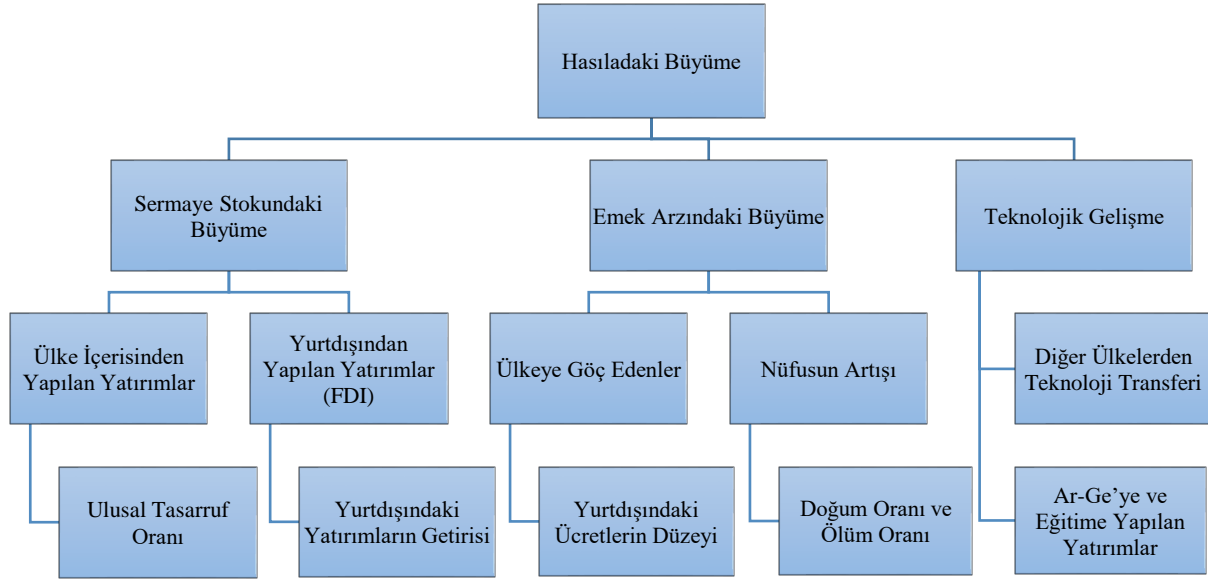
Ersungur, Doru ve Aslan (2017), Türkiye örnekleminde 1998-2014 yıllarında çeyrek dönemlerde cari denge üzerinde iktisadi büyüme ve döviz kurunun etkisini VAR Modeli'ne dayalı nedensellik analizi ile incelemiş ve döviz kuru ile cari işlemler dengesi arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı, GSYH ile cari işlemler dengesi arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu sonucuna ulaşmıştır.

3. İKTİSADİ BÜYÜME OLGUSUNUN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Bir ülkenin belirli bir dönem içerisindeki üretim hacminde veya gayrisafi yurtiçi hasılasında görülen ve sayısal olarak ölçülebilen, oransal olarak ifade edilen durumlar iktisadi büyüme olarak tanımlanmaktadır (Açıkgöz, 2007: 18). Diğer bir ifade ile iktisadi büyüme toplam mal ve hizmet üretimindeki artışı ifade etmektedir. İktisadi büyüme; üretim, emek, sermaye artışı ve teknolojik gelişme unsurlarını kapsamaktadır (Yıldırım, 2011: 1).

Kişi başına gelir yönünden büyüme; toplumun ekonomik faaliyetlerinde meydana gelen artışı ve kişi başına düşen milli gelirdeki artışı ifade etmektedir. Söz konusu artışların büyüme olarak kabul edilmesi, sürekli olmalarına bağlıdır. Bu nedenle, makroekonomik anlamda büyüme arz tarafından belirlenmekte ve üretim imkanları eğrisi aracılığıyla gösterilebilmektedir. Büyüme olgusu, uzun dönemde gerçekleşen bir değişimdir (Şen, 2007: 1).

Şekil 1'de iktisadi büyümenin belirleyicisi olan ve aynı zamanda bir ekonominin üretim potansiyeli kabul edilen değişkenler gösterilmiştir. Bu değişkenlerde görülen reel artışlar, üretim artışına yol açmaktadır.



Şekil 1. Üretim Faktörleri ve Ekonomik Büyüme

Kaynak: (Şen, 2007: 6).

Ülkelerin toprak, emek ve kapital miktarını artırma olanağı sınırlı olduğu için üretim faktörlerinin her zaman istenilen ölçüde artırılması olanaklı değildir (Üzümcü, 2002: 8).

Büyüme iç ve dış kaynaklı olarak gerçekleşmektedir. Sermaye ve iş gücü stoku, yurtiçi tasarruflar, beşeri sermaye, teknolojik gelişmişlik ve faktör verimliliği büyümenin iç kaynaklarını oluştururken; dışarıdan yatırımlar, finansal hareketler, ithal mallar gibi değişkenler dış kaynaklarını oluşturmaktadır (Demir, 2010: 11; Yiğit, 2014: 85).

4. BÜYÜME MODELLERİ'NE GENEL BİR BAKIŞ

Klasik Büyüme Modeli'ne göre, yatırımlar büyümenin özünü oluşturmaktadır. Yatırımlar bir yandan emeğin verimini artırırken, diğer yandan da toprağın verimini yükselterek üretimin artmasına sebep olmaktadır. Adam Smith'e göre büyümenin kaynağı iş bölümü ve emeğin verimliliğinin artmasıdır. Azalan sermaye verimliliği ve artan emek verimliliğinin varlığını kabul eden teoriye göre büyümenin üç kaynağı iş bölümü, sermaye birikimi ve makineleşmedir. Malthus'a göre büyümeyi belirleyen üç önemli faktör vardır bunlar nüfus artışı, toprağın verimliliği ve tasarruflardır (Avcı, 2015: 36). Ricardo Modeli; gelişme safhası ile durgun safhadan oluşmaktadır. Modelde üç gelir gurubunun (müteşebbis-sermayedar, toprak sahibi, emek sahibi) gelir dağılımından aldıkları payların değişimi ekonomik durgunluğa giden süreci ifade edilmektedir (Kıraçlar, 2005: 16). Ricardo Modeli'nde büyümeyi belirleyen kesim, tarım kesimindeki azalan verimler yasasıdır. Ekonomi, bu yasanın etkisi altındadır. Üretim hızı giderek azalan oranlarda artmaktadır.

Keynes'in büyüme teorisi ekonominin talep yönüne odaklanmaktadır. Bu nedenle modelde, teknolojik ilerleme ve yenilik ile beşeri sermaye kavramlarına yer verilmiştir. Durağan bir ekonomin nasıl canlanacağı ile büyümeyi etkileyen faktörlerin ne şekilde ilerleyeceği sorularına yanıt aranmıştır. Ancak modelde, büyüme sürecinde bir ekonomin karşılaştığı problemler göz ardı edilmiş ve bu nedenle model statik hale gelmiştir (Acar, 2008: 66-67).

Neoklasik Büyüme Teorisi; nüfus artışı ve teknolojik değişiminin, tasarruf, yatırım ve büyümeyi nasıl etkilediği sorusuna cevap aramaktadır (Kıraçlar, 2005: 21). Solow Modeli; mal talebi, sermaye birikimi, durağan durum, teknoloji ve nüfus açısından büyüme, yakınsama vb. birçok kapsamlı konuya yer vermektedir. Bu nedenle, ekonomik büyümenin dayanak noktalarının araştırılmasına olanak sağlamış ve İçsel Büyüme Teorileri'ne zemin hazırlamıştır (Türkoğlu, Ökten ve Yetişen, 2016: 2700). Neoklasik model başlangıçta emek faktörünü girdi olarak kabul etmekte ve daha sonraki aşamalarda emek arzındaki artışın etkin işgücü başına düşen sermaye stokunu azaltarak büyümeye zarar verir hale geldiğini savunmaktadır. Bunun nedenini de teknolojik büyümenin hem

büyüme artırımcı hem de işgücü tasarrufu sağlayarak faal işgücü başına sermaye stokunu azaltıcı rol oynaması olarak göstermektedir (Kıraçlar, 2005: 45). Neoklasik Model; sermaye ve işgünün marjinal verimliliğinin pozitif olmakla birlikte gelişmekte olan ülkelerde yatırım getirisinin yüksek olduğunu ve sermaye büyümesinin, ekonomik büyümeyi sağlayacağını savunmaktadır.

İçsel büyüme modelleri, Neoklasik Büyüme Modeli'nin büyüme olgusunun nasıl meydana geldiğini tam olarak açıklayamamasından hareketle Romer ve Lucas tarafından geliştirilmiştir (Yıldırım, 2011: 99). İç piyasa talebinin genişlemesi, kapasite kullanım oranlarının artırılması, kaynak verimliliğinin yükseltilmesi, içsel ve dışsal ölçek ekonomilerinin oluşturulması, teknolojik gelişmeleri hızlandırmakta ve bunun sonucunda ekonomik büyüme hızlanmaktadır (Yiğit, 2014: 89). Bilgi, sermaye teçhizat, donanım birikimine yönelik sabit kazançlar varsayımından hareket etmektedir. Tasarruf ve yatırım tercihi ile uzun dönem etkinlik durumu iktisadi büyüme oranı üzerinde etkili olabilmektedir (Aksu, 2013: 42). Romer, iktisadi büyümenin kaynağının bilgi olduğunu savunmakta ve teknolojik ilerlemenin iktisadi büyüme açısından stratejik öneme sahip olduğunu ifade etmektedir (Aksu, 2013: 45). Romer'e göre beşeri sermaye ve mevcut bilgi seviyesi, iktisadi büyümenin motorudur (Yıldırım, 2011: 104; Türkoğlu ve Yetişen, 2016: 71). Lucas'a göre, beşeri sermaye üretimde kullanılan herhangi bir girdiden farklı olmadığı için, ülkelerin çıktı seviyeleri arasındaki farklılık beşeri sermaye seviyeleri arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır (Türkoğlu, Yetişen ve Sezgin, 2016: 202). Beşeri sermayenin seviyesi arttıkça çıktının da seviyesi artacaktır (İnal, 2013: 134-135). Lucas, modelinde, ülkeler arasındaki büyüme oranlarının farklı olmasını; eğitim sektörünün üretkenlik farkı, bireylerin eğitim için ayırdıkları zaman ve başlangıç noktasında sahip olunan faktör donatımı ile açıklamaya çalışmaktadır (Yıldırım, 2011: 99). Barro'ya göre, kamu harcamalarında ussal bir yatırım politikası oluşturmayan devlet, iktisadi büyüme açısından engel teşkil etmektedir. Barro Modeli'nde, kamu sermaye sahibi olmamakla birlikte üretim yapmamaktadır (Kaynak, 2011: 225). Kamu sektörü, özel sektörden satın aldığı girdileri hane halklarının kullanımına sunarak, bunların özel sektör girdisi haline dönüşmesini sağlamaktadır (Taşar, 2015: 38). Rebelo, modelinde, gelir vergisindeki artışın özel sektörün yatırım faaliyetlerini azalttığını ve bunun sonucu olarak sermaye birikimi ile büyümede kalıcı bir gerileme ortaya çıktığını savunmakta ve gelir vergisi gibi mutlak politika değişkenlerinin ekonominin büyüme oranları üzerinde etkili olduğunu ifade etmektedir (Taşar, 2015: 6). Grossman ve Helpman Modeli'nde teknolojik gelişmenin bilgi sermayesi birikimi ile sağlandığı ifade edilmekte ve teknolojinin, bilgi sermayesi aracı olduğu kabul edilmektedir. Model, teknolojiyi bir mal olarak düşünmüş; teknolojinin paylaşım engeli olmayan ve kısmen engellenebilen bir mal tanımlaması yapmıştır (Aksu, 2013: 51). Aghion-Howitt Modeli, Schumpeter'in yaratıcı yıkım kavramına dayanmaktadır. Modele göre büyüme süreci kazanç ve kayıpları içermektedir (Kuyubaşı, 2009: 33).

Harrod ve Domar, modellerini gelişmiş ülkeler için planlamış, ekonomiyi eksik istihdam ve enflasyon etkisinden arındırmayı amaçlamışlardır (Acar, 2008: 61). Modelde; toplam talep, üretim ve istihdam arasındaki ilişki ile açıklanmakta ve ekonominin büyüme hızı, marjinal tasarruf oranı ve sermaye-hasıla katsayısı ile ilişkilendirilmektedir. Neo-Keynesyen büyüme modelleri, Ricardo Modeli'ne benzer olarak, gelir dağılımını büyüme analizlerinde kullanılmaktadırlar (Üzümcü, 2002: 207).

5. ÖDEMELER DENGESİ VE ANA HESAP KALEMLERİ

Herhangi bir ülkede bulunan yerleşiklerin, belirli bir dönemde dış alemle iktisadi işlemler gerçekleştirme ödemeler dengesi adı verilen bir çizelgede gösterilmektedir (İşgüden ve Akyüz, 1990: 127). Milli gelir ve çalışma düzeyi, kalkınma hızı, döviz kuru, enflasyon oranı, gelir dağılımı ve dış borçlar gibi temel ekonomik değişkenler, dış ödemeler bilançosu ile ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılmaktadır (Bulut, 2014: 746).

Sermaye hesabı, cari üretimle doğrudan ilgili olmadan, satın alma gücünün bugünden geleceğe transfer edilmesiyle ilgili ödemeleri içermektedir. Resmi ve özel, kısa ve uzun süreli krediler ile tahvil, hisse senedi vb. alım satımını kapsayan işlemler bu hesapta gösterilmektedir (Aydın, 2014: 10; Seyidoğlu, 2001: 169). Bir ülkenin dış ticaret, toplam mal ve hizmetler dengesi ile özel ve karşılıksız transferleri, ödemeler bilançosunun cari işlemler hesabı kaleminde izlenmektedir. Bu işlemler, ülkenin milli geliri üzerinde doğrudan etkili olmaktadır (Bildirici ve Parasız, 2003:492), Resmi Rezerv Hesabı'nda; hükümetin, Merkez Bankası'nda sahip olduğu altın ve döviz rezervlerinde meydana gelen değişimler gösterilmektedir (Ünsal, 2005: 443). Bu hesap ülkedeki tüm parasal kurumların net yabancı para cinsinden finansal varlıklarının toplamındaki artış veya azalışları yansıtmakta ve denkleştirici hesap olarak da adlandırılmaktadır (Aydoğuş ve Öztürkler, 2006: 20). Net hata ve noksan hesabı, kaynağı belirsiz para giriş ve çıkışlarının kaydedildiği hesap olarak tanımlanmaktadır. Kaynağı belli olmayan yabancı para giriş-

çıkışlarının net dengesini gösteren Net Hata ve Noksan Hesabı, ödemeler bilançosu istatistiklerini denkleştirmek amacıyla kullanılmaktadır (Bulut, 2014: 764).

6. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmada kullanılan ekonometrik model En Küçük Kareler (EKK) Yöntemi'dir. Bu test aracılığıyla cari işlemler ve dış ticaret dengesinin büyüme oranı üzerindeki etkisi ayrı ayrı analize tabi tutulmuştur. Çalışmada kullanılan değişkenler zaman serisidir. Bu çerçevede, ilk olarak bu değişkenlerin durağanlıkları (stationarity) ADF (Augmented Dickey-Fuller) testi kullanılarak analiz edilmiştir. Veriler; Dünya Bilgi Bankası ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veri tabanlarından derlenmiştir ve 1984-2016 dönemine ait yıllık verileri kapsamaktadır.

Analizde; CD: cari işlemler hesabı dengesini, DTD: dış ticaret dengesini ve BO: büyüme oranını ifade etmektedir.

6.1. Zaman Serileri

Gözlenen veri seti, serinin tahmin edilmesini stokastik bir süreçle gerçekleşmesini sağlamaktadır. Ele alınan serideki y_t vb. değerler zamana bağlı ve tesadüfi bir ihtimal dağılımından türetilmektedir. Böyle bir sürecin modellenmesi, serinin gelecekteki davranışları hakkında olasılıkları ortaya çıkarmaktadır. y_t vb. gözlenen değerlerden oluşan seri, eş dağılımlı tesadüfi değişkenleri içinde barındırabilmektedir. Bu serinin ihtimal dağılım fonksiyonunun nümerik olarak elde edilmesi, gelecekteki serinin değerini tahmin etmeyi sağlasa da, seriye ait net olarak bir dağılım fonksiyonunun elde edilmesi mümkün olmamaktadır (Kutlar, 2005: 251). Zaman serileri, tahminlerle kolayca sonuca ulaşabilmek amacıyla kullanılmaktadır. Metodolojik olarak zaman serileri; trend, mevsimsel, dalgalı ve düzensiz unsurlardan oluşmaktadır (Kutlar, 2007: 283-287). Bir zaman serisinde trend, serinin uzun dönemli eğilimini göstermektedir. Bu nedenle trend değişimlerinin serinin ortalaması gibi olduğu söylenebilmektedir. Bir zaman serisinin gözlem değerleri trendin altında veya üstünde tekrarlı biçimde değer alıyorsa, mevsimsel etkiler ortaya çıkmaktadır. Sektörlerin veya ekonominin, refah ve depresyon dönemlerini içeren değişimler konjonktürel dalgalanmalar kapsamında incelenebilmektedir. Daha çok sosyal ve ekonomik nedenlerle ortaya çıkan ve önceden tahmin edilmesi mümkün olmayan olayların etkileri düzensiz hareketler aracılığıyla yansıtılmaktadır (Sevüktekin ve Nargeleşkenler, 2007: 9-10).

İstatistiki ve ekonometrik açıdan uygulaması olan çalışmalarda zaman serilerinin yoğun bir şekilde kullanımı, yapısal anlamda farklı zaman serilerinin (ekonomik ve finansal, fiziksel, işletme ve demografik olmak üzere) ortaya çıkmasını sağlamıştır (Türkoğlu vd., 2016: 2704).

Zaman içinde sürekli olarak gözlemlenebilen diziler, sürekli zaman serilerini oluştururken; yalnızca belirli özel durumlarda gözlemlenebilen diziler kesikli zaman serilerini oluşturmaktadır. Ölçülen değişken ikili süreçte olduğu gibi yalnızca kesikli değerler setini alıyorsa, böyle bir seri için süreklilik kavramına yer verilebilirken; ölçülen değişkenin sürekli bir değişken olması, kesiklik kavramının kullanılabileceğini göstermektedir. Zaman serisi analizleri, ardışık gözlemlerin zaman dizisini hesaba kattığı için önem arz etmektedir. Bir zaman serisi tam olarak öngörülebiliyorsa, deterministik ya da kesin; zaman serisinin gelecekte alabileceği veriler, kısmen geçmiş değerleri tarafından tanımlanabiliyorsa, stokastik ya da olasılıklı olduğu söylenmektedir (Türkoğlu vd., 2016: 2704; Sevüktekin ve Nargeleşkenler, 2007: 12-20).

6.2. Değişkenlerin Durağanlığı

Regresyon modellerini En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ile tahmin edebilmek için serilerin durağan olması gerekmektedir. Çünkü durağan olmayan serilerde bir model test edildiğinde çoğunlukla sahte regresyon sorunuyla karşılaşmakta, bu durumda yanlış analiz sonuçlarına sebep olmaktadır. Eğer bağımlı ve bağımsız değişkenler durağan değilse regresyon bir anlam ifade etmeyecektir (Yılmaz vd., 2011: 18).

6.3. En Küçük Kareler Yöntemi (EKK)

Bir veri tablosuna en iyi uyan fonksiyonu bulma süreci olarak tanımlanan regresyon analizi, istatistiksel yöntemler içerisinde en çok kullanılan yöntemlerden olup, aralarında sebep-sonuç ilişkisi bulunan iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkiyi belirlemek ve bu ilişkiyi kullanarak o konu ile ilgili tahminler yapabilmek amacıyla kullanılmaktadır. Regresyon analizi yaparken en çok kullanılan yöntemlerden biri olan En Küçük Kareler yöntemi (EKK) de çoğunlukla matematiksel hesaplamalardaki kolaylığından dolayı veri analizi ve ekonometri uygulamalarında tercih edilmektedir (Alma ve Vupa, 2008: 219).

EKK, tahmin edilen katsayı ve değişkenlerin hesaplanması için geliştirilmiş ve gerçek katsayılara en yakın sonuçları veren yöntemlerden bir tanesidir. Regresyon modelindeki hata terimi EKK yöntemi ile minimum yapılmaktadır (Karacabey ve Gökgöz, 2012).

7. ANALİZ SONUÇLARI

Bu çalışma için yapılmış olan analizlerde Türkiye'ye ait büyüme oranı, cari işlemler dengesi ve dış ticaret dengesi olmak üzere üç değişken kullanılmıştır. Bu değişkenler yıllık veriler olduğundan bu değişkenlerin hepsine ait durağanlık bilgilerine ihtiyaç duyulmuştur. Birim kök testi uygulanırken ADF tipi denkleme sabit, trend ve trendsiz unsurları eklenmiştir. ADF testi sonuçları, ADF kritik değeri ve durağanlık testi sonuçları Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1. ADF Birim Kök Test Sonuçları

			BÜYÜME	CD	DTD
			ADF	ADF	ADF
ORİJİNAL HALİ	SADECE SABİT TERİMLİ DENKLEM	TEST İSTATİSTİĞİ	-5.940545	-1.666545	-1.542574
		1% için kritik değer	-3.65373	-3.65373	-3.65373
		5% için kritik değer	-2.95711	-2.95711	-2.95711
		10% için kritik değer	-2.617434	-2.617434	-2.617434
		SONUÇ	Durağan	Durağan Değil	Durağan Değil
	SABİTLİ VE TRENDLİ DENKLEM	TEST İSTATİSTİĞİ	-5.870458	-3.036479	-2.78965
		1% için kritik değer	-4.273277	-4.273277	-4.273277
		5% için kritik değer	-3.557759	-3.557759	-3.557759
		10% için kritik değer	-3.212361	-3.212361	-3.212361
		SONUÇ	Durağan	Durağan Değil	Durağan Değil
	SABİTSİZ VE TRENDLİ DENKLEM	TEST İSTATİSTİĞİ	-3.318158	-1.067966	-0.724827
		1% için kritik değer	-2.63921	-2.63921	-2.63921
		5% için kritik değer	-1.951687	-1.951687	-1.951687
		10% için kritik değer	-1.610579	-1.610579	-1.610579
		SONUÇ	Durağan	Durağan Değil	Durağan Değil
1. DEVRESEL FARKINDA	SADECE SABİT TERİMLİ DENKLEM	TEST İSTATİSTİĞİ		-7.101735	-6.587239
		1% için kritik değer		-3.661661	-3.661661
		5% için kritik değer		-2.960411	-2.960411
		10% için kritik değer		-2.61916	-2.61916
		SONUÇ		Durağan	Durağan
	SABİTLİ VE TRENDLİ DENKLEM	TEST İSTATİSTİĞİ		-6.9787	-6.473694
		1% için kritik değer		-4.28458	-4.28458
		5% için kritik değer		-3.562882	-3.562882
		10% için kritik değer		-3.215267	-3.215267
		SONUÇ		Durağan	Durağan
	SABİTSİZ VE TRENDLİ DENKLEM	TEST İSTATİSTİĞİ		-7.159685	-6.623956
		1% için kritik değer		-2.641672	-2.641672
		5% için kritik değer		-1.952066	-1.952066
		10% için kritik değer		-1.6104	-1.6104
		SONUÇ		Durağan	Durağan

Tablo 1; büyüme oranı, cari işlemler ve dış ticaret dengesi değişkenine ait ADF birim kök testi sonuçlarını göstermektedir. Büyüme oranı değişkenine ait ADF test istatistiğinin mutlak değeri $|-5.940545|$ iken, bu değer %1, %5 ve % 10 anlamlılık düzeyindeki kritik değerlerin³ mutlak değerinden büyük olduğu için seviyeler düzeyinde seride birim kök olmadığı yani serinin durağan olduğu anlaşılmaktadır. Cari işlemler dengesi değişkenine ait ADF test istatistiğinin mutlak değeri $|-1.666545|$ iken, bu değer %1, %5 ve % 10 anlamlılık düzeyindeki kritik değerlerin mutlak değerinden küçük olduğu için seviyeler düzeyinde seride birim kök olduğu yani serinin durağan olmadığı anlaşılmaktadır. Dış Ticaret dengesi değişkenine ait ADF test istatistiğinin mutlak değeri $|-1.542574|$ iken, bu değer %1, %5 ve % 10 anlamlılık düzeyindeki kritik değerlerin mutlak değerinden küçük olduğu için seviyeler düzeyinde seride birim kök olduğu yani serinin durağan olmadığı anlaşılmaktadır.

Cari işlemler dengesi ve dış ticaret dengesi için yapılan ADF birim kök testine göre serilerde birim kök olduğundan, seriyi durağanlaştırmak için 1. farkları alınmıştır. Tablo 1’de görüldüğü üzere cari işlemler dengesi değişkeninin 1. farkı alındıktan sonra elde edilen ADF test istatistiğinin mutlak değeri $|-7.101735|$ iken, bu değer %1, %5 ve % 10 anlamlılık düzeyindeki kritik değerlerin mutlak değerinden büyük olduğu için seviyeler düzeyinde seride birim kök olmadığı yani serinin ilk fark alma işleminde durağanlık sağlandığı görülmüştür. Aynı şekilde dış ticaret dengesi değişkeninin 1. farkı alındıktan sonra elde edilen ADF test istatistiğinin mutlak değeri $|-6.587239|$ iken, bu değer %1, %5 ve % 10 anlamlılık düzeyindeki kritik değerlerin mutlak değerinden büyük olduğu için seviyeler düzeyinde seride birim kök olmadığı yani serinin ilk fark alma işleminde durağanlık sağlandığı görülmüştür.

7.1. En Küçük Kareler Yöntemi (EKK) Test Sonuçları

Durağanlık her üç değişken içinde sağlandıktan sonra büyüme ile cari işlemler ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen model EKK yöntemi ile regresyona tabi tutulmuştur. Dış ticaret dengesi hesabı, cari işlemler hesabının bir kalemi olması sebebiyle çoklu doğrusal bağlantı sorununun ortaya çıkmaması amacıyla iki ayrı model oluşturulmuştur:

Model 1: $BO = CD + c$

Model 2: $BO = DTD + c$

Tablo 2’de cari işlemler dengesi ile büyüme oranı arasındaki ilişkiyi analiz etmek için kurulan Model 1’e ait test sonuçları yer almaktadır:

Tablo 2. Model 1 Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistik	Olasılık
C	4.491987	0.671573	6.688754	0.0000
D (CD)	-0.000201	5.36E-05	-3.744198	0.0008
R-squared	0.318476	Meandependent var		4.689984
Adjusted R-squared	0.295759	S. D. dependent var		4.512914
S. E. of regression	3.787195	Akaikeinfocriterion		5.561590
Sumsquaredresid	430.2854	Schwarzcriterion		5.653198
Loglikelihood	-86.98544	Hannan-Quinnriter.		5.591956
F-statistic	14.01902	Durbin-Watson stat		1.910806
Prob (F-statistic)	0.000767			

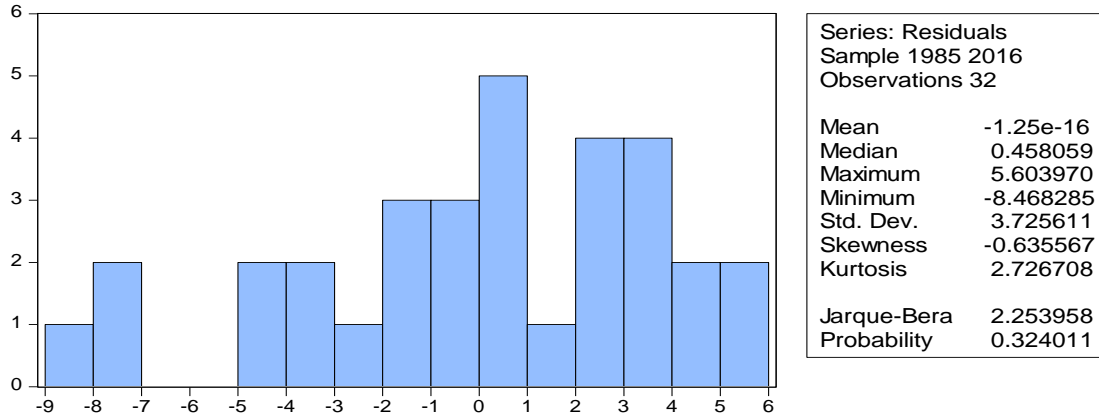
Model 1: $BO = CD + c$

$BO = -0.000201 * CD + 4.491987$

Tablo 2’de gösterilen test sonuçlarına göre, modelin tümünün anlamlılığı için F-testi= 14.01902, p- değeri= 0.000767 < 0.01 olduğu için H_0 (Yokluk hipotezi) reddedilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde model tümüyle anlamlıdır. Cari işlemler dengesinde meydana gelecek değişme karşılığında iktisadi büyüme

³ Kritik değerler Eviews 9 ekonometri programından sağlanmış olup, Mac Kinnon (1996) kritik değerlerine dayanmaktadır.

negatif yönlü olarak değişecektir. Bağımlı değişken olan büyüme değişkenindeki değişimlerin %31'i modelde yer alan açıklayıcı değişken cari işlemler dengesi tarafından açıklanmaktadır.



Şekil 2. Model 1 İçin Normallik Testi Sonuçları

Modelin ekonometrik sorunlar taşıyıp taşımadığının araştırılması amacıyla normallik testi yapılmıştır.

H₀: Artıklar normal dağılıma sahiptir.

H₁: Artıklar normal dağılıma sahip değildir.

P:0.32>0,01 olduğu için H₀ (Yokluk Hipotezi) kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde artıklar normal dağılıma sahiptir.

Tablo 3. Model 1 İçin Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test Sonuçları

Breusch-GodfreySerialCorrelation LM Test:			
F-statistic	0.060600	Prob. F (2,28)	0.9413
Obs*R-squared	0.137918	Prob. Chi-Square (2)	0.9334

H₀: Otokorelasyon yoktur.

H₁: Otokorelasyon vardır.

F-istatistiği = 0.060600, p-değeri= 0.9413>0.01 olduğu için H₀ kabul edilecektir ve istatistiksel olarak%1 anlamlılık düzeyinde otokorelasyon yoktur, Obs*R-kare= 0.137918, p- değeri= 0.9334>0.01 olduğu için H₀ kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde otokorelasyon yoktur.

Tablo 1. Model 1 İçin Heteroskedasticity Test: White Sonuçları

Heteroskedasticity Test: White			
F-statistic	2.685599	Prob. F (2,29)	0.0851
Obs*R-squared	5.000651	Prob. Chi-Square (2)	0.0821
Obs*R-squared	5.000651	Prob. Chi-Square (2)	0.0821

H₀: Artıklar sabit varyansa sahiptir.

H₁: Artıklar değişen varyansa sahiptir.

F-istatistiği =2.685,599, Obs*R-kare =5.000651, p- değeri =0.0821 >0.01 olduğu için H₀ kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık oranında artıklar sabit varyansa sahiptir.

Dış ticaret dengesi ile büyüme oranı arasındaki ilişkiyi analiz etmek için kurulan Model 2'ye ait test sonuçları ise Tablo 5'te yer almaktadır:

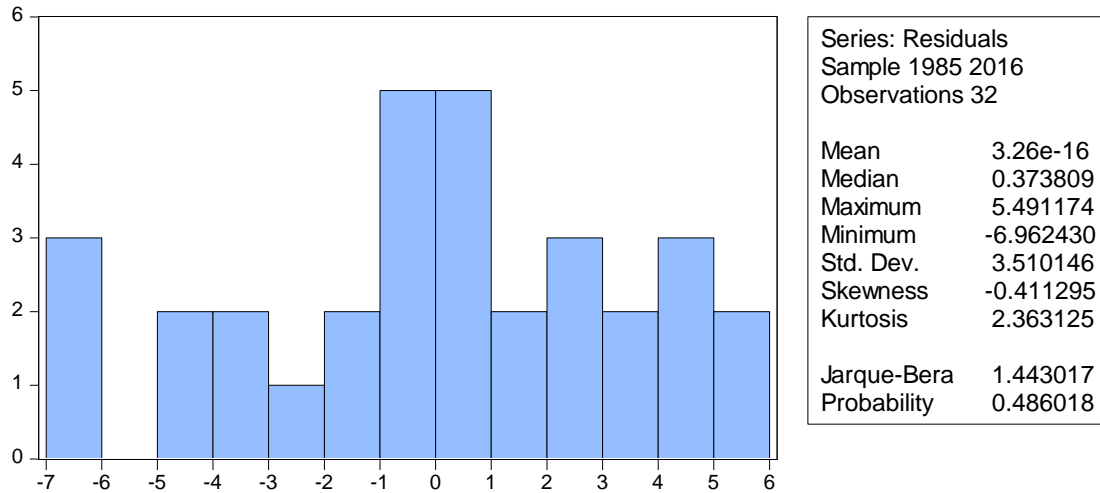
Tablo 5. Model 2 Test Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistik	Olasılık
C	4.434029	0.633415	7.000202	0.0000
D (DTD)	-0.000216	4.88E-05	-4.425942	0.0001
R-squared	0.395027	Meandependent var		4.689984
Adjusted R-squared	0.374861	S. D. dependent var		4.512914
S. E. of regression	3.568168	Akaikeinfocriterion		5.442443
Sumsquaredresid	381.9548	Schwarzcriterion		5.534052
Loglikelihood	-85.07909	Hannan-Quinncrier.		5.472809
F-statistic	19.58896	Durbin-Watson stat		1.907283
Prob (F-statistic)	0.000117			

Model 2: BO= DTD+c

Model 2: BO=-0.000216*DTD+4.434029

Büyüme ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen model EKK yöntemi ile regresyona tabi tutulmuş ve elde edilen test sonuçları Tablo 5'te verilmiştir. Tablo 5'te gösterilen test sonuçlarına göre, modelin tümünün anlamlılığı için F-testi= 19.58896, p- değeri= 0.000117< 0.01 olduğu için Ho (Yokluk hipotezi) reddedilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde model tümüyle anlamlıdır. Dış ticaret dengesinde meydana gelecek değişme karşılığında iktisadi büyüme negatif yönlü olarak değişecektir. Bağımlı değişken olan büyüme değişkenindeki değişimlerin %39'u modelde yer alan açıklayıcı değişken dış ticaret dengesi tarafından açıklanmaktadır.



Şekil 3. Model 2 İçin Normallik Testi

Modelin ekonometrik sorunlar taşıyıp taşımadığının araştırılması amacıyla normallik testi yapılmıştır.

H₀: Artıklar normal dağılıma sahiptir.

H₁: Artıklar normal dağılıma sahip değildir.

p:0.48>0,01 olduğu için H₀ (Yokluk Hipotezi) kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde artıklar normal dağılıma sahiptir.

Tablo 2. Model 2 İçin Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test

Breusch-GodfreySerialCorrelation LM Test:			
F-statistic	0.220970	Prob. F (2,28)	0.8031
Obs*R-squared	0.497227	Prob. Chi-Square (2)	0.7799

H₀: Otokorelasyon yoktur.

H₁: Otokorelasyon vardır.

F-istatistiği = 0.220970, p-değeri= 0.8031>0.01 olduğu için H₀ kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde otokorelasyon yoktur, Obs*R-kare= 0.497227, p- değeri= 0.7799>0.01 olduğu için H₀ kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde otokorelasyon yoktur.

Tablo 7. Model 2 İçin Heteroskedasticity Test: White

Heteroskedasticity Test: White			
F-statistic	5.060183	Prob. F (2,29)	0.0130
Obs*R-squared	8.278341	Prob. Chi-Square (2)	0.0159

H₀: Artıklar sabit varyansa sahiptir.

H₁: Artıklar değişen varyansa sahiptir.

F-istatistiği =5.060183, Obs*R-kare =8.278341, p- değeri =0.0159>0.01 olduğu için H₀ kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık oranında artıklar sabit varyansa sahiptir

Model 1 ve Model 2 test sonuçlarına bakıldığında R² değerinin düşük olduğu görülmüştür. Açıklama gücünü arttırmak amacıyla modellerin kukla değişken eklenerek sınanması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Dummy adı verilen kukla değişken eklenerek kurulan Model 3 ve Model 4 ile veri setini kapsayan dönemde gerçekleşen ekonomik ve sosyal olayların büyüme üzerindeki etkisi araştırılmaya çalışılmıştır. Ekonomik ve sosyal olayların büyüme üzerinde etkisi olduğu düşünülen yıllar 1, etkisi olmadığı düşünülen yıllar 0 değerini almış ve kukla değişken oluşturulmuştur. Bu kapsamda; Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB)'ne ilk tam üyelik başvurusunu gerçekleştirdiği 1987, 5 Nisan istikrar kararlarının uygulanmaya başlandığı 1994, Asya Krizi'nin gerçekleştiği 1997, Rusya Krizi'nin gerçekleştiği 1998, Ağustos depreminin yaşandığı 1999, Kasım Krizi'nin gerçekleştiği 2000, Şubat Krizi'nin gerçekleştiği 2001 ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde ekonomik krizin ortaya çıktığı 2008 yılları "1" değerini almıştır.

Model 3: BO= CD+Dummy+c

Model4: BO= DTD+Dummy+c

Cari işlemler dengesi ile büyüme oranı arasındaki ilişkiyi analiz etmek için kukla değişken Dummy eklenerek kurulan Model 3'e ait test sonuçları Tablo 8'de yer almaktadır:

Tablo 8. Model 3 Sonuçları

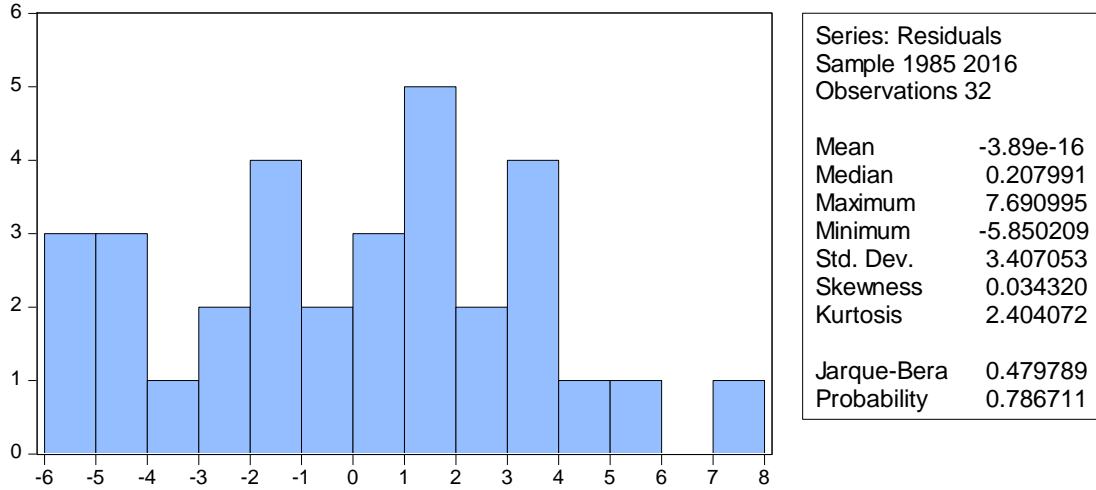
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistik	Olasılık
C	5.369703	0.725191	7.404536	0.0000
D (CD)	-0.000186	5.02E-05	-3.701040	0.0009
DUMMY	-3.452634	1.449141	-2.382538	0.0240
R-squared	0.430041	Meandependent var		4.689984
Adjusted R-squared	0.390733	S. D. dependent var		4.512914
S. E. of regression	3.522579	Akaikeinfocriterion		5.445324
Sumsquaredresid	359.8483	Schwarzcriterion		5.582737
Loglikelihood	-84.12518	Hannan-Quinnriter.		5.490872
F-statistic	10.94042	Durbin-Watson stat		2.129511
Prob (F-statistic)	0.000288			

Model 3: BO= CD+Dummy+c

Model 3: BO= -0.000186*CD -3.452634*DUMMY + 5.369703

Yukarıdaki denklem elde edilmiş ve cari işlemler dengesinin büyüme üzerinde negatif etkiye sahip olduğu anlaşılmıştır. Tablo 8’de görülüyor ki kukla değişken eklenmeden önce %31 olan R^2 değerimiz %43 olarak bulunmuştur. Yani kukla eklenmiş modele göre, bağımlı değişken olan büyüme değişkenindeki değişimlerin %43’ü modelde yer alan açıklayıcı değişken cari işlemler dengesi tarafından açıklanmaktadır.

Model 3 normal dağılıma sahip midir? “sorusuna cevap bulmak için “Normallik Testi” yapılmış ve sonuçlar Grafik 3’te gösterilmiştir:



Şekil 4. Model 3 için Normallik Testi

Modelin ekonometrik sorunlar taşıyıp taşımadığının araştırılması amacıyla normallik testi yapılmıştır.

H_0 : Artıklar normal dağılıma sahiptir.

H_1 : Artıklar normal dağılıma sahip değildir.

$p:0.78 > 0,01$ olduğu için H_0 (Yokluk Hipotezi) kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde artıklar normal dağılıma sahiptir.

Tablo 9. Model 3 İçin Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:			
F-statistic	0.212249	Prob. F (2,27)	0.8101
Obs*R-squared	0.495321	Prob. Chi-Square (2)	0.7806

H_0 : Otokorelasyon yoktur.

H_1 : Otokorelasyon vardır.

F-istatistiği = 0.212249, p-değeri= 0.8101 > 0.01 olduğu için H_0 kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde otokorelasyon yoktur, Obs*R-kare= 0.495321, p- değeri= 0.7806 > 0.01 olduğu için H_0 kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde otokorelasyon yoktur.

Tablo 10. Model 3 İçin Heteroskedasticity Test: White

Heteroskedasticity Test: White			
F-statistic	4.557540	Prob. F (4,27)	0.0061
Obs*R-squared	12.89770	Prob. Chi-Square (4)	0.0118

H_0 : Artıklar sabit varyansa sahiptir.

H_1 : Artıklar değişen varyansa sahiptir.

F-istatistiği =4.557540, Obs*R-kare =12.89770, p- değeri =0.0118>0.01 olduğu için H_0 kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık oranında artıklar sabit varyansa sahiptir.

Dış ticaret dengesi ile büyüme oranı arasındaki ilişkiyi analiz etmek için kukla değişken Dummy eklenerek kurulan Model 4'e ait test sonuçları Tablo 11'de yer almaktadır:

Tablo 11. Model 4 Sonuçları

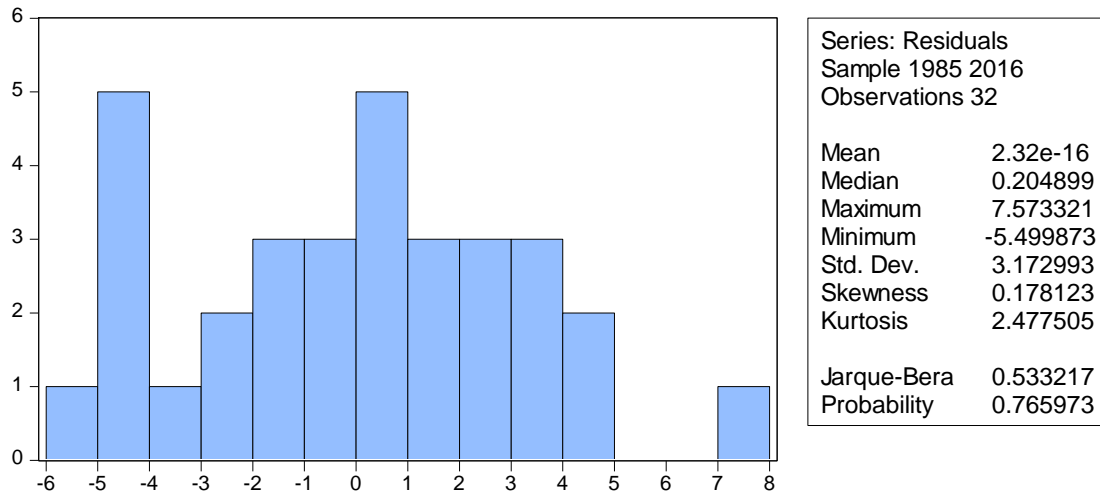
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistik	Olasılık
C	5.307743	0.675843	7.853513	0.0000
D (DTD)	-0.000203	4.51E-05	-4.497702	0.0001
DUMMY	-3.433676	1.347802	-2.547611	0.0164
R-squared	0.505662	Meandependent var		4.689984
Adjusted R-squared	0.471569	S. D. dependent var		4.512914
S. E. of regression	3.280583	Akaikeinfocriterion		5.302979
Sumsquaredresid	312.1045	Schwarzcriterion		5.440392
Loglikelihood	-81.84767	Hannan-Quinncrier.		5.348528
F-statistic	14.83214	Durbin-Watson stat		2.133704
Prob (F-statistic)	0.000037			

Model 4: $BO = DTD + Dummy + c$

Model 4: $BO = -0.000203 * DTD - 3.433676 * DUMMY + 5.307743$

Yukarıdaki denklem elde edilmiş ve dış ticaret dengesinin büyüme üzerinde negatif etkiye sahip olduğu anlaşılmıştır. Tablo 11'de görülüyor ki kukla değişken eklenmeden önce %39 olan R^2 değerimiz %50 olarak bulunmuştur. Yani kukla değişken eklenmiş modele göre, bağımlı değişken olan büyüme değişkenindeki değişimlerin %50'si modelde yer alan açıklayıcı değişken dış ticaret dengesi tarafından açıklanmaktadır

“Model 4 normal dağılıma sahip midir?” sorusuna cevap bulmak için “Normallik Testi” yapılmış ve sonuçlar Grafik 4'te gösterilmiştir:



Şekil 5. Model 4 İçin Normallik Testi Sonuçları

Modelin ekonometrik sorunlar taşıyıp taşımadığının araştırılması amacıyla normallik testi yapılmıştır.

H_0 : Artıklar normal dağılıma sahiptir.

H_1 : Artıklar normal dağılıma sahip değildir.

$p:0.76 > 0,01$ olduğu için H_0 (Yokluk Hipotezi) kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde artıklar normal dağılıma sahiptir.

Tablo 12. Model 4 İçin Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test			
F-statistic	0.087174	Prob. F (2,27)	0.9168
Obs*R-squared	0.205310	Prob. Chi-Square (2)	0.9024

H_0 : Otokorelasyon yoktur.

H_1 : Otokorelasyon vardır.

F-istatistiği = 0.087174, p-değeri= 0.9168 > 0.01 olduğu için H_0 kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde otokorelasyon yoktur, Obs*R-kare= 0.205310, p- değeri= 0.9024 > 0.01 olduğu için H_0 kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde otokorelasyon yoktur.

Tablo 13. Model 4 İçin Heteroskedasticity Test: White

Heteroskedasticity Test: White			
F-statistic	2.506794	Prob. F (4,27)	0.0655
Obs*R-squared	8.665786	Prob. Chi-Square (4)	0.0700

H_0 : Artıklar sabit varyansa sahiptir.

H_1 : Artıklar değişen varyansa sahiptir.

F-istatistiği = 2.506794, Obs*R-kare = 8.665786, p- değeri = 0.0700 > 0.01 olduğu için H_0 kabul edilecektir ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık oranında artıklar sabit varyansa sahiptir.

8. SONUÇ

Cari işlemler ve dış ticaret dengesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin 1984-2016 dönemini kapsayan yıllık veriler üzerinden Türkiye ekonomisi için EKK yöntemi ile test edildiği bu çalışmada, öncelikle değişkenlere ADF birim kök testleri uygulanmış ve değişkenlerin durağanlığı test edilmiştir. Birim kök testleri sonucunda büyüme oranı değişkeni düzey değerinde durağan iken cari işlemler dengesi değişkeni ve dış ticaret dengesi değişkeni birinci farkının alınmasıyla durağanlaşmıştır. Yapılan zaman serisi analizinde otokorelasyon sorunu olup olmadığının test edilmesi sonucunda, otokorelasyon sorunu olmadığı ve kurulan modellerin tümüyle anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Zaman serisi analizinde dış ticaret dengesi hesabı, cari işlemler hesabının bir kalemi olması sebebiyle çoklu doğrusal bağlantı sorununun ortaya çıkmaması amacıyla iki ayrı model oluşturulmuştur. Modeller EKK yöntemiyle regresyona tabi tutulmuştur. Test sonuçlarına göre cari işlemler ve dış ticaret dengesinde meydana gelecek değişme karşılığında iktisadi büyüme negatif yönlü olarak değişecektir. Bağımlı değişken olan büyüme değişkenindeki değişimlerin %31'i modelde yer alan açıklayıcı değişken cari işlemler dengesi tarafından, %39'u modelde yer alan açıklayıcı değişken dış ticaret dengesi tarafından açıklanmaktadır. Elde edilen R^2 değerlerinin düşük olması sebebiyle, açıklama gücünü arttırmak için her iki modele Dummy adı verilen kukla değişken eklenerek yeni modeller oluşturulmuştur. Veri setini kapsayan dönemde gerçekleşen ekonomik ve sosyal olayların büyüme üzerindeki etkisi yeni oluşturulan modeller ile sınanmıştır. Yeni elde edilen denkleme göre de yine cari işlemler dengesinin ve dış ticaret dengesinin büyüme üzerinde negatif etkiye sahip olduğu anlaşılmıştır. Kukla değişken eklenmiş modele göre, bağımlı değişken olan büyüme değişkenindeki değişimlerin %43'ü modelde yer alan açıklayıcı değişken cari işlemler dengesi tarafından, büyüme değişkenindeki değişimlerin %50'si modelde yer alan açıklayıcı değişken dış ticaret dengesi tarafından açıklanmaktadır.

Belirtilen yıllarda Türkiye ekonomisinde cari işlemler dengesi ve dış ticaret dengesi ile büyüme oranı arasında ters yönlü ilişki bulunduğu bulgusuna erişilmiştir. Dolayısı ile cari işlemler dengesinin çeşitli sebeplerden ötürü olumsuz yönde etkilenmesi sonucunda meydana gelecek cari işlemler açığındaki artışlar, büyüme oranının

artmasına sebep olacaktır. Yine aynı şekilde dış ticaret dengesinin çeşitli sebeplerden ötürü olumsuz yönde etkilenmesi sonucunda meydana gelecek dış ticaret açığındaki artışlar, büyüme oranının artmasına sebep olacaktır.

Literatür taramasında dış ticaret ve cari işlemler dengesi kavramlarına ek olarak büyümeyi etkileyen birçok kavramla ilgili çalışmalara rastlanmış olması, çalışmada belirlenen bağımlı değişken değerlerini sadece kullandığımız bağımsız değişkenler değil, başka değişken(ler)in de belirliyor olduğu anlamına gelmektedir. Bu durum yapılan analiz sonucunda elde edilen “Kukla değişken eklenmiş modele göre, bağımlı değişken olan büyüme değişkenindeki değişimlerin %43’ü modelde yer alan açıklayıcı değişken cari işlemler dengesi tarafından açıklanmaktadır ve kukla değişken eklenmiş modele göre, bağımlı değişken olan büyüme değişkenindeki değişimlerin %50’si modelde yer alan açıklayıcı değişken dış ticaret dengesi tarafından açıklanmaktadır.” bulgusunu desteklemektedir.

Rekabet gücümüzün yüksek olduğu sektörleri geliştirmek için kısmi ithal ikamesi politikası uygulanabilir. Ayrıca cari işlemler fazlası ya da daha düşük cari işlemler açığı ile sürdürülebilir yüksek ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için yurtiçi tasarruf oranlarının artırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, Y. (2008). *İktisadi büyüme ve büyüme modelleri*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Açıkgöz, Ş. (2007). *İktisadi büyümenin kaynakları: doğrusal olmayan dinamiklik, oynaklık ve yapısal değişim*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aksu, L. (2013). *Türkiye’de iktisadi büyümenin kaynakları*, Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Aktaş, C. (2009). Türkiye’nin ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 35-47.
- Alma Gürünlü, Ö. ve Vupa, Ö. (2008). Regresyon analizinde kullanılan en küçük kareler ve en küçük medyan kareler yöntemlerinin karşılaştırılması. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Fen Dergisi (E-Dergi)*, 3(2), 219-229.
- Avcı, B. S. (2015). *Cari açık ve ekonomik büyüme ilişkisi Türkiye örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Awokuse, T. O. (2008). Trade openness and economic growth: is growth export- ledorimport- led?. *Applied Economics*, (40), 161-173.
- Aydın, Y. (2014). Açık ekonomide trilemma. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 1-15.
- Aydoğuş, İ ve Öztürkler, H. (2006). *Türkiye’de cari işlemler sorununun analizi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aytaç, A. ve Akdoğan, U. (2012). Dış ticaret ve ekonomik büyüme üzerine bir nedensellik analizi: 2001-2011 Türkiye örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 55-70.
- Bildirici, M. ve Parasız, İ. (2003). *Finansal makro ekonomi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Bulut, E. (2014). *İktisadi analiz*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Debelle, G. ve Faruquee, H. (1996). *What determines the current account?* (IMF Working Paper No:86/58). International Monetary Fund.
- Demir, S. (2010). *2001 Krizi sonrasında türkiye ekonomisinde iktisadi büyümenin kaynakları ve sonuçları*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Demirhan, E. (2005). Büyüme ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 60(4), 75-88.
- Erdoğan, S. (2006). Türkiye’nin ihracat yapısındaki değişme ve büyüme ilişkisi: koentegrasyon ve nedensellik testi uygulaması. *Selçuk Üniversitesi, Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2006(1), 30-39.

- Ersungur, Ş. M., Doru, Ö. ve Aslan, M. B. (2017). Türkiye’de GSYH ve döviz kuru hareketlerinin cari denge üzerindeki etkisi: VAR analizi yaklaşımı. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(3), 451-463.
- Esfahani, H. S. (1991). Exports, imports, and economic growth in semi-industrialized countries. *Journal of Development Economics*, 35(1), 93-116.
- Genç, M. C., Değer, M. K. ve Berber, M. (2010). Beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme: Türkiye ekonomisi üzerine nedensellik analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5(1), 29-40.
- Göçer, İ. ve Hepkarşı, N. (2013). İhracat-büyüme ilişkisi yapısal kırılmalı bir analiz. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 7- 87.
- Guan, J. ve Hong, Y. (2012). An empirical analysis on U.S. foreign trade and economic growth. *AASRI Procedia* 2, 39-43.
- İnal, V. (2013). *Büyüme teorisinin gelişimi ve Türkiye’nin büyüme sorunları*. Ankara: Efil Yayınevi Yayınları.
- İşgüden, T. ve Akyüz, M. (1990). *Uluslararası iktisat*. İstanbul: Evrim Kitabevi Yayın No:3.
- Kandi, I M. ve Greene, J.E. (2002). *The impact of cyclical factors on the us balance of payments*. (Working Paper, No: 45). International Monetary Fund.
- Karacabey, A. ve Gökgez, F. (2012). *Korelasyon ve tekli regresyon analizi-en küçük kareler yöntemi*. Erişim adresi: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/232/mod_resource/content/3/10-Korelasyon-Tekli%20Regresyon-OLS.pdf, (12 Şubat 2018).
- Karras, G. (2003). Trade openness and economic growth: can we estimate precise effetc?. *Applied Econometrics and International Development*, 3(1), 7-25.
- Kaynak, M. (2011). *Büyüme teorileri giriş*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kıraçlar, F. (2005). *Ekonomik büyüme modellerinde beşeri sermaye: içsel büyüme modelinin analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Korkmaz, S. (2014). Türkiye ekonomisinde ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi. *Business and Economics Research Journal*, 5(4), 119-128.
- Korkmaz, S. ve Aydın, A. (2015). Türkiye’de dış ticaret - ekonomik büyüme ilişkisi: Nedensellik analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(3), 47-76.
- Kostakoğlu, S. F. ve Dibo, M. (2011). Türkiye’de cari açık ve ekonomik büyüme ilişkisinin var yöntemi ile analizi. *Anadolu International Conference in Economics II*, 15-17 Haziran 2011, Eskişehir, 15-17.
- Kutlar, A. (2005). *Uygulamalı ekonometri*. 2. Baskı, İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kutlar, A. (2007). *Ekonometriye giriş*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kuyubaşı, U. (2009). *Beşeri sermayeye dayalı ekonomik büyüme modelleri ve Gemell’in beşeri sermaye modeline yönelik bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Özmen, E. ve Furtun, G. (1998). Export-Led growth hypothesis and theturkish data: An empirical investigation. *METU Studies in Development*, 25(3), 491-503.
- Parikh, A.ve Stirbu, C. (2004). *Relationship between trade liberalisation, economic growthand trade balance: an econometric investigation*. (HWWA Discussion Paper, No: 282), Hamburg Institute of International Economics.
- Paul, B.P. (2011). Revisiting export-led growth for bangladesh: a synthesis of cointegration and innovation accounting. *International Journal of Economics and Finance*, 3(6), 3-15.
- Sevüktekin, M. ve Nargeleçekenler, M. (2007). *Eviews uygulamalı ekonometrik zaman serileri analizi*. 2. Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- Seyidoğlu, H. (2001). *Uluslararası iktisat teorii, politika ve yöntemler*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şen, F. (2007). *Büyüme ve dış ticaret ilişkisi: Türkiye örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Tarı, R. ve Bozkurt, H. (2006). Türkiye’de istikrarsız büyümenin VAR modelleri ile analizi (1991/1-2004/3). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (4), 1-16.
- Taşar, İ. (2015). *İktisat programı içsel büyüme modelleri çerçevesinde Türkiye’de ekonomik büyümenin yapısal dönüşümü*. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Telatar, O. M. ve Terzi, H. (2009). Türkiye’de ekonomik büyüme ve cari işlemler dengesi ilişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(2), 119-134.
- Türkoğlu, M. ve Yetişen, S. (2016). Düzey 2 bölgelerinde eğitim ve sağlık açısından beşeri sermaye yapısının panel veri analizi ile karşılaştırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7(14), 66-80.
- Türkoğlu, M., Ökten, S. ve Yetişen, S. (2016). Dış borçların ve yurtiçi tasarrufların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye için zaman serisi yaklaşımı (1984-2015). *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Fırat Üniversitesi, 13-15 Ekim 2016, Elazığ, 2695-2712.
- Türkoğlu, M., Yetişen, S. ve Sezgin, A. (2016). Düzey 2 bölgelerinde bölgesel rekabet, kültür ve kişi başına gayri safi katma değer açısından beşeri sermaye yapısının panel veri analizi ile karşılaştırılması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(17), 199-215.
- Ünsal, E. M. (2005). *Uluslararası iktisat teorii politika ve açık ekonomi makro iktisadi*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Üzümcü, A. (2002). *İktisadi büyüme*. Sivas: Beta Yayınları.
- Yalçınkaya, Ö ve Temelli, F. (2014). Ekonomik büyüme ile cari işlemler dengesi arasındaki ilişki. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(4), 201-224.
- Yavuz, M. (2012). Türkiye’de ihracatın ekonomik büyüme üzerine etkisi: bir zaman serisi analizi. *Ege Üniversitesi, 15. Uluslararası İktisat Öğrencileri Kongresi*, 25-27 Nisan 2012, İzmir, 1- 18.
- Yıldırım, N. (2011). *İktisadi büyüme teorisi*. Ankara: Barış Platin Yayıncılık.
- Yılmaz, Ö., Kaya, V. ve Akıncı, M. (2011). Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyümeye etkisi (1980-2010). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 13-30.
- Yiğit, G. (2014). *Dış ticaret açığının Türkiye ekonomisine etkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

TASARRUF DAVRANIŞINA ALTERNATİF OLAN BİREYSEL EMEKLİLİK SİSTEMİ ÜZERİNDE FİNANSAL OKURYAZARLIĞIN ETKİSİ*

THE EFFECT OF FINANCIAL LITERACY ON THE INDIVIDUAL PENSION SYSTEM THAT IS AN ALTERNATIVE TO SAVING BEHAVIOUR

Dr. Öğr. Üyesi Adem ÖZBEK¹

ÖZ

Bireysel tutum ve davranışlarımızın temelinde bilgi yatmaktadır. Bu bilginin bir kısmı eğitimle, bir kısmı da çevresel faktörlerle elde edilir. Bireylerin finansal okuryazarlık seviyeleri üzerinde bu iki bilgi kaynağı eşit derecede, çok önemli etkiye sahiptir. Bu kaynaklar hem tutumlarımızın hem de davranışlarımızın da temelinde yer almaktadırlar. Finansal piyasalar için önemli görülen finansal ürünlerden birisi bireysel emeklilik sistemidir. Bu ürün, çalışan kesim için tasarruf, çalışmayan kesim için ise gelecek adına bir güvence aracı görevini görmektedir. Toplum içerisinde yeni gelişmeye ve yayılmaya başlayan bir sistem olması nedeniyle insanlar tarafından çok da tecrübe edilmiş bir alan değildir. Bireysel emeklilik sistemine katılım sağlayacak kişiler, bu sistemle ilgili bilgi ve finansal okuryazarlık durumlarına bağlı olarak hareket etmektedirler. Çalışmamızda, bireylerin finansal tutum ve davranışlarına bağlı olarak sahip oldukları finansal okuryazarlık düzeylerinin bireysel emeklilik sistemine katılımları üzerinde etkilerinin olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle araştırma kapsamında oluşturulan anket formu 13.02.2020 ile 17.02.2020 tarih aralığında online olarak tesadüfi olarak seçilmiş, belirli gelir seviyesine sahip 405 katılımcıya uygulanmıştır. Elde edilen veriler SPSS 21 analiz programı ve Yapısal Eşitlik Modeli ile analiz edilmiş, bireylerin finansal tutum ve finansal davranışlarına bağlı olarak gelişen finansal okuryazarlık düzeylerinin bireysel emeklilik sistemine katılımları üzerinde olumlu etkisinin olduğu belirlenmiştir.


Anahtar Kelimeler: Finansal Tutum, Finansal Davranış, Finansal Okuryazarlık, Bireysel Emeklilik Sistemi.

JEL Sınıflandırma Kodları:G11, G23, G41, G51, G53.

ABSTRACT

Information is the basis of our individual attitudes and behaviours. Some of this information is obtained with education and some with environmental factors. These two sources of information have an equally important impact on individuals' financial literacy levels. These resources are at the core of both our attitudes and behaviours. One of the financial products that is considered to be important for the financial markets is the private pension system. This product acts as an assurance tool for the working population and also for the unemployed, a guarantee for the future. It is not an area that has been experienced by people as it is a system that has begun to develop and expand in the society. Individuals who will participate in the private pension system act depending on their knowledge and financial literacy status. In the study, we tried to determine whether the financial literacy levels of individuals depending on their financial attitudes and behaviours have an impact on their participation in the private pension system. For this reason, the questionnaire form created within the scope of the research is applied online to 405 participants between 13.02.2020 and 17.02.2020. The data obtained are analysed with SPSS 21 and the Structural Equality Model and it is determined that the financial literacy levels that developed depending on

* Bu çalışma için, Gümüşhane Üniversitesi Etik Kurulundan 2020/3 sayılı ve 11/03/2020 tarihli "Etik Kurul Onayı" alınmıştır.

¹  Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ademobek6961@gmail.com

the financial attitude and financial behaviour of individuals has a positive effect on their participation in the private pension system.

Keywords: Financial Attitude, Financial Behaviour, Financial Literacy, Private Pension System.

JEL Classification Codes: G11, G23, G41, G51, G53

1. GİRİŞ

Pek çok ekonomik kararda olduğu gibi bireysel tasarruf kararlarının yönetimi de finansal kavramlara ilişkin bazı temel bilgileri gerektirir. Bununla birlikte finansal piyasaların işleyişine, finansal ürünlere olan talebe ve finansal erişim olanaklarına bakıldığında pek çok kişinin bu bilgilere sahip olmadıkları görülmektedir. Tasarruf ve yatırım davranışıyla ilgili elde edilen bulgular göstermektedir ki, yüksek finansal okuryazarlık seviyesine sahip olan bireyler daha iyi ekonomik kararlar vermektedirler.

Atkinson ve Messy (2012), finansal okuryazarlığı, sağlam, finansal kararlar vermek ve nihayetinde finansal refahı elde etmek için gerekli olan farkındalık, bilgi, beceri, tutum ve davranışların bir kombinasyonu olarak tanımlamışlardır. Finansal okuryazarlığın, bireysel yapılan her türlü finansal planlama üzerinde önemli bir etkisi olduğu kaçınılmazdır. Özellikle de emeklilik planlamaları kapsamında bireyler adına daha öngörülebilir bir dönem oluşturulabilmesi, sahip olunan finansal farkındalıkla mümkün olmaktadır. Farkındalık, hem bilgiyi hem de bilgiyi akıllıca kullanma yeteneğini gerektirir, buda genellikle finansal okuryazarlık denilen minimum ekonomik ve finansal bilgi gerektirir (Fornero, Oggero ve Puglisi, 2019:4).

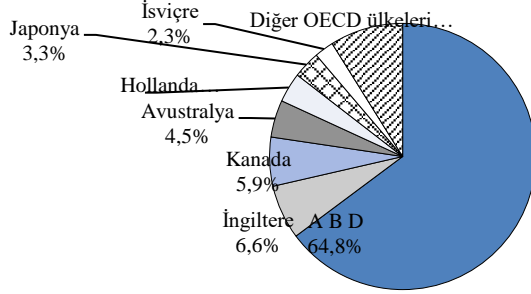
Bireysel tasarruf kararlarının altında önemli derecede gelecek hakkındaki belirsizlikler yatmaktadır. Belirsizlik durumu arttıkça hem tasarruf aracına hem de aracısına güven derecesi azalmaktadır. Bilgi, bireye öngörebilme, tahmin etme, bilme ve belirsizlikleri azaltma imkânı verir. Finansal bilgi, finansal piyasaların etkin çalışmasına, finansal tabana yayılmaya imkân sağlanmasına ve en önemlisi de piyasaların güven kazanmasına neden olur.

Atkinson ve Messy (2012), finansal okuryazarlığı finansal bilgi, finansal tutum ve finansal davranış boyutlarıyla ifade etmişlerdir. Bireylerin tasarruf alışkanlıkları üzerinde bilginin etkisinden daha fazla finansal tutum ve davranışların etkisi söz konusudur. Tutum ve davranışlar çevresel faktörlerden daha fazla oranda etkilenmektedir. Bireyin tasarruf ile ilgili finansal davranışı üzerinde ailesi, ebeveynlerin finansal davranışları, ebeveynlerin verdikleri finansal kararlar, tasarruf bilincinin aile içerisinde oluşturulması gibi davranışlar önemli etkiler yaratmaktadır. Bu bölümde bilginin kullanılacağı yer, tasarruf yapılacak finansal aracın tercih edilmesinde olmalıdır.

Bireylerin finansal yönetim davranışlarını etkileyebilecek faktörler yine bireylerin finansal tutumlarıdır. Finansal yönetim davranışı iyi ve doğru finansal tutum uygulanarak başlatılabilir. Finansal tutum, bir kişinin mali durumuyla ilgili bir zihin, görüş ve yargı durumu olarak tanımlanmaktadır (Pankow, 2012).

Bireysel emeklilik sistemi (BES), bireylerin aktif çalışma dönemleri boyunca elde ettikleri birikimleri uzun vadeli yatırıma yönlendirerek, emeklilik dönemlerinde yaşam koşullarını koruyabilecekleri bir gelir etmelerine imkân sağlayan özel bir emeklilik sistemidir (Emeklilik Gözetim Merkezi, 2020). Bu sisteme dahil olunabilmesi, bireyler açısından hem yapılmış bir birikimi hem de sistemle ilgili bilgiyi gerektirmektedir.

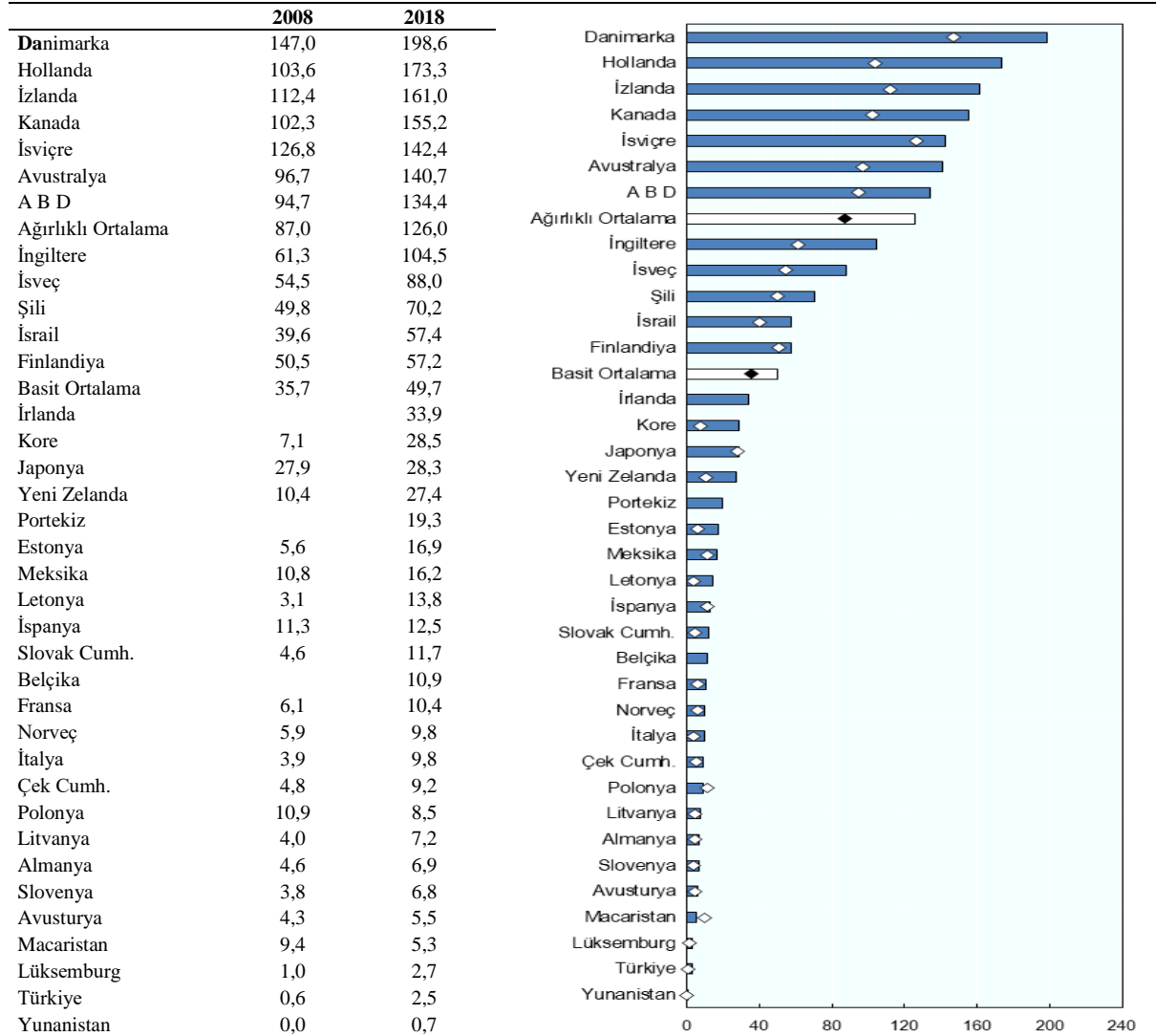
Finansal okuryazarlık seviyesine bağlı olarak bireysel emeklilik sistemiyle ilgili oluşturulan farkındalık sadece, bireylerin tasarruf alışkanlığını geliştirmelerine yardımcı olmayacak aynı zamanda bu sistemde toplanan fonlar ülkenin tasarruf hacminin artmasına da olanak sağlayacaktır. Sistemin olmadığı veya eksik işlediği ülkelerde küçük tasarruflar yastık altında tutulurken, yatırımlarına yönlendirilecek fonların miktarı da yeterli olmayacaktır (Erdoğan, 2019:295).



Şekil 1. OECD Ülkeleri Emeklilik Varlıklarının Coğrafi Dağılımı

Kaynak: (OECD Global Emeklilik İstatistikleri, 2019).

OECD ülkelerindeki emeklilik varlıklarının dağılımına bakıldığında, ilk yedi sırada Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada, Avustralya, Hollanda, Japonya ve İsviçre ülkeleri gelmektedir.



Şekil 2. OECD Ülkelerinde 2008 ve 2018 Yıllarında Fonlanan Bireysel Emeklilik Düzenlemelerindeki Toplam Varlıklar (GSYİH'ya Oran Olarak)

Kaynak: (OECD Global Emeklilik İstatistikleri, 2019).

Şekil 2’de OECD ülkelerinin 2008 ve 2018 yıllarında, bireysel emeklilik düzenlemeleri ile elde edilen birikimlerin yine aynı ülkelerin GSYİH içindeki payları oransal olarak gösterilmiştir. Oranlara bakıldığında bireysel emeklilik sistemi ile elde edilen fonların GSYİH içerisinde en fazla oransal paya sahip olan OECD ülkesi Danimarka, en düşük oransal paya sahip ülkesi ise Yunanistan’dır. Türkiye’nin GSYİH içerisindeki varlık oranına bakıldığında 2008 yılında bu oran % 0,6 iken 2018 yılında % 0,76’lık bir artışla beraber % 2,5’e yükselmiş. Sıralamaya bakıldığında OECD ülkeleri içerisinde Türkiye’nin bireysel emeklilik sistemi ile elde ettiği fonların yetersiz olduğu görülmektedir. Fonların yetersizliği üzerinde bireylerin BES ile ilgili bilgi eksikliğinin önemli bir rolü olduğu söylenebilir.

Tablo 1. Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sistemine Katılımcıların Yaş Aralıkları

Tarih	KATILIMCILARIN YAŞ DAĞILIMI					TOPLAM
	25 yaş altı	25-34 yaş	35-44 yaş	45-55 yaş	56 yaş ve üzeri	
31.12.2003	827	5.342	4.998	3.723	355	15.245
31.12.2004	27.323	132.011	106.193	44.593	4.137	314.257
26.12.2005	54.480	273.557	222.494	103.172	12.439	666.142
18.12.2006	78.686	420.972	354.110	172.696	26.224	1.052.688
24.12.2007	107.140	573.592	481.904	244.743	38.594	1.445.973
31.12.2008	122.129	687.539	581.450	302.390	51.846	1.745.354
31.12.2009	130.082	768.511	662.383	361.400	65.946	1.988.322
24.12.2010	138.064	865.062	753.932	432.177	85.058	2.274.293
30.12.2011	155.800	986.991	880.952	503.097	112.737	2.639.577
28.12.2012	185.576	1.137.892	1.058.646	594.389	142.530	3.119.033
27.12.2013	261.036	1.436.453	1.399.488	816.906	213.073	4.126.956
26.12.2014	318.912	1.678.583	1.718.002	1.048.712	298.450	5.062.659
25.12.2015	370.127	1.897.073	2.036.921	1.287.595	412.436	6.004.152
30.12.2016	401.934	1.971.717	2.250.824	1.473.121	528.163	6.625.759
29.12.2017	393.491	1.927.972	2.349.778	1.626.328	625.046	6.922.615
28.12.2018	351.532	1.792.975	2.319.899	1.701.181	710.299	6.875.886
26.07.2019	326.803	1.703.773	2.264.826	1.742.755	757.117	6.795.274

Kaynak: (Emeklilik Gözetim Merkezi, 2020).

Bireyler açısından tasarrufların en iyi ve faydalı değerlendirileceği zaman emeklilik dönemidir. Türkiye’nin 2018 yılında, toplam nüfusu 82.003.882 iken bu nüfusun 7.186.204 kişisini yaşlı nüfusu oluşturmaktadır (Aile ve Çalışma Bakanlığı, 2020). Tablo 1’de Türkiye’de 2018 yılında yaşlı nüfus olarak nitelendirilen yaş aralığındaki bireylerin BES sistemine katılım oranı yaklaşık olarak %10 gibi düşük bir oranda gerçekleşmiştir. Tabloya bakıldığında diğer yaş grupları içinde BES sistemine katılımın düşük olma sebepleri arasında ürünle ilgili bilgi eksikliği, bu yaş grubunun eğitim ve riske katlanma düzeyleri sayılabilir.

2. LİTERATÜR

Hastings ve Mitchell (2020), Şili’de finansal okuryazarlığın emeklilik tasarrufu ve yatırım davranışları üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmalarında finansal okuryazarlığı enflasyon ve yatırım getirileri gibi temel kavramları anlama yeteneği olarak gördüklerini daha çok emeklilik tasarrufları ile ilişkili olduğunu ifade etmişlerdir. Benzer şekilde Fornero ve Prete (2018), çalışmalarında temel ekonomik ve finansal kavramların öğrenilmesinin, ekonomik kaynaklarını yaşamları süresince yönetmek için uygun kararlar almak isteyen bireyler için önemli bir beceri olduğunu bildirmişlerdir.

Lusardi ve Mitchell (2009), tüketicilerin finansal okuryazarlık bilgi seviyelerinin emeklilik sermayelerini planlamalarını nasıl yönlendirdiği ile ilgili araştırmalarında finansal okuryazarlığın emeklilik planlamasının kilit belirleyicisi olduğu sonucuna varmışlardır.

Cupak, Fessler, Hsu ve Paradowski(2020), finansal okuryazarlığın riskli varlıklara yatırım kararları üzerindeki etkilerini araştırdıkları çalışmalarında finansal okuryazarlığı, kişinin kendi becerilerinin ve ekonomiye olan güvenin yanı sıra riskli varlıklar üzerindeki yatırım kararlarında güçlü bir belirleyici olarak belirtmişlerdir.

Niu, Zhou ve Gan(2020), Çin'deki kent sakinleri arasındaki finansal okuryazarlığı araştırarak, finansal okuryazarlığın Çin'de emeklilik planlaması, finansal planlama ve bireysel emeklilik katılımı ile yakından ilişkili olduğunu ifade etmişlerdir.

Hauff, Carlander, Garling ve Nicolini (2020), finansal okuryazarlığın, bireylerin emeklilik finansal davranış aşamalarını nasıl etkilediğinin belirlenmesine dair çalışmalarında, finansal okuryazarlığın emeklilik planlaması, emeklilik tasarrufu faaliyetleri ve emeklilik yatırım yönetiminin her üç aşaması üzerinde de önemli bir etkiye sahip olduğunu bildirmişlerdir.

Çocukların finansal tutumlarının belirlenmesinde ebeveyn desteğinin önemi büyüktür. Bu nedenle sosyal hizmet uzmanları ve hizmet sağlayıcılar, ebeveynlere tasarruf programları ve finansal eğitim hakkında bilgi sağlayabilir, böylece çocuklar tasarruf davranışı hakkında daha iyi bir anlayış kazanabilirler (Tonsing ve Ghoh, 2019: 23).

Bucher-Koenen (2011), Almanya'da yapılan son emeklilik reformları çerçevesinde finansal okuryazarlığın önemine değinerek, yetersiz finansal bilgiye sahip olan bireylerin emeklilik planlaması yapma ihtimallerinin düşük olduğunu ifade etmiştir. Finansal okuryazarlık, emeklilik planlaması, bireysel emeklilik fonlarının kullanılması ve ürünlerin kullanımı ile önemli ölçüde ilişkili olduğunu, finansal okuryazar bireylerin bireysel emeklilik fonlarını kullanarak emeklilik planlaması yapma ihtimalleri %25-30 daha muhtemeldir (Klapper ve Panos, 2011:4).

Chu, Wang, Xiao ve Zhang. (2017), finansal okuryazarlık düzeyi daha yüksek olan hane halklarının pozitif yatırım getirileri ile ölçülen mali refah düzeylerinin daha yüksek olduğunu bulmuşlardır. Finansal okuryazarlık emeklilik planlaması, finansal planlama ve bireysel emeklilik katılımı ile yakından ilişkilidir. Özellikle gelişmiş finansal okuryazarlık, emeklilik hazırlığının önemli bir itici gücü olmaya devam edecektir (Niu, Zhou,ve Gan, 2020: 15).

Emeklilik servet birikimi için önemli faktörler arasında, finansal okuryazarlık, bilinçli seçimler, emeklilik tasarrufları da dâhil olmak üzere bireylerin sağlam finansal ve ekonomik davranışlarının önemli bir bileşenidir (Cupák, Kolev, veBrokešová, 2019:1618).

Finansal okuryazarlık, bireylere emeklilik dönemlerinde yapacakları yatırımların sonuçlarını belirlemede yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla finansal okuryazarlığın, emeklilik bilgisinin ve finansal tavsiyelerin insanları emeklilik yatırımları konusunda karar almaya motive etmede baskın rolü bulunmaktadır (Nguyen, Polách ve Vozňáková, 2019:583).

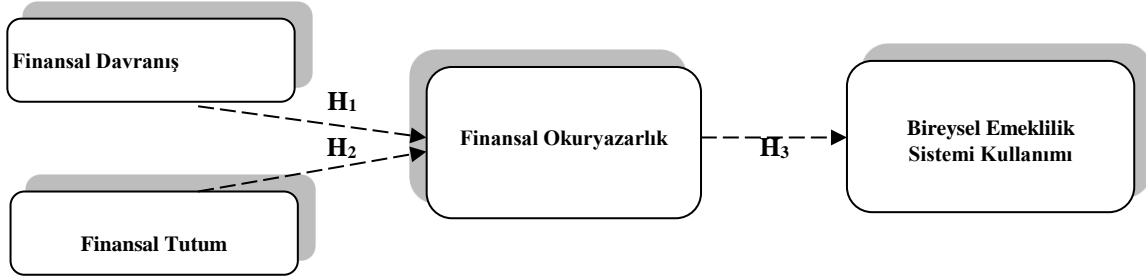
Yapılan çalışmalarda, katılımı ve kullanımı bilgiye bağlı olan bireysel emeklilik sistemi üzerinde finansal okuryazarlığın önemli derecede etkili olduğu ifade edilmektedir. Çalışmamızda üzerinde durduğumuz gibi bu alandaki literatür bizlere, finansal bilginin, bireylerin emeklilik dönemleri ile ilgili planlamaları ve birikimleri üzerinde kuvvetli bir yönlendirici olduğunu bildirmektedir. Ayrıca bireysel geliştirilen finansal tutum ve davranışların finansal okuryazarlık seviyesi üzerinde etkili olduğunu bunun da finansal kaynak kullanımı artırdığını ifade etmeyiz.

3.VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmada, bireylerin finansal tutum ve davranışlarına bağlı olarak sahip oldukları finansal okuryazarlık düzeylerinin bireysel emeklilik sistemine katılımları üzerinde etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle araştırma kapsamında, Altay (2013), tarafından bireysel emeklilik sistemi ile ilgili geliştirilmiş anket formu online olarak, tesadüfi olarak seçilmiş, belirli gelir seviyesine sahip 405 katılımcıya uygulanmıştır. Tanımlayıcı tipteki bu çalışma için, Gümüşhane Üniversitesi Etik Kurulundan 2020/3 sayılı ve 11/03/2020 tarihli 'Etik Kurul Onayı' alınmıştır. Örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde 0,05 hata payı ile 100.000'den fazla evren büyüklüğünde 384 örneklem sayısı yeterli sayılmaktadır (Altunışık, Coşkun, Bayraktaroğlu ve Yıldırım, 2010:135). Dolayısıyla mevcut araştırma için elde edilen 405 anket kabul edilebilir sayının üzerindedir. Verilerin analiz edilmesinde SPSS 21analiz programı ve Yapısal Eşitlik Modeli kullanılmıştır.

3.1. Araştırmanın Amacı, Modeli ve Hipotezleri

Araştırmada bireylerin finansal davranış ve tutumlarına bağlı olarak gelişen finansal okuryazarlık seviyelerinin bireysel emeklilik sistemine katılımları üzerine etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın modelinde, finansal okuryazarlık aracı değişken olmak üzere iki tane finansal davranış ve finansal tutum bağımsız değişkenleri ve bireysel emeklilik sistemi kullanımı bağımlı değişkeni yer almaktadır. Modelde finansal tutum ve davranış değişkenlerinin finansal okuryazarlık, finansal okuryazarlık değişkeninin bireysel emeklilik sistemi kullanımı üzerindeki etkileri incelenmeye çalışılmıştır.



Şekil 3. Araştırmanın Modeli

Araştırmanın modeline ve amaçlarına bağlı olarak şu üç hipotez oluşturulmuştur:

H₁: Bireylerin finansal davranışlarının finansal okuryazarlık seviyeleri üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

H₂: Bireylerin finansal tutumlarının finansal okuryazarlık seviyeleri üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

H₃: Bireylerin finansal okuryazarlık seviyelerinin bireysel emeklilik sistemi kullanımı üzerinde olumlu etkisi vardır.

4. ANALİZ VE BULGULAR

4.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Dağılımları

Cinsiyet				Çalışma Durumu			
	Frekans	%	Toplam %		Frekans	%	Toplam %
Erkek	225	55,6	55,6	Özel Sektör	73	18,0	18,0
Kadın	180	44,4	100,0	Kamu Sektörü	259	64,0	82,0
Yaş				Kendi İşinde	20	4,9	86,9
18-24	30	7,4	7,4	Emekli	13	3,2	90,1
25-34	150	37,0	44,4	Çalışmıyor	40	9,9	100,0
35-44	144	35,6	80,0	Gelir Seviyesi			
45-54	63	15,6	95,6	2.500 ve altı	51	12,6	12,6
55-64	17	4,2	99,8	2.5001-5.000	121	29,9	42,5
65 ve üzeri	1	,2	100,0	5.001-7.500	115	28,4	70,9
Eğitim Durumu				7.501-10.000	63	15,6	86,4
İlkokul	11	2,7	2,7	10.001 ve üzeri	55	13,6	100,0
Lise	31	7,7	10,4	Çocuk sayısı			
Üniversite	269	66,4	76,8	Yok	141	34,8	34,8
Yüksek lisans	78	19,3	96,0	1	93	23,0	57,8
Doktora	16	4,0	100,0	2	116	28,6	86,4
Medeni Durum				3	48	11,9	98,3
Evli	285	70,4	70,4	4	6	1,5	99,8
Bekar	120	29,6	100,0	5 ve üzeri	1	,2	100,0

Tablo 2’de araştırmaya dâhil olanların %55,6’sını erkekler, %44,4’ünü kadınlar, %37’sini 25-34 yaş aralığında olanlar, %66,4’ünü üniversite mezunları oluşturmaktadır. Katılımcıların %64’ü kamu, %18’i özel sektörde çalışmaktadır. Gelir seviyelerine bakıldığında katılımcıların %29,9’u beşbin, %28,4’ü ise yedibinbeşyüz, %13,6’sı ise onbin lira civarında bir gelire sahiptirler. Sahip olunan çocuk sayısına bakıldığında %34,8’nde çocuk olmadığı, %28,6’sında iki, %23’nde ise tek çocuk olduğu görülmektedir. Katılımcıların %70,4’ünü evliler %29,6’sını ise bekârlar oluşturmaktadır.

4.2. Güvenirlilik, Geçerlilik ve Faktör Analizi Sonuçları

Güvenirlilik katsayısının uygulamada en az 0,70 olması gerekmekte, ölçek geliştirme çalışmalarında bu sınır değer 0,60’a çekilebilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2017:331).

Diğer taraftan analize tabi tutulan finansal davranış, finansal tutum, finansal okuryazarlık ve bireysel emeklilik sistemi kullanımı faktörlerine ait ölçeklerin seçilen örnekle uyum gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla doğrulayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Örneklemin faktör analizi için uygun olup olmadığını gösteren değer KMO değeridir. Bartlett Küresellik testi ise değişkenler arası ilişkilerin faktör analizi için anlamlı olup olduğunu ve faktör analizinin yapılabileceğini ifade etmektedir. KMO değerinin en az 0,60 ve üstü olması gerekmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2017:325). Tablo 3’de verilerden elde edilen sonuçlara bakıldığında KMO ve Bartlett Küresellik sonuçlarına göre örneklemin faktör analizi için yeterli olduğu ve faktör analizinin yapılabileceği söylenebilir.

Tablo 3. Ölçeklerin Güvenirlilik, Geçerlilik ve Faktör Analizi Sonuçları

Ölçekler	Cronbach Alfa Katsayısı	Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Uygunluğu Ölçüsü	Bartlett’s Küresellik Testi Yaklaşık Ki-Kare Değeri	Anlamlılık Düzeyi (Sig.)
Finansal Davranış Faktörü	0,905	0,728	822,915	,000
Finansal Tutum Faktörü	0,901	0,805	1055,446	,000
Finansal Okuryazarlık Faktörü	0,794	0,788	474,375	,000
Bireysel Emeklilik Sistemi Kullanımı Faktörü	0,832	0,820	951,259	,000

Tablo 4. Faktör Analizi Sonuçları

Değişkenler	Faktör Yükleri	Varyans Yüzdesi	Özdeğeri
Finansal Davranış Faktörü (Cronbach Alpha: 0,905)		84,197	2,526
Ne kadar param kaldığını anlamak için bütçe kontrolü yaparım	0,912		
Bütçeme sadık kalmak için atmam gereken adımları aktif olarak düşünürüm	0,944		
Paramla elde etmek istediğim şeyler için finansal hedefler koyarım	0,897		
Finansal Tutum Faktörü (Cronbach Alpha: 0,901)		77,595	3,104
Tüm faturalarımı zamanında öderim	0,905		
Kredi kartı borç bakiyesini her ay tam olarak öderim	0,861		
Hesap özetlerimi, makbuzlarımı ve faturalarımı kontrol ederim	0,882		
Bütçeme ve harcama planıma uyarım	0,875		
Finansal Okuryazarlık Faktörü (Cronbach Alpha: 0,794)		62,162	2,486
Enflasyon fiyatlar genel düzeyindeki artıştır	0,722		
Yüksek getirili bir yatırım riski yüksek olur	0,800		
Enflasyon paranın satın alma gücünü azaltır	0,825		
Likiditesi yüksek olan bir varlığın değer kaybına uğramadan paraya dönüşme hızı yüksek olur	0,803		
Bireysel Emeklilik Sistemi Kullanımı Faktörü (Cronbach Alpha: 0,832)		49,988	3,499
Bireysel emeklilik sistemi ile ilgi araştırmalar yaparım	0,793		
Bireysel emeklilik sisteminin avantajlarından birisi emeklilik sürecinde ikinci maaş imkanı sağlamasıdır	0,645		
Sosyal güvenlik sistemi ile bireysel emeklilik sistemi arasındaki farkları biliyorum	0,702		
Tasarruflarımı değerlendirmek için bireysel emeklilik ürünlerini tercih ederim	0,713		
Bireysel emeklilik sisteminde birey 56 yaşında emekli olmaktadır	0,712		
Türkiye’de sigorta şirketleri bireysel emekliliğe yeteri kadar önem göstermektedirler	0,607		
Bireysel emeklilik sisteminin getirilerini artırdığını düşünüyorum	0,761		

Tablo 4’de finansal davranış, finansal tutum, finansal okuryazarlık ve bireysel emeklilik sistemi kullanımı faktörlerinin faktör yükleri, varyans yüzdeleri ve özdeğerleri verilmiştir. Faktör yükleri 0,50 ve üstünde olan değişkenler dikkate alınmıştır (Turanlı, Taşpınar ve Bozkır,2012: 49).Dolayısıyla Tablo 4’de her bir faktör altında yer alan değişkenlerin faktör yüklerinin 0,50’den büyük olduğu görülmektedir.

4.3.Araştırma Modelinin Yapısal Eşitlik Uygunluğunun Değerlendirilmesi ve Sonuçları

Araştırmada kullanılan modelin uygun olup olmadığı ile ilgili değerlendirmelerde ki-kare(χ^2), serbestlik derecesi (df), ortalama hata karekök yaklaşımı (RMSEA), uyum iyiliği indeksi (GFI), karşılaştırmalı uyum indeksi (CFI), normlaştırılmış uyum indeksi (NFI), görel uyum indeksi (RFI), fazlalık uyum indeksi (IFI), lewis uyum indeksi (TLI) kullanılmıştır. RMSEA değerinin 0.05’e eşit olması ya da daha küçük değerlerde olması mükemmel uyumu, bu değer 0.08 ve altında olması kabul edilebilir uyumu ve bu değer 0.10’dan büyük olması ise kötü uyumu ifade etmektedir. GFI değerinin ise 0.95 ve üzeri olması mükemmel uyumu, 0.90 ve 0.94 arasında yer alması kabul edilebilir uyumu göstermektedir (Şimşek, 2007: 48).

Tablo 5. Araştırma Modeli Uyum Değerleri

Uyum İndeksleri	Kabul Edilebilir Değerler	Model
X2	-	387,704
df	-	122
X2/df	$\leq 4-5$	3,178
GFI	≥ 90	0,903
CFI	≥ 90	0,937
RMSA	0,05-0,08	0,073
NFI	≥ 90	0,912
RFI	≥ 90	0,908
IFI	≥ 90	0,938
TLI	≥ 90	0,921

Tablo 5’de sonuçlara bakıldığında değerlerin kabul edilebilir değerler arasında çıktığı görülmektedir. Elde edilen verilerle oluşturulmuş araştırma modelinin $\chi^2=387,704$ değeri örneklem büyüklüğü istenen düzeyde olduğu için makul bir değerde çıkmıştır. Bu değer daha anlamlı bir şekilde değerlendirilebilmesi için farklı uyum ölçülerine bakılarak karar verilmelidir. Bunun anlamı tek başına modelin uyumu χ^2 değeri ile değerlendirilmemelidir. Model ile veriler arasındaki uyumun test edildiğinde ortaya çıkan sonuçlar içinde değerlendirilen ölçülerden biri χ^2/df oranıdır. Araştırma modelimizde $\chi^2 /df = 3,178$ ’dir. Modelin χ^2 /df değerinin ideal uyum ölçüsü dâhilinde olduğu görülmektedir. Araştırma modelinin RMSA değeri 0,073 olarak bulunmuştur. Bu değer Anglim (2007)’ye ve diğer literatürlere göre ideal uyum ölçüsünü göstermektedir. Diğer uyum değerlerinden NFI: 0,912, IFI: 0,938, RFI: 0,908 ve TLI: 0,921 olarak bulunmuştur. Yapılan araştırma sonuçlarına göre araştırma modeli kapsamındaki ilişkiler anlamlı çıkmıştır. Yapısal modelin hipotez testi sonuçları Tablo 6’da gösterilmiştir.

Tablo 6. Hipotez Testi Sonuçları

	β	S.E.	P	Durum
H1 Finansal Davranış \Rightarrow Finansal Okuryazarlık	,140	,057	,005**	Kabul Edildi
H2 Finansal Tutum \Rightarrow Finansal Okuryazarlık	299	,061	,001*	Kabul Edildi
H3 Finansal Okuryazarlık \Rightarrow BES Kullanımı	282	,090	,001*	Kabul Edildi

*p < 0,01, **p < 0,05, ***p < 0,10

Tablo 6’da ilişkilerin anlamlı olup olmadıkları ve istenilen yönde olup olmadıkları değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede AMOS programının her bir ilişki için ortaya koyduğu p değerlerinden faydalanılmıştır. Hipotezlerimizin yönü olumlu ya da olumsuz şeklinde tek yönlü olduğu için tek yönlü test değerleri değerlendirilmiştir (Hair, Andersen, Tatham ve Black, 1998:613). Bu nedenle p<0,05 düzeyinde 0,05’ten küçük olan p değerleri anlamlı olarak değerlendirilmiştir. Araştırmanın hipotez testi sonuçlarına göre p < 0,01 anlamlılık düzeyinde yer alan H2, H3 ile p < 0,05 anlamlılık düzeyinde yer alan H1 hipotezlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve desteklendiği görülmektedir. Bu sonuçlara göre, finansal davranışın ve finansal tutumun finansal okuryazarlık seviyesi üzerinde, finansal okuryazarlığın bireysel emeklilik sistemi kullanımı üzerinde olumlu etkileri olduğu söylenebilir.

5. SONUÇ

Herhangi bir konuda sergilenen tutum ve davranışlar o konuyla ilgili bireyin sahip olduğu bilgi seviyesini olumlu ya da olumsuz etkilemektedir. Yatırım, harcama, tasarruf alışkanlığı gibi finansal davranışlar kolay elde edilebilir, anlaşılabilir ve uygulanabilir finansal bilgiler gerektirir. Bu kapsamda tutum ve davranışların oluşmasında en temel belirleyici bilgi kaynağı çevredir. Çünkü birey açısından çok fazla çaba harcamadan, sadece gözlem yaparak bile çevreden bilginin elde edilebilme imkânı vardır. Ailede, ebeveynlerin doğru finansal kararlar vermesi, finansal planlama ve bütçeleme yapması, alınan finansal kararlara çocukları dahil etmesi gibi uygulamalar o ailede yetişen çocuğun finansal bilgi anlamında doğru kazanımlar elde etmesine imkan sağlayacaktır.

Bireysel emeklilik sistemi gibi alternatif tasarruf araçlarının kullanılması birey açısından, zorunlu bir bilgi ihtiyacı doğurur. Çünkü bu tür bir finansal ürünün kullanılması, tasarruf yaparken yapılan tasarruflardan tekrar kazanç elde edilmesine, tasarruflarla alınan fonların içinde bulunduğu finansal piyasaların gelişmesine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla birikimlerin doğru finansal araçlara yönlendirilmesinde finansal bilginin önemli bir yeri vardır.

Finansal tutum, davranış ve bilgi finansal okuryazarlığın alt boyutlarını oluşturmaktadır. Çalışmada elde edilen verilerle, bireylerin finansal tutum ve davranışlarının finansal okuryazarlık seviyeleri üzerinde olumlu etkilerinin olduğu ve finansal okuryazarlık seviyelerine bağlı olarak da finansal bilgi gerektiren bireysel emeklilik sistemi gibi finansal ürünlerin kullanımına yöneldikleri görülmektedir.

Emeklilik dönemi için planlanan birikimlerin elde edilmesi kadar onların muhafaza edilmesi bir o kadar önemlidir. Bu dönemde emekliler için tasarruf yapmak zorlaşmakta, yapılan birikimlerin doğru yönetilmesi için bilgi ihtiyacı artmaktadır. Diğer taraftan genç bireylere bakıldığında onlar için de tasarruf yapma imkanı gün geçtikçe zorlaşmaktadır. Bu nedenle finansal okuryazarlığı her iki yaş döneminin ekonomik faaliyetlerini yönetebilecek bir yetenek olduğunun unutulmaması gerekir.

KAYNAKÇA

- AÇSHB (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı). (2019). Erişim adresi: <https://www.egm.org.tr/>, (20 Şubat 2020).
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2010). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri, SPSS uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Anglim, J. (2007). *Structural Equation Modelling*. Erişim adresi: <http://web.psych.unimelb.edu.au/jkanglim/IntroductiontoSEM.pdf>. (5 Nisan 2016).
- Atkinson, A. ve Messy, F. (2012). *Measuring financial literacy: results of the OECD/International network on financial education (infe) pilot study*, Working Paper No. 15, OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions, OECD Publishing, Paris.
- Atkinson, A. ve Messy, F. (2012). *Measuring financial literacy*. Technical report, OECD.
- Bucher-Koenen, T. ve Lusardi, A. (2011). Financial literacy and retirement planning in Germany. *Journal of Pension Economics & Finance*, 10(4), 565-584.
- Chu, Z., Wang, Z., Xiao, J. J. ve Zhang, W. (2017). Financial literacy, portfolio choice and financial well-being. *Social Indicators Research*, 132(2), 799-820.
- Cupák, A., Fessler, P., Hsu, J. W. ve Paradowski, P. R. (2020). *Confidence, financial literacy and investment in risky assets: Evidence from the Survey of Consumer Finances*.
- Cupák, A., Kolev, G. I. ve Brokešová, Z. (2019). Financial literacy and voluntary savings for retirement: novel causal evidence. *The European Journal of Finance*, 25(16), 1606-1625.
- EGM (Emeklilik Gözetim Merkezi). (2020). Erişim adresi: <https://www.egm.org.tr/>, (17 Şubat 2020).
- Erdoğan, N. (2019). *Türkiye’de bireysel emeklilik sistemi uygulamasındaki sorunları ve çözüm önerileri*, Proceedings of the International Congress on Business and Marketing Maltepe University, Istanbul, 291-306.

- Fornero, E. ve Prete, A. L. (2019). Voting in the aftermath of a pension reform: The role of financial literacy. *Journal of Pension Economics & Finance*, 18(1), 1-30.
- Fornero, E., Oggero, N. ve Puglisi, R. (2019). *Sosyal olarak sürdürülebilir NDC emeklilik planları için bilgi ve finansal okuryazarlık*. Dünya Bankası.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara. Seçkin Yayıncılık.
- Hair, F. J., Anderson, E. R., Tatham, L. R. ve Black, C. W. (1998). *Multivariate data analysis*. (5.ed.). New Jersey: Prentice Hall.
- Hastings, J. ve Mitchell, O.S. (2020). Finansal okuryazarlık ve sabırsızlık emeklilik servetini ve yatırım davranışlarını nasıl şekillendirir. *Emeklilik Ekonomisi ve Finans Dergisi*, 19 (1), 1-20.
- Hauff, J. C., Carlander, A., Gärling, T. ve Nicolini, G. (2020). Retirement Financial Behaviour: How Important Is Being Financially Literate?. *Journal of Consumer Policy*, 1-22.
- Klapper, L. F. ve Panos, G. A. (2011). *Büyüyen gençlik demografisi açısından finansal okuryazarlık ve emeklilik planlaması: Rus örneği*.
- Lusardi, A. ve Mitchell, O. S. (2017). How ordinary consumers make complex economic decisions: Financial literacy and retirement readiness. *Quarterly Journal of Finance*, 7(03), 1750008.
- Nguyen, T. A. N., Polách, J. ve Vozňáková, I. (2019). The role of financial literacy in retirement investment choice. Equilibrium. *Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*, 14(4), 569-589.
- Niu, G., Zhou, Y. ve Gan, H. (2020). Financial literacy and retirement preparation in China. *Pacific Basin Finance Journal*, 101262.
- Pankow, D. (2012). *Financial values, attitudes and goals*. North Dakota State University, Fargo, North Dakota.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş temel ilkeler ve LISREL uygulamaları*. Ankara: Ekinok.
- Tonsing, K. N. ve Ghoh, C. (2019). *Savings attitude and behavior in children participating in a matched savings program in Singapore*. Children and Youth Services Review, 98, 17-23.
- Turanlı, M., Taşpınar, Cengiz, P. ve Bozkır, Ö. (2012). *Faktör analizi ile üniversiteye giriş sınavlarındaki başarı durumuna göre illerin sıralanması*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi, 17, 45-68.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

CLIMATIC CHANGE: THE EFFECT OF RAINFALL ON ECONOMIC GROWTH*

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ: YAĞIŞLARIN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE ETKİSİ

Assist. Prof. Dr. Erkan KARA¹

Prof. Dr. Ahmet DİKEN²

ABSTRACT

The variation in rainfall amount is found to be more forceful in poorer or agriculture-dependent countries and seems to be less effective for industrial economies. As Turkey is a newly industrialised country with a growing service economy, it is categorized as an emerging economy in the world. However, agricultural industry still plays a significant role in the economy especially in terms of the level of employment. The aim of the study is to examine the impact of rainfall on economy through economic outcomes of drought on agricultural industry. There seems to be a positive correlation between rainfall and agricultural industry in over the investigated period. As the growth in agricultural industry is highly correlated, similarly rainfall and overall economic growth appear to be coinciding and moving together. When there is drought in the country, economic crises follow this pattern. Besides rainfall, another variable, temperature, is allowed to identify whether it has any effect on the growth. Contrary to rain, temperature has no influence on agricultural output. The descriptive figures note that while agricultural industry involves a small share of the whole economy, the results of the study imply rainfall amount in Turkey has more impacts on economic growth than thought.


Keywords: Drought, Rainfall, Economic Growth, Agriculture, Climate Change.


JEL Classification Codes: E00, O13, Q10, Q54.

ÖZ

Yağış miktarındaki değişimin gelişmemiş veya tarıma bağımlı ülkelerde daha güçlü olduğu ve sanayi ekonomileri için daha az etkili olduğu görülmüştür. Türkiye, büyüyen hizmet ekonomisine sahip yeni sanayileşmiş bir ülke olduğundan, dünya ulusları arasında yükselen bir ekonomi olarak sınıflandırılmaktadır. Ancak, tarım endüstrisi özellikle istihdam düzeyinde ekonomide önemli bir rol oynamaktadır. Bu makalenin amacı kuraklığın tarım sektörü üzerindeki ekonomik sonuçları ve bunun dolaylı olarak genel ekonomi üzerindeki etkisi incelenmiştir. İncelenen dönem boyunca yağış ve tarımsal sanayi arasında pozitif bir korelasyonun olduğu görülmektedir. Tarım sektöründeki büyüme, genel ekonomik büyüme ile yüksek derecede korelasyona sahip olduğu ve yine ülkedeki yağış trendi ile genel ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin olduğu bulunmuştur. Türkiye’de kuraklığın egemen olduğu yıllarda ekonomik krizlerin bu dönemleri izlediği gözlemlenmiştir. Yağışın yanı sıra, bir başka değişken olan sıcaklık verisi de analize konu edilmiştir. Yağışların aksine, sıcaklığın tarımsal üretim üzerinde bir etkisi bulunmamıştır. İstatistikî rakamlar, tarım endüstrisinin tüm ekonominin küçük bir kısmını içermekte olduğunu gösterse de, makalenin sonuçlarına göre Türkiye’de yağış miktarının ekonomik büyüme üzerinde düşünülmediğinden daha fazla etkisi olduğunu göstermektedir.

* This article was also presented at the ICOAEF 2019 Conference.

¹  Necmettin Erbakan University, Faculty of Applied Sciences, Department of Accounting and Finance Management, ekara@erbakan.edu.tr

²  Necmettin Erbakan University, Faculty of Political Sciences, Department of Business Administration, adiken@erbakan.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Kuraklık, Yağış, Ekonomik Büyüme, Tarım, İklim Değişikliği.

JEL Sınıflandırma Kodları: E00, O13, Q10, Q54.

1. INTRODUCTION

The issue of climate change has become a hot spot in 2018 when hot temperatures rise to record levels around the world especially in Europe. Climate changes are felt in several types. It can either be in the form of severe drought, or it can also show up as the form of extreme weather conditions such as floods, typhoon or global warming. Nasa Global Climate Change, a web site of Earth Science Communications Team has introduced several facts with reference to how climatic change has implications on earth. Global temperature has increased 1.8 Fahrenheit since 1880, Arctic ice level decreased to its lowest degree in 2012, global average sea level is increasing 3.2 millimeters each year over the past 100 years. All these facts demonstrate the global climate change that our universe is now experiencing in a negative way.

The effect of climate change will not only be physical changes on earth, but also considerable consequences on economic progress and living standards. In a report in Financial Times newspaper, The United Nations secretary-general Antonio Guterres claims that hot weather can have an adverse effect on productivity of economies by 2030. The secretary-general estimates the cost of this productivity loss to be at about 2 trillion US Dollars by 2030 for the entire global economy. In their analysis Mani, Bandyopadhyay, Chonabayashi, Markandya and Mosier (2018), believe that rising hot temperatures will have significant impact on reducing living standards in South Asia in the long term. The influence of climate change in South Asia is claimed to have serious consequences on household consumption, road network, and weakening markets. Such that, for instance, according to a report by Global Economic Prospects, the economic growth estimation for South Asian countries was lowered in the year 2012 as result of shortage of monsoon rains, electricity shortages and other macro-economic imbalances.

Recently, the main economists stream suggest that alongside physical and human capital accumulation, the variation of prosperity of the world is contributed by other several factors such as good institution, healthy democracy, rule of law (Acemoglu, Johnson and Robinson, 2001), geography (that determines climate), integration and institutions (Rodrik, Subramanian and Trebbi, 2004) are also important to explain changes in economic growth around the world. Rodrik et al. (2004) suggest that when measuring geography, distance from equator, percentage land located in tropics or average temperature used as proxies. While the role of climate change discussed on the side of economics, this impact has also been examined for financial sector. Batten, Sowerbutts and Tanaka (2019) argue that climate change risks can affect central banks' policy decisions through transmission channels and further believe that climate change could be used in modelling for monetary policies.

This research is partly similar to the one that investigated the direct role of precipitation and temperature on growth of a group of countries by Dell et al. (2012). In this paper, using econometric modelling to see the effect of precipitation (rainfall amount) and temperature on Turkish economic growth in the short run, the attention is also given to the relation between rainfall and some other variables such as agricultural output, employment in agricultural sector and wheat production level. Dell et al. (2012) also consider transmission channels that how climatic change affects economic growth. The authors state that for instance, higher temperatures may lead to political instability by causing people expose to an uprising with likely effect on economic output. Or, short of rainfall may reduce agricultural yields, which in turn may reduce the GDP of countries. Bearing this in mind, the focus will be on the effect of rainfall and temperature on agricultural output and using this simple transmission mechanism to see the likely outcome of rainfall and temperature on overall economic growth for Turkey.

While agricultural output seems to be dominating a small share of the total economy of Turkey, which stands at about 6%, the employment level in agriculture controls about 20% of total workforce of the country. This means that the consumption of households from rural part of the country will be affected badly when output of agriculture is lower due to short of rainfall.

Assuming that the agricultural industry plays a crucial role in one country's economy, then the rainfall amount in a year considered to be an important exogenous variable besides macro-economic determinants such as capital stock, labor workforce, interest rate, money supply and exchange rates. In agriculture productivity, two conditions may come to the fore. The first is that if a country's arable lands are enough to have irrigated systems and underground reservoirs, then it could be said that the agricultural crop yield will not be affected too much from the scarce of

falling rain or drought. The same issue was also raised by Gilmont et al. (2018) for Indian states' agricultural productivity that to some extent irrigation has the influence on reducing output variation, but when irrigation is applied by using underground water rather than surface water, the influence becomes smaller. However, if the second situation exists, that is, if a country cannot have enough arable lands to be irrigated, and then the short of rainfall should have severe impact on crop yield in that time. Further, excessive irrigation will reduce underground reservoir if rainfall is not enough to feed reservoir in the long run. Another aspect is that the rainfall amount affects not only crops, but also has influence on land under permanent meadows and pastures which is very important for sheep and cattle breeding as these lands provide natural and cheap feedstuff. Not to mention water necessities for humankind! Though, it only counts for 1% of water available worldwide (Evans and Sadler, 2008).

Figure 1 indicates the trend in rainfall in Turkey between 1980 and 2018. It seems that the trend in rain were downward over the years. It is highly likely that the fall of rainfall amount is due to climate change as suggested by many researches. For example the work of Arnell et al. (2014) analysed the impact of climate change on some region and food products in the future. The author found that crop productivity in the region of Middle East and North Africa would be the most affected parts. As Turkey is located in Mediterranean basin, due to climatic changes recently, there exists an extreme rain or extreme drought in Turkey (Turkes, 2012). The author also points that such changes in climate of Turkey began to be realised from 1990s with number of snowy days decreasing and number of hot days increasing.

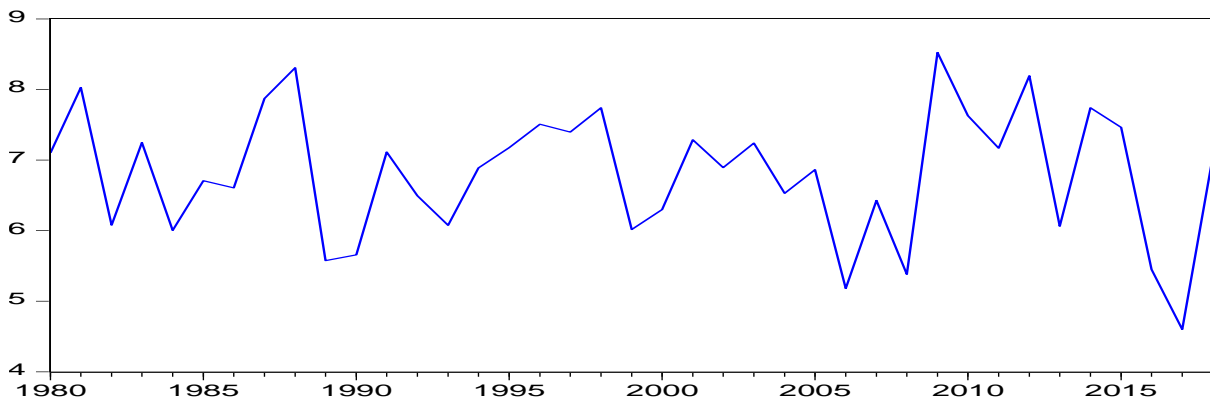


Figure 1. Rainfall amount in Turkey between 1998 and 2018

Source: (Turkish State Meteorological Service, 2019).

With respect to decreasing rainfall, when looking at Turkey's arable land statistics, there seems to be a decline in the amount of arable lands from about 25 million hectares in 1988 to about 20 million hectares in 2015, a 20% fall. The decrease in arable lands speeds up especially after 2000 (See Table 1).

Table 1. Total Arable Lands in Turkey

Years	Total Arable Land in Hectare
1988	24,786,000
2000	23,768,000
2015	20,651,000

Source: (Turkish Statistical Institute, 2019).

The reason for the fall of arable lands in Turkey is due to policies of liberalisation of the economy started at the beginning of 1980, when political interests intentionally planned to scale down emphasis on agricultural industry with the aim of boosting manufacturing sector. Else, the workforce from agriculture flight continued at the beginning of the new millennium. The reason for this may be that the scarce of rainfall that occurs during the beginning of 2000 and after 2011. The speed of increasing urbanization is also one of the reasons behind the falling work force in agriculture. When Turkish economy picked up after its worst economic crisis of 2001, the industrial production grew significantly up until 2007. As industrial production increased, the need for more workforces required. As it is mentioned that the scarce of rainfall, at the beginning of 2000 and after 2011, made people who

rely on agriculture to leave their own business and migrate to cities for better job opportunities. So that, the amount of arable lands left empty increased as a result with the negative contribution of declining rainfall.

For instance, when the amount of rainfall and workforce in agriculture industry is compared between 2000 and 2018, the below figure imply that as the rainfall amount decreases the labour workforce in agriculture industry also falls or vis a vis. Figure 2 shows that labour workforce in agricultural industry is in decline in Turkey. Declining workforce in agricultural industry looks reasonable as Turkey is an emerging country with its developing manufacturing and service industries.

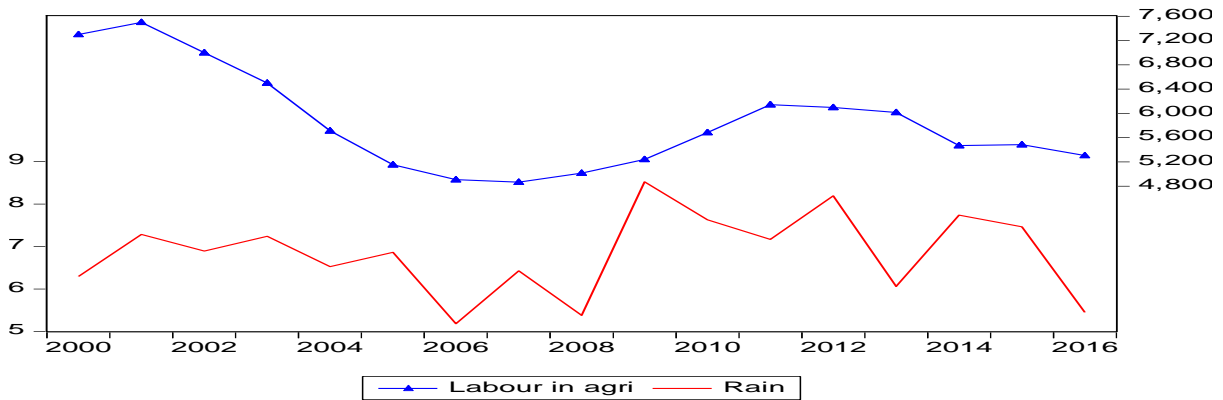


Figure 2. Rainfall and Labor Workforce in Agriculture between 2000 and 2016

Source: (Turkish Statistical Institute, 2019; Turkish State Meteorological Service, 2019).

Looking at the situation of arable lands where the irrigation is possible to grow crops in Turkey, the approximate irrigated area is 5.9 million hectares out of about 20 million of arable lands as of 2016 according to General Directorate of State Hydraulic Works of Turkey statistics. However this number has been increasing over the couples of decade with the support of the government subsidies and technological improvement. This picture can be interpreted as almost three quarter of the arable lands are deprived of irrigation system in Turkey. Hence, the crop yields should mainly be depending on rainfall amount in Turkey. Nevertheless, when looking at the wheat output³ figures, despite a fall in arable lands the crop yield output seems to be steady over the years⁴ (See Figure 3). From the statistics, we see that if there is drought, the irrigated areas' productivity also fall due to drought. Because without enough rain, the soil becomes salinated with underground water and cause decline of soil quality (Evans and Sadler, 2008). It means that relying only on irrigation will not last long in the long run.

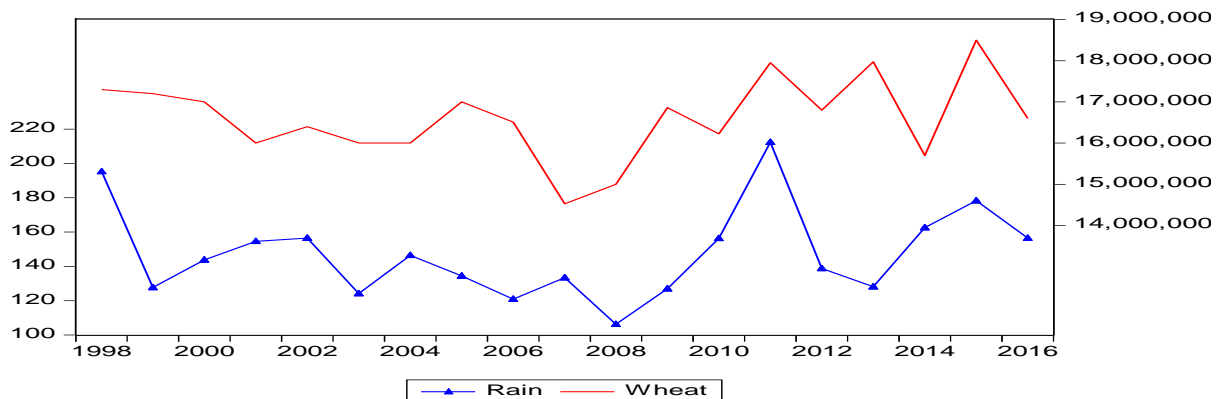


Figure 3. Comparison of Rain and Wheat Output between 2000 and 2015

Source: (Turkish Statistical Institute, 2019).

³ Wheat is selected among the crops grown in Turkey due to being the most cultivated product.

⁴ Appendix 1 for comparison of yield between irrigated and non-irrigated land.

Figure 3 releases the fact that despite falling arable lands, the output of wheat crop stay steady in some level and then rising⁵ and the main trend of wheat output level is depend on rainfall amount. This is due to for several reasons. The first reason is thought to be that, as mentioned above, the area which irrigation systems applied are increasing over the years. By irrigating arable lands, the output of crops will positively be affected. The second reason may be the case that technological improvements have been used by the farmers, such as using effective fertilizers and more advanced equipments or perhaps, as Masters and Wiebe (2000) point out a result of productivity of modern scientific research which may be applied by the Turkish producer. A Stanford University research reveals that modern agricultural technology not only increase crop yields but also help to reduce greenhouse-gas emissions. While these developments occurs, if the country takes enough rainfall for each year, then the output of crops could be expected to be even higher according to above results taking account the positive correlation between rainfall and wheat output level⁶.

2. AGRICULTURAL INDUSTRY IN TURKISH ECONOMY

Having stated some information about agricultural lands in Turkey in regards to rainfall, in this section of the study, few materials are provided on the position of agricultural industry in Turkish economy.

Agricultural industry is as important as manufacturing and service industries. The world population is growing and the need for food and water is increasing too. Therefore, many countries are putting emphasis on this industry, especially the richest. For instance, European Commission, Statistical Factsheet (2016) suggests while the U.S. spends over 38 Billion U.S. Dollar to support agriculture industry as of 2015, Turkey spends 11 Billion U.S. Dollar and the 28 Countries of European Union spends about 50 Billion Euro as of 2014. The reason for subsidising this industry is to stimulate improvement of countries by increasing agricultural output, investment and employment (Gulati and Sharma, 1995).

With the economic liberalisation of Turkish economy in 1980, the state embarked new policies to reform its economy towards a liberal legacy. What the governments of Turkey wanted at that time was to stress expanding manufacturing industry and improve its export capabilities. Since, agricultural industry played a bigger role in the economy, the governments, then tried to weaken this industry and reduced subsidies which is a factor that cause agricultural output variation significantly (Masters and Wiebe, 2000). Ever since, the workforce in this industry has been falling in Turkey.

However, at the beginning of 2000s, Turkey has launched new strategies on agriculture industry with the aim of reforming to increase output and export level. The figure of 2015 shows how the government of Turkey supports this industry by spending 11 Billion US Dollar when compared the US spending amount. Turkish spending is much higher than the U.S. in terms of their GDPs.

According to report released by the Ministry of Food Agriculture and Livestock of Turkey (2013), the followings are introduced to the industry: (Just some important reforms are given below)

- Interest rate free loans issued for irrigation investment and cooperatives.
- R&D support provided for private sector and universities.
- Agriculture and Rural Development Support Institution (IPARD Agency) was established.
- Good Agricultural Practices were supported.
- Agricultural Basins Model was clarified.

The above reforms show how Turkish government put emphasis on agricultural industry. By having applied reforms on the industry, the contribution of the industry to the national income was rose 2,6 fold from 2002 to 2012. Also, according to Ministry of Food Agriculture and Livestock of Turkey (2013) figures export of agriculture output rose from 4 billion USD in 2002 to 16 Billion USD in 2012.

When looking at employment level in overall economy, agricultural industry occupies still a significant position, even though the number is falling since 2005 from 25% to 19.5% of total employed workforce as of 2016 (See

⁵ We found that there is negative correlation (-0.186) between cultivated area and wheat output level.

⁶ We also found a positive correlation (+0.21) between rainfall and wheat output level.

Table 2). Due to new statistical calculation, more data prior to 2005 could not be used in the analysis. However, the previous old data shows that employment in agriculture were higher prior to 2005. According to statistics by Bugra (2010), the employment rate of agricultural industry in overall economy was at 45% and 36% in 1985 and 2000 respectively in Turkey.

Table 2. Percentage of Employment by Industries between 2005 and 2016.

Years	Agriculture	Manufacturing	Construction	Services
2005	25.5	21.6	5.6	47.3
2006	23.3	21.9	6.0	48.8
2007	22.5	21.8	6.1	49.6
2008	22.4	22.0	6.0	49.5
2009	23.1	20.3	6.3	50.4
2010	23.3	21.1	6.6	49.1
2011	23.3	20.8	7.2	48.7
2012	22.1	20.5	7.2	50.2
2013	21.2	20.7	7.2	50.9
2014	21.1	20.5	7.4	51.0
2015	20.6	20.0	7.2	52.2
2016	19.5	19.4	7.6	53.6

Source: (Turkish Statistical Institute, 2019).

Today, this figure is quite high when compared to developed countries where, employment in agriculture as a percentage of total employment stand at some average of 3% for European Union, 1.6% for the U.S. Still, Turkey's numbers also higher than its peer countries which are also classified as developing countries, such as Russia, Brazil, Mexico, Poland and Hungary (See Appendix 2). The higher agricultural employment rate means higher dependency of agricultural output for Turkey concerning the overall population, and if the output fall as a result of drought or short of rainfall, it is believed that there will be a negative shock to the overall economy.

Similar to employment of agricultural industry in the whole economy, the GDP level of agricultural output is also declining its share of GDP in the whole economy. The Figure 4 displays that while the share of agriculture in GDP was about 10% in 1998, this number falls to almost 6.2% at the end of 2018.

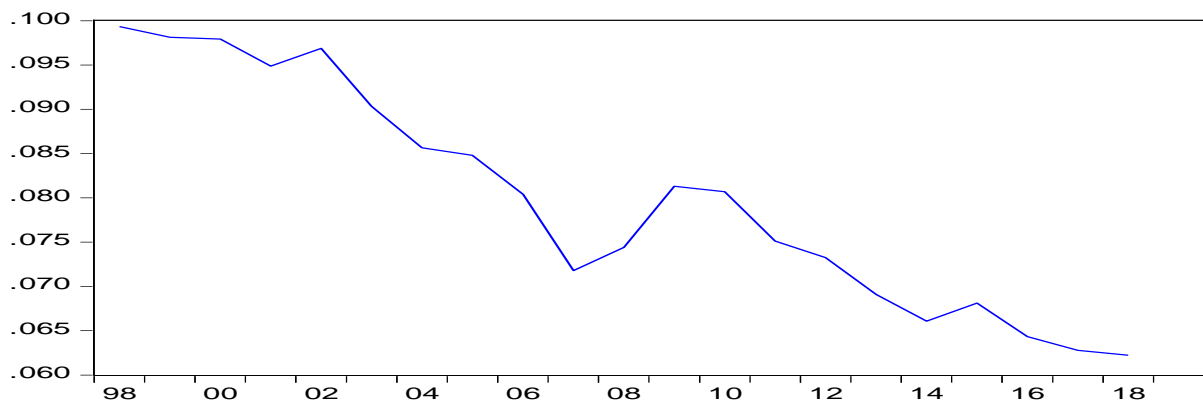


Figure 4. The Share of Turkish Agricultural Output in GDP between 1998 and 2018.

Source: (Central Bank of Turkey, 2019).

On the other hand, the Figure 5 indicates how agricultural output's annual variation is hand in hand with overall economic growth. Granger causality test is run to see which output volume causes which. The results are summarised in empirical section of the study. The results suggest uni-directional causality from agricultural industry to the total GDP. Further, the correlation between agricultural GDP and total GDP is found to be about 98.2%.

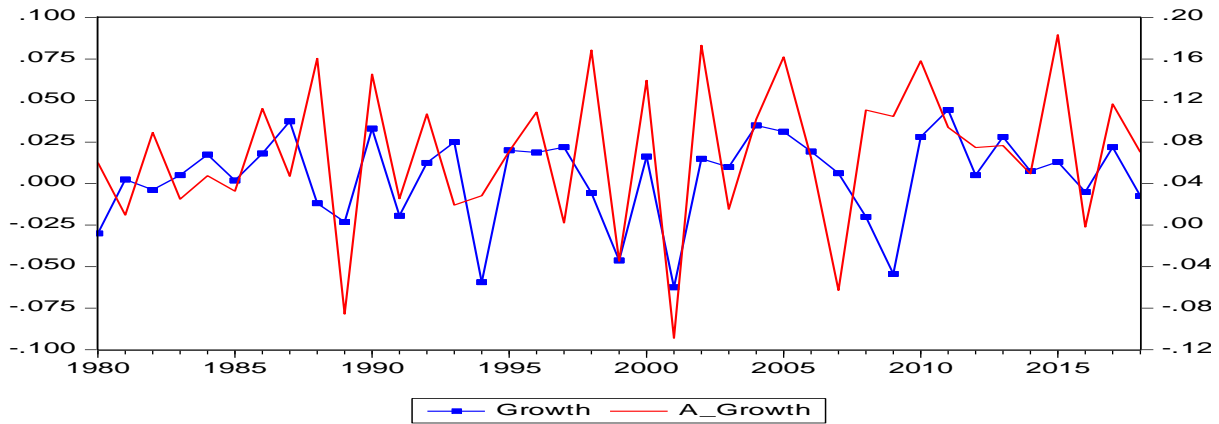


Figure 5. Agricultural Growth and Overall Economic Growth Rate of Turkey between 1980 - 2018

Source: (Central Bank of Turkey, 2019).

When looking at consumption level of households in Turkey, there seems to be a clear differentiating point from rural consumption to urban consumption. Rural consumption growth is smaller than the urban. This may be reasonable. However the rural consumption looks decreasing at the time of less rain in Turkey, for instance in the year of 2006 (See Figure 6). The theory suggest that the falling consumption will drag the economic growth down. One can ask the question that the effect of rural consumption is lower on the overall economy. However, in Turkish context, as noted above, the work force in agriculture still have a great importance in overall work force. Which means that when drought takes place, the number of people that are going to be affected will be higher, which lower their consumption and investment level, hence the nationwide economy will perform poor. This information only account for the years between 2002 and 2013 as there is no available data before and after these dates. Nonetheless, we believe that the rural consumption should fall in post 2013 as the rainfall amount decreased in the following years.

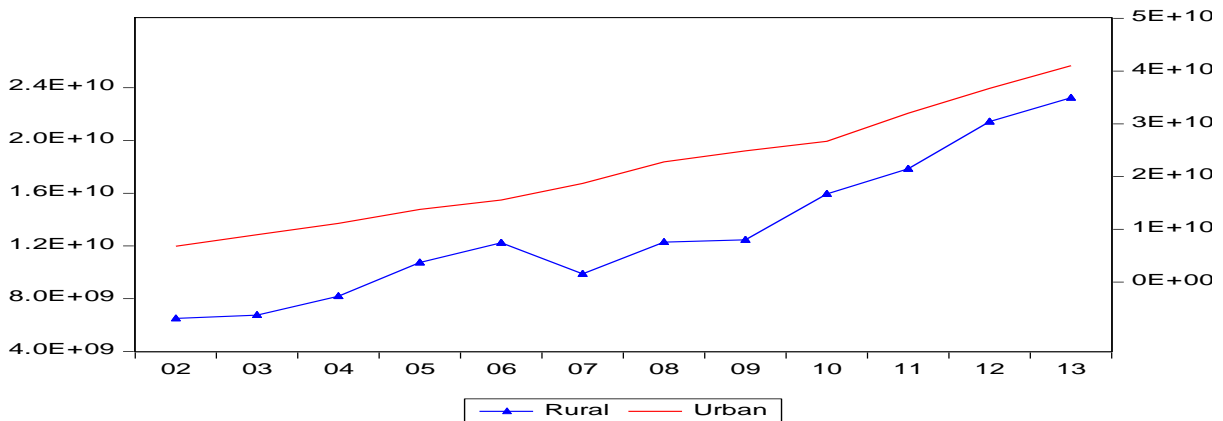


Figure 6. Household Consumption for Rural and Urban, 2002 and 2013.

Source: (Turkish Statistical Institute, 2019).

3. LITERATURE REVIEW

Although there are not many studies on this topic, several researches emerge to be engaged in examining the relationship between rainfall, or weather condition, and economic growth and agricultural output in several countries. The studies are focused on agricultural industry intensive countries such as Sub-Saharan Countries, Morocco, Iran (Barrios, Bertinelli and Strobl, 2010; Mansuri, 2004; Salami, Shahnooshi and Thomson, 2009), and in several case in the United States (Rosenzweig, Tubiello, Goldberg, Mills and Bloomfield, 2002) where the effects of rain on specific crops have been examined. For instance, the research by Dell et al. (2014) uses specific

weather conditions, such as temperature, precipitation and windstorm variation, to see contemporary effect on agricultural output, industrial output, labor productivity, energy demand, health, conflict, and economic growth. They found that especially temperature is important in affecting agricultural output, industrial output, energy demand, labor productivity and political stability, but no effect of rainfall.

One of the most recent research about the relation between rainfall and economic growth is carried out by Gilmont et al. (2018) who investigated the effect of rainfall in India in state level. The authors argue that the states where relation between rainfall and economic growth are stronger generally seems to be performing better in economic terms than other states in which the correlation between rain and economic growth are weak. Over all, the others suggest that while economic diversification occurs in Indian economy, there is still economic dependency on rainfall variation directly or indirectly.

In their work, Borgomeo et.al (2018) first estimated direct effects of rainfall shocks on Ethiopian agricultural industry and then by using Computable General Equilibrium model they try to see how rainfall shocks transmits to the wider economy in a specific basin in Ethiopia. A downward shock of rainfall scenario causes the GDP of the basin by 5%. And the authors further argue that all sectors benefit from increasing the amount of rainfall.

Rodrik et.al. (2004) found climatic changes, which determined by geography, had strong indirect effect on institutions and agricultural development, the quality of human resources and technological exchange.

For instance, in their paper, Barrios et al. (2010) investigated the effect of rainfall on economies of developing of Sub-Saharan African and Non-African developing economies. By using panel data, they found a significant effect of short of rainfall on African countries but no significant result for other developing countries.

Masters and Wiebe (2000) examined the determinants of agricultural input and output with respect to climate conditions and found that seasonal frost is an important variable for output level beside investments in researches.

In another paper, which measures drought in Morocco by cereal yield per hectare is examined by Mansouri (2004). For example, he found the impact of drought on real consumption to be negative in Morocco, as agricultural shocks are determinants of the growth in the country.

Iran is also agricultural dependent country where the workforce in agricultural industry is about 20% in 2010. Salami et al. (2009) tried to find empirical results of the cost of drought on agricultural sector and an indirect cost on overall economy in Iran by using linear econometric modelling. They found that the drought of 1999 and 2000 had an effect of -1.6 billion U.S Dollar on agricultural industry and reduced its sub-section of other agriculture related economies such livestock and forestry. As a result of drought, the overall Iranian manufacturing fell about 7.8% and service industry down about 3.7% in investigated period.

In the case of Turkey, there is no studies that are focused on the direct effect of rainfall on economic growth. However, a paper which explores the effect of drought only on Turkish agricultural industry in a qualitative method is reported by Kapluhan (2013). The author state that at the time of scarcity of rain, agricultural products which are grown in non-irrigated area are negatively affected.

Another study by Bayrac and Dogan (2016) examines the effect of climate change on Turkish agricultural industry. The author uses rainfall amount, temperature, agricultural productivity and CO₂ emission to estimate agriculture GDP in Turkey. They found a positive correlation between agricultural productivity and rainfall. The variables CO₂ emission and temperature are negatively correlated with the agricultural productivity.

In their work, Ertunga and Unalmis (2014) searched for the relation between drought and hydro electric power generation in Turkey. The authors found that as the amount rain fall, the power generation from hydro system also fall and the shortfall of power is compensated by the supply of coal and natural gas.

4. DATA AND ECONOMETRIC METHODOLOGY

4.1. Data

Rainfall and temperature data were collected from Turkish State Meteorological Service. Daily data for each city were then converted into quarterly and then into annual data. We first considered to use weighted average of rainfall according to province size. However, the outcome of this turnout to be the same as normal country level

rainfall average. Therefore, country level average rainfall amount is used. Data start from 1980 to 2018. Economic growth rate, agricultural growth rate data were gathered from Central Bank of Turkey and other agriculture related statistics from Turkish Statistical Institute. Growth rates are calculated from constant prices.

4.2. Empirical Theory and Method

Dell et al. (2014) introduce the impact of climate change on economic outcomes through the following functional relationship:

$$y = f(C, X) \tag{1}$$

The authors describe (C) as vector of climatic variables and (X) as vector of outcomes of y . They show that this climatic variables could consist of temperature, precipitation, and extreme weather. X variable is a dependent variable which may include national income, agricultural output, industrial output, labour productivity, political stability, energy use, health, and migration, among others. The authors also state that X could be any characteristics correlating with C , which affect the outcomes of interest possibly by conditioning the climate response.

Same as the equation (1) above, to explore the relationship between rainfall and temperature on agricultural economic growth and overall economic growth in Turkey, Ordinary Least Square (OLS) estimation of an autoregressive distributed lag (ADL) method will be employed to see the relationship. This method allows us to determine what the effects are of a change in variables over time (Chen, Y.Y) and to control for business cycle affect (Bond, Leblebicioglu and Schiantarelli, 2007).

Two models were built. First, rainfall and temperature were considered as sole explanatory variables to see their linkage to the agricultural industry growth. The second model will see the effect of agricultural growth on overall economic growth in Turkey. In all models both agricultural economic growth and overall economic growth will be dependent variable. The ADL estimation equation will look like this:

Model 1:

$$Agri_{Growth}_t = \beta_0 + \beta_1 agri_{growth}_{t-1} + \dots + \beta_p agri_{growth}_{t-p} + \delta_1 rain_t + \delta_2 rain_{t-1} + \dots + \delta_q rain_{t-q} + \gamma_1 temp_t + \gamma_2 temp_{t-1} + \dots + \gamma_q temp_{t-q} \varepsilon_t \tag{2}$$

Model 2:

$$Growth_t = \beta_0 + \beta_1 growth_{t-1} + \dots + \beta_p growth_{t-p} + \delta_1 agri_{growth}_t + \delta_2 agri_{growth}_{t-1} + \dots + \delta_q agri_{growth}_{t-q} + \varepsilon_t \tag{3}$$

In above equation (2), t indicate time unit (where $t = 1, 2, \dots, 21$), $Agri_Growth$ shows economic growth of agricultural industry, $rain$ represents rainfall amount and $temp$ indicates temperature level. β s, δ s and γ s are coefficients of parameters. While in equation (2), $Growth$ expresses overall economic growth of Turkey beside parameters coefficients of β s and δ s. Finally ε indicate error term.

Before proceeding further to see the statistical assessment of the variables, it is necessary to check whether the variables are stationary or not. For instance, for the case of time series, Sari, Hammoudeh and Ewing (2007) suggest that the characters of time series can be determined by applying robust unit root estimators that will suit the model. Variables in time series analysis, must be stationary in order to avoid spurious regression. In other words, the traditional values of t , F and R^2 tend to be biased, the regression output may give a wrong result, even though the regression may contain higher value, despite this higher value these variables may not be related at all (Brooks, 2004). By having stationary variables, the likelihood of spurious regression will be removed and also the significance of regression will be higher (MacKinnon, 1991).

Hence, among the variables GDP and agricultural GDP non-stationary in their levels. For this reason, the first difference of both variables were taken into the models as growth rate. Their first difference were taken because as Bond et al. (2007) suggest and recommend that first-differencing can be used to avert the cointegration hypothesis descriptions. Because taking log of GDP will cause non-stationary on left side of the equation and variables on the right hand side. Rainfall and temperature series are stationary at their levels.

4.3. Empirical Findings

Since our aim is to find relation between rainfall and economic growth, in this part of the empirical study, an OLS estimation of ADL method which includes distributed lags of independent variables and lags of dependent variable (Auto-regressive) to the equation. This method has some advantages. By using distributed lags, the effect of independent variables can be found overtime on dependent variable (Parker). For instance, in our case, we believe that the effect of rain will not be immediately felt by the economy rather the effect will be felt at least one or two quarters or one year after it happens. In autoregressive form, the lags of dependent variable also affect its own behavior in the coming periods. We should also note that our two variables fulfill the necessity for OLS regression in terms of being stationary that are shown in unit root test results.

When running ADL estimation for Model 1, the results of findings are as below:

Table 3. OLS Estimation by ADL

Regression on Agricultural Growth			
<u>Variables</u>	<u>Coefficients</u>	<u>Std. Errors</u>	<u>P-values</u>
Agricultural growth(-1)	-0.69572	0.123378	0.0000
Rain	0.01451	0.005928	0.0200
Rain(-1)	0.01072	0.005817	0.0746
Temperature	-0.01372	0.009347	0.1517
C	-0.00168	0.122486	0.9891
@trend	0.00212	0.000696	0.0046

The numbers in the parenthesis indicate lag numbers. Lags were selected automatically by (AIC).

The above results (See Table 3) show that the rainfall amount contemporaneously affects agricultural growth in a positive way. This outcome is sensible as agricultural output respond to country's climate conditions. Increase in rainfall in a year will contribute to boost crop yield in a given year. However, it appears that temperature has no relation with the agricultural growth in Turkey over the investigated period. When looking at Figure 7, the shaded areas display that years when rainfall amount falls, agricultural output follow the same pattern. One thing is noticeable from the below figure that agricultural output in Turkey fluctuating extremely. And the answer for this could be perhaps the changing climatic conditions such as occurring drought for some years.

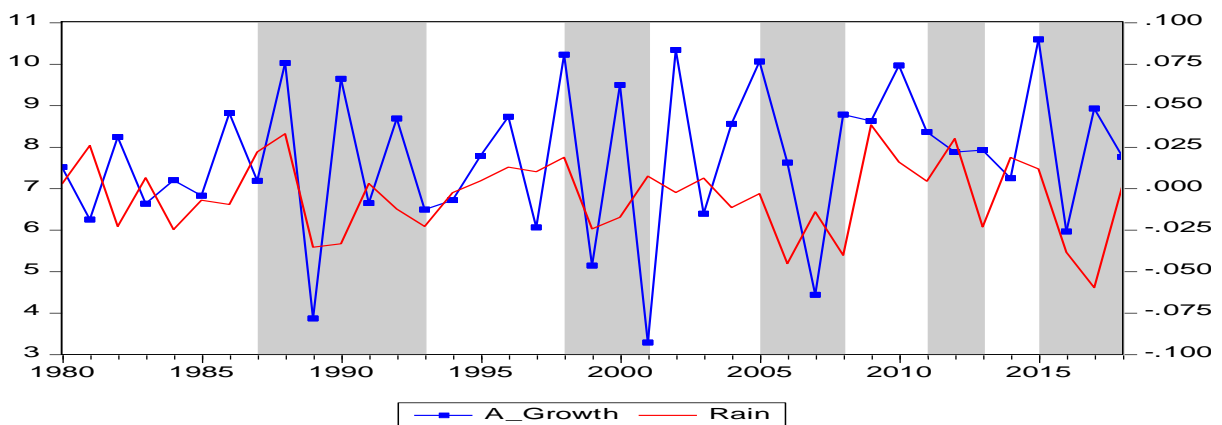


Figure 7: Relationship between Agricultural Growth and Rainfall in Turkey, 1980-2018.

The first model found a positive and significant relation between rainfall and agricultural output. And now through transmission mechanism as pointed out by Dell et al. (2012), in which it is believed that as the climate conditions are good, then agricultural growth will positively be affected and in turn, as the agricultural industry grow the overall economic growth will benefit from this expansion or contraction when agricultural output fell.

Overall economic growth is dependent variable and agricultural growth is independent variable in the second model when running OLS estimation of ADL method. See Table 4 for the estimation results.

Table 4. OLS Estimation by ADL

Regression on Agricultural Growth			
<u>Variables</u>	<u>Coefficients</u>	<u>Std. Errors</u>	<u>P-values</u>
Growth(-1)	-0.69572	0.123378	0.0000
Agricultural Growth	0.01451	0.005928	0.0200
Agricultural Growth(-1)	0.01072	0.005817	0.0746
Agricultural Growth(-2)	-0.01372	0.009347	0.1517
C	-0.00168	0.122486	0.9891

The numbers in the parenthesis indicate lag numbers. Lags were selected automatically by (AIC).

The above figures show that there is a significant and positive correlation between agricultural growth and overall growth contemporaneously. The figures also imply that two lags of agricultural growth also has positive impact on economic growth in Turkey.

Figure 8 also illustrates graphically how rainfall amount and economic growth are closely related to each other from 1980 to 2018. The shaded areas also indicate somehow interesting points. For instance, Turkey experienced severe economic crisis in 1994, 1998, 2008 and the last in 2018. All economic downturns coincide when there are rainfall shortage or drought in the country. Figure 7 also implies that rainfall shortages occur before economic downturns and following this fall, economic growth appears to be declining too.

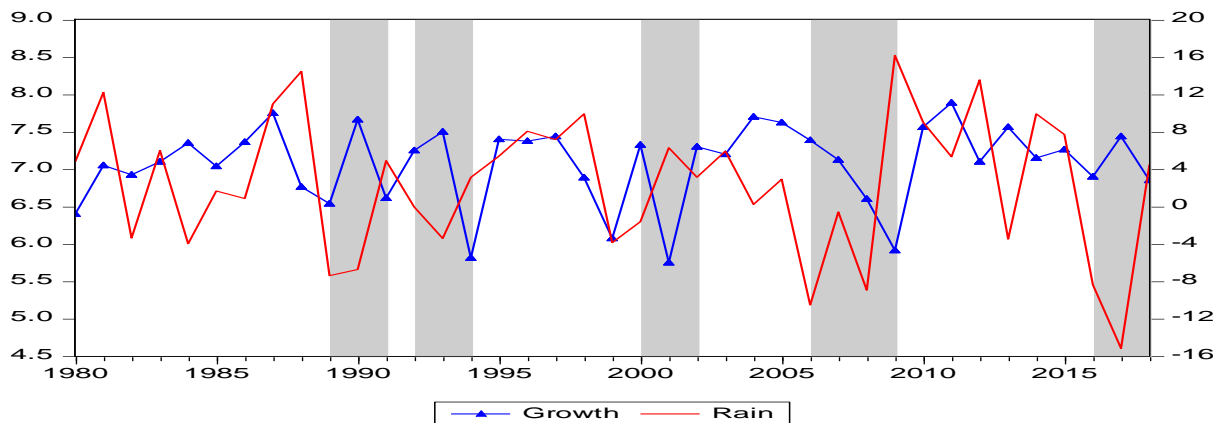


Figure 8. Relationship between GDP Growth and Rainfall in Turkey, 1980-2018.

4.3.1. Causality Test

When looking at causality between agricultural output and GDP figures, there seems to be uni-directional Granger cause between both variables. It seems that agricultural growth granger cause overall economic growth while p-value is significant for the hypothesis (See Table 5).

Table 5. Granger Causality Test Results

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
AGRI_GROWTH does not Granger Cause GROWTH		4.3869	0.0207
GROWTH does not Granger Cause AGRI_GROWTH		0.1668	0.8470

Lag selection were chosen according to VAR model.

5. CONCLUSION

In this paper we investigated whether rainfall amount in Turkey has any effect on Turkish economic growth by OLS estimation of ADL for the short run. Firstly, an overview of relation between rainfall and arable lands, agricultural labor workforce and wheat output in Turkey were provided. As the rainfall increases in the country,

agricultural labor workforce and wheat output increases together over the investigated period. Secondly, The paper analysed the relation between rainfall and agricultural output. The results suggest that agricultural growth is positively affected by the rainfall amount Turkey. Then, the focus was given on the relation between agricultural output and overall economic growth, and found that through transmission mechanism, rainfall could positively have the effect on the economic growth. As mentioned above, for instance, the economic crisis that Turkey experienced in 1994, 1998, 2008 and 2018 are all coincide with that when there is shortage of rain or drought in the country during those times. The other variable, temperature is found to be insignificant on both agricultural industry and general economy. This finding is also in line with the literature (Dell, Jones and Olken, 2012; Sangkhaphan and Shu, 2019).

Turkish economy generally performs well in the second and third quarter of each year. Similarly, agricultural industry performs well especially in the third quarter of each year. This indicates that agricultural industry supports the whole economy specifically in the third quarter, if it takes enough rainfall in the second quarter. (See illustration of a graph in Appendix 3, that shows trend in second quarter of rain and third quarter of economic growth. The correlation between the two appears to be +34%).

Several arguments can be built to justify how rainfall amount affect economic growth. The most important indicator is employed labor work force in agriculture sector in Turkey. As it is mentioned above, while the share of agriculture in the economy stand at about 6%, the work force that employed in agriculture is as high as 20% in Turkey. This can be interpreted that still a quite large proportion of population relies on agricultural industry when compared other advanced and developing countries. In the case of drought, the crops' output level will fall and hence, the income of those will fall. The figure of consumption level displays that the rural consumption level is well below urban one. The figure also indicates that rural consumption is decreasing at the time of less rain in the country. The causality tests again provide the causality from agricultural economy to the whole economy.

As rainfall is found to be positively related with the overall economic growth in Turkey, this variable may be used in explaining and examining economic growth in Turkey for the coming researches beside other conventional macro-economic and financial indicators as the recent studies suggest. This study may give some base intuition for future researches on the issue of rainfall, drought and economic growth.

REFERENCES

- Acemoglu, D., Johnson, S. and Robinson, J. A. (2001). The Colonial origins of comparative development: An empirical investigation. *American Economic Review* 91(5), 1369-1401.
- Arnell, N. W., Brown, S., Gosling, S. N., Gottschalk, P., Hinkel, J., Huntingford, C., Lloyd-Hughes, B., Lowe, J. A., Nicholls, R. J., Osborn, T. J., Osborne, T. M., Rose, G. A., Smith, P., Wheeler, T. R. and Zelazowski, P. (2014). The impacts of climate change across the globe: A multi-sectoral assessment. *Climatic Change*, 134(3), 457-474.
- Barrios, S., Bertinelli, L. and Strobl, E. (2010). Trends in rainfall and economic growth in Africa: A neglected cause of the African growth tragedy. *The Review of Economics and Statistics*, 92(2), 350-366.
- Batten, S., Sowerbutts, R. and Tanaka, M. (2019). Climate change: Macroeconomic impact and implications for monetary policy. (Fortcoming in: *Ecological, Societal, and Technological Risks and Financial Sector*).
- Bayrac, H. N. and Dogan, E. (2016). Impacts of climate change on agriculture sector in Turkey. *Eskisehir Osmangazi Universitesi IIBF Dergisi*, 11(1), 23-48.
- Bond, S., Leblebicioglu, A. and Schiantarelli, F. (2007). *Capital accumulation and growth: a new look at the empirical evidence*. Boston College Working Papers in Economics, 591, Boston College Department of Economics, revised 02 Aug 2007.
- Borgomeo, E., Vadheim, B., Woldeyes, F. B., Alamirew, T., Tamru, S., Charles, K. J., Kebede, S. and Walker, O. (2018). The distributional and multi-sectoral impacts of rainfall shocks: Evidence from computable general equilibrium modelling for the Awash Basin, Ethiopia. *Ecological Economics*, 146, 621-632.

- Bugra, A. (2010). *Toplumsal cinsiyet, işgücü piyasaları ve refah rejimleri: Türkiye’de kadın istihdamı*. TÜBİTAK Project No: 108K524. Access address: https://spf.boun.edu.tr/sites/spf.boun.edu.tr/files/1439799128_aysebugra_kadinistihdami_tubitak_0.pdf, (20 Feb 2018).
- Central Bank of Turkey. (2019). Access address: <http://evds.tcmb.gov.tr>, (5 May 2019).
- Chen, Y. Y. Autoregressive distributed lag (ADL) model. Access address: <http://mail.tku.edu.tw/chenyiyi/ADL.pdf>, (14 Jun 2018).
- Dell, M., Jones, B. F. and Olken, B. (2012). Temperature shocks and economic growth: Evidence from the last half century. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 4(3), 66-95.
- Dell, M., Jones, B. F. and Olken, B. A. (2014). What do we learn from the weather? The new climate-economy literature. *Journal of Economic Literature*, 52(3), 740-98.
- Devlet Su İşleri. (2014). Toprak su kaynakları. Access address: <http://www.dsi.gov.tr/toprak-ve-su-kaynaklari> (20 Dec 2017).
- Ertunga, E. I. and Unalmis I. (2014). Kurak dönemlerde elektrik üretim kaynakları arasındaki ikame ve bu ikamenin ithalat üzerindeki etkileri. *Central Bank of Turkey, Research Notes in Economics*. Sayı 2014-15/ 17 Ekim 2014.
- European Commission Factsheet. (2019). Access address: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7777899/KS-FK-16-001-EN-N.pdf/cae3c56f-53e2-404a-9e9e-fb5f57ab49e3>, (16 March 2019).
- Evans, R. G. and Sadler, E. J. (2008). Methods and technologies to improve efficiency of water use. *Water Resour. Res.*, 44, W00E04, doi:10.1029/2007WR006200.
- Financial Times. (2019). Access Address: <https://www.ft.com/content/04540eb8-b52d-11e8-bbc3-ccd7de085ffe>, (27 Nov 2019).
- Gilmont, M., Hall, J. W., Grey, D., Dadson, S. J., Abele, S. and Simpson, M. (2018). Analysis of the relationship between rainfall and economic growth in Indian states, *Global Environmental Change*, 49, 56-72. doi:10.1016/j.gloenvcha.2018.01.003.
- Global Economic Prospect. (2013). South Asia Annex. Access address: <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1322593305595/8287139-1358278153255/GEP13aSARRegionalAnnex.pdf>, (02 May 2018).
- Gulati, A. and Sharma, A. (1995). Subsidy syndrome in Indian agriculture. *Economic and Political Weekly*, 30(39), A93-A102.
- Kapluhan, E. (2013). Drought and drought in Turkey effect of agriculture. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (7), 487-510.
- Mackinnon, J. G. (1991). Critical Values for cointegration tests. R. F. Engle and C. W. J. Granger (Ed.), *Long-run economic relationship: Readings in cointegration*, Oxford University Press, New York.
- Mani, M., Bandyopadhyay, S., Chonabayashi, S., Markandya, A. and Mosier, T. (2018). *South Asia's Hotspots: Impacts of temperature and precipitation changes on living standards*. South Asia Development Matters; Washington, DC: World Bank. © World Bank. Access address: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/28723> License: CC BY 3.0 IGO, (20 Feb 2018).
- Mansouri, B. (2004). Impact of drought and fiscal policy on private consumption, private investment and economic growth in Morocco: An empirical analysis. In *Workshop on ‘The Prospects of Arab Economic Cooperation to Boost Savings and Investment’*, Alexandria, Egypt, June 22-24, 2004.
- Masters, W. A. and Wiebe, K. D. (2000). Climate and Agricultural Productivity. *Center for International Development*, 617(496), 7100.

- Parker, J. (2018). *Theory and practice of econometrics at reed college*. Access address: [http://www.reed.edu/economics/parker/312/tschapters/S13 Ch 3.pdf](http://www.reed.edu/economics/parker/312/tschapters/S13_Ch3.pdf), (15 Jun 2018).
- Rodrik, D., Subramanian, A. and Trebbi, F. (2004). Institutions rule: the primacy of institutions over geography and integration in economic development. *Journal of Economic Growth*, 9(2), 131-165.
- Rosenzweig, C., Tubiello, F. N., Goldberg, R., Mills, E. and Bloomfield, J. (2002). Increased crop damage in the US from excess precipitation under climate change. *Global Environ Change* 12, 197-202.
- Salami, H., Shahnooshi, N. and Thomson, K. J. (2009). The economic impacts of drought on the economy of Iran: An integration of linear programming and macroeconomic modelling approaches. *Ecological Economics*, 68(4), 1032-1039.
- Sarı, R., Hammoudeh, S. and Ewing, B. T. (2007). Dynamic relationships between oil and metal commodity futures prices. *Geopolitics of Energy*, 29(17).
- Turkes, M. (2012). Observed and projected climate change, drought and desertification in Turkey. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 4(2), 1-32 (2012)
- Turkish State Meteorological Service. (2019). Access address: <https://mgm.gov.tr>, (5 May 2019).
- Turkish Statistical Institute. (2019). Access address: <http://www.turkstat.gov.tr>, (5 May 2019).

Appendix 1. The Comparison of Yield between Irrigated and Non-Irrigated Land

Years	Irrigated	Non-irrigated
2012	380	232
2013	401	241
2014	337	211
2015	412	244

The above table shows the comparison of wheat yield per decare in irrigated land and non-irrigated land between 2012 and 2015. There is no available data prior to 2012.

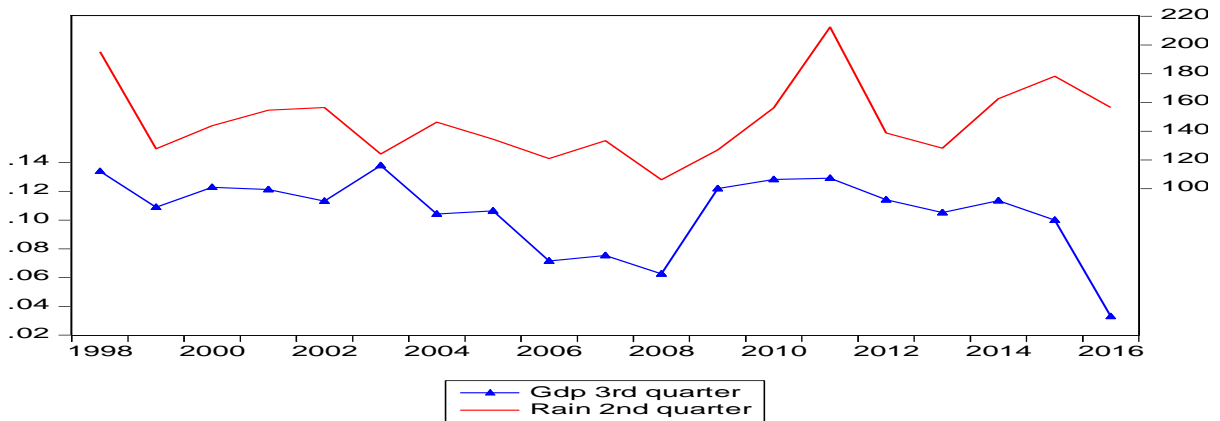
Appendix 2. Employment in Agriculture (% of Total Employment)

Panel A	%
European Union	3.0
U.S.A	1.6
Japan	3.7
Canada	2.2

Panel B	%
Turkey	21.2
Russia	7.0
Brasil	14.5
India	49.7
Hungary	4.7
Poland	11.7
Mexico	13.4

Source: (World Bank Data).

Appendix 3. Second Quarter Rainfall and Third Quarter Economic Growth, 1998-2016.



ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR, VERGİ GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: KIRILGAN BEŞLİ ÜLKELER ÖRNEĞİ

THE RELATIONSHIP BETWEEN FOREIGN DIRECT INVESTMENT, TAX REVENUES AND ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF FRAGILE FIVE COUNTRIES

Dr. Öğr. Üyesi Ersin Nail SAĞDIÇ¹

Doç. Dr. Fazlı YILDIZ²

Hasan Hüseyin SAYIN³

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, 1980-2018 yılları arasında vergi gelirleri, doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi kırılğan beşli ülke grubu için (Brezilya, Endonezya, Hindistan, Güney Afrika, Türkiye) panel eşbütünleşme ve panel nedensellik analizleri ile tespit etmektir. Panel eşbütünleşme testi sonuçları değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını göstermektedir. Panel VECM nedensellik analizi sonuçları ise, uzun dönemde vergi gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu, kısa dönemde ise ekonomik büyümeden vergi gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bunun yanında, panel VECM nedensellik testi sonuçları, uzun dönemde doğrudan yabancı yatırımlarından hem vergi gelirlerine hem de ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırımlar ve vergi gelirlerine ilişkin politikaların uzun dönemde daha etkin olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Vergi Gelirleri, Ekonomik Büyüme, Panel Nedensellik Analizi.


JEL Sınıflandırma Kodları: E60, F62, O40, H20.

ABSTRACT

The aim of the study is to test the relationship between tax revenues, foreign direct investments and economic growth, using panel cointegration and panel causality analyses for fragile five countries (Brazil, Indonesia, India, South Africa, Turkey) for the period of 1980-2018. Panel cointegration test results show that there is long term relationship between the variables. Panel VECM causality test results also show that there is a bidirectional causal relationship between tax revenues and economic growth in the long term while there is a one-way causality relationship from economic growth to tax revenues in the short term. Moreover, panel VECM causality analysis results show that there is a one-way causality relationship from foreign direct investments to both economic growth and tax revenues in the long term. These findings reveal that economic policies regarding the economic growth, tax revenues and foreign direct investments for these countries is more effective in the long term.

¹  Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ersinnailsagdic@dpu.edu.tr

²  Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, fazli.yildiz@dpu.edu.tr

³  Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, hasann.sayin96@gmail.com

Keywords: Foreign Direct Investment, Tax Revenues, Economic Growth, Panel Causality Analysis.

JEL Classification Codes: E60, F62, O40, H20.

1. GİRİŞ

Son yirmi beş yıllık süreçte küreselleşmenin bir sonucu olarak meydana gelen, ülkelerin ekonomik anlamda gelişmesinde büyük bir rolü bulunan ve uluslararası sermaye hareketlerinden birisi olan doğrudan yabancı yatırımlar⁴ (DYY) UNCTAD, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların da spesifik olarak incelediği konulardan birisi olmuştur. Küreselleşmenin göze çarpan özellikleri arasında ticaret, işgücü hareketliliği, sermaye hareketi ve bilgi yayılması yer almaktadır. DYY girişleri, ekonomik açıdan küreselleşme sürecini etkileyen en önemli faktörlerden biri olarak ulusal ekonomiler üzerinde sermaye ve teknoloji transferi yoluyla rekabet gücünün gelişmesine ve ekonomik büyüme süreçlerine pozitif katkıda bulunmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkeler için “kalkınmanın motoru” olarak adlandırılan doğrudan yabancı yatırımları, yatırım yapılan ülkelerde bulunan yeni kurulmuş veya mevcut üretimde olan şirketlere yönetim becerisi, bilgi ve yeni teknikler kazandırarak mikro düzeyde yerel işletmecilik faaliyetlerinin gelişmesine, makro düzeyde ise gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYH), istihdam ve ihracat gibi birçok makroekonomik göstergede artış sağlayarak ülkelerin ulusal refahlarında olumlu katkılar sağlamaktadır.

Günümüzde bir ekonominin hızlı ve istikrarlı büyümesi, o ekonomiye yapılan her türlü yurt içi ve yurt dışı yatırımın büyüklüğüne bağlıdır. Ekonomiyi hatırı sayılır derecede etkileyen ve küreselleşmeyle birlikte yapılan her türlü yatırımın, teknolojik gelişmelerle paralel olarak maliyetleri de artmıştır. Türkiye’nin de içinde bulunduğu kırılğan ekonomilere sahip ülkeler ekonomik anlamda gelişmek ve büyümek için büyük ölçekte yatırımlara ihtiyaç duymaktadırlar. Bu yatırımların maliyetlerinin oldukça fazla olması ve kırılğan ekonomilere sahip ülkelerdeki düşük yerel tasarruf seviyeleri, liberal ekonominin etkisiyle dışa açık ekonomi politikaları uygulayan ülkelere büyük sermaye akışlarını vergi teşvikleri ve uygun politikalarla çekebilme imkânı vermiştir. Ülkeleri ekonomik anlamda doğrudan veya dolaylı olarak geliştirip iyileştirebilecek bu büyük sermaye akımları da DYY girişi ile mümkün olabilmektedir (Tutgun, 2019: 37). DYY’nin giriş yaptığı ülkede ekonomik büyüme katkısının yanında, yeni teknoloji girişi sağlaması, istihdamı artırması, yeni kurulmuş veya mevcut üretimde olan işletmelerin gelir ve kârlarındaki artış yoluyla bu şirketlerin faaliyetleri ve kazançlarına bağlı olarak alınan birçok vergi geliri üzerinde doğrudan veya dolaylı artış gerçekleştirilmesi de beklenen bir durumdur.

Bu çalışma, doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve vergi gelirleri ilişkisini 1980-2018 döneminde kırılğan beşli ekonomiler⁵ (Brezilya, Endonezya, Güney Afrika, Hindistan ve Türkiye) özelinde ölçmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmanın ilgili alan yazınına; yakın dönemi kapsayan (1980-2018) bir tarih aralığı belirlenerek ekonomik özellikleri yönüyle kırılğan bir yapıya sahip olan ülke seti seçilmesi ve değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem nedensellik ilişkisinin panel VECM nedensellik yöntemiyle incelenmesi açısından katkı sunması hedeflenmektedir. Bu amaçla vergi gelirleri, ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişki kırılğan beşli ülkeler için 1980-2018 yılları dikkate alınarak panel veri analizi ile incelenmiştir. Değişkenlerin durağanlıkları tespit edildikten sonra değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı panel eşbütünlük testleri yardımıyla tespit edilmiştir. Söz konusu değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönemli nedensellik ilişkisi ise panel VECM nedensellik analizi ile belirlenmiştir. Çalışma beş bölüme ayrılmıştır; birinci bölümde giriş kısmına yer verilmiştir. Sonrasında ikinci bölümde DYY, vergi gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisine ilişkin teorik çerçeve incelenmiştir. Üçüncü bölümde DYY, ekonomik büyüme ve vergi gelirleri arasındaki ilişkilerin incelendiği ampirik çalışmalar üç farklı başlık altında sunularak, dördüncü bölümde ise veri,

⁴ Bu çalışmada, *Doğrudan Yabancı Yatırım (DYY)* terimi yabancı literatürde *Foreign Direct Investment (FDI)* teriminin karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu alana ilişkin Türkçe literatür incelendiğinde Doğrudan Yabancı Yatırım (DYY) kavramı dışında bazı çalışmalarda *Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımı (DYSY)* ve *Uluslararası Doğrudan Yatırım (UDY)* kavramlarının da *Foreign Direct Investment (FDI)* karşılığı olarak kullanıldığı görülmüştür.

⁵ Kırılğan Beşli ülkeler kavramı ilk olarak 1 Ağustos 2013 tarihinde ABD’de Morgan Stanley tarafından hazırlanan araştırma raporunda BIITS ülkeleri (Brazil, India, Indonesia, Turkey ve South Africa) için kullanılmış ve ülkelerin ekonomik özelliklerine bağlı olarak (enflasyon, cari açık, para birimi değerindeki dalgalanmalar, sermaye akımı ihtiyaçları, büyüme performansları vb.) farklı dönemlerde Morgan Stanley ve Standard&Poor’s gibi kuruluşlarca liste güncellenmiştir (Kamacı, 2019: 63-64). Bu araştırma kapsamında incelenen Kırılğan Beşli ülkeler 2013 tarihinde Morgan Stanley tarafından belirlenmiş olan orijinal kırılğan beşli (Brezilya, Hindistan, Endonezya, Türkiye ve Güney Afrika) ülkelerdir.

metodoloji ve ampirik bulgular açıklanmıştır. Son bölümde ise analizler sonucunda ulaşılan ampirik sonuçlar değerlendirilerek sonuç kısmı ile çalışma tamamlanmıştır.

2. TEORİK ÇERÇEVE

DYY, bir ekonomide ikamet eden bir yatırımcının başka bir ekonomide yerleşik bir işletme üzerinde kalıcı bir ilgi ve önemli bir etki yarattığı sınır ötesi yatırım kategorisidir. Bir ekonomideki bir işletmenin oy gücünün yüzde 10'u veya daha fazlasının başka bir ekonomideki yatırımcı tarafından sahiplenilmesi, böyle bir ilişkinin kanıtıdır. DYY, ekonomiler arasında istikrarlı ve uzun süreli bağlantılar yarattığı için uluslararası ekonomik entegrasyonda kilit bir unsur olarak kabul edilmektedir. DYY, ülkeler arasında teknoloji transferi için önemli bir kanal, dış pazarlara erişim yoluyla uluslararası ticareti teşvik etme ve ekonomik kalkınma için önemli bir araç haline gelebilecektir (OECD, 2019). DYY, ana şirketin yabancı bir ülkede doğrudan yatırım yapması veya o ülkede kurduğu bir şirket ile yatırımı gerçekleştirmesi ve yatırım yapılacak ülkede şirket satın alımı veya yatırım yaptığı ülkedeki şirketleri birleşme yoluyla kendi kurumsal yapısına dahil ederek gerçekleşmektedir (Sun, 2002: 8-9). Doğrudan yabancı yatırımlar, yatırım yapılan ülke ekonomilerinde yeni iş fırsatlarının yaratılmasında önemli bir rol oynamakta, böylece gelişmekte olan ülkelerde yaygın bir fenomen olan işsizlik sorununu azalmasına katkı sunmaktadır. Ayrıca doğrudan yabancı yatırımlar, yabancı sermaye akışı yoluyla güçlü para birimi ve ev sahibi ülkede artan fiziksel sermaye için bir kaynak sağlayarak ödemeler dengesinin finansmanını da olumlu etkilemektedir.

Doğrudan yabancı yatırımlar, piyasa ekonomisi bağlamında ülkelerin ekonomik kalkınmasının belirleyicisi olarak görülen ekonomik kavramlardan biridir. DYY ile ilgili birçok ekonomik araştırma, sınır ötesi en iyi uygulamaların hızlı ve verimli şekilde aktarımını içerdiğinden dolayı ekonomik büyüme ve teknolojik gelişmenin kilit belirleyicisi olarak doğrudan yabancı yatırımları ön plana çıkarmıştır. DYY'nin temel belirleyicileri, ekonomik faktörler, altyapı, teknoloji, kurumsal ve politik faktörler, özel riskler, beşeri faktörler, hukuki faktörler, coğrafi faktörler, girişimcilikle ilgili faktörler ve kültürel faktörlerdir (Tocar, 2018: 167). Bu faktörler içinde özellikle pazar büyüklüğü, işgücü maliyetleri, GSYH, enflasyon, verimlilik düzeyi, ekonomik özgürlük, faiz oranları ve sermayeye ilişkin faktörlerden oluşan ekonomik faktörlerin diğer faktörlere göre daha belirleyici olduğu kabul edilmektedir (Tocar, 2018: 187-188).

Doğrudan yabancı yatırımları belirleyicilerinden biri de ülkelerde uygulanan vergi politikalarıdır. Vergi politikaları, doğrudan yabancı yatırımları destekleyebilmekte, yatırımlar dış pazarlara ve üretim ölçeği ekonomilerine etkin erişim sağlayabilmekte ve net iç gelirin artmasına neden olabilmektedir. Bu potansiyel faydalar göz önüne alındığında, politika yapımcılar gelen yatırım için cazip olduklarından emin olmak için vergi kurallarını sürekli olarak yeniden inceleyerek değişiklikler yapmaktadırlar. Aynı zamanda, hükümetler doğrudan yabancı sermaye için rekabetçi bir vergi ortamı sunma arzusunu sürekli olarak dengelemekte ve yabancı şirketlerden uygun bir yurtiçi vergi payının tahsil etmektedirler. Doğrudan yabancı yatırımlar açısından vergi, nereye yatırım yapacağına ilişkin kararlarda önemli bir faktör olarak kabul edilirken, ana belirleyici değildir. Doğrudan yabancı yatırımlar, pazarlara erişim ve kâr fırsatları, öngörülebilir ve ayırıcı olmayan yasal ve düzenleyici bir çerçeve, makroekonomik istikrar, vasıflı ve duyarlı işgücü piyasaları ve iyi gelişmiş altyapı sunan ülkelerden daha fazla etkilenmektedir (OECD, 2008: 1).

Gelişmekte olan ülkelerin kalkınma öncelikleri arasında, yatırım oranlarını arttırarak teknolojik kapasiteleri ve becerilerini güçlendirmek, dünya pazarlarında ihracat aracılığıyla rekabet gücünü arttırarak ekonomileri için sürdürülebilir gelir artışı sağlamak ve daha fazla istihdam fırsatları yaratarak ekonomik büyümenin faydalarını eşit olarak dağıtmak vardır. Gelişmekte olan ülkelerin bu amaçlarını gerçekleştirebilmeleri için küreselleşen ve rekabetçi bir dünya ekonomisinde kaynaklarını ve yeteneklerini geliştirebilmeleri ancak daha etkili paydaşlar aracılığıyla mümkün olmaktadır. Ülkeler, serbestleşen ve küreselleşen bir dünyada yeni ve daha yüksek katma değerli faaliyetler geliştirebilirlerse, açık pazarlarda kendi mallarını ve hizmetlerini üreterek büyüme amaçlarını gerçekleştirmede daha başarılı olacaklardır. DYY, ulusal firmaların ve ülkelerin bu konudaki çabalarını tamamlamada önemli bir rol almaktadır (UNCTAD, 1999: xxiv). DYY'nin ev sahibi ülkelere olası bazı etkileri şunlardır (UNCTAD, 1999: 235):

Tablo 1. Doğrudan Yabancı Yatırımların Olası Bazı Etkileri

Konu	Olumlu Katkı	Olumsuz Katkı
<i>Kaynaklar</i>	Ek kaynaklar ve yetenekler sağlayarak, sermaye, teknoloji yönetimi becerileri geliştirmesi ve pazarlara erişim sağlaması.	Çok az veya yanlış türde kaynak ve varlık sağlayabilmesi, yerli firmaların hizmet verdiği pazarlara kıyasla dış pazarları engellemesi, yatırım yapılan ülkeye ait yeteneklere ve ihtiyaçlara uyum sağlayamaması.
<i>Girişimcilik</i>	Yeni girişimcilik, yönetim tarzları ve çalışma kültürleri enjekte ederek daha dinamik rekabet uygulamaları sağlaması.	Yabancı girişimciliğin, yönetim tarzlarının ve çalışma uygulamalarının yerel iş kültürlerine uyum sağlayamaması veya gerektiğinde değiştirilmesi. Yabancı endüstriyel prosedürlerinin uygulanması endüstriyel rahatsızlığa yol açarak, rekabete aykırı uygulamaların mevcut olduğu pazar yoğunluğuna yol açması.
<i>Etkinlik</i>	Daha verimli bir kaynak tahsisi ile tedarikçiler ve / veya müşteriler üzerindeki rekabetçi teşvik ve yayılma etkilerini sağlaması. DYY yerli kaynakların ve yeteneklerin yanı sıra yerli firmaların verimliliğinin yükseltilmesine yardımcı olması ve ilgili faaliyetlerin bir araya gelmesini katılımcı firmaların yararına geliştirmesi.	Yerel üretimi düşük katma değerli faaliyetlere tahsis ederek ve katma değeri yüksek ara ürünlerin büyük bir kısmını ithal ederek yerli kaynakların ve kapasitelerin geliştirilmesini sınırlandırması. Yabancı tedarikçilere ve endüstriyel müşterilere olan bağlantılarını sınırlandırarak yerel kümelenmiş ekonomiler için fırsatları azaltması.
<i>Vergi Geliri</i>	Ev sahibi ülkenin gayri safi yurtiçi hasılasına %1-3 puan artış sağlayarak hükümetlere ek vergi geliri sağlaması.	Transfer fiyatlandırma veya diğer araçlar yoluyla ev sahibi hükümetlere daha düşük vergi ödenmesi ve bu durumun ev sahibi ülkenin vergi gelirlerini azaltması.
<i>Ödemeler Dengesi</i>	İthal ikamesi etkisi ile verimli ve ihracat yaratan yatırımlar aracılığıyla dış ödemeler dengesinde iyileştirici etki sağlaması.	İhracatı sınırlandırıp ve ithalatı teşvik ederek dış ödemeler dengesini bozucu etkide bulunması.

Kaynak: (UNCTAD, 1999: 235).

Çalışma kapsamında inceleyeceğimiz “Kırılgan Beşli Ülkeler”, 2013 yılında Morgan Stanley’deki bir araştırma uzmanı tarafından açıklanan raporda, ekonomik istikrarsızlığın fazla olduğu ve büyüme beklentilerini finanse etmek için yabancı yatırıma fazla bağımlı hale gelen gelişmekte olan piyasa ekonomilerini temsil etmek için kullanılan bir terimdir. Kırılgan grubun orijinal beş üyesi arasında Türkiye, Brezilya, Hindistan, Güney Afrika ve Endonezya yer almaktadır (Gülenay Chadwick, 2018: 2). “Kırılgan Beşli” ülkelerinin temel ekonomik ve yapısal sorunları; yerli para birimlerinin ABD Doları karşısında en yüksek değer kaybına uğrayan ülkeler olmaları, yüksek cari açık sorunlarından dolayı yabancı sermaye akımlarına bağımlılık düzeylerinin fazla olması, zayıf ekonomik büyüme potansiyeli, enflasyon ve ülke dışı ekonomik koşullardaki olumsuz gelişmelere karşı savunma kapasitelerinin zayıflığı olarak belirlenmiştir (Simdi ve Seker, 2017: 242). Orijinal kırılmalı beşli ülkelere ilişkin 1980-2018 dönemine ait bazı yılları içeren araştırma kapsamında kullandığımız değişkenlerle ilgili göstergeler aşağıda Tablo 2’de özet olarak sunulmuştur.

Tablo 2. Kırılgan Beşli Ülkelerde DYY, Vergi Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Rasyoları (1980-2018)

Değişken	Ülkeler	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2018	Ortalama (1980-2018)
Ekonomik Büyüme Oranı (%)	Brezilya	9.11	7.95	-3.10	4.42	4.39	3.20	7.53	-3.55	1.12	2.43
	Endonezya	9.88	2.46	7.24	8.22	4.92	5.69	6.22	4.88	5.17	5.15
	Hindistan	6.74	5.25	5.53	7.57	3.84	7.92	8.50	8.00	6.98	6.17
	G. Afrika	6.62	-1.21	-0.32	3.10	4.20	5.28	3.04	1.19	0.79	2.28
	Türkiye	-2.45	4.24	9.27	7.88	6.64	9.01	8.49	6.09	2.57	4.56
DYY/GSYH (%)	Brezilya	1.00	0.76	0.24	0.57	5.02	1.69	3.52	2.75	3.27	1.96
	Endonezya	0.21	0.21	0.21	0.21	0.21	0.21	0.21	0.21	0.21	0.88
	Hindistan	0.04	0.05	0.07	0.59	0.78	0.93	1.64	2.05	1.54	0.92
	G. Afrika	-0.01	-0.75	-0.07	0.79	0.64	2.58	0.97	0.54	1.45	0.90
	Türkiye	0.02	0.11	0.33	0.38	0.36	2.00	1.18	2.21	1.69	0.91

Değişken	Ülkeler	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2018	Ortalama (1980-2018)
Vergi Gelirleri / GSYH (%)	Brezilya	12.11	10.57	19.39	20.03	22.63	25.01	24.28	23.68	33.58	20.03
	Endonezya	21.78	18.75	14.69	9.46	8.08	12.37	11.23	11.96	11.77	13.03
	Hindistan	9.03	10.08	15.10	14.27	14.08	15.66	16.11	16.73	17.84	13.96
	G. Afrika	19.18	22.71	24.48	23.76	21.90	23.53	23.09	24.41	24.90	23.16
	Türkiye	14.34	11.35	11.69	14.41	19.17	18.12	18.64	17.81	17.98	15.92

Kaynak: DYY/GSYH (UNCTAD, 2020), Ekonomik büyüme (The World Bank, 2020), Vergi Gelirleri/GSYH (The World Bank, 2020 ve IMF, 2020) veri kaynaklarından elde edilmiştir.

Dünya genelinde 2018 yılı itibariyle DYY akışları 1.3 trilyon ABD Doları düzeyindedir ve bu akışın %43'ü gelişmiş ekonomilere (%21 Avrupa ve %22 Kuzey Amerika ülkeleri), %54'ü gelişmekte olan ekonomilere (%4 Afrika, %39 Asya ve %11 Latin Amerika & Karayip ülkeleri) ve %3'ü geçiş ekonomilerine (%1 Güney Doğu Avrupa ve %2 Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri) yönelik gerçekleşmiştir (UNCTAD, 2019). 2018 yılına ilişkin DYY akışlarının ülke bazlı dağılımında en yüksek pay alan ülkeler, %19 ABD, %11 Çin, %9 Hong Kong, %6 Singapur, %5 Hollanda ve %5 Birleşik Krallıktır (UNCTAD, 2019). Araştırma kapsamında incelediğimiz kırılmalı beşli ülkelerin 2018 yılına ilişkin DYY akışları içindeki payları ise; Brezilya %4.7, Hindistan %3.3, Endonezya %1.7, Türkiye %1 ve Güney Afrika %0.4 düzeyinde gerçekleşmiştir (UNCTAD, 2019). Tablo 2'de yer alan veriler doğrultusunda kırılmalı beşli ülkelere ilişkin araştırma kapsamındaki göstergeleri 1980-2018 dönemi ortalamaları üzerinden değerlendirildiğinde, ekonomik büyüme hızı ortalaması en yüksek ülke Hindistan (%6.17), en düşük ülke ise Güney Afrika (%2.28). Vergi gelirlerinin GSYH içindeki payı ortalaması en yüksek ülke Güney Afrika (%23.16), en düşük olan ülke Endonezya (%13.03)'dür. DYY'nin GSYH içindeki payı ortalaması değerlendirildiğinde ise, en yüksek ülke Brezilya (%1.96), en düşük ülke ise Endonezya (%0.88) olarak gerçekleşmiştir.

2.1. Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Bir ekonomide kişi başına düşen milli gelir düzeyinin düşük olması tasarrufların düşük bir seviyede seyretmesine sebep olur. Dolayısıyla ekonomik büyümenin artması için gereken sermaye birikimi ve yatırımların yapılması tasarruf seviyesine bağlıdır. Yurtiçi sermayenin yetersiz kalması sebebiyle ekonomide yatırımlara dayalı bir büyüme gerçekleşmesi zorlaşmaktadır. Bu duruma "yoksulluk kısır döngüsü" adı verilmektedir (Samuelson ve Nordhaus, 2010: 252). Yatırımlar için yeterli tasarrufları yurt içi piyasalarından temin edemeyen az gelişmiş/gelişmekte olan ülkeler de dış borçlanmaya ve doğrudan yabancı yatırımlarına yönelerek ekonomik büyüme için belirledikleri stratejik hedeflere ulaşmaya çalışmaktadırlar (Ağayev, 2010: 162). Finansal piyasaları iyi derecede gelişmiş olan ülkelerin, az gelişmiş finansal piyasalara sahip ülkelere göre doğrudan yabancı yatırımlardan daha fazla oranda yarar sağladığı ifade edilebilir (Alfaro, Chanda, Kalemli-Özcan ve Sayek, 2004: 1).

DYY, başarılı ve sürdürülebilir ekonomik büyüme ve sosyal kalkınma mekanizmasının bir parçası olarak kabul edilmesine rağmen ev sahibi ülke ekonomileri üzerindeki etkileri iki açıdan değerlendirilmektedir (Sun, 2002: 3-15). Olumlu etkileri; sermaye birikimi ve beşeri sermaye birikimi üzerinde artış, ev sahibi ülkedeki teknolojik gelişme üzerinde hızlandırıcı etki, verimlilik artışı, istihdam ve işgücü standartlarında artış ve çevresel standartların geliştirilmesidir. Olumsuz etkileri ise; yerli firmaların yatırım fırsatları üzerinde dışlama etkisi, DYY kârlarının yurt dışına transferi ile dış ödemeler dengesi üzerindeki olumsuz etki yaratması ve yatırımın gerçekleştiği bölge ile sınırlı kalan etkiden dolayı ülke ekonomisi üzerinde yaygın hale gelememesidir.

DYY, gelişmekte olan çoğu ülke için ekonomik büyümenin ve kalkınmanın kaynağı olarak görülmektedir (UNCTAD, 1999: 315). Genellikle sermaye arzını arttırmasına ek olarak ev sahibi ülkenin politikaları göz önüne alındığında, söz konusu ülke için teknoloji transferini de kolaylaştırabilmektedir. Böylece teknoloji transferi, ekonomik büyüme hedefleri doğrultusunda beşeri sermayenin oluşumuna katkı sağlamaktadır. Sonuç olarak DYY, doğrudan ve dolaylı yollarla ekonomik büyümeyi kolaylaştırıp destekleyebilecektir (Anwar, 2010: 183). DYY uygulamaları ile teknoloji iki yolla aktarılabilir. Birincisi ev sahibi ülkelerdeki yatırımı yapan şirketlere doğrudan aktarım yapılmasıdır. İkincisi ise ev sahibi ülke içerisindeki diğer şirket ve kurumlara dolaylı olarak aktarım yapılmasıdır. Teknolojik alandaki en iyi uygulamaların transferleri temelde bağlı şirketlere doğrudan fayda sağlasa da, yabancı sermayeli şirketler yerli rakiplerinden daha iyi performans gösterdikçe, bunların varlığı ev sahibi ülkedeki şirketler için de rekabet koşullarında yol gösterici hale gelmektedir. Ayrıca, gelişmekte olan birçok ülke için, küresel bir şirketin uluslararası üretim ağına dahil edilmesi, bölgesel veya küresel pazarlara erişebilmeleri açısından avantaj sağlamaktadır (Sun, 2002: 8).

2.2. Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Vergi Gelirleri İlişkisi

DYY ile vergi gelirleri ilişkisi iki açıdan değerlendirilmektedir. *Birincisi*, DYY'nin, yatırım gerçekleştirilen ülke ekonomisinde sağlayacağı ekonomik büyüme katkısı sonrasında ilgili ülkenin vergi gelirlerinde meydana getireceği pozitif katkıdır. DYY, yeni teknolojilerin getirilmesi ve beşerî sermayenin (becerilerin) arttırılması gibi yayılma etkileri yoluyla yurt içi geliri olumlu etkileyebilmektedir. Bu potansiyel faydalar göz önüne alındığında, politika yapıcılar vergi kurallarını sürekli olarak yeniden gözden geçirmektedirler. Bununla beraber, vergi politikaları yurtdışında doğrudan yatırımı da destekleyebilmektedir. Çünkü yurt dışına giden yatırımlar dış pazarlara ve üretim ölçeği ekonomilerine etkin erişim sağlayarak net iç gelirin artmasına da neden olmaktadır (OECD, 2008: 1). DYY'yi destekleyenler, DYY'yi teşvik etmek için kullanılan vergi teşvikleri araçlarının kamu kaynaklarının daha etkin kullanımına katkı sağladığı ve rant kollama faaliyetlerini sınırlandırdığını iddia etmektedirler. Ayrıca, vergi teşviklerinden elde edilen gelir kayıpları, doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkileriyle ve sonuçta gelir üzerinden alınan vergilerde vergi tabanını artıracak şekilde telafi edilmektedir (Boly, Coulibaly ve Kéré, 2019: 1).

İkincisi, doğrudan yabancı yatırımı gerçekleştiren işletmelerin transfer fiyatlandırması ve vergi mevzuatındaki diğer araçları kullanarak ana (merkez) ülkeye kârlarının büyük bir kısmını kolaylıkla transfer etmesi vergi matrahları üzerinde azaltıcı etkide bulunmaktadır. Bu işlemler doğal olarak yatırım yapılan ülkenin vergi gelirleri üzerinde azaltıcı etkide bulunmasına neden olmaktadır. Ayrıca, gelişmekte olan ülke ekonomilerine sağlayacakları çoklu faydalar düşünülerek DYY'leri kendine çekmek isteyen birçok gelişmekte olan ülke mali teşvikleri de kapsayan (vergi oranlarında indirimler, istisna, muafiyet vb.) uygulamalar, finansal nitelikte teşvikler (hibe, imtiyazlı kredi) ve faaliyet gösterdikleri sektörlerde sağlanan imtiyazlar (tekel hakkı vb.) sağlamaktadırlar. Gelişmekte olan ülkelerde vergi gelirlerini zayıflatan unsurlardan biri de vergi rekabeti gerçeğidir. Yatırımcılar, politika yapıcılar gibi farklı konumlardaki vergi yüklerini rutin olarak, genellikle konum ve pazar büyüklüğü açısından benzer ülkeler arasında yapılan karşılaştırmalar ile kıyaslamaktadırlar. Yaygın bir görüşe göre, vergi dışı engeller kaldırıldıkça ve ulusal ekonomiler yakınlaştıkça vergilerin yatırım yeri seçiminde daha önemli olacağı düşünülmektedir (OECD, 2008: 3). Özellikle vergi türlerinden kurumlar vergisi, doğrudan yabancı yatırımın getirisini ve dolayısıyla yatırımcıların doğrudan yabancı yatırımları başlatırken aldığı kararları etkilemektedir. Arbatli (2011) ve Tang (2012) kurumlar vergisi oranlarının DYY akışlarını ters yönlü etkilediğini, ev sahibi ülkenin daha yüksek kurumlar vergisi oranlarının DYY girişleri üzerinde caydırıcı etkide bulunduğunu belirtmişlerdir. DYY'ye karşıt olanlar, vergi teşviklerinin gelişmekte olan ülkeleri altyapı, eğitim veya sağlık yatırımlarını finanse etmek için çok ihtiyaç duyulan vergi kaynaklarından mahrum ederek ekonomik büyümeyi ve gelişmeyi olumsuz etkilediğini ve bunun yanı sıra bu teşviklerin doğrudan yabancı yatırımlar çekmede etkili olmadığını savunmaktadırlar (Boly, Coulibaly ve Kéré, 2019: 1).

2.3. Ekonomik Büyüme ve Vergi Gelirleri İlişkisi

İktisat politikalarının temel inceleme konusu olan "büyüme", gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik anlamda üzerinde durdukları önemli bir olgudur. Ekonomik büyüme, belirli dönemlerde ekonomilerde meydana gelen üretim ve gelir ile birlikte reel GSYH'deki artıştır (Durkaya ve Ceylan, 2006: 80). Gelişmiş ülkelerin büyüme konusundaki stratejileri gelişmekte olan ülkelere farklıdır. Gelişmiş ülkeler ekonomik büyüme ve kalkınmalarını tamamladıkları için var olan büyüme oranlarını istikrarlı bir biçimde koruma eğiliminde olurken, gelişmekte olan ülkeler ise hedefledikleri büyüme oranlarını yakalamak için çeşitli politikalar (vergi, harcama, borçlanma politikaları vb.) uygulamaktadırlar (Temiz, 2008: 2). Ekonomik büyümeyi etkileyen faktörler buldukları dönemler itibarıyla sosyal, siyasal, ekonomik vb. nedenlerle değişiklik göstermiştir. Bazı iktisatçılar ve politika yapıcılar sermaye yatırımlarını arttırma ihtiyacını vurgularken, bazıları ise ar-ge ve teknolojik gelişimi teşvik eden uygulamaları ve beşerî sermayenin büyüme üzerindeki etkilerini ön plana çıkarmaktadır (Samuelson ve Nordhaus, 2010: 506).

İktisadi görüşler açısından ve literatürdeki çalışma sonuçları yönüyle ekonomik büyüme ve vergi gelirleri ilişkisi farklı açılardan değerlendirilmektedir. Klasik iktisat görüşünde, vergiler, temel kamusal ihtiyaçları karşılayan kamu harcamalarının finansmanı olarak ele alınmışlardır. Tarafsız devlet anlayışının sonucu olarak klasik iktisatçılar vergileri sadece kamu harcamalarını finanse eden, ödeme gücüne göre alınan, bireylerin ve firmaların iktisadi kararlarını etkilemeyen bir iktisadi araç olarak görmüşlerdir. Benzer şekilde Solow vb. gibi Neo-klasik büyüme modellerinde vergilendirmenin uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde etkisi olmadığını savunmuşlardır. Monetarist ve arz yanlı iktisat görüşü ise temel olarak kamu harcamalarının finansmanından dolayı yüksek vergilemeyi üretim düzeyinde olumsuz etki yaratabileceğini belirtmişlerdir. Özellikle, arz yanlı iktisat yaklaşımı, vergi oranlarındaki indirimlerin vergi gelirleri ve üretim üzerinde pozitif etkide bulunarak

ekonomik büyümede etkinliğin sağlanmasına katkı sağladığı görüşünü savunmuştur (Savaş, 2000: 252-255). Maliye politikalarının ekonomiyi dengeye getireceğini belirten Keynesyen iktisadi görüş ise diğer mali araçlar gibi vergi gelirlerini de ekonomik gelişme ve kalkınma için önemli bir politika aracı olduğunu benimsemiştir. Özellikle kişi başına düşen milli gelir düzeyinin artması vergi tabanını genişleterek vergi gelirlerinde artış yaratacaktır. Söz konusu ilişki Wagner Kanunu temelinde ele alındığında da aynı sonuç ortaya çıkmaktadır. Çünkü ekonomik büyüme ile kullanılabilir gelirleri artan bireylerin/toplumların kamusal mallara olan talepleri de artacaktır. Hükümetler ise bu artan kamu harcamalarını ilk olarak vergi gelirleri ile finanse edecektir (Gupta, 2007: 4; Sağdıç, 2019:157). Ekonomik kalkınma da vergi gelirleri üzerinde benzer etkilere sahip olacaktır. Bunun yanında ekonomik büyüme ve vergi gelirleri arasında negatif bir ilişki olabileceği de belirtilebilir. Özellikle vergi yapılarında dolaysız vergilerin yüksek olduğu durumlarda kayıtdışı ekonomik faaliyetler ile vergi gelirleri olumsuz etkilenecektir (Chaudhry ve Munir, 2010: 447; Sağdıç, 2019: 159).

Devletlerin hedeflemiş oldukları ekonomik büyüme seviyelerine ulaşırken maliye politikası araçlarının yanında uyguladıkları vergi politikaları da etkili olmaktadır (Durkaya ve Ceylan, 2006: 80). Ekonomik büyümenin artırılması için yapılan kamu harcamalarını etkileyen önemli faktörlerden birisi de vergi gelirleridir. Bu sebeple kamu harcamalarını destekleyen ve kamu harcamalarının en önemli finansman kaynağı olan vergi gelirleri, ekonomik büyümeyi doğrudan ve dolaylı yollarla etkileme gücüne sahip olduğu söylenebilir. Vergilerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi; vergi yükünün ücret üzerindeki doğrudan etkisinden hareketle emek arzını etkilemesi, dolaylı vergi yüklerindeki değişimin bireylerin satın alma gücünü etkileyerek tüketimi etkilemesi, yüksek vergi yüklerinin vergilerin gelir etkisini ortaya çıkarması, özellikle dolaysız vergi (gelir ve servet vergileri) yüklerindeki yüksekliğin yatırımlar üzerindeki caydırıcı etkisi ile ekonomik hayat üzerindeki olumsuz etkisi ve vergiler yoluyla sağlanan kamusal kaynakların ekonomide verimli alanlarda kullanılması ile büyüme üzerinde ortaya çıkaracağı etkiler açısından farklı etkileri dikkate alınarak incelenmiştir (Çelikay, 2018: 38-40).

3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Doğrudan yabancı yatırımları, ekonomik büyüme ve vergi gelirleri arasındaki ilişkilerin incelendiği ampirik çalışmalar üç farklı başlık altında incelenmiştir. Literatürde incelenmiş olan çalışmalar, yazar/yazarlar, yöntem, örnek (ülke/ ülkeler), dönem ve çalışma sonucunda ulaşılan sonuçlar belirtilerek özet biçiminde sunulmuştur.

3.1. Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyüme İlişkisine İlişkin Ampirik Literatür

Literatürde doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik yapılan ampirik çalışmalarda genellikle pozitif yönde etkiler tespit edilmiştir. Ancak, Carkovic ve Levine (2005), çalışmalarında seçilmiş 72 ülkeyi incelemiş ve incelediği ülkelerdeki söz konusu bu iki değişken arasında herhangi bir etki olmadığını, yapmış oldukları analizlerle ortaya koymuşlardır. Farklı bir çalışma olan Blomström, Lipsey ve Zejan, (1992), 78 gelişmekte olan ve 23 gelişmiş ülkeyi inceleyerek elde edilen sonuçlarda kişi başına gelir cinsinden doğrudan yabancı yatırım girişlerinin gelişmiş ülkelerde (23) büyümeyi pozitif yönde etkilerken, gelişmekte olan ülkelerde (78) pozitif yönde etkilemediği sonucunu ortaya çıkarmıştır. Tablo 3, literatürde yapılmış olan çalışmalarını genel olarak özetlemektedir.

Tablo 3. DYY ve Ekonomik Büyüme İlişkisine İlişkin Ampirik Literatür

Yazar(lar)	Model/Örnek/Dönem	Sonuçlar
Blomström, Lipsey ve Zejan (1992)	Panel Veri Analizi / 78 Gelişmekte Olan, 23 Gelişmiş Ülke / 1960-1985	Analiz sonuçlarına göre, kişi başına gelir cinsinden doğrudan yabancı yatırım girişlerinin gelişmiş ülkelerde (23) büyümeyi pozitif yönde etkilerken, gelişmekte olan ülkelerde (78) pozitif yönde etkilemediği sonucunu ortaya çıkarmıştır.
Borensztein, De Gregorio ve Lee (1995)	Panel Veri Analizi / 69 Gelişmekte Olan Ülke / 1970-1989	Doğrudan yabancı yatırımının teknoloji transferi için önemli bir araç olduğu ve yerli yatırımdan daha fazla ekonomik büyümeye dolaylı yönden pozitif etki yarattığı görülmüştür.
Balasubramanyam, Salisu ve Sapsford (1996)	Panel Veri Analizi / 46 Gelişmekte Olan Ülke / 1970-1985	Doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomik büyümeyi artırıcı etkileri; ihracatı teşvik edici bir politika izleyen ülkelerde, ithal ikame edici stratejisi uygulayan ülkelere göre daha güçlü bulguları olduğu analiz sonuçlarıyla tespit edilmiştir.

Yazar(lar)	Model/Örnek/Dönem	Sonuçlar
De Mello ve Luiz (1997)	Panel Veri Analizi / 32 OECD ve OECD Üyesi Olmayan Ülke / 1970-1992	Teknolojik ilerleme, sermaye birikimi ve beşerî sermayenin artırılmasıyla doğrudan yabancı yatırımlar uzun vadeli ekonomik kalkınmayı arttırabileceğini göstermektedir.
Reichert ve Weinhold (2001)	Panel Nedensellik Analizi / 24 Gelişmekte Olan Ülke / 1971-1995	Gelecek dönemlerde, doğrudan yabancı yatırımlarının dışa açık ekonomilerde ekonomik büyümeye etkisinin daha fazla olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.
Campos ve Kinoshita (2002)	Panel Nedensellik Analizi / 25 Orta ve Doğu Avrupa ve Eski Sovyetler Birliği Geçiş Ülkesi / 1990-1998	Geçiş ekonomilerinde analiz sonuçlarına göre, doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır.
Merlevede ve Schoors (2004)	Panel Veri Analizi / 25 Geçiş Ekonomisi Ülkesi	Çalışmada 25 geçiş ekonomisi incelenmiştir. Doğrudan yabancı yatırımlarının büyümeyi pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.
Alfaro, Chanda, Kalemli Özcan ve Sayek (2004)	Panel Veri Analizi / 20 OECD Ülkesi ve 51 OECD Üyesi Olmayan Ülke / 1975-1995	Doğrudan yabancı yatırımlarının, finansal piyasalar aracılığıyla ekonomik büyüme üzerinde önemli katkılar sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.
Hansen ve Rand (2004)	Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi / 31 Gelişmekte Olan Ülke / 1970-2000	Sonuçlar doğrultusunda değişkenler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Uzun dönemde doğrudan yabancı yatırımlarının GSYH'yi olumlu yönde etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır.
Carkovic ve Levine (2005)	Panel Genelleştirilmiş Beklem Yöntemi (GMM) Analizi / Rasgele Seçilmiş 72 Ülke / 1960-1995	Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır.
Değer ve Emsen (2006)	Panel Veri Analizi / 27 Geçiş Ekonomisi Ülkesi / 1990-2002	Çalışmaya göre, doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomik büyümeye etkisi Merkezi Doğu Avrupa (MDA) ülkeleri üzerinde ciddi olumlu etkiler yaratırken, Merkezi Batı Asya (MBA) ülkeleri için herhangi bir anlamlı ilişki tespit edilememiştir.
Afşar (2007)	Granger Nedensellik Analizi / Türkiye / 1992:Q1-2006:Q3	Doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bunun yanında ilişkinin doğrudan yabancı yatırımlardan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü olduğu bulunmuştur.
Ağayev (2010)	Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi / 25 Geçiş Ekonomisi Ülkesi / 1994-2008	Uygulanan analiz sonuçlarına göre, doğrudan yabancı yatırımlar ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Aynı zamanda ekonomik büyüme oranının artmasına bağlı olarak doğrudan yabancı yatırımlarının arttığı sonucuna ulaşılmıştır.
Tiwari ve Mutascu (2011)	Panel Veri Analizi / 23 Gelişmekte Olan Asya Ülkesi / 1986-2008	Asya ülkelerinin ekonomik büyümesinde doğrudan yabancı yatırımlarının yanı sıra ihracatın da Asya ülkelerinin büyümesini arttırdığını, bununla birlikte emek ve sermaye desteğinin de arttığı tespit edilmiştir.
Zenasni ve Benhabib (2013)	Dinamik Panel Veri Analizi / Mağrip Arap Birliği (MAB) Ülkelerinden Cezayir, Fas ve Tunus / 1980-2010	Çalışmada ihracatın çeşitlendirilmesi, uluslararası rekabetin yeniden canlandırılması ve ihracatı teşvik edici politikaların uzun vadede doğrudan yabancı yatırımlarının büyüme oranlarını olumlu yönde etkileyip, ülkelerin ekonomik durumlarında pozitif gelişmeler meydana getirdiği bulunmuştur.
Ayouni, Issaoui ve Brahim (2014)	Dinamik Panel Veri Analizi / 69 Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülke / 1985-2008	Finansal liberalizmin ev sahibi ülkede doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomik büyüme oranının etkisini arttırdığı tespit edilmiştir.
Alzaidy, Ahmad ve Lacheheb (2017)	Zaman Serileri Analizi / Malezya / 1975-2014	Uzun ve kısa dönemde Malezya için doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Şaşmaz ve Yayla (2018)	Panel Veri Analizi / 34 OECD Ülkesi / 2000-2016	Doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomik kalkınmayı pozitif yönde etkilediği ve DYY'den KBGSHY'ya doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Satrovic (2019)	Panel Veri Analizi / 35 Gelişmiş - 40 Gelişmekte Olan 75 Ülke / 1993-2015	Bu çalışma, doğrudan yabancı yatırımlarının GSYH'yi olumlu yönde etkilediği ve ülkelerin ekonomik büyümelerini arttırmaları için doğrudan yabancı yatırımlarını teşvik edici politikalar tercih etmeleri gerektiğini savunmuştur.

3.2. Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Vergi Gelirleri İlişkisine İlişkin Ampirik Literatür

Doğrudan yabancı yatırımlar ve vergi gelirleri üzerinde ilişkisini farklı açılardan değerlendirilmektedir. *Birincisi*, DYY'nin ekonomik büyümeye katkısının yanı sıra vergi gelirlerinde de olumlu etkide bulunmuştur. Bunun sebebi, DYY'nin yeni teknolojileri getirmesi, istihdamı artırması, yeni bilgi ve teknikleri kazandırmasıyla ülke içerisindeki gelirlerde ortaya çıkan net artışla birlikte, DYY ile kurulmuş veya mevcut üretimde olan şirketlerin/işletmelerin gelir ve kârlarının buna paralel olarak yükselmesi, bu şirket veya işletmelerden alınan her türlü vergilerin miktarını da arttırmasıdır. Böylece DYY'yi alan ülkenin doğrudan ve dolaylı olarak vergi gelirlerinde yükseliş meydana gelir (OECD, 2008: 1). *İkincisi*, doğrudan yabancı yatırımların vergi gelirleri üzerinde azaltıcı etkisidir. DYY gerçekleştiren işletmelerin transfer fiyatlandırması ve bulunduğu ülkenin vergi mevzuatındaki boşlukları kullanarak kârlarını ana (merkez) ülkeye aktararak vergi matrahlarında aşınmaya sebep olurlar. Farklı bir durum ise, DYY'nin doğrudan ve dolaylı pozitif etkilerinden dolayı ülkeler bu tip yatırımları çekebilmek için vergisel anlamda indirimler ve pozitif ayrıcalıklara başvurabilirler. Bunun sonucunda yatırım yapılan ev sahibi ülkenin vergi gelirlerinde bir azalma meydana gelir (OECD, 2008: 3).

Literatürde genellikle doğrudan yabancı yatırımların vergi gelirlerini pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Tabasam (2014), literatürün tersine Pakistan'da yaptığı zaman serisi analizinde doğrudan yabancı yatırımların vergi gelirlerini negatif yönde etkilediğini tespit etmiştir. Bunun yanı sıra vergi gelirlerini özel olarak vergi türleri temelinde ayrıştırarak inceleyen çalışmalarda vardır. Sarısoy ve Koç (2011), çalışmalarında kurumlar vergisi boyutunda 'pozitif etki' sonucuna ulaşırken, Okey (2013) ise, doğrudan yabancı yatırımlarının vergi gelirlerini pozitif etkilemesinin yanı sıra özellikle gelir ve kâr üzerinden alınan vergilerin DYY üzerinde önemli ölçüde pozitif etkileri olduğu sonucuna varmıştır.

Tablo 4. DYY ve Vergi Gelirleri İlişkisine İlişkin Ampirik Literatür

Yazar(lar)	Model/Örnek/Dönem	Sonuçlar
Gropp ve Kostial (2000)	Panel Veri Analizi / 19 OECD Ülkesi / 1988-1997	Çalışmaya göre, doğrudan yabancı yatırımlarının toplam vergi gelirleri üzerinde güçlü bir pozitif etkisi olduğu tespit edilmiştir.
Sarısoy ve Koç (2011)	Panel Regresyon Analizi / 21 OECD Ülkesi / 1981-2008	Ev sahibi ülkede doğrudan yabancı yatırımları, gerçekleştikten bir/iki yıl sonra kurumlar vergisi hasılatında pozitif bir etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır.
Mahmood ve Chaudhary (2013)	Zaman Serileri Analizi / Pakistan / 1972-2010	Uzun ve kısa dönemde değişkenler arasında ilişki tespit edilmiştir. Bu ilişki sonucunda doğrudan yabancı yatırımlarının vergi gelirleri üzerinde olumlu etkisinin olduğu bulunmuştur.
Okey (2013)	Panel Veri Analizi / 8 Batı Afrika Ülkesi / 1989-2009	Sonuçlar doğrultusunda doğrudan yabancı yatırımlar toplam vergi gelirleri içerisinde özellikle gelir ve kâr üzerinden alınan vergilerin önemli ölçüde pozitif yönde etkilemektedir.
Bunescu ve Cumaniciu (2014)	Zaman Serileri Analizi / 27 Avrupa Birliği Üyesi Ülke / 1995-2011	Doğrudan yabancı yatırımlarıyla vergi gelirleri arasında yapılan testler sonucunda pozitif korelasyon ilişkisi bulunmaktadır.
Tabasam (2014)	Zaman Serileri Analizi / Pakistan / 1975-2012	Doğrudan yabancı yatırımlarının vergi gelirleri üzerindeki etkisi negatif olarak tespit edilmiştir.
Aslam (2015)	Zaman Serileri Analizi / Sri Lanka / 1990-2013	Uzun dönemde doğrudan yabancı yatırımlarıyla vergi gelirleri arasında eşbütünlüşme ilişkisi tespit edilmiştir. Aynı zamanda doğrudan yabancı yatırımların vergi gelirlerini pozitif yönde etkilemektedir.
Odabaş (2015)	Panel Nedensellik Analizi / Avrupa Birliği'nin Seçilmiş 7 Geçiş Ekonomisi Ülkesi / 1996-2012	Dumitrescu ve Hurlin nedensellik testi uygulanan çalışmada, doğrudan yabancı yatırımlarından vergi gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Bayar ve Öztürk (2018)	Panel Nedensellik ve Panel Eşbütünlüşme Analizi / 33 OECD Ülkesi / 1995-2014	Doğrudan yabancı yatırımları, ekonomik büyüme ve vergi gelirleri arasında uzun dönemli bir ilişki saptanmış olup, doğrudan yabancı yatırımlarından toplam vergi gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ve ekonomik büyüme ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında ise çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Tutgun (2019)	Zaman Serileri Analizi / Türkiye / 1974-2016	Çalışmada, doğrudan yabancı yatırımlarının vergi gelirlerini kısa ve uzun dönemde pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

3.3. Ekonomik Büyüme ve Vergi Gelirleri İlişkinde İlişkin Ampirik Literatür

Vergilerin ekonomik anlamda etkilerini analiz edenler, literatürde çalışmalarını daha çok vergi indirimleri üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Bu konuyu destekleyen teorilerden birisi, arz-yönlü iktisat teorisidir. Arz-yönlü iktisat, bir ekonomide vergi indirimleriyle birlikte piyasadaki toplam üretim ve toplam vergi gelirlerinin artması gerektiğini savunur (Aktan, 1991: 43). Bu vergi indirimleriyle birlikte bireyler uzun dönemde tüketim yapmak yerine tasarruf yapmayı tercih edeceklerdir. Bireylerdeki bu tasarruf yapma davranışı onları daha fazla çalışmaya yönlendirerek piyasadaki toplam üretimi (GSYH) arttıracaktır (Temiz, 2008: 7). Bunun sonucunda toplam vergi hasılatındaki artış ile birlikte ekonomik büyümeye destek olup pozitif bir etki yaratacaktır.

Bu çalışmada incelenen literatürde, vergi gelirlerinin ekonomik büyümedeki etkileri üç farklı açıdan değerlendirilmiştir. *İlk olarak*, vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki olduğudur. Kneller, Bleaney ve Gemmell (1999), çalışmalarında vergi gelirlerini spesifik olarak incelemişler; gelir ve servet üzerinden alınan vergilerin ekonomik büyümeyi negatif olarak etkilediğini ancak harcamalar üzerinden alınan vergilerin ise ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etki oluşturmadığını tespit etmişlerdir. Lee ve Gordon (2005) ve Widmalm (2001) benzer sonuçlar elde etmiş, vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişkinin olduğunu çalışmalarındaki analizlerle ortaya koymuşlardır. *İkinci olarak*, değişkenler arasında eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Bunun sonucunda Anastassiou ve Dritsaki (2005), Durkaya ve Ceylan (2006), Temiz (2008), Mucuk ve Alptekin (2008) çalışmalarında uzun ve kısa dönemli ilişkilerin yanında nedensellik ilişkileri de tespit etmişlerdir. *Üçüncü olarak*, vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiş çalışmalardır. Örneğin; Stoilova (2017), çalışmasında 28 Avrupa Birliği ülkesini 1996-2013 dönemleri arasında incelemiş ve bu ülkelerde vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu bulmuştur. Tablo 5'te konuyla ilgili literatür özet olarak verilmiştir.

Tablo 5. Ekonomik Büyüme ve Vergi Gelirleri İlişkinde İlişkin Ampirik Literatür

Yazar(lar)	Model/Örnek/Dönem	Sonuçlar
Kneller, Bleaney ve Gemmell (1999)	Panel Veri Analizi / 22 OECD Ülkesi / 1970-1995	Gelir ve servet üzerinden alınan vergilerin ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği, harcama üzerinden alınan vergilerin ise ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etki oluşturmadığı bulunmuştur.
Widmalm (2001)	Panel Veri Analizi / 23 OECD Ülkesi / 1965-1990	Çalışmada incelenen vergi yapılarının ekonomik büyümeyi etkilediği ve vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki olduğu sonucu tespit edilmiştir.
Lee ve Gordon (2005)	Panel Veri Analizi / Seçilmiş 70 Ülke / 1970-1997	Çalışmada kurumlar vergisi oranının ekonomik büyümeyle olan ilişkisi incelenmiş olup, aralarında negatif bir ilişki tespit edilmiştir ve kurumlar vergisi oranını %10 düşürerek yıllık büyümeyi %1,1 oranında arttıracığı öngörülmüştür.
Anastassiou ve Dritsaki (2005)	Nedensellik ve Zaman Serileri Analizi / Yunanistan / 1965-2002	Vergi gelirleri ve ekonomik büyüme arasında ilişki incelenmiş olup, söz konusu değişkenler arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Durkaya ve Ceylan (2006)	Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi / Türkiye / 1980-2004	Toplam vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde ilişki olduğu görülmüştür. Dolaysız vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Temiz (2008)	Eşbütünleşme, Nedensellik ve Vektör Hata Düzeltme Modeli Analizi / Türkiye / 1960-2006	Vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli (eşbütünleşik) bir ilişkinin var olduğu söylenilebilir. Testlerde toplam vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Kısa dönemde ise ekonomik büyümeden vergi gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Mucuk ve Alptekin (2008)	VAR Analizi / Türkiye / 1975-2006	Vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı söz konusu olurken, kısa dönem için dolaysız vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Arnold (2008)	Panel Veri Analizi / 21 OECD Ülkesi / 1971-2004	Çalışmada ekonomik büyümeye olumlu etkisi açısından en fazla emlak vergilerinin etkili olduğu, daha sonra sırasıyla harcama ve gelir vergilerinin olumlu etkilerinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kurumlar vergisinin ise ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etki oluşturduğu görülmüştür.

Yazar(lar)	Model/Örnek/Dönem	Sonuçlar
Göçer, Mercan, Bulut ve Dam (2010)	Zaman Serileri Analizi / Türkiye / 1924-2009	Ekonomik büyüme ve vergi gelirleri arasında eşbütünlük bir ilişki tespit edilmiştir. Uzun dönem analizinde ise vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir sonuç gözlemlenmiştir.
Stoilova (2017)	Panel Veri Analizi / 28 AB Ülkesi / 1996-2013	28 AB Ülkesinde, vergi gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Sağdıç (2019)	Panel Veri Analizi / Türkiye 26 Kalkınma Bölgesi & 81 İl / 1990-2001 & 2004-2011	Türkiye’de 26 Kalkınma Bölgesi temelinde kişi başına düşen milli gelir düzeyi, ticari dışa açıklık düzeyi ile sanayi ve hizmetler sektörünün vergi gelirlerini pozitif etkilediği tespit edilmiştir.
Yıldız ve Sandalcı (2019)	Eşbütünlük ve Nedensellik Analizi / Türkiye 81 İl / 2004-2014	Türkiye’de 81 il düzeyinde vergi türleri (dolaylı ve dolaysız vergiler) ile kişi başına düşen milli gelir arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi ve değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünlük ilişkisi bulunmuştur.

4. VERİ, METODOLOJİ VE AMPİRİK BULGULAR

Bu çalışmada doğrudan yabancı yatırımları, ekonomik büyüme ve vergi gelirleri arasındaki uzun dönemli ilişki ile değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönemli nedenselliğin varlığı panel veri analizi metoduyla araştırılmıştır. Araştırma 1980-2018 döneminde kırılmalı beşli ülke grubu olan Brezilya, Endonezya, Hindistan, Güney Afrika ve Türkiye’yi kapsamaktadır. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin varlığı panel eşbütünlük testleri ile tespit edilmiştir. Kısa ve uzun dönemdeki nedenselliğin tespiti ise Panel VECM modeli ile tahmin edilmiştir. Kırılmalı beşli ülkeleri için doğrudan yabancı yatırımları, ekonomik büyüme ve vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla aşağıdaki modeller oluşturulmuştur.

$$\text{Model 1: } TAX_{it} = \beta_0 + \beta_1 GDP_{it} + e_{it} \quad (1)$$

$$\text{Model 2: } TAX_{it} = \beta_0 + \beta_1 FDI_{it} + e_{it} \quad (2)$$

$$\text{Model 3: } GDP_{it} = \beta_0 + \beta_1 FDI_{it} + e_{it} \quad (3)$$

Modellerde i kesit sayısını (Brezilya, Endonezya, Hindistan, Güney Afrika, Türkiye), t zaman aralığını (1980-2018), e ise hata terimini ifade etmektedir. Model 1, ekonomik büyüme ile vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi, Model 2, doğrudan yabancı yatırımlar ve vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi, Model 3 ise, ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla oluşturulmuştur. Eşitliklerde kullanılan TAX değişkeni vergi gelirlerini temsil etmektedir. Modellerde vergi gelirlerinin GSYH’ya oranı olarak dahil edilmiş ve Dünya Bankası (WB) ile Uluslararası Para Fonu’ndan (IMF) derlenmiştir. GDP, modellerde ekonomik büyümeyi temsil etmektedir. GSYH’nın büyüme oranı olarak modellere dahil edilmiş ve Dünya Bankası’ndan (WB) derlenmiştir. FDI, doğrudan yabancı yatırımlarını temsil etmektedir. FDI, modellerde doğrudan yabancı yatırımlarının GSYH’ya oranı olarak dahil edilmiş ve Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı’ndan derlenmiştir (UNCTAD). Analizler Stata 12, Gauss 10 ve Eviews 9 paket programları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

Panel veri analiziyle yapılacak analizlerde tutarlı ve etkin sonuçlar elde edilebilmek için modellerde kullanılacak serilerin durağanlıkları ve yatay kesit bağımlılıkları önem arz etmektedir. Serilerin durağanlıklarını analiz etmeden önce yatay kesit bağımlılıklarına bakılması gerekmektedir. Ayrıca, panel veri analizlerinde kesit sayısı (i) ve zaman aralığına göre kullanılacak yatay kesit bağımlılığı testi değişkenlik göstermektedir. Doğrudan yabancı yatırımları, vergi gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla kullanılan modellerde 5 ülke (N) ve 1980-2018 zaman aralığı seçilmiştir. Bundan dolayı serilerin yatay kesit bağımlılıkları $T > N$ durumunda kullanılabilen Pesaran CDLM testi (CD) ve Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) CDLMadj (LMadj) testleri ile sınanmıştır. Söz konusu test sonuçları Tablo 6’da özetlenmiştir. Tablo 6’dan anlaşılacağı üzere H_0 hipotezleri reddedilerek tüm serilerde yatay kesit bağımlılığı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 6. Serilerin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

	CDLM	LM _{adj}
TAX	33.2826 (0.000)	2.20909 (0.027)
FDI	7.93362 (0.000)	16.7341 (0.000)
GDP	-4.324 (0.000)	10.514 (0.000)

Serilerde yatay kesit bağımlılığının tespitinden sonra yapılacak analizlerde etkin ve tutarlı tahmin yapabilmek için serilerin durağanlık seviyelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Serilerin birim kök içerip içermediği yatay kesit bağımlılığını da dikkate alan Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF birim kök testi ile belirlenmiştir. Tablo 7, sabitli ve sabitli-trendli durumlarda durağanlık serilerin seviyelerini özetlemektedir. Tablo 7'den anlaşılacağı üzere, bazı değişkenlerin seviyelerinde ve/veya sabitli ve trendli durumlarında birim kök içerdiği görülmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde serilerin birinci farklarında durağan hale geldikleri görülmektedir.

Tablo 7. İkinci Nesil Birim Kök Test Sonuçları (CADF)

			Lag	t-bar	cv10	cv5	cv10	Z[t-bar]	P-value
I(0)	TAX	Sabitli	0	-2.291	-2.210	-2.330	-2.550	-1.216	0.112
			1	-2.503	-2.210	-2.330	-2.550	-1.720	0.043
I(0)	TAX	Sabitli ve Trendli	0	-2.272	-2.730	-2.840	-3.060	0.173	0.569
			1	-2.543	-2.730	-2.840	-3.060	-0.516	0.303
I(1)	TAX	Sabitli	0	-6.011	-2.210	-2.330	-2.550	-10.065	0.000
			1	-3.617	-2.210	-2.330	-2.550	-4.370	0.000
I(1)	TAX	Sabitli ve Trendli	0	-6.202	-2.730	-2.840	-3.060	-9.815	0.000
			1	-3.755	-2.730	-2.840	-3.060	-3.595	0.000
I(0)	FDI	Sabitli	0	-3.405	-2.210	-2.330	-2.550	-3.866	0.000
			1	-2.912	-2.210	-2.330	-2.550	-2.694	0.004
I(0)	FDI	Sabitli ve Trendli	0	-3.503	-2.730	-2.840	-3.060	-2.956	0.002
			1	-3.021	-2.730	-2.840	-3.060	-1.731	0.142
I(1)	FDI	Sabitli	0	-5.679	-2.210	-2.330	-2.550	-9.274	0.000
			1	-4.364	-2.210	-2.330	-2.550	-6.146	0.000
I(1)	FDI	Sabitli ve Trendli	0	-5.723	-2.730	-2.840	-3.060	-8.595	0.000
			1	-4.290	-2.730	-2.840	-3.060	-4.955	0.000
I(0)	GDP	Sabitli	0	-5.044	-2.210	-2.330	-2.550	-7.764	0.000
			1	-3.527	-2.210	-2.330	-2.550	-4.155	0.000
I(0)	GDP	Sabitli ve Trendli	0	-5.227	-2.730	-2.840	-3.060	-7.337	0.000
			1	-3.729	-2.730	-2.840	-3.060	-3.529	0.000
I(1)	GDP	Sabitli	0	-6.190	-2.210	-2.330	-2.550	-10.490	0.000
			1	-5.342	-2.210	-2.330	-2.550	-8.473	0.000
I(1)	GDP	Sabitli ve Trendli	0	-6.420	-2.730	-2.840	-3.060	-10.367	0.000
			1	-5.297	-2.730	-2.840	-3.060	-7.513	0.000

Doğrudan yabancı yatırımlar, vergi gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı eşbütünlük testi ile belirlenebilmektedir. Serilerin birinci farklarında durağan hale gelmeleri eşbütünlük testlerinin yapılmasına izin vermektedir. Fakat eşbütünlük testlerinin türü kurulan eşbütünlük denklemlerinde yatay kesit bağımlılığı ve modellerin homojen olup olmamasına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Buradan hareketle oluşturulan eşbütünlük denklemlerinde değişkenler arasındaki yatay kesit bağımlılıkları Pesaran CDLM testi (CD) ve Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) CDLM_{adj} (LM_{adj}) testleri ile belirlenmiştir. Bunun yanında kurulan eşbütünlük modellerinin eğim katsayılarının homojenliği Pesaran ve Yamagata (2008) Delta

Testi ile belirlenmiştir. Tablo 8’de eşbütünleşme modellerinin yatay kesit bağımlılık sonuçları ve eğim katsayılarının homojen olup olmadıklarının sonuçları özetlenmektedir. Tablo 8’deki sonuçlara göre eşbütünleşme modellerinin eğim katsayılarının homojenliği değerlendirildiğinde, Model 2 ve Model 3 için eğim katsayılarının homojen olduğu, Model 1 için ise eğim katsayılarının heterojen olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, Model 2 ve 3 için tahmin sonuçlarının birimden birime göre değişmediğini, Model 1 için ise tahmin sonuçlarının birimler bazında değiştiğini göstermektedir.

Tablo 8. Delta Testi ve Model Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

			İstatistik	p-değeri
Model 1	Homojenlik	Delta Tilde	1.696	0.045
		Delta Tilde adj	1.763	0.039
	Yatay Kesit Bağımlılığı	CDLM	-3,337	0.368
		CDLM-ADJ	-1.362	0.913
Model 2	Homojenlik	Delta Tilde	-0.061	0.524
		Delta Tilde adj	-0.064	0.525
	Yatay Kesit Bağımlılığı	CDLM	-0.252	0.400
		CDLM-ADJ	1.038	0.150
Model 3	Homojenlik	Delta Tilde	0.992	0.160
		Delta Tilde adj	1.032	0.151
	Yatay Kesit Bağımlılığı	CDLM	-0.397	0.346
		CDLM-ADJ	-0.826	0.795

Panel birim kök testleri değişkenlerin birim kök içerip içermediklerini belirleyerek değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını tespit eden eşbütünleşme testlerinin seçilmesinde önem arz etmektedir. Bunun yanında eşbütünleşme denklemlerindeki yatay kesit bağımlılığı ve eğim katsayılarının homojenliği de eşbütünleşme testlerini belirlemektedir. Kurulan modellerde doğrudan yabancı yatırımları, ekonomik büyüme ve vergi gelirleri arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı Westerlund (2008) tarafından ortaya konan Durbin Hausman Panel Testi ve Durbin Hausman Grup Testi ile sınanmıştır. Durbin-Hausman eşbütünleşme testleri modellerdeki yatay kesit bağımlılığını dikkate alması yanında eğim katsayılarının hem homojen olması durumunda hem de heterojen olması durumunda kullanılabilir (Westerlund, 2008: 196-197). Modellerde yatay kesit bağımlılığı olmadığı için bootstrap dağılımı ile elde edilen değerler yerine asimptotik olasılık değerleri dikkate alınmıştır. Durbin-Hausman Eşbütünleşme testinde yer alan istatistikler modellerin homojen ve heterojen olmasına bağlı olarak yorumlanmaktadır. Model 1 için eğim katsayıları heterojen olduğu için Gt ve Ga istatistik değerleri dikkate alınarak, Model 2 ve Model 3 için ise Pt ve Pa istatistik değerleri dikkate alınarak karar verilmiştir. Doğrudan yabancı yatırımlar (FDI), vergi gelirleri (TAX) ve ekonomik büyüme (GDP) arasındaki uzun dönemli ilişkiyi ortaya koymak amacıyla oluşturulan eşbütünleşme yoktur şeklindeki H_0 hipotezi her üç modelde de güçlü bir şekilde reddedilerek modellerde uzun dönemli ilişki olduğu kabul edilmiştir (Tablo 9).

Tablo 9. Westerlund (2008) Durbin-Hausman Eşbütünleşme Test Sonuçları

	İstatistik	Değer	Z-Değeri	Olasılık	KARAR
Model 1	Gt	-3.237	-4.859	0.000	✓
	Ga	-24.344	-10.099	0.000	
	Pt	-7.834	-5.734	0.000	
	Pa	-26.315	-19.531	0.000	
Model 2	Gt	-2.115	-2.448	0.007	✓
	Ga	-8.757	-2.436	0.007	
	Pt	-5.817	-4.006	0.000	
	Pa	-10.878	-7.609	0.000	
Model 3	Gt	-2.064	-2.337	0.010	✓
	Ga	-8.147	-2.136	0.016	
	Pt	-4.417	-2.807	0.003	
	Pa	-6.942	-4.569	0.000	

Model 1, vergi gelirleri (TAX) ve ekonomik büyüme (GDP) arasında uzun dönemli bir ilişki varlığının olup olmadığını ortaya koymak için oluşturulmuştur. Durbin-Hausman Eşbütünlük Test sonuçlarına göre, 1980-2018 yılları arasında kırılmalı beşli ülkelerde vergi gelirleri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Model 2, kırılmalı beşli ülkelerde 1980-2018 yılları arasında vergi gelirleri (TAX) ve doğrudan yabancı yatırımlar (FDI) arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığını ortaya koymak amacıyla oluşturulmuştur. Eşbütünlük testi sonucuna göre söz konusu ülke grubu için vergi gelirleri (TAX) ve doğrudan yabancı yatırımlar (FDI) arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Model 3, ekonomik büyüme (GDP) ve doğrudan yabancı yatırımlar (FDI) arasında kırılmalı beşli ülkeleri için 1980-2018 yılları arasında uzun dönemli ilişki varlığını ortaya koymak amacıyla oluşturulmuştur. Benzer şekilde eşbütünlük testi sonucunda iki değişken arasında da uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir.

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin tespitinden sonra değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi vektör hata düzeltme modeli temelinde (Panel VECM) panel Granger nedensellik analizi ile tespit edilmiştir. Değişkenler arasındaki Panel VECM nedensellik denklemleri (Model 1,2,3) aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

$$\text{MODEL 1: } \Delta \text{TAX}_{it} = \alpha_{1i} + \sum_{p=1}^k \alpha_{11ip} \Delta \text{TAX}_{it-p} + \sum_{p=1}^k \alpha_{12ip} \Delta \text{GDP}_{it-p} + \phi_{1i} \text{ECT}_{it-1} + e_{it} \quad (4)$$

$$\text{MODEL 2: } \Delta \text{TAX}_{it} = \alpha_{2i} + \sum_{p=1}^k \alpha_{21ip} \Delta \text{TAX}_{it-p} + \sum_{p=1}^k \alpha_{22ip} \Delta \text{FDI}_{it-p} + \phi_{2i} \text{ECT}_{it-1} + e_{it} \quad (5)$$

$$\text{MODEL 3: } \Delta \text{GDP}_{it} = \alpha_{3i} + \sum_{p=1}^k \alpha_{31ip} \Delta \text{GDP}_{it-p} + \sum_{p=1}^k \alpha_{32ip} \Delta \text{FDI}_{it-p} + \phi_{3i} \text{ECT}_{it-1} + e_{it} \quad (6)$$

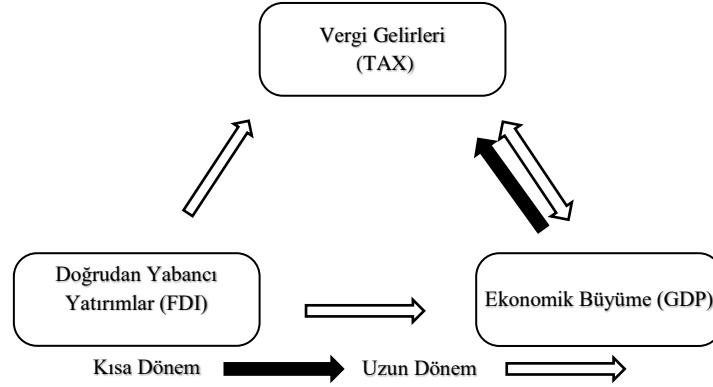
Oluşturulan denklemlerde Δ birinci fark değerlerini, p gecikme sayılarını, ECT ise eşbütünlük denklemlerinden elde edilen kalıntıların ($\phi_{1i}, \phi_{2i}, \phi_{3i}$) bir dönem gecikmeli değerlerini gösteren hata düzeltme terimini temsil etmektedir. Eşbütünlük denklemindeki t istatistik değerlerine bağlı olarak hesaplanan hata terimi katsayıları negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunda değişkenler arasında uzun dönem nedensellik ilişkisi olduğu değerlendirilmektedir. Değişkenler arasındaki kısa dönemli nedensellik ilişkisi ise Wald Testi temelinde yapılmaktadır. Wald Testine göre değişken katsayılarının F istatistiğinin istatistiksel olarak anlamlı çıkması kısa dönemde değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Tablo 10. Panel Vektör Hata Düzeltme (VECM) Nedensellik Sonuçları

MODEL 1: $\Delta \text{TAX}_{it} = \alpha_{1i} + \sum_{p=1}^k \alpha_{11ip} \Delta \text{TAX}_{it-p} + \sum_{p=1}^k \alpha_{12ip} \Delta \text{GDP}_{it-p} + \phi_{1i} \text{ECT}_{it-1} + e_{it}$							
Kısa Dönem Nedensellik				Uzun Dönem Nedensellik			
<i>Bağımsız Değişken</i>				<i>ECT(-1)</i>			
<i>Bağımlı Değişken</i>		ΔTAX	ΔGDP	KARAR	Katsayı	Olasılık	KARAR
ΔTAX	Ki-Kare		12.19	✓	-0.6938	0.000	✓
	Prob		0.002				
ΔGDP	Ki-Kare	4.27		✗	-0.0248	0.004	✓
	Prob	0.118					
MODEL 2: $\Delta \text{TAX}_{it} = \alpha_{2i} + \sum_{p=1}^k \alpha_{21ip} \Delta \text{TAX}_{it-p} + \sum_{p=1}^k \alpha_{22ip} \Delta \text{FDI}_{it-p} + \phi_{2i} \text{ECT}_{it-1} + e_{it}$							
Kısa Dönem Nedensellik				Uzun Dönem Nedensellik			
<i>Bağımsız Değişken</i>				<i>ECT(-1)</i>			
<i>Bağımlı Değişken</i>		ΔFDI	ΔTAX	KARAR	Katsayı	Olasılık	KARAR
ΔFDI	Ki-Kare		0.60	✗	-0.0037	0.763	✗
	Prob		0.7395				
ΔTAX	Ki-Kare	2.11		✗	-0.2928	0.000	✓
	Prob	0.3476					
MODEL 3: $\Delta \text{GDP}_{it} = \alpha_{3i} + \sum_{p=1}^k \alpha_{31ip} \Delta \text{GDP}_{it-p} + \sum_{p=1}^k \alpha_{32ip} \Delta \text{FDI}_{it-p} + \phi_{3i} \text{ECT}_{it-1} + e_{it}$							
Kısa Dönem Nedensellik				Uzun Dönem Nedensellik			
<i>Bağımsız Değişken</i>				<i>ECT(-1)</i>			
<i>Bağımlı Değişken</i>		ΔGDP	ΔFDI	KARAR	Katsayı	Olasılık	KARAR
ΔGDP	Ki-Kare		1.78	✗	-0.5520	0.000	✓
	Prob		0.4101				
ΔFDI	Ki-Kare	1.59		✗	-0.0018	0.224	✗
	Prob	0.4502					

Model 1, 1980-2018 yılları arasında kırılmalı beşli ülkeleri için vergi gelirleri (TAX) ve ekonomik büyüme (GDP) arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkisinin varlığını panel VECM modeline dayalı Panel Granger

Nedensellik modelini temsil etmektedir. Wald Testi sonuçlarına göre, kısa dönemde ekonomik büyümeden vergi gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Kısa dönemde tek yönlü olan ilişki, uzun dönemde çift yönlü bir nedensellik ilişkisine dönüşmüştür. Uzun dönemde hata düzeltme katsayılarının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması değişkenler arasındaki dalgalanmaların uzun dönemde dengeye geleceğini göstermektedir. Analiz sonuçları, uzun dönemde hem vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu, hem de ekonomik büyümenin vergi gelirleri üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bunun yanında, hata düzeltme teriminin katsayılarına bakıldığında ekonomik büyümenin vergi gelirleri üzerinde uzun dönemde dengeye gelme açısından daha etkili olduğu belirtilebilir. Model 2, vergi gelirleri (TAX) ve doğrudan yabancı yatırımlar (FDI) arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkisini ortaya koymak amacıyla oluşturulmuştur. Wald Testi sonuçları, kısa dönemde vergi gelirleri ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında nedensellik ilişkisinin olmadığını göstermektedir. Buna rağmen uzun dönemde doğrudan yabancı yatırımlarından (FDI) vergi gelirlerine doğru (TAX) tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Model 3, ekonomik büyüme (GDP) ve doğrudan yabancı yatırımlar (FDI) arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymak amacıyla oluşturulmuştur. Nedensellik sonuçları, uzun dönemde doğrudan yabancı yatırımlarından (FDI) ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu, kısa dönemde ise değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulunmadığını göstermektedir.



Şekil 1. Değişkenler Arasındaki Kısa ve Uzun Dönem Nedensellik İlişkisi

Şekil 1, vergi gelirleri, doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkisini göstermektedir. Nedensellik sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, kısa dönemde ekonomik büyümeden vergi gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi, uzun dönemde ise değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Vergi gelirleri ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında kısa dönemde ilişki olmadığı, uzun dönemde ise doğrudan yabancı yatırımlarından vergi gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasında kısa dönemde bir ilişki olmadığı, uzun dönemde ise doğrudan yabancı yatırımlarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Nedensellik sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin uzun dönemde daha etkili olduğu belirtilebilir. Araştırmanın nedensellik analizine ilişkin uzun dönemli ampirik bulguları, doğrudan yabancı yatırımlarından vergi gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik etkisi yönüyle literatürdeki Gropp ve Kostial (2000), Sarısoy ve Koç (2011), Mahmood ve Chaudhary (2013), Okey (2013), Bunescu ve Cumaniciu (2014), Aslam (2015), Odabaş (2015), Bayar ve Öztürk (2018) ve Tutgun (2019) çalışmalarıyla; doğrudan yabancı yatırımlarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi yönüyle Blomsrtön vd. (1992), Borensztein vd. (1995), Balasubramanyam vd. (1996), Campos ve Kınoshita (2002), Merlevede ve Schoors (2004), Hansen ve Rand (2004), Değer ve Emsen (2006), Afşar (2007), Ağayev (2010), Zenasni ve Benhabib (2013), Ayouni vd. (2014), Alzaidy vd. (2017) ve Satrovic (2019) çalışmalarıyla; ekonomik büyüme ve vergi gelirleri arasındaki çift yönlü nedensellik ilişkisi yönüyle ise Anastassiou ve Dritsaki (2005), Durkaya ve Ceylan (2006), Temiz (2008), Göçer vd. (2010) ve Yıldız ve Sandalcı (2019) çalışmalarının sonuçları ile uyumludur.

5. SONUÇ

Doğrudan yabancı yatırımları (DYY), yabancı bir yatırımcının başka bir ekonomide yerleşik bir işletme üzerinde kalıcı bir ilgi ve önemli bir etki yarattığı sınır ötesi yatırım kategorisidir. DYY, ekonomiler arasında istikrarlı ve uzun süreli bağlantılar yaratması, teknoloji transferinde önemli bir kanal olması, uluslararası ticareti desteklemesi yönüyle uluslararası ekonomik entegrasyonda kilit bir unsur ve ekonomik kalkınma için önemli bir araç olarak kabul edilir. Günümüz dünyasında ekonomik ve finansal küreselleşme süreciyle birlikte ülkeler arasında üretim faktörlerinin mobilizasyonu ve finansal piyasalar arasındaki entegrasyonun gelişimi doğrudan yabancı sermaye akışları üzerinde etkili olmuştur. Doğrudan yabancı yatırımları, sermaye arzında artış sağlaması, teknoloji transferini kolaylaştırması, verimlilik artışı, istihdam ve işgücü standartlarında artış ve beşerî sermaye oluşumuna katkı sağlamaları yönüyle gelişmekte olan çoğu ülke için ekonomik kalkınmanın destekleyicisi olarak kabul edilmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkileriyle gelir üzerinden alınan vergilerde vergi tabanını artıracak şekilde katkısı olması ve doğrudan/dolaylı vergi gelirlerini pozitif etkilemesi beklentisinin yanında, yatırım yapılan ülkelerde yararlandıkları vergi rekabeti, vergisel pozitif ayrıcalıklar, transfer fiyatlandırması ve vergi mevzuatındaki boşluklara bağlı vergisel avantajlar dolayısıyla ev sahibi ülkelerin vergi gelirleri üzerinde olumsuz etkide bulunabileceği de değerlendirilmektedir.

Bu çalışma, 1980-2018 yılları arasında kırılğan beşli ülke grubu olan Brezilya, Endonezya, Hindistan, Güney Afrika ve Türkiye için ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Analizde, uzun dönemde eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisine bakmadan önce değişkenlerin birim kök içerip içermediği ve yatay kesit bağımlılıkları tespit edilmiştir. Değişkenlerin tümünde yatay kesit bağımlılığı tespit edildiği için birim kök içerip içermedikleri ikinci nesil birim kök testi ile sınanmıştır. Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF birim kök testi sonuçları değişkenlerin seviyelerinde birim kök içerdiğini, birinci farklarında ise durağan hale geldiğini göstermiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını ortaya koymak amacıyla üç farklı eşbütünleşme modeli oluşturulmuştur. Analizin bu kısmında eşbütünleşme modellerindeki yatay kesit bağımlılıkları ve eğim katsayılarının homojenliği sınıandıktan sonra, modellerdeki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Westerlund (2008) tarafından ortaya konan Durbin Hausman Panel Testi ve Durbin Hausman Grup Testi ile sınanmıştır. Durbin-Hausman Eşbütünleşme Test sonuçları, ilgili ülke grubu ve incelenen yıl aralığında değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Analizin son kısmında değişkenler arasında kısa ve uzun dönemdeki nedensellik ilişkisi panel vektör hata düzeltme modeline dayalı Panel VECM Granger Nedensellik analizi ile sınanmıştır. Nedensellik sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, doğrudan yabancı yatırımlarından (FDI) vergi gelirlerine (TAX) doğru uzun dönemde tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde doğrudan yabancı yatırımlarından (FDI) ekonomik büyümeye (GDP) doğru uzun dönemde tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Kısa dönemde vergi gelirlerinden (TAX) ekonomik büyümeye (GDP) doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmasına rağmen, uzun dönemde vergi gelirleri (TAX) ve ekonomik büyüme (GDP) arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmanın sonuçlarında, kırılğan beşli ülkelerde doğrudan yabancı yatırımları, ekonomik büyüme ve vergi gelirleri arasındaki ilişkinin kısa ve uzun dönem açısından farklı olduğu ve değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin daha etkili olduğu görülmüştür. Uzun dönemde doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomik büyüme ve vergi gelirleri üzerinde, ekonomik büyümenin de vergi gelirleri üzerinde etkisi olduğu görülmektedir. Araştırmanın ampirik bulgularına göre, doğrudan yabancı yatırımlarının kırılğan beşli ülkelerde ekonomik büyüme ve vergi gelirleri üzerindeki etkisi refah artışı sağlayıcı niteliktedir. Özellikle sermaye yetersizliği sorunu olan gelişmekte olan ülkelerde, doğrudan yabancı yatırımlarına ilişkin politikaların oluşturulmasında bu yatırımların rekabet, teknolojik yayılma, talep yaratma, istihdam ve refah artışı sağlama etkilerinin ön planda tutularak kamu kesiminin en önemli gelir kaynağı olan vergi gelirleri üzerinde artış sağlaması hedeflenmelidir. Politika yapıcıların doğrudan yabancı yatırımlarının ekonomik büyüme ve vergi gelirleri üzerindeki pozitif etkisini sağlamak ve sürdürülebilir kılmak için DYY girişini istikrarlı şekilde arttırabilecek koşulların ülke içinde oluşturulmasına yönelik politikalara odaklanmaları gerekir.

KAYNAKÇA

- Acar, Y. (2002). *İktisadi büyüme ve büyüme modelleri*. 1. Baskı, İstanbul: VİPAŞ Yayınları.
- Afşar, M. (2007). The causality relationship between economic growth and foreign direct investment in Turkey. *Business and Economics Society International*, July, 16-20, Antibes, France.
- Ağayev, S. (2010). Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Geçiş ekonomileri örneğinde panel eştümleme ve panel nedensellik analizleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (12)1, 159-184.
- Aktan, C. C. (1991). Talep-yönlü iktisat ve 1970'li yılların iktisadi sorunları. *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 28 (1-2), 33-47.
- Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Özcan, S. ve Sayek S. (2004). FDI and economic growth: The role of local financial markets. *Journal of International Economics* (64)1, 89-112.
- Alzaidy, G., Ahmad, M. ve Lacheheb, Z. (2017). The impact of foreign direct investment on economic growth in Malaysia: The role of financial development. *International Journal of Economics and Financial Issues*, (7)3, 382-388.
- Anastassiou, T. ve Dritsaki, C. (2005). Tax revenues and economic growth: An empirical investigation for Greece using causality analysis. *Journal of Social Sciences*, (1)2, 99-104.
- Anwar, S. ve Nguyen, L. P. (2010). Foreign direct investment and economic growth in Vietnam. *Asia Pacific Business Review*, (16)1-2, 183-202.
- Arbatli, E. C. (2011). *Economic policies and fdi inflows to emerging market economies*. (Working Paper No: WP/11/192). New York: International Monetary Fund, Erişim adresi: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Economic-Policies-and-FDI-Inflows-to-Emerging-Market-Economies-25160>, (11 Ocak 2020).
- Arnold, J. (2008). *Do tax structures affect aggregate economic growth? Empirical evidence from a panel of OECD countries*. (Working Paper No: 64). New York: OECD Economics Department. Erişim adresi: <https://dx.doi.org/10.1787/236001777843>, (10 Ocak 2020).
- Aslam, A. M. (2015). A case study of cointegration relationship between tax revenue and foreign direct investment: Evidence from Sri Lanka. In *2nd International Symposium, FIA*, South Eastern University of Sri Lanka, 246-251.
- Ayouni, S. E., Issaoui, F. ve Brahim, S. (2014). Financial liberalization, foreign direct investment and economic growth: A dynamic panel data validation. *International Journal of Economics and Financial Issues*, (4)3, 677-697.
- Balasubramanyam, V. N., Salisu, M. ve Sapsford, D. (1996). Foreign direct investment and growth in EP and IS countries. *Economic Journal*, (106)434, 92-105.
- Barro, R. (1991). Economic growth in a cross section of countries. *Quarterly Journal of Economics*, (106)2, 407-444.
- Bayar, Y. ve Öztürk, O. F. (2018). Impact of foreign direct investment inflows on tax revenues in OECD countries: A panel cointegration and causality analysis. *Theoretical and Applied Economics*, (25)1, 31-40.
- Blomström, M., Lipsey, R. E. ve Zejan, M. (1992). *What explains developing country growth?*. (Working Paper No: 4132). UK: Cambridge University National Bureau of Economic Research, Erişim adresi: <https://www.nber.org/papers/w4132>, (13 Ocak 2020).
- Boly A., Coulibaly, S. ve Kéré, E. N. (2019). *Tax policy, foreign direct investment and spillover effects ?*. (Working Paper No: 310). Abidjan, Côte d'Ivoire: African Development Bank, Erişim adresi: <https://www.afdb.org/~/media/afdb/Documents/Publications>, (06 Ocak 2020).

- Borensztein, E., De Gregorio, J. ve Lee, J. (1995). *How does foreign direct investment affect economic growth?*. (Working Paper No: 5057). UK: Cambridge University National Bureau of Economic Research, Erişim adresi: <https://www.nber.org/papers/w5057>, (07 Ocak 2020).
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Bunescu, L. ve Comaniciu, C. (2014). Analysis of correlation between tax revenue and other economic indicators in European Union member states. *Studies in Business & Economics*, (9)1, 24-34.
- Campos, N. F. ve Kinoshita Y. (2002). *Foreign direct investment as technology transferred: Some panel evidence from the Transition Countries*. (Working Paper No: 438). Michigan USA: University of Michigan William Davidson Institute.
- Carkovic, M. V. ve Levine, R. (2002). *Does foreign direct investment accelerate economic growth?*. (Working Paper No: 314924). Minneapolis USA: University of Minnesota Department of Finance, Erişim adresi: <https://ssrn.com/abstract=314924> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.314924>. (15 Ekim2019).
- Chaudhry, I. S. ve Munir, F. (2010). Determinants of law tax revenue in Pakistan. *Pakistan Journal of Social Sciences*, 30(2), 439-452.
- Çelikay, F. (2018). Vergi yükünün ekonomik büyüme hızı üzerindeki etkileri: Türkiye'deki iller örnekleminde ampirik bir analiz (2005-2014). *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 3(5), 37-55.
- De Mello, Jr. ve Luiz, R. (1997). Foreign direct investment in developing countries and growth: A selective survey. *The Journal of Development Studies*, (34)1, 1-34.
- Değer, K. M. ve Emsen, S. Ö. (2006). Geçiş ekonomilerinde doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkileri: Panel veri analizleri (1990–2002). *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (7)2, 121–137.
- Durkaya, M. ve Ceylan, S. (2006). Vergi gelirleri ve ekonomik büyüme. *Maliye Dergisi*, 150, 79-89.
- Göçer, İ., Mercan, M., Bulut, Ş. ve Dam, M. M. (2010). Ekonomik büyüme ile vergi gelirleri arasındaki ilişki: Sınır testi yaklaşımı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 97-110.
- Gropp, R. ve Kostial, K. (2000). *The disappearing tax base: Is foreign direct investment eroding corporate income taxes?*. (Working Paper No: 31). Frankfurt: European Central Bank.
- Gupta, A. S. (2007). *Determinants of tax revenue efforts in developing countries*. (Working Paper No: 07-184). New York USA: International Monetary Fund IMF, Erişim adresi: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Determinants-of-Tax-Revenue-Efforts-in-Developing-Countries-21040>, (02 Mart 2020).
- Gülenay Chadwick, M. (2018). *Dependence of “fragile five” and “troubled ten” emerging markets’ financial system to us monetary policy and monetary policy uncertainty*. (Working Paper No: 18/17). Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Erişim adresi: <https://tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/-2/wp1817.pdf?>, (06 Ocak 2020).
- Hansen, H. ve Rand, J. (2004). *On the causal links between fdi and growth in developing countries*. (Discussions Paper No: 04-30). Copenhagen Denmark: Institute of Economics, University of Copenhagen and Development Economics Research Group (DERG).
- IMF. (2020). *Government finance statistics*, New York: International Monetary Fund, Erişim adresi: <http://data.imf.org/?sk=77413F1D-1525-450A-A23A-47AEED40FE78>, (03 Ocak 2020).
- Kamacı, A. (2019). Yeni kırılğan beşli ülkelerinde gelir eşitsizliğinin ekonomik büyümeye etkileri. *Fiscaoeconomia*, 3(3), 58-71.
- Kneller, R., Bleaney, M. F. ve Gemmill, N. (1999). Fiscal policy and growth: Evidence from Oecd countries. *Journal of Public Economics*, 74, 171-190.

- Lee, Y. ve Gordon, R. H. (2005). Tax structure and economic growth. *Journal of Public Economics*, 89, 1027-1043.
- Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economic*, 22, 3-42.
- Mahmood, H. ve Chaudhary, A. R. (2013). Impact of fdi on tax revenue in Pakistan. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, (7)1, 59-69.
- Merlevede B. ve Schoors, K. (2004). *Reform, fdi and economic growth: Tale of the tortoise and the hare*. (Working Paper No: 730). Michigan USA: University of Michigan William Davidson Institute.
- Mucuk, M. ve Alptekin, V. (2008). Türkiye’de vergi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Var analizi (1975-2006). *Maliye Dergisi*, 155, 159-174.
- Nair-Reichert, U. ve Weinhold, D. (2001). Causality tests for cross-country panels: A new look at fdi and economic growth in developing countries. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, (63)2, 153-171.
- Odabaş, H. (2015). Foreign direct investment inflows on tax revenues in the Transition Economies of European Union. *Global Journal on Humanities and Social Sciences*, (2)2, 17-22.
- OECD. (2008). *Tax effects on foreign direct investment*. New York: Organization for Economic Co-operation and Development, Erişim adresi: <https://www.oecd.org/investment/investment-policy/40152903.pdf>, (06 Ocak 2020).
- OECD. (2019). *Foreign direct investment (fdi)*, New York: Organization for Economic Co-operation and Development, Erişim adresi: https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/foreign-direct-investment-fdi/indicator-group/english_9a523b18-en, (06 Ocak 2020).
- Okey, M. K. N. (2013). Tax revenue effect of foreign direct investment in West Africa. *African Journal of Economic and Sustainable Development*, (2)1, 1-22.
- Özsağır, A. (2008). Dünden bugüne büyümenin dinamiği. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1, 332-347.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels*. (Working Paper No: 0435). UK: Cambridge University.
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 2(2), 265-312.
- Pesaran, M.H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Rebelo, S. (1991). Long-run growth. *Journal of Political Economy*, (99)3, 500-521.
- Samuelson, P. A. ve Nordhaus, W. D. (2010). *Macroeconomics*, Nineteenth Edition, New York USA: Mc Graw-Hill.
- Sağdıç, E. N. (2019), Vergi gelirlerini belirleyen faktörlerin bölgesel analizi: Türkiye örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 60, 155-178.
- Sarısoy, İ. ve Koç, S. (2010). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının kurumlar vergisi gelirleri üzerindeki etkisinin ekonometrik analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36, Ağustos-Aralık, 133-153.
- Satrovic, E. (2019). New evidence on the link between fdi and economic growth. Çağlar Ü., Şimşek, H. ve Şiriner, İ. (Ed.). *Current Debates in Economic Growth & Public Finance & Game Theory Studies* içinde 55-65, London.
- Savaş, V. (2000). *Politik iktisat*, 4. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayın.

- Simdi, H. ve Seker, A. (2017). Analysis of fragility levels of fragile five in terms of exchange rates. *Press Academia Procedia*, (3)1, 241-245.
- Stoilova D. (2017). Tax structure and economic growth: Evidence from the European Union. *Contaduría y Administración*, 62, 1041-1057.
- Sun, X. (2002). *Foreign direct investment and economic development what do the states need to do?*. (Working Paper No: 1). Marrakech, Morocco: FIAS (Foreign Investment Advisory Service), Erişim adresi: <https://docs.igihe.com/IMG/pdf/unpan006348.pdf>, (21 Ocak 2020).
- Şaşmaz, M. Ü. ve Yayla, Y. E. (2018). Impact of foreign direct investment on economic development: OECD countries example. *Hittit University Journal of Social Sciences Institute*, 11(1), 359-374.
- Tabasam, F. (2014). Impact of foreign capital inflows on tax collection: A case study of Pakistan. *Journal of Global and Social Science Issues*, (2)2, 51-60.
- Tang, L. (2012). The direction of cultural distance on fdi: Attractiveness or incongruity?. *Cross Cultural Management*, 19(2), 233-256.
- Temiz, D. (2008). Türkiye’de vergi gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi: 1960-2006 dönemi. 2. *Ulusal İktisat Kongresi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, 20-22 Şubat 2008, İzmir, 1-18.
- The WB. (2020). *Data*, Erişim adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>, (03.01.2020).
- Tiwari, A. ve Mutascu, M. (2011). Economic growth and fdi in ASIA: A panel data approach. (MPRA Paper No: 28172), Münich, Germany: Munich Personal RePEc Archive, Erişim adresi: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/28172/>, (11 Ocak 2020).
- Tocar, S. (2018). Determinants of foreign direct investment: A review, *Review of Economics & Business Studies*, 11(1), 165-196.
- Tutgun, S. (2019). Doğrudan yabancı yatırımların Türkiye’deki vergi gelirleri üzerindeki etkisi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17)4, 36-49.
- UNCTAD. (1999). *Foreign direct investment and the challenge of development*, World Investment Report 1999, New York: United Nations Conference on Trade and Development, Erişim adresi: https://unctad.org/Docs/wir1999_en, (06 Ocak 2020).
- UNCTAD. (2019). *World investment report: Annex tables, fdi inflows, by region and economy 1990-2018*, New York: United Nations Conference on Trade and Development, Erişim adresi: <https://unctad.org/en/Pages/DIAE/World%20Investment%20Report/Annex-Tables.aspx>, (03 Ocak 2020).
- UNCTAD. (2020). *FDI statistic*, New York: United Nations Conference on Trade and Development, Erişim adresi: <https://unctad.org/en/Pages/DIAE/FDI%20Statistics/FDI-Statistics.aspx>, (03 Ocak 2020).
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the Fisher effect, *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193-223.
- Widmalm, F. (2001). Tax structure and growth: Are some taxes better than others?. *Public Choice*, 107, 199-219.
- Yıldız, F. ve Sandalcı, U. (2019). Vergi yapısı ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye’de iller düzeyinde ampirik bir analiz (2004-2014). *Vergi Dünyası Dergisi*, 452, 20-34.
- Zenasni, S. ve Benhabib, A. (2013). The determinants of foreign direct investment and their impact on growth: Panel data analysis for AMU countries. *International Journal of Innovation and Applied Studies*, (2)3, 300-313.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

EXPORT AND CULTURAL AFFINITY RELATIONSHIP: THE EXAMPLE OF RUSSIA (2001-2018)

İHRACAT VE KÜLTÜREL YAKINLIK İLİŞKİSİ: RUSYA ÖRNEĞİ (2001-2018)

Assist. Prof. Dr. Levent ŞAHİN¹

ABSTRACT

The aim of the study is to investigate the export of Russia to Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine in the context of cultural affinity. Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, and Georgia are the former USSR (Union of Soviet Socialist Republics) countries. Besides, a quarter of the population is Russian origin in Latvia and Estonia, this rate is 6% in Lithuania, and 1.5% in Georgia. Therefore, there is a cultural affinity among Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, Georgia, and Russia. In the study, the panel data analysis method and panel gravity model are applied. This analysis involves the years from 2001 to 2018. As a result, it is determined that if the populations and GDPs of Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, and Georgia increase, they prefer not to trade with Russia. In other words, the cultural and historical relationships of Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, and Georgia with Russia does not affect commercial relations positively.

Keywords: Russia, Export, USSR, Panel Data Analysis, Panel Gravity Model.

JEL Classification Codes: F14, F43, F53, F54.

ÖZ


Bu çalışmanın amacı Rusya'nın Litvanya, Letonya, Estonya, Gürcistan ve Ukrayna'ya ihracatını kültürel yakınlık bağlamında incelemektir. Litvanya, Letonya, Estonya, Ukrayna ve Gürcistan eski SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) ülkeleridir. Ayrıca, nüfusun dörtte biri Letonya ve Estonya'da Rus kökenlidir. Bu oran Litvanya'da yüzde 6, Gürcistan'da yüzde 1,5'tir. Bu nedenle Litvanya, Letonya, Estonya, Gürcistan ve Ukrayna ile Rusya arasında kültürel ilişki bulunmaktadır. Çalışmada panel veri analizi yöntemi ve panel yerçekimi modeli uygulanmıştır. Bu analiz 2001'den 2018'e kadar olan yılları kapsamaktadır. Sonuç olarak, Litvanya, Letonya, Estonya, Ukrayna ve Gürcistan'ın nüfusları ve GSYH'leri arttıkça, Rusya ile ticaret yapmamayı tercih ettikleri belirlenmiştir. Başka bir ifadeyle, Litvanya, Letonya, Estonya, Ukrayna ve Gürcistan'ın Rusya ile olan kültürel ve tarihi ilişkileri ticari ilişkileri olumlu etkilememektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, İhracat, SSCB, Panel Data Analizi, Panel Çekim Modeli.

JEL Sınıflandırma Kodları: F14, F43, F53, F54.

1. INTRODUCTION

It is possible to define the goods and services sold by a country as export (Eğilmez, 2013). It is essential to produce and export products with high added value to ensure sustainable growth in the economy. When an increase in exports occurs, factor productivity in the economy increases, economies of scale and positive externality are provided, the current account deficit is reduced, and the import of investment goods becomes easy. Besides, export

¹  Çankırı Karatekin University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, sahinlvnt@gmail.com

provides technology transfer to other countries (Medina-Smith, 2001; Herzer, Danzinger and Siliverstovs, 2006; Kasahara and Lapham, 2008; Wolff, 2014; Aghion, Bergeaud, Lequien and Melitz, 2017; Bakari and Mabrouki, 2017; Sultanuzzaman, Fan, Abdulahi, Hossain and Islam, 2019). On the other hand, exports ensure the efficient use of world resources by providing international division of labour among countries. Thus, the level of welfare increases both in the exporting country and in the world.

The export-based growth hypothesis states that economic growth resulted from an increase in exports. Labour and capital markets will be impressed positively when increases the total exports of a country. In other words, according to the export-based growth approach, total exports should be increased to improve the economic growth rate.

If the share of export revenues in a country's economy is large, any fluctuation in export income will affect total production. Countries need stable and sustainable exports to solve this problem. To realize a sustainable export, companies in the country need to produce continuously, improve the quality (Manova, 2020) of the product, and offer products at affordable prices to selected markets (ITA, 2020). Also, countries should diversify their export products and export markets to ensure economic stability and an increase in exports.

In recent years, culture-based explanations have increased to explain to foreign trade. The understanding started in the 1960s and extended to the present day. According to this understanding, cultural factors may affect or even determine economic activities. Culture has different definitions, but these different definitions emphasize similar points. Boyd and Richardson (1985: 2) define culture as values that affect knowledge and behaviour transmitted through generation to generation and imitation. Hofstede (1980: 225) explained that culture is a jointly programmed intelligence that distinguishes one group from another.

Also, it can be said that cultural differences affect foreign trade negatively, and cultural similarities affect foreign trade more positively. Felbermayer and Taubal (2010: 279) state that cultural affinity is the degree of sharing a collective identity, a sense of belonging to the same group, and similarity between the two countries. Cultural similarity zooms the preferences of consumers in different countries. Thus, foreign trade relations develop among countries (Combes, Lafourcade and Mayer, 2004: 3). Linder (1961) stated that commercial relations develop among economies with similar tastes and preferences in "Preferences Similarity Hypothesis". Henrich (2000) explained that cultural similarities enable people to make similar economic decisions. Frankel, Stein and Wei (1997: 74) argued that countries with similar colonial backgrounds have 55% more trade volume among themselves than countries without these features. Hou (2010) argued that ethnic ties between China and Southeast Asian countries facilitate the flow of information so that mutual trade is increased among countries.

This issue is chosen to determine the effect of cultural affinity among Russia and Lithuania, Latvia, Estonia [members of the EU (European Union)], Ukraine, and Georgia (have been adopted the EU culture). Relations with the EU of these countries is expected to affect the trade of Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine with Russia negatively, because of Lithuania, Latvia, and Estonia are EU custom union members, Ukraine and Georgia have in military conflict with Russia. Besides, Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine were selected for the analysis because they are former USSR countries and have the Russian population; therefore, these countries have a cultural affinity with Russia.

Russia, which is the largest country in the World with an area of 17.075.389 km², has an essential place in world trade. The most exported products of Russia are crude petroleum, petroleum oils, iron-steel, pearls, precious stones. China, Netherlands, Belarus, Germany, and Turkey are the countries where most exports of Russia. Imported products of Russia: Medicines, telephone parts, cars, parts of land vehicles. China, Germany, USA (the United States of America), Belarus, and Italy are the countries where most imports of Russia (ITC, 2020).

Also, Estonia, Latvia, Lithuania, Ukraine, and Georgia import aircraft parts, chemical products, cinema and photography products, textile products, petroleum products from EU countries, while import nickel, lead, zinc, ceramics products, musical instruments, antique parts, and watch products from Russia. Moreover, in 2004 the shares of Estonia, Latvia, Lithuania, Ukraine, and Georgia respectively were 0.86%, 0.74%, 1.61%, 5.93%, and 0.12% in Russia's total export. In 2018, Estonia's, Lithuania's, and Ukraine's shares decreased respectively to 0.54%, to 0.94%, and to 2.11%, while Latvia's share increased to 1.04%, and Georgia's share increased to 0.26% (ITC, 2020). In general, the shares of the countries did not increase, even decreased in Russia's total export. The reasons for this decrease are that Estonia, Latvia, and Lithuania are members of the EU customs union. Besides,

Ukraine and Georgia want to improve their commercial and political relations with the EU, because the countries intend to become a member of the EU.

This study aims to examine the changes in the exports of Russia to Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine. The study hypothesizes that as Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, Ukraine's GDP and populations increase, Russia's exports to these countries will decrease. The method used in the study is panel data analysis. Panel data analysis is applied using the panel gravity model. The unique value of this article is to study Russia's cultural affinity and export relationship with its former colonies in the European continent.

2. LITERATURE

Many economists have tested the relationship between international trade and cultural affinity for different countries. Some of these studies as:

Table 1. Literature Review

Author(s)	Year	Country	Result
Alagöz and Yapar	2004	Azerbaijan	The study examined commercial relations between Turkey and the Turkish Republics. As a result of this review, it is understood that some structural arrangements should be made in order to reach the desired level of commercial relationships. Azerbaijan has a cultural affinity with Turkey.
Binh et al.	2011	Vietnamese	The cultural and market size of Vietnam affects its trade with neighbouring countries positively. Vietnam has a cultural affinity with its neighbours.
Tatlıcı and Kızıltan	2011	Turkey	EU Customs Union, has not a significant impact on Turkey's exports to the EU.
Ata	2012	Turkey	There are significant cultural ties between Turkey and the Balkans and Middle East countries. If Turkey persists in foreign trade with these countries, <u>Turkey's economy will be affected by this situation positively.</u>
Josheski and Apostolov	2013	Macedonia	The trade of Macedonia with Balkan countries, where it has a common culture, affects Macedonian exports positively.
Bardağcı	2014	Azerbaijan	In the study, the demand of the people of Azerbaijan to Turkish goods was examined via survey. As a result of this review, factors affecting foreign trade negatively were determined between the two countries. Azerbaijan has a cultural affinity with Turkey.
Prasai	2014	Nepal	As long as Nepal continues to trade with its neighbours, where China and India, its exports are will increase. Nepal has a cultural affinity with China and India.
Suresh	2014	India	As long as India increases its trade with its southern neighbours, its exports will increase. India has a cultural affinity with south neighbours.
Elshehawy et al.	2014	Egypt	Shipping costs affect Egypt's relationship with its trading partners that are Muslim countries negatively. The panel gravity model was applied in the study.
Arslan	2014	Asian Countries	Panel cointegration analysis was carried out using data from Asian countries covering 1970-2009. As a result of the analysis, it was concluded that cultural affinity among Asian countries affects international trade positively.
Waheed and Abbas	2015	Bahrain	The foreign exchange reserves owned trading partners of Bahrain have an impact on exports of Bahrain positively.
Wang and Badman	2016	Peru	The distance between Peru's trade partners and with Peru affect foreign trade of Peru negatively, while Peru's export and GDP size affect its positively. Also, the panel gravity model was applied in the study.

Author(s)	Year	Country	Result
Şahin	2016	Côte d'Ivoire	The distance between the Côte d'Ivoire and WAEMU countries affects the export of Côte d'Ivoire positively, while the population, common border, and common coastal of Côte d'Ivoire's trade partners affect the export of Côte d'Ivoire negatively. Côte d'Ivoire has a cultural affinity with WAEMU countries.
Şahin	2017	Azerbaijan	While the GDP of the CIS (Commonwealth of Independent States) countries positively affects the exports of the Republic of Azerbaijan, while their distances and population sizes affect the export of Azerbaijan negatively. Azerbaijan is a member of CIS. Therefore, Azerbaijan has a cultural affinity with CIS.
Metin and İspiroğlu	2017	The MENA Countries	The MENA (The Middle East and North Africa) countries have common specifications such as cultural, geographical, and religious beliefs with Turkey. However, Turkey and MENA countries have less than was expected foreign trade relationships.
Özsoy	2018	The USA, China, Europe and Middle East Countries, Japan,	Cultural differences affect foreign trade positively. Management of cultural differences gives companies a privilege and an advantage in international trade. The management of cultural differences positively affects the country's economic development process as it improves the foreign trade volume of companies.
Xie	2018	A Belt and Road Countries	Cultural affinity affects international trade positively.

As a result, there are studies in the literature claiming that cultural affinity affects international trade positively, as well as some studies claiming that cultural differences affect international trade positively. As countries with cultural affinity consume similar goods, trade is increased between them. Such a trade relationship is seen frequently between the colonial state and its former colonies (Frankel et al., 1997: 74). This study seeks answers about how it affected relationships with the EU of Estonia, Lithuania, Latvia, Georgia, and Ukraine, the former colonies of the USSR, and cultural-commercial relations with Russia of these countries.

3. DATA TYPE AND SOURCES

The data belong to the period of 2001-2018. Data of Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine are used in the study, which is available for the relevant period. All observations are constant and annual. Data on GDP (gross domestic product), the population were achieved from the "World Development Indicators" database of the World Bank. GDP data are in constant 2010 the USA Dollars. Total exports are measured in billion the USA Dollars. Data for export were taken from the ITC (International Trade Centre). Also, distance data indicating the distances of Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine to Moscow, the capital of Russia, were obtained from the website "<http://www.distancefromto.net/>".

4. METHODOLOGY AND MODEL

The gravity equation in international trade is used in the study. According to the gravity model in physics science, the larger of the two masses at the same distance has strong gravity. The commercial value of the country, which has greater economic power, is high. Also, as long as geographically close countries have good relations, their commercial relations will strengthen over the years. It is also possible to add variables such as common shore, land border, population to the gravity model to obtain real-life results (Wang and Badman, 2016: 566-567). The gravity equation in international trade was used for the first time in 1962 by Tinbergen clarify trade trends around the world (Tinbergen, 1962). Today, the gravity equation in international trade is widely used by scientists to study foreign trade empirically (Wang and Badman, 2016: 5). In the study, the gravity equation in international trade is used to determine the factors affecting Russia's exports to Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine. However, in the gravity equation in international trade, we can show the commercial interaction between the countries (i) and (j) as follows (Anderson, 2010).

$$T_{ij} = c \times \frac{GDP_i \times GDP_j}{D_{ij}} \quad (1)$$

When the logarithm of both sides is taken, the following equation is obtained.

$$\ln(T_{ij}) = \ln(c) + \ln(GDP_i) + \ln(GDP_j) - \ln(D_{ij}) \quad (2)$$

where T_{ij} : Trade between (i) and (j) countries, GDP_i and GDP_j : GDP of (i) ve (j) countries, D_{ij} : Distance between (i) and (j) countries, C: Constant.

One of the most critical points to be considered in order to reach the correct result while conducting econometric analysis is that the series are stationary. If the series is not stationary, it cannot maintain its average in the long run. As the time approaches infinity, the variance value goes to infinity. Thus, the model estimates obtained in the long term cannot give correct results, and the false regression model emerges. In order not to fall into the false regression trap, the series should be made stationary (Kutlar, 2000: 43). There are some tests to see if the series are stationary. The unit root test is one of the methods that test the stability of the series by looking at whether the time series contains a unit root. Since the number of observations has increased, panel unit root tests are considered to be statistically more reliable than unit root tests of time series. The autoregressive coefficient is homogeneous for all units in Levin, Lin, and Chu test (Levin, Lin and Chu, 2002). Maddala, Wu, and Choi propose an alternative Fisher-type test based on combining unit root test statistics for each nonparametric horizontal section (Maddala and Wu, 1999; Choi, 2001).

In panel data analysis, the fixed effects model is a model that is frequently used and has features that are desired in terms of statistical properties. However, if the random effects model gives more effective results than the fixed effects model, the random effects model should be used. Therefore, it is become necessary to identify the more effective between the two models, both of which are consistent but have different effects. In the literature, the Hausman test, which fits the k-square distribution with k degrees of freedom, is used to choose between the fixed effects model and the random effects model (Baltagi, 2001: 20).

Panel data method; it is the collection of horizontal cross-sectional observations of units such as countries, individuals, companies, households within a specified period (Baltagi, 1995). In statistical analysis, data can divide into three categories as time, horizontal section, and mixed data. These mixed data are called panel data if the same segment unit is tracked over time (Gujarati, 1999). Knowing the dynamic responses of the units is essential in understanding economic events. Panel data can eliminate the need for a very long time series, provided that the available information uses dynamic reactions from different units (Kennedy, 2006). In panel data analysis, we often encounter situations where the number of horizontal section units (N) is more than the number of periods (T). In general, the panel data model is shown as follows (Hsiao, 2007):

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{kit} + X_{kit} + \mu_{it}, \quad i=1, \dots, N; t=1, \dots, T \quad (3)$$

where Y is the dependent variable, X_k is the independent variable, α is the fixed-parameter, β is the slope parameter, and μ is the error term. The subscript "i" indicates units, and the subscript "t" indicates time. If variables, parameters, and error terms have a panel dataset, they must carry the indices "i" and "t" (Hsiao, 2003).

Panel data analysis is divided into two as unbalanced and balanced. In the unbalanced panel data analysis, the length of the time series was different in all sections, while in the balanced panel data analysis, the length of the time series is equal in all sections (Uncu, 2009: 30).

Besides, panel data analysis not only has the characteristics of horizontal and time-series analyses but also complements the shortcomings of these analyses. Because panel data analysis adds horizontal section observations to time series, while providing more freedom degree and efficiency between variables, it provides less linear correlation (Tari, 2010: 475). Also, panel data analysis causes fewer linear correlation problems between independent variables (Baltagi, 2005: 5). When the number of observations increases, it also increases the degree of freedom (Hsiao, 2003: 3). It besides can be applied analysis when the horizontal section observations are insufficient or when the time series are short (Matyas and Sevestre, 1996: 17). It provides a reduction of estimation deviations with problems caused by neglected variables (Pindyck and Rubinfeld, 1998: 251).

The commercial attraction model is used in the study, and this model is applied for the export of Russia to Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine. In the commercial attraction equation, Russia's export is the

dependent variable. In the equation, GDP belonging to Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine, population, and the distance of the capitals of these countries to Moscow are independent variables. The equation using in the commercial gravity model is shown in double logarithmic form as follows:

$$\log(E_{ij}) = \beta_0 + \beta_1 \log G_{ij} + \beta_2 \log P_{ij} - \beta_3 FDIS_{ij} + u_{ij} + \varepsilon_{ij} \quad (4)$$

where;

$\log E_{ij}$: Exports to Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine from Russia in the t year (\$),

$\log G_{ij}$: GDP of Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine in the t year (\$),

$\log P_{ij}$: Population of Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine in the t year,

$FDIS_{ij}$: Distances of the capitals of Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine to Moscow (km).

5. EMPIRICAL RESULTS

The purpose of the analysis is to determine the impact of Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine on total exports of Russia. The gravity model is used in the study. This model concerns Russia's exports to Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine. The panel data method is used in the study covering the years 2006-2018. Russia's export depend variable on the Gravity model. GDPs of Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine, the population of Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine, and distances of Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia, and Ukraine to Moscow are independent variables.

Table 2. Unit Root Tests' Results

	LLC			Fisher	
	Statistic	p-value		Statistic	Values
lnG	-3.7016 **	0.0001	P	18.8094 **	0.0428
			Z	-1.9860 **	0.0235
lnE	-12.8672**	0.0000	P	63.1209 **	0.0000
			Z	-6.3798 **	0.0000
lnP	-2.1115 **	0.0174	P	139.1316 **	0.0000
			Z	-10.4897 **	0.0000
lnD	-2.0397 **	0.0207	P	11.5172	0.3187
			Z	-0.1935	0.4233
FDIS	-3.0538 **	0.0011	P	54.1174 **	0.0000
			Z	-5.7840 **	0.0000

LLC: Levin-Lin-Chu unit root test, Fisher: Fisher unit root test

** : Statistically significant at 5% level.

The LLC and Fisher unit root tests were performed to determine the stability of the variables. All variables were found to be stationary, except lnD. Therefore, the first difference of lnD is used, which is FDIS (Table 2). In the panel data method, it is necessary to decide whether the analysis will be studied with a fixed-effect model or random-effect model. Hausman test is performed for the selection of these models. However, due to the variable of "distance" that does not change over time, it has been decided to estimate with the random effect model. The reason for this is that the fixed effects model does not allow estimation of variables that do not change over time. Also, results of heteroskedasticity, autocorrelation, and correlation tests are positive. Therefore, the robust panel data test, Prais-Winsten, was applied.

Table 3. Panel Data Analysis (Prais-Winsten) Results

Dependent variable: lnE					
Variables	Coefficient	Std. Err.	P> z	[95% Cof. Interval]	
lnG	-0.039711 **	0.009829	0.000	-0.0589768	-0.020446
lnP	-0.000011 **	1.98e-06	0.000	-0.0000153	-7.58e-06
FDIS	-9.42347	6.429632	0.143	-22.02532	3.178378
Cons	650.9618	117.522	0.000	420.6229	881.3007
Prob > chi2	0.0000		R-squared	0.2218	

** : Statistically significant at 5% level.

The gravity model of Russia's exports-equation above is estimated by taking all explanatory variables of Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, and Georgia. Besides, lnG and lnP variables are found significant statistically. Only the distance variable is found insignificant statistically. Nevertheless, its sign is negative, too. This result is in line with the literature. According to the result, the independent variable lnG affects the dependent variable lnE, because if lnG increases by 1%, lnE decreases by 0.039%. Also, the independent variable lnP affects the dependent variable lnE negatively; it does not very more because if lnP increases 1%, lnE is decreased only "-0.000011". Besides, FDIS is insignificant statistically (Table 3).

6. CONCLUSION

Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, and Georgia are the former USSR countries. The USSR governments ruled Lithuania, Latvia, Estonia for 50 years, Georgia, and Ukraine for about 70 years. Besides, a quarter of the population is Russian origin in Latvia and Estonia, this rate is 6 percent in Lithuania, and 1.5 percent in Georgia. Also, Latvia is the Baltic country where Russian is the most spoken (second language). Many Russians and Ukrainians speak the same language, and they have the same culture, religious belief, common historical past, and kinship relations. Therefore, there is a cultural relationship between Ukraine and Russia.

According to estimates of the gravity model, if the populations and GDPs of Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, and Georgia increase, they prefer to not trade with Russia, because Lithuania, Latvia, and Estonia are EU countries. In other words, Lithuania, Latvia, and Estonia are members of the EU Customs Union. If a country member of the EU Customs Union, the country must meet all its needs from the customs union as much as possible. This is a rule of the customs union. Therefore, Lithuania, Latvia, and Estonia must meet their needs from EU countries when their GDPs increase. Ukraine and Georgia are at war with Russia. Therefore, Ukraine, Georgia, and Russia have not good commercial relationships. Results of the analysis show that Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, and Georgia prefer to trade with other countries. Consequently, cultural and historical relationships of Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, and Georgia with Russia does not affect commercial relations positively.

Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, and Georgia are emerging markets that need more capital for industry. Also, the countries need quality semifinished and investment goods, but the countries can obtain the necessary capital and goods from the EU. Therefore, they should have good relationships with the EU. Consequently, the situation does not affect commercial relations with Russia positively. Russian policymakers should allocate more resources for R&D if they do not intend to lose their export values because the rate of Russia's high-tech export is 11% of total industrial exports. Besides, Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, and Georgia import more aircraft, aircraft parts, and chemical products from the EU. If Russia raises education standards, it can produce qualified semifinished and investment goods. Also, Russian policymakers should find new export markets for qualified semifinished and investment goods.

REFERENCES

- Aghion, P., Bergeaud, A., Lequien, M. and Melitz, M. (2017). *The impact of exports on innovation: Theory and evidence*. Banque de France Working Paper No: 678.
- Alagöz M., Yapar, S. and Uçtu, R. (2004). Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerimize ekonomik açıdan bir yaklaşım. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 45-57.
- Anderson, J. E. (2010). *The gravity model*(Working Paper No. 16576), Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Arslan, Ü. (2014). Uluslararası ticaret ve kültürel yakınlık: Asya örneği. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXVI(1), 89-101. doi:10.14780/iibdergi.201417538.
- Ata, S. (2012). Türkiye'nin ihracat potansiyeli: Çekim modeli çerçevesinde bir inceleme, *International Conference on Eurasian Economies*, Eurasian Economists Association, 11-13 Kasım 2012, Almatı, 276-282.
- Bakari, S. and Mabrouki, M. (2017). Impact of exports and imports on economic growth: New evidence from PANAMA. *Journal of Smart Economic Growth*, 1(2), 67-79.
- Baltagi, B. H. (1995). *Econometric analysis of panel data*. USA: John Wiley & Sons. Ltd.
- Baltagi, B. H. (2001). *Econometric analysis of panel data*. UK: John Wiley & Sons Ltd.
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data*, UK: John Wiley&Sons Ltd.
- Bardakçı, H. (2014). *Uluslararası pazarlamada kültürel unsurların önemi ve Azerbaycan araştırması*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Binh, D. T. T., Duong, N. V. and Cuong, H. M. (2011). *Applying gravity model to analyze trade activities of Vietnam*. Access address: <http://www.freit.org/WorkingPapers/Papers/TradePatterns/FREIT639.pdf>, (26 February 2019).
- Boyd, R. and Richerson, P. (1985). *Culture and the evolutionary process*, Chicago: University of Chicago Press.
- Choi, I. (2001). Unit root test for panel data. *Journal of International Money and Finance*, 20(2), 249-272.
- Combes, P. P., Lafourcade, M. and Mayer, T. (2004). The trade-creating effects of business and social networks: Evidence from France, *Journal of International Economics*, 66, 1-29.
- Eğilmez, M. (2013). *Türkiye'nin dış ticareti*. Access address: <http://www.mahfiegilmez.com/2013/12/turkiyenin-dsticareti.html>, (2 December 2019).
- Elshehawy, M. A., Shen, H. and Ahmed, R. A. (2014). The factors affecting Egypt's exports: Evidence from the gravity model analysis. *Open Journal of Social Sciences*, 2(11), 138-148.
- Felbermayr, G. J. and Toubal, F. (2010). Cultural proximity and trade, *European Economic Review*, 54(2), 279-293.
- Frankel, J., Stein, E., Wei, S. J. (1997). *Regional Trading Blocs in the World Economic System*, Washington DC: Institute for International Economics Press.
- Gujarati, D. N. (1999). *Temel ekonometri*, Ü. Şenesen and G. Şenesen (Ed.), İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Henrich, J. (2000). Does culture matter in economic behavior? Ultimatum game bargaining among the machiguenga of the peruvian amazon, *American Economic Review*, 90(4), 973-979.
- Herzer, D., Danzinger, F. N. and Siliverstovs, B. (2006). *Export-led growth in Chile: Assessing the role of export composition in productivity growth*. Access address: <https://www.econstor.eu/obitstream/10419/19813/1/Herzer.pdf>, (29 May 2020).
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work - related values*, The USA: Sage Publications.

- Hou, L. (2010). *Explaining trade flows and determinants of bilateral trade*, Ph.D. thesis, University of Birmingham, Birmingham.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of panel data*. The United Kingdom: Cambridge University Press.
- Hsiao, C. (2007). *Panel data analysis-advantages and challenges*. Access address: https://www.uio.no/studier/emner/sv/oekonomi/ECON5103/v10/undervisningsmateriale/PDAp_pl_14.pdf, (8 December 2019).
- ITA (International Trade Administration). (2020). *Export pricing strategy*. Access address: <https://www.trade.gov/pricing-strategy>, (1 June 2020).
- ITC (International Trade Centre). (2020). Trade of Russia. Access address: https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c643%7c%7c428%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1, (18 December 2019).
- Josheski, D. and Apostolov, M. (2013). *Macedonia's exports and the gravity model*. Access address: https://mpraub.unimuenchen.de/48180/1/MPRa_paper_48180.pdf, (12.01.2020).
- Kasahara, H. and Lapham, B. (2008). *Productivity and the decision to import and export: Theory and evidence*. Access address: <https://www.freit.org/WorkingPapers/Papers/FirmLevelTrade/FREIT009.pdf>, (28 May 2020).
- Kutlar, A. (2000). *Ekonometrik zaman serileri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Levin, A., Lin, C. and Chu, C. (2002). Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24.
- Linder, S. B. (1961). *An essay on trade and transformation*, New York: John Wiley & Sons.
- Maddala, G. S. and Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 61(1), 631-652.
- Manova, K. (2020). Product quality and export success. Access address: <https://www.theigc.org/project/product-quality-and-export-success/>, (01.06.2020).
- Matyas, L. P. (1996). *The econometrics of panel data: A handbook of the theory with applications*. Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Medina-Smith, E. J. (2001). *Is the export-led growth hypothesis valid for developing countries? A case study of Costa Rica*, UNCTAD-Policy Issues in International Trade and Commodities Study Series No: 7.
- Metin, M. and İspiroğlu, F. (2017). Türkiye'nin MENA ülkeleri ile dış ticareti: Bir makroekonomik değerlendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 23-38.
- Özsoy, C. E. (2018). Uluslararası ticarete kültür farklılıkları. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 37-50.
- Pindyck, R. S. and Rubinfeld, D. (1998). *Econometric models and economic forecasts*. The United States of America: McGraw-Hill.
- Prasai, P. L. (2014). *Foreign trade pattern of Nepal: Gravity model approach*. Access address: <http://www.nrb.org.np/ecorev/pdf/files/nrbwp201421.pdf>, (1 March 2020).
- Şahin, L. (2016). Tercihlerde benzerlik teorisinin sınanması: Fildişi Sahili Cumhuriyeti'nin WAEMU'ya ihracatının panel çekim modeliyle analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 335-348.
- Şahin, L. (2017). Azerbaycan'ın BDT'ye ihracatının panel çekim modeliyle analizi: Tercihlerde benzerlik teorisinin test edilmesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı.
- Sultanuzzaman, M. R., Fan, H., Abdulahi E. M., Hossain, M.I. and Islam, M. A. (2019). Effects of export and technology on economic growth: Selected emerging Asian economies, *Economic Research*, 32(1), 2515-2531.

- Suresh, K. G. and Aswal, N. (2014). Determinants of India's manufactured exports to south and north: A gravity model analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 4(1), 144-151.
- Tarı, R. (2010). *Ekonometri*, Kocaeli: Umuttepe Kitabevi.
- Tatlıcı, Ö. and Kızıltan, A. (2011). Çekim modeli: Türkiye'nin ihracatı üzerine bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı.
- Tinbergen, J. (1962). *Shaping the World economy: Suggestions for an international economic policy*. New York: The Twentieth Century Fund Press.
- Uncu, F. (2009). *Doğrudan yabancı yatırımlarla ilgili panel veri araştırması*. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Waheed, A. and Abbas, S. (2015). Potential export markets for Bahrain: A panel data analysis. *International Journal of Trade Economics and Finance*, 6(3), 165-169.
- Wang, X. and Badman, R. P. (2016). A multifaceted panel data gravity model analysis of Peru's foreign trade. *Turkish Economic Review*, 3(4), 562-577.
- Wolff, E. N. (2014). *Productivity convergence theory and evidence*. The United States of America: Cambridge University Press.
- Xie, M. (2018). Can cultural affinity promote trade? HSK test data from the belt and road countries. *China and World Economy*, 26(3), 109-126.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

KIBRIS TÜRK TOPLUMUNUN DEVLETLEŞME SÜRECİNDE MÜLKİYE’NİN ETKİSİ (İSMAİL BOZKURT’UN DENEYİMLERİYLE)

THE EFFECTS OF MÜLKİYE IN THE STATE PROCESS OF THE TURKISH CYPRIOT COMMUNITY (WITH THE EXPERIENCES OF İSMAİL BOZKURT)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BALLYEMEZ¹

ÖZ


Mülkiye, Osmanlı Devleti’nin modernleşme çabaları sonucunda kurulan öğretim kurumlarından biridir. Mülkiye’nin kuruluş amacı, bürokrasiye nitelikli personel yetiştirmek ve bu kişiler aracılığıyla kamu görevlerini çağın gereklerine göre yerine getirmek olarak belirlenmiştir. Kıbrıs Türk gençlerinin Mülkiye ile ilk tanışmaları 19’uncu yüzyılın sonlarında olmuştur. Bu dönemde çeşitli amaçlarla Anavatan’a göç etmiş Kıbrıs Türkleri, Mülkiye’de öğretimlerini tamamladıkları sonra Osmanlı bürokrasisinde görev almışlardır. Kıbrıs Türk gençleri Birinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki yıllarda dönemin şartlarından dolayı Mülkiye’deki eğitim ve öğretimlerine ara vermek zorunda kalmışlardır. Kıbrıs Türk gençlerinin Mülkiye’de tekrar öğretime başlamaları İkinci Dünya Savaşı sonrasında olmuştur. Bu dönem, aynı zamanda Kıbrıs’ın uluslararası sorun olarak gündemde olduğu yılların da başlangıcını oluşturmuştur. Kıbrıs Türk gençleri, bu dönemde bir yandan Mülkiye’de öğretimlerine devam ederken diğer yandan da toplum direnişine katılmışlardır. Mülkiye’deki öğrenimlerini tamamlayan Kıbrıs Türk gençleri, Kıbrıs Türk toplumunun devletleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Mülkiye’nin Kıbrıs Türk toplumunun devletleşme sürecine etkisini ortaya koymak amacıyla yapılan bu çalışmada; Siyasal Bilgiler Fakültesi, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi ve KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi’nde çalışmalar yapılmış, birinci ve ikinci elden kaynaklar taranmış, Kıbrıs Türk halkının devletleşme sürecinde önemli görevler üstlenmiş olan Mülkiye mezunu İsmail Bozkurt’la söyleşi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs Türkleri, Mülkiye, Yükseköğretim, Direniş, Siyasal Faaliyetler.

JEL Sınıflandırma Kodları: R59, Y80, Y70.

ABSTRACT

Mülkiye is one of the educational institutions established as a result of reform movements within the scope of the modernization efforts of the Ottoman State. Establishment aims of Mülkiye; is determined to train qualified personnel to the cadres in the bureaucracy and to fulfill public duties according to the requirements of the era through these persons. The first meeting of Turkish Cypriot youth with Mülkiye was towards the end of the 19th century. During this period, the Turkish Cypriots, who migrated to the Motherland for various purposes, served in the Ottoman bureaucracy after they completed their education in Mülkiye. For many years after the First World War, Turkish Cypriot youth had to stop their education in Mülkiye. The Turkish Cypriot youth started the education again in Mülkiye that coincided with the period after the Second World War. This period was also the beginning of the years when Cyprus was on the agenda as an international problem. During this period, Turkish Cypriot youth attended the community resistance movement while continuing their education in Mülkiye. Turkish Cypriot youth, who completed their education in Mülkiye, made important contributions to the nationalization process of the Turkish Cypriot community. In the study, which is carried out to reveal the effect of the knowledge

¹  Kıbrıs İlim Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mehmetbalyemez@csu.edu.tr

and abilities obtained during their education in Mülkiye on the nationalization process of the Turkish Cypriot community; first and second hand sources are scanned, studies are carried out in the Faculty of Political Sciences and the Presidential Republic Archive, and a historical interview is held with İsmail Bozkurt, who played an important role in the nationalization process of the Turkish Cypriot people.

Keywords: Turkish Cypriots, Mülkiye, High Education, Resistance, Political Activities.

JEL Classification Codes: R59, Y80, Y70.

1. GİRİŞ

Sicilya ve Sardunya'dan sonra Akdeniz'deki üçüncü büyük ada olan Kıbrıs, Anadolu kıyılarından sadece 70 km. uzaklıktadır (Colonial Office List, 1915: 167). Kıbrıs, hem Kuzey Afrika kıyılarını hem de Orta Doğu'yu kontrol eder konumda olmasından dolayı tarih boyunca güçlü devletlerin ilgisini üzerine çekmiştir. Bu durum adanın stratejik değerini arttırmış ve çok sayıda devlet tarafından ele geçirilmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti, Kaptan-ı Derya Barbaros Hayrettin Paşa'nın Akdeniz'de hâkimiyet sağlamasından sonra 1 Ağustos 1571 tarihinde Kıbrıs'ı fethetmiştir. Kıbrıs'taki Türk varlığı ise bu tarihten sonra başlamıştır (Serter, 1970: 55-59). Osmanlı Devleti, 307 yıl boyunca Kıbrıs'ı tek başına yönetmiştir. Hem Osmanlı Devleti'nin hem de Kıbrıs'ın geleceğini belirleyen gelişmeler 19'uncu yüzyılda yaşanmıştır. Osmanlı Devleti için sonun başlangıcını oluşturan siyasi, askeri ve ekonomik gelişmeler bu yüzyılda yaşanırken, bunların yarattığı tüm sonuçlar doğal olarak Kıbrıs'ın geleceğine de etki etmiştir.

Sanayi Devrimi'nin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan sömürüye dayalı politikalar Kuzey Afrika ve Orta Doğu ile Doğu Akdeniz'in önemini arttırmıştır. Avrupa'nın sömürgeci devletlerinden biri olan İngiltere'nin Asya'daki sömürgelerine giden yolun emniyetini sağlamak isteği ile Çarlık Rusya'nın sıcak denizlere inme politikası Kıbrıs'ın geleceğini doğrudan etkilemiştir (Çoruh, 2017: 22-23).

İngiltere, 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı'nı kontrol etmeyi Akdeniz politikasının hedefi olarak belirlemiştir (Gazioğlu, 1997a: 1). Ancak Fransa'nın da Süveyş Kanalı ve Mısır'a yönelik hedefini dikkate alan İngiltere, dış politikasını Kıbrıs'ı ele geçirmek olarak revize etmiştir (Kurat, 1968: 83). Kıbrıs'a yönelik İngiliz ilgisinin arttığı bu dönemde önemli bir gelişme daha yaşanmıştır. Çarlık Rusya'nın desteklediği Sırlar 1876 yılı Temmuz ayında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, Balkan prenslikleri ise bu durumu fırsat bilerek bağımsızlık hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla ayaklanmışlardır. İngiltere, Çarlık Rusya'nın Sırlara yardım ederek bölgeye yerleşeceği ve kendi egemenlik alanlarını tehdit edeceği endişesiyle savaşa müdahil olma kararı almış ve 31 Mart 1877 tarihinde Londra Protokolü'nün imzalanmasında önemli bir görev üstlenmiştir. Londra Protokolü'nde; Osmanlı Devleti ile Sırbistan ve Karadağ arasındaki savaşın bitirilmesi, Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanlara yönelik reform yapılması istenmiştir. Ancak Osmanlı Devleti bu şartları reddetmiş ve Londra Protokolü'nü imzalamamıştır. Bunu sebep gösteren Çarlık Rusya, 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş (Karal, 1995: 39-40) ve İngiltere'nin tarafsızlığını sağlamak amacıyla Mısır, Süveyş Kanalı, Boğazlar ve İstanbul'a yönelik herhangi bir saldırıda bulunmayacağına dair güvence de vermiştir (Erim, 1953: 357).

Çarlık Rusya, 93 Harbi olarak da bilinen savaşta; Doğu'da Kars, Ardahan ve Batum gibi stratejik yerleri ele geçirmiş Batı'da ise İstanbul yakınlarına kadar gelmiştir. Osmanlı Devleti, bu gelişme karşısında 31 Ocak 1878 tarihinde Çarlık Rusya'ya barış önerisinde bulunmuştur. İngiltere, Çarlık Rusya'nın İstanbul yakınlarına kadar gelmiş olmasının bölgesel çıkarlarını tehlikeye sokacağı endişesiyle sonraki sürece müdahil olabilmek amacıyla 5 savaş gemisini İstanbul'a göndermiştir (Gazioğlu, 1997a: 8). Osmanlı - Çarlık Rusya savaşını bitiren Ayastefanos Antlaşması, İstanbul açıklarında demirlemiş Rus ve İngiliz savaş gemilerinin gölgesi altında 3 Mart 1878 tarihinde imzalanmıştır. Osmanlı Devleti için ağır şartlar içeren bu antlaşma, İngiltere'nin çıkarlarını da tehdit etmiştir. İngiltere, gelişmelere müdahil olmak amacıyla Ayastefanos Antlaşmasına itiraz etmiştir. İngiltere'nin girişimleri sonucunda antlaşma maddelerinin yeniden görüşülmesi amacıyla Berlin'de bir konferans yapılması kararlaştırılmıştır. İngiltere, Berlin Konferansı başlamadan önce Osmanlı Devleti ile gizli bir antlaşma imzalamış ve adayı "Geçici" olarak ele geçirmiştir. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1878'de imzalanan Kıbrıs Konvansiyonu'na göre Rusya; Kars, Batum ve Ardahan'ı elinde tutmakta ısrar edip Doğu Anadolu'daki saldırılarına devam ettiği takdirde, İngiltere Osmanlı Devleti'ne askeri yardımda bulunacak, bunun karşılığında ise Kıbrıs'ın yönetimini geçici olarak devralacaktır (Atun, 2007: 17; Yavuz, 1994: 3).

Kıbrıs Konvansiyonu ile adanın yönetimi geçici olarak İngiltere'ye bırakılmış olmasına rağmen egemenlik hakları Osmanlı Devleti'nde kalmıştır. Ancak İngiliz Hükümeti, adada kendi yönetimini tesis edebilmek için Osmanlı Devleti ile 1 Temmuz 1878 tarihinde Kıbrıs Konvansiyonu'na ek bir sözleşme daha imzalamıştır. İngiltere'nin Kıbrıs'ta egemenlik kurmasını sağlayan sözleşmenin maddeleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir (Kurat, 1968; 91):

Kıbrıs Adası'nın ve yönetimi ile ilgili olarak aşağıdaki koşulları yerine getirmeyi İngiltere'nin kabul ettiği taraflar arasında kararlaştırılmıştır:

Madde 1: Ada'da Müslüman halkın sadece din işlerine bakacak bir Şer'îye Mahkemesi varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Madde 2: Ada'daki camilere, okullara, mezarlıklara ve diğer dini kurumlara ait mal, arazi ve bağışları, İngilizlerce atanacak bir delege ile birlikte yönetmek için Osmanlı Evkaf İdaresi'nce Kıbrıs'ta oturan bir Müslüman kişi atanacaktır.

Madde 3: İngiltere son 5 yılın ortalaması esas alınarak ve Devlete ait arazilerin geliri istisna edilerek saptanacak gelir fazlalığını her yıl Bab-ı Âli'ye ödeyecektir. Bu miktarın 22.936 kеше ettiği hesaplanmıştır.

Madde 4: Bab-ı Âli, Kıbrıs'taki Osmanlı tahtına ve devletine ait olan ve geliri 3'üncü madde kapsamına girmeyen arazi ve sair mallarını (Araz-i Miri ve Emlâk-ı Hümayun) serbestçe satabilecek veya uzun süreler için kiralayabilecektir.

Madde 5: İngiliz Hükümeti, kendi yetkilileri ve sair gelişme amaçlarıyla gerekli gördüğü arazi ve ekilmeyen toprakları zorunlu satışla ve uygun fiyatla satın alabilir.

Madde 6: Eğer Rusya, Kars ve son savaşlarda Ermenistan'dan zapt etmiş olduğu diğer yerleri Devlet-i Âliye'ye geri verirse, İngiltere Kıbrıs Adasını boşaltıp terk edecek ve 4 Haziran 1878 tarihli anlaşma sona erecektir.

İngiliz Hükümeti, Kıbrıs'taki idari yapıyı yeniden düzenleme hakkını elde ettikten sonra ilk iş olarak Sir Garnet Wolseley'i Yüksek Komiser olarak atamıştır. Yüksek Komiser Wolseley, 23 Temmuz 1878 tarihinde yayımladığı bildiriye; Kıbrıs'ın yönetiminin İngiltere tarafından teslim alındığını, adanın maddi ve manevi refahını artıracak her türlü düzenlemenin yapılacağını, ada toplumlarına adil davranılacağını ve hukuki güvenceden herkesin eşit olarak yararlanacağını belirtmiştir (Gazioğlu, 1997a: 30). İngiltere, bu tarihten sonra Kıbrıs'ta kendi idari sistemini kurmuş ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ilan edildiği 1960 yılına kadar adayı tek başına yönetmiştir.

Bu makalede; Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları kapsamında 1859 yılında kurulan Mülkiye'nin Kıbrıs Türk toplumunun devletleşme sürecine etkileri ortaya konulmaya çalışılmış, Mülkiye'nin kuruluş amaçlarından biri olan Osmanlı bürokrasisinin ihtiyaç duyduğu nitelikli personeli yetiştirmek hedefinin Kıbrıs Türklerine ne ölçüde yansıdığı tartışılmıştır. Bununla birlikte özellikle 1960 yılında ilan edilen ve Kıbrıs Türklerinin de kurucu ortak olarak dâhil oldukları Kıbrıs Cumhuriyeti dönemi ile Rumların 1963 yılı Aralık ayında başlattıkları Kanlı Noel saldırılarından sonraki süreçte siyasi yönetimden dışlanan Kıbrıs Türklerinin yapmış oldukları kamusal faaliyetlerde görev alan Mülkiye mezunu veya öğrencisi olan kişilerin girişimleri ile bunların devletleşme sürecine etkilerini tespit etmek amaçlanmıştır.

Gerek Osmanlı Devleti'ne gerekse de Türkiye Cumhuriyeti'ne çok sayıda bürokrat yetiştiren ve misyonunu halen devam ettiren Mülkiye'nin Kıbrıs Türk toplumunun devletleşme sürecine etkisini ortaya koymak amacıyla yapılan bu çalışmada; tarama yöntemi kullanılarak Siyasal Bilgiler Fakültesi, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (MAAD) arşivlerinde literatür taraması yapılmış, ikinci elden kaynaklar ile dönemin basını incelenmiştir. Mülkiye tarihinin ayrıntılı olarak ele alındığı 8 ciltten oluşan Çankaya'nın arşiv niteliğindeki eserinde yapılan ayrıntılı taramada; Mülkiye'nin kuruluş süreci ve sonrasındaki gelişmelere ait resmi belgeler ile Kıbrıs doğumlu gençlerin biyografik bilgisine ulaşılmıştır. Yazılı kaynaklarda verilen bilgileri tamamlamak amacıyla, Kıbrıs Türk direniş örgütlenmesi olan Türk Mukavemet Teşkilatı'nda (TMT) mücahitlik yapan, Kıbrıs Türk Geçici Yönetimi'nde (1968) görev alan hem Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD)'nin (1975) hem de KKTC'nin (1983) kurucu meclislerinde siyasi parti temsilcisi olarak bulunan İsmail Bozkurt ile Kanlı Noel saldırılarından sonra birçok Mülkiye mezunu ve öğrencisinin de katıldığı Erenköy direnişinde görev alan ve uzun yıllar Erenköy Mücahitleri Dernek Başkanlığı'nı yapan mücahit Kutlay Keço ile tarih söyleşileri yapılmıştır.

2.KIBRIS'TA TESİS EDİLEN YÖNETİM SİSTEMELERİ (1878-1960)

2.1. Osmanlı Dönemi (1571-1878)

Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ın fethini tamamladığı 1571 yılından itibaren ada yönetiminin başındaki kişileri dönemin şartlarına göre belirlemiştir. Bu kişilerin unvanları; Beylerbeyi, Vezir, Kaptan Paşa, Vali, Kaymakam, Muhafız, Mutasarrıf ve Muhassıl olarak değişiklik göstermiştir (Behçet, 1969: 11).

Osmanlı Devleti, adanın ilk yönetimi biçimini “*Beylerbeylik*” olarak belirlemiş ve Baf, İçel, Alaiye, Tarsus, Sis, Mağusa ve Girne sancaklarını buraya bağlamıştır (Alasya, 1977: 80-81). Kıbrıs'ta tesis edilen bu idari yapı sonraki dönemde değiştirilmiş ve sancak sayısında artış olmuştur. Yapılan yeni düzenlemeye göre Kıbrıs; yönetim merkezi Lefkoşa'da olmak üzere Tuzla, Girne, Gilan, Evdim, Piskopi, Mağusa, Karpaz, Değirmenlik, Baf, Kukla, Hirsofu, Omorfo (Güzelyurt), Mesarya, Limasol ve Dağ'dan oluşan 16 idari bölgeye ayrılmıştır (Çoruh, 2017: 32).

Kıbrıs'ta tesis edilen idari yapı dönemin şartları da göz önünde bulundurularak 1640 yılında bir kez daha değiştirilmiştir. Yapılan düzenleme sonucu Kıbrıs önce Sadrazam Has'ları arasına alınmış, 1687 yılında ise Kapudan Paşa Eyaleti'ne bağlanarak “*Muhassıllar*” tarafından yönetilmeye başlanmıştır (Ünal, 2002: 254). Kıbrıs toplumu bu dönemde muhassılların adil olmayan tutum ve davranışlarından dolayı 1742 yılında ayaklanmıştı. Ayaklanma sonrasında Kıbrıs'ın idari yapısı “*Eyalet*” olarak değiştirilmiş ve adanın yönetimi bu kez vezirlik payesiyle Hasan Paşazade Abdullah Efendi'ye verilmiştir (Çoruh, 2017: 33). Bu durum 19'uncu yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir.

Kıbrıs'taki yöneticilerin sıfatları ile hiyerarşik yapısı, 19'uncu yüzyıldaki askeri ve siyasi gelişmelerin de etkisiyle tekrar değiştirilmiştir (Gazioğlu, 2001: 68-71; Serter, 2001: 68). Kıbrıs, Osmanlı yönetiminin sonuna kadar mutasarrıflar tarafından yönetilmiştir. Bu idari yapıda “*Kadı*” kaza yöneticisi, kadılara bağlı olan “*Naip*” ise nahiye yöneticisi olmuştur (Beratlı, 1993: 218). Bu dönemde Kıbrıs'ta görev yapan mutasarrıf, kadı ve naip Bab-ı Âli tarafından atanmıştır (Yolak, 1998: 20).

Kıbrıs'ta tesis edilen bu idari yapının merkezinde Meclis-i Kebir yer almıştır. Meclis-i Kebir, Kıbrıs'taki tüm toplumların temsilcilerinden seçilen sekiz kişiden (4 Müslüman ve 4 gayrimüslim üye) meydana gelmiştir (Demiryürek, 2010: 133-136). Kıbrıs'taki idari sistemin bir diğer kurumunu ise Meclis-i İdareler oluşturmuştur. Kazaların ve nahiyelerin yönetiminden sorumlu olan Meclis-i İdareler; genel sağlık, temizlik, yol ve şehir planlaması, yapı denetimi gibi kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinden sorumlu olmuşlardır (Gazioğlu, 2001: 75-79). Tanzimat Fermanı'ndan sonra hayata geçirilen Meclis-i Adli ise Kadı başkanlığında olmak üzere, ikisi Müslüman ve dört üyeden oluşmuştur. Meclis-i Adli'deki temsil sayısı ile teşkilat yapısı 1878 yılında yeniden düzenlenerek sekiz seçilmiş ve sekiz atanmış üyeden oluşan Danışma Meclisi'ne dönüştürülmüştür (Olgun ve Balıkcıoğlu, 2012: 832-834). Aynı tarihte yapılan başka bir düzenlemeyle kazalardaki yönetimin başında olan kadıların yerine kaymakamlar, nahiyelerdeki naiplerin yerine ise müdürler atanmış, köylerdeki mahalli yönetimin başında bulunan muhtarlara yönelik herhangi bir değişiklik yapılmamıştır (Çiçek, 1999: 75).

2.2. İngiliz Dönemi (1878-1960)

İngiltere, 1878 yılında Kıbrıs'ın yönetimini geçici olarak devraldığı Osmanlı Devleti'nin burada tesis ettiği idari sistemle birlikte karşısında birbirinden farklı nitelikleri olan iki yerel toplum bulmuştur. Bir yanda Yunanlı kimliğini öne çıkaran ve Yunanistan'la birleşmek isteği olan Enosis ülküsünü sürekli gündemde tutan Rumlar, diğer yanda ise Osmanlı sosyal yapısında “*Millet-i Hâkime*” olarak öne çıkan ancak Müslüman olmanın yanında Türklük bilincine henüz ulaşamamış Kıbrıs Türkleri yer almıştır (Gürel, 1984: 160-161).

İngiltere, Kıbrıs'ın yönetimini devraldıktan sonra “*Yüksek Komiser*” olarak atadığı Sir Garnet Wolseley'in idari anlamdaki ilk icraatı Kıbrıs Mutasarrıfı ile altı kaymakamı görevlerinden almış ve yerlerine kendisine bağlı olarak çalışacak “*Komiserler*” atamıştır (Samani, 1999: 29). İdari yapıdaki bu düzenlemeye ilave olarak kamusal görevlerde bulunan bazı Müslüman yöneticilerin yerine öncelik İngiliz vatandaşlarında olmak üzere Ermeni ve Rumlar getirilmiştir (Alasya, 1997: 135-136; Sonyel, 1999: 135).

İngiltere, adada yaptığı bu idari düzenlemelerden sonra 14 Eylül 1878 tarihinde yayımladığı Kraliyet Emri (Order in Council) ile ilk Kıbrıs Anayasası'nı yürürlüğe sokmuştur (Colonial Office List, 1896: 280-281; The London, 1878: 1,3). Kıbrıs Anayasası'na göre çalışmalarına başlayan Kavanin Meclisi, yönetim sisteminin en üst organı olarak belirlenmiştir. Yüksek Komiser başkanlığında oluşturulan Kavanin Meclisi'nde; atanmış üç İngiliz ile Müslüman, Rum ve Ermenilerden seçilen üç kişi görev almıştır. Kavanin Meclisi, yasama organı olarak

belirlenmesine rağmen İngiltere Kraliçesi tarafından gönderilecek direktifleri yasalaştırma zorunluluğundan dolayı yetkileri kısıtlanmıştır. Bununla birlikte, olağanüstü hallerde tek başına yasa yapma ve bunları 6 ay boyunca uygulama hakkı da anayasal bir ayrıcalık olarak Kıbrıs'taki yönetim sisteminin başında bulunan Yüksek Komiser tarafından tanınmıştır (Balıkcıoğlu ve Olgun, 2012: 837). Kıbrıs Anayasası'na göre Yüksek Komiser bir anlamda yasama ve yürütme güçlerini bünyesinde toplamıştır. Kavanin Meclisi'nde görevli altı üyenin, herhangi bir yasa önerisinde uzlaşamaması ve oylamada eşitlik olması halinde Yüksek Komiserin oyu ayırt edici olarak kabul edilmiştir (Gazioğlu, 1960: 47).

Kıbrıs'ta daha çok nüfusa sahip olan Rumlar, Kavanin Meclisi'ndeki temsiliyetin adil olmadığını ileri sürmüş ve bu hakkın nüfus oranına göre belirlenmesini istemişlerdir. Ancak bu istek İngiliz yönetimi tarafından kabul edilmemiştir. Rum üyeler, isteklerinin kabul edilmediğini öğrenince Kavanin Meclisi'ndeki görevlerinden istifa etmişlerdir (Beratlı, 1993: 35). İngiliz yönetimi, tepkiler karşısında 30 Kasım 1882 tarihinde yaptığı düzenleme ile Kavanin Meclisi'ndeki temsiliyeti yeniden belirlemiştir. Yapılan düzenleme sonucunda Kavanin Meclisi'ndeki dağılım şöyle olmuştur: yerel halktan seçilmiş dokuz Hıristiyan, üç Müslüman üyeye karşılık atanmış altı İngiliz vatandaşı(The Colonial List, 1883: 271).

İngiliz yönetimi tarafından yapılan bu düzenlemelere Kıbrıs Türk ve Rum toplumlarının tepkileri farklı olmuştur. Rumlar yeni düzenlemenin Enosis için uygun şartlar sağladığını değerlendirirken Kıbrıs Türkleri toplumsal statülerinin Osmanlı dönemindeki gibi olamayacağı endişesiyle en azından Rumlarla eşit siyasi haklara sahip olmak istemişlerdir (Gazioğlu, 1997b: 19; Hill, 1952: 418). Kıbrıs Türk toplum lideri olan Müftü Esseyid Ahmet Asım Efendi ve ileri gelen kişiler tarafından anayasal düzenlemelerin Türk toplumunun hak ve isteklerinin dikkate alınmadan yapıldığını belirten bir dilekçe 25 Mart 1882 tarihinde Sömürgeler Bakanlığı ve Bab-ı Âli'ye gönderilmiştir (Akgün, 2011: 3). Ancak Kıbrıs Türkleri tarafından yapılan bu ilk siyasi girişim ne yazık ki her iki devlet tarafından dikkate alınmamıştır.

Kıbrıs Türk toplumu, bu olumsuz gelişmeye rağmen 19'uncu yüzyılın sonlarında Jön Türk hareketinin de etkisiyle siyasi faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır (Hanioğlu, 1989: 261; İsmail, 1998: 52). İlk önceleri Lefkoşa'daki Osmanlı Kırathanesi'nde bir araya gelerek yapılan bu siyasi girişimler II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte daha örgütlü olmaya başlamıştır. Kıbrıs Türk toplumunun bu dönemdeki ilk siyasi örgütlenmesi "*Türk Teavün Cemiyeti*" (TTC) olmuştur. Lefkoşa'da 1908 yılında kurulan TTC, üyelerini özel evlerde toplamış ve Kıbrıs Türk toplum ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılması gerekenleri görüşmüştür (Kıbrıs, 2000: 5). TTC kurulduktan kısa bir süre sonra, örgütün İngilizlerin etkisi altında kaldığı iddialarından dolayı bazı üyeler istifa etmiş ve 1908 yılında "*Terakki Kulübü*" adlı yeni bir örgütlenme yapmışlardır (An, 2002: 380). Terakki Kulübü de, tıpkı TTC'de olduğu gibi İngiliz yönetiminin etkisinde olduğu eleştirilerine maruz kalınca bazı üyeler örgütten ayrılmışlar bu seferde "*Hürriyet Kulübü*" adı altında yeniden örgütlenmişlerdir. Her iki örgüt bir yıla yakın birlikte faaliyet gösterdikten sonra Kıbrıs Baş Kadısı Numan Efendi'nin çabalarıyla İngiliz yönetimini destekleyenler dışarıda bırakılmış ve "*Hürriyet ve Terakki Kulübü*" adı altında yeni bir örgüt kurulmuştur (Korkut, 2000: 61). Bu dönemde başlayan Birinci Dünya Savaşı, Kıbrıs Türklerinin siyasi haklarını geri almak ve kamusal görevlerini tekrar kazanmak amacıyla yaptıkları bu girişimlerini olumsuz yönde etkilemiştir.

Birinci Dünya Savaşı, hem Kıbrıs'ın statüsünde hem de Kıbrıs Türk ve Rum toplumlarının gelecek algılarında farklı düşüncelerin oluşmasına da yol açmıştır. Bu düşüncelerin oluşmasını sağlayan en önemli gelişme 1914 yılı sonbaharında yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin, Almanya safında savaşa katılmasını bahane eden İngiliz Hükümeti 5 Kasım 1914 tarihinde Kıbrıs'ı tek tarafı olarak ilhak ettiğini ilan etmiştir (Gürel, 1984: 66). Bu gelişme sonrasında Osmanlı Devleti'nin, savaşın yarattığı koşullardan dolayı etkili bir karşı hamlede bulunmaması Kıbrıs Türklerinin gelecek kaygılarını arttırırken Rumlar ise bu gelişmenin Enosis'e ulaşmak için bir fırsat olduğunu değerlendirmişlerdir. Kıbrıs Türk toplumunda oluşan karamsar durum, savaş sonrasında Anadolu'da başlayan Milli Mücadele ile değişmeye başlamıştır. Kıbrıs Türk toplumu, tüm olumsuz şartlara rağmen Milli Mücadele'yi desteklemiştir (Gazioğlu, 1997a: 190). Ancak Kıbrıs Türkleri Milli Mücadele sonrasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması sonucunda bir kez daha hayal kırıklığı yaşamışlardır. Çünkü Kıbrıs, Lozan Barış Antlaşması'nın 20. maddesi gereğince İngiliz egemenliğine terk edilmiştir (Soysal, 1965: 42-46). Kıbrıs Türkleri, bu durumun yarattığı olumsuz duygulardan kısa sürede kurtulmuşlar ve kendi toplum sorunlarını çözmek için girişimlerini arttırmaya başlamışlardır.

İngiltere, Lozan'dan sonra ilk olarak 1925 yılında Kıbrıs'ı Taç Kolonisi (Soysal, 1964: 157) olarak ilan etmiş ve böylece adada sömürge yönetimini kurmuştur. İngiltere'nin sömürgelerinde uyguladığı sistemin adı "*Kraliyet Koloni*"sidir. İngiliz sömürge sisteminde, Londra tarafından atanan vali tüm siyasi yetkilere sahip olmuştur. Bu

sistemin bir başka unsuru ise valiye yardımcı olmak amacıyla oluşturulan ve sadece danışma görevini yapan “*Yürütme Meclisi*” olmuştur. Kraliyet Kolonisi sisteminin şeklen de olsa demokratik olduğu algısını yaratan kurum ise, ada topluluklarından seçilmiş temsilciler ile İngiliz Sömürge Yönetimi tarafından atanmış kişilerden oluşan “*Kavanin Meclisi*” olmuştur (Akgün, 2012: 77). Kavanin Meclisi’ndeki üye sayısı, ilk kurulduğu 1878 yılından sonra zaman zaman değiştirilmiştir. Son olarak 1925 yılında yapılan değişiklikle Kavanin Meclisi’ndeki üye sayısı şu şekilde düzenlenmiştir: seçilmiş üç Kıbrıs Türk ile on iki Rum üyeye karşılık atanmış yüksek dereceli dokuz İngiliz memur (The Cyprus Gazette, 1925: 249-250). İngiliz Sömürge Yönetimi, Kavanin Meclisi’ndeki Türk ve Rum temsilcilerin ortak bir tavır oluşturmaması için her iki toplumun birleşmesini önleyecek konuları ya oluşturmuş ya da var olan uyumsuzlukları desteklemiştir (Samani, 1999: 74).

İngiliz Sömürge Yönetimi tarafından uygulanan ve “*Böl ve Yönet*” olarak isimlendirilen bu politika İngiltere’nin tüm sömürgelerinde uzun yıllar başarıyla uygulanmıştır. İngiltere, bu politika doğrultusunda, öncelikle sömürgelerinde detaylı demografik araştırmalar yapmış, sömürge toplumları arasında var olan anlaşmazlık konularını tespit etmiş sonrada kendi politikalarını kolaylaştıracak kişiler veya grupları belirlemiştir. İngiltere’nin sömürge politikalarının uygulanmasını kolaylaştıracak olan bu kişiler önce önemli kamusal görevlere getirilmiş daha sonra ise “*Sir, Şövalye*” gibi unvanlarla ödüllendirilmiştir (Akgün, 2012: 76). İngiltere, Kıbrıs’ta da aynı politikayı uygulamış, Rumlar ile Türklerin ortak hareket etmelerini sağlayacak şartların oluşmasını engellenmiş, kendisine yakın olan Türkleri çeşitli vasıtalarla ödüllendirmiştir. Bu kişilere örnek olarak Mehmet Münir verilebilir. İngiliz Sömürge Yönetimi’nde uzun yıllar çok sayıda kamusal görevde bulunan ve Kıbrıs Türk toplumunun hak arama mücadelesini engelleyen Kavanin Meclisi üyesi Mehmet Münir, 28 Ekim 1931 yılında İngiliz İmparatorluk Nişanı (Order of the British Empire-OEB), 1947 yılında ise Sir unvanı verilmek suretiyle ödüllendirilmiştir (An, 1997: 116; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 1947).

İngiltere, adanın yönetimini ele geçirdiği 1878 yılından 1960 yılına kadar olan dönemde idari yapıyı belirlerken kamusal görevleri daha çok kendi vatandaşları ile yerine getirmiş, Kıbrıs Türklerinden kısıtlı oranda faydalanmıştır. Bu durum Kıbrıs Türklerinin kamusal alanda yer almalarını olumsuz yönde etkilemiştir.

2.3. Kıbrıs Cumhuriyeti Dönemi (1960-1963)

İngiltere’nin Kıbrıs’ta kurmuş olduğu sömürge sistemi İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan konjonktürel şartların da etkisiyle zorlanmaya başlamıştır. Rumların Enosis isteklerini 1954 yılından sonra şiddete dönüştürmelerinden kısa bir süre sonra Kıbrıs Türkleri de bundan etkilenmeye başlamıştır. Kıbrıs Türk ve Rum toplumları arasında 1955 yılında başlayan toplumlararası çatışmalar 1958 yılı Ağustos ayında sona ermiştir. Türkiye, İngiltere ve Yunanistan Dışişleri Bakanlarının 1959 yılı Şubat ayında Zürih’te yaptıkları toplantıda sorunun çözümünde uzlaşa sağlanmışlardır. Kıbrıs Sorunu; Türkiye, Yunanistan ve İngiltere Başbakanları ile Kıbrıs Türk ve Rum toplum liderlerinin katılımıyla 1959 yılı Şubat ayında Londra’da yapılan ikinci toplantı sonunda bir “*sürelişine*” de olsa çözüme kavuşmuştur.

Kıbrıs Cumhuriyeti, bir yılı geçen anayasa çalışmalarından sonra 16 Ağustos 1960 tarihinde ilan edilmiş, aynı gün yeni yönetimin rejimi ile siyasal yapısını belirleyen Kıbrıs Anayasa’sı kabul edilmiştir. Anayasa’ya göre, Kıbrıs Cumhuriyeti’nde “*Başkanlık*” rejimi kabul edilmiş, Cumhurbaşkanının Rum, Yardımcısının ise Türk olacağı hükümleştirilmiştir (Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, 1960: 1,3). Anayasa’da, Kıbrıs Türkleri ve Rumlar kurucu unsur olarak kabul edilmiş ve bunların tek bir siyasal yapı içerisinde uyum içinde birlikte yaşamaları amaçlanmıştır (Tamçelik, 2009: 4). Mülkiye’nin kuruluş amaçlarından biri olan bürokrasiye nitelikli “*Amme Memuru*” yetiştirmek hususu da Kıbrıs Anayasa’sında yer almıştır. Kıbrıs Anayasası madde 41’de “*...Amme Görevi; ...Cumhuriyet’in veya bir Cemaat Meclisinin amme hizmetinde, ücreti Cumhuriyet veya bir Cemaat Meclisince kontrol edilen, ücretli herhangi bir görevdir ve herhangi bir amme hükmi şahsındaki veya amme yararına kurulan teşekküllerdeki herhangi bir görevi de içine alır...*” şeklinde tanımlanmıştır (Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, 1960: 41). Anayasa’nın sonraki maddelerinde “*Amme Memurların*” dan da bahsedilmiştir. Örneğin Anayasa Md. 60’da; “*...Bakanlar Kurulunun biri Elen Cemaati ve diğeri de Türk Cemaatine mensup Amme memuru olan iki Kâtipin idaresinde Müşterek Sekretaryası olur...*” ifadesi yer almıştır (Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, 1960: 60).

Kıbrıs Türk gençlerinin çoğunlukla görev aldıkları “*Cemaat Meclisleri*” ile ilgili hükümler Anayasa’nın 86 ilâ 110 maddeleri arasında düzenlenmiştir. Anayasa md. 87 fıkra 3’te Cemaat Meclisleri kararlarına sınırlama getirilmiştir. Bu maddede yapılan düzenlemeye göre Cemaat Meclislerinin alacakları herhangi bir kararın kamu sağlığı, ahlâkı ve yararına olması gerektiği belirtilmiştir (Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, 1960: 87).

Kıbrıs Anayasası'ndaki hükümlerden de anlaşılacağı gibi “*Kamu Hizmeti, Kamu Görevi, Kamu Görevlisi*” gibi kavramlar anayasal hükümler içinde yer almıştır. Önceki dönemlerde Kıbrıs'ta egemen olan İngiltere'nin tekelinde bulunan “*Amme*” kavramı bu kez anayasal bir hak olarak kurucu unsurlara verilmiştir. Bu durum, doğal olarak bu görevleri ifa edecek nitelikli personel yetiştirme ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ömrü üç buçuk yıl sürmüş olsa da nitelikli kamu personeli ihtiyacının bir kısmını Mülkiye'de yükseköğretim gören Kıbrıs Türk gençleri karşılamıştır.

3. KIBRIS TÜRK GENÇLERİNİN MÜLKİYE'DEKİ ÖĞRETİMLERİ

3.1. Kiralama ve Sömürge Yönetimi Dönemi (1884-1960)

Mülkiye, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları kapsamındaki nitelikli kamu personeli ihtiyacını da karşılamak amacıyla 1859 yılında kurulmuştur (Babaoğlu, 2017: 49-51). Mülkiye'nin kuruluşunu takip eden ilk yıllarda çeşitli beklentilerle Anavatan'a göç eden Kıbrıs Türk gençlerinden bazıları öğrenimlerini burada yapmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor şartların yarattığı ortam Mülkiye'de öğrenim gören öğrencilerin durumlarına da yansımıştır. Özellikle II. Abdülhamit döneminde Mülkiye'nin kuruluş amacı olan kamuya nitelikli personel yetiştirmek hedefinden kısmen de olsa uzaklaşmış, Padişah'a sadık bir memur grubunu oluşturma anlayışı hâkim düşünce olmuştur (Babaoğlu, 2017: 277). Bu anlayış Mülkiye'ye seçilen öğrencilerin durumuna da yansımış, Osmanlı bürokrasisinde Sadrazam olarak görev yapan Kıbrıs doğumlu Kamil Paşa'nın dört oğlu da öğrenimlerini Mülkiye'de tamamlamışlardır.

Bu dönemde Kıbrıs Türk gençlerinin Mülkiye ile tanışmaları 1880'li yılların başında olmuştur. Sadrazam Kamil Paşa'nın oğullarının da aralarında olduğu Kıbrıs Türk gençlerinden bazıları öğrenimlerini Mülkiye'de yapmışlardır. Sadrazam Kamil Paşa'nın oğlu Salih Haşmet, 1884 yılında Mülkiye'den mezun olduktan sonra sırasıyla; Foça (1885), Mudanya (1886), Çekmece (1887), Adalar (1888) Kaymakamı olarak hizmet yaptıktan sonra terfi etmiş ve 1889 yılında Gelibolu Mutasarrıfı olarak görevlendirilmiştir. Rahatsızlığından dolayı 1890 yılında bu görevinden ayrılmış ve Rüşumat Emaneti (Gümrükler Genel Müdürlüğü) Muavinliğine atanmıştır. Bu görevde iken 1892 yılında İstanbul'da verem hastalığından hayatını kaybetmiştir. Salih Haşmet; 1886 yılında “*Ülâ*” rütbesinin 2.sınıfına yükseltilmiş, aynı yıl 3'üncü rütbeden “*Mescidi*”, 1887 yılında ise 3.sınıf rütbeden “*Osmani*” nişanları ile taltif edilmiştir (Çankaya, 1954: 168).

Sadrazam Kamil Paşa'nın bir diğer oğlu olan Ahmet Şevket Bayur ise 1884 yılında Mülkiye'den mezun olduktan sonra Ticaret Nezareti Tercüme-i Fünun Kalemî Kâtipliğine tayin edilerek kamu hizmetine girmiş, bu görevde bir süre bulunduktan sonra 1885 yılında Yafa Kaymakamı olarak görevlendirilmiş 1886 yılında ise Harbiye Nezareti'nde çalışmaya başlamıştır. Ziraat Bankası'nın 1888 yılında kurulması üzerine Genel Müdür Yardımcılığına atanmış ve bu görevde 10 yıl hizmet ettikten sonra 22 Ağustos 1908 tarihinde Genel Müdürü olarak görevlendirilmiştir. Ziraat Bankası Genel Müdürlüğündeki görevini tamamladıktan sonra 1 Kasım 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisi (BMM) Hükümeti tarafından emekliye sevk edilmiştir. Ahmet Şevket Bayur, kamu hizmeti sırasında 1906 yılında “*Ülâ*” rütbesinin 1'inci sınıfına yükseltilerek taltif edilmiştir (Çankaya, 1954: 176).

Kıbrıs müderrislerinden Mahmut Haşim Efendi'nin oğlu olan Abdullah Nuri Saltık da öğrenimini Mülkiye'de tamamlamıştır. Abdullah Nuri Saltık; Kıbrıs Rüştiyesinde orta, Mülkiye İdadî kısmında lise eğitimini tamamladıktan sonra 1886 yılı Ağustos ayında yüksek kısımdan mezun olmuştur. Nuri Saltık, mezuniyet sonrasında 28 Eylül 1896'da İzmir Vilayeti Ma'yyet memurluğunda görev yapmaya başlamış, kaymakamlık stajını tamamladıktan sonra ise sırasıyla; Gördes (1897), Menemen (1898), Kula (1888), Fethiye (1899) ve Bayındır (1899) Kaymakam Vekilliği görevlerini ifa ettikten sonra Kaymakamlığa terfi etmiştir (Çankaya, 1968-1969a: 637-638).

Bir başka Mülkiye mezunu olan Mehmet Nazım 1873 yılında Lefkoşa'da doğmuştur. Kıbrıs dava vekillerinden Hacı Hafız Kamil Efendi'nin oğlu olan Mehmet Nazım; Kıbrıs Rüştiyesi'nde orta, Mülkiye İdadisi'nde lise eğitimini tamamladıktan sonra 1897 yılında Mülkiye'den mezun olmuştur. Mehmet Nazım, Mülkiye'den mezun olduktan sonra 1897 yılında İzmir Vilayeti Ma'yyet memurluğuna tayin edilerek kamu hizmetine girmiştir. Buradaki görevi sırasında çok sayıda ek görevler yapan Mehmet Nazım, 1901-1903 yılları arasında Gördes Kaymakam Vekili olarak çalışmıştır. Kaymakam Vekili Mehmet Nazım bu görevi sırasında stajını bitirmiş asaleten Kaymakamlığa terfi etmiştir. Mehmet Nazım sonraki yıllarda sırasıyla; Soma (1903), Menlik (1905),

Petriç (1907), Anamur (1910), Lapseki (1914), Gönen (1915) ve Gediz (1915)'de kaymakamlık yapmıştır (Çankaya, 1968-1969a: 734).

Mülkiye mezunu Kıbrıs Türklerinden en bilineni şüphesiz ki Hüseyin Fatih Güvendiren'dir. Askeri memur emeklisi Şükrü Bey'in oğlu olan H. Fatih Güvendiren 1873 yılında Lefkoşa'da doğmuştur. Lefkoşa Rüştüyesi'nde orta, Mülkiye İdadisi'nde lise eğitimini tamamladıktan sonra Ağustos 1897 yılında yüksek kısımdan mezun olmuştur. H. Fatih Güvendiren, Mülkiye'den mezun olduktan sonra 1897 yılı Kasım ayında Cezayir Bahri Sefid Vilayet memurluğuna tayin edilerek kamu hizmetine başlamış, bu görevde iken stajını tamamlamış ve kaymakamlığa terfi etmiştir. Fatih Güvendiren kaymakam olarak; Halep/Rumkale (1900), Menbiç (1902), Kosova (1906), Harım (1907), Manastır (1909), Edirne (1910), Kilis (1911), İskenderun (1913)'da kamu görevi yaptıktan sonra mutasarrıflığa terfi ettirilmiştir. Mutasarrıf olarak; Cebeli Bereket (1915), Akka (1916), Niğde (1917), Antalya (1918), Balıkesir (1918) ve Eskişehir (1919)'de kamu hizmetinde bulunmuştur. Balıkesir Mutasarrıfı iken Milli Mücadele'ye katılmıştır. Eskişehir Mutasarrıfı iken Ali Fuat Cebesoy Paşa ile iş birliği yaparak İngiliz birliklerinin Eskişehir'den uzaklaştırılmasında önemli rol oynamıştır. H. Fatih Güvendiren, 1921 yılında BMM Dâhiliye Vekâleti Vilayetler Genel Müdürlüğü'ne atanmış daha sonra Kırşehir Mutasarrıfı olarak görevlendirilmiştir. Bu görevden sonra atandığı Kastamonu Valiliği sırasında Şapka İnkılabı'nın şehirde kabul görüp Türkiye'ye öncülük etmesinde önemli rol oynamıştır. H. Fatih Güvendiren, 24 Haziran 1933'te Şürayı Devlet azalığına seçilmiş, Kasım 1933'de ise yaş haddinden emekliye sevk edilmiştir. H. Fatih Güvendiren aynı yıl Aralık ayında Trabzon mebusluğuna seçilmiş, 5 ve 6'ncı dönemlerde ise Bursa mebusluğu görevinin ifa etmiş, 1948 yılı Temmuz ayında yapılan seçimlerde başarılı olamayınca mebusluğu sona ermiş, 27 Eylül 1955 tarihinde Ankara'da hayatını kaybetmiştir. M. Kemal Atatürk tarafından "*Güvendiren*" soyadı verilen Hüseyin Fatih, Milli Mücadeledeki hizmetlerinden dolayı "*Beyaz Şeritli İstiklal Madalyası*" ile taltif edilmiştir (Çankaya, 1968-1969b: 738-739).

Osmanlı döneminde Mülkiye'den mezun olan diğer Kıbrıs Türklerinin isimleri ve mezuniyet yılları ise şöyledir: Ali Sefa Seyhanlı (1897), Mehmet Münip Bayur (Sadrazam Kamil Paşa'nın oğlu) (1899), Mehmed Şem'i Ünal (1899), Mahmud Nedim (Sadrazam Kamil Paşa'nın oğlu) (1902) (Çankaya, 1968-1969b: 741-943).

Kıbrıs Türk gençleri, bir yandan adanın siyasi geleceğinin belli olmaması diğer yandan ise Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu savaş koşullardan dolayı uzun yıllar Mülkiye'deki öğrenimlerine devam etmemişlerdir. Kıbrıs, Lozan Barış Antlaşması ile İngiltere'ye terk edilince de bu durum devam etmiştir. Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra 9 bin 327 Kıbrıs Türk'ü Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını tercih ederek adadan ayrılmıştır (Zafer, 2008: 212). Kıbrıs Türk gençleri, Türkiye'de yükseköğretim yapmaya yönelik iradelerini bu gelişmelerden sonra uzun yıllar ertelenmek durumunda kalmışlardır. İkinci Dünya Savaşı öncesi ve esnasında Kıbrıs Türk gençlerinden bazıları Türkiye'deki hukuk ve tıp fakültelerinde yükseköğretim yaparlarken Mülkiye bu tercihler arasında olmamıştır (Yaşın, 1997: 204).

İngiltere, İkinci Dünya Savaşı devam ederken Kıbrıs'ın geleceği ile ilgili bazı kararları yürürlüğe sokmuş ve 1941 yılında Rumların Çalışan Halkın İlerici Partisi (Anorthotikon Komma Ergazomenou Laou/AKEL)'ne (Kranitionis, 1985: 8) izin vermiş, 1943 yılında ise Kıbrıs Türklerinin ilk siyasi örgütlenmeleri olan Kıbrıs Adası Türk Azınlığı Kurumu (KATAK)'ın oluşumunu desteklemiştir (Milli Arşiv Araştırma Dairesi (MAAD), FCO 141-2828-73: 25). İngiltere, bu gelişmeye paralel olarak İkinci Dünya Savaşı sonunda yürürlüğe giren Birleşmiş Milletler (BM) Antlaşması 1'inci Bölüm 2'nci madde 2'nci fıkrası gereğince sömürge toplumlarına kendi geleceklerini belirleme hakkı anlamına gelen "*Self Determinasyon*" ilkesi doğrultusunda (Birleşmiş Milletler Antlaşması, 1945: 5) olmak üzere bazı politikaları yürürlüğe sokmuştur. Bu kapsamda Kıbrıs'a özerk bir yönetim getirilmesi planlanmış ve ada toplumlari bu doğrultuda şekillendirilmeye başlanmışken Türkiye'de yükseköğretim yapmak isteyen Kıbrıs Türk gençlerine de bazı kolaylıklar sağlanmıştır (MAAD, 1946). Bu durum Kıbrıs Türk gençlerinin Mülkiye'de yükseköğretim yapma süreçlerini tekrar başlatmıştır.

3.2. Kıbrıs Cumhuriyeti Dönemi (1960-1969)

İngiltere, Kıbrıs'taki siyasi sistemi değiştirme yönelik girişimlerini 1955 yılından sonra hızlandırmıştır. Ancak bu gelişme, adada başlayacak toplumlararası çatışmaları önleyememiştir. Kıbrıs'ta 1955 yılında başlayan toplumlararası çatışmalar 1958 yılı Ağustos ayında sona ermiştir. Kıbrıs Türk ve Rum toplum temsilcileri arasında Zürih ve Londra'da yapılan görüşmelerde uzlaşa sağlandıktan sonra Kıbrıs Cumhuriyeti 16 Ağustos 1960 tarihinde ilan edilmiştir. Kıbrıs Cumhuriyeti'ni oluşturan Türk ve Rum toplumlari devletin kurucu unsuru olarak belirlenmiştir.

Kıbrıs Türk gençlerinden bazıları bu gelişmelerin yaşandığı 1957 yılından itibaren yükseköğretimleri için Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF)²'ni tercih etmeye başlamışlardır. Kıbrıs Türk gençleri, Türkiye'deki emsallerinden farklı olarak, herhangi bir seçme sınavına girmemişler kendilerine tanınan kontenjan hakkını kullanarak SBF'ye kayıt yaptırmışlardır (Bozkurt, 2019: Mağusa). Bu dönemde SBF'ye kayıt yaptıran; Özdemir Özgür, Özer Koray, İsmet Kotak ve İsmail Bozkurt uzun yıllar sonra Mülkiye'de öğretime başlayan ilk Kıbrıs Türk gençleri olmuştur.

Özdemir Özgür, 1929 yılında Baf'ta doğmuş, 1955 yılında Kıbrıs Türk Lisesi'nde orta öğretimini tamamladıktan sonra 1957 yılında SBF'ye kayıt yaptırmıştır (Çankaya, 1969-1970: 4132). Özgür SBF'den mezun olduktan sonra 1963'te başlayan toplumlararası çatışmalardan sonra Kıbrıs Türk direniş hareketine katılmamış, Rum yönetimine hizmet etmeyi tercih etmiştir (Bozkurt, 2019: Mağusa).

Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne 1957 yılında kayıt yaptıran bir diğer Kıbrıs Türk genci ise Özer Koray olmuştur. Özer Koray, 1939 yılında Omorfo (Güzelyurt)'da doğmuş, 1957 yılında Lefkoşa İngiliz Lisesi'nde orta öğrenimini bitirdikten sonra yüksek tahsilini SBF'de tamamlamıştır. Özer Koray mezun olduktan sonra Kıbrıs'ta Cumhurbaşkanı Muavinliği Siyasi İrtibat Dairesinde İrtibat memurluğu görevinde bir süre çalıştıktan sonra müsteşarlığa kadar yükselmiş; Kıbrıs Mülkiyeliler Birliği Başkanlığı, Kıbrıs Türk İktisadi Araştırmalar Kurulu üyeliği ve Kıbrıs Çetinkaya Spor Kulübü Yönetim Kurulu üyeliği görevlerini yapmıştır (Çankaya, 1969-1970: 4133). Özer Koray 1963 yılı Aralık ayında başlayan toplumlararası çatışmalardan sonra Erenköy'deki Kıbrıs Türk direniş hareketine katılmıştır (Keço, 2019: Girne).

Bu dönemde SBF'de yükseköğretim yapan bir diğer Kıbrıs Türk genci ise İsmet Kotak olmuştur. İsmet Kotak, 23 Şubat 1939'da Mağusa'da doğmuş, 1957 yılında Namık Kemal Lisesi'nde orta öğretimini 1962 yılında ise SBF'de yükseköğretimini tamamlamıştır. Kotak, SBF'den mezun olduktan sonra Mağusa Türk Kooperatif Bankası Müdürlüğünde görev yapmıştır. Bu görevi esnasında "Bozkurt" ve "Zafer" gazetelerinde köşe yazarlığı yapmış, Mağusa'da yayın yapan "Canbulat" radyosunda haber programı sunmuştur (Çankaya, 1969-1970: 4277).

Bu dönemde SBF'ye kayıt yaptıran Kıbrıs Türk gençlerinden bir diğeri ise İsmail Bozkurt olmuştur. İsmail Bozkurt, 24 Şubat 1940 yılında Larnaka'nın Aytoto/Boğaziçi köyünde doğmuş, orta öğretimini Mağusa'daki Namık Kemal Lisesi'nde tamamlamıştır. İsmail Bozkurt, henüz lise eğitimi sırasında iken 1955 yılı yaz ayında Kıbrıs'ta başlayan toplumlararası çatışmalarda Türk direniş hareketine katılmıştır. İsmail Bozkurt, liseyi bitirdikten sonra kaydolduğu SBF'den 1962 yılında mezun olmuştur. İsmail Bozkurt, mezuniyet sonrası adaya dönmüş ve Kıbrıs Cumhuriyeti Sosyal İşler ve Belediye İşleri Dairesi'nde "Belediyeler Müfettişi" olarak kamu hizmetine başlamıştır. Rumların, 21 Aralık 1963 tarihinde başlattıkları saldırılar sonrasında Kıbrıs Türk direnişine katılmış ve 27 Şubat 1964 tarihinde halen Kıbrıs'ın güneyinde yer alan Geçitkale/Köfünye bölgesine gizli yollardan geçmiş ve buradaki Kıbrıs Türk savunmasının komutasını üstlenmiştir. "Eti" koduyla (Bozkurt, 2017: 108) Geçitkale'de TMT Komutanı olarak görev yapan İsmail Bozkurt, Kıbrıs'taki toplumlararası çatışmaların durduğu 1968 yılı Ocak ayında mücahitlikten terhis olmuştur. İsmail Bozkurt, kurucu üyesi olduğu "Kıbrıs Mülkiyeliler Birliği"nin 1963 yılındaki ilk toplantısında Başkan olarak seçilmiştir (Bozkurt, 2019: Mağusa; Çankaya, 1969-1970: 4233-4234).

Bu dönemde SBF'de yükseköğretim yapan diğer Kıbrıs Türk gençleri ile mezun olduğu yıllar ise şöyledir: Mehmet Şahoğlu (1962), Mustafa Güryel (1962), Ahmet Nazif Borman (1963), Peker Mustafa Turgut (1963), Cemal Altınay (1963), Abdülkerim Karamanoğlu (1963), Âmil Rıza (1963), Onur Nazif Borman (1963), Erol Tunaboylu (1963), Aylan Mustafa (1964), Besim Girgin (1964), Ümit Nusret (1964), Feride İzzet (1966), Ergün Aziz (1966), Tolgay Esad (1966), Rıza Erdil Nami (1966), Güner Özada (1966), Atay Cangöz (1967), Remzi Bayram Altay (1967), Mustafa Ali Dede (1967), Kani Abdullah (1967), Mehmet Ahmet (1967), Metin Münir (1967), Teoman Hüseyin (1966), Ergün Aziz (1966), Erdal Tevfik Camgöz (1968), İbrahim Hüseyin Bozkurt (1968) ve İlkay Kamil (1971) (Bozkurt, 2017: 54; Çankaya, 1969-1970: 4278-4764; Keço, 2019: Girne).

Kıbrıs Sorununun en buhranlı dönemi olarak nitelendirilebilecek 1955-1963 arasındaki yıllar, yükseköğretimini SBF'de yapan veya tamamlayan Kıbrıs Türk gençlerinin kamu hizmetine girme süreçlerini olumsuz etkilemiştir. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurucu unsurlarından olan Kıbrıs Türk toplumunu yok etmeyi amaçlayan 1963 yılı Aralık ayındaki Rum saldırıları sonrasında anayasal düzen ortadan kalkmış ve Kıbrıs Türkleri siyasi yönetimden dışlanmışlardır. Bu tarihten sonra Kıbrıs'ın tamamını temsil ettiğini ileri süren ve bu konuda uluslararası kamuoyunu da ikna etmeyi başaran Cumhurbaşkanı Makarios III, Rumların saldırılarını BM'de anlatmak amacıyla

² Mülkiye'nin ismi 1935 yılında çıkarılan kanunla Siyasal Bilgiler Okulu olmuştur (S.B.O., 1935).

New York'a giden Kıbrıs Türk Cemaat Meclis Başkanı Raif Rauf Denktaş'ın adaya girişini bile yasaklanmıştır (Denktaş, 2008: 241; Gazioğlu, 2004: 22).

Kıbrıs Türk toplumunu ortadan kaldırmaya yönelik başlayan bu saldırılar, Türkiye ve İngiltere 'de yükseköğretim gören öğrencilerin adaya gelerek Kıbrıs Türk toplum direnişine katılmalarına yol açmıştır. Aslında Kıbrıs Türk gençleri, 1958 yılından itibaren Kıbrıs Türk toplum direniş hareketinin içinde yer almışlardır. İsmail Bozkurt eserinde; SBF'ye yeni kayıt yaptırdığı 1958 yılı Eylül ayında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde öğrenci olan Aydın Sami (Samioğlu)'nin, Ankara Zir Vadisindeki TMT kamplarına katılmaları konusunu kendilerine ilettikten sonra SBF yükseköğretimini yapan Nazif Borman ile birlikte bu kampa katıldıklarını belirtmiştir (Bozkurt, 2017b: 18). Kıbrıs Sorununun ilk yıllarında yapılan bu girişim sonraki dönemde yaşanacak çatışmaların çok önceden hissedildiğinin işareti olarak değerlendirilebilir.

Söz konusu dönemde İngiltere'deki Kent Üniversitesinde yükseköğretim yapan ancak Kıbrıs Türklerine yönelik saldırıların başlaması üzerine buradaki eğitimini yarıda bırakarak Kıbrıs'a gelen ve Erenköy direnişine katılan Kutlay Keço, SBF'den mezun olan veya halen SBF'de yükseköğretim gören yapan bazı gençlerin Erenköy'de görev aldıklarını belirtmiştir. Erenköy'de 1964 yılı baharından itibaren başlayan ve 2 yıl boyunca devam eden Kıbrıs Türk direnişine katılan 21 SBF'li Kıbrıs Türk gencinin isimleri ise şöyledir: Ahmet Nazif Borman, Tolgay Ali Esat, Teoman Hüseyin, Metin Münür, Teoman Senai, Ergün Aziz, Rıza Erdil Nami, Mustafa Ali Dede, Erdal Camgöz, Ergün Sever, Gökmen Daniş, Kani Aktolgalı, Mehmet Ayder, Ahmet Altan Kamil, Zihni Halilhan, Alaeddin İbrahim, Ali Siyasi, Esat Sait, Tansel İnanç, Mehmet Erver ve İlkey Kamil (Camgöz, 2008: 429-444; Keço, 2019: Girne).

Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde yükseköğretim yapmayı tercih eden Kıbrıs Türk gençlerinin büyük çoğunluğu erkek olmasına rağmen az sayıda Kıbrıs Türk kadını da yükseköğretimi burada yapmıştır. Onur Borman (1963), Aylan Mustafa (1964) ve Feride İzzet (1966) bu kişilere örnek olarak verilebilir. Feride İzzet mezuniyetinden sonra aynı fakültede yüksek lisans öğrenimine devam etmiş, Onur Borman ise yine SBF mezunu olan Nazif Borman'la evlendikten sonra Kıbrıs'a dönmüş ve kamu görevinde çalışmıştır (Çankaya, 1969-1970: 4624,4386, 4470).

4. MÜLKİYE'DEKİ ÖĞRENİM SÜRECİNİN KIBRIS TÜRK TOPLUMUNUN DEVLETLEŞME SÜRECİNE ETKİLERİ (İSMAİL BOZKURT'UN DENEYİMLERİYLE)

İsmail Bozkurt, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Kıbrıs'ta yaşanan birçok olaya ya şahitlik etmiş ya da bizzat içinde bulunmuş Kıbrıs Türklerindedir. Bozkurt'un biyografisiyle SBF'deki öğrenimine dair kısa bilgiler önceki kısımda verilmiştir. Bu kısımda daha çok SBF'deki öğrenimi sırasında yaşadığı önemli olaylar ile mezuniyet sonrasında karşılaştığı sorunlar ve bunların üstesinden gelmek için yaptığı mücadelelerden bahsedilecektir. İsmail Bozkurt daha lise yıllarında iken Kıbrıs Türk direniş hareketine katılmış, adada 1955 yılında başlayan toplumlararası çatışmaların yıkıcı etkilerini yakından hissetmiştir. Bozkurt, 1958 yılında lise eğitimini tamamladıktan sonra hukuk fakültesine kayıt olmayı planlarken bir yıl önce SBF'ye kayıt yaptıran bir başka Kıbrıs Türk genci İsmet Kotak'la karşılaşması onun bu okula kayıt yaptırmasını sağlamıştır. İsmet Kotak'ın, SBF'den mezun olanların fark dersleri vermeleri halinde Hukuk Fakültesinden de mezun olabilecekleri yönünde verdiği bilgiye binaen Bozkurt 1958 yılı Eylül ayında SBF'ye kayıt yaptırmıştır (Bozkurt, 2019: Mağusa).

İsmail Bozkurt, SBF'nin birinci sınıfını bitirdiği 1959 yılı Temmuz ayında Ankara'nın Ayaş ilçesi yakınlarındaki Zir Köyü'nde TMT'nin askeri eğitim kampına katılmıştır. İsmail Bozkurt'la birlikte SBF öğrencisi Nazif Borman'da aynı kampta üç haftalık askeri eğitime tabi tutulmuştur (Bozkurt, 2017b: 20). Bu dönemde Kıbrıs Sorununu geçici olarak bitiren Zürih ve Londra Antlaşmalarının Taksim'i³ gerçekleştirilmemesinden dolayı SBF'de öğrenim gören Kıbrıs Türk gençleri bu antlaşmalara tepki göstermişler ancak söz konusu antlaşmaların Enosis'i de içermemesinden dolayı sessiz kalmayı tercih etmişlerdir (Bozkurt, 2019: Mağusa).

O dönemde SBF'de yapılan sınavlar hakkında bir ayrıntının burada vurgulanması önemli olacaktır. Bozkurt'un da öğrenci olduğu 1958-1962 yıllarında SBF'de yapılan sınavlarda günümüzdeki uygulamalardan farklı bir yöntem izlenmiştir. Dönem sınavlarında; öğrenciler tek tek sınıflara alınmış, dersin hocası tarafından her bir öğrenciye ayrı sorular sorulmuş, öğrenci soruların cevaplarını yazarken bir başka öğrenci sınıfa alınmış ve önceden sınav

³ Türkiye Hükümeti'nin Kıbrıs Sorununun çözümü amacıyla ileri sürdüğü ve adanın Türkler ve Rumlar tarafından paylaşılmasını öngören tezdur.

giren öğrencilere sorulanlardan farklı sorular yöneltilmiştir. Sınav sonrasında cevaplar aynı anda değerlendirilmiş, bu değerlendirme sırasında cevap kâğıdına yazdığı hususlarla ilgili öğrenciden açıklayıcı bilgiler istenmiş, sınavda alınan not öğrenciye anında söylenmiştir. Bu tarz sınavlarda konuya tam olarak hâkim olamayan öğrencilerin başarılı olamayacağı göz önüne alındığında SBF'deki öğrencilerin başarılı olmak için o dönemde de çok yoğun çalıştıkları söylenebilir (Bozkurt, 2019: Mağusa).

Siyasal Bilgiler Fakültesi öğrencisi olan Kıbrıs Türk gençleri, Kıbrıs'ı arkadaşlarına tanıtmak ve ortak hareket etmek amacıyla kendi aralarında örgütlenmişlerdir. “*Siyasal Bilgiler Fakültesi Kıbrıslı Öğrenciler Derneği*” adı altında 1962 yılında kurulan bu örgüte Mülkiye’de öğrenci olan 40’a yakın Kıbrıs Türk genci üye olmuştur. Siyasal Bilgiler Fakültesi Kıbrıslı Öğrenciler Derneği’nin tüzüğü hazırlandıktan sonra yapılan ilk başkanlık seçimlerini İsmail Bozkurt kazanmıştır. Dernek etkinlikleri kapsamında konferanslar düzenlenmiş, Rumların Kıbrıs’ta yaptığı hukuk dışı girişimleri protesto etmek amacıyla yürüyüşler düzenlenmiştir. Dernek Kıbrıs Türk liderlerinin Ankara’da buldukları günleri yakından takip etmiş ve onları SBF’ye davet ederek konferanslar vermiştir. Derneğin düzenlediği konferanslardan ilki 1962 yılında yapılmıştır. Kıbrıs hakkında görüşmeler yapmak amacıyla Ankara’ya gelen Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük, SBF’de verdiği konferansta Kıbrıs’taki gelişmeleri anlatmıştır. Dernek bu faaliyetlerine ilave olarak, etkinliklerini duyurmak ve diğer öğrencileri Kıbrıs konusunda bilgilendirmek amacıyla “*Abohor*” adlı bir duvar gazetesi de çıkarmıştır. Kıbrıs’ta 1963 yılı sonunda başlayan toplumlararası çatışmalar derneğin etkinliğini kaybetmesine de yol açmıştır (Bozkurt, 2019: Mağusa).

Kıbrıs Türk siyasi hayatında çok önemli görevler üstlenen İsmail Bozkurt, bitirme tezini Kıbrıs Anayasası üzerine yapmıştır. İsmail Bozkurt, bitirme tezinin sonuç kısmında; mevcut anayasanın hassas dengeler üzerine tesis edildiğini, Kıbrıs’ta anayasal hükümlerin uygulanabilmesi için Türk ve Rum taraflarının tutum ve görüşlerinin iyi niyet üzerine inşa edilmesinin zorunluluğunu ifade etmiştir (Bozkurt, 2019: Mağusa). İsmail Bozkurt, SBF’den mezun olduğu 1962 yılında Lefkoşa Türk Belediyesi’nde “*Müfettiş*” olarak görevlendirilmiş ve kamu hizmetine başlamıştır. Burada bir detayı vurgulamak gereklidir. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan ve aynı zamanda Milliyet gazetesinde de muhabir olarak çalışan Lefkoşa Belediyesi Sosyal İşler ve Kültür Dairesi Müdürü Ömer Sami Coşar⁴, İsmail Bozkurt’un Mülkiye mezunu olduğunu öğrendikten sonra sorgusuz sualsiz bu görevi kendisine vermiş, hatta tüm imza yetkilerini de devretmiştir. İsmail Bozkurt, göreve başlar başlamaz ilk iş olarak SBF’deki öğrenimi sırasında edindiği bilgilerle çalışma esaslarını içeren tüzük ve yönetmelikleri hazırlamış hatta Daire’nin bütçesini de oluşturmuştur (Bozkurt, 2017 a: 22-23).

İsmail Bozkurt, SBF’den mezun olduktan hemen sonra kamu görevine getirildiği bu dönemde 21 Aralık 1963 tarihinde Rum saldırıları başlamıştır. Tarihe “*Kanlı Noel*” olarak da geçen bu saldırılar Kıbrıs’taki anayasal düzeni ortadan kaldırmış ve toplumlararası çatışmaların tekrar başlamasına sebep olmuştur. Bu gelişme Kıbrıs Türk gençlerinin toplum direnişine katılmalarına yol açmıştır. İsmail Bozkurt, Kıbrıs’ta başlayan toplumlararası çatışmalar sonrasında TMT saflarında “*Mücahit*” olarak görev almış ve Larnaka kazasına bağlı Geçitkale/Köfünye’de “*Kovan Beyi*” olarak toplum direnişine katılmıştır. Bozkurt, SBF’deki öğrenimi esnasında kazandığı tüm birikimlerini mücahit görevini yaparken de kullanmıştır. İsmail Bozkurt, Mücahit Komutanı olarak görev yaptığı Geçitkale’de ilk iş olarak örgüt yapısını oluşturmuş, bir bakıma emir komuta birliğini tesis etmiş, “*Disiplin Kuralları*” başlığıyla hukuki bir düzenleme yapmış, vergilendirme sistemini hayata geçirmiş, hatta eğitim öğretim faaliyetlerinin aksamaması için bölgede görev yapan mücahitlerden öğretmen veya üniversite öğrencisi/mezunu olanlardan istifade ederek okul açma girişiminde bulunmuş ve bir bakıma “*Kamu Düzenini*” oluşturmaya çalışmıştır (Bozkurt, 2017 b: 132-133). Bunlara ilave olarak bölge halkının bilgilendirilmesi ve morallerinin yüksek tutulması amacıyla “*Mücahit*” adlı haftalık bir gazete de çıkarmıştır (Bozkurt, 2017b: 198, 223, 239, 268; Bozkurt, 2019: Mağusa).

İsmail Bozkurt, SBF’de öğrenim gören kardeşi İbrahim’den uzun zamandır haber alamamanın kaygısını yakından hissettiği 1964 yılı Şubat ayında hoş bir sürprizle karşılaşmıştır. Kıbrıs’ta 21 Aralık 1963 tarihinde yaşanan Rum saldırılarından sonra Zir Köy’de askeri eğitime tabi tutulan İbrahim Bozkurt⁵, 27 Şubat 1964 tarihinde Kıbrıs’a gelmiş ve abisiyle birlikte toplum direnişine aktif olarak katılmıştır (Bozkurt, 2017b: 335). Kıbrıs’ta toplumlararası çatışmalar 1967 yılı sonbaharında sona ermiştir. Rum ve Yunan askeri birliklerinin 15 Kasım 1967 tarihinde

⁴ 1964 yılı Temmuz ayı son günü R. Raif Denктаş, E. Albay Rıza Vuruşkan ile birlikte Erenköy’e tekneyle çıkan grubun içinde yer almış ve Rumların 8 Ağustos 1964’te yaptıkları Erenköy saldırılarına şahitlik etmiştir.

⁵ İbrahim Bozkurt, 2 yıl boyunca Kıbrıs Türk direniş hareketine aktif olarak katıldıktan sonra 30 Mart 1966 tarihinde Ankara’ya geri dönmüş ve yarım bıraktığı SBF’deki yükseköğretime devam etmiştir (Bozkurt, 2019: Mağusa).

Geçitkale/Köfünye'ye yaptıkları saldırılardan sonra Türkiye'nin sert tepkisi sonrasında adada görevli Yunan askeri birliklerinin büyük kısmı Yunanistan'a geri dönmüşlerdir (Papageorgiu, 1996: 16-19). Bu gelişme, Kıbrıs Sorununun çözümüne yönelik müzakerelerin başlamasına yol açmış ve Kıbrıs Türk Geçici Yönetimi'nin kurulmasını sağlamıştır.

İsmail Bozkurt, bu gelişme sonrasında 1968 yılında mücahitlikten terhis olmuş ve kamu görevine geri dönmüştür. Bozkurt, 1970 yılında yapılan seçimler sonucunda aktif siyasete girmiş ve Kıbrıs Türk Geçici Yönetim Meclisi'nde görev almıştır. Kıbrıs Türk Cemaat Meclisi Başkan R. Rauf Denktaş'ın 1973 yılında Cumhurbaşkanı Yardımcısı ve Geçici Türk Yönetimi Başkanı olarak seçilmesinden dolayı boşalan Başkanlık makamı için yapılan seçimi İsmail Bozkurt kazanmış ve Kıbrıs Türk toplum sorunlarıyla doğrudan ilgili olan bu kurumun başına geçmiştir. Ancak bu durum fazla sürmemiştir. Nikos Sampson'un 15 Temmuz 1974 tarihinde Cumhurbaşkanı Makarios III'e karşı yaptığı darbe girişimi Kıbrıs'ta yaşanacak olan yeni gelişmelerin kapısını açmıştır. Türkiye, Zürih ve Londra Antlaşmalarının sağladığı "Garantör" hakkını kullanarak 20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs'a askeri harekât yapmıştır. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Kıbrıs'taki anayasal düzeni tekrar sağlamak amacıyla yaptığı harekâttan yaklaşık 6 ay sonra Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD) ilan edilmiştir. Bu gelişme sonunda Kıbrıs ikiye bölünmüş kuzeyde KTFD güneyde ise Kıbrıs Cumhuriyeti'ni temsil ettiğini iddia eden Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) yer almıştır.

Kıbrıs Türk Federe Devleti ilan edildikten hemen sonra anayasa hazırlama çalışmaları başlamıştır. İsmail Bozkurt'un da içinde olduğu Anayasa Hazırlama Komitesi'nde Türkiye'den davet edilen aynı zamanda SBF'de anayasa hukuku dersi veren Abdullah Şeref Gözübüyük de yer almıştır. Anayasa hazırlama çalışmaları sırasında yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Tartışmalar daha çok "Tek Adam" rejimi yaratacak hususların ana metnin içinde yer almaması ile İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinde ifade edilen temel hak ve özgürlüklerin sağlanması konusunda yaşanmıştır. İsmail Bozkurt, taslak metine yönelik eleştiri ve önerilerini madde madde olacak şekilde yazmış ve Meclis Genel Kurulu'na vermiştir. Önerilerin neredeyse tümü kabul edilmiş ve sonuçta uzlaşma ile Kıbrıs Türk Federe Devleti Anayasası yapılarak halkoylamasına sunulmuştur (Bozkurt, 2019: Mağusa).

Kurucu Meclis tartışmaları, o dönem KTFD'de var olan siyasi oluşumu da etkilemiş ve partileşmeyi getirerek çoğulcu demokratik yapıya geçişi hızlandırmıştır. Bu bağlamda İsmail Bozkurt ve arkadaşları, 4 Ağustos 1975'te, dönemin ilk siyasi partisi olarak Halkçı Parti'yi kurmuşlardır. Ardından 11 Ekim 1975'te KTFD Cumhurbaşkanı R.Rauf Denktaş'ın önderliğinde Ulusal Birlik Partisi (UBP) kurulmuştur. Kısa bir süre sonra Halkçı Parti'de başlayan hizipleşme yeni bir partinin doğuşunu hızlandırmıştır. İsmail Bozkurt ve arkadaşlarının girişimiyle kurulan ve sosyal demokrat ilkeleri benimseyen Toplumcu Kurtuluş Partisi (TKP) 18 Mart 1976 tarihinde siyasi hayatına başlamıştır. Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kurulmasından sonraki ilk seçimler 1976 yılında yapılmıştır. Seçimlerde R.Rauf Denktaş'ın partisi UBP mecliste çoğunluğu sağlarken, İsmail Bozkurt'un partisi TKP ana muhalefet görevini üstlenmiştir. İsmail Bozkurt, TKP'de uzun yıllar Genel Sekreterlik yapmış, 1983 yılında ise Genel Başkan seçilmiştir (Bozkurt, 2019: Mağusa).

Kıbrıs Türk siyasi hayatında bu gelişmeler yaşanırken bir yandan da Kıbrıs Sorununun çözümüne yönelik müzakereler devam etmiş ancak herhangi bir gelişme sağlanamayınca İsmail Bozkurt'un da içinde yer aldığı KTFD Meclisi 15 Kasım 1983 tarihinde bağımsızlığını ilan ederek Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) adını almıştır. İsmail Bozkurt, 1990 yılında muhalefet partilerinin ortak adayı olarak katıldığı Cumhurbaşkanlığı seçimini kaybedince aktif siyasetten çekilmiştir.

İsmail Bozkurt'un Kıbrıs Türk siyasi hayatında üstlendiği görevler şöyledir: 1970 – 1990 arasında 4 dönem milletvekilliği, 1973-75 arasında Türk Cemaat Meclisi Başkanlığı, 1975-76 ve 1983-85'te Kurucu Meclis üyelikleri, 1983 – 1987 arasında Toplumcu Kurtuluş Partisi Genel Başkanlığı ve bu sıfatla Ana Muhalefet liderliği, 1985-86 arasında KKTC Turizm ve Kültür Bakanlığı.

Siyasal yaşamında Kıbrıs Türk Halkı'nın çok partili siyasi hayata geçmesinde, Anayasa da dâhil olmak üzere birçok yasanın yapılmasında etkin görev alan İsmail Bozkurt; 1995-2002 yılları arasında Doğu Akdeniz Üniversitesi bünyesinde, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi'nin başkanlığını, "Kıbrıs Araştırmaları Dergisi (Journal for Cyprus Studies)"nin genel yayın yönetmenliğini yapmış, "Kıbrıs, Balkanlar, Avrasya Türk Edebiyatları Vakfı" (KIBATEK)'nin başkanlığını yürütmüş, 1998 yılında yayım hayatına başlayan Türk dili, edebiyat ve çeviri dergisi "Turnalar"ın genel yayın yönetmeliğini 2013 yılına kadar yürütmüştür (Bozkurt, 2019: Mağusa).

5. SONUÇ

Mülkiye, Osmanlı Devleti'nin modernleşme girişimlerinin sonucunda devlet bürokrasisinin ihtiyaç duyduğu nitelikli personel ihtiyacını karşılamak amacıyla 1859 yılında kurulmuştur. Mülkiye'nin kurulduğu dönem ile Kıbrıs'ın geleceğinin belirlendiği olaylar hemen hemen aynı yıllara denk gelmiştir. Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu zor koşullardan kurtulmanın çarelerini aramaya yoğunlaştığı 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs'ı İngiltere'ye kiraladığı ve bir bakıma Doğu Akdeniz'de stratejik bir konumda bulunan adaya yönelik ilgisini en az düzeye indirmiştir.

İngiltere, Kıbrıs'ı kiraladığı 1878 yılından itibaren adada kendi hükümrancılığını kurmuş ve kamu hizmetini daha çok kendi vatandaşlarıyla yerine getirmiştir. Bu dönemde Anadolu'ya göç etmiş Kıbrıs Türkleri Mülkiye'deki yükseköğretimlerine başlarken Kıbrıs'ta kalan Türkler ise gerek içinde buldukları şartların etkisi gerek İngiltere'nin adadaki uygulamaları gerekse de Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında yaşanan gelişmelerin yarattığı koşullardan dolayı kamu görevlerinden uzak kalmışlar ve Mülkiye'de yükseköğretim yapma isteğinde olmamışlardır. Anadolu'ya göç etmiş olan ve Osmanlı bürokrasisinde görev yapan Kıbrıs Türkleri ise çocuklarının da aynı kadrolarda yer almasını istediğinden dolayı Mülkiye'deki yükseköğretime önem vermişlerdir. Bu kişilere verilecek en çarpıcı örnek Kıbrıs doğumlu Sadrazam Kamil Paşa'dır. Osmanlı Sadrazamı Kamil Paşa, dört oğlunu da Mülkiye'deki öğrenim sürecine dâhil ederek Osmanlı bürokrasisinde görev almalarını sağlamıştır.

Kıbrıs doğumlu olan ve Anadolu'da yaşayan gençlerin Mülkiye ile ilk tanışıklıkları 19'uncu yüzyılın sonlarında olmuştur. Bu gençlerin tamamı Mülkiye'den mezun olduktan sonra Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti bürokrasisi ile siyasi hayatında aktif görev yapmışlar, bazıları ise 1919 yılında başlayan Milli Mücadele'ye destek vermişlerdir. Ancak Lozan Barış Antlaşması sonucunda Kıbrıs'ın hukuken İngiltere'ye terk edilmesi ve 1925 yılından itibaren İngiliz Sömürge Yönetimi'nin başlaması adada yaşayan Kıbrıs Türklerinin Mülkiye'de öğretim yapma sürecini doğrudan etkilemiştir. Bu durum İkinci Dünya Savaşı sonundan itibaren değişmeye başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan şartlar hem Türkiye'nin hem de Kıbrıs Türklerinin gelecekleriyle ilgili önemli gelişmelerin yaşanmasına yol açmıştır. Savaş sonunda kurulan Birleşmiş Milletler örgütünün kuruluş sözleşmesinde yer alan ve sömürge halklarına kendi geleceklerini belirleme hakkı veren "Self Determinasyon" ilkesinin etkileri Kıbrıs'ın geleceğiyle ilgili kararların alınmasını hızlandırmış, savaş sonunda Batı bloğunun yanında yer alan Türkiye ise siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri geleceğini Batı'nın istediği gibi şekillendirmeye başlamıştır. Bu gelişmeler Kıbrıs Türk gençlerinin Mülkiye'de yükseköğretim yapma isteklerini de tetiklemiştir. Bu dönemde Mülkiye'de yükseköğrenim yapan Kıbrıs Türkleri, İngiliz⁶ / Kıbrıs Cumhuriyeti vatandaşlığına tabi olmuşlar ve yabancı öğrenci statüsünde okula kabul edilmişlerdir.

Kıbrıs Türk gençlerinin, kuruluşundan neredeyse 100 yıl sonra Mülkiye ile tekrar tanışmaları 1957 yılında olmuştur. Bu yıl aynı zamanda Kıbrıs'taki toplumlararası çatışmaları en üst seviyeye çıktığı bir döneme denk gelmesinden dolayı Kıbrıs Türk gençlerinin yükseköğretim süreçlerini doğrudan etkilemiştir. Kıbrıs Türk gençlerinin büyük bir kısmı daha lise yıllarında iken direniş örgütü olan Türk Mukavemet Teşkilatı saflarına katılmışlardır. Bu gençlerin bir kısmı Mülkiye'deki öğrenimleri sırasında Ankara yakınlarındaki Zir Köy'de askeri eğitim almışlar ve bir bakıma sonraki yıllarda başlayacak olan çatışma ortamına hazırlanmışlardır. Mülkiyeli Kıbrıs Türk gençleri, bu eğitimlerden birkaç yıl sonra 1963 yılı Aralık ayında adada başlayan toplumlararası çatışmalara bizzat katılmışlar ve toplum direnişini desteklemişlerdir.

Bu gelişme aynı zamanda Kıbrıs Türk gençlerinin Mülkiye'de yükseköğretim yapma isteklerini de bir süre ertelemelerine yol açmıştır. Kıbrıs Türk gençleri adada toplumlararası çatışmaların durduğu 1960'lı yılların sonlarından itibaren hem SBF'deki öğrenimlerine devam etmişler hem de Kıbrıs Türk toplumuna hizmet etmeye başlamışlardır. SBF mezunu Kıbrıs Türkleri, bu dönemde aktif olarak siyasi gelişmelerin içinde yer almış, Kıbrıs Türk toplumunun devletleşme sürecinin temellerinin atılmasına doğrudan katkı sağlamışlardır.

Mülkiye'deki öğrenim süreci ile daha sonraki siyasi ve bürokratik kamusal deneyimleri makalede konu edilen İsmail Bozkurt, açıldığı 1859 yılından sonra yükseköğretimini Mülkiye'de yapan ve Kıbrıs'ta yaşamını devam ettiren ilk Türk gençlerinden biridir. İsmail Bozkurt'un hem Kıbrıs'taki lise hem de Mülkiye'deki yükseköğretim süreciyle mezuniyetinden hemen sonraki dönemin büyük kısmı toplumlararası çatışmaların yoğun yaşandığı yıllara denk gelmiştir. İsmail Bozkurt bu durum karşısında hem lise yıllarında hem de Mülkiye öğrencisi olduğu

⁶ İngiltere, 1925 yılında sömürge olarak ilan ettiği Kıbrıs'taki egemenliğini 1960 yılında terk etmiştir. Bu yıla kadar olan dönemde Kıbrıs'ta yaşayan Türkler, Lozan Barış Antlaşması'na göre İngiliz uyruğunu kabul etmişlerdir.

yıllarda Kıbrıs Türk toplumunun direniş örgütlenmesi olan TMT saflarında görev alarak Türk toplumunun mal ve can güvenliğinin korunmasına katkı sağlamıştır. Burada bir detayın altının çizilmesi önemlidir. O da; İsmail Bozkurt'un 1963 yılından sonra "Mücahit Komutanı" olarak görev yaptığı ve Rumların kontrolü altında olmasından dolayı kuşatma altında tutulan Geçitkale/Larnaka'daki faaliyetleridir. İsmail Bozkurt, Geçitkale'deki direniş sırasında yaptığı; emir komuta sisteminin kurulması, vergilendirme, eğitim öğretim faaliyetlerinin tekrar başlatılması ve bölge halkının moralinin yüksek tutulması amacıyla kendi imkânları doğrultusunda bir gazete çıkarılması vb. tüm girişimlerin temelinde de Mülkiye'de edindiği bilgi birikimi olduğunu ifade etmiştir.

Mülkiye'de siyaset bilimi ve kamu yönetimi bölümünden mezun olan İsmail Bozkurt'un Kıbrıs Türk siyasi yaşamındaki faaliyetleri 1970 yılından sonra başlamıştır. Genç yaşına rağmen; Türk Cemaat Meclisi Başkanlığı, Halkın Partisi kurucu üyeliği, KTFD ve KKTC Kurucu Meclis üyeliği, Ana Muhalefet Partisi Başkanlığı gibi çok sayıdaki kamu görevini başarı ile yerine getiren İsmail Bozkurt, bu görevleri icra ederken karşılaştığı sorunlara çözüm üretme sürecinde Mülkiye'de öğrendiği bilgi ve yöntemleri kullanmıştır.

Kıbrıs'ta yaşayan Türklerinin Mülkiye'de yükseköğretim yapma ve kendi toplumlarına hizmet etme süreçleri 1957 yılından sonra başlamıştır. İlk Mülkiyeli Kıbrıs Türk gençleri olan Özdemir Özgür, Özer Koray, İsmet Kotak, İsmail Bozkurt'un açtığı bu yoldan sonraki yıllarda yüzlerce Kıbrıs Türk genci geçmiş ve Mülkiye'de edindikleri bilgi birikimini kendi toplumlarının hizmetine sunmuşlardır. Kıbrıs Türk gençlerinin Mülkiye'de yükseköğretim yapma istekleri sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. Her ne kadar 1963 yılında başlayan toplumlararası çatışmalar bu süreci aksatsa da 1968 yılından sonra da çok sayıda Kıbrıs Türk genci Mülkiye'de yükseköğretim görmüş ve burada edindiği bilgi birimini Kıbrıs Türk toplumunun devletleşme sürecinde kullanmıştır.

KAYNAKÇA

1878 tarihinde Gönderilen ve Kıbrıs Konvansiyonu'nun İçeriğinin de Yer Aldığı Resmi Yazı.

Akgün, S. (2012). İngiltere'nin sömürge yönetim biçiminin Kıbrıs'ta uygulanma biçimi; Kavanin Meclisi. *Amme İdaresi Dergisi*, XLV(4), 49-81.

Akgün, S. (2012). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde Kıbrıs Türk aydınları ve Jön Türk hareketi ile olan ilişkileri (1865-1918). *History Studies, International Journal of History*, (3), 1-29.

Alasya, H. F. (1997). *Kıbrıs tarihi ve Kıbrıs'ta Türk eserleri*. Ankara: ?.

An, A. (1997). *Dinsel toplumdan ulusal topluma geçiş süreci ve Kıbrıs Türk liderliğinin oluşması (1900-1942)*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.

An, A. (2002). *Kıbrıs'ın yetiştirdiği değerler (1782-1899)*. Ankara: Akçay Yayınları.

Atun, A. (2007). *Kıbrıs andlaşmaları, planları ve önemli BM, AB kararları (1571-1983)*. I, Lefkoşa: Mağusa Tarihi Araştırma ve Yazın Vakfı Yayını.

Azasından Dr. Eyüp Necmettin, Dt. Nazif Denizler, Bay Hüseyin Derviş, Bay Hasan Galip, Bay Fazıl Sami ve Bay Yusuf Hasan tarafına gönderilen yazı.

Babaoğlu, R. (2017). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Behçet, H. (1969). *Kıbrıs Türk maarif tarihi (1571-1968)*. Lefkoşa: ?

Beratlı, N. (1993). *İngiliz dönemi başlarına kadar Kıbrıs Türklerinin tarihi, kimliğin kökenleri*. I, 1. Baskı, Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.

Birleşmiş Milletler Antlaşması. (1945). Erişim adresi: <https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/6535501-Birlesmis-Milletler-Antlasmasi.pdf>, (15 Ocak 2020).

Bozkurt, İ. (2015). *Kıbrıs Türk halkının siyaset kurumu üzerine deneme*. Lefkoşa: Zeytin Yayınları.

Bozkurt, İ. (2017a). *Beştuğum'dan Zirköy'e bir Kıbrıs çocukluğu ve ilköğrenliği (1940 - 1963)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Bozkurt, İ. (2017b). *Zirköy'den Mermertepe'ye Kıbrıs'ta direniş ve mücahitlik yılları (1 Nisan 1955- 1968 Baharı)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bozkurt, İ. (2019). Tarih Söyleşisi. Mağusa.
- Camgöz, E. (2008). *Kıbrıs'a ilk çıkarma 1964 oradaydım*, Ankara: Kozan Ofset.
- Colonial Office List .(1915). *Historical and statistical information*. Londra: Waterlow&Sons Limited.
- Colonial Office List. (1883). *Comprising historical and statistical information*. Londra:?.
- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CCA) 30-10-0-0-235-590-35, Dışişleri Bakanlığı Birinci Daire U. Müdürlüğü, “Kıbrıs Evkaf Murahhası Mehmet Münir’e verilen rütbe h.”, 11 Temmuz 1947.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA), HR-SFR-3-0263-00025-001,2,3, Fransız Büyükelçiliğine 24 Temmuz
- Çankaya, A. (1954). *Mülkiye tarihi*, I. Ankara: Örnek Matbaası.
- Çankaya, A. (1968-1969a). *Mülkiye tarihi*, II. Ankara: Mars Matbaası.
- Çankaya, A. (1968-1969b). *Mülkiye tarihi*, III. Ankara: Mars Matbaası.
- Çankaya, A.(1969-1970). *Mülkiye tarihi*, VIII. Ankara: Mars Matbaası.
- Çiçek, K. (1999). Kıbrıs'ta muhtarlık teşkilatının kuruluşu. *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongre'ye Sunulan Bildiriler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çoruh, H. (2017). *Sultan İkinci Mahmut döneminde Kıbrıs (1808-1839)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Demiryürek, M. (2010). *Nizam-ı Cedit'ten II meşrutiyete Osmanlı reform sürecinde Kıbrıs*. 1. Ba., İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Denktaş, R. R. (2008). *Kıbrıs, elli yılın hikâyesi*. Lefkoşa: Akdeniz Yayınları.
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası hukuk ve siyasi tarih metinleri (Osmanlı İmparatorluğu andlaşmaları)*. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gazioğlu, A. C. (1960). *İngiliz idaresinde Kıbrıs, statü ve anayasa meseleleri*. I. İstanbul: Ekim Basımevi.
- Gazioğlu, A. C. (1997a). *İngiliz yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952) Enosis çemberinde Türkler*. İstanbul: CYREP.
- Gazioğlu, A. C. (1997b). *Kıbrıs tarihi-İngiliz dönemi (1878-1960)*. Lefkoşa: CYREP Yayınları.
- Gazioğlu, A. C. (2001). *Kıbrıs Türk tarihi-Türk dönemi (1570-1878)*. Lefkoşa: Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi.
- Gazioğlu, A. C. (2004). *Cyprus the island of sustained crises, March 1964- August 1964*. (2). Lefkoşa: CYPREY.
- Gürel, Ş. S. (1984). *Kıbrıs tarihi (1878-1960) kolonyalizm, ulusçuluk ve uluslararası politika*. I, 1. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. (1998). *Bir siyasal örgüt olarak Osmanlı İttihat ve Terakki cemiyeti ve Jön Türkler (1889-1902)*, I. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hill, G. (1952). *A history of Cyprus, volume IV, The Otoman province the British colony, 1571-1948*. Harry Luke (Ed.). İngiltere: Cambridge at The University Press.
- İsmail, S. (1998). *Kıbrıs üzerine bildiriler*. Lefkoşa: Cyrep Yayınları.
- Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı tarihi, birinci meşrutiyet ve istibdat devri (1876-1907)*, VIII. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Keço, K. (2020). Tarih Söyleşisi. Girne.
- Kıbrıs Cumhuriyet Anayasası. (1960). Erişim adresi: http://www.parliament.cy/images/media/assetfile/Syntagma_TU.pdf, (15 Ocak 2020).
- Kıbrıs Gazetesi, (2000). Lefkoşa.

- Korkut, F. (2000). *Hatıralar*. Mağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Kranitiotis, N. (1985). *Zor yıllar*. Lefkoşa: KKTC Enformasyon Dairesi Yayını.
- Kurat, Y. T. (1968). *Henry Layard'ın İstanbul elçiliği 1877-1878*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (MAAD). (1946). *KTY 04-1946-5-01*. Başkan M. İzzet'ten KATAK Konfederasyon.
- Olgun, K. ve Balıkcıoğlu, E. (2012). The Times gazetesine göre Kıbrıs'ta idari ıslahat. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, IX (1), 832-845.
- Tamçelik, S. (2009). Kıbrıs'ta kurulması düşünülen sistemde cumhurbaşkanı ve yardımcısının görev ve yetkileri. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, XI (42), 76-96.
- The Colonial Office List. (1896). Thirty_Fifth Publication. Londra: Harrison and Sons.
- The Cyprus Gazette. (1925). Extraordinary No:2. Kıbrıs.
- The London Gazette. (1878). 24639. Londra.
- The London Gazette. (1878). 24639. Londra.
- Ünal, A. A. (2002). XVI ve XVII yüzyıllarda Cezayir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz ve Ege adaları) ya da Kaptan Paşa eyaleti. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 251-261.
- Yavuz, B. (1994). *Kurtuluş savaşı döneminde Türk-Fransız ilişkileri: Fransız arşiv belgeleri açısından 1919-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yolak, S. (1998). *1571'den günümüze Kıbrıs Türk yönetimleri*. Lefkoşa: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı.
- Zafer, Ç. (2008). Kıbrıs'tan Anadolu'ya Türk göçü (1878–1938). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (36), 201-223.
- Zafer, Ç. (2008). Kıbrıs'tan Anadolu'ya Türk göçü (1878–1938). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (36), 201-223.
- Zeki, V. (1970). *Kıbrıs tarihi*. Lefkoşa:?.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

YAŞLILARA YÖNELİK ŞİDDET: “BEYAZ MELEK” FİLMİ ÖRNEĞİ

VIOLENCE AGAINST THE ELDERLY: “WHITE ANGEL” MOVIE EXAMPLE

Dr. Öğr. Üyesi Meyrem TUNA UYSAL¹

Zeynep ALTUNAY²

ÖZ

Ataerkil zihniyete sahip toplumlarda yaşlı bireyin aile içinde bakılması ve yaşlıların bakımının aile üyeleri tarafından üstlenilmesi kabul gören bir davranıştır. Ancak köyden kente göçle birlikte toplumun yapısında meydana gelen ekonomik ve sosyo-kültürel değişimler, aile yapısının geniş aile tipinden çekirdek aile tipine doğru dönüşümü, kadının çalışma hayatına katılması, yaşam süresinin uzaması, yaşlı nüfusun artışı gibi nedenler yaşlı bireyin evde bakımını güçleştirmiş ve yaşlı bireylerin bakımı sürecinde huzurevlerine daha fazla ihtiyaç duyulmuştur. Bu süreçte yaşlıların gerek aile üyelerinden gerekse de kurum personelinden şiddet görmeleri söz konusu olabilmektedir. Bu çalışma, ‘Beyaz Melek’ isimli sinema filminde yer alan yaşlıların huzurevinde onların bakımını üstlenen çalışanlar tarafından maruz kaldıkları şiddet sahnelerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda “Beyaz Melek” filminin incelenmesinde bir nitel araştırma tekniği olan içerik analizi tercih edilerek yaşlılık ve yaşlıya yönelik şiddetin nasıl ele alındığı çözümlenmeye çalışılmıştır. Çalışma sonucunda huzurevinde kalan yaşlıların mutsuz oldukları, kendi istekleri ile huzurevine yerleşmedikleri ve huzurevinde onların bakımını üstlenen çalışanlar tarafından psikolojik ve fiziksel şiddete maruz kaldıkları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Yaşlı, Yaşlılık, Şiddet, Huzurevi.


JEL Sınıflandırma Kodları: J19, Y8, Y9, Y80.


ABSTRACT

In patriarchal societies, home care for the elderly person by the family members and inside the household is an accepted behaviour. However, together with reasons such as the rural exodus, economic and socio-cultural changes in the society, the change of family structure from the grandparent family into nuclear family, the increasing participation of women in business, increasing stamina, increasingly aging population have made elderly care by the household harder and has increased the need for nursing homes during the elderly care processes. In this process, the elderly may be violent, both from family members and from the staff of the institution. The study aims to analyse the elderly abuse scenes, which visualize the abuse against the elderly people by the nursing home employees, in the movie ‘Beyaz Melek’. In this context, in the analysis of the movie “Beyaz Melek” a qualitative research method, namely Content Analysis is applied and ageing and how elderly abuse are analysed. As a result of the study, it is observed that the elderly who stayed in the nursing home are unhappy, do not settle in the nursing home voluntarily and are subject to psychological and physical violence by the employees who take care of them in the nursing home.

Keywords: Elderly, Old Age, Violence, Nursing Home.

JEL Classification Codes: J19, Y8, Y9, Y80.

¹  Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, meyremtuna@sdu.edu.tr

²  Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, zeynepaltunay95@gmail.com

1. GİRİŞ

Dünyanın birçok ülkesinde yaşlılık başlangıcı aktif iş yaşamının tamamlanıp emekliliğin başlamış olduğu 65 yaş olarak kabul edilmektedir (Zengin, 2015: 17). Burada özellikle dünya nüfusunun yaş yapısındaki büyük değişimler de etkili olmaktadır. Birçok bilim alanında ve nüfus bilimciler tarafından 60 yaşındaki bireyler yaşlı olarak tanımlanırken, gelişmiş ülkelerin birçoğu 65 yaş yaşlılığın başlangıcı olarak kabul etmektedir. Bu sınıflamaya göre 65-74 yaş “genç yaşlı”, 75-84 yaş “yaşlı”, 85 ve üzeri yaş ise “yaşlı-yaşlı” olarak tanımlanmaktadır (Kalınkara, 2014: 3). Nitekim yaşlı kavramının tanımları her ne kadar kronolojik olarak ifade edilmeye çalışılsa da yaşlılık sadece kronolojik yaş ile açıklanamayacak kadar geniş bir kavramdır. Özellikle dünya genelinde “yaşlı” kavramının tanımıyla ve yaşlılığın başlangıcıyla ilgili kesin bir görüş birliği olmamakla birlikte bu kavram farklı toplumlarda farklı anlamlar ifade etmektedir (Yaşlanma İhtisas Komisyonu, 2014: 2).

Sanayileşme ve bilgi toplumuna geçiş süreci bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de önemli değişimlere neden olmuştur. Teknolojinin gelişmesi ile birlikte sağlık ve tıp alanındaki değişimler beraberinde insan yaşam süresinin uzamasına neden olmuş ve doğum oranlarının azalmasıyla birlikte toplumdaki yaşlı nüfus oranı da artış göstermiştir (Özgür ve Sabbağ, 2014: 45). Ancak toplam nüfus içindeki yaşlı nüfus oranının her geçen gün artması yaşlılıkla ilgili sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte yaşlı birey, sahip olduğu toplumsal rollerinde, ekonomik durumunda, zihinsel ve fiziksel aktivitelerinde geçirdiği değişimlerle birlikte hem aile hem de toplum içindeki geleneksel rollerini ve statüsünü kaybetmiştir (UNFPA, 2012). Dolayısıyla bu süreçte özellikle kırdan kente göç ile birlikte aile kurumunun geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümler sonucunda yaşlı bireyin konumu ve yaşlılığa yüklenen anlam da değişime uğramıştır.

Geniş aile yapısından çekirdek aile yapısına geçiş ile birlikte yaşlı bireylerin aile içerisindeki sahip oldukları statüleri ve onların değerine ilişkin algılar değişmiş, yaşlı bireylerin yalnız yaşamlarını sürdürmeleri ve yaşlı bakımının planlaması daha çok düşünölmeye başlanmıştır (Yaşlanma İhtisas Komisyonu, 2014: 29). Burada aile kurumunun değişime uğramasının temelinde modernleşmenin getirdiği birincil ilişkilerin zayıflaması ve bireysel temeller üzerine kurulan modern aile yapısının yaşlı bireylerle birlikte yaşamaya izin vermemesi bulunmaktadır (Aybey, 2017: 109). Nitekim yaşlı bireylerin bakım ve barınma sürecindeki ihtiyaçları geleneksel aile yapısı içerisinde karşılanırken aile yapısının değişimi ve çekirdek aileye doğru dönüşümü bu bakım sürecini bakım hizmeti veren kurumlara devrederek toplumsal kurumlar tarafından karşılanması gereken bir hizmet olarak görölmeye başlanmıştır (Hablemitoğlu ve Özmete, 2010: 57).

Kurumsal bakım, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’na bağlı şekilde faaliyet yürüten sosyal hizmet kuruluşları, huzurevleri ve rehabilitasyon merkezleri olarak yapılandırılmıştır. Kurumsal bakım modeli çerçevesinde huzurevleri ile 1982 Anayasasının 61.maddesinde yaşlılara yönelik olarak “*Yaşlılar devletçe korunur. Yaşlılara devlet yardımı ve sağlanacak diğer haklar ve kolaylıklar kanunla düzenlenir*” hükmünde yer aldığı üzere yaşlı bireylerin temel ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmıştır. Ancak bu gelişmeler yaşlı bireyler açısından değerlendirildiğinde, geleneksel aile yapısı içerisinde saygın bir konumu ve otoritesi olan yaşlı bireyin aile dışında ve özellikle yaşamını idame ettirdiği evi dışında bir sosyal hizmet kuruluşu olan huzurevinde kalma durumu kolay kabul edilen bir durum olmamaktadır. Çünkü yaşlı birey için ev, yaşamını sürdürdüğü, kendini güvende ve özgür hissettiği, anılarıyla beraber olduğu bir ortam iken huzurevi, ilk kez karşılaştığı, farklı kültürlerden gelmiş insanlarla birlikte yaşamak zorunda olduğu, kendini daha az güvende ve özgür hissettiği yeni bir ortam olarak kolay kabul görmemektedir. Bu nedenledir ki ülkemizde yaşlının mümkün olduğunca evinde, yakın çevresinden koparılmadan, ihtiyaçlarının karşılanarak bakımlarının sağlanması yönünde bir eğilim söz konusudur (Yaşlanma İhtisas Komisyonu, 2014: 30).

Burada dikkat çekilmesi gereken diğer bir önemli konu ise yaşlı bakım sürecinin gerek aile üyeleri gerekse kurumsal bakım merkezleri tarafından yeterince karşılanamamasıdır. Yaşlı bireylerin yaşadıkları toplumsal sorunlar, yaşa bağlı hastalıklar ve engellilikler sonucunda bakım gereksinimlerinin artması ve yaşlının daha savunmasız hale gelmesi, onların istismar ve ihmale uğramasına neden olabilmektedir (Kalaycı ve Özkul, 2018: 106). Nitekim tüm dünyada şiddet ve istismara uğrayan yaşlıların sayısı her geçen gün artış göstermektedir. Yaşlılara karşı şiddet artık sadece bireysel ve aile uyumunu değil, aynı zamanda toplumun gelişimini de tehlikeye atan bir sağlık sorunu olarak kabul edilmektedir. Yaşlı bireylerin bedensel açıdan diğerlerine göre daha zayıf olmaları ve yaşamlarını sürdürebilmek için başkalarına ihtiyaç duymaları öteki bireyler tarafından şiddet görmelerine neden olabilmektedir. Buna göre yaşlıya uygulanan şiddeti “*yaşlı bir yetişkine zarar veren ya da zarar görme riskini içeren bir ilişkide bir bakıcı ya da başka bir kişi tarafından kasıtlı bir eylem ya da hareket etmeme*” olarak ifade etmek mümkündür (Hall, Karch ve Crosby, 2016: 23). Burada yaşlı bireye yönelik “*fiziksel, cinsel ve*

psikolojik acı veya ıstırap veren ya da verme olasılığı olan eylemler” içerisinde onu tehdit etme, güç kullanma, özgürlüklerini kısıtlama ya da elinden alma gibi sorunsallar yer almaktadır (DPT, 2007: 97).

Yaşlılara karşı şiddetin tanımlanması, meydana gelme şekli, mağdur ve saldırgan arasındaki yakınlık derecesi ve çeşitli saldırganlık biçimleri de dâhil olmak üzere bir dizi faktöre bağlı olarak gerçekleşebilmektedir. Bu nedenle “kötü muamele”, “şiddet” veya “istismar” gibi çeşitli kavramlar kullanılmakta ve hangi durumlarda bu kavramların kullanıldığı konusunda çoğu zaman fikir birliği bulunmamaktadır (Sani, Gonçalves, Nunes ve Denise, 2018: 153). Dünya Sağlık Örgütü (WHO, 2002: 3) yayınlamış olduğu “Duyulmayan Sesler” raporunda yaşlıya yönelik ihmal ve şiddeti 5 farklı başlık altında toplamıştır. Bunlar; *ihmal ve istismar, fiziksel şiddet, sözel, duygusal ya da psikolojik şiddet, cinsel şiddet, ekonomik şiddettir*.

İlk olarak ihmal ve istismar yaşlıların tüm yaşamını etkileyen ciddi bir konudur. İhmal ve istismar yaşlı bireyin bilerek ya da bilmeyerek yiyecek, içecek, ilaç gibi ihtiyaçlarını esirgeme, bakım vermede isteksiz olma, biyolojik ve temel ihtiyaçlarını zamanında karşılamama ve yaşlı bireyi yalnız bırakmaktır. Yaşlı istismarı kavramı, ilk olarak 1975 yılında İngiltere’de bakıma muhtaç bir yaşlı bireyin kendisine bakmakla yükümlü olduğu aile bireyi tarafından fiziksel şiddete uğramasıyla ortaya çıkmıştır. Amerika Birleşik Devletleri’nde yaşlı istismarı, 1978 yılında aile içi şiddet konusu olarak tartışılmaya başlanmış ve 1979 yılında özel yaşlı istismarı yasası çıkarılmıştır (Yeşil, Taşçı ve Öztunç, 2016: 129). Türkiye’de ise yaşlı ihmal ve istismarını önlemeye yönelik bir düzenleme bulunmamaktadır. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’na³ ait ALO 183 hattı ile yaşlıya yönelik ihmal ve istismar değerlendirilmeye çalışılmaktadır (Artan, 2016: 49).

Yaşlıya yönelik şiddet türlerinden fiziksel şiddet ise, yaşlının yanında yaşadığı ya da bakımını üstlenen kişi tarafından vücuduna zarar verme, ağrı verme, acı çektirme, yetersizliğe yol açma, zorla besleme, yatakta bırakıp ilgilenmeme, vurma, tokat atma, hırpalama şeklindeki davranışlardır. Şiddeti uygulayan kişinin, mağdurun fiziksel bütünlüğüne zarar vermeye yönelik olan eylemdir. (Duru ve Duyan, 2017: 46). Sözel, duygusal ya da psikolojik şiddet, yaşlı bireyin bakımını üstlenen kişi/kişiler tarafından uygulanan sözel veya sözel olmayan yolla ruhsal açıdan acı veren veya strese sokan sözel saldırı, küçümseme, aşağılama, gözdağı verme, tehdit etme, utandırma, sürekli eleştirme, korkutma, lakap takma, zorla çevresinden ayırma vb. gibi davranışlardır (Kıssal ve Beşer, 2009: 358). Cinsel şiddet, yaşlı bireyin istemediği birinden cinsel eyleme zorlanmasıdır. Ayrıca istemediği ya da hoşlanmadığı halde vücuduna dokunma, soymaya zorlamadır. Ekonomik şiddet, yaşlı bireyin yasa dışı ya da izinsiz olarak mallarının, paralarının, emeklilik hesabının kullanılmasıdır (Sani, vd., 2018: 153; Akdemir, Görgülü ve Çınar, 2008: 71).

Görüldüğü üzere yaşlıya yönelik şiddet, çok boyutludur. Nitekim şiddet, kişinin bakım ihtiyacını karşılayan veya ona destek olan aile üyelerinin de içinde yaşadığı toplumsal bir olgudur (Şentürk, 2018: 228). Yaşlıya yönelik şiddet, diğer şiddet türlerinde olduğu gibi başkalarından saklanması gereken ve utanılan bir durum olarak görülmektedir. Toplumun çoğunluğu tarafından da “*gizli bir sorun*” olarak kabul edilmektedir. Ancak yaşlı bireyin maruz kaldığı şiddet hem yaşlı hem de toplumun diğer üyeleri için çok ciddi sorunlar doğurabilmektedir (Ceylan, 2015: 209). Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde yeterli sosyal güvenlik hizmetlerinin olmaması, geniş aile yapısının yerini çekirdek aile yapısının alması, olumsuz ekonomik koşullar, toplumun yaşlılıkla ilgili inançları, değerleri gibi kültürel etkenler yaşlıya yönelik şiddeti arttırabilmektedir (Akdemir, Görgülü ve Çınar, 2008: 72).

Literatürde birçok araştırmacı yaşlı bireyin bakıma ihtiyaç duymasının yaşlı istismarını tetiklediğini, bakım verenlerin yaşlıyı terk etme ya da huzurevine yerleştirme ile tehdit etme, aşağılama, hakaret etme gibi psikolojik şiddet içeren davranışlarda bulduklarını ifade etmektedir. (O’Brien vd., 2016: 19; Cooper ve Livingston, 2020: 140; Yan, 2014: 1041; Yan, 2020: 531;). Özellikle yaşlı istismarını ele alan bakıcı stres teorisine göre, fonksiyonel ya/ya da bilişsel bozuklukları olan ve bakıma ihtiyaç duyan yaşlılara bakım hizmeti sunan bireylerde ortaya çıkan iç (anksiyete, depresyon, baş ağrısı, uykusuzluk) ve dış (gelir düzeyinde azalmalar, kazalar, iş değişiklikleri veya işe gidememe, yakın ilişkilerde yaşanan sorunlar, boşanmalar, sevdiklerinin ölümü) kaynaklı stresler bazı şiddet davranışlarının gösterilmesine neden olabilmektedir. (Payne, 2011: 204). Burada bakım veren bireylerin stres düzeyi ve bakım sürecinde zorlanmanın sıklığı, yüküklüğü, bakım verme sorumluluğu ile başa çıkma stratejileri ve sosyal destek düzeyleri onların etkili bakım verme yeteneklerini de etkilemektedir. Örneğin, bakım hizmeti veren kişinin bakım verilen yaşlıyla birlikte yaşaması, depresyonda olması, psikolojik ve bilişsel sorunlarının olması, bakım yükünün, tükenmişlik ve duyarsızlaşma düzeyinin yüksek olması, bakıma yönelik eğitimin ve bilgi

³ 2018 yılında “Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı” olarak ismi değiştirilmiştir.

düzeyinde eksikliklerin olması ve yaşlının demans gibi bakım yükü gerektiren hastalığının olması gibi etkenler şiddet davranışlarının artmasına neden olabilmektedir (O'Brien, 2016: 19).

Yaşlılara yönelik şiddet konusunda yapılan çalışmalara bakıldığında McBride'in (2011) yaptığı bir çalışmada yaşlı bireylerin %2,6'sı aile üyeleri, arkadaş ve bakımlarını üstlenen kişiler tarafından şiddete maruz kaldığı belirlenmiştir. Boldy ve arkadaşlarının (2002) yaptığı bir çalışmada ise yaşlıların %30'unun fiziksel istismara, %55'inin psikolojik istismara, %81'inin ise ekonomik istismara uğradığı tespit edilmiştir. Türkiye'de yapılan çalışmalar ele alındığında ise huzurevine başvuran yaşlıların (%25) aileleri tarafından fiziksel istismara uğradıkları ve çoğunlukla da yaşlı bireyin erkek çocuklarının eşleri tarafından (%41) şiddet gördükleri tespit edilmiştir (Gülen, Aktürk, Acehan, Seğmen, Açıkalin ve Bilen, 2013). Keskinoglu ve arkadaşlarının (2004) yapmış olduğu çalışmada ise yaşlıların %1,5'inin fiziksel, %2,5'inin ekonomik istismara uğradıkları ifade edilmiştir. Buna göre ülkemizde halen ataerkil bir aile yapısına sahip olunmasından kaynaklı olarak yaşlı bireyler erkek çocuklarının yanında yaşamakta ve genel olarak gelinleri ile sorunlar yaşamaktadır. Bu sebeple yaşlı bireyin gelini tarafından şiddet görme olasılığı daha da artmaktadır. Bu konuda Artan'ın (1996: 59) yaptığı bir çalışmada yaşlı yakınlarının büyük çoğunluğu (%41, 6) yaşlılara oğlunun bakması gerektiğini belirtmektedir. Yine aynı araştırmada yaşlılar, oğluna ve kızına göre gelinine (%30,9) ve damadına (18,8) güvensizlik duymaktadır. Yaşlıların kendileri için sorun oluşturduğunu söyleyenler arasında ilk sırada gelinleri (35,4), ikinci sırada ise oğulları-gelinleri (%20,8) gelmektedir. Bununla birlikte yaşlılara zarar vermeye çalışanlar arasında ilk sırada gelinler (%26, 4), ikinci sırada erkek çocukları (14,7) ve yine yaşlılara fiziksel istismarda bulunanların başında gelinler (%41,3) gelmektedir (Artan, 1996: 53-55).

Huzurevinde kalan yaşlılar ile gerçekleştirilen başka bir araştırmaya (Artan, 2016: 52) göre, çalışmaya katılan yaşlıların büyük bir kısmı (%44) aile üyeleri arasında hiç kimse tarafından istenmediklerini belirtmişlerdir. Ayrıca yakınları tarafından ekonomik istismara maruz kaldıkları da ortaya çıkmıştır. Çalışmaya göre yaşlılara yönelik ekonomik istismarı uygulayanların %44'ü çocukları, %12'si damatları, %11'i yeğenleri, %9'u kardeş, torun ve arkadaşları, %7'si ise eşleridir. Huzurevinde kalan 360 yaşlı ile yapılan başka bir araştırmaya (Kılıç ve Selimen, 2017: 80) göre ise, %6,4'ü fiziksel şiddete maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Şiddet uygulayanlardan yaklaşık %39'u erkek çocuk, %17'si kızlarının eşi, %17'si gelinleri, %17'si diğer kişiler ve %9'u kız çocuklarıdır.

Bu çalışma ise Türk sinemasında yayınlanan bir sinema filminde yer alan, yaşlı ihmal ve istismarını konu edinen yaşlı temsillerinin özelliklerini belirlemeyi, yaşlı temsillerinin nasıl biçimlendiğini ve yaşlıya yönelik sunulan şiddeti değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışmada yaşlıya yönelik şiddet konu edinen "Beyaz Melek"⁴ filmi incelenmektedir. Filmde huzurevinde yaşayan yaşlıların hayat hikâyeleri ve huzurevinde maruz kaldıkları şiddet sahneleri yer almaktadır. Buna göre çalışmada ilk olarak filmde yer alan huzurevinde yaşayan yaşlıların ve diğer karakterlerin özellikleri ele alınmış, sonrasında filmde yer alan yaşlılara yönelik şiddet sahneleri sosyolojik açıdan betimlenmiştir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE ANALİZİ

"Beyaz Melek" filminin incelenmesinde bir nitel araştırma tekniği olan içerik analizi tercih edilmiştir. İçerik analizi, "iletişim içeriğinin genellikle önceden belirlenmiş sınıflamalar(kategoriler) çerçevesinde sistematik olarak gerçekleştirilmesini sağlayan bir araştırma tekniğidir." Gazete haberleri, televizyon haberleri, radyo programları ve sinema filmleri gibi metinsel, görsel, işitsel her türlü materyal içerik analizi tekniğinde kullanılabilir (Geray, 2011: 151).

Mesajlarda gözlenen ve betimlenen öğelerden hareketle bir yorum yapma amacını taşıyan içerik analizi tekniğinin ortak özelliği, çıkarım esasına dayanmasıdır. Okuyucunun bilgisine, sezgisine, değerlerine ve referans çevresine bağlı olarak şekillenmektedir (Bilgin, 2014: 1). Buna göre yaşlılığın toplumsal bir olgu olduğundan hareket edilerek yaşlıya yönelik şiddet, huzurevi ortamında doğrudan konu edinen 'Beyaz Melek' filmi örneğinde içerik analizi yapılmıştır. Yaşlılık ve yaşlıya yönelik şiddetin nasıl ele alındığı çözümlenmeye çalışılmıştır. Filmdeki

⁴ Filmin Künyesi: Yönetmen: Mahsun KIRMIZIGÜL; Senarist: Mahsun KIRMIZIGÜL; Yapımcılar: Murat TOKAT, A. Levent ÜNGÖR; Görüntü Yönetmeni: Eyüp BOZ; Yapım: Boyut Film; Yapım Yılı: 2007; Tür: Dram, Romantik; Süre: 115 dk; Oyuncular: Mahsun Kırmızıgül, Yıldız Kenter, Yavuz Bingöl, Suna Selen, Sarp Apak, Fırat Tanış, Cezmi Baskın, Lale Belkis, Erol Günaydın, Arif Erkin, Ali Sürmeli, Gazanfer Özcan, İlkay Sanan, Erol Demiröz, Salih Kalyon, Nursim Demir, Toron Karacaoğlu, Bile Zobu, Tomris Oğuzalp, Tanju Tuncel, Nejat Uygur.

şiddet sahneleri, filmin defalarca izlenerek bu sahneleri ve bu sahnelerde geçen diyalogların not alınması, daha sonra bu sahnelerin farklı şiddet türlerine göre belirli temalar etrafında kategorileştirilerek değerlendirilmesi temelinde içerik analizine tabi tutularak şiddet sıklığına da dikkat edilmiştir. Bu doğrultuda söz konusu çalışmada, filmdeki şiddet sahnelerinden hareketle yaşlıların huzurevinde maruz kaldıkları psikolojik ve fiziksel şiddet unsurları, huzurevinde şiddeti önlemeye yönelik çabalar ve yetersizlikler ve şiddet unsurlarına karşın yaşlılar açısından huzurevinin sosyalleşme aracı olarak işlevi olmak üzere toplam üç farklı tema oluşturularak analiz edilmiştir.

2.1. 'Beyaz Melek' Filminin Özeti

Ali ve Reşat, beyin kanseri olan babaları Ahmet'i tedavi görmesi için İstanbul'a getirmiştir. Ahmet bu tedavi sürecine katılmak istemediği için hastaneden kaçmaktadır. Oğulları bunu fark edince hemen peşine düşmekte, fakat Ahmet onlardan da kaçmayı başarmaktadır.

Ahmet kaçarken kendisini bir huzurevinin bahçesinde bulmakta ve huzurevi bahçesinde Melek karakterini canlandıran yaşlı kadın, Ahmet'i huzurevine alarak orada kalan diğer yaşlılarla tanıştırmaktadır. Huzurevinde kalan yaşlılar, kendileri gibi Ahmet'in de çocukları tarafından terk edildiğini düşünerek orada kalması konusunda onu ikna etmektedir. İlerleyen sahnelerde oğulları Ali ve Reşat babalarını huzurevinde bulmakta ve onun orada mutlu olduğunu gördükleri için de Ahmet'i huzurevinin bahçesinde beklemektedirler. Huzurevinde kalan her yaşlının farklı hayat hikâyeleri ve dramları vardır. Ahmet, huzurevinde kalan yaşlı bireylerin hayat hikâyelerini öğrendikçe ve onları tanıdıka sevmekte, mutlu olmaktadır.

Filmde aynı zamanda huzur evinde kalan yaşlı bireyler, burada kendilerinin bakımını gerçekleştiren kişi/kişiler tarafından şiddete maruz kalmaktadır. Huzurevi çalışanı özellikle muhtaç durumda olan yaşlı bireye hem fiziksel hem de psikolojik şiddet uygulamaktadır. Ancak huzurevi sakinleri kendilerine de şiddet uygulanmasına karşılık sessiz kalmakta ve bu durumu meşru hale getirmektedirler.

Filmin ilerleyen sahnelerinde huzurevinde kalan iki yaşlı birey Nebahat ve Yaşar evlenmektedir. Düğün sonunda evlenen yaşlı çiftleri ve diğer huzurevinde kalan yaşlı bireyleri Ahmet, memleketi Diyarbakır'a davet etmektedir. Aralarından sadece emekli Binbaşı Vahit İzgi, torunu Buse'nin ısrarları ile damadının birlikte yaşamayı kabul etmesi üzerine huzurevinden ayrılarak kızının yanına yerleşmekte ve Diyarbakır'a gitmemektedir. Huzurevi sakinlerinin Diyarbakır'a yolculukları esnasında Sakarya'dan geçerken İlhan 1999 yılında yaşadığı depresi hatırlamakta ve göçük altında kalan ailesi aklına gelmektedir. Burada yıllardır hiç konuşmayan İlhan'ın geçmişini hatırlaması üzerine konuşmaya başlaması sahnelenmektedir. Aynı zamanda yolculukları sırasında Sakarya'dan sonra Tuz Gölü'nde vardıklarında da yaşlı kadın Melek hayal ettiği gibi beyazlar içinde Tuz Gölü'nde hayatını kaybetmektedir. Huzurevi sakinlerinin yolculukları esnasında istemedikleri olaylar yaşanmıştır.

Huzurevinde kalan yaşlı bireyler, Diyarbakır'a vardıklarında ise bölgeye özgü yöresel etkinlikler ile karşılanmaktadır. Filmin sonunda ise Ahmet, beyin kanserinden dolayı yaşamını yitirmekte, huzurevi sakinleri de cenaze töreninden sonra İstanbul'a dönmektedirler. Bu noktada bir anlamda film, kent hayatı karşısında yok olan geleneksel değerleri de izleyiciye aktarmaktadır. Ayrıca Diyarbakır'da çekilen sahnelerde geleneksel kültürün yaşlıya verdiği önem de vurgulanmaktadır.

2.2. 'Beyaz Melek' Filminde Yer Alan Karakterlerin Demografik Özellikleri

'Beyaz Melek' filmi huzurevinde kalan hasta ve yaşlı insanların hayatlarını ve bu bireylerin huzurevinde çalışan hasta bakıcı tarafından maruz kaldıkları şiddeti izleyicilere sunmaktadır. Buna göre huzurevinde kalan yaşlıların demografik özelliklerine baktığımızda, 65 yaş ve üstü yaşlı bireylerin yer aldığı, çoğunluğunun eşleri vefat etmiş, farklı meslek gruplarından emekli olmuş ve Türkiye'nin farklı bölgelerinden gelip İstanbul'da ikamet etmiş yaşlı bireylerden oluşmaktadır. Buradan hareketle filmde yer alan karakterleri şu şekilde analiz edebiliriz:

Filmin ana kahramanları Ahmet ve iki oğlunu canlandıran Ali ve Reşat'tır.

Ahmet: Filmin ana karakteri Ahmet'tir. Kanser hastası olan Ahmet, iki oğlu ile birlikte yaşamlarını sürdürdükleri Diyarbakır'dan tedavi olmak amacıyla İstanbul'a gelen bir aşiret ağasıdır. Sert görünümlü ve inatçı bir bireydir. Hastanede kendisine uygulanan tedaviyi reddederek hastaneden kaçmakta ve huzur evine misafir olarak kalmaktadır. Huzurevindeki diğer yaşlılardan farklı olarak ailesi tarafından terk edilen ya da bakımı üstlenmek istenmeyen değil aksine ailesi tarafından saygı duyulan ve hatta huzur evinde kaldığı süreç içinde iki oğlu tarafından huzur evinin kapısında beklenen tek yaşlıdır.

Ali - Reşat: Babalarını (Ahmet'i) tedavi ettirmek amacıyla ilden ile dolaşan bir babanın iki oğullarıdır. Ali ve Reşat babalarının huzurevinde kalmasını istememelerine karşılık babalarının orada mutlu olduğunu gördükleri için bu durumu kabul etmektedirler. Baba Ahmet huzurevinde kaldığı sürece onu hiç yalnız bırakmamakta ve tüm isteklerini yerine getirmektedirler. Geleneksel yaşam tarzının hâkim olduğu ataerkil bir kültürde yetişmiş ve yaşlı olan babalarına karşı sorumluluk duygusuna sahip bireylerdir. Huzurevinde kalan diğer yaşlılara karşı da saygı davranışını sergilemektedirler.

Melek: Huzurevine çok önceden yerleşmiş ve küçük yaşta kaybettiği kızının fotoğrafını yanından ayırmayan emekli bir hemşiredir. Huzurevindeki tüm yaşlılara gösterdiği ilgiden dolayı 'Melek' olarak bilinen ve "Beyaz Melek" ile konuştuğuna inanan yaşlı bir kadındır.

Emekli Binbaşı Vahit İzgi: Damadı tarafından istenmediği için huzurevine bırakılan tekerlekli sandalyede yaşamını sürdüren ve üniformasını odasında gözünün önünden ayırmayan yaşlı bir adamdır. Torunu ve kızı tarafından sık sık ziyaret edilmekte ve onların mutluluğu için orada kalmayı kabul etmektedir.

İlhan: 1999 yılında gerçekleşen depremde tüm ailesini kaybeden ve bu sebeple aklını yitiren yaşlı bir erkektir. Huzurevine geldiği günden beri hiç konuşmamakta fakat Diyarbakır'a seyahatleri esnasında depremin gerçekleştiği yeri gördükten sonra konuşmaya başlamaktadır. Kendi düşünceleri dışındaki hiçbir şeyi kabul etmeyen inatçı bir karakterdir.

Perihan: Huzurevinde yaşamını sürdüren, kimsesiz, ağır derecede bakıma muhtaç, yatalak ve aynı zamanda konuşmayan kadın karakterini canlandırmaktadır. Ayrıca film boyunca hasta bakıcı tarafından en fazla şiddete maruz kalan yaşlı kadındır.

Ayşe: Alzheimer hastası ve her gördüğü kişiyi kaybettiği eşine benzeten, eşinden kalan yüzüğünü yanından ayırmayan yaşlı kadındır.

Nebahat: Huzurevine yerleşmeden önce bir gazinoda şarkıcılık yapmış ve hayatının en güzel günlerini huzurevinde yaşadığını belirten yaşlı kadın karakteridir. Yaşına rağmen şık giyimli, güzel ve mağrur bir kadındır.

Yaşar Sarıkaya: Huzurevine yerleşmiş, emekli bir öğretmendir. Ayrıca filmde Nebahat'i canlandıran karakter ile evlenmektedir.

Yorgo: Geçmiş hayatında terzi mesleği ile uğraşmış bir Rum'dur. 11 yıldır huzurevinde yaşamını sürdürmektedir. Yaşadığı mutsuzlukları çevresine yansıtmayan güler yüzlü bir karakterdir.

Kemal Kara: Demans hastası yaşlı bir erdir. Üniformasını üzerinden hiç çıkarmayan Kore gazisidir.

Bestekâr: Geçmiş hayatında bestekârlık yapmış ve kendisini de bestekâr olarak tanıtan yaşlı bir karakterdir.

Hasta Bakıcı/Hemşire: Huzurevinde kalan yaşlı bireylere şiddet uygulayan asabi bir karakterdir.

Tomris Oğuzalp: İşsiz oğlu tarafından huzurevine bırakılan mutsuz ama fedakâr bir anneyi canlandıran yaşlı kadındır.

Musa: Yoksulluk ve işsizlik gibi ekonomik sebeplerden dolayı ağlayarak annesini huzurevine bırakmak zorunda kalan karakteri canlandırmaktadır. Annesine iş bulup tekrar onu eve geri almaya söz vermiş ve bunu gerçekleştiremediği için de silahla kuyumcuyu soymaya çalıştığı esnada öldürülen bir gençtir.

Selim: Eşinin bakıma muhtaç babasına bakmayı reddeden ve tekerlekli sandalyede oturan kayınbabasını huzur evine yerleştiren varlıklı bir adamdır. Ayrıca karısının babası ile iletişime geçtiğini öğrendiği için karısına sözel ve duygusal şiddet uygulamaktadır.

Yukarıdaki özellikler doğrultusunda filmdeki karakterlerin, sağlık problemlerinin yanı sıra yaşlılığın bir getirisi olan bilişsel, fiziksel ve sosyal değişiklikler nedeniyle pek çok etkinliği yapabilme kapasitelerinin azaldığı gösterilmekte ve yaşlıların emeklilik süreciyle birlikte yalnızlaştığı üzerinde durulmaktadır. Filmde yaşlıların yaşamlarının son evrelerinde olduğu mesajı verilerek yaşlılık dönemi ile ölüme yaklaşıldığına dair vurgu yapılmaktadır. Bu doğrultuda filmdeki yaşlı karakterlerden iki kişi film içerisinde hayata veda etmektedir.

3. YAŞLILARA YÖNELİK ŞİDDET BAĞLAMINDA ‘BEYAZ MELEK’ FİLMİNİN SOSYOLOJİK ANALİZİ

Köyden kente göçle birlikte geleneksel aile yapısından çekirdek aile yapısına doğru değişim, aile üyelerinin ev dışında çalışma yaşamında yer alması, geçim sıkıntısı gibi durumlar karşısında yaşlı bireylerin geleneksel aile yapısı içerisinde gördükleri ilgiyi ve önemi azaltmakta, aileler evde bulunan yaşlı bireylerin bakımını üstlenmekte zorluk çekmektedirler (Erkal, 2008: 6). Böylelikle değişen yaşam şartları içerisinde yalnızlaşan yaşlılar ya ailelerinin ya da bir kurumun bakımına ihtiyaç duyar hale gelmektedir. Özellikle de bakıma muhtaç durumda olan kişiler için bu durum kaçınılmaz bir hal almaktadır. Ancak bu süreçte yaşlı bireylerin bakımını üstlenen aile üyeleri ya da kurum içerisinde ise bakım yapan kişi/kişiler tarafından ciddi sıkıntılar ortaya çıkmakta, bu olumsuzluklar sonucunda yaşlı bireylerin aile içerisinde bakımını üstlenen kişi ya da kurumdaki çalışanlar tarafından istismara ve şiddete uğrama riski artabilmektedir (Artan, 2013: 111).

Çalışma kapsamında analiz edilen “Beyaz Melek” filmi, huzurevinde yaşayan yaşlıların hayat hikâyelerini ve burada maruz kaldıkları şiddeti konu almaktadır. Toplumun yaşlı bireylere karşı tutum ve davranışları gazete, televizyon ya da sinema gibi kitle iletişim araçlarında yaşlıların sunulma biçimine göre değişebilmektedir. Nitekim kitle iletişim araçları aracılığıyla kitlelere sunulan sinema eserleri, üretildiği toplumun sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik izlerini taşımakta, o toplumun sosyal sorunlarını ele alarak bu sorunların toplum nezdinde ön plana çıkmasını sağlamaktadır. Toplumsal olayları ele alarak kitlelerin zihinlerinde bu sorunlarla ilgili bir anlamlandırma işlevi görmektedir. Bununla birlikte gerçekliğin ötesinde olması muhtemel toplumsal olayları da ele almaktadır (Diken ve Laustsen, 2010: 20; Yıldırım, 2017: 123). Bu noktada kitle iletişim araçları aracılığıyla izleyiciye sunulan şiddet sahneleri, kimi zaman toplum içerisinde farkındalık yaratmakla birlikte kimi zaman da izleyicinin gerçek dünya ile sanal dünyayı ayıramamasına neden olabilmektedir.

3.1. Yaşlıların Huzurevinde Maruz Kaldıkları Psikolojik ve Fiziksel Şiddet Unsurları

‘Beyaz Melek’ filminde, kimsesi olmayan, ailesi tarafından istenmediği ya da istendiği halde ekonomik zorluklar gibi nedenlerden dolayı huzurevinde yaşamak zorunda kalan yaşlı bireylerin hayatları anlatılmaktadır. Burada yaşayan yaşlıların en önemli sorunlarından bir tanesi bakıma muhtaç durumda olmaları ve kendilerine bakacak yakınlarının olmamasıdır. Bu sebeple huzurevine yerleştikleri ifade edilmektedir.

Film, İstanbul’da bir huzurevinde başlayıp, Diyarbakır’da devam etmektedir. Buna göre film, boğaza yakın bir yerde, içerisine ışığın girmediği odaların bulunduğu huzurevinde geçmektedir. Filmde, huzurevinde kalan yaşlıların oradaki çalışanlar tarafından maruz kaldıkları fiziksel ve psikolojik şiddet anlatılmaktadır. Burada yaşlı bireylerin fiziksel kısıtlılıkları yüzünden temel ihtiyaçlarını karşılama noktasında sıkıntılar yaşaması ve bunun üzerine huzurevinde onların bakımını üstlenen çalışanlar tarafından şiddete maruz kalmalarına yer verilmektedir. Aynı zamanda yaşlı bireylerin huzurevinde yaşadıkları zorluklara rağmen hayata nasıl tutunduklarının hikâyesi de anlatılmaktadır.

“Beyaz Melek” filminde yaşlılara yönelik psikolojik ve fiziksel şiddet sahneleri yer almaktadır. Buna göre filmdeki şiddet sahneleri içinde on sekiz kez psikolojik şiddet (bağırarak, hakaret etmek, tehdit etmek, küfür etmek, küçük düşürmek, aşağılamak) ve dokuz kez fiziksel şiddet (tokat atmak, vurma, hırpalamak, boğazını sıkmak) yer almaktadır.

Huzurevinde kalan yaşlı bireylere yönelik uygulanan şiddette özellikle bakıma muhtaç durumda olan yaşlılara yönelik şiddet daha fazla sahnelenmektedir. Bakıma muhtaç durumda olan yaşlı birey, huzurevinde çalışan hasta bakıcı tarafından şiddete maruz kalmaktadır. Örneğin huzurevinde çalışan hasta bakıcı, bakıma muhtaç durumda olan ‘Perihan’ isimli yaşlı bir kadına “*Sultan, Perihan hanım hazretlerinin kahvaltısını getir.*” ifadeleriyle bağırarak psikolojik şiddet uygulamaktadır. Burada “*Perihan Hanım hazretleri*” ifadesi ile hasta bakıcı, yaşlı kadını söyleyiş tarzı açısından alaycı bir tavırla küçümsemekte ve aşağılayıcı bir tutum sergilemektedir. Ayrıca hasta bakıcı kadın, “*Yut, yut, yut, hepsini yut.*” ifadelerini kullanarak yaşlı kadına zorla yemek yedirmesi, bunun sonucunda tokat atması da kadının, kadına yönelik şiddeti ve aynı zamanda yaşlıya yönelik şiddeti gözler önüne sermektedir.

Filmin ilerleyen dakikalarında yine hasta bakıcı “*Allah’ım sen bana sabır ver. Bıktım, bıktım, seni temizlemekten bıktım. Perihan Hanım hazretlerinin b...nu temizlediğimiz yetmiyormuş gibi bir de kedisinin b...nu temizliyoruz. Sus be kadın sus. Allah’ın cezası.*” diyerek bağırarak filmde de yine hasta bakıcı Perihan’a şiddet uygularken yanındaki diğer hasta bakıcı ise “*Abla nolur sinirlenme.*” ifadesini kullanmaktadır. Bunun

üzerine hasta bakıcı “*Nasıl sinirlenme? Kendimi bildim bileli yatacak b..u temizliyorum. Bir de karşılığında karın tokluğunda. Kendi çocukları bir gün olsun bunların b...nu temizlemiş midir? Ölse de kurtulsak.*” diye söylenmektedir. Hasta bakıcı ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü olduğu yaşlı bireyin ölmesini isteyecek kadar işinden nefret ettiği söyleminde bulunmakta, ölümü normalleştirmekte, bu noktada filmde de açıkça sergilendiği gibi şiddet şiddeti doğurmaktadır. Ayrıca burada yaşlıya bakmakla yükümlü olan hasta bakıcının geçim sıkıntısından dolayı bu işi mecburiyetten yaptığı da ifade edilmektedir. Buna göre kurumlarda kalan yaşlıların fiziksel, zihinsel yetersizlikleri ve bu kurumlarda yaşlı bireyleri bakmakla yükümlü çalışanların aşırı ve düşük ücretli çalışıyor olması, yaşlı bireylerin şiddet görme ihtimalini artırabilmektedir.

Filmde yer alan diğer bir sahnede ise hasta bakıcıların yaşlı kadınları yıkamak için çıplak bir şekilde toplayıp hamama götürmesi yer almaktadır. Hamam sahneleri filmde yaşlının en çok şiddete maruz kaldığı sahnelerdir. Burada hasta bakıcının yaşlı kadınları hamamda fırça ile yıkarken “*Kes sesini.*”, “*Aç, aç, aç bacakları.*”, “*Bıktım sizin b...nuzu temizlemekten.*” gibi ifadeleri kullanması filmdeki şiddetin en çok izleyiciye yansıtıldığı sahnelerdendir. Bu sahnelerde huzurevi görevlileri yaşlıların hepsini hortumla su tutarak ve fırça ile çıplak bedenlerini canlarını yakarak yıkamakta, “*Şşşt, mızırdanıp durmayın.*” gibi ifadelerle onlara insan dışı bir varlıkmış gibi davranarak kendilerini değersiz hissetmelerine neden olmaktadır. Burada huzurevi çalışanları yaşlı kadınlara hem fiziksel hem de psikolojik şiddet uygulamaktadır.

Cinsiyet açısından bakıldığında, erkek yaşlılar için böyle bir sahne bulunmamaktadır. Film özelinde en çok şiddet mağdurları yaşlı kadınlar olmaktadır. Yaşlı kadınların erkeklere göre daha fazla şiddet görmelerinin temelinde onların bireysel özellikleri yatmaktadır. Yapılan bir çalışmada da bu durum yaşlı bireyin bireysel özelliklerinin onların şiddet görme ihtimalini artırdığı belirtilmektedir. Örneğin yaşlı bireylerin cinsiyeti (kadın olması), yaşı (çok yaşlı olması), medeni durumu (dul ya da boşanmış olması), zihinsel hastalığı olması (demans, alzheimer vb.), ekonomik ve fiziksel yönden bağımlı olması gibi etkenlerin onların şiddet olasılığını arttıran risk faktörleri arasında yer aldığını ifade etmektedir (Kalaycı, Özbek Yazıcı ve Şenkaynağı, 2015: 25).

Filmin bir sahnesinde de Ahmet’in oğlu Ali’nin hasta bakıcıya uyguladığı şiddet dikkat çekmektedir. Burada hasta bakıcının bakıma muhtaç durumda olan yaşlı kadın Perihan’a yemek yedirirken uyguladığı fiziksel şiddeti gören Ali kendisine hâkim olamamakta, hasta bakıcı kadının boğazını sıkarak ona tokat atmaktadır. Yani kendisi de tanık olduğu şiddete tepki olarak şiddet uygulamaktadır.

3.2. Huzurevinde Şiddeti Önlemeye Yönelik Çabalar ve Yetersizlikler

Filmde Ali’nin hasta bakıcı kadına şiddet uygulaması sonrasında huzurevi müdürünün gelerek hasta bakıcı kadına “*Kader hanım hemen odama bekliyorum sizi.*” diye bağırarak odasına çağırması ve odasında “*Kader hanım, sahipsiz ve muhtaç insanlara sahip çıkmak ve onları en az annelerimiz, babalarımız kadar sevmek, korumak bu kurumun görevidir. Eziyet etmek, onları dövmek, onları aşağılamak bizim görevimiz değildir. Bu son ikazım (...).*” diyerek tehdit etmesi, yine konuşma sonrasında “*Şiddet hiç bir şekilde mazur görülmez. Defol odamdan.*” diyerek bağırmaları ve odasından kovmaları huzurevi müdürünün hasta bakıcı kadına uygulamış olduğu psikolojik şiddeti göstermektedir. Daha önceki sahnelerde olduğu gibi yine ‘*şiddete şiddetle*’ karşılık verilmekte, şiddeti önleme adına bir çözüm yolu üretilmeye çalışılmamaktadır. Şiddet karşısında şiddeti uygulayanlar değişmektedir fakat şiddete tepki olarak yine şiddet içeren bir davranış sergilenmektedir.

İlerleyen sahnelerde ise hasta bakıcıya şiddet uygulayan Ali huzurevi müdürünün odasına gelerek müdürün “*Bak evladım, sertlikle, şiddetle hiç bir şeyi çözemezsin. Sadece yüreğini soğutursun(...)* Hırslanmak, şiddete başvurmak marifette değil, çözüm de(...)” sözleriyle Ali’ye öğüt vermesi ve Ali’nin odadan çıkarken “*Ellerine sağlık.*” ifadesi yer almaktadır. Dolayısıyla her ne kadar şiddetin kötü bir davranış olduğu ifade edilse de yine de tepki olarak ‘*şiddete şiddet*’ ile karşılık verilmesi istenmekte, “*Ellerine sağlık*” ifadesi ile de şiddet meşrulaştırılmakta ve bir tepki olarak normal bir davranış şeklinde izleyiciye sunulmaktadır.

Özetle, filmde yaşlı bireylere yönelik şiddet, kurum personeli hasta bakıcı tarafından uygulanmaktadır. Huzurevi müdürü ya da diğer çalışanlar bu durumun farkındadır. Müdürün şiddet uygulayan personeli odasına çağırarak onlarla konuşmuş olması şiddeti önlemeye yönelik bir davranış olsa da yetersiz kalmakta ve yapılan konuşmada kullanılan üslup da yine psikolojik şiddet unsurları taşımaktadır. Buna ek olarak kurum personeline hiç bir yaptırım uygulanmamaktadır. Yaptırım uygulanmadığı gibi şiddeti önlemek adına bir davranışta da bulunulmamaktadır. Filmde sosyal hizmet kurumlarından biri olan ve yaşlıların bakım, korunma ve temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulmuş olan huzur evlerinde yaşlıların bakımını gerçekleştiren huzurevi çalışanı tarafından, yaşlıya

yönelik fiziksel ve psikolojik şiddet uygulandığı sahneler yer almakta ve bu kurumlarda kalan yaşlıların şiddete uğruyor olduğu algısı oluşturulmaktadır.

3.3. Şiddet Unsurlarına Karşın Yaşlılar Açısından Huzurevinin Sosyalleşme Aracı Olarak İşlevi

Filmde huzurevinin sadece şiddetin yer aldığı bir kurum olmadığı da ifade edilmektedir. Ancak filmde seyirciye huzurevini olumlu anlamda düşündürecek sahneler çok az yer verilmektedir. Bu sahnelerden bir tanesi palyaçoların ziyarete geldikleri sahnelerdir. Bu sahnede palyaçolar huzur evine gelerek yaşlıları eğlendirmekte, tüm huzurevi sakinleri çok mutlu olmaktadır. Yaşlı bireylere kendilerini değerli hissedebilecekleri, mutlu olmalarını sağlayacak aktiviteler de düzenlenmektedir. Burada özellikle yaşlıların huzurevinde yaşamaları ya da yaşamak zorunda kalmaları onlar için önemli bir sosyalleşme sürecidir. İçlinin yaptığı bir çalışmada (İçli, 2004) yaşlı bireylerin huzurevinde kalma konusunda pek istekli olmadıkları, zorunluluktan dolayı kaldıkları ve buradaki yaşamı çok fazla benimsemedikleri ifade edilmektedir. Ancak yine çalışmada sosyalleşme sürecinde yaşlıların huzurevleri konusunda bilgilendirilmemiş olmalarına rağmen burada önceden edindikleri tecrübelerine ek olarak yeni normları ve değerleri öğrenerek huzurevindeki yaşama uyum sağlamaya çalıştıkları, diğer bir ifadeyle farklı bir sosyalleşme süreci yaşadıkları dile getirilmektedir.

Her ne kadar toplumumuzda yaşlı bireylerin huzurevinde yaşamasına olumlu bakılmasa da burada yaşlılar kendi yaşlılarıyla birlikte zaman geçirerek ve belirli aktiviteler yaparak olumlu bir sosyalleşme süreci yaşamaktadır. Günümüzde toplumsal yapının değişimi ve aile yapısının dönüşümüyle birlikte bu olumsuz algı biraz olsun değişmektedir. Huzur evinde yaşamının yaşlı bireyin geçirdiği fiziksel, zihinsel değişimlerle birlikte yaşadıkları birçok olumsuz durumu kendi yaşlılarıyla birlikte daha rahat atatabilecekleri bir süreç olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Buna göre bu olumsuz algının gerek kitle iletişim araçları aracılığıyla gerekse sosyal sorumluluk projeleriyle yaşlı bireylere huzurevi ya da yaşlı bakım evlerinin bir yuva olarak kabul edilmesi gerektiği, buralarda onlara değer verildiği ve onların yalnızlıklarının paylaşıldığı bir yer olarak anlatılması ya da gösterilmesi gerekmektedir.

Filmin sonlarına doğru ise Ahmet'in oğlu Reşat huzurevindeki yaşlı bir kadına "*Burada kalan insanların çocukları neden onları buraya bırakmışlar?*" sorusunu sormaktadır. Yaşlı kadın ise "*Oğlum, evladım, analar, babalar küçük evlerine, küçücük yüreklerine onlarca torun, çocuk sığdırırken; evlatlar, koca koca apartman dairelerine, villalarının köşelerine ana, babalarını sığdıramadılar.*" cevabını vermektedir. Bu ifadeden hareketle sanayileşme, köyden-kente göç, teknolojinin gelişmesi, aile yapısının dönüşümü, yaşlı nüfusunun artışı gibi etkenler, toplumdaki yaşlı algısını değiştirmekte ve yaşlılar, geleneksel aile yapısındaki statüsünü koruyamaz hale gelmektedir. Nitekim yaşlı birey geleneksel aile yapısı içerisindeki gibi sözü dinlenen ya da nasihat alınan birey olmaktan çıkıp ikincil konuma düşen bir birey haline gelmektedir.

Yapılan bir çalışmada da (Kılıç ve Şelimen, 2017), yaşlıların yalnızlıktan ya da aileleri tarafından ihmal edildiklerinden dolayı huzurevi yaşamını seçmeye zorunlu kaldıkları tespit edilmiştir. Buna göre yaşlılar, çocuklarının bakmaması, yalnız olmaları, çocuklarına yük olmak istememeleri, gelinin/damadının istememesi, yakınlarının bakmaması ve gidecek bir yerinin olmaması gibi etkenlerden dolayı huzurevinde kalmak istemektedirler. Benzer şekilde Karaca'nın (2010) yaptığı bir çalışmada da huzurevinde kalan yaşlıların, mecburiyetten, kendi istekleriyle, çocuklarının tavsiyesi üzerine, sağlık sorunları ve çocuklarının ilgisizliği yüzünden burayı tercih ettikleri ifade edilmiştir. Filmde de ele alındığı üzere yaşlı bireyler, tek çaresinin huzurevinde kalmak zorunda olduğu ya da aileleri tarafından ihmal edildiği için burada kalmayı istediklerine yönelik sahneler yer verilmektedir.

5. SONUÇ

Endüstrileşme süreci, köyden kente göç, aile yapısının değişimi gibi toplumun yapısındaki değişim ve dönüşüm sürecinden en fazla etkilenen dezavantajlı gruplardan biri de yaşlılardır. Özellikle yaşlı bakım sürecinde aile yapısının geleneksel aileden çekirdek aile yapısına doğru geçişi, kadının çalışma hayatına katılması, ekonomik zorluklar gibi nedenler bu süreçte onların sağlık, toplumsal uyum problemi, barınma, yalnızlık, şiddet gibi sorunlarını ön plana çıkarmıştır. Nitekim yaşlı bireylerin yaşa bağlı olarak geçirdikleri fiziksel, zihinsel, ekonomik ve toplumsal değişimler onların bu süreçte toplum içerisindeki hem statülerini kaybetmelerine hem de başkalarına olan bağımlılıklarının artmasına yol açmaktadır. Bu durum da onların toplumsal hayattan kopmalarına, yalnızlaşmalarına, dışlanmalarına ya da şiddete maruz kalmalarına neden olmaktadır.

Her toplumda her kültürde görülen yaşlılara yönelik şiddet önemli bir toplumsal sorundur. Yaşlılar, sadece aile içerisinde ya da kaldıkları kurumlarda değil yaşamlarının her alanında şiddete maruz kalabilmektedir. Ancak toplumsal bir sorun olan yaşlı bireylere yönelik şiddette yeterli ve doğru verilere ulaşmak zordur. Bu noktada yaşlı bireylere yönelik şiddeti önlemek adına yasal düzenlemeler yapılmalı ve bu konunun gizli bir sorun olarak kalmayıp hem yaşlılar hem de toplum bilinçlendirilmelidir.

Bu çalışmada huzurevinde kalan yaşlı bireylerin demografik özelliklerinden hareketle orada kalma nedenleri ele alınarak yaşlı bireylere yönelik şiddet değerlendirilmiş ve yaşlıya yönelik şiddetin nasıl ele alındığı çözümlenmeye çalışılmıştır. Yaşlıya yönelik şiddeti, huzurevi ortamında doğrudan konu edinen Beyaz Melek filminde yer alan yaşlıların huzurevinde onların bakımını üstlenen çalışanlar tarafından maruz kaldıkları şiddet sahneleri ele alınarak içerik analizi yapılmıştır. Çalışma sonucunda 'Beyaz Melek' filminde yer alan şiddet sahnelerinden hareketle huzurevinde kalan yaşlı bireylerin özellikle de bakıma muhtaç durumda olan yaşlı bireylerin, onların bakımını üstlenen çalışanlar tarafından psikolojik ve fiziksel şiddete maruz kaldıkları görülmüştür.

Ayrıca filmde, yaşlı bireyler yaşlılık döneminin getirisi olan yalnızlık duygusu ile ilişkilendirilmiştir. Yalnız kalan yaşlı bireylerin aileleri ve yakın akrabaları tarafından aranmak ya da ziyaret edilmek istediklerine yönelik algı oluşturulmaya çalışılmıştır. Ziyaret günlerinde yakınlarını heyecanla beklemeleri ve yakınlarından biri gelmediğinde istemsizce üzülmeleri buna örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte yaşlı bireylerin huzurevinde kalmak istemedikleri ve insanların huzurevinde kalmak istemeyecekleri algısı da izleyiciye yansıtılmaktadır. Huzurevinde yaşayan yaşlıların genel olarak mutsuz oldukları, kendi istekleri ile huzurevine yerleşmedikleri, yaşlı bir bireyin huzurevine gelmesi için mutlaka olumsuz bir nedeninin olması gerektiği vurgusu yapılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akdemir, N., Görgülü, Ü. ve Çınar, F. İ. (2008). Yaşlı istismarı ve ihmali. *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi*, 15, 68-75.
- Artan, T. (1996). *Aile içi fiziksel yaşlı istismarı*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü, İstanbul.
- Artan, T. (2013). Huzur evinde kalmakta olan yaşlılarda aile içi istismar. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 24(2), 109-122.
- Artan, T. (2016). Huzurevinde kalmakta olan yaşlılarda yaşlı istismarının bir türü olarak ekonomik istismar. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 3(1), 48-56.
- Aybey, S. (2017). Düünden bugüne modernleşme bağlamında ailenin değişim ve dönüşümü. S. Aybey, M. Akın ve T. Ashyrov (Ed.), *Aile ve Modernite* içinde (103-118), Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları.
- Bilgin, N. (2014). *Sosyal bilimlerde içerik analizi teknikler ve örnek çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Boldy, D., Webb, M., Horner, B., Davey, M. ve Kingsley, B. (2002). Elder abuse in Western Australia. *Report of a Survey Conducted for the The Department For Community Development-Seniors' Interests. Centre for Research into Aged Care Services*, 3-28.
- Ceylan, H. (2015). *Modern hayat ve yaşlılık*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Cooper, C. ve Livingston, G. (2020). Elder abuse and dementia. A. Phelan (Ed.), *Advances Elder Abuse Research*. İçinde (137-148). USA: Springer.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2007). *Türkiye'de yaşlıların durumu ve yaşlanma ulusal eylem planı*. Ankara: DPT Yayınları.
- Diken, B. ve Laustsen, C. B. (2010). *Filmlerle sosyoloji*, İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Duru, S. ve Duyan, V. (2017). *Engelli ailesinde şiddet*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Erkal, S. (2008). Aile içi şiddet ve yaşlılar, *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar Dergisi*. Erişim adresi: <http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/?page=makaleler>, (10 Ocak 2020).

- Geray, H. (2011). *Toplumsal araştırmalarda nicel ve nitel yöntemlere giriş-iletişim alanından örneklerle*. Ankara: Genetis Kitap.
- Gönül, İ. (2004). Huzurevinde kalan yaşlılar üzerine bir araştırma, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 5-24.
- Gülen, M., Aktürk, A., Acehan, S., Seğmen, M. S., Açıkalın, A. ve Bilen, A. (2013). Yaşlı istismarı ve ihmali. *Adana Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 22(3), 393-407.
- Habletmitoğlu, ř. ve Özmete, E. (2010). *Yaşlı refahı yaşlılar için sosyal hizmet*. Ankara: Kilit Yayınları.
- Hall, J. E., Karch, D. L., ve Crosby, A. E. (2016). *Elder abuse surveillance: uniform definitions and recommended core data elements for use in elder abuse surveillance*. Version 1.0. Atlanta (GA): National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention.
- Kalaycı, I. ve Özkul, M. (2018). Modernleşme sürecinde toplumsal mağdurları olarak yaşlılar: Türkiye’de yaşlı istismarı ve ihmali. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (43), 92-119.
- Kalaycı, I., Özbek Yazıcı, S. ve şenkaynağı, A. (2015). Yaşlı yakınlarının şiddet algısı: Süleyman Demirel Hastanesi örneği. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 1,22-33.
- Kalınkara, V. (2014). *Temel gerontoloji yaşlılık bilimi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Karaca, F. (2010). Huzurevinde kalan yaşlıların hayata bakış açıları ve gelecekle ilgili beklentileri. *Aile ve Toplum*, 6(22), 50-72.
- Keskinoğlu, P., Giray, H., Pıçakçıfe, M., Bilgiç, N. ve Uçku, R. (2004). Yaşlıda fiziksel, finansal örselenme ve ihmali edilme. *Türk Geriatri Dergisi*, 7, 57-61.
- Kılıç, Ü. ve şelimen, D. (2017). Yaşlıların huzurevi yaşamını seçmeye zorlayan nedenlerin belirlenmesi. *JAREN*, 3(2), 73-82.
- Kıssal, A. ve Beşer, A. (2009). Yaşlı istismar ve ihmalinin değerlendirilmesi. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 8(4), 357-364.
- McBride, K. (2011). Elder abuse. *InnovAiT*, 4(6), 353-359.
- O’Brien, M., O’Brien-Olinger, S., Boccaletti, L., Milianta, S., Caciula, I., Laurola, H., Perttu, S., Kadzik-Bartoszewska, A., Canning, K. ve Quinn, S. (2016). *Elder abuse context and theory: Finland, Ireland, Italy and Romania. Erasmus+ Programme of the European Union*.
- Oktuğ Zengin, M. (2015). *Televizyonda yaşlı temsilleri ve yaşçılık*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Özgür, Ö. ve Sabbağ, Ç. (2014). *Kırsal alanda yaşlılık: Adıyaman Samsat örneği*. Ankara: Adıyaman Üniversitesi ve SABEV.
- Payne, B. K. (2011). *Crime and elder abuse and an integrated perspective*. USA: Charles C Thomas Publisher.
- Sani, A.I., Gonçalves, M.J., Nunes L.M. ve Denise, M. S. (2018). Violence against the elderly: narrative of a case. *MOJ Gerontology & Geriatrics*, 3(2), 153-155.
- şentürk, Ü. (2018). *Yaşlılık sosyolojisi yaşlılığın toplumsal yörüngeleri*. Bursa: Dora Basım Yayıncılık, 2018.
- UNFPA. (2012). *Ageing in the 21st century: A celebration and a challenge*. United Nations Populations Fund, New York.USA.
- World Health Organization. (2002). *Missing voices*. Geneva, Switzerland. Erişim adresi: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/67371/WHO_NMH_VIP_02.1.pdf, (22 Mayıs 2020).
- Yan, E. (2014). Abuse of older persons with dementia by family caregivers: Results of a 6-7 month prospective study in Hong Kong. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 29(10), 1018-1027.
- Yan, E. (2020). Elder abuse in Chinese populations. M. Kapur Shankardass (Ed.), *International Handbook of Elder Abuse and Mistreatment* içinde (511-538). Singapore: Springer.

- Yaşlanma Özel İhtisas Komisyonu. (2014). *Onuncu kalkınma planı 2014-2018: Yaşlanma: özel ihtisas komisyonu raporu*. Ankara: T. C. Kalkınma Bakanlığı Yayını.
- Yeşil, P., Taşcı, S. ve Öztunç, G. (2016). Yaşlı istismarı ve ihlali. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 128-134.
- Yıldırım, S. (2017). “Davaro” filminin sosyolojik analizi. *Journal of History and Future*, 3(2), 119-138.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

ÇEVRESEL KUZNETS HİPOTEZİNE KÜRESELLEŞME EKSENLİ YAKLAŞIM: TÜRKİ CUMHURİYETLER ÖRNEĞİ

GLOBALIZATION BASED APPROACH TO ENVIRONMENTAL KUZNETS HYPOTHESIS: THE CASE OF TURKIC REPUBLICS

Dr. Öğr. Üyesi Müge MANGA¹

Öğr. Gör. Dr. Orhan CENGİZ²

ÖZ

Makroekonomi politikalarının odağındaki büyüme eksenli uygulamaların ortaya çıkardığı sorunlara yönelik ilgi son dönemlerde giderek artmıştır. Bu ilginin gerek ekonomik gerekse de siyasal, sosyal ve kültürel unsurlardan hareketle artmasının geri planında yatan dinamiklerin ortaya konulması küreselleşme olgusundan bağımsız bir biçimde ele alınmayı imkânsız hâle getirmektedir. Dolayısıyla, 20. yüzyılın sonlarından itibaren toplumun tüm katmanlarına yayılım gösteren küreselleşme ile birlikte çevresel dengenin değişimine vurgu yapan literatürün öne çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu doğrultuda mevcut çalışmada, 1991-2014 dönemine ait verilerle panel ARDL yöntemiyle Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan oluşan Türki Cumhuriyetlerde Çevresel Kuznets hipotezi ekonomik, politik ve sosyal küreselleşme göstergeleri dikkate alınarak test edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, ekonomik büyümenin karbon emisyonu üzerindeki negatif yönlü etkisinin yaklaşık olarak kişi başı 2,830\$ gelir düzeyinde ortaya çıktığını, sonrasında ise N tipi bir ilişkinin söz konusu olduğunu göstermektedir. Ayrıca analiz bulguları, politik ve sosyal küreselleşmenin karbon emisyonunu azalttığını, ekonomik küreselleşme ve enerji kullanımını ise arttırdığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Çevresel Kuznets Eğrisi, Ekonomik Büyüme, Enerji Kullanımı, Panel Veri.

JEL Sınıflandırma Kodları: O44, P48, Q47, Q56.

ABSTRACT

Recently, the interest in the problems caused by growth-oriented policy implications which are at the center of macroeconomic policies has increased gradually. Revealing the background dynamics of this interest that is increasing due to both economic and political, social and cultural factors, is impossible to discuss without taking the effects of the phenomenon of globalization. Therefore, together with the globalization that has permeated to all strata of society since the end of the 20th century, the literature which emphasises changing of environmental balance has become prominent. In this context, the study, environmental Kuznets hypothesis is tested by taking economic, political and social globalization indicators into account for Turkic Republics that compose of Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan, with panel ARDL methods for 1991-2014 period. The results show that the negative impact of the economic growth on carbon emission arises the per capita income level of nearly \$2,830, and after that there is a N-shaped relationship between them. In addition, the findings reveal that political and social globalization reduce carbon emissions while it increases economic globalization and energy use.

¹  Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mangamuge@gmail.com

²  Çukurova Üniversitesi, Pozantı Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, ocengiz@cu.edu.tr

Keywords: Globalization, Environmental Kuznets Curve, Economic Growth, Energy Use, Panel Data.

JEL Classification Codes: O44, P48, Q47, Q56.

1. GİRİŞ

20. yüzyılın sonlarından itibaren, çevre sorunları ile ekonomik faaliyetler arasında yakın bir ilişki olduğu konusunda uzlaşa sağlanmakla birlikte çevresel yıkımın önemli bir sebebi olarak ekonomik faaliyetler gösterilmektedir (Uchiyama, 2016: 1). Ekonomik faaliyetlerin çevre üzerindeki tahrip edici etkileri *çevreye rağmen* ekonomik büyüme anlayışına yönelik eleştirileri artırmış devlet, sivil toplum, gönüllü kuruluşlar öncülüğünde yeni oluşumlar ve yapılanmaların öncülük ettiği karşıt görüşler yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır.

Akademik ve kamusal söylem başta olmak üzere bu alandaki birçok bakış açısı küreselleşmeyi ve çevreyi farklı şekillerde birbirleriyle ilişkilendirmektedir. Bu alanda en çok öne çıkan ve küreselleşmenin çevre üzerinde tahribat yarattığını savunan yaklaşımlar Kirlilik Cenneti Hipotezi (Pollution Haven Hypothesis) ve Dibe Çeken Rekabet (Race to the Bottom) yaklaşımları şeklinde ifade edilebilir. Kirlilik cenneti hipotezi, genel olarak serbest ticaret akımları ile gelişmiş ülkelerde sıkı çevre standartları ve kuralları altında faaliyet gösteren şirketlerin, ekonomik faaliyetlerini daha gevşek çevresel standartların olduğu ülkelere kaydırmasını ifade etmektedir. Ekonomik küreselleşmenin çevresel etkiler konusunda yarattığı sonuçlar, gelişmekte olan ve/veya az gelişmiş ülkeler için daha tahrip edici olmaktadır. Gelişmiş ülkelerin şirketleri katı/sıkı çevresel düzenlemelerden kaçınmak için üretim tesislerini doğrudan yabancı yatırım (DYY) çekebilmek için çevresel düzenlemelerin daha az dikkate alındığı az gelişmiş ülkelere kaydırılmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler, dış ticaret politikalarını açık piyasalara doğru genişletme eğilimini benimsedikçe ticaret engellerini azaltarak DYY girişleri için uygun ortam yaratmaktadır. Böylelikle sıkı çevre politikasının geçerli olduğu gelişmiş ülkelerden gevşek çevre politikasının uygulandığı ülkelere çevre kirliliğine yol açan firma girişleri teşvik edilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin DYY girişlerine uygun zemin hazırlama yönündeki katı olmayan çevre politikaları bu ülkeleri *kirlilik sığınağı* hâline getirmektedir (Shaari, Hussain, Abdullah ve Kamil, 2014: 707; Dinda, 2006: 3).

Dibe Çeken Rekabet yaklaşımı ise, ekonomik büyüme ve çevresel bozulma arasındaki ters-U şeklinde karakterize edilen *Çevresel Kuznets Eğrisi (Environmental Kuznets Curve-EKC)* yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre, ekonomik büyümeyle birlikte (genellikle küreselleşme ile ilişkili olan) düşük gelirli ekonomilerde belirli bir eşik değere ulaşıncaya kadar çevre kirliliği artmakta daha sonra ise azalmaktadır.

Bu yaklaşımlardan hareketle çalışmanın ilk bölümünde küreselleşme ve çevre ekonomisi ilişkisi incelendikten sonra ikinci bölümde ampirik literatürdeki çalışmalara yer verilmektedir. Analiz bölümünde ise ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasındaki ilişki 1991'de Sovyetler Birliği'nden koparak bağımsızlıklarını kazanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile Türkiye'den oluşan Türki Cumhuriyetler için 1991-2014 dönemine ait verilerle test edilmiştir. Elde edilen bulguların değerlendirilmesi sonrasında sonuç bölümünde politika öneriler sunulmuştur.

2. KÜRESELLEŞME VE ÇEVRE EKONOMİSİ

Çevre ekonomisinin ekonomik faaliyetler sonucunda bozulduğu argümanının arkasında yatan görüşlerin dayanak noktası küreselleşme olgusudur. Küreselleşme, ticaretin ve sermayenin önündeki engellerin kaldırılmasını amaçlarken, maliyet artışıyla birlikte ulusal ekonomiler üzerinde önemli sonuçlara yol açmaktadır. Küreselleşme ve çevre konusundaki politik tartışmalar, artan ticaret ve yatırım akışlarının çevresel kalite üzerindeki etkisine ilişkin görüşlerden kaynaklanmaktadır. 1990'ların başından itibaren ileri sürülen bazı görüşler, ticaretin serbestleştirilmesinin ekonomik büyümeye yol açacağını ve belirli bir gelir seviyesine ulaşıldığında bu durumun çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin azalmaya başlayacağını savunmaktadır. Buna karşılık bazı yaklaşımlar, ticaretin serbestleştirilmesinin yoğun çevre kirliliğine neden olan firmaların zayıf çevre düzenlemelerine sahip ülkelere yönelik göçü teşvik ettiğini ileri sürmektedir. Böylelikle çevresel düzenlemeler konusunda katı olmayan ülkelere küreselleşme ile birlikte çevresel bozulmalar artmaktadır (Gallagher, 2009: 282).

Ekonomik küreselleşmenin çevre üzerindeki etkisi doğrudan ve dolaylı etkiler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Doğrudan etkiler, ilk olarak uluslararası taşıma araçlarının yarattığı olumsuzlukları ifade etmektedir. Dolaylı etkilerle ilgili kapsamlı açıklama yapan Grossman ve Krueger (1991)'e göre uluslararası ticaret ve doğrudan yatırımların genişlemesinin çevre kirliliği ve kıt çevre kaynakları üzerindeki etkisi ölçek etkisi (scale effect), bileşim etkisi (composition effect) ve teknik etki (technique effect) aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Ölçek etkileri, ticaretin ve yatırımların serbestleşmesiyle ekonomik faaliyetlerin yapısının değişmemesi halinde bu faaliyetler sonucunda üretimin artmasına karşılık çevredeki tahribatların yükselmesi ve doğal kaynakların tükenmesini ifade etmektedir (Grossman ve Krueger, 1991: 3). Bileşim etkileri ise, artan uluslararası ticaret sonucunda karşılaştırmalı üstünlük elde edilen sektörlerde uzmanlaşmaya gidildiğinde ortaya çıkmaktadır. Uluslararası ticaret serbestleştirilince ülkeler karşılaştırmalı üstünlük elde ettikleri sektörlerde daha fazla uzmanlaşmaktadır. Ülkelerin elde ettiği bu karşılaştırmalı üstünlük, çevresel düzenlemelerdeki farklılıklardan kaynaklandığında ticari serbestleşmenin bileşim etkisi çevreye zarar vermektedir. Bu durumda her ülke, katı çevresel düzenlemeleri uygulamadığı alanlarda daha fazla uzmanlaşma eğilimi göstermekte ve kirliliği azaltma maliyetlerinin göreceli olarak yüksek olduğu sektörlerde üretimden vazgeçmektedir. Son olarak *teknik etkiler*, potansiyel olarak iki nedenden dolayı birim çıktı başına kirliliğin özellikle gelişmekte olan ülkelerde azalmasına neden olabilmektedir. Bunlardan ilki, ticaretin ve yatırımların serbestleşmesiyle çevre kirliliğini azaltan modern üretim teknolojilerinin gelişmekte olan ülkelere transfer edilmesidir. İkincisi ise ekonomik faaliyetlerin serbestleşmesiyle gelir seviyesinin artması sonucu bireylerin daha temiz çevreye yönelik taleplerinin artmasıdır (Grossman ve Krueger, 1991: 4-5). Diğer yandan uluslararası ticaret, yenilenebilir enerji için teknoloji transferini kolaylaştırıp, sürdürülebilir enerji kaynakları talebine yanıt vererek enerji sektörünün *yeşillenmesinde* önemli bir rol oynamaktadır. Bu talep yenilenebilir enerjiye yönelik tedarik ürünleri ve mamuller için hammadde ve bileşenleri ihracatı, yenilenebilir kaynaklardan elde edilen enerji ihracatı, enerji üretimi için yenilenebilir doğal kaynak ihracatı gibi çeşitli ticari fırsatlara yol açmaktadır (Sebri ve Ben-Salha, 2014: 15).

Ekonomik küreselleşmenin çevre üzerindeki etkisi yanında dikkate alınması gereken diğer mekanizma, küreselleşmenin sosyal boyutunda yaşanan gelişmelerin çevresel faktörlere olan etkisine yöneliktir. Küreselleşme ile beraber bireylerin kırsal alandan kentlere doğru mobilitesi artmakta ve kentlerde bireylerin enerji, mal ve hizmet tüketimine yönelik talepleri artış göstermektedir. Çünkü bireylerin kentlerde erişebilecekleri ekonomik kaynakların kırsal alana göre daha fazla olması bireylerin gelir seviyelerinde artışa yol açmakta, böylelikle doğal kaynaklar başta olmak üzere çevresel faktörler üzerindeki baskı artmaktadır. Ekolojik açıdan yaşanan eğilim göçü de beraberinde getirmektedir. Küreselleşme sonucu çevre üzerindeki baskı nedeniyle biyolojik çeşitliliğin aşınmasıyla üretim sistemi ve birey sağlığı olumsuz yönde etkilenmekte, tarımsal alanlar başta olmak üzere çevresel sistem sürdürülemez bir hâle dönüşmektedir (Meyerson, Merino ve Durand, 2007: 184). Martinez-Zarzoso ve Maruotti (2011)'ye göre küreselleşmeyle birlikte nüfus artışı ve kentsel gelişmelerle birlikte ele alındığında şehirlerdeki demografik değişim enerji tüketiminde artışa yol açmaktadır. Özellikle gelişmiş bölgelerde ekonomik kalkınmaya tarımsal yoğunlaşma, sanayileşme ve kentleşme eşlik etmekte, kırsal kesimden kentlere işgücü hareketleri gerçekleşmektedir. Böylelikle mevcut çevrenin emme kapasitesine aşırı yük getirilmekte ve yüksek nüfus sayesinde ekonomik faaliyetlerin enerji yoğunluğu da artmaktadır (Martinez-Zarzoso ve Maruotti, 2011: 1344).

2.1. Ekonomik Büyüme ve Çevresel Kalite İlişkisinin Ölçülmesi: Çevresel Kuznets Hipotezi

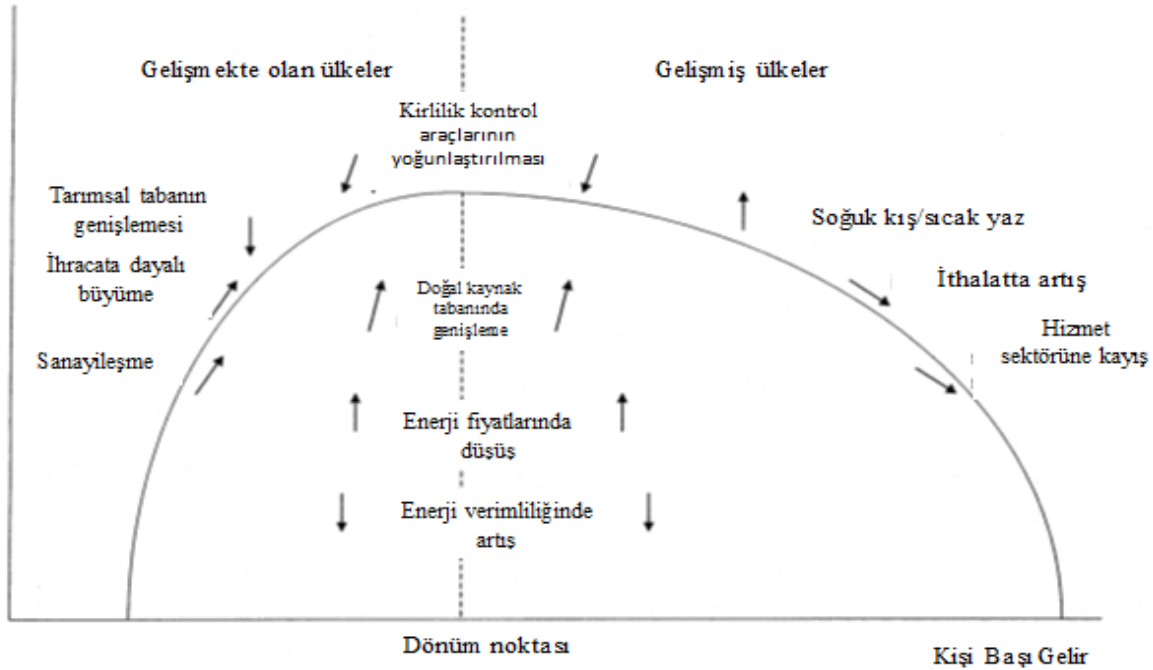
Ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve çevre kirliliği arasındaki ilişki ilgili literatürde farklı şekilde analiz edilmektedir. Bunlardan en çok öne çıkanı, ekonomik büyüme ile çevresel kalitenin bozulmasını inceleyen Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezinin geçerliliğini inceleyen yaklaşımlardır. İkincisi, enerji tüketimi ve üretim arasındaki yapıyı inceleyen yaklaşımlardır. Üçüncüsü ise ekonomik büyüme, çevresel kalite ve enerji tüketimi arasındaki dinamik ilişkiyi aynı çerçevede ele alan, diğer ifadeyle ilk iki yöntemi bir araya getiren yaklaşımdır (Apergis ve Ozturk, 2015: 16).

Ekonomik gelişmeyle birlikte çevresel kalitede meydana gelen değişikliklerin ölçülmesi bu açıdan önem kazanmaktadır. Bu alanda en yaygın kullanılan yöntem Çevresel Kuznets Eğrisidir (EKC). Çevresel Kuznets Eğrisi, Simon Kuznets (1955)'in ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği arasındaki ters-U şeklinde ilişki bulunduğu çalışmanın ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiye uyarlanmış biçimidir. Simon Kuznets (1955)'in orijinal çalışmasında elde ettiği bulguya göre kişi başı milli gelirin artmaya başladığı ilk evrelerde gelir eşitsizliği de artmakta; fakat belirli bir eşik değerinden sonra ekonomik büyümeyle birlikte gelir eşitsizliği azalmaya başlamaktadır.

Kuznets Eğrisi bağlamında ekonomik büyüme ve çevresel bozulma arasındaki ilişkinin incelenmesi Grossman ve Krueger (1991) ile Shafik ve Bandyopadhyay (1992) öncülüğünde gerçekleşmiştir. Buna göre, ekonomik büyümenin ilk evrelerinde çevresel bozulma artmakta, kişi başı milli gelir belirli bir seviyeyi aştıktan sonra ise gelir artışıyla birlikte çevresel bozulma azalmaya başlamaktadır (Uchiyama, 2016: 11-12). EKC hipotezine göre, ekonomik gelişme sürecinin başlarında artan milli gelirin ekonomik faaliyet ölçeğinde artış yaratmasıyla çevre kirliliği artmaktadır (ölçek etkisi). Ancak belirli bir gelir seviyesine ulaşılmaya başlanmasıyla çevre kirliliğinin azalması beklenmektedir; çünkü ekonomik faaliyetlerin imalat sektöründen hizmetler sektörüne doğru kayması (bileşim etkisi) büyüme hareketleri ve üretimde teknolojinin ağırlık kazanmasıyla birleşince kirlilik azalma eğilimi göstermeye başlamaktadır (teknoloji etkisi). Ekonomik etkilerinin yanında EKC'nin politik açıdan yol açtığı sonuçlar da gözden kaçırılmamalıdır. Ekonomik gelişmenin ilk aşamalarında çevre kalitesi vatandaşlar tarafından lüks mal olarak kabul edilir ve ülkeler sınırlı kaynaklara sahip olduğundan çevresel kaliteye yönelik talepler ekonomik taleplerin gerisinde kalmaktadır. Belirli bir yaşam standardına ulaşıldığında çevre kalitesi lüks mal olmaktan çıkarak normal kamu malına dönüşür ve vatandaşlar devletin çevre kirliliğini azaltmak ve önlemek için ilgili düzenlemeleri uygulaması yönündeki taleplerini artırmaktadır (Spilker, 2013: 11).

Bunun yanında Agras ve Chapman (1999), EKC'nin işleyiş mekanizmasını gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik yapılarıyla birlikte enerji fiyatlarını da dikkate alarak daha kapsamlı EKC şeması oluşturmuştur.

Çevresel Bozulma



Şekil 1. Çevresel Kuznets Eğrisinin Zıt Dinamikleri

Kaynak: Agras ve Chapman, 1999: 275'ten yararlanılarak çizilmiştir.

Şekil 1'de EKC ilişkisini yönlendiren güçlerin işleyişi gösterilmektedir. Düşük gelirli ülkeler tarım ekonomisinden sanayi ekonomisine geçmeye başladığında yukarı doğru hareket ederken, gelişmiş ülkeler ekonomilerinin daha büyük bölümünü hizmet sektörüne kaydırmaya başladıkça aşağı yöne hareket ederler. İhracata dayalı büyüme gelişmekte olan ülkelerde kişi başına gelirin ve kirliliğin artmasına yol açarken, gelişmiş ülkelerde tam tersi etki doğurarak ithalatın artmasına neden olmaktadır. Enerji fiyatlarının çevresel bozulma üzerindeki etkisi dikkate alındığında enerji fiyatlarında meydana gelen düşüş, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde enerji tüketiminin dolayısıyla enerji bazlı kirliliğin artmasına yol açmaktadır.

Ülkeler ekonomik büyümeyi düşük enerji kullanımıyla gerçekleştirmek istediklerinde önlerine birtakım seçenekler çıkmaktadır. Bunlar; i) Hizmet sektöründe hızlı büyüme ii) Kirlilik yoğun malların ithal edilmesi iii) Yurtiçinde

kirliliği kontrol altına alacak araçların kullanılması iv) Enerji verimliliğinin artırılması şeklinde sıralanabilir. İlk iki seçenek yurtiçinde enerji talebinde azalmayı içermektedir; fakat uluslararası enerji talebinde telafi edici artış olmaktadır. Üçüncü seçenek, kirliliği kontrol etme araçlarının kullanılmasından dolayı kirliliği bir miktar azaltırken diğer yandan daha fazla enerji kullanımına yol açtığı için enerji talebini de artırmaktadır. Son durumda ise enerji verimliliğinin artmasıyla enerji talebi ve enerji bazı kirlilik azalmaktadır (Agras ve Chapman, 1999: 275-276).

3. AMPİRİK LİTERATÜR İNCELEMESİ

Çevresel Kuznets hipotezini inceleyen çalışmalar yöntemsel açıdan farklı kategorilere ayrılabilir. Bunların bir kısmı bireysel ülke örneklerini ele almakta, bir kısmı ise ülke gruplarını incelemektedir. Diğer farklılık kullanılan değişkenlerin türüne ve yapısına ilişkindir. Bunların bir kısmı sadece büyümenin çevre üzerindeki etkisine odaklanırken diğer kategorideki çalışmalar, kapsamı biraz daha genişleterek finansal gelişme, dışa açıklık gibi küreselleşme ile ilişkili olan parametrelerin de etkisini ortaya koymaktadır. Yapılan çalışmaların ampirik sonuçları incelendiğinde ise kullanılan değişkenler, ülke, ülke grubu, zaman periyodu ve ekonometrik yöntemle ilgili olarak değişiklik gösterdiği görülmektedir. Bahsedilen bu hususlar çerçevesinde yapılan ampirik çalışmaların sonuçları Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Çevresel Kuznets Eğrisine (EKC) İlişkin Çalışmalar

Çalışma	Ülkeler	Yöntem	Sonuç	Dönüm Noktası
Shafik (1994)	149 ülke (1960-1990)	Panel OLS	Monotonik artan	-
Cole, Rayner ve Bates (1997)	7 Bölge (1960-1991)	Panel GLS	Ters-U ilişkisi	25,100 \$-62,700 \$ (1985 sabit fiyatlarla)
Schmalensee, Stoker ve Judson (1998)	141 ülke (1950-1990)	Panel OLS	Ters-U ilişkisi	Sadece ABD için hesaplanmış, 10,000 \$
Agras ve Chapman (1999)	34 ülke (1971-1989)	Panel ARDL	Ters-U ilişkisi	13,630 \$ (1985 US sabit fiyatlarla)
Galeotti ve Lanza (1999)	110 ülke (1971-1996)	Panel OLS	Ters-U ilişkisi	15,073 \$-16,646 \$ (1990 PPP)
Neumayer (2002)	106 ülke (1960-1988)	Panel OLS	Ters-U ilişkisi	-
Cole (2003)	Gelişmiş ve gelişmekte olan 32 ülke (1975-1995)	Panel Sabit Etkiler	Ters-U ilişkisi	20,352 \$-56,696 \$ (1985 sabit fiyatlarla)
Dijkgraaf ve Vollebergh (2005)	OECD ülkeleri (1960-1997)	Log-lineer model	Ters-U ilişkisi	20,647 \$ (1990 PPP)
Richmond ve Kaufmann (2006)	OECD üyesi olan ve olmayan 36 ülke (1973-1997)	Panel birim kök, Pedroni eşbütünleşme, sabit ve rassal etkiler	Ters-U ilişkisi	29,687 \$ (1996 sabit fiyatlarla)
Dinda (2006)	OECD ülkeleri ve OECD üyesi olmayan ülkeler (1965-1990)	Panel sabit etkiler ve rassal etkiler	Küreselleşme gelişmiş ülkelerde CO ₂ 'yu azaltırken, gelişmekte olan ülkelerde artırmaktadır.	-
Cialani (2007)	İtalya (1861-2002)	Zaman Serisi OLS	EKC geçersiz	-
Apergis ve Payne (2010)	11 Bağımsız Devletler Topluluğu (1992-2004)	Panel birim kök, eşbütünleşme, Panel FMOLS ve VECM	Ters-U ilişkisi	1,714 \$ (1985 sabit fiyatlarla)
Narayan ve Narayan (2010)	Gelişmekte olan 43 ülke (1980-2004)	Panel eşbütünleşme ve Panel Uzun dönem tahmin teknikleri	EKC analizdeki ülkelerin % 35'inde geçerli	-
Nasir ve Rehman (2011)	Pakistan (1972-2008)	Johansen eşbütünleşme	EKC, Kısa dönemde geçersiz, uzun dönemde geçerlidir.	-

Çalışma	Ülkeler	Yöntem	Sonuç	Dönüm Noktası
Wang, Zhou, Zhou ve Wang (2011)	Çin'deki 11 İl (1995-2007)	Panel birim kök, eşbütünleşme, Granger nedensellik	U şeklinde ilişki	3,287 Çin Yuanı
Hossain (2011)	Yeni Sanayileşen Ülkeler (1971-2007)	Johansen eşbütünleşme,	Kısa dönemde büyümeden CO ₂ 'ya doğru tek yönlü nedensellik varken uzun dönemde herhangi bir ilişki yoktur.	-
Agarwal (2012)	Malezya (1980-2008)	ARDL ve eşbütünleşme	Ters-U ilişkisi	-
Shaari vd. (2014)	Gelişmekte olan 15 ülke (1992-2012)	Johansen eşbütünleşme, FMOLS, Granger nedensellik, VECM	Ekonomik büyümeden CO ₂ emisyonuna doğru nedensellik söz konusudur.	-
Apergis ve Ozturk (2015)	14 Asya ülkesi (1990-2011)	Panel GMM	Ters-U ilişkisi	9,496.2 \$-11,695.6 \$
Shahbaz, Khan, Ali ve Bhattacharya (2015)	Çin (1970-2012)	ARDL sınır testi, Bayer ve Hanck eş bütünleşme, VECM	Ters-U ilişkisi	-
Menegaki ve Tsagarakis (2015)	Avrupa ülkeleri ve AB adayı toplam 33 ülke (1990-2010)	Rassal Etkiler, Arellano Bond tahmincisi	U şeklinde ilişki	Kömür için: 5,970 \$ Yenilenebilir enerjiler için: 26,348 \$
Shahbaz, Solarin ve Ozturk (2016)	19 Afrika Ülkesi (1971-2012)	ARDL sınır testi ve eşbütünleşme	Bazı ülkeler için ters-U bazıları için U şeklinde ilişki	-
Bento ve Moutinho (2016)	İtalya (1960-2011)	ARDL, birim kök, eşbütünleşme, Granger nedensellik	Ters-U ilişkisi	-
Lebe (2016)	Türkiye (1960-2010)	ARDL sınır testi Birim kök Eşbütünleşme Nedensellik	EKC hipotezi geçerli, enerji tüketimi (EC), finansal gelişme (FD) ve dışa açıklık (OP) CO ₂ 'yu artırmaktadır.	-
Karhan (2016)	Seçilmiş 7 Türki Cumhuriyet (1992-2011)	Panel birim kök Panel eşbütünleşme Panel FMOLS	EKC hipotezi geçersiz, gelir ile CO ₂ arasında doğrusal pozitif ilişki söz konusudur.	-
Marques, Fuinhas ve Marques (2017)	43 ülke (1971-2013)	Panel ARDL	Ekonomik, sosyal ve politik küreselleşme enerji tüketimini artırmaktadır.	-
Mikayilov, Galeotti ve Hasanov (2018)	Azerbaycan (1992-2013)	ARDL sınır testi Birim kök, eşbütünleşme FMOLS, DOLS, CCR	EKC hipotezi geçersiz, büyüme ve CO ₂ arasında monotonik artan ilişki söz konusudur.	-
Işık (2019)	Orta Asya Türki Cumhuriyetler (1995-2016)	Panel birim kök eşbütünleşme Panel DOLS	Doğrudan yabancı yatırımlar arttıkça CO ₂ artmaktadır.	-
Günel (2019)	Seçilmiş 6 Türki Cumhuriyet (1992-2012)	Panel birim kök Dumitrescu & Hurlin Nedensellik Testi	CO ₂ ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü, gaz ve akaryakıt kaynaklı karbon emisyonundan büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi söz konusudur.	-
Rafindadi ve Usman (2019)	Güney Afrika (1971-2014)	FMOLS ve Panel ARDL	Ters-U ilişkisi geçerli iken, enerji kullanımı karbon emisyonunu arttırırken küreselleşme azaltmaktadır.	6,502 \$

Kaynak: İlgili literatür taranarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Mevcut literatür incelendiğinde, Türkiye Cumhuriyetleri üzerine yapılan çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Ayrıca genel anlamda küreselleşmenin çevre üzerindeki etkisini inceleyen yaklaşımlar mevcut olsa da küreselleşmenin alt bileşeni olan ekonomik, sosyal ve politik küreselleşmenin etkilerinin ayrı ayrı ele alınarak Türkiye Cumhuriyetleri için ortaya konulması çalışmamızın özgün değerini ortaya koymaktadır. Bu hususlar temelinde ilgili literatüre katkı sağlayarak literatürdeki boşluğun doldurulması hedeflenmektedir.

4. VERİ, MODEL VE YÖNTEM

Bu çalışmada, 1991-2014 yılları için seçilmiş Türkiye Cumhuriyetlerinde (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) EKC hipotezinin test edilmesi amaçlanarak karbon emisyonu oluşumunun, enerji kullanımı ile ekonomik, politik ve sosyal küreselleşmeyle olan ilişkisi ele alınmaktadır. Karbon emisyonu, enerji kullanımı ve ekonomik büyümeye ilişkin veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilirken, küreselleşme göstergeleri ise Dreher (2006) ve Dreher, Gaston ve Martens (2008) tarafından ortaya atılan ve Gygli, Haelg, Potrafke ve Sturm (2019) tarafından geliştirilen KOF indeksi verilerinden oluşturulmuştur. Rafindadi ve Usman (2019) çalışması esas alınarak oluşturulan model;

$$\ln CO_{2it} = \beta_0 + \beta_1 \ln GDP_{it} + \beta_2 \ln GDP_{it}^2 + \beta_3 \ln GDP_{it}^3 + \beta_4 \ln Euse_{it} + \beta_5 \ln Polglob_{it} + \beta_6 \ln Socglob_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

şeklinde ifade edilebilir. (1) nolu modelde yer alan değişkenlerin tamamı logaritmik formda alınmakla birlikte, $\ln CO_2$ metrik ton cinsinden kişi başına düşen karbon emisyonunu, $\ln GDP$, 2010 yılı sabit fiyatlarıyla kişi başına düşen GSYİH'yi, $\ln GDP^2$ değişkeni, 2010 yılı sabit fiyatlarıyla kişi başına düşen GSYİH'nin karesini, $\ln GDP^3$ ise, 2010 yılı sabit fiyatlarıyla kişi başına düşen GSYİH'nin küpünü göstermektedir. Ayrıca modelde yer alan $\ln Euse$ değişkeni kişi başına petrol eş değerli enerji kullanımını, $\ln Ecoglob$, $\ln Polglob$ ve $\ln Socglob$ ise sırasıyla ekonomik, politik ve sosyal küreselleşme indekslerini temsil etmektedir.

Modelde yer alan ve çevresel tahribatı gösteren karbon emisyonu ile GDP arasındaki ilişkinin boyutu mevcut ülkelerde için EKC hipotezinin geçerli olup olmadığını göstermektedir. Bu varsayımlar altında, $\beta_1 > 0$ ve $\beta_2 = \beta_3 = 0$ olması durumu iki değişken arasında lineer, $\beta_1 > 0$ ve $\beta_2 < 0$, $\beta_3 = 0$ ($|\beta_2| < |\beta_1|$) (Ekins, 1997: 807) olması durumunda kişi başına gelir ile karbon emisyonu arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığı kabul edilmektedir. $\beta_1 > 0$ ve $\beta_2 < 0$, $\beta_3 > 0$ eşitliği ($|\beta_3| < |\beta_2| < |\beta_1|$) (Ekins, 1997: 807) iki değişken arasında kübik N şekli bir eğilimin, $\beta_1 < 0$ ve $\beta_2 > 0$, $\beta_3 < 0$ ise S şeklinde bir ilişkinin ortaya çıkacağı şeklinde yorumlanmaktadır (Friedl ve Getzner, 2002: 5).

Yapılan çalışmada, öncelikle panel grubunu oluşturan yatay kesitler arasında ekonomik ve politik alanlarda herhangi bir ilişkinin var olup olmadığının sınanması gerekmektedir. Bu doğrultuda çalışmada yatay kesit bağımlılığının tespit edilmesinde belirlenen analize konu olan örneklemden $T > N$ olması durumuna bağlı olarak Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen Lagrange Çarpmanı (LM) testi kullanılmıştır. LM testi temel hipotez,

$$H_0: cov(u_{it}, u_{jt}) = \rho_{ij} = 0 - i \text{ yatay kesit boyutunu ve } t \text{ zaman boyutunu göstermektedir} - (\text{tüm } t\text{'ler için } i \neq j)$$

iken LM test istatistiği,

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (2)$$

şeklinde hesaplanmaktadır. LM test istatistiğinde,

$$H_0: Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt}) = 0 \text{ şeklindeki sıfır hipotezi, modelde yer alan ülkeler arasında bağımlılığın olmadığını,}$$

$H_1: Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt}) \neq 0$ şeklindeki alternatif hipotez ise ülkeler arasında bağımlılığın olduğunu ifade etmektedir (Tatoğlu, 2017: 23). Ayrıca belirlenen kesitlerin kendilerine özgü dinamiklere sahip olup olmadığını gösteren eğitim homojenitesinin test edilmesi amacıyla Swamy (1970) testinden faydalanılmıştır. Bu test için, kesitler arasında homojen bir ilişki olduğunu gösteren hipotez;

$$H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_N = \beta \text{ şeklinde kurulmaktadır (Swamy, 1970: 320).}$$

Analizin sonraki aşamasında değişkenler için birim kök testi sınavında, panel grubunu oluşturan yatay kesitler arasında bağımlılığının olmaması ve birimlerin heterojen olduğu varsayımı altında kullanılabilen ikinci grup birim kök testlerinden Im, Pesaran ve Shin (2003) tarafından geliştirilen IPS (Im, Pesaran, Shin) birim kök testi kullanılmıştır. IPS testi, y_{it-1} 'in heterojen katsayısını göz önüne alıp, yatay kesitlerin heterojenliğine izin veren, bireysel birim kök test istatistiklerinin ortalamasına dayalı alternatif bir test süreci sunmaktadır (Baltagi, 2005: 242). Ayrıca IPS testini desteklemesi bakımından benzer varsayımlar altında aynı hipotez ile test edilen Fisher ADF (Augmented Dickey Fuller) birim kök testi kullanılmıştır. Bu test, Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001) tarafından ortaya atılan Fisher Tipi test;

$$P = -2 \sum_{i=1}^N \ln \rho_i \quad (3)$$

şeklinde ifade edilmektedir. Denklemden yer alan ρ , her bir i yatay-kesiti için birim kök testlerinden elde edilen olasılık değerlerini göstermektedir. $-2 \ln \rho_i$, 2 serbestlik dereceli X^2 (ki kare) dağılımına sahiptir. Bu durum P 'nin, sonlu N için $T_i \rightarrow \infty$ iken $2N$ serbestlik dereceli X^2 (ki kare) şeklinde dağıldığını ifade etmektedir (Baltagi, 2005: 244).

Çalışmanın devamında değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkisinin tespitinde ise Pesaran, Shin ve Smith (1999), tarafından geliştirilen Panel ARDL (Autoregressive Distributed Lag) yönteminden faydalanılmıştır. Panel ARDL modeli grup tahmincisinin; havuzlanmış grup tahmincisi (Pooled Mean Grup-PMG) ve grup tahmincisi (Mean Grup-MG) olmak üzere çeşitli tahmincileri söz konusudur. Pesaran ve Smith (1995) tarafından ortaya konulan MG yöntemi, birimlerin uzun ve kısa dönemde farklı özelliklere sahip olduğunu varsayarken, PMG tahmincisi, uzun vadede her ülkenin aynı dinamiklerden oluştuğunu kabul eden bir tahmincidir (Pesaran vd., 1999: 621). Bu tahmincilerden hangisinin kullanılacağı homojenlik ve heterojenlik varsayımına bağlı olarak Hausman testi sonuçlarına göre karar verilmektedir. (1) nolu model Panel ARDL formatında,

$$\ln CO_{2it} = \alpha_i + \sum_{j=1}^p \beta_{ij} \ln CO_{2it-j} + \sum_{j=0}^q \delta_{ij} \ln GDP_{it-j} + \sum_{j=0}^k \varphi_{ij} \ln GDP_{it-j}^2 + \sum_{j=0}^l \gamma_{ij} \ln GDP_{it-j}^3 + \sum_{j=0}^m \phi_{ij} \ln Euse_{it-j} + \sum_{j=0}^n \mu_{ij} \ln Ecoglob_{it-j} + \sum_{j=0}^r \theta_{ij} \ln Polglob_{it-j} + \sum_{j=0}^s \omega_{ij} \ln Scocglob_{it-j} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

şeklinde yazılmaktadır. Burada yer alan $i = 1, 2, 3, \dots, N \rightarrow$ yatay kesit sayısını, $t = 1, 2, 3, \dots, T$ ise zaman boyutunu ifade etmektedir.

Ayrıca, Panel ARDL modelinin hata düzeltme formları ise aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$\Delta(\ln CO_2)_{it} = \alpha_i + \beta'_i \ln CO_{2it-1} + \delta'_i \ln GDP_{it} + \varphi'_i \ln GDP_{it}^2 + \gamma'_i \ln GDP_{it}^3 + \phi'_i \ln Euse_{it} + \mu_i \ln Ecoglob_{it} + \sum_{j=1}^{p-1} \beta''_{ij} \Delta \ln CO_{2it-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \delta''_{ij} \Delta \ln GDP_{it-j} + \sum_{j=0}^{k-1} \varphi''_{ij} \Delta \ln GDP_{it-j}^2 + \sum_{j=0}^{l-1} \gamma''_{ij} \Delta \ln GDP_{it-j}^3 + \sum_{j=0}^{m-1} \phi''_{ij} \Delta \ln Euse_{it-j} + \sum_{j=0}^{n-1} \mu''_{ij} \Delta \ln Ecoglob_{it-j} + \sum_{j=0}^{p-1} \theta''_{ij} \Delta \ln Polglob_{it-j} + \sum_{j=0}^{r-1} \omega''_{ij} \Delta \ln Scocglob_{it-j} + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

şeklinde ifade edilebilir. (5) nolu modelin birinci farkları (Δ) ile ifade edilen parametreler kısa dönemli ilişkiyi göstermektedir. Ayrıca, β'_i katsayısı, hata düzeltme modelinin katsayısını temsil etmektedir.

4. 1. Ampirik Bulgular

Yapılan analizin bulgular kısmının ilk aşamasında (1) nolu modeli oluşturan veriler için tanımlayıcı istatistikler incelenmiştir. Elde edilen tanımlayıcı istatistiklere Tablo 2'de yer verilmektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	LnCO ₂	LnGDP	LnGDP ²	LnGDP ³	LnEuse	LnEcoglob	LnPolglob	LnSocglob
Ortalama	1.191	7.694	60.243	459.52	7.246	3.882	3.777	3.769
Medyan	1.364	7.620	58.073	454.57	7.322	3.907	3.791	3.790
Maksimum	2.768	9.493	90.133	742.56	8.495	4.193	4.530	4.204
Minimum	-1.228	5.905	34.871	243.51	5.647	3.179	2.490	3.319
St. Sapma	1.084	1.021	15.821	138.62	0.821	0.205	0.455	0.228
Çarpıklık	-0.703	0.081	0.213	0.128	-0.337	-1.156	-0.377	0.093
Basıklık	2.615	1.679	1.697	1.791	2.078	4.276	2.913	2.026
J.B	14.885	12.384	13.144	10.690	9.130	48.82	4.038	6.883
Olasılık	0.000	0.002	0.001	0.004	0.010	0.000	0.132	0.032
Gözlem Sayısı	168	168	168	168	168	168	168	168
LnCO ₂	1							
LnGDP	0.98171	1						
LnGDP ²	0.69772	0.635228	1					
LnGDP ³	0.67159	0.608947	0.998546	1				
LnEuse	0.64141	0.623735	0.890094	0.881595	1			
LnEcoglob	0.33930	0.346082	0.248988	0.239568	0.295161	1		
LnPolglob	0.33983	0.389509	0.16557	0.146452	0.328723	0.76236	1	
LnSocglob	0.00810	0.07248	0.209539	0.212336	0.135898	0.460584	0.502328	1

Elde edilen tanımlayıcı istatistiklere göre, belirlenen ülkelerde LnCO₂ değişkeni ortalama, 1.191, maksimum 2.768 ve minimum ise -1.228 değerini almıştır. Çarpıklık değerlerine göre ise, LnCO₂, LnEuse, LnEcoglob ve LnPolglob değişkenleri negatif bir değer alırken, LnGDP, LnGDP², LnGDP³, LnSocglob pozitif değer almıştır. Değişkenler arasında en fazla değişimin LnGDP² ve LnGDP³ değişkenlerinde olduğu görülmektedir. Basıklık göstergesi tüm değişkenlerde pozitif iken, serilerin normal dağılım hipotezine dayanan J.B testi ise LnPolglob dışında tüm seriler için % 5 anlamlılık düzeyinde “serinin normal dağılıma sahip olduğunu” gösteren hipotezin reddedildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bağımlı değişken olan LnCO₂ ile modelde yer alan tüm bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisinin de pozitif olduğu görülmektedir.

Belirlenen ülke örneklemini oluşturan yatay kesitler arasında bağımlılığın olup olmadığının sınanması amacıyla uygulanan Breusch Pagan LM testi bulguları Tablo 3’te verilmektedir.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Bulguları

	İstatistik	Olasılık
LM	26.96	0.172
LM adj*	0.436	0.662
LM CD*	1.111	0.266

Tablo 4. Swamy Homojenlik Testi Bulguları

	LnCO ₂	LnGDP	LnGDP ²	LnGDP ³	LnEuse	LnEcoglob	LnPolglob	LnSocglob	Model
Test İstatistiği	1947.47	2591.32	2437.54	1091.76	1604.42	68.20	1446.76	212.91	680.58
Olasılık Değeri	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000

Tablo 3’te yer alan bulgulara göre, yatay kesitler arasında bağımlılığın olmadığı yönündeki H₀ hipotezinin kabul edildiği ve kesitler arasında bağımlılığın olmadığı sonucuna varılmıştır. Tablo 4’te ise ülkelerin kendilerine özgü dinamiklere sahip olup olmadığını gösteren Swamy testi bulguları yer almaktadır. Buna göre, Swamy testinin sıfır hipotezinin reddedildiği ve kesitlerin heterojen özellik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular,

uygulanması gereken birim kök ve tahminci seçimlerinde panel grubunu oluşturan seriler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı ve değişkenlerin heterojen yapıda olması durumunda uygulanabilen testlerin kullanılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede yapılan analizin birim kök sınamasında ikinci grup panel birim kök testlerinden olan IPS ve Fisher ADF panel birim kök testlerinden faydalanılmaktadır.

Tablo 5. Birim Kök Testi Bulguları

IPS							
Değişkenler	Model	İstatistik	Sonuç	Değişkenler	Model	İstatistik	Sonuç
LnCO ₂	Sabitli	-1.173	I(0)	LnEuse	Sabitli	-2.948**	I(0)
	Sabitli+Trendli	-1.902**			Sabitli+Trendli	-2.712**	
LnGDP	Sabitli	1.832	I(0)	LnEcoglob	Sabitli	-1.173	I(0)
	Sabitli+Trendli	-5.82***			Sabitli+Trendli	-1.902**	
LnGDP ²	Sabitli	2.115	I(0)	LnPolglob	Sabitli	-5.24***	I(0)
	Sabitli+Trendli	-5.35***			Sabitli+Trendli	-1.996**	
LnGDP ³	Sabitli	1.487	I(0)	LnSocglob	Sabitli	3.854	I(0)
	Sabitli+Trendli	-11.93***			Sabitli+Trendli	-1.914**	

Not: **,***; sırasıyla % 5 ve % 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 6. Fisher ADF Birim Kök Testi Bulguları

Değişkenler	Model	Düzye		Fark		Değişkenler	Düzye		Fark	
		Metot	İstatistik	İstatistik	r		Metot	İstatistik	İstatistik	
LnCO ₂	Sabitli	(a)	31.4197**	-	LnEuse	Sabitli	(a)	29.329**	-	
		(b)	-1.294*	-			(b)	-1.435**	-	
	Sabitli+Trend	(a)	25.4382**	-		Sabitli+Trendli	(a)	29.464**	-	
		(b)	-2.250***	-			(b)	-2.630**	-	
LnGDP	Sabitli	(a)	5.446	-	LnEcoglob	Sabitli	(a)	75.767**	-	
		(b)	2.658	-			(b)	-	-	
	Sabitli+Trendli	(a)	39.631***	-		Sabitli+Trendli	(a)	6.741***	-	
		(b)	-3.662***	-			(b)	46.237**	-	
LnGDP ²	Sabitli	(a)	4.902	-	LnPolglob	Sabitli	(a)	3.750***	-	
		(b)	2.923	-			(b)	67.369**	-	
	Sabitli+Trendli	(a)	38.316***	-		Sabitli+Trendli	(a)	6.164***	-	
		(b)	-3.510***	-			(b)	44.691**	-	
LnGDP ³	Sabitli	(a)	16.815	-	LnSocglob	Sabitli	(a)	1.082	55.454**	
		(b)	0.874	-			(b)	3.966	-5.125***	
	Sabitli+Trendli	(a)	569.652**	-		Sabitli+Trendli	(a)	19.662	42.167**	
		(b)	-	-			(b)	-1.043	-3.942***	

Not: **,***; sırasıyla % 5 ve % 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Tabloda yer alan (a) ADF-Fisher Chi-square (b) ise ADF-Choi Z-stat metodundan elde edilen istatistik değeri göstermektedir.

Yapılan IPS testi sonuçlarına göre, LnPolglob ve LnEuse değişkenlerinin sabitli ve sabitli+trendli modele göre düzeyde durağan, LnCO₂, LnGDP, LnGDP², LnGDP³, LnEcoglob ve LnSocglob serilerinin ise sabitli modele göre birim kök içerirken, sabitli+trendli modele göre düzeyde durağan oldukları görülmektedir. Bu çerçevede IPS birim kök testi sonuçları, genel olarak modelde yer alan değişkenlerin tamamının düzeyde durağan I(0) olma özelliği

taşıdığını göstermektedir. Yapılan diğer bir birim kök testi olan Fisher ADF bulgularına göre ise, LnGDP, LnGDP², LnGDP³ değişkenleri sabitli modelde birim kök içerirken, sabitli+trendli modelde düzeyde durağanlık göstermektedir. Modelde yer alan diğer değişkenlerden LnCO₂, LnEuse, LnEcoglob ve LnPolglob değişkenleri ise sabitli ve sabitli+trendli modele göre düzeyde durağandır. Diğer bir bağımsız değişken olan LnSocglob değişkeni ise düzeyde birim kök içerirken, farkı alınarak durağan hale gelmiştir. Diğer bir ifadeyle bu seri için I(1) özelliği gösterdiği söylenebilir. Kurulan modelde yer alan seriler arasındaki farklı mertebeden durağanlık durumu uzun dönemli ilişkinin varlığına işaret etmektedir.

Değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkinin tespiti için ise farklı düzeyde durağanlık gösteren serilerle analiz yapmaya imkân sağlayan Panel ARDL testinden faydalanılmıştır. Panel ARDL/PMG ve Panel ARDL/MG arasındaki tahmincilerinden hangisinin etkin olduğu yapılan Hausman testi ile belirlenmektedir. Elde edilen Hausman testi bulguları Tablo 7'de elde edilmektedir.

Tablo 7. Hausman Testi Bulguları

Tahminci	Chi ²	Olasılık
MG, PMG	2.87	0.8245

Ho: Katsayılar arasında homojen bir fark yoktur.

Elde edilen Hausman testi sonuçlarına göre, uzun dönemde katsayılarının homojen olduğu sonucuna ulaşılarak Panel ARDL/PMG sonuçlarının etkin olduğu tahmin edilmiştir. Bir diğer ifadeyle, Hausman testi bulgularının olasılık değeri % 5'ten büyük olduğu için PMG tahmincilerinin yorumlanması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen Panel ARDL/PMG testi sonuçları Tablo 8'de verilmektedir.

Tablo 8. Panel ARDL/PMG Testi Bulguları

Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık
Uzun Dönem			
LnGDP	0.461	6.128	0.000
LnGDP ²	-0.029	-4.232	0.001
LnGDP ³	0.004	1.8127	0.076
LnEuse	1.099	74.507	0.000
LnEcoglob	0.046	5.0397	0.000
LnPolglob	-0.117	-6.138	0.000
LnSocglob	-0.041	-2.279	0.027
ECM_{t-1}	-0.365	-1.985	0.049
Kısa Dönem			
ΔLnGDP	6.668	2.477	0.014
ΔLnGDP ²	-0.473	-2.599	0.010
ΔLnGDP ³	0.001	1.616	0.109
ΔLnEuse	0.894	2.209	0.029
ΔLnEcoglob	-0.02	-1.877	0.063
ΔLnPolglob	0.200	1.835	0.069
ΔLnSocglob	-0.014	-0.088	0.929

Panel ARDL testi sonuçlarına göre, (1) nolu modeldeki bağımlı değişken LnCO₂, LnGDP ve LnEuse değişkenlerinden pozitif yönde etkilenmiştir. Bu durum ekonomik büyüme ve enerji kullanımında gerçekleşen artışa paralel olarak çevre kirliliğinin arttığını göstermektedir. Seçilen ülkelerde uzun dönemde EKC hipotezinin geçerli olup olmadığını gösteren katsayılar göre ise, LnGDP²'deki bir artış LnCO₂ üzerinde negatif ve anlamlı bir ilişki doğurmaktadır. Elde edilen bulguya göre, seçilen ülkelerde EKC hipotezinin geçerli olduğu ve sanayileşme sürecine bağlı olarak belirli bir gelir düzeyinde, seçilen ülkelerde çevre kirliliğinin azaldığı söylenebilir. Bununla birlikte LnGDP³'deki bir artışın LnCO₂ üzerindeki etkisinin pozitif olması bu eşik değeri

sonrasında karbon emisyonunun tekrar artacağını göstermektedir. Çalışmanın temel ampirik modeli olan denklem 1’de yer alan parametrelerden yararlanarak söz konusu dönüm noktası $Y^* = -\beta_1 / 2\beta_2$ eşitliği ile dönüm noktasının parasal değeri ise $\exp(Y^*)$ formülü aracılığıyla hesaplanabilmektedir. Bu formülden hareketle çevresel bozulmanın azalmaya başlayacağı eşik değeri söz konusu ülkeler için 2010 yılı sabit fiyatlarla kişi başı 2,830\$ olarak bulunmuştur. Modeldeki $\ln GDP^2$ ve $\ln GDP^3$ ’nün sırasıyla katsayılarının $\beta_2 < 0$ ve $\beta_3 > 0$ olması bu ülkelerde karbon emisyonu artışı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin önce ters-U şeklinde sonrasında ise N tipine doğru evrildiğini göstermektedir. N tipine doğru yönde değişen ilişki, çevresel politikaların uygulanması esnasında söz konusu olan bozulmalara ve sektörel bazlı piyasalarda ortaya çıkan üretim hatalarına bağlanabilir. Ayrıca diğer bulgulara göre, bu ülkelerde politik ve sosyal küreselleşme karbon emisyonunu azaltırken; ekonomik küreselleşme, çevre kirliliğine yol açan karbon emisyonunda artışa neden olmaktadır.

Değişkenler arasındaki kısa dönemli katsayı tahminlerine göre, $\ln GDP^3$ ve $\ln Socglob$ dışında kalan tüm değişkenler $\ln CO_2$ üzerinde anlamlı etkiye sahiptir. Kısa dönemde, $\ln GDP$, $\ln Euse$ ve $\ln Polglob$ değişkenlerinin $\ln CO_2$ üzerinde pozitif yönlü etkisi söz konusu iken, $\ln GDP^2$ ve $\ln Ecoglob$ ’un ise negatif yönlü etkisi vardır. Ayrıca hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiki olarak anlamlı olması da hata düzeltme mekanizmasının işlediğini göstermektedir. Hata düzeltme mekanizmasının 1’den küçük olması modelde oluşacak herhangi bir şokun kısa dönemde giderileceğini ve mekanizmasının küçük dalgalanmalar ile tekrardan dengeye geleceğini göstermektedir.

Tablo 9. Ülkelerin Panel ARDL/PMG Testi Bulguları

Değişkenler	Ülkeler						
	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
$\Delta \ln GDP$	-1.572**	10.143***	-2.337***	-5.567***	-1.136***	-1.395***	-1.831
$\Delta \ln GDP^2$	0.130	-0.551**	0.165***	0.384***	0.098**	0.074***	0.111**
$\Delta \ln GDP^3$	-0.008	-0.009	0.001	0.004*	-0.002	0.000	0.001**
$\Delta \ln Euse$	1.009**	0.732***	1.122***	2.877***	0.944***	1.099***	1.020***
$\Delta \ln Ecoglob$	0.004	-0.011**	0.001	-0.001	-0.002	-0.006	0.003**
$\Delta \ln Polglob$	-0.013	0.003	0.004	0.001**	-0.001***	0.000	-0.007
$\Delta \ln Socglob$	-0.001*	-0.011	0.001	0.004	0.006**	-0.004**	0.002
ECM_{t-1}	-1.182***	-0.999***	-0.951***	-1.315***	-0.964***	-0.978***	-0.797***

Not: **, ***; sırasıyla % 5 ve % 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 9’da yer alan kısa dönem için ülke özelinde elde edilen bulgularda, her ülke için hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu durum, hata düzeltme mekanizmasının etkin olduğunu ve kısa dönemde modelde oluşacak dengesizliklerin dengeye doğru yönelme şeklinde ortaya çıkacağını ifade etmektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Dünya ekonomisinde küreselleşme sonucu gelinen noktada uluslararası ticaret ve yatırımlarla birlikte bireylerin mobilizasyonu, ülkelerin politik açıdan küresel dünyaya entegre olma çabaları artış göstermekle birlikte bireylerin yüksek yaşam kalitesine duyduğu talep de artmaktadır. Bahsedilen taleplerin en çok etkilediği alan çevreye yöneliktir. Bu amaçla çalışmada Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan’den oluşan Türki Cumhuriyetlerde EKC hipotezi ekonomik, politik ve sosyal küreselleşme göstergeleri dikkate alınarak test edilmiştir. 1991-2014 periyoduna ait verilerle panel ARDL yöntemi kullanılarak yapılan analiz sonucunda bu ülkelerde EKC hipotezinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Çevre tahribatını ölçmek için modelde kişi başı karbon emisyonu $\ln CO_2$ bağımlı değişken olarak ele alınırken, bağımsız değişken olarak ise $\ln GDP$, $\ln GDP^2$, $\ln GDP^3$, $\ln Euse$, $\ln Ecoglobal$, $\ln Polglob$ ve $\ln Socglob$ modele dâhil edilmiştir. Uzun dönem sonuçlarına göre $\ln GDP$, $\ln GDP^3$, $\ln Euse$ ve $\ln Ecoglob$ değişkeni karbon emisyonunu artırırken $\ln GDP^2$, $\ln Polglob$ ve $\ln Socglob$ değişkenleri karbon emisyonunu azaltmaktadır. $\ln GDP^2$ değişkenin karbon emisyonunu azaltması iktisadi açıdan ülkelerin belirli bir gelir eşliğine ulaştıktan sonra çevre tahribatının azalacağını öngören

EKC hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir. Çevre tahribatının azalmaya başlayacağı eşik gelir düzeyi ise 2010 yılı sabit fiyatlarla kişi başı 2,830\$ olarak hesaplanmıştır. Kısa dönem sonuçlarına göre lnGDP, lnEuse ve lnPolglob değişkenleri kişi başı karbon emisyonunu diğer ifadeyle çevre tahribatını artırırken, lnGDP² ve lnEcoglob azaltmaktadır. Ayrıca kısa dönemde, lnGDP³ ve lnSocglob ile lnCO₂ arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır.

Çevre ekonomisi literatüründe yapılan analizlerin bir bütün değerlendirmesinden çıkan sonuçlar genellikle ekonomik gelişmenin çevre kaynakları üzerinde olumsuzluklar yarattığına yöneliktir. Esasında çevrenin belirli unsurlar için feda edilmesi sadece ülkelerin bireysel bazda uygulayabilecekleri politikalar bağlamında çözülebilecek sorunun ötesine işaret etmektedir. Elbette ki uluslararası kuruluşlar ve organizasyonlar nezdinde oluşturulan yapılanmalar çevreye yönelik duyarlılığı artırmak için bir takım fedakârlıklar yapmaktadır; fakat üretim teknolojilerindeki farklılık ülkelerin yıllık karbondioksit sera gazı emisyonu başta olmak üzere diğer bileşenlerin olması gereken seviyelerinden sapmalara yol açmaktadır. Bu çerçevede, uluslararası koordinasyonun sağlanabilmesi ve küresel iklim, çevre değişikliklerine karşı istenilen başarının elde edilebilmesi için yaptırım gücünün ve kuralların bağlayıcılığının artırılması gerekmektedir. Ayrıca bu aşamada, belirli bir seviyeye erişildikten sonra istenilen çevre kalitesinin artırılabilmesi için kurumların işlevselliği de önem kazanmaktadır. Çünkü piyasanın kendi doğal işleyişine bırakılmasıyla kaynak dağılımında optimal noktaya erişilse bile mevcut durum çevrenin tahribatıyla sonuçlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle devletin kurumsal kapasitesinin güçlendirilmesiyle alınacak önlemlerin çevre üzerinde olumlu sonuçlar doğurmasının çok daha güçlü bir ihtimal dâhilinde olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Agarwal, R. N. (2012). Economic globalisation, growth and the environment: testing of environment Kuznet curve hypothesis for Malaysia. *Journal of Business & Financial Affairs*, 1(2), 1-8.
- Agras, J. ve Chapman, D. (1999). A dynamic approach to the environmental Kuznets curve hypothesis. *Ecological Economics*, 28, 267-277.
- Apergis, N. ve Ozturk, I. (2015). Testing environmental Kuznets curve hypothesis in Asian countries. *Ecological Indicators*, 52, 16-22.
- Apergis, N. ve Payne, J. E. (2010). The emissions, energy consumption, and growth nexus: evidence from the commonwealth of independent states. *Energy Policy*, 38, 650-655.
- Baltagi, B. (2005). *Econometric analysis of panel data* (Third Edition). Chichester: John Wiley & Sons.
- Bento, J. P. C. ve Moutinho, V. (2016). CO₂ emissions, non-renewable and renewable electricity production, economic growth, and international trade in Italy. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 55, 142-155.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Choi, I. (2001). Unit root tests for panel data. *Journal of International Money and Finance*, 20(2), 249-272.
- Cialani, C. (2007). Economic growth and environmental quality: an econometric and a decomposition analysis. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 18(5), 568-577.
- Cole, M. A. (2003). Development, trade, and the environment: how robust is the environmental Kuznets curve?. *Environment and Development Economics*, 8, 557-580.
- Cole, M. A., Rayner, A. J. ve Bates, J. M. (1997). The environmental Kuznets curve: an empirical analysis. *Environment and Development Economics*, 2, 401-416.
- Dijkgraaf, E. ve Vollebergh, H. R. J. (2005). A test for parameter homogeneity in CO₂ panel EKC estimations. *Environmental and Resource Economics*, 32, 229-239.
- Dinda, S. (2006). Globalization and environment: can pollution haven hypothesis alone explain the impact of globalization on environment?. *Munich Personal RePEc Archive*, MPRA Paper No. 50590, 1-19.

- Dreher, A. (2006). Does globalization affect growth? evidence from a new index of globalization. *Applied Economics*, 38(10), 1091-1110.
- Dreher, A., Gaston, N. ve Martens, P. (2008). *Measuring globalisation-gauging its consequences*. New York: Springer.
- Ekins, P. (1997). The Kuznets curve for the environment and economic growth: examining the evidence. *Environment and Planning A*, 29(5), 805-830.
- Friedl, B. ve Getzner, M. (2002). Environment and growth in a small open economy: an EKC case-study for Austrian CO₂ emissions. *Univ. Klagenfurt, Inst. für Wirtschaftswiss.*
- Galeotti, M. ve Lanza, A. (1999). Richer and cleaner? a study on carbon dioxide emissions in developing countries. *Energy Policy*, 27, 565-573.
- Gallagher, K. P. (2009). Economic globalization and the environment. *The Annual Review of Environment and Resources*, 34, 279-304.
- Grossman, G. M. ve Krueger, A. B. (1991). Environmental impacts of a North American free trade agreement. *NBER Working Paper Series*, Working Paper No. 3914, 1-39.
- Günel, T. (2019). Türk Cumhuriyetleri'nde CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisi: panel nedensellik analizi. *Sosyoekonomi*, 27(40), 151-164.
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N. ve Sturm, J. E. (2019). The KOF globalisation index-revisited. *The Review of International Organizations*, 14, 543-574.
- Hossain, Md. S. (2011). Panel estimation for CO₂ emissions, energy consumption, economic growth, trade openness and urbanization of newly industrialized countries. *Energy Policy*, 39, 6991-6999.
- <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>, (15 Aralık 2019).
- Im, K. S., Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- Işık, N. (2019). The pollution haven hypothesis and foreign direct investments: evidence from the Central Asian Turkic Republics. *Eurasian Research Journal*, 1(1), 34-50.
- Karhan, G. (2016). Türkiye Cumhuriyetlerinde çevresel Kuznets eğrisi hipotezi testi: panel veri analizi. *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 8(32), 11-17.
- Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.
- Lebe, F. (2016). Çevresel Kuznets eğrisi hipotezi: Türkiye için eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(2), 177-194.
- Maddala, G. S. ve Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(S1), 631-52.
- Marques, L. M., Fuinhas, J. A. ve Marques, A. C. (2017). Augmented energy-growth nexus: economic, political and social globalization impacts. *Energy Procedia*, 136, 97-101.
- Martinez-Zarzoso, I. ve Maruotti, A. (2011). The impact of urbanization on CO₂ emissions: Evidence from developing countries. *Ecological Economics*, 70, 1344-1353.
- Menegaki, A. N. ve Tsagarakis, K. P. (2015). Rich enough to go renewable, but too early to leave fossil energy?. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 41, 1465-1477.
- Meyerson, F. A., Merino, L. ve Durand, J. (2007). Migration and environment in the context of globalization. *Frontiers in Ecology and The Environment*, 5(4), 182-190.
- Mikayilov, J. I., Galeotti, M. ve Hasanov, F. J. (2018). The impact of economic growth on CO₂ emissions in Azerbaijan. *Journal of Cleaner Production*, 197, 1558-1572.

- Narayan, P. K. ve Narayan, S. (2010). Carbon dioxide emissions and economic growth: panel data evidence from developing countries. *Energy Policy*, 38, 661-666.
- Nasir, M. ve Rehman, F. U. (2011). Environmental Kuznets curve for carbon emissions in Pakistan: An Empirical Investigation. *Energy Policy*, 39, 1857-1864.
- Neumayer, E. (2002). Can natural factors explain any cross-country differences in carbon dioxide emissions?. *Energy Policy*, 30, 7-12.
- Pesaran, H. ve Smith, R. (1995). Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 68(1),79-113.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. P. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94(446), 621-634.
- Rafindadi, A. A. ve Usman, O. (2019). Globalization, energy use, and environmental degradation in South Africa: startling empirical evidence from the maki-cointegration test. *Journal of Environmental Management*, 244, 265-275.
- Richmond, A. K. ve Kaufmann, R. K. (2006). Is there a turning point in the relationship between income and energy use and/or carbon emissions?. *Ecological Economics*, 56, 176-189.
- Schmalensee, R., Stoker, T. M. ve Judson, R. A. (1998). World carbon dioxide emissions: 1950-2050. *Review of Economics and Statistics*, 80, 15-27.
- Sebri, M. ve Ben-Salha, O. (2014). On the causal dynamics between economic growth, renewable energy consumption, CO₂ emissions and trade openness: fresh evidence from BRICS countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 39, 14-23.
- Shaari, M. S., Hussain, N. E., Abdullah, H. ve Kamil, S. (2014). Relationship among foreign direct investment, economic growth and CO₂ emission: a panel data analysis. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 4(4), 706-715.
- Shafik, N. (1994). Economic development and environmental quality: an econometric analysis. *Oxford Economic Papers*, 46, 757-773.
- Shafik, N. ve Bandyopadhyay, S. (1992). Economic growth and environmental quality: time series and crosscountry evidence. *World Bank Policy Research Working Paper*, WPS 904.
- Shahbaz, M., Khan, S., Ali, A. ve Bhattacharya, M. (2015). The impact of globalization on CO₂ emissions in China. *Munich Personal RePEc Archive*, MPRA Paper No. 64450, 1-28.
- Shahbaz, M., Solarin, S. A. ve Ozturk, I. (2016). Environmental Kuznets curve hypothesis and the role of globalization in selected African countries. *Ecological Indicators*, 67, 623-636.
- Spilker, G. (2013). *Globalization, political institutions and the environment in developing countries*. New York: Routledge.
- Swamy, P. A. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica*, 38(2), 311-323.
- Tatoğlu, F. (2017). *Panel zaman serileri analizi*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Uchiyama, K. (2016). *Environmental Kuznets curve hypothesis and carbon dioxide emissions*. Tokyo: Springer.
- Wang, S. S., Zhou, D. Q., Zhou, P. ve Wang, Q. W. (2011). CO₂ emissions, energy consumption and economic growth in China: a panel data analysis. *Energy Policy*, 39, 4870-4875.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

A RESEARCH ON THE INTERNAL CONTROL COMPLIANCE ACTION PLANS CREATED BY THE MUNICIPALITIES IN TURKEY IN ACCORDANCE WITH COSO MODEL

TÜRKİYE'DE BELEDİYELERİN COSO MODELİ UYARINCA OLUŞTURDUKLARI İÇ KONTROL UYUM EYLEM PLANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Assist. Prof. Dr. Onur Kemal YILMAZ¹

Assist. Prof. Dr. Gencay KARAKAYA²

ABSTRACT

Within the scope of the study, firstly, conceptual explanations related to the internal control structure, COSO and internal control action plans are made. Afterwards, regarding the research part of the study, population and sample of it is presented. While the population consists of metropolitan municipalities working in the Turkish local government system, the sample consists of metropolitan municipalities that publish internal control compliance action plans on their websites. In this context, while the number of the population is 30, the number of the sample is 16 and the sample representation rate of the population is 53%. Within the scope of the research, the internal control compliance action plans of the municipalities are examined in detail and what actions they take in accordance with the standards are determined on 1264 actions specified in the reports. According to the data obtained as a result of the study, it is observed that the municipalities have developed internal control compliance action plans with standard content in accordance with laws and regulations and planned actions in 79 sub-components. It is concluded that these actions are compatible among municipalities and comply with internal control standards.


Keywords: COSO, The Internal Control Compliance Action Plan, Metropol Municipality.

JEL Classification Codes: Y10, M19, R59.

ÖZ

Konuyla ilgili olarak çalışma kapsamında öncelikle iç kontrol yapısı, COSO ve iç kontrol eylem planları ile ilgili kavramsal izahatlar yapılmıştır. Daha sonra çalışmanın araştırma kısmıyla ilgili olarak, çalışma evreni ve örnekleme oluşturulmuştur. Evren, Türk yerel yönetim sisteminde görevli büyükşehir belediyelerinden oluşurken; örneklem, internet sitelerinde iç kontrol uyum eylem planlarını yayınlayan büyükşehir belediyelerinden oluşturmaktadır. Bu kapsamda evrenin sayısı 30 iken, örneklemin sayısı 16'dır ve örneklemin evreni temsil oranı %53'tür. Araştırma kapsamında belediyelerinin iç kontrol uyum eylem planları detaylı olarak incelenmiş ve standartlara uygun olarak ne tür aksiyonlar aldıkları raporlarda belirtilen 1264 eylem üzerinde tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda ulaşılan verilere göre belediyelerin kanun ve yönetmelikler uyarınca standart içeriğe sahip iç kontrol uyum eylem planları oluşturdukları ve 79 alt bileşende eylem planladıkları görülmüştür. Bu eylemlerin belediyeler arasında uyumlu olduğu ve iç kontrol standartlarına uygun oldukları sonucuna varılmıştır.

¹  Bandırma Onyedi Eylül University, Vocational School of Erdek, Local Governments Program, yilmazonurkemal@gmail.com

²  İstanbul Ticaret University, Faculty of Management, Department of International Trade, gkarakaya@ticaret.edu.tr

Anahtar Kelimeler: COSO, İç Kontrol Uyum Eylem Planı, Metropol Belediye.

JEL Sınıflandırma Kodları: Y10, M19, R59.

1. INTRODUCTION

The Turkish public administration system has a structure that adopts improving itself at varying speeds in line with global developments. Both in the Ottoman Empire period and during the Republican era and afterwards, public administration understanding has experienced and is experiencing significant changes in various fields according to the interests of the changing governments. It is noteworthy that with the 2000s, the strategic management approach gained importance in the Turkish public administration system in parallel with the world. In this context, Public Finance Management and Control Law No. 5018, adopted in 2003, has been adopted to systematize public financial management in the Turkish public administration system (Kamu Mali Yönetimi, 2003). In order to make financial management systematic, concrete reports such as strategic plan, annual report, performance criteria have been transformed into a mandatory practice by public administrations. In addition to these practices, which reveal the strategic management approach, in the process, the way of developing the internal control application in the public administration system has been opened.

The internal control application is still at a level which has recently been learned, studied and implemented in the Turkish public administration system. Although the Public Internal Control Standards Communiqué was published in 2007, the implementation of internal control applications in the public administration is becoming concrete today (COSO, 2013). Within this scope, institutions are expected to develop Action Plans for Compliance with Public Internal Control Standards. These internal control action plans are developed in accordance with the COSO Model.

The field examined by this study on the subject is to make an assessment on the internal control action plans of the municipalities, which are the most prominent local administration with their authority, budgets and personnel structures in the Turkish local administration system. In accordance with 123, 126 ve 127th articles of the Constitution of the Republic of Turkey, there is a public administration structure in the form of central and local administration in Turkey. In addition, local governments have been established to provide local joint services (The Constitution of the, 1982). If we descend further regarding the issue, in Turkey, municipalities are the most prominent ones among local governments operating within the regionalism. Therefore, in Turkey, the management of municipalities which perform many local quality services with a professional and strategic understanding directly affects the quality of the services that the cities will receive. Based on this fact, it is aimed to conduct an investigation on the internal control action plans put forward by the municipalities in the study.

In the study, the questions for which answers are sought to analyze the internal control action plans of the municipalities are as follows;

1. Based on which models and regulations are internal control action plans prepared by the municipalities?
2. What are the similarities and differences between the internal control action plans prepared by different municipalities?
3. What kind of actions are planned according to the control components in the internal control action plans prepared by the municipalities?

2. COSO INTERNAL CONTROL MODEL, GENERAL INFORMATION

Standardization is a long-standing managerial tool for creating a target and added value for both private and public institutions. The presence of standard applications allows for comparison, measurement and intervention when necessary. In this context, the motivation of protecting the business assets, obtaining and sharing reliable information, establishing effective and productive activities in private organizations or in general profit-making enterprises has started to be achieved through the implementation of internal control management plans. Enterprises participating in this mechanism or implementing it at certain stages have been able to track their activities in the short term, maintain their assets in the medium term and create added value thanks to the formation of accurate - reliable information in the long term.

Especially, the increase in technological interaction has accelerated mobility and increased the demands of people. These demands are not only for the private sector but also start to revert to the public sector. People have started to expect different services from public authorities and insistently followed up on these issues. At this stage, the internal control application comes first among the administrative tools which come to the rescue of public authorities. There are principles published by different institutions in different versions regarding the application of internal control. These applications have been revised depending on various needs and demands or new models have been introduced. When the internal control models developed from 1990s to the present are examined, it is seen that Anglo-Saxon countries are approaching the subject from a wide perspective (Türedi, Koban and Karakaya, 2015: 96).

In particular, the USA, Canada and the UK have carried out various studies within the scope of internal control models. However, COSO model has become the most accepted and widely used regulation among these regulations. COSO is an organization name that makes arrangements within the scope of internal control applications. Due to the accounting scandals that appeared in the early 1980s, Fraudulent Financial Reporting Commission (commonly known as the Treadway Commission) established COSO, which is still active today (Karakaya, 2016: 160). According to the findings of the Treadway Commission, the most efficient way to prevent financial scandals is through the establishment of a unique internal control structure of the enterprises. Within this scope, COSO has not only been limited to producing an internal control model, but has also introduced corporate risk management regulations, which are widely accepted. This model, which has been developed as a result of the commission studies, has started to be called the COSO Internal control model (Singleton and Singleton, 2010: 9). The 5 independent organizations that established COSO are listed below.

- The International Institute of Internal Auditors (IIA),
- The American Institute of Certified Public Accountants (AICPA),
- The American Accounting Association (AAA),
- The Financial Executives Institute (FEI),
- The Institute of Management Accountants (IMA).

After this development, in 1992, AICPA (The American Institute of Certified Public Accountants) started to adapt to the COSO Model with the regulation numbered SAS 78 (Statement on Auditing Standard) (SAS 78 Consideration of Internal Control in a Financial Statement Audit). All these developments allowed the COSO model to be recognized and accepted on a wider basis. Ultimately, COSO has taken its current form as a uniform application model for the internal control structure (Karakaya, 2016: 161). Today, the 2013 version of the COSO internal control model is used as the current version. A new revision or update has not yet been introduced. It is possible to bring more than one comment and definition regarding the COSO internal control model. However, it would be appropriate to convey COSO's own definition in order to ensure that the subject remains within its limits and to provide the most general framework. Namely, internal control is a large structure which is influenced by the management board, top management and other employees of a business and provides a reasonable assurance that the basic objectives of the business are met (COSO, 2013).

Since internal control doctrines and principles are originally designed for businesses, this scope is preferred in the main concepts included in the definition. All concepts included in the definition may be modified or revised due to the expanding internal control model applications. For instance, instead of the "board of management" of a public institution, the concept of "top administrative managers" may be replaced. Regarding the general acceptance of the COSO internal control model and its use by various institutions, INTOSAI, known as The International Organization of Supreme Audit Institutions (International Court of Accounts Association), has set up the internal control standards which it has developed to be implemented in the public administration, based on the components of the COSO model (COSO, 2013).

The main issue to be maintained here is that the internal control model will add value to the organization and provide a reasonable assurance service in certain aspects. Another definition to be conveyed at this point will be the definition of the International Institute of Internal Auditors. According to the definition of the International Institute of Internal Auditors (IIA), internal control is "Control, management, the precautions / measures taken by the supervisory board and other eligible units in order to manage and identify risks and increase the probability of achieving goals and objectives. Management plans, organizes and directs adequate measures to be taken to provide

a reasonable assurance for achieving goals and objectives (TİDE, 2004: 27). The objectives of the internal control structure established in the institutions on the subject are summarized as follows (Holmes and Overmyer, 1975: 126).

- Protection of assets,
- Protection against unsuitable expenses,
- Protection against inappropriate resources and debts,
- Ensuring the reliability and accuracy of business and financial activities,
- Ensuring the effectiveness of the institution,
- Ensuring and measuring the organization's commitment to established policies

In particular, the perspective brought by the COSO model is that different responsibility units have been created from different sources regarding internal control applications. Although these units may vary by institution, they are generally expressed as follows (COSO, 2004);

- Board of Management
- Audit Committee
- Risk Committee
- Top management (managers)
- Other personnel (employees)
- Internal auditors

According to the COSO approach, the elements (components) of the internal control structure are as follows and the details are described below as items;

- Control environment,
- Risk Assessment,
- Control Activities,
- Information and Communication,
- Monitoring.

2.1. Control Environment

The control environment component is expressed as the most basic component of the COSO internal control model. In general, it can be defined as the internal environment in which the internal control application will be applied. In this respect, the control environment consists of business management and employees' behaviours and attitudes towards the internal control structure, management principles, organizational structure of the business, procedures and personnel policies to be followed in granting powers and responsibilities (Türedi, et al., 2015: 100).

The control environment is the attitude and behavior of the management, board of management and inspectorate regarding the importance of internal control. The control environment provides the structure and discipline necessary for the realization of the main objectives of the internal control structure. The control environment consists of the following elements (TİDE, 2004: 28);

- Honesty and professional ethics,
- Management philosophy and working style,
- Organizational structure,
- Distribution of authority and responsibilities,
- Policy and practice of human resources,
- Competence of employees.

The principles of control environment suitable for COSO Internal Control structure can be listed as follows (COSO, 2013);

- Honesty and commitment to moral values,
- The manner of work of management and its philosophy,
- Authority and responsibility,
- Business structure,
- Policies and Practices of Human Resources,
- Responsibility for supervision of the internal control system by the board of management.

It may be useful to point out the following matter regarding the control environment; in businesses with an effective internal control environment, practitioners' / employees' being qualified, being honest, acting in accordance with professional ethics and understanding the importance of the control environment is a supportive factor.

2.2. Risk Assessment

In general terms, risk can be defined as the event(s) which will adversely affect businesses in the process of reaching their goals (COSO, 2013).

When examining / analyzing the risk assessment process of the business, the independent auditor determining the risk within the institution determines how business management identifies risks related to the preparation of financial statements, how it estimates the importance of the risk, how it predicts the probability of the risks, and how and what decisions it takes to manage risks (SPK, 2011).

The risk assessment which comes after the determination of the risk allows the examination of the events (risks) that may affect the objectives of an enterprise. Business management deals with the possible risks which may occur in terms of their probability of occurrence and effects. In the risk assessment process, both methods searching qualities (feature) and numerical methods are generally used.

According to COSO, the principles for risk assessment are as follows (COSO, 2013);

- Objective / Goal Setting
- Identification of risks, Analysis of the level of risk
- Assessing the risk of cheating in achieving goals
- Identification and evaluation of changes in risks which will affect the internal control structure

2.3. Control Activities

In general terms, control activities are policies and methods created and implemented to meet current or potential risks and to achieve business objectives (Karakaya, 2016:163).

Significant control activities expressed in this context are as follows (SPK, 2012):

- Authorization,
- Reviewing the efficiency and productivity (of performance) of applications,
- Data processing,
- Physical controls (inventory counting),
- Segregation of duties

According to COSO Internal control model, we can list the principles for control activities as follows (COSO, 2013):

- Selection and implementation of control activities
- Use of technology in control activities
- Support of policies and processes in control activities

2.4. Information and Communication

In the implementation of the COSO Internal control model, the information and communication component is of great importance in obtaining the correct information and transferring it to those concerned. Various elements such

as fast communication, fast data and information transfer, fast adaptation brought by the information age are at the focal point of all management models. Information and communication systems enable the transfer of targets, risks to the targets and control activities to all officials within the control environment in a timely and appropriate manner. Control reports required by the board of management or top management can also be obtained through the information communication component (Karakaya, 2016:164).

Information and communication principles suitable for COSO Internal Control structure can be listed as follows (COSO, 2013);

- Acquisition / creation and evaluation of information
- Intrabusiness information communication processes
- Outside business information communication processes

2.5. Monitoring/Observation

Monitoring is the stage where both the effective and productive progress of the internal control structure in its internal processes and the impact of the organization on the value added processes are monitored and observed. At this stage, the whole process can be reviewed and possible interventions can be allowed.

Issues such as whether the activities of the company are carried out in line with the objectives in accordance with the mission, whether the necessary controls are envisaged within the framework of risk management principles, whether these controls are applied, whether the communication is clear and sufficient or not is determined and evaluated (BÜMKO: 2014).

In this context, whether the internal control structure is working effectively and as planned is monitored by effective and continuous internal audit studies. Internal audit reports, including the effectiveness, deficiencies and weaknesses of internal control, and the recommendations of the auditor to prevent identified setbacks, are presented to top management. Thus, top management can eliminate the disadvantages / weaknesses of the internal control structure by implementing the measures related to the determined deficiencies (Kaval, 2005:136).

The main principles of monitoring in the COSO model are (COSO, 2013):

- Identification and implementation of continuous and one-off review activities,
- Evaluating and sharing the deficiencies related to internal control.

3. INTERNAL CONTROL APPLICATION AND INTERNAL CONTROL ACTION PLAN

In Turkey, internal control practices, which were implemented and paid attention to only by private sector enterprises until 2003, have started to be examined by the public sector as of this date. The Public Finance Management and Control Law No. 5018, adopted in 2003, defined the functioning of the internal control system and the roles and responsibilities of the agencies in the system, and assigned the Ministry of Finance to guide the public administrations by setting standards - methods regarding internal control processes and providing coordination in this field. Based on this task, the Ministry of Finance published the Public Internal Control Standards Communiqué in the Official Gazette dated 26 December 2007 and numbered 26738 (Ağmaz, 2017: 77).

With "Public Internal Control Standards Communiqué" prepared by Ministry of Finance based on INTOSAI Public Internal Control Standards Guide and European Union Internal Control Standards besides the COSO model, the regulation of internal control standards for the public sector in Turkey has thus entered into force (Ağmaz, 2017: 78).

In the different article 55 of the Public Finance Management and Control Law No. 5018, internal control is defined as follows: "... A set of financial and other controls, including internal audit, with the organization, method and process established by the administration to ensure that the activities are carried out in an effective, economic and efficient manner in accordance with the objectives of the administration, determined policies and legislation, the assets and resources are protected, the accounting records are kept accurately and completely, and the financial and management information is produced in a timely and reliable manner ..." (Kamu Mali Yönetimi, 2003).

Within the framework of the specified Law, internal control departments have been established within the public institutions and organizations, and public institutions have also attempted to establish the infrastructure for the functioning of the internal control (Yaman, 2008: 30). IACB - Internal Audit Coordination Board, Internal Audit and Internal Control Center Harmonization Offices, which are responsible for monitoring and coordination of internal control and internal audit practices in public administration, are strengthened by their capacity and competencies (Uzun 2009: 60).

When the drafts of the internal control action plan within the scope of the related law are analyzed, it is seen that it matches the COSO internal control structure on the basis of the main components. This is an expected situation. Because in the context of internal control applications, COSO is a model that has reached wide acceptance and has proven itself in creating added value. When the sub-components of public internal control applications linked to main components are examined, it is seen that regulators are not only limited to COSO but also benefit from other internal control structure models.

Internal control action plans, which should be prepared under the supervision of the Ministry of Finance within the scope of current practices, are binding on all public institutions. The law did not make any exceptions at this point. Public Internal Control Standards consist of 5 main components, namely Control Environment, Risk Assessment, Control Activities, Information-Communication and Monitoring, 18 Standards and 79 General Conditions in accordance with other international regulations. (COSO, 2017).

4. POSITIONS AND IMPORTANCE OF MUNICIPALITIES IN TURKISH LOCAL GOVERNMENT SYSTEM

According to Eryılmaz, local governments function as a school of democracy. In addition, they are indispensable institutions in ensuring efficiency and productivity in local services (Eryılmaz, 2013: 171). The first municipal administration in the Turkish public administration system was established in Istanbul in the period of the Ottoman Empire in 1855 (Oktay, 2011: 17). The establishment of this municipality called Istanbul Şehremaneti has paved the way for the establishment of municipal administrations first in Istanbul and then in other cities of the country. In the following process, provincial special administrations and village administrations were added to the municipalities. The number of local governments increased or decreased in various periods in the Turkish local government system.

Today, three local government administrations in Turkey provide local services across the country. The administration, which carries out the smallest service, is the village. Village administrations are established to fulfill local quality services of settlements with a population of less than two thousand (Village Law, 1924). The local government administration, which produces larger-scale services than the village administrations, are provincial special administrations. In Turkey, there is no provincial special administration in places where there is a metropolitan municipality administration, and they operate service in areas with provincial municipalities outside metropolitan municipality. The duties of the provincial special administrations cover the provincial boundaries and some duties are within the municipal boundaries, while some duties are for rural areas outside the municipal boundaries (Provincial Special Administration, 2005). In Turkey, among the local governments, municipalities are the local government administrations which stand out more than village and provincial special administration and provide local quality services at the widest scale. Municipalities have differentiations among themselves as metropolitan municipality, metropolitan sub-provincial municipality, provincial municipality, district municipality and town municipality. Decision making bodies of municipalities with administrative and financial autonomy, like other local governments, are acceded by election and have a separate legal entity (Municipal Law, 2005). When the numbers of local governments in Turkey are analyzed, it is seen that the total number of municipalities is 1.389, the number of provincial special administrations is 51 and the number of village administrations is 18.292 (E-İçişleri, 2020).

Given the provincial special administrations, villages and municipalities in the Turkish local administration system, it can be said that municipalities are the most prominent local government administration in terms of authority, budget, personnel and others. Provided that they are local, municipalities solve the economic, social and physical problems of the cities on a large scale. For instance, municipalities provide many services such as zoning regulation, transportation, environmental health, waste collection, green areas, dwelling production, sports activities, services for young people, social services, services for the elderly, cultural and art activities and

protection of the historic fabric of the city (Municipal Law, 2005). In addition to solving the problems of the cities, the responsibility of constructing their future is also the responsibility of the municipalities at the highest level. For this reason, it can be seen as an important subject that municipalities are managed with a professional and strategic understanding as much as possible. Within this scope, it is an issue to work on the implementation of practices aimed at dominating the strategic and professional management approach in municipalities. Therefore, this study aimed to conduct a research on the internal control action plans put forward by the municipalities.

5. RESEARCH METHOD AND SAMPLE

The aim of the study is to make an evaluation on the internal control action plans put forward by the municipalities and to find answers to the questions mentioned in the introduction. Documentary scanning method is used as research method. According to Karasar, documentary scanning is to collect data by examining the existing records and documents. Documentary scanning method involves the processes of finding, reading, taking notes and evaluating. Here all data explaining the researched case in the most clear way are in the scope of documentary scanning (Karasar, 2012: 183). Within the scope of the research, internal control action plans prepared by the municipalities and made available on the internet are examined.

Metropolitan municipalities working in the Turkish local government system are selected as the population. The reason for the election of metropolitan municipalities is that in Turkey, they are local government administrations that produce the largest scale of service, provide services to the entire city, have the highest budgets and have a strong human resource. The number of them is 30. The sample within the population is the metropolitan municipalities that publish internal control compliance action plans on their websites. The number of these is 16. In this context, the sample's representation rate of the population is 53% and it is thought to provide a meaningful representation. The metropolitan municipalities that make up the sample are: Adana (Adana Metropolitan, 2020), Ankara (Ankara Metropolitan, 2020), Aydın (Aydın Metropolitan, 2020), Balıkesir (Balıkesir Metropolitan, 2020), Eskişehir (Eskişehir Metropolitan, 2020), İzmir (İzmir Metropolitan, 2020), Kahramanmaraş (Kahramanmaraş Metropolitan, 2020), Kayseri (Kayseri Metropolitan, 2020), Kocaeli (Kocaeli Metropolitan, 2020), Konya (Konya Metropolitan, 2020), Mersin (Mersin Metropolitan, 2020), Muğla (Muğla Metropolitan, 2020), Ordu (Ordu Metropolitan, 2020), Sakarya (Sakarya Metropolitan, 2020), Samsun (Samsun Metropolitan, 2020) and Tekirdağ (Tekirdağ Metropolitan, 2020).

There is no historical restriction in the internal control compliance action plans prepared by the metropolitan municipalities and published on their websites. Because these are seen to be published in different years. In this context, as the purpose of the research is to determine what actions the metropolitan municipalities put forward within the framework of internal control standards, it is studied to determine the actions that are generally revealed in these plans. The data compiled on the subject can be seen in the tables below. The internal control components put forward by the municipalities in each table are compiled with sub-components. Thus, the general conditions of the standards included in the reports of the municipalities and what actions the municipalities plan to meet these conditions can be seen.

6. ACTIONS PLANNED BY THE MUNICIPALITIES THAT COMPOSE THE SAMPLE ON THE INTERNAL CONTROL COMPLIANCE ACTION PLANS

In this part of the study, the standards of internal control compliance action plans are presented in detail. In addition, the internal control compliance actions of the metropolitan municipalities which included in the sample were expressed in all lines.

Table 1. Implementation of Control Environment Standarts by Municipalities

Name of the Standard	General Conditions of the Standard	General Actions of Municipalities
<p>1. Ethical Values and Honesty: It should be ensured that the rules determining the personnel behavior are known by the personnel.</p>	<p>1.1. The internal control system and its operation must be owned and supported by the manager and personnel. 1.2. Managers of the administration should set an example for the personnel in the implementation of the internal control system. 1.3. Ethical rules should be known and these rules should be followed in all activities. 1.4. Honesty, transparency and accountability must be ensured in activities. 1.5. The personnel of the administration and those served should be treated fairly and equally. 1.6. All information and documents regarding the activities of the administration should be accurate, complete and reliable.</p>	<p>1.1. Organizing in-house training activities and meetings, announcing general information about the system on the website. 1.2. Participation of managers in meetings held within the institution. 1.3. Transferring the ethical regulations for public officials to the personnel. 1.4. Publishing the reports presented by the institution on the website of the institution, and also adding these issues to the in-house trainings. 1.5. Using satisfaction surveys for the personnel and service recipients within the institution, establishment of suggestion and complaint systems. 1.6. Establishing an electronic document management system within the institution, signing the declarations of truth about documents.</p>
<p>2. Mission, organizational structure and tasks: The mission of the administrations and the job descriptions of the units and personnel should be determined in writing, announced to the personnel and an appropriate organizational structure should be established in the administration.</p>	<p>2.1. The mission of the administration should be determined in writing, announced and adopted by the personnel. 2.2. To ensure the realization of the mission, the tasks to be carried out by the administrative units and sub-units should be defined and announced in writing. 2.3. A task distribution chart covering the duties of the personnel and their authority and responsibilities related to these duties should be established and notified to the personnel. 2.4. The administration and its units should have an organizational chart, and a functional distribution of tasks should be determined accordingly. 2.5. The organizational structure of the administration and its units should be such as to demonstrate the basic authority and diffusion of responsibility, accountability and appropriate reporting relationship. 2.6. The managers of the administration should determine the procedures for sensitive tasks in the conduct of the activities and announce them to the personnel. 2.7. Managers at all levels should establish mechanisms to monitor the outcome of the assigned tasks.</p>	<p>2.1. Making announcements on the boards, corporate websites, strategic plans, activity reports and e-mails. 2.2. Preparing instructions and job descriptions and transmitting them to the personnel. 2.3. Units' making a task distribution schedule and transmitting it to their personnel. 2.4. By being made organization charts, announcing them on the corporate website, in the activity report, in the strategic plan. 2.5. Creating instructions and forms on the subject within the units by considering the hierarchical structure. 2.6. Making definitions by the units on sensitive tasks related to their work areas and announcing them to the personnel. 2.7. Establishing in-house information management systems and preparing the periodic performance measurement programs.</p>
<p>3. Competence and Performance of Personnel: Administrations should ensure the compatibility between the competence and duties of the personnel, and take measures to evaluate and improve performance.</p>	<p>3.1. Human resources management should be aimed at ensuring the realization of the goals and objectives of the administration. 3.2. The director and personnel of the administration should have the knowledge, experience and ability to carry out their duties efficiently and effectively. 3.3. Professional competence should be given importance and the most appropriate personnel should be selected for each task. 3.4. With the recruitment of personnel, the principle of merit must be observed in the advancement and promotion of its duties and its individual performance must be taken into consideration. 3.5. Required training needs should be determined for each task, training activities to meet these needs should be planned and carried out every year and updated when necessary. 3.6. The adequacy and performance of the personnel should be evaluated at least once a year by the manager to whom it is connected and the results of the assessment should be discussed with the personnel. 3.7. According to the performance evaluation, measures should be taken to improve the performance of the personnel whose performance is inadequate, and rewarding mechanisms should be developed for the high performing personnel.</p>	<p>3.1. Determining the human resource needs according to the activities and employing qualified personnel, training the existing personnel. 3.2. Creating a human resource inventory in accordance with the norm staffing standards, providing in-service training to the personnel. 3.3. Determining the minimum professional qualification criteria according to the positions, recruiting specialist personnel according to the need, being careful in the employment commissions. 3.4. Developing a system for measuring the individual performance of the personnel, applying written and oral examinations in recruitment and promotion. 3.5. Creating a training program in accordance with the needs, updating the in-service training directive, providing the training of the experts of the subject, looking at the questionnaires and the results of the business analysis in determining the training need. 3.6. Establishing personnel performance directive, determining individual performance criteria for each position. 3.7. Including low-performance personnel in the gap analysis and training, preparing directives to reward high-performance personnel, and selecting personnel of the month in certain periods.</p>

Name of the Standard	General Conditions of the Standard	General Actions of Municipalities
	3.8. Important issues regarding human resources management such as personnel recruitment, relocation, appointment to senior positions, training, performance assessment, employee rights should be determined in writing and announced to personnel.	3.8. Making announcements in order to ensure transparency in studies on the subject, creating a personnel handbook and guide on the subject.
4. Delegation of Authority: The authorities and limits of delegation of authority in administrations should be clearly defined and reported in writing. Taking into account the importance and risk of the delegated authority, delegation of authority should be made.	4.1. Signature and approving authorities in the work flow processes should be determined and announced to the personnel. 4.2. The delegation of authority should be determined in writing, indicating the limits of the authority delegated within the framework of the principles determined by the top manager and should be notified to those concerned. 4.3. The delegation of authority should be compatible with the importance of delegated authority. 4.4. The delegated personnel should have the knowledge, experience and skills required by the task. 4.5. The delegated personnel should inform the delegant about the use of the authorization at certain periods, and the delegant should seek this information.	4.1. Establishing work flow charts, creating a signing authority directive. 4.2. Creating and updating the delegation of authority directive, taking inventory related to the field of delegation of authority. 4.3. Determining the minimum conditions related to the field of delegation of authority, determining the elements and limits related to the field of delegation of authority. 4.4. Determining the conditions that the personnel should have regarding the delegation of authority. 4.5. Ensuring that the person who took over the authority reports to the person he / she has taken over his / her authority, making end of month evaluation meeting regarding the delegated authorities, creating a report set regarding the use of authority.

Source: Table was prepared by the authors by making use of the internal control compliance action plans of the metropolitan municipalities which are examined within the scope of the research.

In Table 1 about control environment, it is seen that municipalities are planning actions on ethical values and honesty; mission, organizational structure and tasks; competence and performance of personnel; delegation of authority. These actions are carried out in order to provide the internal control environment of the institution.

Table 2. Implementation of Risk Assessment Standarts by Municipalities

Name of the Standard	General Conditions of the Standard	General Actions of Municipalities
1. Planning and Programming: Administrations should establish and announce plans and programs that contain their activities, goals, objectives and indicators, and the resources they need in order to achieve them, and ensure that their activities comply with plans and programs.	1.1. Administrations should prepare a strategic plan with participative methods in order to establish their missions and visions, to determine strategic goals and measurable targets, to measure, monitor and evaluate their performance. 1.2. Administrations should prepare a performance program which includes the programs, activities and projects they will carry out and their resource needs, performance targets and indicators. 1.3. Administrations should prepare their budgets in accordance with their strategic plans and performance programs. 1.4. Managers should ensure that the activities comply with the objectives and targets set by the relevant legislation, strategic plan and performance program. 1.5. Within the framework of their duties, managers should set special targets in accordance with the objectives of the administration and announce them to their personnel. 1.6. The objectives of the administration and its units should be specific, measurable, achievable, relevant and periodic.	1.1. Preparation of these reports to be prepared in the future by participative methods. 1.2. Producing performance program and budget preparation guide, each unit's forming a work team within itself, organizing performance program preparation trainings. 1.3. Organizing budget preparation trainings, electing a strategy development representative within each unit. 1.4. Preparing reports which show the relationship of the results of the unit's annual business plan with the strategic plan and performance programs, releasing the annual reports to the public, and the managers' making periodic checks. 1.5. Preparing the executive target declaration, determining the branch manager responsible for the realization of the targets, publishing visuals showing the targets in the units, organizing meetings to reach the targets 3 times a year. 1.6. Measuring the targets in periods, determining the methods and examples related to goal setting.
2. Identification and assessment of risks: Administrations should evaluate and determine the measures to be taken by making systematic analyzes and defining the internal and external risks which may prevent the realization of the goals and objectives.	2.1. Administrations should systematically identify risks directed towards their goals and objectives every year. 2.2. The probability and possible effects of risks should be analyzed at least once a year. 2.3. Action plans should be developed by determining the measures to be taken against risks.	2.1. Preparing a risk management strategy document within the municipality, taking the administrators into training on risk management, establishing a risk assessment commission, determining a risk determination representative from each unit, creating risk reports within the units. 2.2. Preparing a risk assessment report, performing a risk analysis, presenting the risk probabilities and the results of the risks determined by the risk branch managers to the unit chief, evaluating the internal audit reports in the risk reports. 2.3. Updating the risk management strategy document, determining the responsibilities for risks above the acceptable level, creating a risk action plan.

Source: Table was prepared by the authors by making use of the internal control compliance action plans of the metropolitan municipalities which are examined within the scope of the research.

In Table 2 about risk assessment, it is seen that municipalities are planning actions on planning and programming; identification and assessment of risks. These actions are carried out in order to provide the risk assessment of the institution.

Table 3. Implementation of Control Activites Standarts by Municipalities

Name of the Standard	General Conditions of the Standard	General Actions of Municipalities
<p>1. Control strategies and methods: Administrations should determine and implement control strategies and methods that aim to reach their targets and are suitable for meeting the risks.</p>	<p>1.1. Appropriate control strategies and methods (regular review, control by sampling, comparison, approval, reporting, coordination, verification, analyzing, authorization, surveillance, review, monitoring, etc.) should be identified and implemented for each activity and risks. 1.2. Controls should include pre-process control, process control and post-process controls, if necessary. 1.3. Control activities should include periodic control and security of assets. 1.4. The cost of the specified control method should not exceed the expected benefit.</p>	<p>1.1. Determining additional controls for the risks that are more than acceptable, organizing a trained team to determine the answers to the risks arising with risk maps, establishing an internal work team for reporting risks. 1.2. Identifying of cross check elements, revising Pre-Financial Control Procedures Directive, establishing reporting system, measuring control process performance. 1.3. Preparing immovable inventory and integrating into the city information system, preparing software for tracking movable via automation, determining of those responsible for the movable. 1.4. Making cost-benefit analysis of the control method, selecting alternatives if the control method exceeds the determined cost.</p>
<p>2. Determination and documentation of procedures: Administrations should prepare and update necessary written procedures and arrangements for their activities, financial decisions and transactions and make it available to the relevant personnel.</p>	<p>2.1. Administrations should establish written procedures on their activities, financial decisions and transactions. 2.2. Procedures and related documents should include the stages of the activity or financial decision and the start, implementation and finalization of the transaction. 2.3. Procedures and related documents should be up-to-date, comprehensive, compliant with legislation and understandable and accessible to the relevant personnel.</p>	<p>2.1. Determining the procedures about the process, information form and work flow chart, implementation steps and checklists, preparing the instructions to reduce personnel resources errors. 2.2. Determining the transaction instructions and work flow charts in writing. 2.3. Determining responsible persons about the subject and editing job descriptions, publishing the operational procedures prepared by the units on the internet portal, editing the work flow charts of the related documents.</p>
<p>3. Segregation of Duties: In order to reduce the risk of error, deficiency, inaccuracy, irregularity and corruption, the tasks of approving, implementing, recording and controlling financial decisions</p>	<p>3.1. The tasks of approving, implementing, recording and controlling each activity or financial decision and transaction should be assigned to different persons. 3.2. The managers of the administrations, where the segregation of duties due to the insufficient number of personnel cannot be fully implemented, should be aware of the risks and take the necessary measures.</p>	<p>3.1. According to the risk records, determining and implementing the segregation of duties principle for high-risk tasks, establishing a management information system to prevent unauthorized access, determining personnel according to the principle of segregation of duties in the work flow chart. 3.2. In cases where the attendant to act is not present, determining the personnel to be assigned from other administrations, providing employment in the number of missing personnel, recording the situation in the risk control matrix and providing assurance for additional controls.</p>
<p>4. Hierarchical Controls: Managers should systematically check that business and transactions are in line with procedures.</p>	<p>4.1. Managers should make the necessary checks to ensure that procedures are implemented effectively and continuously. 4.2. Managers should monitor and approve the work and operations of the personnel, and give the necessary instructions to eliminate errors and irregularities.</p>	<p>4.1. Developing forms when inappropriate, repetitive and problematic processes are detected, establishment of continuous monitoring system within the unit, identifying control processes such as "initials", "favorable opinion", "checklist" and "physical count". 4.2. Making the controls into tables, preparing periodic reports on the subject, determining the approval processes of the managers regarding the actions.</p>
<p>5. Continuity of Activities: Administrations should take the necessary measures to ensure the continuity of the activities.</p>	<p>5.1. Necessary precautions should be taken against the reasons affecting the continuity of the activities such as lack of personnel, temporary or permanent resignation, transition to new information systems, changes in method or legislation and extraordinary situations. 5.2. If necessary, deputy personnel should be duly appointed. 5.3. It should be ensured by the manager that the personnel resigning prepare a report including the status of their work or transactions and the necessary documents and give this report to the assigned personnel.</p>	<p>5.1. Determining the standards regarding the assignment of attorney and delivery of documents in paper and electronic environment to the person who handed over his duty to take over, performing rotation in certain periods in-house, use of in-service training. 5.2. Ensuring that the deputy personnel have the qualifications to be sought for the duty in the directive to be prepared for proxy procedures. 5.3. Preparing a directive that will ensure that all the personnel resigning and their information and documents are submitted to the administration, transferring of documents and information to the newcomer with the duty transfer report form.</p>

Name of the Standard	General Conditions of the Standard	General Actions of Municipalities
6.Information Systems Controls: Administrations should develop the necessary control mechanisms to ensure the continuity and reliability of information systems.	<p>6.1. Controls that will ensure the continuity and reliability of information systems should be determined and implemented in writing.</p> <p>6.2. Authorizations should be made to enter and access data and information to the information system, and mechanisms should be established to prevent, detect and correct errors and irregularities.</p> <p>6.3. Administrations should develop mechanisms to ensure information management.</p>	<p>6.1. Establishing a control team on the subject, forming a written circular on the subject, the unit managers' performing the checks of the information systems in certain periods.</p> <p>6.2. Identifying the authorized persons on access to data and information, determining the authority levels in automation systems, establishing the information security procedure, determining the criteria for authorizations.</p> <p>6.3. Preparing an action plan for the control activities related to the current system, developing the hardware and software infrastructure for the establishment of the system, creating a work program for the development process.</p>

Source: Table was prepared by the authors by making use of the internal control compliance action plans of the metropolitan municipalities which are examined within the scope of the research.

In Table 3 about control activities, it is seen that municipalities are planning actions on control strategies and methods; determination and documentation of procedures; segregation of duties; hierarchical controls; continuity of activities; information systems controls. These actions are carried out in order to control the activities of the institution.

Table 4. Implementation of Information and Communication Standards by Municipalities

Name of the Standard	General Conditions of the Standard	General Actions of Municipalities
1.Information and Communication: Administrations should have a suitable information and communication system in order to monitor the performance of their units and employees, to function properly in decision making processes and to ensure efficiency and satisfaction in service delivery.	<p>1.1. Administrations should have an effective and continuous information and communication system that includes lateral and vertical internal communication and external communication.</p> <p>1.2. Managers and personnel should be able to access necessary and sufficient information in a timely manner to fulfill their duties.</p> <p>1.3. The information must be accurate, reliable, complete, useful and understandable.</p> <p>1.4. Managers and relevant personnel should have timely access to performance program and budget implementation and other information on resource use.</p> <p>1.5. The management information system should be designed in such a way that it can produce the necessary information and reports required by the management and offer the opportunity to make analysis.</p> <p>1.6. Managers should report their expectations to the personnel within the scope of their duties and responsibilities within the framework of the mission, vision and objectives of the administration.</p> <p>1.7. The lateral and vertical communication system of the administration should ensure that the personnel can convey their evaluations, suggestions and problems.</p>	<p>1.1. Establishing a system for receiving feedback, organizing meetings for the development of vertical communication, using systems such as written, verbal, e-mail, website between units, developing the communication flow chart.</p> <p>1.2. Establishing a corporate information pool, establishing an electronic document management system, opening access to information and documents which are not confidential, transferring paper documents to electronic environment.</p> <p>1.3. The units' regularly updating their documents and information, ensuring the accuracy of the information within the scope of the Identification of Cross Control Elements action.</p> <p>1.4. Development and authorization of software on the subject, announcement of relevant information on the website.</p> <p>1.5. Revising the report prepared in the unit for the top manager, providing training to the personnel on creating and reporting information, and integrating new modules into the Management Information System.</p> <p>1.6. Organizing meetings at the level of units.</p> <p>1.7. Establishing personnel suggestion boxes, rewarding personnel by preparing reward directive, establishing a request and suggestion system via the internet portal, conducting survey studies, making e-mail usage more common in communication channels.</p>
2. Reporting: The administration's goals, objectives, indicators and activities with their results should be reported in line with the principles of transparency and accountability.	<p>2.1. Administrations should publicly disclose their goals, objectives, strategies, assets, obligations and performance programs every year.</p> <p>2.2. Administrations should disclose the results of the first six months of their budgets, expectations and targets for the second six months with the activities.</p> <p>2.3. Activity results and evaluations should be shown and announced in the administration annual report.</p> <p>2.4. For the oversight of the activities, the horizontal and vertical reporting network should be determined in writing within the administration, and the unit and personnel should be informed about the reports that should be prepared regarding their duties and activities.</p>	<p>2.1. In general, this field is left blank.</p> <p>2.2. Publishing said reports on the corporate website.</p> <p>2.3. In general, this field is left blank.</p> <p>2.4. Preparing a written text for making the mentioned information, making announcements about the subject at the meetings, branch managers' submitting reports to the heads of the departments in 6-month period.</p>

<p>3. Recording and Filing System: Administrations should have a comprehensive and up-to-date system where jobs and transactions, including all incoming and outgoing documents, are recorded, classified and filed.</p>	<p>3.1. The recording and filing system should include incoming and outgoing documents with internal communication, including those in electronic media. 3.2. The recording and filing system should be comprehensive and up-to-date, accessible and monitored by the manager and personnel. 3.3. The recording and filing system should ensure the security and protection of personal data. 3.4. The recording and filing system should comply with the specified standards. 3.5. Incoming and outgoing documents should be recorded on time, classified according to standards and kept in accordance with the archive system. 3.6. An archive and documentation system should be created in accordance with the determined standards, including registration, classification, protection and access of the administration's business and transactions.</p>	<p>3.1. Establishing the system in question on the internet, integrating the system into the Electronic Document Management System, establishing Electronic Archive and Document Management System. 3.2. Preparing the archive directive on the subject, establishing document management system, starting the document writing process in electronic environment. 3.3. Authorizing on access in the recording and filing system. 3.4. Providing trainings on Standard File Plan, delivering the Standard File Circular to all units. 3.5. Working according to the Institution File Directive, establishing Electronic Document Management System, preparing Archive Services Regulation within the institution, providing in-service training to the personnel working in the document registration unit. 3.6. Creating a physical archive within each unit, organizing the Electronic Archive System according to the subject, preparing the institution archive directive.</p>
<p>4. Reporting errors, irregularities and corruption: Administrations should establish methods to ensure that errors, irregularities and corruption are reported in a determined order.</p>	<p>4.1. Reporting methods of errors, irregularities and corruption should be determined and announced. 4.2. Managers should make an adequate review of reported errors, irregularities and corruption. 4.3. An unfair and discriminatory treatment should not be given to personnel who report errors, irregularities and corruption.</p>	<p>4.1. Preparing circular about the subject, giving in-house trainings. 4.2. Training of managers on the subject, organizing meetings within the year to determine the strategy on the subject. 4.3. Giving awards to the said personnel, ensuring that their credentials are not deciphered.</p>

Source: Table was prepared by the authors by making use of the internal control compliance action plans of the metropolitan municipalities which are examined within the scope of the research.

In Table 4 about information and communication, it is seen that municipalities are planning actions on information and communication; reporting; recording and filing system; reporting errors, irregularities and corruption. These actions are carried out in order to provide information and communication within the institution.

Table 5. Implementation of Monitoring Standarts by Municipalities

Name of the Standard	General Conditions of the Standard	General Actions of Municipalities
<p>1. Evaluation of internal control: Administrations should evaluate the internal control system at least once a year.</p>	<p>1.1. The internal control system should be evaluated by continuous monitoring or a special assessment or by using these two methods together. 1.2. The process and method should be determined regarding the deficiencies of internal control and determination, reporting of inappropriate control methods and taking necessary measures. 1.3. The units of the administration should be involved in the evaluation of the internal control. 1.4. In evaluating internal control, opinions of managers, requests and complaints of persons and / or administrations, and reports prepared as a result of internal and external audit should be taken into consideration. 1.5. As a result of the evaluation of the internal control, the measures to be taken should be determined and implemented within the framework of an action plan.</p>	<p>1.1. Evaluating the internal control system at least once a year within the organization, preparing year-end internal control report, conducting the internal control perception survey for the personnel, Continuous monitoring of the internal control system by the unit. 1.2. Establishing relevant sections in the Internal Control Annual Report, conducting a survey on the issue, taking into account the internal auditor recommendation report. 1.3. Involving the people concerned with the cover letter, spending authority's following the internal control system, discussing this issue in the self-assessment meetings. 1.4. Continuous monitoring by the municipal unit responsible for monitoring, evaluation of suggestions and complaints submitted to the website, and reporting of the evaluations made with the unit managers. 1.5. Preparing the Internal Control Compliance Action Plan, revising the action plan at regular intervals.</p>
<p>2. Internal audit: Administrations should ensure a functionally independent internal audit activity.</p>	<p>2.1. The internal audit activity should be carried out in accordance with the standards set by the Internal Audit Coordination Board. 2.2. An action plan, including the measures deemed necessary by the administration as a result of internal audit, should be prepared, implemented and monitored.</p>	<p>2.1. Appointing among candidates having Public Internal Auditor Certificate, preparing internal audit unit directive, determining internal audit principles and rudiments. 2.2. After the preparation of the report in question, its being followed-up by the internal audit unit and the monitoring-evaluation unit.</p>

Source: Table was prepared by the authors by making use of the internal control compliance action plans of the metropolitan municipalities which are examined within the scope of the research.

In Table 5 about monitoring activities, it is seen that municipalities are planning actions on evaluation of internal control and internal audit. These actions are carried out in order to monitoring activities within the institution.

7. CONCLUSION AND EVALUATION

Municipalities are the most important units both in the administrative sense and in the production of services within the scope of local governments. Municipalities, which are in first-order contact with the citizens and are constantly monitored in this respect, have to comply with various central practices while managing their processes. Internal control action plans, which are the main subject of the study, are the regulations that emerged within this scope. The authority to organize and monitor the internal control action plan which is under the responsible of the Ministry of Finance within the framework of the Law No. 5018 is one of the main standards among the duties of municipalities. At this point, the action plan determined by the competent authorities and created based on the COSO internal control model consists of 18 sub-components connected to 5 main components. These sub-components are obtained by extending the components included in the COSO internal control model in accordance with public administrations. As a result of the examinations related to the internal control action plans for the metropolitan municipalities in the sample, the following conclusions are reached.

The control environment component is the most basic component of the COSO internal control model. It is the main step in which awareness of internal control is introduced, placed and developed. The presence of internal control awareness in the corporate culture takes place at the control environment stage. There are 4 different sub-components and standards related to the control environment component. These are a) ethical values and honesty, b) mission, organizational structure and tasks, c) competence and performance of personnel, d) delegation of authority. When the sub-components related to the said component are also taken into consideration, it is seen that the municipalities turn towards very different activities especially in terms of establishing a corporate culture about the internal control model. In this context, great importance is attached to in-house trainings as the most important activity and it is planned to organize trainings at every management level. It is predicted that managers from all levels participate in ethical meetings within the institution. In accordance with the transparency principle, the reports made by the institution are planned to be published in the relevant channels. Within the framework of strategic plans, mission and vision definitions have been made and it has been decided to share them with relevant persons. Authority and task mechanisms have been established and planned to be shared with those concerned (internal and external stakeholders). Accordingly, the establishment of in-house information management systems is considered. Again, within the framework of the sub-standards related to the main component of the control environment, the human resources policies of the municipalities have been revised and it is decided to carry out permanent staff studies. In this way, it is assumed that the presence of qualified manpower and possible needs will be determined. "Human", the main performer of the internal control environment, has been evaluated in all aspects.

The risk assessment component is the second most basic component of the COSO internal control model. It is the step where risk perceptions regarding internal control processes are managed and decisions are made. There are 2 different sub-components related to the risk assessment component. These are a) identification and assessment of risks and b) planning and programming. When sub-components related to the said component are also taken into consideration, it is seen that municipalities are planning multi-dimensional studies within the scope of risk assessment standards. Within the scope of the relatively new risk management for municipalities, the introduction of corporate risk management processes by each unit is considered. In addition to the risk action plans carried out on the basis of units, emphasis is placed on corporate risk management moves which enable holistic risk management. Within the scope of strategic management plans, management of risk perception and determination of risk levels are planned. Again, simulation of the planning and programming stages of the institution is considered within the scope of strategic planning. Performance determination and budgeting stages are determined based on units.

The control activities component is the third most basic component of the COSO internal control model. It is the stage where the internal control structure and activities are controlled and the decision of revised management practices is taken when deemed necessary. In one aspect, it is the process by which control audit of internal control practices is carried out. There are 6 sub-components and standards related to control activities. These are a) control strategies and methods, b) determination and documentation of procedures, c) segregation of duties, d) hierarchical controls, e) continuity of activities, and f) information systems controls. It has been determined that many different actions have been taken by the municipalities since the standards related to the control activities are the stage where the efficiency and productivity of the functioning of the internal control structure are determined. Control strategies and methods which concern each management level have been identified. Based on the risk management maps made during the risk assessment stage, it has planned to identify the risk steps which can be accepted and

which need to be prevented. In this way, corporate risk management targets of municipalities can be determined. The determination of the procedures for controlling the internal control structure and performing the control activities is also considered at this stage. It is included in the program to identify the authorized and responsible persons regarding the control management procedures and to make notifications to the relevant units. In this way, an effective set of control activities has been prepared.

The information and communication component is the fourth most basic component of the COSO internal control model. It organizes the process of acquiring and transmitting information that occurs or is likely to emerge at every stage of the internal control structure within the municipality. There are 4 sub-components and standards related to the component. These are a) information and communication, b) reporting, c) recording and filing system, and d) reporting errors, irregularities and corruption. The motivation for the creation and transfer of information to the relevant authorities is dominant in every process from the establishment of the internal control structure to its operation and continuing its activities. Thanks to information, which is the main input for decision making processes and service formation for municipalities, added value is created. For this reason, various arrangements have been made within the framework of internal control action plans and different actions have been foreseen. In this framework, corporate information systems have been established and it has been considered to transfer the correct information to the right person at the right time. It is assumed that the presence of parallel information channels will be eliminated in this way. Thanks to electronic information and document systems, it is planned to process information on online platforms. In this way, it is assumed that an institutional archive will be gained in information and document management. Thus, it is thought that loss of information can be prevented. It is also assumed that error and cheating cases will be minimized. The aim of minimizing cheating and error element, which is one of the first stage tasks of the internal control structure, has been treated appropriately.

The monitoring component is the fifth component of the COSO internal control model. It consists of standards to which a general evaluation of the internal control structure is aimed. These are a) evaluation of internal control, b) internal audit. It is the stage where the internal control structure required by the legislator for all municipalities is evaluated in all aspects. Municipalities plan to make internal control structures assessments every year within the scope of monitoring standards. They consider making arrangements for internal audit officers to provide reasonable assurance about internal control structures. In this context, it is aimed to create internal control action plans and forward them to the Ministry of Finance. It is also decided to share the related plans in all channels.

In the reports examined in the study, actions are planned to be carried out according to the internal control elements. However, it is not easy to make clear conclusions about which of these actions are implemented. Therefore, as a continuation of this study, other studies can be produced and this time it can be determined which of these actions were carried out by the municipalities according to their internal control compliance action plans. Thus, the implementation status of these plans and their contribution to the institution can be evaluated.

REFERENCES

- Adana Metropolitan Municipality. (2020). Access address: http://www.adana.bel.tr/panel/uploads/uyumeyemplanlari_v/files/15716540382019-2020-eyemplanlari.pdf, (15 March 2020).
- Ağmaz, S. (2017). Türkiye'deki belediyelerin iç kontrol sistemlerinin etkinliğinin dış denetim bulgularına göre analizi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 19(4), 74-92.
- Ankara Metropolitan Municipality. (2020). Access address: <http://ankara.bel.tr/files/2814/5390/1910/ikep-abb.pdf>, (15 March 2020).
- Aydın Metropolitan Municipality. (2020). Access address: http://aydin.bel.tr/Content/files/kamu_ic_kontrol_standartlarna_uyum_eyemplanlari.pdf, (15 March 2020).
- Balıkesir Metropolitan Municipality. (2020). Access address: https://www.balikesir.bel.tr/documents/file/bb_StrategicPlanFiles/Bal%C4%B1kesir%20B%C3%BCy%C3%BCk%C5%9Fehir%20Belediyesi%202018-

- 2019%20y%C4%B1%20%20C4%B0%20C3%A7%20Kontrol%20Eylem%20Plan%C4%B1-3b4c4178-1106-44c1-9cbf-5dc43704a695.pdf, (15 March 2020).
- COSO. (2004). *Enterprise risk management- integrated framework, application techniques*. Access address: <https://www.coso.org/Pages/erm-integratedframework.aspx>, (12 March 2020).
- COSO. (2013). *Internal control - integrated framework*. Access address: https://www.coso.org/documents/COSO%20McNallyTransition%20Article-Final%20COSO%20Version%20Proof_5-31-13.pdf, (12 March 2020).
- COSO. (2017). *Enterprise Risk Management Integrating with Strategy and Performance*, Executive Summary.
- E-İçişleri. (2020). Access address: <https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx>, (13 March 2020).
- Eryılmaz, B. (2013). *Kamu yönetimi*, Kocaeli: Umuttepe Publishing.
- Eskişehir Metropolitan Municipality. (2020). Access address: http://www.eskisehir.bel.tr/dosyalar/ic_kontrol/eylem_plani.pdf, (15 March 2020).
- Holmes, A. W. ve Overmyer W. S. (1975). *Muhasebe denetimi "auditing" standartları ve yöntemleri*. O. Göktürk (Çev), Bilimsel Yayınlar Derneği Yayını.
<https://www.coso.org/Documents/2017-COSO-ERM-Integrating-with-Strategy-and-Performance-Executive-Summary.pdf>, (12 March 2020).
- İzmir Metropolitan Municipality. (2020). Access address: https://www.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/Dokumanlar/46_27032018_023730_2018_ickontrolkamustandart_plan.pdf, (15 March 2020).
- Kahramanmaraş Metropolitan Municipality. (2020). Access address: <https://kahramanmaraş.bel.tr/fs/dosyalar/pdf/2019-2020-ic-kontrol-eylem-plani.pdf>, (15 March 2020).
- Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, Law No. 5018, Official Gazette, Issue: 25326, Date: 24.12.2003.
- Karakaya, G. (2016). Çalışan hileleri ve iç kontrol ilişkisi. *Vergi Sorunları Dergisi*, 330 (6), 159-172.
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemi*, Ankara: Nobel Akademik.
- Kaval, H. (2005). *Muhasebe denetimi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kayseri Metropolitan Municipality. (2020). Access address: <https://www.kayseri.bel.tr/uploads/pdf/ic-kontrol-plan-2019.pdf>, (15 March 2020).
- Kocaeli Metropolitan Municipality. (2020). Access address: <https://docplayer.biz.tr/5038238-Kocaeli-buyuksehir-belediyesi-ic-kontrol-eylem-plani-2011.html>, (15 March 2020).
- Konya Metropolitan Municipality. (2020). Access address: <https://www.konya.bel.tr/dosyalar/isKontrolEylemPlani2015-2019.pdf>, (15 March 2020).
- Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (2014). *Kamu iç kontrol rehberi*. Access address: <https://www.hmb.gov.tr/kontrol-bumko-ic-kontrol-standartlari>, (13 March 2020).
- Mersin Metropolitan Municipality. (2020). Access address: <https://www.mersin.bel.tr/upload/dokumanlar/2-MBB%20%20C4%B0%20C3%A7%20Kontrol%20Standartlar%C4%B1na%20Uyum%20Eylem%20Plan%C4%B1.pdf>, (15 March 2020).
- Muğla Metropolitan Municipality. (2020). Access address: <https://www.muğla.bel.tr/uploads/dosyalar/yuklemeler/ickontrol-eylem-plani.sed.pdf>, (15 March 2020).
- Municipal Law No. 5393, Official Gazette, Issue: 25874, Date: 13.7.2005.
- Oktay, T. (2011). *Osmanlı'da büyükşehir belediye yönetimi: İstanbul şehremaneti*, İstanbul: Yeditepe Publishing.

- Ordu Metropolitan Municipality. (2020). Access address: <https://www.ordu.bel.tr/uploads/planlar/5.pdf>, (15 March 2020).
- Provincial Special Administration Law No. 5302, Official Gazette, Issue: 25745, Date: 4.3.2005.
- Sakarya Metropolitan Municipality. (2020). Access address: <https://www.sakarya.bel.tr/uploads/stratejik/YfTAUWsuPH.pdf>, (15 March 2020).
- Samsun Metropolitan Municipality. (2020). Access address: <https://www.samsun.bel.tr/icerik/ic-kontrol-standartlarina-uyum-plani>, (15 March 2020).
- Singleton, T. ve Singleton, A., (2010). Fraud auditing and forensic accounting, John Wiley Sons, Inc., New Jersey
- SPK. (2011). Sermaye piyasasında bağımsız denetim standartları hakkında tebliğ. Access address: <https://spk.gov.tr/Sayfa/Dosya/590>, (13 March 2020).
- Tekirdağ Metropolitan Municipality. (2020). Access address: http://www.tekirdag.bel.tr/content/WebSource/file/eylem_planlari/2016_2017_ic_kontrol_eylem_plani.pdf, (15 March 2020).
- The Constitution of the Republic of Turkey, Official Gazette, Issue: 17863, Date: 9.11.1982.
- Türedi, H., Koban, A. O., ve Karakaya, G. (2015). COSO iç kontrol (ABD) modeli ile İngiliz (TURNBULL) ve Kanada (CoCo) modellerinin karşılaştırılması. *Sayıştay Dergisi*, 99(1), 95-119.
- Türkiye İç Denetim Enstitüsü. (2004). Uluslararası denetim standartları- mesleki uygulama çerçevesi. Access address: <https://www.tide.org.tr/tide/17/STANDARTLAR>, (11 March 2020).
- Uzun, A. K. (2009). Kamu yönetiminde iç kontrol ve iç denetim yaklaşımı. *Denetişim*, 59-65.
- Village Law No. 442, Official Gazette, Issue: 68, Date: 7.4.1924.
- Yaman, A. (2008). Kamu iç kontrol sisteminin başarı faktörleri. *Mali Hukuk Dergisi*, 138(4), 128-34.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

A FUZZY INTEGRATED APPROACH FOR RESILIENT SUPPLY CHAIN NETWORK DESIGN PROBLEM

ESNEK TEDARİK ZİNCİRİ AĞ TASARIMI PROBLEMİ İÇİN BULANIK BÜTÜNLEŞİK BİR YAKLAŞIM

Res. Assist. Dr. Fatma DEMİRCAN KESKİN¹

ABSTRACT

Supply chain disruptions can occur depending on internal and external factors and cause significant losses for all supply chain members. In order to cope with these disruptions, it is necessary to form resilient supply chain networks by pursuing holistic and proactive approaches. In the study, a resilient supply chain network design (SCND) problem is addressed under different disruption scenarios in a fuzzy environment by taking two of the most applied supply chain resilience strategies into account, namely the fortification of suppliers and using backup suppliers strategies. A two-stage integrated approach is proposed to solve the handled problem. The first stage includes the suppliers' evaluation process using the Fuzzy Analytic Hierarchy Process (F-AHP). A fuzzy Multi-Objective Linear Programming (F-MLP) model is developed to design the supply chain network in the second stage. The application of this approach is carried out on a realistic hypothetical problem and the results obtained and applicability of the proposed approach are discussed.

Keywords: Fuzzy Sets, Multi-Objective Linear Programming, Multi-Criteria Decision Making, Resilience, Supply Chain Network Design.


JEL Classification Codes: C44, C61.

ÖZ

Tedarik zinciri kesintileri, içsel ve dışsal faktörlere bağlı olarak ortaya çıkabilmekte ve tüm tedarik zinciri üyeleri için ciddi kayıplar doğurabilmektedir. Bu kesintiler ile başa çıkabilmek için bütüncül ve proaktif yaklaşımlar izlenerek esnek tedarik zincirleri oluşturmak gerekmektedir. Bu çalışmada esnek tedarik zinciri ağ tasarımı problemi, en çok uygulanan esnek tedarik zinciri oluşturma stratejilerinden tedarikçi güçlendirme ve yedek tedarikçi kullanma stratejilerini de göz önünde bulundurularak çeşitli kesinti senaryoları altında bulanık ortamda ele alınmıştır. Problemin çözümü için iki aşamalı bütüncül bir yaklaşım önerilmiştir. Yaklaşımın ilk aşaması, Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi ile tedarikçilerin değerlendirilmesini içermektedir. İkinci aşama ise tedarik zinciri ağ tasarımı için bir Bulanık Çok-Amaçlı Doğrusal Programlama modelinin oluşturulmasını kapsamaktadır. Yaklaşımın uygulaması, gerçekçi olarak üretilen bir problem üzerinde yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar ve yaklaşımın uygulanabilirliği ile ilgili değerlendirmeler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bulanık Kümeler, Çok-Amaçlı Doğrusal Programlama, Çok Kriterli Karar Verme, Esneklik, Tedarik Zinciri Ağ Tasarımı.

JEL Sınıflandırma Kodları: C44, C61.

¹  Ege University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, fatma.demircan.keskin@ege.edu.tr

1. INTRODUCTION

Supply chain disruptions can take place due to external factors such as earthquakes, floods, natural catastrophes, and/or human factors such as terrorist attacks, industrial accidents, failures in supply chain management, and they are often emerging suddenly (Ponomarov and Holcomb, 2009: 125; Snyder et al., 2016: 89). These disruptions, which may cause serious impacts and losses for companies, have attracted intensive attention in the supply chain literature recently (e.g., Scholten and Schilder, 2015; Ivanov, Pavlov, Dolgui, Pavlov and Sokolov, 2016; Hosseini et al., 2019).

Traditional supply chain management is not enough to reduce the risk of inevitable disruptions. It is necessary to follow proactive and holistic approaches to construct a resilient supply chain that will reduce the possibility of sudden disruptions and, when confronted with them, create the adaptive capacity to deal with them and turn the supply chain into a robust condition (Scholten and Schilder, 2015: 472; Kamalahmadi and Parast, 2016: 121).

The resilience concept is defined in the literature in different ways. Some of the studies have described the resilience as a system's ability to turn into a static/pre-disruption circumstance after an inevitable disruption occurs (Bhamra, Dani and Burnard, 2011: 5376; Scholten, Sharkey Scott and Fynes, 2014: 223), or return to a better state (Christopher and Peck, 2004: 2). On the other hand, some of the researchers have addressed the resilience more proactively and defined this term as a system's ability to decrease the probability, the effect of disruption, and recovering time to the normal state (Ponomarov and Holcomb, 2009: 131; Kamalahmadi and Parast, 2016: 121), even to a better condition (Ponis and Koronis, 2012: 925).

One of the most critical factors affecting companies' competitiveness is the network structure of the supply chain in which they take part. The resilience concept has drawn considerable interest in the context of the supply chain, including the SCND problem, and became one of the significant drivers of the network structure decisions. One of the aims of this study is to give insight into the current state of researches on supply chain resilience. For this purpose, an in-depth literature review has been conducted, focusing on the recent studies on this topic, and widely used supply chain resilience dimensions and strategies have been summarized. This study also aims to propose an integrated approach to handle a multi-objective SCND problem realistically under different disruption scenarios in a fuzzy environment. This approach uses resilience as a dimension affecting the selection of suppliers in the network and considers the options of applying supply chain resilience strategies to mitigate the effects of disruptions. A realistic hypothetical problem has been derived to employ this proposed approach. The first stage of this approach includes the creation of a candidate supplier list, determination of the evaluation criteria of these suppliers, and computation of both the evaluation criteria's importance degrees and the suppliers' scores by applying the F-AHP. In the second stage, an F-MLP model where the criteria used in the first stage are included in one of the objective functions is formulated to establish the SCND. The application of the model is carried out with a hypothetical problem. Various disruption scenarios are derived, and supply chain resilience strategies of fortification of suppliers, and having backup suppliers are considered. For each policy and no-disruption circumstances, supply chain network structures are obtained using the ϵ -constraint method.

The second section of this study introduces the literature review, including the studies that have addressed resilience within the scope of the supply chain. The resilience evaluation dimensions and the approaches followed in these studies are presented. The third section introduces the addressed problem and methodology in this study in detail. In the fourth section, the implementation results are provided. In the final section, the results are evaluated and discussed.

2. LITERATURE REVIEW

A resilient SCND necessitates assessing the resilience degree of a supply chain and applying appropriate resilience strategies when required. In the literature, there have been studies dealing with resilience within the frame of the supply chain and providing various resilience dimensions/criteria to evaluate the resilience degree of a supply chain. Also, several principles have been introduced to construct a resilient SCND. In Table 1, some of the widely used supply chain resilience dimensions and their definitions are presented.

Table 1. Supply Chain Resilience Dimensions

Dimensions	Definitions
Collaboration	The ability to effectively working with the other supply chain members to reduce uncertainty and mitigate risks (Christopher and Peck, 2004:9; Pettit, Fiksel and Croxton, 2010: 12).
Visibility	The ability of suppliers to share accurate and on-time data regarding inventories, demand, supply, and other logistics-related processes (Rajesh and Ravi, 2015: 347; Nooraie and Parast, 2015: 192).
Velocity	The rapidness of a supply chain responds to the demand changes (Christopher and Peck, 2014: 10). In the resilience context, velocity is the speed that a supply chain can get over a risk incident (Juttner and Maklan, 2011: 248).
Flexibility	The ability to easily react to disruptions affecting the supply network by maintaining cost and lead time control (Mohammed, Harris, Soroka and Nujoom, 2019b: 304).
Redundancy	To keep a number of resources reserved for use in case of disruption (Sheffi and Rice, 2005: 44).
Robustness	The ability to withstand disruptions without changing the existing structure of the supply chain (Wieland and Wallenburg, 2012: 890).
Risk management	To have a risk management culture and be able to recognize potential risks and take necessary actions to reduce them (Christopher and Peck, 2004: 11; Rajesh and Ravi, 2015: 345-346; Kamalahmadi and Parast, 2016: 126).
Agility	The ability to notice and react rapidly to unforeseen supply or demand changes (Christopher and Peck, 2004: 10; Purvis, Spall, Naim and Spieg, 2016: 581).
Leanness	The ability to satisfy the predictable demand without waste in an efficient way (Mohammed et al., 2019b: 304).

There have been various supply chain resilience strategies proposed in the literature to make supply chain networks more resilient. Table 2 provides a brief of the most encountered strategies in the literature and their explanations. In addition to the strategies in Table 2, postponement (Tang, 2006; Tang and Tomlin, 2008), development of business continuity plans (Torabi, Baghersad and Mansouri, 2015; Sabouhi, Pishvae and Jabalameli, 2018), and flexible supply contracts (Tang and Tomlin, 2008) are among the known supply chain resilience strategies.

Table 2. Supply Chain Resilience Strategies

Strategy	Explanation	Sources
Having backup suppliers	Contracting with reliable suppliers that provide materials/parts more expensive than the primary suppliers for being used in case of disruptions	Torabi et al. 2015; Ivanov et al., 2016; Sabouhi et al., 2018; Jabbarzadeh, Fahimnia and Sabouhi, 2018
Inventory and capacity buffers	Holding an amount of extra inventory for using after a disruption that may occur	Torabi et al., 2015; Ivanov et al., 2016; Sabouhi et al., 2018
Facility fortification	Protecting some of the supply chain members at different levels for reducing the impacts of disruptions (increasing the level of remained capacities)	Hasani and Khosrojerdi, 2016; Jabbarzadeh, Fahimnia, Sheu and Moghadam, 2016; Ivanov et al., 2016; Sabouhi et al., 2018
Capacity expansion	Increasing the capacities of facilities to compensate the lost capacities in case of disruptions	Ivanov et al., 2016; Jabbarzadeh et al., 2018; Sabouhi et al., 2018
Multiple sourcing	Using more than one source for decreasing the supply risk	Tang and Tomlin, 2008; Hasani and Khosrojerdi, 2016; Sabouhi et al., 2018; Jabbarzadeh et al., 2018

In many of the recent studies that have considered resilience as an evaluation criterion in the context of the supply chain, resilience dimension has been handled in conjunction with the sustainability dimension, in addition to the primary supplier selection criteria, such as cost, quality, reputation, delivery reliability, financial stability, technology capability (Rajesh and Ravi, 2015; Hosseini and Barker, 2016; PrasannaVenkatesan and Goh, 2016; Alikhani, Torabi and Altay, 2019; Lee, 2009).

Concern for environment (Chiou, Chan, Lettice and Chung, 2011; Rajesh and Ravi, 2015), green design capability (Amindoust, 2018; Alikhani et al., 2019) and energy efficiency (Amindoust, 2018; Awasthi, Govindan and Gold, 2018; Vahidi, Torabi and Ramezankhani, 2018) are among the most used sustainability sub-criteria in these studies.

Recent studies on supplier selection and order allocation indicate that resiliency has been analyzed in one or more elements' context, e.g., only supply-side (Hosseini et al., 2019), both supply and manufacturing tiers (Yoon,

Talluri, Yildiz, and Ho, 2018). There have been also studies examining this problem by applying several resilience strategies, such as using backup suppliers, enhancing suppliers' recovery capacities, having surplus inventory (Hosseini et al., 2019), having redundant and more flexible suppliers, improving the manufacturing capacity and increasing the inventory capacity (Yoon et al., 2018). PrasannaVenkatesan and Goh (2016) have handled this problem under various disruption risks, including geographical location, political stability, the flexibility of outputs, visibility, labor, and contractual based risks.

The recent studies addressing the resilient SCND problem have tended to handle this problem under realistic circumstances with various scenarios of disruptions with different sizes and impacts, aiming to optimize multi-objectives and comparing the performances of varying resilience strategies. The objective functions used in these studies include minimization of the total cost (e.g., Sadghiani, Torabi and Sahebjamnia, 2015; Torabi et al., 2015; Jabbarzadeh et al., 2016; Khalili, Jolai and Torabi, 2017; Zahiri, Zhuang and Mohammadi, 2017; Jabbarzadeh et al., 2018), the conditional value at risk (Khalili et al., 2017), social impacts, environmental impacts, and non-resiliency of the network (Zahiri et al., 2017); maximization of the supplier scores (Jabbarzadeh et al., 2018), supply network resilience level (Torabi et al., 2015), the total net present value (Hasani and Khosrojerdi, 2016).

Among the approaches followed in these studies, stochastic programming (Khalili et al., 2017; Jabbarzadeh et al., 2018; Sabouhi et al., 2018; Torabi et al., 2015), robust optimization (Sadghiani et al., 2015; Hasani and Khosrojerdi, 2016), hybrid robust-stochastic optimization modeling (Jabbarzadeh et al. 2016), fuzzy possibilistic-stochastic programming (Zahiri et al., 2017), stochastic fuzzy goal programming (Fahimnia and Jabbarzadeh, 2016) and hybrid multi-criteria decision making and F-MLP (Mohammed et al., 2019b) have been prominent.

In this study, the SCND problem is addressed under different disruption scenarios by applying different supply chain resilience strategies in the fuzzy environment using multi-objectives, in parallel with the recent studies' in this regard. The resilience dimension is taken into consideration on the supply side of the network structure. Resilience is one of the main evaluation criteria of the suppliers and has an important role in selecting the suppliers to be included in the network structure.

3. PROBLEM DESCRIPTION AND METHODOLOGY

The SCND problem addressed in this study includes supplier selection, and manufacturing facilities and distribution centers (DCs) establishment decisions to simultaneously aiming the minimization of total cost regarding all considered elements of the network, and maximization of suppliers' scores.

The network structure handled in this study, which is presented in Figure 1, comprises four stages. A manufacturing company (focal company) aims to meet the demands of market zones by simultaneously considering multi-objectives. This focal company needs to supply several raw materials to produce its products. It selects suppliers from the candidate list and determines which amounts of raw materials are provided. The focal company has some manufacturing facility alternatives in different locations. Their establishment costs and production capacities differ from each other. It transfers its products to the market zones via DCs located in different places and have different storage capacity and establishment costs.

The focal company aims to obtain a supply network structure satisfying the objectives that are the minimization of total costs (including costs of supplier selection, the establishment of manufacturing facilities and DCs, purchasing raw materials, all transportations in the network), and maximization of suppliers' scores, at the desired level.

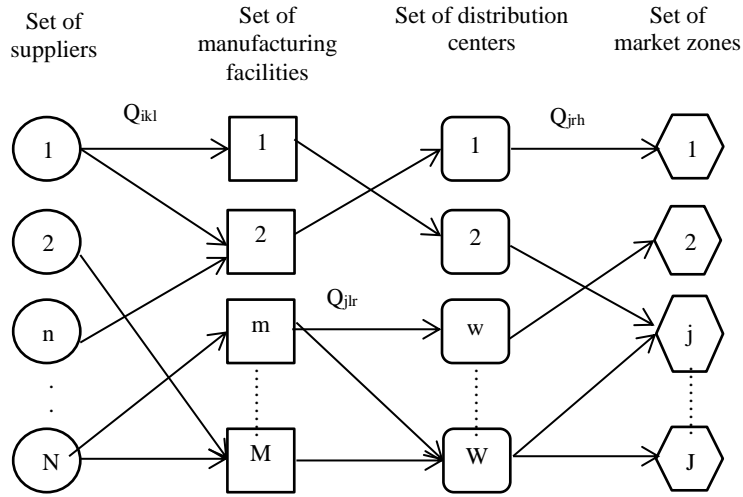


Figure 1. The Supply Network Structure

The problem is solved under various disruption scenarios that can affect suppliers' capacities, considering the options of applying resilience strategies of having backup suppliers and fortification of suppliers. These strategies have some opportunities to compensate for the losses in the suppliers' capacities in case of disruptions. Suppliers' fortification strategy allows increasing the production capacity of a primary supplier at a level by incurring a determined cost. Backup suppliers are the suppliers that are expected to sustain supplying raw materials in case of disruptions due to their high resiliency. They offer raw materials that are more expensive and at lower quantities than primary suppliers. In the problem addressed in this study, some suppliers may be included in both primary and backup supplier candidate lists. However, a supplier can be selected as either a primary or a backup supplier. The steps of the proposed methodology to tackle the discussed problem are given in Figure 2.

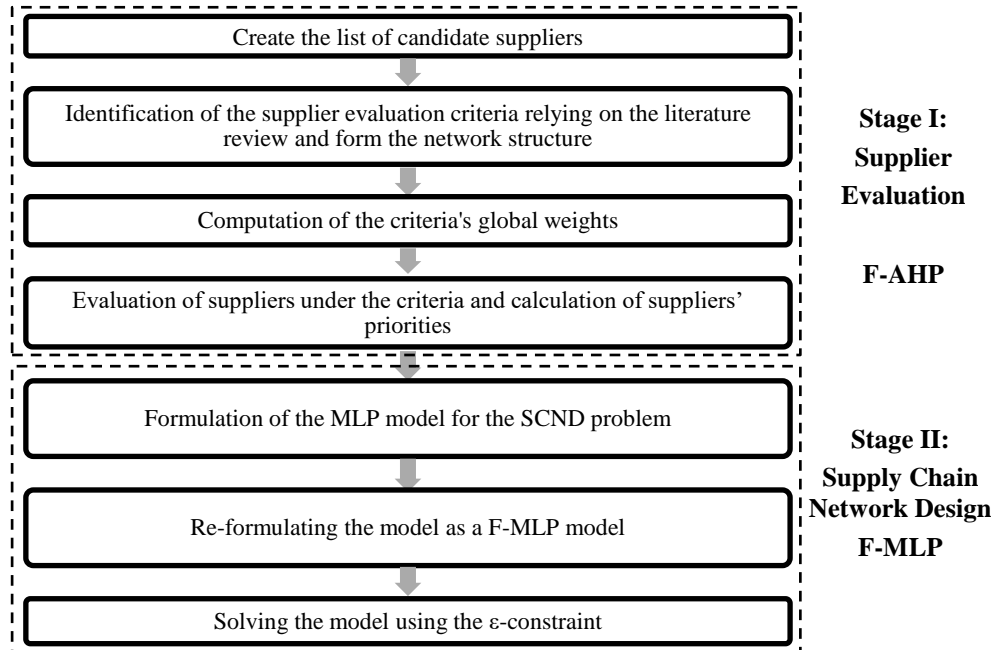


Figure 2. The Proposed Methodology

Stage I: Supplier Evaluation

In the first stage of the proposed methodology, F-AHP is used. F-AHP is a widely applied method for many years to the problems involving multiple and conflicting criteria and uncertainty in the decision-making environment, such as supplier selection. The method is also frequently used in recent studies that address the resilience concept in the context of supplier selection SCND, and supplier selection with order allocation problems (PrasannaVenkatesan and Goh, 2016; Awasthi et al., 2018; Mohammed, Harris and Govindan, 2019a), and maintains its popularity.

There have been different methodologies for calculation the fuzziness in the F-AHP (Shaw, Shankar, Yadav and Thakur, 2012). In this study, the extent analysis approach of Chang (1996) is adopted. The steps of F-AHP method to compute the importance weights of the main and sub-criteria are presented below:

Step 1: *Determination of the candidate suppliers, supplier selection criteria, and representing the hierarchical structure.*

Step 2: *Preparation of the criteria's pairwise comparison matrices by decision-makers individually.* The consistency of each decision-maker evaluation is checked, and if there is any inconsistency, the evaluation process is repeated until obtaining consistent comparison matrices. In the evaluation, triangular fuzzy numbers, one of the most preferred fuzzy numbers in the studies of fuzzy applications, are used. In pairwise comparisons, Lee (2009: 2885)'s fuzzy number and membership function scale are adopted.

Step 3: *Combining the decision-makers' evaluations.* A triangular fuzzy number \tilde{D} is calculated by aggregating the decision-makers' evaluations (Lee, 2009: 2885):

$$\tilde{D} = (n^-, n, n^+)$$

where

$$n^- = (\prod_{t=1}^s l_t)^{1/s} \quad \forall t = 1, 2, \dots, s \quad (1)$$

$$n = (\prod_{t=1}^s m_t)^{1/s} \quad \forall t = 1, 2, \dots, s \quad (2)$$

$$n^+ = (\prod_{t=1}^s u_t)^{1/s} \quad \forall t = 1, 2, \dots, s \quad (3)$$

and, (l_t, m_t, u_t) is the importance weight of decision-maker t .

Step 4: *Calculation of the crisp relative importance weights of the criteria by applying the Extent Analysis Method of Chang (1996).*

Degree of possibility $V(M_1 \geq M_2)$ is 1; if $l_1 \geq l_2$, $m_1 \geq m_2$, and $u_1 \geq u_2$. In other cases, the calculation below is used (Chang, 1996: 651):

$$V(M_2 \geq M_1) = \text{hgt}(M_1 \cap M_2) \quad (4)$$

$$= \frac{l_1 - u_2}{(m_2 - u_2) - (m_1 - l_1)}$$

The fuzzy synthetic extent value regarding to the i -th object is (Chang, 1996: 650; Lee, 2009: 2882):

$$F_i = \sum_{j=1}^m M_{gi}^j \otimes [\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{gi}^j]^{-1} \quad (5)$$

$$\text{where } M_{gi}^j = [M_{ij}^-, M_{ij}, M_{ij}^+] \quad (6)$$

$$\sum_{j=1}^m M_{gi}^j = (\sum_{j=1}^m M_{ij}^-, \sum_{j=1}^m M_{ij}, \sum_{j=1}^m M_{ij}^+) \quad (7)$$

$$[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{gi}^j]^{-1} = (\frac{1}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{ij}^+}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{ij}}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{ij}^-}) \quad (8)$$

A convex fuzzy number can be defined by:

$$V(F \geq F_1, F_2, \dots, F_k) = \min V(F \geq F_i) \quad i=1, 2, \dots, k \quad (9)$$

$$d(F_i) = \min V(F_i \geq F_k) = w_i' \quad k=1, 2, \dots, n \text{ and } k \neq i \quad (10)$$

The weight vector is:

$$W' = (w'_1, w'_2, \dots, w'_n)^T \quad (11)$$

After the weight vector's normalization, the weights of importance are obtained as below:

$$W = (w_1, w_2, \dots, w_n)^T \quad (12)$$

Step 5: *Obtaining priority weights for the alternatives.* Under each criterion, alternatives' normalized weight vectors are computed by applying the Steps of 2-4. These values are multiplied by the weight of the corresponding criterion. Alternatives' priority weights are calculated aggregating these weighted scores.

Stage II: Supply Chain Network Design

In this stage, the network structure is obtained by considering multi-objectives under derived disruption scenarios. The steps followed in this stage are as follows:

Step 6: *Formulating a multi-objective linear programming (MLP) model.*

In the literature, a large number of studies present multi-objective mathematical models for the SCND problem. Here, an MLP model is developed by adopting the basic structure of the model of Fahimnia and Jabbarzadeh (2016). In addition to their model, the model provided in this study considers supplier fortification and backup supplier usage strategies, and the constraint regarding the numbers of suppliers allowed to be selected. The assumptions, indices, parameters, and decision variables of the model are as follows:

Assumptions:

- Forecasted demand for products at market zones and all cost parameters except for lost sale costs are assumed to be uncertain.
- Lost sales are allowed for each product at each market zone.
- Potential locations of factories and DCs are known.

Indices:

- I : Raw materials set, indexed by i
J : Products set, indexed by j
K : Suppliers set, indexed by k
L : Manufacturing facilities (factories) set, indexed by l
R : DCs set, indexed by r
H : Market zones set, indexed by h
D : Disruption scenarios set, indexed by d
F : Fortifications set, indexed by f

Parameters:

- fc_k : Fixed selection cost of supplier k (€)
 fc_{kf} : Implementation cost of fortification level f to supplier k (€)
 fb_k : Contracting cost with backup supplier k (€)
 fc_l : Fixed establishment cost of facility l (€)
 fc_r : Fixed establishment cost of DC r (€)
 cap_{ik} : Capacity of primary supplier k for raw material i (unit)
 $capb_{ik}$: Capacity of backup supplier k for raw material i (unit)
 α_k^d : Lost capacity percentage of unfortified supplier k under disruption scenario d
 β_{kf}^d : Fortified supplier k's lost capacity percentage at fortification level f under scenario d
 cap_l : Production capacity of facility l (h)

- cap_r : Storage capacity of DC r (m^3)
 v_j : Volume of product j 's one unit (m^3)
 cp_{jl} : Production cost of product j 's one unit in facility l (€/unit)
 pt_{jl} : Production time of product j 's one unit in facility l (h)
 cp_{ikl} : A unit raw material i 's purchasing cost from supplier k to facility l (€/unit)
 cpb_{ikl} : A unit raw material i 's purchasing cost from backup supplier k to facility l (€/unit)
 a_{ikl} : Supplier k 's raw material i supply availability for facility l
 ct_{jlr} : Transportation cost of product j 's one unit from facility l to DC r (€/unit)
 ct_{jrh} : Transportation cost of product j 's one unit from DC r to market zone h (€/unit)
 cls_{jh} : Lost sales cost for a unit product j at market zone h (€/unit)
 d_{jh} : Demand forecasted of product j at market zone h (unit)
 q_{ij} : Required raw material i quantity to produce a unit of product j (unit)
 p_d : Probability of occurrence of disruption scenario d
 s_k : Aggregated score of supplier k under primary, sustainability, and resilience criteria
 M : Big number
 Z : The upper limit of suppliers allowed to be selected

Decision Variables

- X_k : 1, if supplier k is selected; 0, otherwise
 X_{kf} : 1, if supplier k is selected to be fortified by level f ; 0, otherwise
 Xb_k : 1, if supplier k is selected as a backup supplier; 0, otherwise
 X_l : 1, if facility l is established; 0, otherwise
 X_r : 1, if DC r is established; 0, otherwise
 Q_{jl}^d : Production amount of product j at facility l , under disruption scenario d
 Q_{ikl}^d : Raw material i amount that unfortified supplier k ships to facility l , under disruption scenario d
 Q_{fikl}^d : Raw material i amount that fortified supplier k ships to facility l , under disruption scenario d
 Q_{bikl}^d : Raw material i amount that backup supplier k ships to facility l , under disruption scenario d
 Q_{jlr}^d : Product j amount that facility l ships to DC r , under disruption scenario d
 Q_{jrh}^d : Product j amount that DC r ships to market zone h , under disruption scenario d
 Qls_{jh}^d : Product j lost sales amount at market zone h , under disruption scenario d

Objective Function 1

$$\begin{aligned}
 \text{Min } Z_1 = & \sum_{k \in K} fc_k X_k + \sum_{k \in K} \sum_{f \in F} fc_{kf} X_{kf} + \sum_{k \in K} fb_k Xb_k + \sum_{l \in L} fc_l X_l + \\
 & \sum_{r \in R} fc_r X_r + \sum_{d \in D} p_d \left[\sum_{i \in I} \sum_{k \in K} \sum_{l \in L} (cp_{ikl} (Q_{ikl}^d + Q_{fikl}^d) + cpb_{ikl} Q_{bikl}^d) + \sum_{j \in J} \sum_{l \in L} cp_{jl} Q_{jl}^d + \right. \\
 & \left. \sum_{j \in J} \sum_{l \in L} \sum_{r \in R} ct_{jlr} Q_{jlr}^d + \sum_{j \in J} \sum_{r \in R} \sum_{h \in H} ct_{jrh} Q_{jrh}^d + \sum_{j \in J} \sum_{h \in H} cls_{jh} Qls_{jh}^d \right]
 \end{aligned} \quad (13)$$

Objective Function 2

$$\text{Max } Z_2 = \sum_{k \in K} s_k (X_k + Xb_k) \quad (14)$$

Constraints

$$Q_{ikl}^d \leq M \cdot a_{ikl} X_k \quad \text{for all } i \in I, k \in K, l \in L, d \in D \quad (15)$$

$$Q_{fikl}^d \leq M \cdot a_{ikl} \sum_{f \in F} X_{kf} \quad \text{for all } i \in I, k \in K, l \in L, d \in D \quad (16)$$

$$Qb_{ikl}^d \leq M \cdot a_{ikl} Xb_k \quad \text{for all } i \in I, k \in K, l \in L, d \in D \quad (17)$$

$$\sum_{k \in K} X_k \leq Z \quad (18)$$

$$\sum_{f \in F} X_{kf} \leq X_k \quad \text{for all } k \in K \quad (19)$$

$$X_k + Xb_k \leq 1 \quad \text{for all } k \in K \quad (20)$$

$$\sum_{k \in K} (Q_{ikl}^d + Q_{fikl}^d + Qb_{ikl}^d) = \sum_{j \in J} q_{ij} Q_{jl}^d \quad \text{for all } i \in I, l \in L, d \in D \quad (21)$$

$$\sum_{l \in L} Qb_{ikl}^d \leq Xb_k \text{cap}_{ik} \quad \text{for all } i \in I, k \in K, d \in D \quad (22)$$

$$\sum_{j \in J} pt_{jl} Q_{jl}^d \leq \text{cap}_l X_l \quad \text{for all } l \in L, d \in D \quad (23)$$

$$\sum_{r \in R} Q_{jlr}^d = Q_{jl}^d \quad \text{for all } j \in J, l \in L, d \in D \quad (24)$$

$$\sum_{l \in L} Q_{jlr}^d = \sum_{h \in H} Q_{jrh}^d \quad \text{for all } j \in J, r \in R, d \in D \quad (25)$$

$$\sum_{r \in R} Q_{jrh}^d + Qls_{jh}^d = d_{jh} \quad \text{for all } j \in J, h \in H, d \in D \quad (26)$$

$$\sum_{l \in L} Q_{ikl}^d \leq (X_k - \sum_{f \in F} X_{kf}) (1 - \alpha_k^d) \text{cap}_{ik} \quad \text{for all } i \in I, k \in K, d \in D \quad (27)$$

$$\sum_{j \in J} \sum_{l \in L} v_j Q_{jlr}^d \leq \text{cap}_r X_r \quad \text{for all } r \in R, d \in D \quad (28)$$

$$\sum_{l \in L} Q_{fikl}^d \leq \text{cap}_{ik} \sum_{f \in F} X_{kf} (1 - \beta_{kf}^d) \quad \text{for all } i \in I, k \in K, d \in D \quad (29)$$

$$X_k, X_l, X_r, X_{kf}, Xb_k \in \{0,1\} \quad \text{for all } k \in K, l \in L, r \in R, f \in F \quad (30)$$

$$Q_{jl}^d, Q_{ikl}^d, Q_{fikl}^d, Qb_{ikl}^d, Q_{jlr}^d, Q_{jrh}^d, Qls_{jh}^d \geq 0 \quad \text{for all } j \in J, i \in I, k \in K, l \in L, r \in R, h \in H, d \in D \quad (31)$$

The first objective function, Eq. (13), implies the minimization of the total cost of the considered network. It includes the cost of supplier selection, supplier fortification at the selected level, contracting with backup suppliers, the establishment of facilities and DCs, production at facilities, raw material transportation from unfortified, fortified and backup suppliers to the facilities, product transportation from facilities to DCs and from DCs to market zones, and lost sales. The second objective function, Eq.(14), indicates the maximization of the overall supplier score. This score is equal to the sum of the obtained aggregated scores in the first stage of the suppliers selected as primary -unfortified or fortified- or backup.

Eqs. (15)-(17) ensures that for each scenario, supplier k can ship raw material i to facility l if it is available for supplying raw material i to facility l . Eq. (18) indicates that the total number of primary suppliers selected cannot be higher than the upper limit of suppliers allowed to be chosen. Eq. (19) guarantees that the fortification of a supplier at only one level is possible only if it is selected as a supplier. Eq. (20) refers that a supplier can be chosen either as a primary or backup supplier. Eq. (21) indicates that for each scenario, the total raw material i amount provided from unfortified, fortified, and backup suppliers to facility l must be equal to the usage quantity of raw material i for all products produced in facility l . The total i -th raw material amount transferred from backup supplier k to all factories cannot exceed the supply capacity of that backup supplier for the raw material i is expressed by Eq. (22). Eq.(23) guarantees that for each scenario, production time in the facility l allocated to all products cannot be higher than the production capacity of facility l . The total product j amount shipped from facility l to all DCs for each scenario must be equal to the production quantity of product j at facility l is expressed in Eq. (24). Eq. (25) indicates that for each scenario, the total quantity of product j shipped from all factories to DC r must be equal to the total product amount shipped from DC r to market zone h . For each scenario, product j 's demand at market zone h must be equal to the total amount of product j sent from all DCs to market zone h and lost sales quantity of that product at that market zone is ensured by Eq. (26). Eq. (27) states that raw material i amount sent from supplier k to all the factories is limited to the supplier k 's available capacity in the scenario d . For each scenario, the amount of all products shipped from all factories to DC r cannot surpass DC r 's storage capacity is expressed in Eq. (28). Eq. (29) represents that under scenario d , if a supplier k is selected to be fortified at the level u , the raw material I amount shipped from that supplier is limited to its remained capacity under that fortification level u . Eq. (30) and (31) state the binary decision variables and non-negativity constraints.

Step 7: Reformulating the model as an F-MLP model

To reflect the uncertainty in the real world, parameters including costs of supplier selection, fortification of primary suppliers, contracting with backup suppliers, factory, and DC establishing, production cost of products at facilities, purchasing from primary and backup suppliers, transportation from facilities to DCs, and from them to market zones, and market zones' demands are handled as uncertain in this study. After fuzzification, the minimization of total cost objective function and demand constraint are expressed as (13') and (26'), respectively.

$$\begin{aligned} \text{Min } Z_1 \cong & \sum_{k \in K} \tilde{f}c_k X_k + \sum_{k \in K} \sum_{f \in F} \tilde{f}c_{kf} X_{kf} + \sum_{k \in K} \tilde{f}b_k Xb_k + \sum_{l \in L} \tilde{f}c_l X_l + \\ & \sum_{r \in R} \tilde{f}c_r X_r + \sum_{d \in D} p_d \left[\sum_{i \in I} \sum_{k \in K} \sum_{l \in L} (\tilde{c}p_{ikl} (Q_{ikl}^d + Qf_{ikl}^d) + \tilde{c}p_{b_{ikl}} Qb_{ikl}^d) + \sum_{j \in J} \sum_{l \in L} \tilde{c}p_{jl} Q_{jl}^d + \right. \\ & \left. \sum_{j \in J} \sum_{l \in L} \sum_{r \in R} \tilde{c}t_{jlr} Q_{jlr}^d + \sum_{j \in J} \sum_{r \in R} \sum_{h \in H} \tilde{c}t_{jrh} Q_{jrh}^d + \sum_{j \in J} \sum_{h \in H} \tilde{c}l_{sjh} Ql_{sjh}^d \right] \end{aligned} \quad (13')$$

$$\sum_{r \in R} Q_{jrh}^d + Ql_{sjh}^d = \tilde{d}_{jh} \quad \text{for all } j \in J, h \in H, d \in D \quad (26')$$

To convert fuzzy parameters into crisp values, the weighted average method (Liang, 2006; Torabi and Hassini, 2008), one of the most applied methods in the literature, has been applied. The weights for the most pessimistic (p), the most likely (m), and the most optimistic (o) values are used as $w_1 = 1/6$, $w_2 = 4/6$, $w_3 = 1/6$ (respectively). And the minimum likelihood, β , is used as 0.5. As an example of the conversion of fuzzy parameters, the converted demand constraint is given in Eq. (26'').

$$\sum_{r \in R} Q_{jrh}^d + Ql_{sjh}^d = \frac{d_{jh}^p + 4d_{jh}^m + d_{jh}^o}{6} \quad \text{for all } j \in J, h \in H, d \in D \quad (26'')$$

The resulting equivalent crisp model, including both fortification of suppliers and backup supplier usage strategies, is as follows:

$$\begin{aligned} \text{Min } Z_1 = & \sum_{k \in K} \left(\frac{f_{c_k}^p + 4f_{c_k}^m + f_{c_k}^o}{6} \right) X_k + \sum_{k \in K} \sum_{f \in F} \left(\frac{f_{c_{kf}}^p + 4f_{c_{kf}}^m + f_{c_{kf}}^o}{6} \right) X_{kf} + \sum_{k \in K} \left(\frac{f_{b_k}^p + 4f_{b_k}^m + f_{b_k}^o}{6} \right) Xb_k \\ & + \sum_{l \in L} \left(\frac{f_{c_l}^p + 4f_{c_l}^m + f_{c_l}^o}{6} \right) X_l + \sum_{r \in R} \left(\frac{f_{c_r}^p + 4f_{c_r}^m + f_{c_r}^o}{6} \right) X_r + \sum_{d \in D} p_d \left[\sum_{i \in I} \sum_{k \in K} \sum_{l \in L} \left(\frac{c_{p_{ikl}}^p + 4c_{p_{ikl}}^m + c_{p_{ikl}}^o}{6} \right) (Q_{ikl}^d + \right. \\ & \left. Qf_{ikl}^d) + \left(\frac{c_{p_{b_{ikl}}}^p + 4c_{p_{b_{ikl}}}^m + c_{p_{b_{ikl}}}^o}{6} \right) Qb_{ikl}^d + \sum_{j \in J} \sum_{l \in L} \left(\frac{c_{p_{jl}}^p + 4c_{p_{jl}}^m + c_{p_{jl}}^o}{6} \right) Q_{jl}^d + \right. \\ & \left. \sum_{j \in J} \sum_{l \in L} \sum_{r \in R} \left(\frac{c_{t_{jlr}}^p + 4c_{t_{jlr}}^m + c_{t_{jlr}}^o}{6} \right) Q_{jlr}^d + \sum_{j \in J} \sum_{r \in R} \sum_{h \in H} \left(\frac{c_{t_{jrh}}^p + 4c_{t_{jrh}}^m + c_{t_{jrh}}^o}{6} \right) Q_{jrh}^d + \sum_{j \in J} \sum_{h \in H} \tilde{c}l_{sjh} Ql_{sjh}^d \right] \end{aligned} \quad (32)$$

$$\text{Max } Z_2 = \sum_{k \in K} s_k (X_k + Xb_k) \quad (33)$$

Subject to:

$$Q_{ikl}^d \leq M \cdot a_{ikl} X_k \quad \text{for all } i \in I, k \in K, l \in L, d \in D \quad (34)$$

$$Qf_{ikl}^d \leq M \cdot a_{ikl} \sum_{f \in F} X_{kf} \quad \text{for all } i \in I, k \in K, l \in L, d \in D \quad (35)$$

$$Qb_{ikl}^d \leq M \cdot a_{ikl} Xb_k \quad \text{for all } i \in I, k \in K, l \in L, d \in D \quad (36)$$

$$\sum_{k \in K} X_k \leq Z \quad (37)$$

$$\sum_{f \in F} X_{kf} \leq X_k \quad \text{for all } k \in K \quad (38)$$

$$X_k + Xb_k \leq 1 \quad \text{for all } k \in K \quad (39)$$

$$\sum_{k \in K} (Q_{ikl}^d + Qf_{ikl}^d + Qb_{ikl}^d) = \sum_{j \in J} q_{ij} Q_{jl}^d \quad \text{for all } i \in I, l \in L, d \in D \quad (40)$$

$$\sum_{l \in L} Qb_{ikl}^d \leq Xb_k \cdot c_{apb_{ik}} \quad \text{for all } i \in I, k \in K, d \in D \quad (41)$$

$$\sum_{j \in J} p_{t_{jl}} Q_{jl}^d \leq c_{apj} X_l \quad \text{for all } l \in L, d \in D \quad (42)$$

$$\sum_{r \in R} Q_{jlr}^d = Q_{jl}^d \quad \text{for all } j \in J, l \in L, d \in D \quad (43)$$

$$\sum_{l \in L} Q_{jlr}^d = \sum_{h \in H} Q_{jrh}^d \quad \text{for all } j \in J, r \in R, d \in D \quad (44)$$

$$\sum_{r \in R} Q_{jrh}^d + Ql_{sjh}^d = \frac{d_{jh}^p + 4d_{jh}^m + d_{jh}^o}{6} \quad \text{for all } j \in J, h \in H, d \in D \quad (45)$$

$$\sum_{l \in L} Q_{ikl}^d \leq (X_k - \sum_{f \in F} X_{kf})(1 - \alpha_k^d) \text{cap}_{ik} \quad \text{for all } i \in I, k \in K, d \in D \quad (46)$$

$$\sum_{j \in J} \sum_{l \in L} v_j Q_{jlr}^d \leq \text{cap}_r X_r \quad \text{for all } r \in R, d \in D \quad (47)$$

$$\sum_{l \in L} Q_{fikl}^d \leq \text{cap}_{ik} \sum_{f \in F} X_{kf} (1 - \beta_{kf}^d) \quad \text{for all } i \in I, k \in K, d \in D \quad (48)$$

$$X_k, X_l, X_r, X_{kf}, X_{bk} \in \{0,1\} \quad \text{for all } k \in K, l \in L, r \in R, f \in F \quad (49)$$

$$Q_{jl}^d, Q_{ikl}^d, Q_{fikl}^d, Q_{bikl}^d, Q_{jlr}^d, Q_{jrh}^d, Q_{lsh}^d \geq 0 \quad \text{for all } j \in J, i \in I, k \in K, l \in L, r \in R, h \in H, d \in D \quad (50)$$

Step 8: Solving the model.

The equivalent multi-objective model is turned into a single objective model using the ϵ -constraint method, a method providing a set of Pareto solution to decision-makers and allowing them to select the most appropriate solution depending on their preferences (Pishvae and Razmi, 2012: 3440).

Suppose the following multi-objective mathematical modelling problem:

$$\max (f_1(x), f_2(x), \dots, f_p(x)) \quad (51)$$

Subject to:

$$x \in S$$

where p objective functions are indicated by $f_1(x), \dots, f_p(x)$, decision variables' vector and the feasible region are denoted by x and S, respectively. In the ϵ -constraint method, among the objective functions, one is optimized by using the others as constraints limited to ϵ values in addition to the other constraints in the model as given below (Mavrotas, 2009: 456):

$$\max f_1(x) \quad (52)$$

Subject to:

$$f_2(x) \geq \epsilon_2$$

$$f_3(x) \geq \epsilon_3$$

...

$$f_p(x) \geq \epsilon_p$$

$$x \in S$$

In the model proposed in this study, the first objective function, implying the minimization of total cost, is hold as the objective function. The equivalent formula (Z) is as follows (Mohammed et al., 2019b: 303):

$$\text{Min } Z = \text{Min } Z_1 \quad (53)$$

Subject to:

$$Z_2 \geq \epsilon_1 \quad (54)$$

$$[Z_2]^{min} \leq \epsilon_1 \leq [Z_2]^{max} \quad (55)$$

In addition to Eqs. (32) - (50).

The second objective function refers to the maximization of suppliers' scores is treated as a constraint that its value can change between the minimum and maximum achievable supplier scores.

4. APPLICATION OF THE PROPOSED METHODOLOGY

A hypothetical problem is created to apply the proposed methodology. The manufacturer, the focal company in the problem, needs to supply 3 types of raw materials to produce 4 types of products. It formed a candidate supplier list for the selection of primary suppliers, including 11 suppliers that can be classified under 4 clusters based on

their closeness to each other. These clusters are as follows: K1-K2-K3 (1st cluster), K4-K5-K6 (2nd cluster), K7-K8-K9 (3rd cluster), and K10-K11 (4th cluster). A disruption in a cluster may affect multiple suppliers in that cluster. Those suppliers have different supply capacities and sales prices. To cope with the probable disruptions that may affect the capacity of suppliers, supplier fortification, and backup supplier usage strategies are considered. All suppliers can be fortified at three levels, each at a different cost, to reduce their capacity losses in case of disruption. A candidate backup supplier list is created based on the locations and resilience levels of the suppliers taken place in the primary supplier list to apply the backup supplier usage strategy. The suppliers included in the primary supplier candidate list considered not to be affected by the disruption scenarios are constituted in the candidate backup supplier list. If a supplier is selected as a backup supplier, its raw material supply capacity will be one-third of the capacity that it is chosen as a primary supplier. Contracting costs arise for each selected backup supplier.

The focal company has 4 manufacturing facility alternatives with different production capacities, establishment costs, and locations; and also 3 DCs to transfer its products to 3 market zones. DCs have different storage capacities and establishment and transportation costs. The objective is to create a supply network structure considering the minimization of the total cost, including costs of supplier selection, the establishment of manufacturing facilities and distribution centers, purchasing raw materials, all transportations in the network, and maximization of supplier scores.

The literature has been reviewed deeply, focusing on the recent studies addressing resilience in the context of the supply chain to evaluate the candidate suppliers. As a result, it has been decided to evaluate suppliers under the main criteria of primary, sustainability and resilience, and various sub-criteria. In Figure 4, the hierarchical structure of the selected main criteria and sub-criteria are presented.

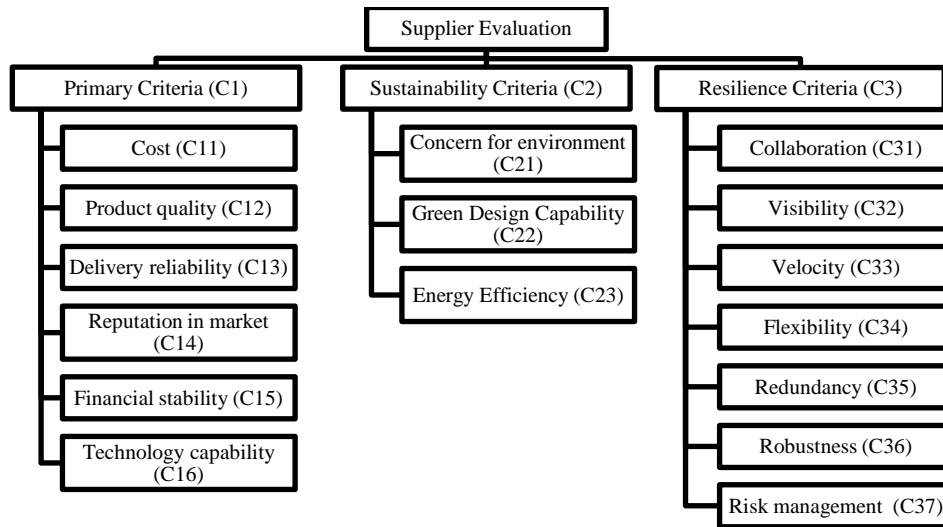


Figure 4. Hierarchical Structure of the Supplier Evaluation Criteria

The decision-making group consists of three senior managers. Fuzzy pairwise comparison matrices are constructed to calculate relative importance weights of criteria and priority weights of suppliers. Among them, pairwise comparison matrices among the main criteria, sub-criteria of primary supplier evaluation criteria, and alternative suppliers under criteria C11 by decision-maker 1 (DM1) are given in Table 3 -5 as examples.

Table 3. Fuzzy Pairwise Comparison Matrix among the Main Criteria

Criteria	DM1			DM2			DM3		
	C1	C2	C3	C1	C2	C3	C1	C2	C3
C1	1	$\bar{3}$	$\bar{3}$	1	$\bar{3}$	$\bar{3}$	1	$\bar{3}$	$\bar{1}$
C2	$1/\bar{3}$	1	$1/\bar{1}$	$1/\bar{3}$	1	$1/\bar{1}$	$1/\bar{3}$	1	$1/\bar{3}$
C3	$1/\bar{3}$	$\bar{1}$	1	$1/\bar{3}$	$\bar{1}$	1	$1/\bar{1}$	$\bar{3}$	1

Table 4. Fuzzy Pairwise Comparison Matrix among Sub-Criteria of Primary Supplier Evaluation Criteria

Criteria	DM1						DM2						DM3					
	C11	C12	C13	C14	C15	C16	C11	C12	C13	C14	C15	C16	C11	C12	C13	C14	C15	C16
C11	1	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	1	$\tilde{1}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$\tilde{1}$	$\tilde{3}$	1	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$
C12	$1/\tilde{3}$	1	$\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	1	$\tilde{5}$	$\tilde{3}$	$\tilde{1}$	$\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	1	$\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$\tilde{1}$
C13	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	1	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{5}$	1	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	1	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$
C14	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	1	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$\tilde{3}$	1	$\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	1	$\tilde{1}$	$\tilde{1}$
C15	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	1	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	1	$\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	1	$\tilde{1}$
C16	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	1	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	1	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	1

Table 5. Fuzzy Pairwise Comparison Matrix of Alternative Suppliers under Criteria C11 by DM1

C11 Alternatives	DM1										
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11
K1	1	$1/\tilde{3}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$
K2	$\tilde{3}$	1	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$\tilde{1}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$\tilde{3}$
K3	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	1	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{5}$	$1/\tilde{3}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$
K4	$\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$\tilde{1}$	1	$1/\tilde{5}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$
K5	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	1	$\tilde{1}$	$\tilde{3}$	$\tilde{5}$	$\tilde{1}$	$\tilde{3}$	$\tilde{5}$
K6	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{3}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	1	$\tilde{3}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$\tilde{3}$
K7	$\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	1	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$
K8	$\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{5}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	1	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$\tilde{1}$
K9	$\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	1	$\tilde{1}$	$\tilde{3}$
K10	$\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	$\tilde{3}$	$\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	1	$\tilde{1}$
K11	$\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$\tilde{1}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{5}$	$1/\tilde{3}$	$\tilde{1}$	$1/\tilde{1}$	$1/\tilde{3}$	$1/\tilde{1}$	1

After preparation of all pairwise comparison matrices containing individual evaluations of decision-makers, aggregated fuzzy pairwise comparison matrices are created by following Step 3 in the methodology section. Aggregated fuzzy pairwise comparison matrix for the main criteria is given in Table 6 as a sample calculation to explain how to aggregate decision-makers' evaluations.

Table 6: Aggregated Pairwise Comparison Matrix for the Main Criteria

Criteria	C1			C2			C3		
	l	m	u	l	m	u	l	m	u
C1	1	1	2	2	3	4	1.587	2.080	3.175
C2	0.250	0.333	0.500	1	1	2	0.397	0.693	0.794
C3	0.315	0.481	0.630	1.260	1.442	2.520	1	1	2

In this matrix, three experts' pairwise comparisons of C1 and C3 in fuzzy numbers are as $\tilde{3}$ (2,3,4), $\tilde{3}$ (2,3,4) and $\tilde{1}$ (1,1,2). The aggregated evaluations of the decision makers have been calculated as follows:

$$n^- = (2 \times 2 \times 1)^{1/3} = 1.587$$

$$n = (3 \times 3 \times 1)^{1/3} = 2.080$$

$$n^+ = (4 \times 4 \times 2)^{1/3} = 3.175$$

Following the next steps of the F-AHP implementation process, crisp relative importance weights of the criteria and priority weights of the suppliers are obtained, as in Table 7-8.

Table 7. Crisp Relative Importance Weights of the Criteria

Main Criteria	Sub Criteria	Local weights	Global weights	Main Criteria	Sub Criteria	Local weights	Global weights
C1			0.566	C3			0.300
	C11	0.381	0.215		C31	0.359	0.108
	C12	0.217	0.123		C32	0.122	0.037
	C13	0.04	0.023		C33	0.061	0.018
	C14	0.136	0.077		C34	0.321	0.096
	C15	0.103	0.058		C35	0.053	0.016
	C16	0.123	0.07		C36	0.028	0.008
C2			0.134		C37	0.056	0.017
	C21	0.333	0.045				
	C22	0.333	0.045				
	C23	0.333	0.045				

The F-AHP results imply that the most important main supplier evaluation criterion is the primary criterion with a global weight of 0.566. Following the primary criterion, resilience is the second important main criterion with a 0.300 global weight. The most important sub-criteria are C11 (cost), C12 (product quality), C31 (collaboration) and C34 (flexibility) with global weights of 0.215, 0.123, 0.108 and 0.096, respectively. The priority weights of the suppliers are given in Table 7.

In the overall evaluation, suppliers with the highest score (those with priority weights > 0.10) are K4, K3, K1, K10, K7, respectively. When the rankings based on the main criteria are examined, K2, K10, K9, and K5 are the top ones according to the primary criteria, and K8 is the worst; on the resilience side, K7, K4, K1, K3, and K10 are the ones having the highest resilience score and K8 is the worst again. Sustainability scores of suppliers are parallel with their resilience scores.

Table 8. Priority Weights of the Suppliers

	Primary (C1)	Sustainability (C2)	Resilience (C3)	Priority weights	Rank
Criteria weights	0.566	0.134	0.300		
K1	0.089	0.152	0.146	0.115	3
K2	0.119	0.037	0.052	0.088	7
K3	0.098	0.148	0.138	0.117	2
K4	0.097	0.144	0.150	0.119	1
K5	0.105	0.047	0.029	0.074	8
K6	0.088	0.038	0.038	0.067	10
K7	0.067	0.151	0.152	0.104	5
K8	0.041	0.038	0.025	0.036	11
K9	0.105	0.089	0.074	0.094	6
K10	0.118	0.091	0.116	0.114	4
K11	0.072	0.064	0.080	0.073	9

After obtaining the suppliers' priority weights, the developed multi-objective mathematical model is solved firstly without allowing the application of fortification and backup supplier usage strategies, under no disruption state. Afterward, these strategies are first allowed to be applied individually, then simultaneously. The maximum number of primary suppliers permitted to be selected is set as 8.

In model data preparation, fuzzy parameters are transformed into certain values by applying the weighted average method with the weights, and β explained in Step 7. As an example, the calculation of crisp forecasted demand values is presented as follows:

$$d_{11} = \frac{d_{11}^p + 4d_{11}^m + d_{11}^o}{6}$$

$$d_{11} = \frac{150,000 + 4(200,000) + 250,000}{6}$$

$$d_{11} = 200,000 \text{ unit}$$

Crisp value of product type 1's demand of market zone 1 (d_{11}) is calculated by weighing the decision-makers' the most pessimistic (d_{11}^p), the most likely (d_{11}^m) and the most optimistic (d_{11}^o) evaluations regarding that demand by using the weights of 1/6, 4/6, and 1/6 and β as 0.5. As a result, d_{11} is obtained as 200,000 unit.

The evaluations and calculated demand data are presented in Tables 9-10. All model inputs' value ranges are given in Table 11.

Table 9. The Most Pessimistic (p), the Most Likely (m), and the Most Optimistic (o) Demand Values

Product Types	Market Zones								
	h=1			h=2			h=3		
	d_{jh}^p	d_{jh}^m	d_{jh}^o	d_{jh}^p	d_{jh}^m	d_{jh}^o	d_{jh}^p	d_{jh}^m	d_{jh}^o
j=1	150,000	200,000	250,000	112,500	150,000	187,500	67,500	90,000	112,500
j=2	93,750	125,000	156,250	135,000	180,000	225,000	56,250	75,000	93,750
j=3	37,500	50,000	62,500	150,000	200,000	250,000	150,000	200,000	250,000
j=4	67,500	90,000	112,500	75,000	100,000	125,000	93,750	125,000	156,250

Table 10. Crisp Demand Values (d_{jh})

Product Types	Market Zones		
	h=1	h=2	h=3
j=1	200,000	150,000	90,000
j=2	125,000	180,000	75,000
j=3	50,000	200,000	200,000
j=4	90,000	100,000	125,000

Table 11. Value Ranges of Model Inputs

Parameters	Value Ranges	Parameters	Value Ranges																				
fc_k	48,000 – 72,000	pt_{ji}	0.003 - 0.007																				
fb_k	33,000 – 36,000	cp_{ikl}	1.480 – 6.260																				
fc_{kf}	15,000 - 43,800 / 31,500 - 78,900 / 40,500 - 96,900	ct_{jlr}	0.002 – 0.092																				
fc_i	575,000 – 64,000	ct_{jrh}	0.009 – 0.098																				
fc_r	151,000 - 158,000	cls_{jh}	70 -135																				
cap_i	1,901.250 – 2,925	d_{jh}	50,000 – 200,000																				
cap_r	56,250 – 75,000	q_{ij}	<table border="1" style="margin-left: auto; margin-right: auto;"> <thead> <tr> <th></th> <th>j_1</th> <th>j_2</th> <th>j_3</th> <th>j_4</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>i_1</td> <td>2</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>4</td> </tr> <tr> <td>i_2</td> <td>1</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>2</td> </tr> <tr> <td>i_3</td> <td>2</td> <td>2</td> <td>1</td> <td>2</td> </tr> </tbody> </table>		j_1	j_2	j_3	j_4	i_1	2	1	2	4	i_2	1	1	2	2	i_3	2	2	1	2
	j_1	j_2	j_3	j_4																			
i_1	2	1	2	4																			
i_2	1	1	2	2																			
i_3	2	2	1	2																			
v_j	0.024 – 0.065	cap_{ik}	120,000 – 960,000																				
cp_{jl}	10 – 32.500	cap_{bk}	40,000 – 280,000																				

Resilient supply chain networks must be capable of coping with situations that may significantly disrupt suppliers. A total of 8 disruption scenarios that have significant capacity reductions on suppliers were derived to make the supply chain network addressed in this study that capable. In the derivation process, both the resilience and locations of suppliers were considered. In 5 of these scenarios, only one supplier is affected, while in 3, two suppliers are influenced simultaneously. Suppliers 4-5-6 and 7-8 are located in areas close to each other, and the risk of disruption is high. Suppliers 7 and 4 are the suppliers with the most top resilience scores, but they have been included in the disruption scenarios due to their locations. Suppliers that are not affected by derived disruption scenarios and have a high resilience score, K1, K3, K7, and K10 are included in the candidate backup suppliers list.

All details regarding the derived scenarios are given in Table 12. The first scenario (d1) with 0.14 probability of occurrence indicates that only supplier K2 will be affected by this disruption, and 0.75 capacity decrease will occur in this supplier. If this supplier is chosen to be fortified, the capacity decrease will be 0.675, with the lowest fortification level and 0.225 with the highest fortification level. The eighth scenario (d8), one of the scenarios having impacts on two suppliers simultaneously, has 0.08 occurrence probability and will affect K7 and K8 with a 0.90 capacity decrease. If the fortification strategy is applied to K7 and K8, this decrease will be 0.65 and 0.81 at the lowest fortification level and 0.15 and 0.27 at the highest fortification level, respectively.

Table 12. Derived Disruption Scenarios' Data

Scenarios	Probability of occurrence	Supplier(s) effected	Capacity reduction percentage	Capacity reduction in case of fortification strategy applied		
				f=1	f=2	f=3
d=1	0.14	K2	0.75	0.675	0.525	0.225
d=2	0.15	K5	0.83	0.747	0.581	0.249
d=3	0.12	K6	0.82	0.738	0.574	0.246
d=4	0.13	K8	0.85	0.765	0.595	0.255
d=5	0.16	K11	0.73	0.657	0.511	0.219
d=6	0.15	K4 and K5	0.85	0.765	0.595	0.255
d=7	0.08	K4 and K6	each one 0.85	each one 0.765	each one 0.595	each one 0.255
d=8	0.07	K7 and K8	each one 0.90	each one 0.65 K7 0.81 K8	each one 0.35 K7 0.63 K8	each one 0.15 K7 0.27 K8

The model, with its all variants, is solved to maximize and minimize the objective functions individually with LINGO software. The model is also solved under 10% demand raises in addition to expected demand conditions to evaluate the impact of demand increases on the supply network decisions. The minimum and maximum objective function values obtained optimization of each objective individually are given in Table 13.

Table 13. Values of Each Objective Function under Expected Demand and 10% Increased Demand

Obj.Func.	Expected Demand				Increased expected demand by 10%			
	ND	F	B	F&B	ND	F	B	F&B
Max Z1	66,216,680	66,719,860	66,021,930	66,791,680	71,920,800	72,390,710	71,455,510	72,480,760
Min Z1	54,297,330	54,768,750	54,826,350	54,768,750	60,261,150	60,740,240	61,044,090	60,721,840
Max Z2	0.824	0.824	1	1	0.824	0.824	0.933	1
Min Z2	0.471	0.500	0.615	0.500	0.503	0.586	0.793	0.586

ND: No disruption & no supplier strategy, F: Allowing only fortification of suppliers strategy under disruption scenarios, B: Allowing only backup supplier usage strategy under disruption scenarios, F&B: Allowing fortification of suppliers and backup supplier usage strategies simultaneously under disruption scenarios

The minimum total cost is achieved under no-disruption for all considered demand conditions. Under disruption scenarios for expected demand situation, the strategies of F, and F&B provide the minimum total costs. It means not using any backup suppliers, only applying fortification of selected suppliers at the chosen levels, the minimum total cost is obtained. In the 10% demand increase case under disruption scenarios, the minimum total cost is reached by applying the F&B.

A pareto optimal solutions set is obtained using the objective of minimization of the total cost (Z1) as the objective function and maximization of total supplier score (Z2) as a constraint in the model under disruption scenarios. Lower bound of total supplier score value is set as the minimum Z2 value achieved in no-disruption case. Then, the model is solved repeatedly, starting from this value up to 1 by 0.10 supplier score increments. Pareto optimal solutions, total costs, total supplier scores, selected suppliers as primary and backup suppliers, and to be fortified at different levels, opened manufacturing facilities, and DCS are presented in Table 14.

Table 14. Pareto Optimal Solutions – Expected Demand & 10% Demand Increase

Demand Condition	Supplier Score Constraint	Total Cost	Supplier Score	Selected Primary Suppliers	Selected Backup Suppliers	Fortified Suppliers	Opened Manuf. Facilities	Opened DCs
Expected Demand	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 0.471$	54,768,750	0.665	K2-K4-K5-K6-K8-K9- K10- K11	-	K4 at level 1 / K6 at level 3	11-14	DC 2
	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 0.500$	54,768,750	0.665	K2-K4-K5-K6-K8-K9- K10- K11	-	K4 at level 1 / K6 at level 3	11-14	DC 2
	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 0.600$	54,768,750	0.665	K2-K4-K5-K6-K8-K9-K10-K11	-	K4 at level 1 / K6 at level 3	11-14	DC 2
	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 0.700$	54,780,520	0.764	K2-K5-K6-K7-K8-K9-K10-K11	K1	K6 at level 3 / K7 at level 1	11-14	DC 2
	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 0.800$	54,813,190	0.881	K2-K5-K6-K7-K8-K9-K10-K11	K1- K3	K6 at level 3	11-14	DC 2
	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 0.900$	54,857,470	1	K2-K4-K5-K6-K8-K9-K10-K11	K1-K3- K7	K6 at level 3	11-14	DC 2
	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 1$	54,857,470	1	K2-K4-K5-K6-K8-K9-K10- K11	K1- K3-K7	K6 at level 3	11-14	DC 2
10% Demand Increase	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 0.503$	60,721,840	0.764	K2-K5-K6-K7-K8-K9-K10- K11	K1	K6 at level 3 / K7 at level 3 / K11 at level 3	11-14	DC 2
	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 0.600$	60,721,840	0.764	K2-K5-K6-K7-K8-K9-K10- K11	K1	K6 at level 3 / K7 at level 3 / K11 at level 3	11-14	DC 2
	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 0.700$	60,721,840	0.764	K2-K5-K6-K7-K8-K9-K10- K11	K1	K6 at level 3 / K7 at level 3 / K11 at level 3	11-14	DC 2
	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 0.800$	60,777,740	0.881	K2-K5-K6-K7-K8-K9-K10-K11	K1-K3	K6 at level 3 / K7 at level 3 / K11 at level 3	11-13-14	DC 2
	$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 0.900$	60,946,230	1	K2-K4-K5-K6-K8-K9-K10- K11	K1- K3-K7	K6 at level 3	11-13-14	DC 1
$\sum_{k \in K} s_k X_k \geq 1$	60,946,230	1	K2-K4-K5-K6-K8-K9-K10-K11	K1-K3-K7	K6 at level 3	11-13-14	DC 1	

In the pareto optimal solution set for the expected demand case, until the lower boundary of the supplier score is 0.7, only suppliers' fortification strategy is chosen to be applied. Fortified suppliers are K4 with level 1 and K6 with level 3. Above this bound of supplier score, suppliers' fortification and backup supplier usage strategies are simultaneously applied.

In the 10% demand increase case, suppliers' fortification and backup supplier usage strategies are simultaneously applied in all supplier score conditions.

5. CONCLUSION AND FURTHER RESEARCH

The SCND problem that has been studied in the literature for many years has recently been addressed by considering the resilience dimension. Current global supply chain networks may include chain members located in different geographical locations and at different readiness levels to cope with disruptions. At this point, the competitiveness of companies is inevitably affected by how the supply chain network that they are involved in reacts in case of any supply chain disruptions and how long it turns to a stable state. From this point of view, in this study, a resilient SCND problem that has received a great deal of attention in the literature recently is addressed. The concept of supply chain resilience, its dimensions, and strategies that have mentioned in the literature are provided throughout the study. An integrated two-step fuzzy approach is proposed to analyze the resilient SCND problem. The first step of the approach includes the evaluation of the candidate suppliers under multi-criteria and obtaining their overall scores by applying the F-AHP. Supplier evaluation criteria are determined as primary, sustainability, and resilience criteria based on the review of the studies that have addressed the resilience concept in the supply chain focus. In the second step, the supply chain network is constructed with the minimization of total costs related to the network structure and maximization of the overall supplier score objectives. In the calculation of overall supplier score, aggregated scores of suppliers under primary, sustainability, and resilience criteria have been used. It is aimed to select suppliers as both primary and backup in a way that

maximizes total supplier score. An F-MLP model is proposed to obtain the network structure in which suppliers to be selected, manufacturing facilities, and DCs to be opened determined. The model is solved with the ϵ -constraint method under various derived disruption scenarios with different occurrence probabilities and impact sizes by considering the resilience strategies of fortification of suppliers and having backup suppliers both individually and simultaneously for a hypothetical problem. The minimization of total cost objective is held as the objective function, while the maximization of total supplier scores is used as a constraint, and the pareto optimal solution set is created. The F&B strategy, applying both strategies of fortification of suppliers and using backup suppliers, provided the minimum total cost in almost all supplier score conditions of pareto optimal solution set. The decision-makers can select solutions from this set that presents different total costs and supplier scores based on their preferences.

The methodology proposed in this study considers only the supply side's resilience; only some of the suppliers' production capacities are affected in the derived disruption scenarios, and only resilience strategies related to suppliers are applied. In further studies, resilience can be handled for the other chain members with the same methodology. Disruption scenarios that may affect manufacturing facilities and DCs can be derived, and resilience strategies for these members, such as fortification of facilities and capacity expansion, can be applied. Also, the maximization of the overall supplier score objective function in the mathematical model can be expressed in different ways. Overall supplier scores can be calculated by weighing the individual supplier scores with the amount of raw material to be provided from that supplier and instead of using aggregated supplier scores and one objective function to maximize overall supplier scores, objective functions to maximize primary, sustainability and resilience scores of suppliers separately can be utilized.

REFERENCES

- Alikhani, R., Torabi, S. A. and Altay, N. (2019). Strategic supplier selection under sustainability and risk criteria, *International Journal of Production Economics*, 208, 69-82.
- Amindoust, A. (2018). A resilient-sustainable based supplier selection model using a hybrid intelligent method, *Computers & Industrial Engineering*, 126, 122-135.
- Awasthi, A., Govindan, K. and Gold, S. (2018). Multi-tier sustainable global supplier selection using a fuzzy AHP-VIKOR based approach, *International Journal of Production Economics*, 195, 106-117.
- Bhamra, R., Dani, S. and Burnard, K. (2011). Resilience: the concept, a literature review and future directions, *International Journal of Production Research*, 49(18), 5375-5393.
- Chang, D. Y. (1996). Applications of the extent analysis method on fuzzy AHP, *European Journal of Operational Research*, 95(3), 649-655.
- Chiou, T. Y., Chan, H. K., Lettice, F. and Chung, S. H. (2011). The influence of greening the suppliers and green innovation on environmental performance and competitive advantage in Taiwan, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 47(6), 822-836.
- Christopher, M. and Peck, H. (2004). Building the resilient supply chain, *The International Journal of Logistics Management*, 15(2), 1-14.
- Fahimnia, B. and Jabbarzadeh, A. (2016). Marrying supply chain sustainability and resilience: A match made in heaven, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 91, 306-324.
- Hasani, A. and Khosrojerdi, A. (2016). Robust global supply chain network design under disruption and uncertainty considering resilience strategies: A parallel memetic algorithm for a real-life case study, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 87, 20-52.
- Hosseini, S. and Barker, K. (2016). A Bayesian network model for resilience-based supplier selection, *International Journal of Production Economics*, 180, 68-87.
- Hosseini, S., Morshedlou, N., Ivanov, D., Sarder, M. D., Barker, K. and Al Khaled, A. (2019). Resilient supplier selection and optimal order allocation under disruption risks, *International Journal of Production Economics*, 213, 124-137

- Ivanov, D., Pavlov, A., Dolgui, A., Pavlov, D. and Sokolov, B. (2016). Disruption-driven supply chain (re)-planning and performance impact assessment with consideration of pro-active and recovery policies, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 90, 7-24.
- Jabbarzadeh, A., Fahimnia, B. and Sabouhi, F. (2018). Resilient and sustainable supply chain design: sustainability analysis under disruption risks, *International Journal of Production Research*, 56(17), 5945-5968.
- Jabbarzadeh, A., Fahimnia, B., Sheu, J. B. and Moghadam, H. S. (2016). Designing a supply chain resilient to major disruptions and supply/demand interruptions, *Transportation Research Part B: Methodological*, 94, 121-149.
- Juttner, U. and Maklan, S. (2011). Supply chain resilience in the global financial crisis: an empirical study, *Supply Chain Management: An International Journal*, 16(4), 246-259.
- Kamalahmadi, M. and Parast, M. M. (2016). A review of the literature on the principles of enterprise and supply chain resilience: Major findings and directions for future research, *International Journal of Production Economics*, 171, 116-133.
- Khalili, S. M., Jolai, F. and Torabi, S. A. (2017). Integrated production–distribution planning in two-echelon systems: a resilience view, *International Journal of Production Research*, 55(4), 1040-1064.
- Lee, A. H. (2009). A fuzzy supplier selection model with the consideration of benefits, opportunities, costs and risks, *Expert Systems with Applications*, 36(2), 2879-2893.
- Liang, T. F. (2006). Distribution planning decisions using interactive fuzzy multi-objective linear programming, *Fuzzy Sets and Systems*, 157(10), 1303-1316.
- Mavrotas, G. (2009). Effective implementation of the ϵ -constraint method in multi-objective mathematical programming problems, *Applied Mathematics and Computation*, 213(2), 455-465.
- Mohammed, A., Harris, I. and Govindan, K. (2019a). A hybrid MCDM-FMOO approach for sustainable supplier selection and order allocation, *International Journal of Production Economics*. 217, 171-184.
- Mohammed, A., Harris, I., Soroka, A. and Nujoom, R. (2019b). A hybrid MCDM-fuzzy multi-objective programming approach for a G-Resilient supply chain network design, *Computers & Industrial Engineering*, 127, 297-312.
- Nooraie, S. V. and Parast, M. M. (2015). A multi-objective approach to supply chain risk management: Integrating visibility with supply and demand risk, *International Journal of Production Economics*, 161, 192-200.
- Pettit, T. J., Fiksel, J. and Croxton, K. L. (2010). Ensuring supply chain resilience: development of a conceptual framework, *Journal of Business Logistics*, 31(1), 1-21.
- Pishvaei, M. S. and Razmi, J. (2012). Environmental supply chain network design using multi-objective fuzzy mathematical programming, *Applied Mathematical Modelling*, 36(8), 3433-3446.
- Ponis, S. T. and Koronis, E. (2012). Supply Chain Resilience? Definition of concept and its formative elements, *The Journal of Applied Business Research*, 28(5), 921-935.
- Ponomarev, S. Y. and Holcomb, M. C. (2009). Understanding the concept of supply chain resilience, *The International Journal of Logistics Management*, 20(1), 124-143.
- PrasannaVenkatesan, S. and Goh, M. (2016). Multi-objective supplier selection and order allocation under disruption risk, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 95, 124-142.
- Purvis, L., Spall, S., Naim, M. and Spiegler, V. (2016). Developing a resilient supply chain strategy during 'boom' and 'bust', *Production Planning & Control*, 27(7-8), 579-590.
- Rajesh, R. and Ravi, V. (2015). Supplier selection in resilient supply chains: a grey relational analysis approach, *Journal of Cleaner Production*, 86, 343-359.

- Sabouhi, F., Pishvae, M. S. and Jabalameli, M. S. (2018). Resilient supply chain design under operational and disruption risks considering quantity discount: A case study of pharmaceutical supply chain, *Computers & Industrial Engineering*, 126, 657-672.
- Sadghiani, N. S., Torabi, S. A. and Sahebjamnia, N. (2015). Retail supply chain network design under operational and disruption risks, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 75, 95-114.
- Scholten, K. and Schilder, S. (2015). The role of collaboration in supply chain resilience, *Supply Chain Management: An International Journal*, 20(4), 471-484.
- Scholten, K., Sharkey Scott, P. and Fynes, B. (2014). Mitigation processes—antecedents for building supply chain resilience, *Supply Chain Management: An International Journal*, 19(2), 211-228.
- Shaw, K., Shankar, R., Yadav, S. S. and Thakur, L. S. (2012). Supplier selection using fuzzy AHP and fuzzy multi-objective linear programming for developing low carbon supply chain, *Expert Systems with Applications*, 39(9), 8182-8192.
- Sheffi, Y. and Rice Jr, J. B. (2005). A supply chain view of the resilient enterprise, *MIT Sloan Management Review*, 47(1), 41.
- Snyder, L. V., Atan, Z., Peng, P., Rong, Y., Schmitt, A. J. and Sinoysal, B. (2016). OR/MS models for supply chain disruptions: A review, *IIE Transactions*, 48(2), 89-109.
- Tang, C. S. (2006). Perspectives in supply chain risk management, *International Journal of Production Economics*, 103(2), 451-488.
- Tang, C. and Tomlin, B. (2008). The power of flexibility for mitigating supply chain risks, *International Journal of Production Economics*, 116(1), 12-27.
- Torabi, S. A. and Hassini, E. (2008). An interactive possibilistic programming approach for multiple objective supply chain master planning, *Fuzzy Sets and Systems*, 159(2), 193-214.
- Torabi, S. A., Baghersad, M. and Mansouri, S. A. (2015). Resilient supplier selection and order allocation under operational and disruption risks, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 79, 22-48.
- Vahidi, F., Torabi, S. A. and Ramezankhani, M. J. (2018). Sustainable supplier selection and order allocation under operational and disruption risks, *Journal of Cleaner Production*, 174, 1351-1365.
- Wieland, A. and Marcus Wallenburg, C. (2012). Dealing with supply chain risks: Linking risk management practices and strategies to performance, *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 42(10), 887-905.
- Yoon, J., Talluri, S., Yildiz, H. and Ho, W. (2018). Models for supplier selection and risk mitigation: a holistic approach, *International Journal of Production Research*, 56(10), 3636-3661.
- Zahiri, B., Zhuang, J. and Mohammadi, M. (2017). Toward an integrated sustainable-resilient supply chain: A pharmaceutical case study, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 103, 109-142.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

TÜRKİYE'DEKİ SAĞLIK HİZMETLERİNİN ETKİNLİK VE VERİMLİLİK ANALİZİ: RADYAL VE RADYAL OLMAYAN VZA VE MVE MODELLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI*

EFFICIENCY AND PRODUCTIVITY ANALYSIS OF HEALTH SERVICES IN TURKEY: A COMPARISON OF RADIAL AND NON-RADIAL DEA AND MPI MODELS

Arş. Gör. Ceren DİRİK¹

Dr. Öğr. Üyesi Serap ŞAHİN²

ÖZ

Ülkelerin sağlık göstergeleriyle gelişmişlik düzeyleri arasında yakın ilişki bulunması, sağlık harcamalarının gayrisafi yurt içi hasıla içindeki payının yüksek olması ve sağlık hizmetlerine olan talebin artması, kaynakların etkin kullanımıyla ilgili endişelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hükümetlerin temel hedeflerinden olan etkin çalışan bir sağlık sisteminin oluşturulabilmesi için sağlık hizmetlerinin etkinliğinin ve verimliliğinin sistematik bir şekilde değerlendirilmesi ve etkin çalışmayan alanların saptanarak, iyileştirmelerin yapılması gerekmektedir. Türkiye'deki sağlık hizmetlerinin makro düzeyde ele alındığı bu çalışmada 2016 yılı için il bazında sağlık hizmetlerinin etkinliğinin ölçülmesi ve 2012-2016 dönemi için illerin sağlık hizmetleri verimliliğindeki değişimin saptanarak, radyal ve radyal olmayan Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Malmquist Verimlilik Endeksi (MVE) modellerinden elde edilen bulguların karşılaştırmalı olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Türkiye'deki iller sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre üç gruba ayrılmış ve analizler her bir grup için ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda radyal ve radyal olmayan modeller arasında yüksek ve anlamlı ilişki bulunduğu ve yöntemlerin monoton bir şekilde bağlantılı olduğu tespit edilmesine rağmen, aylak değişkenleri ihmal eden radyal modellerin yanıltıcı bulgular ortaya koyduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca sağlık hizmetleri etkinliğinin, yüksek gelişmişlik düzeyinde bulunan illerin yer aldığı gruptan düşük gelişmişlik düzeyinde bulunan illerin yer aldığı gruba doğru gidildikçe azaldığı görülmüştür. Bunun yanı sıra, Türkiye'deki sağlık hizmetlerinin üretim teknolojisinde gerileme yaşandığı saptanmıştır.


Anahtar Kelimeler: Aylak Tabanlı Ölçüm, Malmquist Verimlilik Endeksi, Radyal Olmayan Veri Zarflama Analizi Modelleri, Sağlık Sektörü, Veri Zarflama Analizi.


JEL Sınıflandırma Kodları: C44, C61, I10.

ABSTRACT

The close relationship between health indicators and development levels of countries, the high share of health expenditures in gross domestic product and the increasing demand for health services have given rise to concerns

* Bu çalışma 3-7 Ekim 2018 tarihleri arasında düzenlenen 11. Uluslararası İstatistik Günleri Konferansı'nda sözlü bildiri olarak sunulmuş ve özeti konferans bildiri özet kitabında basılmış "A Macro Level Comparison of Hospital Efficiency in Turkey by Using Malmquist Total Factor Productivity Index" başlıklı bildirinin revize edilmiş halidir.

¹  Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, cerendirik@kku.edu.tr

²  Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, serapsahin@kku.edu.tr

about the efficient use of resources. In order to establish an efficient health system, which is one of the main objectives of governments, it is necessary to evaluate the efficiency and productivity of health services systematically, to identify areas that do not work efficiently and to make improvements. In the study, health services in Turkey are addressed at the macro level. It is aimed to measure the efficiency of health services on provincial basis for the year 2016, to determine the productivity change in health services of provinces for the period of 2012-2016, and to compare the findings obtained from radial and non-radial Data Envelopment Analysis (DEA) and Malmquist Productivity Index (MPI) models. The provinces in Turkey are divided into three groups according to their socio-economic development levels, and all analyses are performed separately for each group. According to the findings, radial and non-radial models are found to be highly correlated and monotonically related, but it is observed that radial models that ignore slack variables produce misleading results. In addition, the health services efficiency decreases from the group of provinces at the highest level of development to the group of provinces at the lowest level of development. Besides, it is determined that health services in Turkey experience a decline in the production technology.

Keywords: Slacks-Based Measure, Malmquist Productivity Index, Non-radial Data Envelopment Analysis Models, Healthcare Sector, Data Envelopment Analysis.

JEL Classification Codes: C44, C61, I10.

1. GİRİŞ

Sağlık sektörünün hızla değişen, gelişen dinamik yapısı ve artan sağlık hizmeti maliyetleri nedeniyle sağlık kurumlarının etkinliğinin ve verimliliğindeki değişimin analizi giderek önem kazanmaktadır. Sağlık hizmetlerinin kalitesinin artabilmesi için sağlık sisteminin en önemli unsuru olan sağlık kurumlarının etkin bir biçimde çalışması kaçınılmaz bir gerekliliktir. Etkin çalışan kurumlar daha fazla sağlık hizmetini daha az kaynakla sağlayabilecektir.

Türkiye’de özellikle sağlık sisteminin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen ve 2003 yılında uygulamaya konulan Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) kapsamında sağlık reformu çalışmalarına hız verilmiş ve birçok alanda köklü yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Tablo 1’de görüldüğü üzere, 2002 yılından 2016 yılına kadar geçen 14 yıllık süreç içerisinde kişi başı hekime başvuru sayısının 3,1’den 8,6’ya, toplam muayene sayısının yaklaşık 209 milyondan 686 milyona ulaşması sağlık hizmetlerine olan talepte ciddi bir artış yaşandığını göstermektedir. Aynı şekilde yatak doluluk oranı ve yatak devir hızında kaydedilen artış, buna karşılık ortalama kalış gününde gerçekleştirilen azalış, yatak kullanım verimliliğinde de iyileşmeler yaşandığına dikkat çekmektedir. Öte yandan, söz konusu dönem için arz göstergelerindeki değişim, talep göstergelerindeki değişime oranla daha düşük bir yükseliş trendinde seyretmiştir. Örneğin, 100.000 kişiye düşen toplam hekim sayısının 138’den 181’e, 10.000 kişiye düşen yatak sayısının ise 24,8’den 27,3’e ulaştığı görülmektedir. Arzdaki sınırlı artışa karşılık talepteki ciddi yükselişin altında yatan neden, SDP kapsamında yapılan reformlar ile sağlık hizmetlerine erişimin kolaylaşması şeklinde yorumlanmaktadır (Atılğan, 2015: 16). Ayrıca, 2003’te %39,5 olan sağlık hizmetlerinden genel memnuniyet oranının, 2016 yılında gelindiğinde %75,4 seviyesine tırmanması (T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü, 2017: 178) 2003 yılı ve sonrasında Türkiye sağlık sektörü için oldukça önemli bir süreç olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda, uygulanan reform ve politikaların sonuçlarını daha kapsamlı değerlendirebilmek, kısıtlı kaynakları planlayabilmek, potansiyel iyileştirme alanlarına yönelebilmek, zamana göre performans takip işlemlerini yürütebilmek ve verimlilikteki değişiminin kaynağını saptayabilmek gibi sayılabilecek birçok neden sağlık kurumlarının etkinlik ve verimlilik analizlerinin yapılmasını zorunlu kılmakta ve söz konusu analizler hükümetler ve sağlık örgütleri için büyük bir önem arz etmektedir.

Tablo 1. 2002 ve 2016 Yılları için Türkiye'deki Bazı Sağlık Göstergeleri

Sağlık Göstergeleri	2002	2016
- Talep		
Kişi başı hekime başvuru	3,1	8,6
Toplam muayene sayısı	208.966.049	685.709.179
Yatan hasta sayısı	5.508.263	13.452.686
Toplam ameliyat sayısı	1.598.362	4.772.229
Yatak doluluk oranı (%)	59,4	68,1
Ortalama kalış günü	5,8	4,0
Yatak devir hızı	37,1	61,8
- Arz		
100.000 kişiye düşen hekim sayısı	138	181
100.000 kişiye düşen diş hekimi sayısı	25	33
100.000 kişiye düşen eczacı sayısı	34	35
100.000 kişiye düşen hemşire ve ebe sayısı	171	257
10.000 kişiye düşen hastane yatağı sayısı	24,8	27,3
Nitelikli yatak sayısı	18.934	113.166
Yoğun bakım yatağı sayısı	2.214	33.063
Ambulans sayısı	2.963	5.632

Kaynak: (T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü, 2017)

Sağlık sektöründe etkinlik ve verimlilik ölçümünü mikro düzeyde değerlendiren çalışmalar ne kadar önemliyse, büyük resmi görmeyi sağlayacak makro düzey araştırmalar da bir o kadar gereklidir. Zira şehirler ve hatta bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik dengesizliklerin minimuma indirilmesi Türkiye kalkınma planının en temel hedeflerindedir. Bu minvalde, bu çalışmada Türkiye'deki birinci, ikinci ve üçüncü basamak sağlık kurumları³ makro düzeyde değerlendirilmektedir. Bunun için 2016 yılı verileriyle il bazında sağlık sektörü hizmetlerinin etkinliğinin ölçülmesi ve 2012-2016 dönemi verileriyle illerin sağlık hizmetleri verimliliğindeki değişimin ve bu değişimin kaynağının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Etkinlik ölçümünün ve verimlilikteki değişimin ölçümünün kapsamlı bir şekilde yapılacağı bu çalışmanın temeli iki ayak üzerine kurulmuştur:

- Teknik etkinlik ölçümünde hem radyal (CCR) hem de radyal olmayan (SBM) girdi odaklı Veri Zarflama Analizi (VZA) modelleri kullanılarak etkinlik skorları hesaplanmış, etkin olmayan illerin etkinlik sınırında yer alabilmeleri için ulaşmaları gereken hedef değerler ile referans kümeleri de belirlenmiştir.
- Verimlilikteki değişimin izlenmesi noktasında ise VZA tabanlı radyal ve radyal olmayan Malmquist Verimlilik Endeksi (MVE)'nden yararlanılmış ve elde edilen bulgular karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Çalışmanın literatür taraması sonuçlarına göre, Türkiye'deki sağlık hizmetleri etkinliğini ve bu hizmetlerde zaman içinde yaşanan verimlilik değişimini radyal olmayan VZA ve MVE yöntemleriyle ele alan bir çalışma ile karşılaşılmamıştır. Oysa etkinlik ölçümünde radyal olmayan modeller, radyal modellere göre daha yüksek ayırt edici güce sahiptir. Öte yandan, VZA'nın varsayımlarından biri olan homojen bir veri seti ile çalışma gerekliliği, küçük-büyük şehir ayrımı gözetmeksizin veya başka bir gruptandırma yapmaksızın tüm illeri tek bir üretim olanakları kümesi içinde değerlendiren birçok araştırmada açıkça ihlal edilmiştir. Bu çalışmada ise iller sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre gruplara ayrılmış ve analiz her bir grup için ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın asıl amacı her ne kadar radyal ve radyal olmayan VZA tabanlı yöntemler arasındaki farkı ortaya koyarak literatüre katkı sağlamak olsa da, il bazında elde edilen bulguların sağlık otoritelerine, politika yapıcılara, sağlık sektöründeki yöneticilere ve çalışanlara önemli bilgiler sunması beklenmektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Etkinlik ve verimlilik ölçümü, sağlık sisteminin değerlendirilebilmesi ve kaynakların rasyonel bir şekilde dağıtılabilmesi için kullanılan temel denetim mekanizmalarındandır. Bu ölçümleri gerçekleştirmek için yararlanılabilecek birçok yöntem olsa da, VZA'nın sağlık sektöründe geniş bir uygulama alanı bulduğunu, sağlık

³ Aile hekimliği birimleri, verem savaş dispanserleri, ana çocuk sağlığı ve aile planlaması merkezleri, toplum sağlığı merkezleri, özel poliklinikler, özel tıp merkezleri, hastaneler.

hizmetlerinin analizinde çok yönlü bir teknik olduğunun ispatlandığını ve kullanımının geniş coğrafyalara yayıldığını görmekteyiz (O'Neill, Rauner, Heidenberger ve Kraus, 2008: 158). Sherman'ın (1984) ABD'nin Massachusetts eyaletinde bulunan 7 üniversite hastanesinin etkinliğini ölçmek için VZA'dan faydalanmasının ardından, yaklaşık 35 yıllık süreçte, yöntemi sağlık sektörü için uygulayan sayısız yerli ve yabancı çalışma ortaya konulmuştur. Yapılan literatür taraması çalışmaları da VZA tabanlı yöntemler kullanarak sağlık hizmeti etkinliğini ve verimliliğini değerlendirme konusuna gösterilen ilginin ne boyutta olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Bu çalışmalara örnek olarak, Hollingsworth, Dawson ve Maniadakis (1999) etkinlik ve verimlilik ölçümünün kavramsal temellerini vermenin yanı sıra, hem hastane hem de genel sağlık hizmetleri etkinliğini ölçen VZA uygulamalarını mercek altına almıştır. 1997 yılına kadar yapılmış olan 91 çalışmayı inceleyen yazarlar, deterministik VZA'nın literatüre hakim olduğunu ve ele aldıkları çalışmaların %60'ında sadece VZA yönteminin kullanıldığını ifade etmiştir. Bu araştırma daha sonra Hollingsworth (2003) tarafından, parametrik olmayan yöntemlere ek olarak sağlık sektöründe etkinliği ve verimliliği ölçme noktasında istifade edilen parametrik yaklaşımları da kapsayacak şekilde güncellenmiştir. Bu kez 188 çalışmayı gözden geçiren yazar, sadece VZA yöntemini kullanan çalışmaların oranının %60'tan %50'ye düşmesini, MVE gibi daha karmaşık yöntemlerin geliştirilmesine bağlamıştır. O'Neill vd. (2008), 1984-2004 yılları arasında yayımlanmış, VZA teknikleri kullanarak hastane etkinliğini inceleyen, 12 ülkenin temsil edildiği 79 çalışmayı ele almış ve bu çalışmaları girdi-çıkıtı değişken seçimine, ölçülen etkinlik türüne, analizin bir ya da birden fazla yıl için yapılmasına ve uygulanan VZA modeli özelliklerine göre özetlemiştir. Diğer incelemelerden farklı olarak çalışmaları menşelerine göre sınıflandırıp, çalışmaların karakteristik özellikleri açısından ülkeler arası farklılıkları da ortaya koymak isteyen yazarlar, yerel çevrenin girdi-çıkıtı değişkeni ve yöntem seçimini nasıl etkilediğini de araştırmıştır. Konu ile alakalı diğer sistematik incelemeler için Worthington (2004), Jacobs, Smith ve Street (2006), Hollingsworth (2008), Pelone vd. (2015) ve Yeşilaydın'ın (2017) çalışmalarına da bakılabilir. Bunların dışında Ayriçay ve Özçalıcı (2014) Türkiye'de VZA ile ilgili yayımlanmış 124 adet çalışmayı irdelemiş ve sınıflandırmıştır. Atıcı, Şimşek, Ulucan ve Tosun (2016) ise 2003-2013 yılları arasında yayımlanmış ve uygulama alanı Türkiye olan 259 adet VZA çalışmasını incelemiştir. Bu iki literatür taraması çalışmasında da VZA'nın, Türkiye'de en çok bankacılık-finans ve sağlık sektörleri üzerinde uygulandığı belirlenmiştir.

VZA tabanlı yöntemlerde girdi ve çıkıtı değişkenlerinin seçimi için belirli bir standart olmamasından dolayı analizde kullanılacak değişkenlerin belirlenmesi oldukça kritik bir konudur. Analizde hangi değişkenlerin yer alacağı ele alınan problemin yapısına, verilerin bulunabilirliğine ve göreceli etkinlikleri ölçülmek istenen karar birimlerinin doğasına bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir (Çakmak, Öktem ve Ömürgönülşen, 2009: 14). Hollingsworth vd. (1999: 165), genel olarak sağlık hizmeti etkinliği ve verimliliği ölçümünde tercih edilen çıkıtı değişkenlerinin fiziksel performans ölçütleri; girdi değişkenlerinin ise personel ve sermaye ölçütleri olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca birçok çalışmada finansal verilerin de girdi-çıkıtı değişkeni olarak değerlendirildiği görülmektedir. Ancak Sezen ve Gök'ün (2009: 388) VZA'da kullanılacak değişkenleri belirlemek için hastane yöneticileri ve doktorlar ile yapmış olduğu anket çalışmasının sonuçları, finansal verilerin ölçülmesinde ve güvenilirliğinde yaşanan belirsizliklerden dolayı bu tip verilerin etkinlik ölçümünde yer almasının doğru olmayacağı yönündedir.

Değişken seçimi noktasında kapsamlı bir literatür taraması yaparak, yukarıda bahsedilen genel eğilimleri dikkate almanın yanı sıra irdelenen sorunsal ile benzer karakteristik özelliklere sahip olan çalışmaların incelenmesinin uygun olacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın amacıyla benzerlik gösteren, mikro düzeyde sağlık kurumlarının veya makro düzeyde şehirlerin/bölgelerin değerlendirildiği bir kısım yerli ve yabancı çalışma; kullanılan yöntem, incelenen döneme, uygulamanın hangi karar birimleri üzerinde gerçekleştirildiğine ve girdi-çıkıtı değişken seçimine göre Tablo 2'de özetlenmiştir. Sağlık hizmetlerinde teknik etkinliğin ölçüldüğü bu çalışmaların bir bölümünde, etkinliğin zaman içindeki değişimini izleyebilmek amacıyla MVE yöntemine başvurulduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra etkinliğin belirleyici faktörlerini saptamak amacıyla, VZA ile elde edilen etkinlik skorlarının regresyon analizinde kullanıldığı çalışmalar da bulunmaktadır. Ayrıca yatak doluluk oranı, ortalama kalış günü ve yatak devir hızı göstergelerinden yararlanarak hastane yatak kullanım verimliliğinin analiz edildiği Pabon Lasso metodu ile VZA'nın birlikte değerlendirildiği araştırmalar da gerçekleştirilmiştir. Yapılan literatür taramasında, gerek mikro gerekse makro düzeydeki çalışmalarda sağlık kurumlarının çıktıları üzerinde daha az kontrol sahibi olduğu dikkate alınarak, girdi odaklı VZA modellerinin tercih edildiği açık bir şekilde görülmüştür. Girdi-çıkıtı değişkenleri ise uygulamanın gerçekleştirdiği karar verme birimlerinin (KVB'lerin) yapısına göre değişiklik göstermektedir. Tablo 2'de yer alan CCR ve BCC kısaltmaları bir sonraki başlıkta değinilecek olan ölçeğe göre sabit ve değişken getiri varsayımlarına karşılık gelmektedir.

Tablo 2. Literatürdeki Benzer Etkinlik ve Verimlilik Ölçümü Çalışmaları

Yazar	Yöntem	Yönelim	Dönem	Uygulama Alanı	Girdiler	Çıktılar
Sherman (1984)	• VZA (CCR) • Oran analizi	Girdi	1976	ABD'nin Massachusetts eyaletinde bulunan 7 üniversite hastanesi	• Personel sayısı (hekimler hariç) • Malzeme ve satın alınan hizmetlerin toplam değeri • Yatılan gün sayısı	• 65 yaş ve üzeri hasta yatış gün sayısı • 65 yaş altı hasta yatış gün sayısı • Eğitilen hemşire sayısı • İntern ve asistan hekim sayısı
Grosskopf ve Valdmanis (1987)	• VZA (CCR, BCC)	Girdi	1982	ABD'nin California eyaletinde bulunan 82 hastane (22'si kamu hastanesi ve 60'ı özel hastane)	• Hekim sayısı • Personel sayısı (hekimler hariç) • Müracaat sayısı • Net tesis varlığı	• Akut bakım yatış gün sayısı • Yoğun bakım yatış gün sayısı • Ameliyat sayısı • Ayakta tedavi ve acil bakım müracaat sayısı
Borden (1988)	• VZA (CCR) • Oran analizi • Regresyon analizi	Girdi	1979-1984	ABD'nin New Jersey eyaletinde bulunan hastaneler	• Maaş dışı harcamalar • Personel sayısı • Hemşire sayısı • Yatak sayısı	• Tedavi edilen vaka sayıları
Özcan (1995)	• VZA	-	1990	ABD'nin 319 metropoliten alanı	• Hizmet karması (teşhis ve özel servis sayısı) • Yatak sayısı • Tam ve yarı zamanlı çalışan personel sayısı • Faaliyet giderleri	• Taburcu edilen hasta sayısı • Ayakta tedavi gören hasta sayısı
Chang (1998)	• VZA (BCC) • Regresyon analizi	Girdi	1990-1994	Tayvan'da bulunan 5 adet devlet hastanesi	• Hekim sayısı • Hemşire ve diğer sağlık personeli sayısı • Genel ve idari personel sayısı	• Ayakta tedavi ve acil bakım müracaat sayısı • Ağırlıklandırılmış hasta yatış günü sayısı (genel bakım hasta yatış günü, akut ve yoğun bakım hasta yatış günü ve kronik bakım hasta yatış günü)
Harris, Özgen ve Özcan (2000)	• VZA pencere analizi (CCR, BCC)	Girdi	1991-1993	Daha önce faaliyet gösteren 41 hastanenin birleşmesi sonucu ortaya çıkan 20 hastane	• Hizmet karması (teşhis ve özel servis sayısı) • Yatak sayısı • Tam ve yarı zamanlı çalışan personel sayısı • Faaliyet giderleri	• Taburcu edilen hasta sayısı • Ayakta tedavi gören hasta sayısı
Sezen ve Gök (2009)	• VZA (CCR, BCC, süper etkinlik)	Girdi	2006	Türkiye'deki 608 adet hastane (360'ı devlet, 24'ü eğitim-araştırma, 41'i üniversite hastanesi ve 183'ü özel hastane)	• Fiili yatak sayısı • Uzman hekim sayısı • Pratisyen hekim sayısı	• Poliklinik sayısı • Taburcu edilen hasta sayısı • Ameliyat sayısı (küçük, orta, büyük) • Doğum sayısı • Yatak işgal oranı • Ortalama kalış günü • Yatak devir hızı • Yatan hasta oranı
Sherman (1984)	• VZA (CCR) • Oran analizi	Girdi	1976	ABD'nin Massachusetts eyaletinde bulunan 7 üniversite hastanesi	• Personel sayısı (hekimler hariç) • Malzeme ve satın alınan hizmetlerin toplam değeri • Yatılan gün sayısı	• 65 yaş ve üzeri hasta yatış gün sayısı • 65 yaş altı hasta yatış gün sayısı • Eğitilen hemşire sayısı • İntern ve asistan hekim sayısı
Grosskopf ve Valdmanis (1987)	• VZA (CCR, BCC)	Girdi	1982	ABD'nin California eyaletinde bulunan 82 hastane (22'si kamu hastanesi ve 60'ı özel hastane)	• Hekim sayısı • Personel sayısı (hekimler hariç) • Müracaat sayısı • Net tesis varlığı	• Akut bakım yatış gün sayısı • Yoğun bakım yatış gün sayısı • Ameliyat sayısı • Ayakta tedavi ve acil bakım müracaat sayısı
Borden (1988)	• VZA (CCR) • Oran analizi • Regresyon analizi	Girdi	1979-1984	ABD'nin New Jersey eyaletinde bulunan hastaneler	• Maaş dışı harcamalar • Personel sayısı • Hemşire sayısı • Yatak sayısı	• Tedavi edilen vaka sayıları
Özcan (1995)	• VZA	-	1990	ABD'nin 319 metropoliten alanı	• Hizmet karması (teşhis ve özel servis sayısı) • Yatak sayısı • Tam ve yarı zamanlı çalışan personel sayısı • Faaliyet giderleri	• Taburcu edilen hasta sayısı • Ayakta tedavi gören hasta sayısı

Yazar	Yöntem	Yönelim	Dönem	Uygulama Alanı	Girdiler	Çıktılar
Chang (1998)	• VZA (BCC) • Regresyon analizi	Girdi	1990-1994	Tayvan'da bulunan 5 adet devlet hastanesi	• Hekim sayısı • Hemşire ve diğer sağlık personeli sayısı • Genel ve idari personel sayısı	• Ayakta tedavi ve acil bakım müracaat sayısı • Ağırlandırılmış hasta yatış günü sayısı (genel bakım hasta yatış günü, akut ve yoğun bakım hasta yatış günü ve kronik bakım hasta yatış günü)
Harris, Özgen ve Özcan (2000)	• VZA pencere analizi (CCR, BCC)	Girdi	1991-1993	Daha önce faaliyet gösteren 41 hastanenin birleşmesi sonucu ortaya çıkan 20 hastane	• Hizmet karması (teşhis ve özel servis sayısı) • Yatak sayısı • Tam ve yarı zamanlı çalışan personel sayısı • Faaliyet giderleri	• Taburcu edilen hasta sayısı • Ayakta tedavi gören hasta sayısı
Sezen ve Gök (2009)	• VZA (CCR, BCC, süper etkinlik)	Girdi	2006	Türkiye'deki 608 adet hastane (360'ı devlet, 24'ü eğitim-araştırma, 41'i üniversite hastanesi ve 183'ü özel hastane)	• Fiili yatak sayısı • Uzman hekim sayısı • Pratisyen hekim sayısı	• Poliklinik sayısı • Taburcu edilen hasta sayısı • Ameliyat sayısı (küçük, orta, büyük) • Doğum sayısı • Yatak işgal oranı • Ortalama kalış günü • Yatak devir hızı • Yatan hasta oranı
Şahin (2009)	• VZA (CCR, BCC) • VZA temelli MVE	Girdi	2004-2008	Türkiye'de faaliyet gösteren, 50 ve üzeri yatağa sahip 46 adet Sosyal Sigortalar Kurumu genel hastanesi	• Fiili yatak sayısı • Hekim sayısı • Hemşire sayısı • Diğer personel sayısı	• Ayakta tedavi gören hasta sayısı • Yatarak tedavi gören hasta sayısı • Ağırlandırılmış ameliyat sayısı (küçük, orta, büyük)
Şahin, Özcan ve Özgen (2011)	• VZA (CCR, BCC) • VZA temelli MVE	Girdi	2005-2008	Türkiye'de faaliyet gösteren, Sağlık Bakanlığı'na bağlı 352 adet genel hastane	• Yatak sayısı • Hekim sayısı • Hemşire sayısı • Diğer personel sayısı • Faaliyet giderleri	• Ayakta tedavi gören hasta sayısı • Yatarak tedavi gören hasta sayısı • Ağırlandırılmış ameliyat sayısı (küçük, orta, büyük)
Kutlar ve Salamov (2016)	• VZA (CCR, BCC)	Girdi	2013	Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 36 ili	• Uzman hekim sayısı • Pratisyen hekim sayısı • Yardımcı sağlık personeli sayısı • Yatak sayısı • İşgal edilen yatak sayısı	• Muayene sayısı • Ameliyat sayısı • Taburcu edilen hasta sayısı
Keskin ve Orhaner (2017)	• VZA (CCR, BCC) • VZA temelli MVE • Tobit model	Girdi Çıktı	2010-2015	Ankara ilinde faaliyet gösteren 40 hastane (27'si kamu hastanesi ve 13'ü özel hastane)	• Yatak sayısı • Hekim sayısı • Hemşire sayısı	• Ayakta tedavi gören hasta sayısı • Yatarak tedavi gören hasta sayısı • Ameliyat sayısı
Öksüzskaya (2017)	• VZA (BCC)	Girdi	2013	Avrupa Birliği Düzey I Bölge Sınıflandırması'na göre Türkiye'nin 12 bölgesi	• Uzman hekim sayısı • Pratisyen hekim sayısı • Ebe ve hemşire sayısı • Yatak sayısı	• Ameliyat sayısı • Yatarak tedavi gören hasta sayısı
Yiğit ve Esen (2017)	• VZA (CCR, BCC) • Pabon Lasso	Girdi	2015	Antalya Kamu Hastaneleri Birliği'ne bağlı 12 adet hastane	• Uzman hekim sayısı • Hemşire sayısı • Yatak sayısı • Toplam gider	• Muayene sayısı • A grubu ameliyat sayısı • B grubu ameliyat sayısı • C grubu ameliyat sayısı • Yatak doluluk oranı • Toplam tahakkuk geliri
Seki ve Kaya (2018)	• VZA (CCR) • VZA temelli MVE	-	2012-2016	Avrupa Birliği Düzey II Bölge Sınıflandırması'na göre Türkiye'nin 26 bölgesi	• Yatak sayısı • Hekim sayısı • Sağlık personeli sayısı • Sağlık harcamaları	• Yatarak tedavi gören hasta sayısı • Ameliyat sayısı • Hastanelere yapılan müracaat sayısı
Berk ve Çerçioğlu (2019)	• VZA (CCR, BCC, süper etkinlik) • VZA temelli MVE	Girdi	2011-2015	Türkiye'nin 81 ili	• Yatak sayısı • Uzman hekim sayısı • Pratisyen hekim sayısı • Hemşire sayısı • Eczacı sayısı • Diğer sağlık personeli sayısı	• Ayakta tedavi gören hasta sayısı • Yatarak tedavi gören hasta sayısı • Ameliyat sayısı

3. YÖNTEM

Etkinlik, kaynakların üretimde en iyi şekilde kullanılmasını; teknik etkinlik ise belirli bir miktarda girdiyle maksimum çıktıyı veya minimum girdiyle belirli bir miktarda çıktıyı üretmeyi ifade etmektedir. En genel tanımıyla verimlilik, üretilen çıktıların üretimde kullanılan girdilere oranıdır. Verimliliğin zaman içindeki değişimi ise verimlilik değişimi olarak isimlendirilmektedir. Etkinlik ölçümü ve verimlilikteki değişimin saptanması noktasında literatürdeki genel eğilim, standart VZA modellerini ve bu modellere dayalı radyal MVE'yi kullanmaktır. Ancak bu modeller aylıklıkları göz ardı ettiğinden, elde edilen bulgular yanıltıcı olabilmektedir. Bu çalışmada söz konusu yöntemler üzerinden karşılaştırmalı bir analiz sunmak amacıyla etkinliğin ve verimlilikteki değişimin ölçümünde hem radyal hem de radyal olmayan modeller kullanılacaktır. Sağlık kurumlarının çıktılarını planlamanın pek mümkün olmayacağı ve çıktılardaki potansiyel iyileştirme önermelerinin bazı etik problemleri beraberinde getirebileceği dikkate alınarak sabit girdiyle maksimum çıktı elde etmek yerine, sabit çıktıyı minimum girdiyle elde etmeyi amaçlayan girdi odaklı yaklaşım tercih edilmiştir. Ayrıca çalışmada ele alınan iller sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre homojen alt gruplara ayrıldığından ve MVE'nin verimlilikteki değişimi sabit getiri teknolojisi altında doğru bir şekilde ölçülmesinden dolayı, analizlerde ölçeğe göre sabit getiri varsayımı benimsenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın ileriki bölümlerinde yer alan bütün matematiksel formülasyonların “girdi odaklı yaklaşım” ve “ölçeğe göre sabit getiri teknolojisi” doğrultusunda verildiğini hatırlatmakta fayda vardır.

3.1. Standart Veri Zarflama Analizi (VZA)

Birden fazla girdi kullanarak birden fazla çıktı üreten kıyaslanabilir karar verme birimlerinin (KVB'lerin) göreceli etkinliklerini ölçmek için kullanılan VZA, lineer programla tabanlı parametrik olmayan bir yöntemdir. Bu teknik, üretim fonksiyonunun analitik formu ile ilgili herhangi bir varsayım gerektirmemesinden ötürü literatürde geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Özellikle hastaneler, üniversiteler, firmalar, fabrikalar, şehirler, ülkeler ve hatta bölgeler üzerine yapılmış oldukça fazla VZA uygulaması mevcuttur. VZA ile etkinlik ölçümü yapılırken her karar verme birimi (KVB), tüm olası girdi-çıkıtı bileşimlerini kapsayan üretim olanakları kümesinin bir üyesi olacak şekilde kısıtlanmaktadır. Bu doğrultuda, en iyi girdi-çıkıtı bileşimine sahip olan birimler ile bir etkinlik sınırı oluşturulur. Diğer KVB'lerin etkinlik skorları ise bu etkinlik sınırına olan uzaklıklarına göre hesaplanır.

Farrell'in 1957 yılında yayımlanan çalışmasıyla VZA'nın temellerini atmasından günümüze kadar geçen süre içerisinde yöntem üzerinde çeşitli teorik ve metodolojik iyileştirmeler yapılmış ve bir dizi model öne sürülmüştür. Ancak VZA'nın bütün bu varyasyonlarının temelini iki standart model oluşturmaktadır. İlk VZA modeli 1978 yılında Charnes, Cooper ve Rhodes'ın çalışmasıyla literatüre girmiş, ikincisi ise 1984 yılında Banker, Charnes ve Cooper tarafından ilk modele konvekslik kısıtının eklenmesi ile geliştirilmiştir. Her iki model de yazarların soy isimlerine ithafen CCR ve BCC kısaltmalarıyla isimlendirilmiştir. Teknik etkinliği ölçen CCR modeli ölçeğe göre sabit getiri (constant returns to scale – CRS) yaklaşımıyla çalışmakta, diğer bir ifade ile girdi ve çıktı değişkenleri arasında tam oransallık olduğunu varsaymaktadır. Girdi-çıkıtı değişkenleri arasında tam oransallığın bulunması, girdilerdeki artışın (ya da azalışın) çıktılarda sabit oranda bir artışa (ya da azalışa) neden olmasını ifade etmektedir. BCC modeli, CCR modelinin aksine ölçeğe göre değişken getiri (variable returns to scale – VRS) yaklaşımına dayanmakta ve dolayısıyla girdilerin çıktılardan farklı bir oranda artıp azalacağı prensibiyle çalışmaktadır. CCR ve BCC modelleri hem girdi odaklı hem de çıktı odaklı olarak formüle edilebilmektedir. Girdi odaklı model, çıktılar sabitken girdilerdeki olası azalışları incelerken; çıktı odaklı model, girdiler sabitken çıktılardaki olası artışları inceler.

KVB_0 değerlendirilmekte olan KVB'yi temsil etmek üzere, m adet girdiyle (x_{ij} , $i = 1, 2, \dots, m$) k adet çıktı (y_{rj} , $r = 1, 2, \dots, k$) üreten n adet KVB ($j = 1, 2, \dots, n$) için ölçeğe göre sabit getiri varsayımı altında, girdi odaklı standart VZA modeli aşağıdaki gibi yazılır (Cooper, Seiford ve Tone, 2007: 43).

CCR-I:

$\min \theta$

öyle ki

$$\theta x_{i0} \geq \sum_{j=1}^n x_{ij} \lambda_j \quad \forall i = 1, 2, \dots, m$$

$$y_{r0} \leq \sum_{j=1}^n y_{rj} \lambda_j \quad \forall r = 1, 2, \dots, k$$

$$\lambda_j \geq 0 (\forall j), \theta: serbest \quad (1)$$

Model (1) her bir KVB için ayrı ayrı çözülür ve her birime $[0, 1]$ aralığında değişen etkinlik skorları atanır. Burada, etkinlik skoru 1'e eşit bulunan birimler görece olarak etkin, 1'den küçük bulunanlar ise görece olarak etkin olmayan birimlerdir. Modelin karar değişkenlerinden lamdalar (λ_j) ağırlıkları temsil ederken, serbest değişken θ değerlendirilmekte olan KVB'nin etkinlik skoruna karşılık gelmektedir. Birinci kısıt grubu, her bir girdi değişkeni için ağırlıklı girdi toplamının, KVB_o 'ın ilgili girdisinin θ ile çarpımından küçük veya eşit olmasını sağlamaktadır. İkinci kısıt grubu ise her bir çıktı değişkeni için ağırlıklı çıktı toplamının, KVB_o 'ın ilgili çıktısından büyük veya eşit olmasını gerektirir. Modelde son olarak karar değişkenlerinin işaret kısıtları yer almaktadır. Amaç, θ 'yu minimize ederken tüm kısıtları sağlayacak λ değerlerini bulmaktır. Elde edilen λ değerleri kullanılarak da etkin olmayan KVB'lerin referans kümeleri yani etkin olabilmeleri için referans almaları gereken etkin birimler ile ulaşmaları gereken hedef değerler saptanabilmektedir. Optimal çözümde, 0'dan farklı λ değerleri atanan birimler, değerlendirilmekte olan KVB'nin referans kümesini oluşturur. Bu bağlamda CCR-I modeli için referans kümesi ve hedef değerler sırasıyla aşağıdaki formülasyonlar yardımıyla elde edilmektedir. (1)'de verilen model girdi odaklı bir model olduğundan, hedef değerler sadece girdi değişkenleri üzerinden tanımlanmaktadır.

$$R_{CCR-I} = \{\lambda_j^* | \lambda_j^* > 0, j = 1, 2, \dots, n\} \quad (2)$$

$$x_{io}^* = \sum_{j \in R_{CCR-I}} \lambda_j^* x_{ij} \quad \forall i = 1, 2, \dots, m \quad (3)$$

Standart VZA modelleri bazı problemlerin yapısı gereği etkinlik ölçümünde yeterli olmayabilir. Örneğin bu modeller girdileri azaltmak ve çıktıları arttırmak üzere geliştirildiğinden, istenmeyen yapıdaki girdi ve çıktı değişkenlerinin varlığında birtakım uygulama sorunlarıyla karşılaşmaktadır. Ayrıca söz konusu modeller etkinlik ölçümünde, girdilerdeki fazlalığa ve çıktılardaki eksikliğe karşılık gelen aylak değişkenleri de ihmal etmektedir. Bu ihmalden dolayı, standart modellerle etkinlik ölçümünün yapıldığı birçok durumda aylak değişkenlerin sıfırdan farklı değerlere sahip olduğu, yani fazla kullanılan girdilerin ve/veya eksik üretilen çıktıların bulunduğu görülmektedir. Bu nedenle yönetsel etkinliğin değerlendirilmesinde aylaklıkların önemli bir role sahip olduğu problemler için radyal modellerin kullanılması, karar sürecinin yanlış yönlendirilmesi ile sonuçlanabilir (Tone, 2017: 11). Öte yandan, toplamsal (additive) model ve aylak-tabanlı ölçüm (slacks-based measure – SBM) modeli gibi radyal olmayan VZA modelleri direkt olarak aylak değişken odaklı etkinlik ölçümü yapmaktadır. Özellikle, radyal VZA modellerine göre yüksek ayırt edici güç sağlaması (Zhou, Poh ve Ang, 2007: 2), girdi ve çıktı odaklılığın yanı sıra odaksız olarak da formüle edilebilmesi ve toplamsal modelin aksine $[0, 1]$ aralığında değişen bir etkinlik skoru verebilmesi nedeniyle SBM modeli radyal olmayan modeller arasında daha fazla öne çıkmaktadır.

3.2. Aylak-Tabanlı Ölçüm (Slacks-Based Measure – SBM)

SBM, Tone (2001) tarafından geliştirilmiş, etkinlik ölçümünün her bir aylak değişken için monoton olarak azalan yapıda olduğu bir modeldir. Radyal modellerde aylaklıklar göz ardı edildiği için girdi-çıkıtı miktarlarında değişiklik yapılırsa bile aynı etkinlik skoruna ulaşmak olası bir durumdur. Oysa SBM modelinde aylak değişkenler direkt olarak etkinlik ölçümünde kullanıldığından, yöntem değişkenler üzerinde yapılacak herhangi bir değişikliğe karşı oldukça duyarlıdır. Diğer taraftan, radyal modeller bütün girdi/çıkıtı değişkenlerinin oransal olarak azaltılıp/arttırılması temeline dayanmaktadır. Ancak gerçek hayatta birçok değişken doğası itibarıyla oransal olarak hareket etmez (Tone, 2017: 11). Örneğin hastane yatağı sayısı ve uzman hekim sayısı birbirlerinden bağımsız bir şekilde azaltılabilir. SBM, yapılan analizin türüne göre girdi odaklı, çıktı odaklı ve odaksız olmak üzere üç yaklaşımla modellenmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, bu çalışmada ele alınan problemin yapısı gereği analizler girdi odaklı modeller ile gerçekleştirilecektir. Bu doğrultuda, bir önceki modelde kullanılan notasyonu takiben, ölçeğe göre sabit getiri varsayımı altında girdi odaklı SBM modelinin matematiksel gösterimi aşağıdaki gibidir (Cooper vd., 2007: 105).

SBM-I:

$$\min 1 - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m \frac{s_i^-}{x_{io}}$$

öyle ki

$$x_{io} = \sum_{j=1}^n x_{ij} \lambda_j + s_i^- \quad \forall i = 1, 2, \dots, m$$

$$y_{ro} \leq \sum_{j=1}^n y_{rj} \lambda_j \quad \forall r = 1, 2, \dots, k$$
$$\lambda_j \geq 0 (\forall j), \quad s_i^- \geq 0 (\forall i) \quad (4)$$

SBM-I modeli, (1)'de verilen formülasyondan yani CCR-I modelinden farklı olarak girdilerdeki fazlalığa karşılık gelen aylak değişkenleri (s_i^-) de içermektedir. Bu modelde KVB'lerin girdi fazlalıkları elimine edilerek, elde edilen etkinlik skorlarının CCR-I modeli ile elde edilen skorlara kıyasla daha güvenilir olması sağlanmaktadır. Görüldüğü üzere, yukarıdaki modelin amaç fonksiyonunda her bir girdi aylak değişkeni, KVB_o 'ın karşılık gelen girdisine oranlanarak standardize edilmektedir. Dolayısıyla SBM-I modeli ile, ilgili KVB'nin etkinlik skoruna aylak değişkenlerin doğrudan etki etmesi sağlanmaktadır. Değerlendirilmekte olan KVB'nin girdi aylaklarının 0 bulunması, amaç fonksiyonu değerinin diğer bir ifadeyle göreceli etkinlik skorunun 1'e eşit olmasına neden olur ki bu da KVB_o 'ın göreceli olarak etkin bulunduğu anlamına gelmektedir. Yine CCR-I modelinden farklı olarak, SBM-I modelinin birinci kısıt grubunda her bir girdi değişkeni için ağırlıklı girdi toplamına aylaklığı eklenerek, KVB_o 'ın ilgili girdisine eşitlenmektedir.

Radyal modellerde olduğu gibi, SBM modelinde de etkin olmayan KVB'lerin referans kümeleri oluşturulurken λ değerlerinden yararlanılmaktadır. Öte yandan aylak değişkenler, etkin olmayan birimlerin ulaşmaları gereken hedef değerleri hesaplamak amacı ile kullanılmaktadır. Bu doğrultuda, SBM-I modeli için referans kümesi ve hedef değerler sırasıyla (5) ve (6)'da verilen eşitlikler ile elde edilir.

$$R_{SBM-I} = \{\lambda_j^* | \lambda_j^* > 0, j = 1, 2, \dots, n\} \quad (5)$$

$$x_{io}^* = x_{io} - s_i^- \quad \forall i = 1, 2, \dots, m \quad (6)$$

VZA yönteminin kullanıldığı çalışmaların çoğunda kesitsel verilerle ilgilenilmiş olup, etkinlik ölçümü tek bir periyot için gerçekleştirilmiştir. Panel veri söz konusu olduğunda ise VZA literatüründeki en yaygın yaklaşım, performansın bir dizi zaman dilimi boyunca izlenmesine olanak sağlayan MVE yönteminin uygulanmasıdır.

3.3. Radyal ve Radyal Olmayan Malmquist Verimlilik Endeksi (MVE)

İlk olarak Caves, Christensen ve Diewert (1982a, 1982b) tarafından, Malmquist'in (1953) tanımladığı uzaklık fonksiyonları kullanılarak geliştirilen MVE, farklı zamana ait iki veri noktasının toplam faktör verimliliğindeki değişime karşılık gelmektedir. Söz konusu verimlilik değişimi, her bir veri noktasının ortak bir teknolojiye olan uzaklıklarının oranı hesaplanarak ölçülür (Coelli, Rao, O'Donnell ve Battese, 2005: 291). Uzaklık fonksiyonu tabanlı bu teknik hem parametrik hem de parametrik olmayan yöntemlerle hesaplanabilmektedir. Färe, Grosskopf, Lindgren ve Roos (1989, 1992), MVE'yi Farrell'in (1957) teknik etkinlik ölçümü fikriyle birleştirerek, analizinin parametrik olmayan yöntemlerden VZA teknikleriyle uygulanabileceğini göstermiştir. Uzaklık fonksiyonlarının VZA teknikleriyle belirlenmesi durumunda yöntem VZA temelli MVE olarak isimlendirilmektedir. Yazarlar ayrıca MVE'nin teknik etkinlikteki değişim ve teknolojideki değişim şeklinde iki ana bileşene ayrılacağı önerisini de sunmuştur. Bu doğrultuda MVE, etkinlik ölçümüne zaman boyutunu katmasının yanı sıra, değişimin kaynağının saptanması konusunda da oldukça önemli bilgiler vermektedir.

Teknolojik ve davranışsal varsayımlar veya girdi-çıkıtı fiyatlarına ilişkin bilgiler gerektirmemesinden ötürü zaman içindeki verimlilik eğilimlerini tespit etme noktasında popülerlik kazanan MVE (Jacobs vd., 2006: 130), iki ana unsuru üzerinden incelenebilir. Bunlardan ilki üretim sınırını yakalama etkisi (catch-up effect) olarak da bilinen teknik etkinlikteki değişim (TED) kavramıdır ve bir KVB'nin iki zaman periyodu arasındaki teknik etkinliğini ne derece iyileştirip/kötüleştirmediği ile ilgilidir. İkincisi ise üretim sınırının yer değiştirmesi (frontier-shift) olarak bilinen teknolojideki değişim (TD) kavramıdır ve bu kavram iki zaman periyodu arasında üretim teknolojisinde meydana gelen değişimi göstermektedir (Cooper vd., 2007: 328).

Veri setinin pozitif olduğu varsayımı altında, değerlendirilmekte olan KVB, t 'inci periyot için $(x_o, y_o)^t$ şeklinde tanımlanırsa, s 'inci periyodun üretim sınırına göre KVB $(x_o, y_o)^t$ 'nin teknik etkinlik skoru aşağıdaki gibi gösterilebilir (Cooper vd., 2007: 330-331; Färe vd., 1992: 90).

$$\delta^s((x_o, y_o)^t) \quad \forall s = 1, 2 \text{ ve } t = 1, 2 \quad (7)$$

Buna göre iki periyot arasındaki teknik etkinlikte meydana gelen değişim, (8)'de verilen eşitlik yardımıyla elde edilir.

$$TED = \frac{\delta^2((x_o, y_o)^2)}{\delta^1((x_o, y_o)^1)} \quad (8)$$

TED'nin 1'den büyük çıkması birinci periyottan ikinci periyoda kadar görece teknik etkinliğin arttığını, 1 çıkması etkinlik düzeyinde değişme olmadığını ve 1'den küçük çıkması etkinlikle gerileme yaşandığını ifade eder. TD ise iki zaman periyodu arasındaki teknolojiye meydana gelen kaymaların geometrik ortalamasıdır.

$$TD = \sqrt{\frac{\delta^1((x_o, y_o)^1)}{\delta^2((x_o, y_o)^1)} \times \frac{\delta^1((x_o, y_o)^2)}{\delta^2((x_o, y_o)^2)}} \quad (9)$$

Eğer TD değeri 1'den büyük ise birinci periyottan ikinci periyoda kadar geçen süreç içerisinde üretim teknolojisinde ilerleme kaydedildiği, 1'e eşit ise üretim teknolojisinde bir değişme yaşanmadığı ve 1'den küçük ise teknoloji sınırının gerilediği sonucuna ulaşılır. MVE bu iki ana unsurun yani TED ve TD'nin çarpımıyla elde edilir. Dolayısıyla (8) ve (9)'da verilen eşitlikler kullanılarak MVE aşağıdaki gibi yazılır.

$$MVE = TED \times TD \quad (10)$$

$$MVE = \frac{\delta^2((x_o, y_o)^2)}{\delta^1((x_o, y_o)^1)} \times \sqrt{\frac{\delta^1((x_o, y_o)^1)}{\delta^2((x_o, y_o)^1)} \times \frac{\delta^1((x_o, y_o)^2)}{\delta^2((x_o, y_o)^2)}} = \sqrt{\frac{\delta^1((x_o, y_o)^2)}{\delta^1((x_o, y_o)^1)} \times \frac{\delta^2((x_o, y_o)^2)}{\delta^2((x_o, y_o)^1)}} \quad (11)$$

(11)'de verilen formülasyon ile MVE, birinci periyodun üretim sınırına göre kaydedilen etkinlik değişim oranının ve ikinci periyodun üretim sınırına göre kaydedilen etkinlik değişim oranının geometrik ortalaması şeklinde de okunabilir. MVE'nin 1'den büyük bulunması birinci periyottan ikinci periyoda kadar toplam faktör verimliliğinde artış olduğuna, 1 bulunması verimlilikte bir değişim yaşanmadığına ve 1'den küçük bulunması verimliliğinin azaldığına işaret eder. Yine (11)'de görüldüğü üzere MVE'nin hesaplanabilmesi için dört adet uzaklık fonksiyonunun, diğer bir ifade ile etkinlik değişiminin ölçülmesi gereklidir. Bunlar, aynı zaman periyodundaki etkinlik değişimi ölçümleri olan $\delta^1((x_o, y_o)^1)$, $\delta^2((x_o, y_o)^2)$ ve zamanlar arası etkinlik değişimi ölçümleri olan $\delta^1((x_o, y_o)^2)$ ve $\delta^2((x_o, y_o)^1)$ 'dir. VZA temelli MVE yönteminde söz konusu uzaklık fonksiyonlarının ölçümü CRS teknolojisine göre tanımlanmıştır. Färe, Grosskopf, Norris ve Zhang (1994) daha sonradan, TED değerine ulaşılması için gereken uzaklık fonksiyonlarının hesaplanmasında kullanılacak modellere konvekslik kısıtı ekleyerek TED'yi, saf teknik etkinlikteki değişme ve ölçek etkinliğindeki değişme olmak üzere iki alt bileşene daha ayırtmıştır. Ancak bu öneri bazı araştırmacılar tarafından MVE'nin alt bileşenlere ayrışmasında CRS ve VRS varsayımının aynı anda kullanılmasının iç tutarsızlık sorunu yaratacağı gerekçesiyle eleştirilmiştir (bkz. Ray ve Desli, 1997; Lovell, 2003). Ayrıca, Grifell-Tatjé ve Lovell (1995) da klasik MVE'nin CRS teknolojisi ile hesaplanmadığı durumlarda verimlilikteki değişimi doğru bir şekilde ölçmediğini ifade etmiş ve ölçek etkinliklerinin dikkate alınacağı durumlar için yeni bir MVE'nin geliştirilmesi gerektiğini önermiştir. MVE'yi VRS teknoloji ile uyumlu bir hale getirmeyi amaçlayan birçok alternatif sunulmuş olsa da endeksi uygulayan çalışmalarda genel eğilim üretim teknolojisinin gerçek ölçek getirisine bakmaksızın CRS teknolojisinin kullanılması yönündedir (Jacobs vd., 2006: 138).

Yukarıda bahsedilen uzaklık fonksiyonları, (i) radyal odaklı, (ii) radyal olmayan odaklı, (iii) radyal olmayan ve odaksız VZA modelleri kullanılarak hesaplanabilmektedir. Radyal odaklı yaklaşım için CCR-I modeli yani model (1), zaman boyutunu kapsayacak şekilde aşağıdaki gibi güncellenir (Cooper vd., 2007: 332).

$$\min \delta^s((x_o, y_o)^t) = \theta$$

öyle ki

$$\theta x_{io}^t \geq \sum_{j=1}^n x_{ij}^s \lambda_j \quad \forall i = 1, 2, \dots, m$$

$$y_{ro}^t \leq \sum_{j=1}^n y_{rj}^s \lambda_j \quad \forall r = 1, 2, \dots, k$$

$$\lambda_j \geq 0 (\forall j), \theta: \text{serbest} \quad (12)$$

Model (12), her bir (s, t) çifti olan $(1, 1)$, $(1, 2)$, $(2, 1)$ ve $(2, 2)$ için çözülür ve böylece verimlilik değişimini ölçmek için gerekli olan dört adet uzaklık fonksiyonu değerine ulaşılır. Yukarıdaki modelin zamanlar arası etkinlik değişimi ölçümlerinde yani $(s, t) = (1, 2)$ ve $(s, t) = (2, 1)$ iken KVB $(x_o, y_o)^t$, s'inci periyodun üretim teknolojisine göre zarflanamazsa, uzaklık fonksiyonu değerinin yani $\delta^s((x_o, y_o)^t)$ 'nin 1'den büyük çıkacağını hatırlatmakta fayda vardır.

Radyal olmayan odaklı yaklaşım için ise (4)'te verilen SBM-I modeli, zaman boyutu eklenerek aşağıdaki gibi güncellenir (Cooper vd., 2007: 333).

$$\min \delta^s((x_o, y_o)^t) = 1 - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m \frac{s_i^-}{x_{io}^t}$$

öyle ki

$$x_{io}^t = \sum_{j=1}^n x_{ij}^s \lambda_j + s_i^- \quad \forall i = 1, 2, \dots, m$$

$$y_{ro}^t \leq \sum_{j=1}^n y_{rj}^s \lambda_j \quad \forall r = 1, 2, \dots, k$$

$$\lambda_j \geq 0 (\forall j), s_i^- \geq 0 (\forall i) \quad (13)$$

Model (13) de yukarıda anlatıldığı gibi her bir (s, t) çifti için çözülür. Ancak burada, zamanlar arası uzaklık fonksiyonları olan $\delta^1((x_o, y_o)^2)$ ve $\delta^2((x_o, y_o)^1)$ için çözüm olursuz (infeasible) çıkabilir. Böyle bir durumda aşağıda verilen girdi odaklı süper SBM modelinin kullanılması gerekmektedir (Tone, 2017: 45).

$$\min \delta^s((x_o, y_o)^t) = 1 + \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m \frac{s_i^-}{x_{io}^t}$$

öyle ki

$$x_{io}^t = \sum_{j=1}^n x_{ij}^s \lambda_j - s_i^- \quad \forall i = 1, 2, \dots, m$$

$$y_{ro}^t \leq \sum_{j=1}^n y_{rj}^s \lambda_j \quad \forall r = 1, 2, \dots, k$$

$$\lambda_j \geq 0 (\forall j), s_i^- \geq 0 (\forall i) \quad (14)$$

Model (14) kullanıldığında, zamanlar arası uzaklık fonksiyonu için uygulanabilir bir çözüm bulunamayan KVB'nin uzaklık fonksiyonu değeri 1'den büyük olarak belirlenecektir.

4. UYGULAMA

Bu çalışmada Türkiye'deki birinci, ikinci ve üçüncü basamak sağlık kurumları il düzeyinde ele alınmıştır. Öncelikle 2016 yılı için il bazında sağlık sektörü hizmetlerinin etkinliği sırasıyla CCR-I ve SBM-I modelleri ile ölçülmüş ve sonuçlar karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Son birkaç yıl için illerin sağlık hizmetleri verimliliğinde meydana gelen değişimi inceleme noktasında ise 2012-2016 dönemi için MVE yöntemi kullanılmıştır. MVE hem radyal CCR-I modeli hem de radyal olmayan SBM-I modeli ile hesaplanmış, böylece radyal ve radyal olmayan MVE bulguları arasındaki farklar ortaya konulmuştur.

Daha önce de belirtildiği üzere VZA tabanlı yöntemler temel olarak karar birimlerinin benzer türde girdiler kullanarak benzer türde çıktılar ürettiğini ve benzer koşullar altında benzer faaliyetler gösterdiğini yani KVB'lerin homojen olduğunu (Dyson vd., 2001: 247) varsaymakta ancak ne yazık ki bu varsayım nadiren dikkate alınmakta ve bu da analiz bulgularının güvenilirliğini tehlikeye sokmaktadır. Bu çalışmada ise illeri homojen alt gruplara ayırmak amacıyla T.C. Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü'nün 2013 yılında yayımlandığı İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011)'nden yararlanılmıştır. SEGE-2011, Türkiye'deki illeri gelişmişlik seviyelerine göre altı kademeye sınıflandırmaktadır:

- 1. kademe: Yüksek gelişmişlik grubunda bulunan 8 il
- 2. kademe: Yüksekçe yakın gelişmişlik grubunda bulunan 13 il
- 3. kademe: Ortalamaya yakın yüksek gelişmişlik grubunda bulunan 12 il
- 4. kademe: Ortalamaya yakın düşük gelişmişlik grubunda bulunan 17 il
- 5. kademe: Düşüğe yakın gelişmişlik grubunda bulunan 16 il
- 6. kademe: Düşük gelişmişlik grubunda bulunan 15 il

VZA’da karar birimi sayısının en azından girdi-çıkıtı değişken sayılarının toplamının iki katı ($n \geq 2(m + k)$) kadar olması gerekmektedir (Golany ve Roll, 1989: 239). Ancak bu çalışmada sekiz adet değişken kullanıldığından, SEGE-11 sınıflandırmasına göre 4. ve 5. kademe haricindeki kademeler analiz için yeterli KVB sayısına sahip değildir. Bu nedenle iller altı kademe yerine üç kademede ele alınmış, bunun için sırasıyla 1-2, 3-4 ve 5-6 numaralı kademelerde bulunan iller birer grup altında birleştirilmiştir. Bu çalışmada kullanılan VZA tabanlı yöntemler deterministik yapıda olduğu için uç değerlere karşı oldukça duyarlıdır. Bu bağlamda uç değerlere sahip olduğu gözlemlenen üç şehir; İstanbul, Ankara ve İzmir çalışma kapsamı dışında bırakılarak, 78 il değerlendirmeye alınmıştır. Aşağıda sıralanmış olan her bir grup için ayrı ayrı analizler yapılmıştır.

- 1. grup: İstanbul, Ankara ve İzmir dışındaki yüksek ve yükseğe yakın gelişmişlik grubunda bulunan 18 il (Kocaeli, Antalya, Bursa, Eskişehir, Muğla, Tekirdağ, Denizli, Bolu, Edirne, Yalova, Çanakkale, Kırklareli, Adana, Kayseri, Sakarya, Aydın, Konya, Isparta)
- 2. grup: Ortalamaya yakın yüksek ve ortalamaya yakın düşük gelişmişlik grubunda bulunan 29 il (Balıkesir, Manisa, Mersin, Uşak, Burdur, Bilecik, Karabük, Zonguldak, Gaziantep, Trabzon, Karaman, Samsun, Rize, Düzce, Nevşehir, Amasya, Kütahya, Elazığ, Kırşehir, Kırıkkale, Malatya, Afyonkarahisar, Artvin, Erzincan, Hatay, Kastamonu, Bartın, Sivas, Çorum)
- 3. grup: Düşüğe yakın ve düşük gelişmişlik grubunda bulunan 31 il (Sinop, Giresun, Osmaniye, Çankırı, Aksaray, Niğde, Tokat, Tunceli, Erzurum, Kahramanmaraş, Ordu, Gümüşhane, Kilis, Bayburt, Yozgat, Adıyaman, Diyarbakır, Kars, Iğdır, Batman, Ardahan, Bingöl, Şanlıurfa, Mardin, Van, Bitlis, Siirt, Şırnak, Ağrı, Hakkari, Muş)

Analizlerde kullanılacak değişkenler kapsamlı bir literatür taraması sonucunda ve verilerin ulaşılabilirliğine göre belirlenmiştir. Bu doğrultuda uzman hekim sayısı, pratisyen hekim sayısı, hemşire ve ebe sayısı, diğer sağlık personeli sayısı ve yatak sayısı analizin girdi değişkenlerini; ameliyat sayısı, yatan hasta sayısı ve ayakta tedavi gören hasta sayısı ise çıkıtı değişkenlerini oluşturmaktadır. Veriler, T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü’nün (2013; 2014; 2015; 2016; 2017) yayımladığı sağlık istatistikleri yıllıklarından derlenmiştir. Değişkenlerin 2016 yılına ilişkin tanımsal istatistikleri Tablo 3’te özetlenmiştir.

Tablo 3. 2016 Yılı için Girdi ve Çıkıtı Değişkenlerinin Tanımlayıcı İstatistikleri (ortalama [standart sapma])

Değişkenler	1. Grup (n = 18)	2. Grup (n = 29)	3. Grup (n = 31)
Girdiler			
X1: Uzman hekim sayısı	1098,723 [778,797]	505,656 [430,186]	293,613 [273,399]
X2: Pratisyen hekim sayısı	624,500 [403,754]	369,035 [254,382]	313,904 [226,610]
X3: Hemşire ve ebe sayısı	3159,167 [1969,205]	1833,621 [1314,087]	1190,226 [923,279]
X4: Diğer sağlık personeli sayısı	2704,778 [1665,075]	1572,380 [1059,223]	1031,613 [721,481]
X5: Yatak sayısı	3266,112 [2088,313]	1869,104 [1462,265]	1238,452 [1121,166]
Çıkıtılar			
Y1: Ameliyat sayısı	75889,112 [55215,058]	38112,828 [37690,488]	22554,226 [21981,357]
Y2: Yatan hasta sayısı	217950,945 [145879,353]	116209,621 [104051,338]	82741,033 [76884,479]
Y3: Ayakta tedavi gören hasta sayısı	10533811,612 [6980129,354]	5780070,690 [4690180,227]	3870577,323 [3425975,559]

Ayrıca VZA’da girdi-çıkıtı değişkenleri arasında izotoniklik özelliğinin bulunması, diğer bir deyişle herhangi bir girdideki artışın, herhangi bir çıkıtıda azalışa neden olmaması, analizin güvenilirliği için önemli bir koşuldur. Tablo 4’te verilen pozitif ve anlamlı Pearson korelasyon katsayıları söz konusu koşulun sağlandığını göstermektedir. Alan darlığı, veri setinin büyüklüğü ve bu çalışmanın geniş kapsamlı olması nedeniyle Tablo 3 ve Tablo 4 sadece 2016 yılı verileri için hazırlanmıştır. Tüm modeller Python programlama dilinde kodlanmış ve Gurobi çözücü kullanılarak çözülmüştür.

Tablo 4. 2016 Yılı Verilerine Göre Girdi ve Çıktı Değişkenleri Arasındaki Pearson Korelasyon Katsayıları

Gruplar	Değişkenler	X1	X2	X3	X4	X5	Y1	Y2	Y3
(n=18)	X1	1	0,978**	0,980**	0,975**	0,947**	0,974**	0,963**	0,977**
(n=29)		1	0,960**	0,977**	0,968**	0,970**	0,969**	0,961**	0,974**
(n=31)		1	0,930**	0,975**	0,954**	0,984**	0,965**	0,975**	0,939**
(n=18)	X2	0,978**	1	0,980**	0,976**	0,956**	0,967**	0,958**	0,983**
(n=29)		0,960**	1	0,956**	0,960**	0,952**	0,957**	0,962**	0,988**
(n=31)		0,930**	1	0,899**	0,897**	0,945**	0,921**	0,965**	0,978**
(n=18)	X3	0,980**	0,980**	1	0,985**	0,978**	0,987**	0,981**	0,978**
(n=29)		0,977**	0,956**	1	0,987**	0,947**	0,936**	0,929**	0,964**
(n=31)		0,975**	0,899**	1	0,988**	0,957**	0,940**	0,951**	0,917**
(n=18)	X4	0,975**	0,976**	0,985**	1	0,963**	0,970**	0,978**	0,954**
(n=29)		0,968**	0,960**	0,987**	1	0,933**	0,930**	0,922**	0,959**
(n=31)		0,954**	0,897**	0,988**	1	0,941**	0,935**	0,943**	0,919**
(n=18)	X5	0,947**	0,956**	0,978**	0,963**	1	0,983**	0,969**	0,960**
(n=29)		0,970**	0,952**	0,947**	0,933**	1	0,963**	0,971**	0,956**
(n=31)		0,984**	0,945**	0,957**	0,941**	1	0,976**	0,975**	0,933**
(n=18)	Y1	0,974**	0,967**	0,987**	0,970**	0,983**	1	0,980**	0,981**
(n=29)		0,969**	0,957**	0,936**	0,930**	0,963**	1	0,993**	0,971**
(n=31)		0,965**	0,921**	0,940**	0,935**	0,976**	1	0,951**	0,919**
(n=18)	Y2	0,963**	0,958**	0,981**	0,978**	0,969**	0,980**	1	0,965**
(n=29)		0,961**	0,962**	0,929**	0,922**	0,971**	0,993**	1	0,968**
(n=31)		0,975**	0,965**	0,951**	0,943**	0,975**	0,951**	1	0,965**
(n=18)	Y3	0,977**	0,983**	0,978**	0,954**	0,960**	0,981**	0,965**	1
(n=29)		0,974**	0,988**	0,964**	0,959**	0,956**	0,971**	0,968**	1
(n=31)		0,939**	0,978**	0,917**	0,919**	0,933**	0,919**	0,965**	1

(**) $p < 0,01$

4.1. İl Bazında Sağlık Hizmetlerinin Teknik Etkinlik Analizi

4.1.1. Birinci Grupta Yer Alan İllerin Teknik Etkinlik Analizi

Yüksek ve yükseğe yakın gelişmiş illerin 2016 yılı verileri için CCR-I ve SBM-I modelleri kullanılarak elde edilen teknik etkinlik skorları, etkin bulunmayan illerin etkinlik sınırında yer alabilmeleri için ulaşmaları gereken hedef değerler ve referans alabilecekleri etkin iller sırasıyla Tablo 5 ve Tablo 6'da verilmiştir. 2016 yılı için her iki modelde de 18 il arasından 12'sinin yani yaklaşık olarak %67'sinin görel olarak etkin bulunduğu görülmektedir. Kaynaklarını etkin kullanarak üretim süreçlerini iyi bir şekilde yönettikleri söylenebilecek söz konusu iller Kocaeli, Antalya, Bursa, Tekirdağ, Denizli, Yalova, Kırklareli, Adana, Kayseri, Sakarya, Aydın ve Isparta'dır. Geri kalan 6 il ise daha düşük performans gösteren ve etkinlik sınırı üzerinde yer alamayan illere karşılık gelmektedir. CCR-I modelinde etkin bulunan illerin, SBM-I modelinde de etkin bulunması, söz konusu KVB'lerin girdi aylıklıklarının sıfıra eşit olduğunu ifade etmektedir.

CCR-I modelinde 0,834 ve SBM-I modelinde 0,783 etkinlik skoruyla Çanakkale'nin birinci grupta yer alan iller arasında en düşük etkinlik seviyesine sahip olduğu dikkat çeken bir diğer husustur. Ayrıca yine etkin bulunmayan birimlerin Tablo 5 ve Tablo 6'daki etkinlik skorları incelendiğinde, radyal model olan CCR-I ile elde edilen değerlerin radyal olmayan model SBM-I'ya kıyasla daha yüksek çıktığı görülecektir. Bu durum CCR-I modelinin aylıklıkları ihmal etmesinden kaynaklanmaktadır. 2016 yılı verilerine göre CCR-I modeli, birinci grupta yer alan illerin ortalama etkinlik skorunu 0,976 olarak belirlemiştir. Buna karşılık SBM-I modeli ile elde edilen ortalama etkinlik skoru 0,942 düzeyindedir. Birinci gruptaki iller gelişmişlik seviyesi bakımından en üst kademeyi temsil ettiğinden, ortalama etkinliğin yüksek çıkması ve dolayısıyla iki modelin skorlarının yakın olması beklentisi de bu bulgular ile desteklenmiştir.

Tablo 5. Birinci Gruptaki İllerin 2016 Yılı Verileri için CCR-I Modeli ile Elde Edilen Bulgular

KVB No/Adı	Etkinlik Skoru	X1 Hedef (%)	X2 Hedef (%)	X3 Hedef (%)	X4 Hedef (%)	X5 Hedef (%)	Referans Kümesi / Referans Alınma Sayıları	
1 Kocaeli	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
2 Antalya	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
3 Bursa	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
4 Eskişehir	0,900	-19,06	-10,04	-10,04	-16,72	-18,58	7(0,52) 10(0,03) 18(0,58)	
5 Muğla	0,934	-23,79	-27,27	-18,40	-22,40	-6,63	10(2,25) 16(0,26)	
6 Tekirdağ	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
7 Denizli	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		3
8 Bolu	0,973	-2,68	-2,68	-20,78	-10,89	-41,08	10(0,08) 14(0,16) 15(0,10)	
9 Edirne	0,972	-20,95	-2,85	-13,36	-2,85	-37,58	7(0,25) 10(0,76) 13(0,01)	
10 Yalova	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		5
11 Çanakkale	0,834	-16,57	-16,57	-29,27	-16,57	-19,13	1(0,09) 10(1,23) 13(0,02)	
12 Kırklareli	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
13 Adana	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		2
14 Kayseri	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
15 Sakarya	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		2
16 Aydın	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
17 Konya	0,960	-4,00	-18,36	-4,00	-11,97	-19,65	6(0,11) 7(1,72) 15(0,01)	
18 Isparta	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
Ortalama	0,976	-3,52⁴	-4,48	-3,43	-4,10	-6,40	-	

CCR-I ve SBM-I modellerinin bulguları arasındaki bir diğer farklılık girdi değişkenlerine ait hedef değerlerle ilgilidir. Örneğin, CCR-I modeline göre Muğla'nın etkin bir il olabilmesi için uzman hekim sayısını %23,79, pratisyen hekim sayısını %27,27, hemşire ve ebe sayısını %18,40, diğer sağlık personeli sayısını %22,40 ve yatak sayısını %6,63 oranında azaltması gerekirken, SBM-I modeliyle aynı il için ulaşılmaması gereken hedef değerler sırası ile %25,31, %30,79, %21,34, %18,50 ve %5,59 olarak kaydedilmiştir. Tablo 5 ve 6'dan görüldüğü üzere, tüm girdi değişkenlerine ait ortalama potansiyel iyileştirme oranları SBM-I modelinde daha yüksektir. Ayrıca, birinci gruptaki iller için iki modelde de girdi fazlalığını azaltma noktasında en büyük potansiyelin yatak sayısı (X5) değişkeninde olduğu da saptanmıştır. Öte yandan, CCR-I modeli en az potansiyel iyileştirmenin hemşire ve ebe sayısı (X3) değişkeninde, SBM-I modeli ise uzman hekim sayısı (X1) değişkeninde olduğunu işaret etmektedir.

Söz konusu iki modelin referans kümeleri de belirgin bir şekilde değişiklik göstermektedir. CCR-I modeline göre Konya ilinin etkin sınır üzerinde yer alabilmesi için Tekirdağ'ı %11, Denizli'yi %172 ve Sakarya'yı %1 oranında referans alması gerekirken, SBM-I modeline göre Konya ili Denizli'yi %150 ve Adana'yı ise %15 oranında referans almalıdır. Yine CCR-I modelinde en fazla referans alınan şehir Yalova iken, SBM-I modelinde Denizli'dir. CCR-I modeli bulgularına göre etkin birer birim olmalarına rağmen Antalya, Bursa ve Kırklareli etkin bulunmayan iller tarafından hiç referans alınmamıştır. SBM-I modelinde ise bu şehirlere ek olarak Kocaeli, Tekirdağ, Sakarya ve Aydın da referans gösterilmeyen etkin iller kategorisine girmiştir. CCR-I ve SBM-I modellerinin hedef değerleri ve referans kümeleri arasında ortaya çıkan bu farklılıklar, SBM-I modelinin karar birimlerini bir aralık dahilindeki en uzak sınır noktasını referans alarak değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır (Choi, Yu ve Lee, 2018: 106).

⁴ Bu çalışmadaki tüm hedef değer ortalamaları tablolarda yer alan yüzde değerler üzerinden değil, analiz sonucunda elde edilen ham değerler kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 6. Birinci Gruptaki İllerin 2016 Yılı Verileri için SBM-I Modeli ile Elde Edilen Bulgular

KVB No/Adı	Etkinlik Skoru	X1 Hedef (%)	X2 Hedef (%)	X3 Hedef (%)	X4 Hedef (%)	X5 Hedef (%)	Referans Kümesi / Referans Alınma Sayıları	
1 Kocaeli	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
2 Antalya	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
3 Bursa	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
4 Eskişehir	0,812	-21,28	-9,72	-15,81	-22,32	-24,63	7(0,68) 13(0,01) 18(0,2)	
5 Muğla	0,797	-25,31	-30,79	-21,34	-18,50	-5,59	10(2,64) 14(0,14)	
6 Tekirdağ	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
7 Denizli	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		5
8 Bolu	0,839	0,00	-6,91	-16,94	-16,20	-40,58	7(0,19) 10(0,15) 14(0,06)	
9 Edirne	0,844	-21,36	-2,90	-13,21	-2,38	-37,95	7(0,26) 10(0,79)	
10 Yalova	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		4
11 Çanakkale	0,783	-18,84	-19,68	-32,67	-13,48	-23,69	7(0,003) 10(1,70) 13(0,03)	
12 Kırklareli	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
13 Adana	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		3
14 Kayseri	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		2
15 Sakarya	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
16 Aydın	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
17 Konya	0,879	-2,34	-19,13	-5,56	-13,69	-20,00	7(1,50) 13(0,15)	
18 Isparta	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
Ortalama	0,942	-3,58	-4,90	-4,06	-4,39	-6,86	-	

4.1.2. İkinci Grupta Yer Alan İllerin Teknik Etkinlik Analizi

Ortalamaya yakın yüksek ve ortalamaya yakın düşük gelişmişlik grubunda bulunan illerin 2016 yılı verileri için CCR-I ve SBM-I modelleri ile elde edilen bulgular sırasıyla Tablo 7 ve 8’de verilmiştir. Buna göre her iki model de aynı birimleri etkin bulmakta ve bu da 29 ilin 11’ine yani yaklaşık olarak %38’ine karşılık gelmektedir. Sağlık hizmetleri performansı bakımından grubundaki diğer illere kıyasla etkin olduğu belirlenen iller sırasıyla Balıkesir, Mersin, Uşak, Bilecik, Gaziantep, Amasya, Kırşehir, Afyonkarahisar, Hatay, Kastamonu ve Bartın’dır. Ayrıca, CCR-I modelinde 0,734 etkinlik skoruyla Sivas’ın ve SBM-I modelinde 0,604 etkinlik skoruyla Kırkkale’nin en düşük etkinlik seviyesinde faaliyet gösterdiği görülmektedir.

Tablo 7. İkinci Gruptaki İllerin 2016 Yılı Verileri için CCR-I Modeli ile Elde Edilen Bulgular

KVB No/Adı	Etkinlik Skoru	X1 Hedef (%)	X2 Hedef (%)	X3 Hedef (%)	X4 Hedef (%)	X5 Hedef (%)	Referans Kümesi / Referans Alınma Sayıları	
1 Balıkesir	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		3
2 Manisa	0,950	-7,67	-5,01	-11,55	-6,77	-5,01	3(0,36) 9(0,46)	
3 Mersin	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		5
4 Uşak	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		4
5 Burdur	0,996	-0,40	-30,39	-19,29	-27,49	-0,40	4(0,47) 9(0,00) 27(0,34)	
6 Bilecik	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		2
7 Karabük	0,950	-9,55	-5,01	-9,69	-8,73	-5,01	3(0,06) 9(0,05) 19(0,30)	
8 Zonguldak	0,905	-12,64	-9,51	-31,87	-22,75	-13,52	9(0,33)	
9 Gaziantep	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		14
10 Trabzon	0,938	-21,24	-6,25	-45,01	-47,08	-17,10	9(0,47)	
11 Karaman	0,987	-1,29	-9,38	-11,80	-15,18	-1,40	16(0,00) 22(0,30)	
12 Samsun	0,947	-23,52	-5,29	-30,30	-37,39	-5,29	3(0,04) 9(0,72)	
13 Rize	0,995	-0,51	-0,51	-5,33	-0,51	-7,21	1(0,15) 9(0,08) 27(0,26)	
14 Düzce	0,992	-21,08	-7,45	-0,83	-0,83	-0,83	3(0,10) 6(0,40) 9(0,02) 25(0,01) 27(0,07)	
15 Nevşehir	0,919	-8,10	-14,78	-8,52	-34,07	-8,10	6(0,08) 9(0,01) 22(0,15) 27(0,55)	
16 Amasya	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
17 Kütahya	0,963	-3,69	-3,69	-6,13	-10,38	-35,35	1(0,27) 4(0,05) 27(0,87)	
18 Elazığ	0,811	-23,87	-18,86	-37,45	-34,78	-34,24	9(0,32)	
19 Kırşehir	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		3
20 Kırkkale	0,778	-35,84	-22,25	-44,83	-64,18	-30,87	9(0,13)	
21 Malatya	0,981	-16,46	-9,99	-37,70	-31,37	-1,86	9(0,45) 19(0,15)	
22 Afyonkarahisar	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		2
23 Artvin	0,933	-6,67	-41,84	-25,86	-33,11	-6,67	26(0,08) 27(0,55)	
24 Erzincan	0,865	-22,79	-22,19	-13,58	-13,52	-13,52	3(0,04) 19(0,28) 25(0,05)	
25 Hatay	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		2
26 Kastamonu	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
27 Bartın	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		7
28 Sivas	0,734	-26,57	-26,57	-26,57	-30,79	-37,85	1(0,09) 4(0,06) 9(0,19) 27(0,49)	
29 Çorum	0,948	-5,23	-25,03	-9,69	-16,76	-6,69	4(1,09) 9(0,02)	
Ortalama	0,951	-9,43	-6,80	-14,19	-15,34	-8,58	-	

İkinci grup için CCR-I ve SBM-I modelleri ile elde edilen ortalama etkinlik skorları sırasıyla 0,951 ve 0,870'tir. Görüldüğü üzere iki modelin ortalama etkinlik skorları arasındaki fark birinci gruptaki iller için elde edilen farka kıyasla artmıştır. Bunun nedeni ikinci grupta daha düşük gelişmişlik seviyelerindeki illerin yer alması ve ikinci grupta etkin bulunan il oranının (%38), birinci grupta etkin bulunan il oranından (%67) düşük olması şeklinde yorumlanabilir. Aslında bu durum bir nevi SBM yönteminin standart VZA modeli karşısındaki gücünü ortaya koymaktadır. Aylak değişkenlerin dikkate alınmaması sonucunda CCR-I modeli ikinci grup için ortalama etkinliği SBM-I modeline göre yaklaşık olarak %9,3 daha yüksekte tahmin etmektedir ki bu da sağlık hizmeti etkinliğinin ölçümünde ciddi yanılgılara neden olabilir.

İki modelin ortalama potansiyel iyileştirme oranları arasındaki farkın da birinci gruba kıyasla açıldığı aşikardır. SBM-I bulguları, yatak sayısı (X5) değişkeni hariç diğer tüm girdi değişkenlerinde CCR-I'ya göre daha fazla iyileştirme yapılabileceğine işaret etmektedir. Bunun yanı sıra ikinci gruptaki iller için girdi fazlalığını azaltma noktasında en büyük potansiyelin diğer sağlık personeli sayısı (X4) değişkeninde, en az potansiyelin pratisyen hekim sayısı (X2) değişkeninde olduğu belirlenmiştir. İlginç bir diğer bulgu referans kümeleri ve referans alınma sayılarında ortaya çıkmıştır. İki modelde de Gaziantep'in en fazla referans alınan il olduğu görülmektedir. CCR-I'da tüm etkin birimler en azından bir defa referans alınmışken, SBM-I'da Kırşehir, Afyonkarahisar, Hatay ve Kastamonu'nun etkin sınırın üzerinde yer almalarına rağmen hiç referans alınmadığı dikkat çekmektedir.

Tablo 8. İkinci Gruptaki İllerin 2016 Yılı Verileri için SBM-I Modeli ile Elde Edilen Bulgular

KVB No/Adı	Etkinlik Skoru	X1 Hedef (%)	X2 Hedef (%)	X3 Hedef (%)	X4 Hedef (%)	X5 Hedef (%)	Referans Kümesi / Referans Alınma Sayıları	
1 Balıkesir	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
2 Manisa	0,898	-15,37	-2,63	-18,13	-14,98	0,00	9(0,64) 27(1,31)	
3 Mersin	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
4 Uşak	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
5 Burdur	0,834	0,00	-30,49	-21,33	-29,41	-1,96	4(0,40) 9(0,01) 27(0,40)	
6 Bilecik	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
7 Karabük	0,817	-22,78	-11,51	-25,06	-31,90	-0,40	9(0,08) 27(0,46)	
8 Zonguldak	0,819	-12,64	-9,51	-31,87	-22,75	-13,52	9(0,33)	
9 Gaziantep	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		17
10 Trabzon	0,727	-21,24	-6,25	-45,01	-47,08	-17,10	9(0,47)	
11 Karaman	0,823	0,00	-21,06	-27,36	-37,71	-2,44	9(0,07) 16(0,02) 27(0,33)	
12 Samsun	0,794	-23,77	-5,41	-31,28	-38,47	-4,20	9(0,75)	
13 Rize	0,951	0,00	0,00	-13,83	-7,62	-2,95	1(0,05) 9(0,13) 27(0,42)	
14 Düzce	0,931	-22,90	-5,68	-3,16	-2,79	0,00	3(0,08) 6(0,51) 9(0,04) 27(0,05)	
15 Nevşehir	0,812	-7,55	-20,78	-15,62	-42,72	-7,27	9(0,05) 27(0,79)	
16 Amasya	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		1
17 Kütahya	0,841	-7,84	0,00	-18,95	-19,03	-33,53	9(0,09) 27(1,76)	
18 Elazığ	0,702	-23,87	-18,86	-37,45	-34,78	-34,24	9(0,32)	
19 Kırşehir	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
20 Kırıkkale	0,604	-35,84	-22,25	-44,83	-64,18	-30,87	9(0,13)	
21 Malatya	0,789	-16,96	-12,27	-39,69	-34,99	-1,55	9(0,46)	
22 Afyonkarahisar	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
23 Artvin	0,730	-6,51	-46,30	-27,19	-38,80	-16,33	27(0,67)	
24 Erzincan	0,709	-33,65	-33,28	-30,30	-40,94	-7,40	9(0,05) 27(0,43)	
25 Hatay	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
26 Kastamonu	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0
27 Bartın	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		11
28 Sivas	0,685	-20,76	-29,76	-35,74	-39,55	-31,45	9(0,32)	
29 Çorum	0,779	-2,22	-25,99	-28,87	-35,41	-18,01	9(0,16) 27(0,84)	
Ortalama	0,870	-10,28	-7,33	-17,11	-18,74	-7,90	-	

4.1.3. Üçüncü Grupta Yer Alan İllerin Teknik Etkinlik Analizi

Düşüğe yakın ve düşük gelişmişlik grubunda bulunan 31 ilin 2016 yılı verileri için CCR-I ve SBM-I modelleri ile elde edilen bulgular sırasıyla Tablo 9 ve Tablo 10'da verilmiştir. Üçüncü grupta yer alan 31 ilin 17'si, diğer bir

ifade ile yaklaşık olarak %55'i sağlık hizmetlerinde gösterdikleri performans neticesinde etkinlik sınırının üzerinde yer almıştır. Göreli olarak etkin bulunan söz konusu iller Osmaniye, Aksaray, Niğde, Erzurum, Kahramanmaraş, Ordu, Kilis, Adıyaman, Diyarbakır, Iğdır, Batman, Şanlıurfa, Mardin, Van, Bitlis, Siirt ve Muş'tur. Öte yandan, CCR-I modeline göre etkinlik seviyesi en düşük olan il Hakkari (0,720) ve SBM-I modeline göre Tunceli'dir (0,487).

Tablo 9. Üçüncü Gruptaki İllerin 2016 Yılı Verileri için CCR-I Modeli ile Elde Edilen Bulgular

KVB No/Adı	Etkinlik Skoru	X1 Hedef (%)	X2 Hedef (%)	X3 Hedef (%)	X4 Hedef (%)	X5 Hedef (%)	Referans Kümesi / Referans Alınma Sayıları
1 Sinop	0,939	-6,11	-6,11	-45,95	-53,02	-11,13	13(0,06) 23(0,09) 31(0,11)
2 Giresun	0,866	-13,42	-13,42	-30,59	-33,56	-27,62	3(0,10) 6(0,26) 10(0,17) 23(0,09)
3 Osmaniye	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	4
4 Çankırı	0,980	-2,00	-2,00	-22,17	-53,24	-8,92	13(0,24) 23(0,03) 26(0,01) 31(0,27)
5 Aksaray	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	2
6 Niğde	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1
7 Tokat	0,955	-4,52	-4,52	-13,86	-20,98	-14,87	3(0,24) 9(0,01) 10(0,43) 17(0,01)
8 Tunceli	0,735	-41,08	-34,02	-53,27	-51,56	-26,48	13(0,09) 19(0,26)
9 Erzurum	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	2
10 Kahramanmaraş	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	3
11 Ordu	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
12 Gümüşhane	0,857	-14,28	-15,97	-19,94	-37,71	-14,28	19(0,48) 23(0,01) 31(0,11)
13 Kilis	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	7
14 Bayburt	0,763	-23,68	-26,59	-31,51	-54,29	-23,68	13(0,09) 23(0,02) 26(0,02) 31(0,03)
15 Yozgat	0,803	-19,69	-31,49	-51,19	-56,91	-19,69	13(0,20) 23(0,16) 26(0,10) 31(0,02)
16 Adıyaman	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
17 Diyarbakır	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1
18 Kars	0,727	-39,64	-27,29	-35,94	-27,29	-27,29	9(0,02) 10(0,04) 13(0,15) 23(0,08)
19 Iğdır	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	4
20 Batman	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
21 Ardahan	0,850	-31,07	-28,40	-15,02	-26,12	-15,02	13(0,08) 19(0,35) 24(0,01)
22 Bingöl	0,845	-15,48	-15,48	-49,06	-45,25	-22,24	23(0,04) 26(0,09) 27(0,16) 31(0,17)
23 Şanlıurfa	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	11
24 Mardin	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1
25 Van	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
26 Bitlis	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	4
27 Siirt	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1
28 Şırnak	0,792	-25,42	-33,81	-20,77	-31,97	-20,77	19(0,60) 23(0,08)
29 Ağrı	0,988	-1,24	-28,28	-12,55	-7,31	-1,24	3(0,12) 5(0,10) 23(0,16)
30 Hakkari	0,720	-28,01	-49,03	-35,23	-33,35	-28,01	3(0,06) 5(0,11) 23(0,03)
31 Muş	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	6
Ortalama	0,934	-3,76	-6,02	-8,53	-10,90	-4,51	-

İki modelin ortalama etkinlik skorları arasındaki farkın bu grup için de yüksek olduğu ve tüm değişkenlerde SBM-I modelinin daha fazla potansiyel iyileştirme belirlediği gözlemlenmektedir. Sosyo-ekonomik gelişmişlik durumuna göre en alt kademelerde bulunan illerin oluşturduğu üçüncü grup, diğer gruplara nazaran hem CCR-I'da (0,934) hem de SBM-I'da (0,860) en düşük ortalama etkinlik skoruna sahiptir. Üçüncü gruptaki şehirler için her iki modelde de en büyük potansiyel iyileştirmenin diğer sağlık personeli sayısında (X4) olduğu saptanmıştır. Bu doğrultuda üçüncü gruptaki illerin, ikinci gruptaki iller ile benzer karakteristik özellikler sergilediği söylenebilir. En düşük potansiyel iyileştirme ise uzman hekim sayısında (X1) bulunmaktadır. Yine üçüncü grupta yer alan iller arasında etkin bulunan KVB'lerin referans alınma sayıları iki model için farklılık göstermektedir. CCR-I modelinin bulgularına göre Ordu, Adıyaman, Batman ve Van; SBM-I modelinin bulgularına göre ise Aksaray, Niğde, Kahramanmaraş, Ordu, Adıyaman, Diyarbakır, Iğdır, Mardin, Van ve Bitlis göreli olarak etkin bulunan ancak hiç referans alınmayan illerdir. Ayrıca, her iki modelde de en fazla referans alınan il Şanlıurfa olmuştur.

Tablo 10. Üçüncü Gruptaki İllerin 2016 Yılı Verileri için SBM-I Modeli ile Elde Edilen Bulgular

KVB No/Adı	Etkinlik Skoru	X1 Hedef (%)	X2 Hedef (%)	X3 Hedef (%)	X4 Hedef (%)	X5 Hedef (%)	Referans Kümesi / Referans Alınma Sayıları
1 Sinop	0,724	-4,93	-13,76	-50,22	-56,15	-12,76	13(0,03) 23(0,11)
2 Giresun	0,701	-18,35	-8,79	-45,03	-46,68	-30,67	3(0,05) 20(0,19) 23(0,20)
3 Osmaniye	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	3
4 Çankırı	0,770	0,00	-13,62	-30,82	-57,81	-12,61	13(0,20) 23(0,06) 31(0,12)
5 Aksaray	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
6 Niğde	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
7 Tokat	0,820	-10,25	0,00	-33,40	-33,71	-12,82	3(0,29) 9(0,13) 20(0,13) 23(0,16)
8 Tunceli	0,487	-43,27	-51,26	-72,07	-70,15	-19,95	23(0,03)
9 Erzurum	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	2
10 Kahramanmaraş	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
11 Ordu	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
12 Gümüşhane	0,677	-10,44	-35,75	-46,53	-56,89	-11,67	23(0,07)
13 Kilis	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	5
14 Bayburt	0,651	-22,59	-32,67	-35,75	-56,89	-26,73	13(0,08) 20(0,01) 23(0,03)
15 Yozgat	0,633	-18,49	-34,46	-51,69	-57,43	-21,43	13(0,13) 20(0,06) 23(0,17)
16 Adıyaman	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
17 Diyarbakır	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
18 Kars	0,663	-41,92	-24,81	-40,31	-31,12	-30,25	9(0,02) 13(0,27) 23(0,10)
19 Iğdır	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
20 Batman	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	5
21 Ardahan	0,624	-32,97	-46,08	-47,77	-53,77	-7,34	23(0,04)
22 Bingöl	0,650	-13,51	-27,39	-54,99	-51,15	-28,06	20(0,00) 23(0,08) 27(0,19)
23 Şanlıurfa	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	14
24 Mardin	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
25 Van	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
26 Bitlis	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
27 Siirt	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	3
28 Şırnak	0,671	-24,69	-40,88	-36,75	-44,80	-17,52	23(0,14)
29 Ağrı	0,861	-4,20	-26,77	-18,86	-19,63	0,00	3(0,05) 23(0,19) 27(0,09)
30 Hakkari	0,588	-33,89	-46,55	-46,83	-53,41	-25,48	23(0,06) 27(0,08)
31 Muş	1,000	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1
Ortalama	0,860	-4,25	-6,88	-11,76	-13,88	-4,63	-

Yukarıda sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre oluşturulan üç il grubu için, CCR-I ve SBM-I modellerinden elde edilen etkinlik skorlarının Pearson ve Spearman korelasyon katsayıları Tablo 11’de verilmektedir. Bu tablodaki korelasyon katsayıları incelendiğinde, söz konusu modellerin etkinlik skorları arasında yüksek ve anlamlı bir ilişki bulunduğu ve yöntemlerin monoton bir şekilde bağlantılı olduğu söylenebilir.

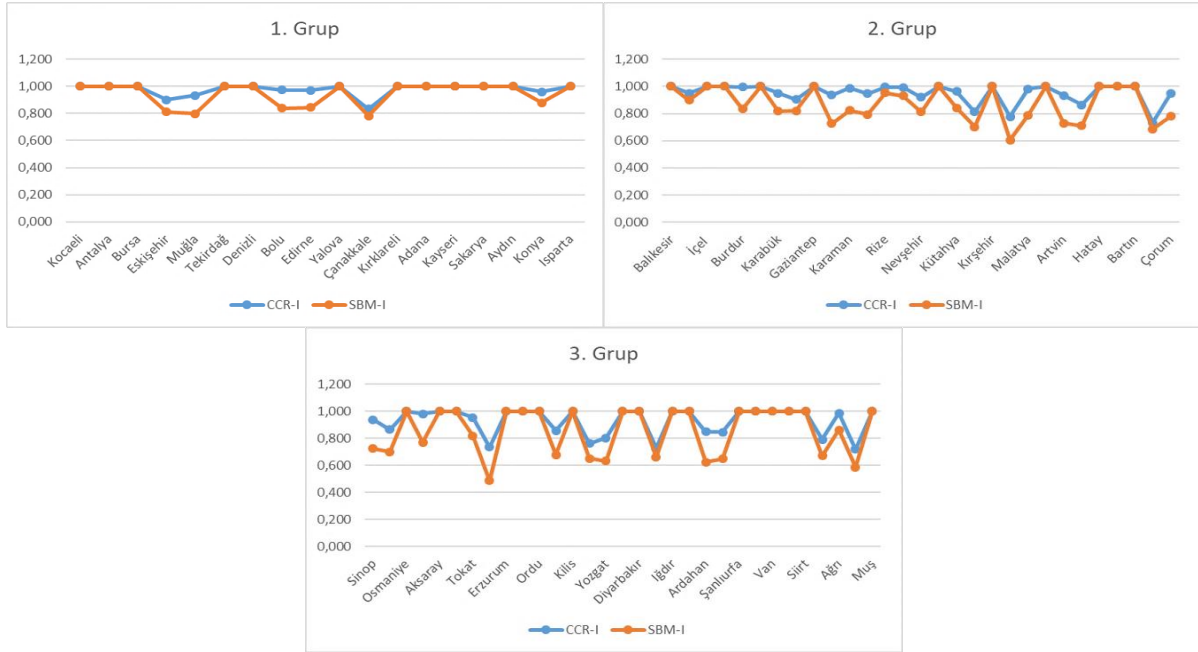
Tablo 11. 2016 Yılı Verilerine Göre CCR-I ve SBM-I Skorları Arasındaki Korelasyon Katsayıları

		1. Grup		2. Grup		3. Grup	
		CCR-I	SBM-I	CCR-I	SBM-I	CCR-I	SBM-I
CCR-I	Pearson korelasyon katsayısı	1	0,853**	1	0,820**	1	0,923**
	Spearman sıra korelasyon katsayısı	1	0,985**	1	0,956**	1	0,981**
SBM-I	Pearson korelasyon katsayısı	0,853**	1	0,820**	1	0,923**	1
	Spearman sıra korelasyon katsayısı	0,985**	1	0,956**	1	0,981**	1

(**) $p < 0,01$

CCR-I ve SBM-I modellerinden elde edilen etkinlik skorlarının il grupları bazında dağılımını gösteren Şekil 1 incelendiğinde ise her il grubu için modeller her ne kadar aynı yönde hareket etse de aylak değişkenleri ihmal eden CCR-I modelinin etkinlik skorlarını yüksek bir şekilde tahminlediği açıkça görülmektedir. Bu da CCR-I modelinin etkisizliği tam olarak ölçemediği ve KVB’lerin karşılaştırılmasındaki ayırt edici gücünün zayıf olduğu şeklinde

yorumlanmaktadır. Dolayısıyla CCR-I modeli ile belirlenen radyal iyileştirmeler uygulandığında, değerlendirilmekte olan KVB etkin sınıra ulaşamıyorsa birimi sınıra taşımak için aylaklıkların da dikkate alınması gerekmektedir ($x_{io}^* = \theta^* x_{io} - s_i^- = \sum_{j \in R_{CCR-I}} \lambda_j^* x_{ij}$). Tüm bu bilgiler ışığında, sağlık kurumlarının görece etkinliklerini ölçmek ve potansiyel iyileştirmelerini belirlemek için aylak değişkenleri dikkate alan radyal olmayan modellerin kullanımının daha doğru bir yaklaşım olacağı söylenebilir.



Şekil 1. CCR-I ve SBM-I Etkinlik Skorlarının İl Grupları Bazında Dağılımı

4.2. İl Bazında Sağlık Hizmetlerinin Verimliliğindeki Değişimin Analizi

2012 yılından 2016 yılına kadar geçen sürede, Türkiye'deki sağlık hizmetlerinin verimliliğinde yaşanan değişimi il bazında görebilmek ve makro düzeyde bu değişimin kaynağını belirleyebilmek amacıyla, CCR-I tabanlı radyal MVE ve SBM-I tabanlı radyal olmayan MVE modelleriyle elde edilen bulgular sırasıyla Tablo 12 ve Tablo 13'te sunulmuştur.

Tablo 12. 2012-2016 Dönemine Ait Veriler için İl Grupları Bazında Radyal MVE Bulguları

1. Grup (n = 18)				2. Grup (n = 29)				3. Grup (n = 31)			
KVB	TED	TD	MVE	KVB	TED	TD	MVE	KVB	TED	TD	MVE
Kocaeli	1,000	1,001	1,001	Balıkesir	1,030	0,984	1,013	Sinop	1,002	0,998	1,001
Antalya	1,002	0,985	0,987	Manisa	1,050	0,977	1,025	Giresun	0,985	1,008	0,993
Bursa	1,002	0,996	0,998	Mersin	1,009	0,971	0,980	Osmaniye	1,000	0,959	0,959
Eskişehir	0,985	1,012	0,997	Uşak	1,000	0,994	0,994	Çankırı	1,041	1,006	1,047
Muğla	1,002	0,990	0,992	Burdur	1,028	0,974	1,001	Aksaray	1,022	0,981	1,003
Tekirdağ	1,000	1,001	1,001	Bilecik	1,000	1,006	1,006	Niğde	1,000	1,008	1,008
Denizli	1,000	0,989	0,989	Karabük	1,023	0,981	1,004	Tokat	0,989	0,979	0,968
Bolu	0,993	1,006	0,999	Zonguldak	1,022	0,989	1,011	Tunceli	1,103	0,976	1,077
Edirne	1,002	1,009	1,011	Gaziantep	1,000	0,969	0,969	Erzurum	1,000	0,984	0,984
Yalova	1,000	1,001	1,001	Trabzon	0,984	1,009	0,992	Kahramanmaraş	1,019	0,979	0,997
Çanakkale	0,967	1,017	0,983	Karaman	1,042	0,978	1,020	Ordu	1,000	0,983	0,983
Kırklareli	1,000	0,992	0,992	Samsun	1,014	1,000	1,014	Gümüşhane	1,055	1,013	1,068
Adana	1,000	0,986	0,986	Rize	0,999	0,965	0,964	Kilis	1,000	0,954	0,954
Kayseri	1,000	0,978	0,978	Düzce	1,008	0,980	0,989	Bayburt	1,022	0,987	1,009
Sakarya	1,000	0,986	0,986	Neşehir	0,979	0,996	0,975	Yozgat	0,992	1,001	0,993
Aydın	1,001	1,001	1,001	Amasya	1,023	0,998	1,022	Adıyaman	1,000	0,973	0,973

1. Grup (n = 18)				2. Grup (n = 29)				3. Grup (n = 31)			
KVB	TED	TD	MVE	KVB	TED	TD	MVE	KVB	TED	TD	MVE
Konya	1,018	0,994	1,012	Kütahya	0,998	0,988	0,985	Diyarbakır	1,000	0,984	0,984
Isparta	1,017	1,025	1,042	Elazığ	0,949	1,018	0,966	Kars	0,923	0,955	0,882
Ortalama	0,999	0,998	0,998	Kırşehir	1,025	0,973	0,996	İğdır	1,034	0,996	1,030
				Kırıkkale	1,018	0,981	0,998	Batman	1,000	0,952	0,952
				Malatya	0,995	1,006	1,001	Ardahan	1,090	0,980	1,069
				Afyonkarahisar	1,057	0,989	1,045	Bingöl	0,974	1,046	1,019
				Artvin	1,056	1,005	1,061	Şanlıurfa	1,000	0,971	0,971
				Erzincan	0,991	0,950	0,941	Mardin	1,003	0,990	0,993
				Hatay	1,000	0,962	0,962	Van	1,021	0,998	1,020
				Kastamonu	1,061	0,976	1,035	Bitlis	1,027	1,029	1,057
				Bartın	1,004	1,015	1,019	Siirt	1,030	1,052	1,084
				Sivas	0,963	1,004	0,967	Şırnak	0,943	1,003	0,946
				Çorum	1,042	0,973	1,015	Ağrı	1,011	1,011	1,022
				Ortalama	1,012	0,986	0,999	Hakkari	0,921	1,038	0,956
								Muş	1,011	1,022	1,033
								Ortalama	1,006	0,994	1,000

Tablo 13. 2012-2016 Dönemine Ait Veriler için İl Grupları Bazında Radyal Olmayan MVE Bulguları

1. Grup (n = 18)				2. Grup (n = 29)				3. Grup (n = 31)			
KVB	TED	TD	MVE	KVB	TED	TD	MVE	KVB	TED	TD	MVE
Kocaeli	1,000	1,001	1,001	Balıkesir	1,053	0,969	1,021	Sinop	0,994	0,960	0,954
Antalya	1,025	0,948	0,972	Manisa	1,051	0,979	1,028	Giresun	0,985	0,987	0,972
Bursa	1,019	0,991	1,009	Mersin	1,028	0,959	0,986	Osmaniye	1,000	0,964	0,964
Eskişehir	0,993	0,998	0,991	Uşak	1,000	0,997	0,997	Çankırı	1,047	1,024	1,073
Muğla	0,982	1,000	0,982	Burdur	1,034	0,938	0,970	Aksaray	1,078	0,958	1,032
Tekirdağ	1,000	0,997	0,997	Bilecik	1,000	1,029	1,029	Niğde	1,011	1,002	1,013
Denizli	1,000	0,992	0,992	Karabük	1,011	0,967	0,978	Tokat	0,951	0,974	0,927
Bolu	0,957	1,038	0,994	Zonguldak	1,019	0,962	0,980	Tunceli	1,049	0,991	1,039
Edirne	1,021	1,023	1,044	Gaziantep	1,000	1,001	1,001	Erzurum	1,000	0,991	0,991
Yalova	1,000	0,995	0,995	Trabzon	0,923	1,009	0,932	Kahramanmaraş	1,052	0,954	1,004
Çanakkale	0,976	1,001	0,977	Karaman	1,034	0,970	1,004	Ordu	1,000	0,977	0,977
Kırklareli	1,000	0,994	0,994	Samsun	1,010	0,985	0,995	Gümüşhane	1,050	0,993	1,043
Adana	1,000	0,986	0,986	Rize	0,988	0,967	0,955	Kilis	1,000	0,946	0,946
Kayseri	1,000	0,989	0,989	Düzce	1,032	0,956	0,987	Bayburt	1,003	0,977	0,980
Sakarya	1,000	0,989	0,989	Nevşehir	0,949	0,987	0,937	Yozgat	1,003	0,986	0,989
Aydın	1,008	0,993	1,002	Amasya	1,063	0,993	1,055	Adıyaman	1,000	0,937	0,937
Konya	1,016	1,001	1,017	Kütahya	0,996	0,938	0,934	Diyarbakır	1,000	1,009	1,009
Isparta	1,072	1,006	1,078	Elazığ	0,915	1,035	0,947	Kars	0,902	0,946	0,853
Ortalama	1,004	0,997	1,000	Kırşehir	1,077	0,933	1,005	İğdır	1,090	0,977	1,065
				Kırıkkale	1,019	0,967	0,985	Batman	1,000	0,952	0,952
				Malatya	0,942	1,075	1,014	Ardahan	1,066	0,978	1,042
				Afyonkarahisar	1,090	0,980	1,068	Bingöl	0,966	1,085	1,049
				Artvin	1,050	0,978	1,026	Şanlıurfa	1,000	0,999	0,999
				Erzincan	0,968	0,946	0,916	Mardin	1,019	1,013	1,033
				Hatay	1,000	0,977	0,977	Van	1,048	1,019	1,068
				Kastamonu	1,118	0,990	1,107	Bitlis	1,058	1,056	1,117
				Bartın	1,035	0,990	1,024	Siirt	1,035	1,031	1,067
				Sivas	0,977	0,996	0,973	Şırnak	0,905	0,998	0,903
				Çorum	1,026	0,970	0,995	Ağrı	1,019	1,009	1,028
				Ortalama	1,013	0,980	0,993	Hakkari	0,876	1,025	0,898
								Muş	1,038	1,031	1,071
								Ortalama	1,007	0,991	0,998

Tablo 12 ve 13'te yer alan değerler her bir il grubu için incelendiğinde, söz konusu iki modelin bulguları arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların genel hatlarıyla aşağıdaki gibi olduğu tespit edilmiştir.

Birinci Gruptaki İller İçin

- Radyal MVE bulgularına göre, ortalama teknik etkinlik değişimindeki %0,1'lik ve ortalama teknolojik değişimdeki %0,2'lik gerilemenin etkisi ile birinci grupta yer alan illerin toplam faktör verimliliği 2012-2016 dönemi için %0,2 oranında azalmıştır. Öte yandan radyal olmayan MVE bulgularının birinci gruptaki iller için çizdiği tablonun daha farklı olduğu görülmektedir. Buna göre söz konusu dönem için birinci gruptaki illerde ortalama %0,3'lük bir teknolojik gerileme kaydedilmiş olmasına rağmen, radyal modelin işaret ettiği gibi ortalama teknik etkinlik ve toplam faktör verimliliği düşmemiştir. Aksine %0,4 düzeyinde etkinlik artışı yaşanmış ve illerin ortalama toplam faktör verimliliği stabil kalmıştır.
- Radyal MVE'ye göre birinci grupta yer alan illerin 7'si, radyal olmayan MVE'ye göre ise 6'sı toplam faktör verimliliğinde ilerleme kaydetmiştir.
- Radyal ve radyal olmayan MVE skorları il bazında da ciddi tezatlıklar göstermektedir. Örneğin radyal ölçüm Bursa ilinin toplam faktör verimliliğinde %0,2'lik bir gerileme olduğunu belirlemiştir. Buna karşılık radyal olmayan ölçüme göre söz konusu ilin verimliliğinde %0,9 düzeyinde bir ilerleme yaşanmıştır. Birinci grupta Bursa dışındaki bazı illerde de görülen bu durum, radyal modellerin etkinlik ve verimlilik ölçümlerinde ne tarz yanlış yönlendirmelere sebep olabileceğini gözler önüne sermektedir.
- Radyal ölçüme göre toplam faktör verimliliğinde en yüksek artışın gerçekleştiği il Isparta (1,042) iken, en fazla verimlilik düşüşünün yaşandığı il Kayseri'dir (0,978). Radyal olmayan ölçüme göre toplam faktör verimliliğindeki en büyük ilerlemenin radyal modelde olduğu gibi Isparta ilinde (1,078), en büyük gerilemenin ise radyal modelden farklı olarak Antalya ilinde (0,972) yaşandığı saptanmıştır.
- Kullanılan yöntemden bağımsız olarak, verimlilik düşüşü yaşadığı belirlenen illerin büyük bir çoğunluğunda bu düşüşün teknolojik gerileme kaynaklı olduğu tespit edilmiştir. Bu durum söz konusu iller için teknoloji sınırının gerilediği şeklinde de yorumlanabilir.

İkinci Gruptaki İller İçin

- Radyal MVE ortalama %0,1'lik, radyal olmayan MVE ise %0,7'lik verimlilik düşüşü yaşandığını kaydetmiştir. Söz konusu dönemde her iki yöntem de sırasıyla %1,2 ve %1,3 oranlarıyla TED'de artış ve %1,4 ve %2 oranlarıyla TD'de azalış olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla 2012-2016 döneminde ikinci grup için sağlık hizmetleri teknik etkinliğinin iyileştirildiği, buna karşılık üretim teknolojisinde gerilemeler yaşandığı söylenebilir. Diğer bir ifade ile her iki modele göre de ortalama toplam faktör verimliliğindeki düşüşün kaynağı teknolojiye gerilemedir.
- Radyal MVE'ye göre bu gruptaki illerin 15'inin ve radyal olmayan MVE'ye göre 12'sinin toplam faktör verimliliği artmıştır.
- Radyal MVE'de Artvin (1,061) ve Erzincan (0,941), radyal olmayan MVE'de Kastamonu (1,107) ve Erzincan (0,916) sırasıyla verimlilikte en fazla ilerlemenin ve en yüksek düşüşün kaydedildiği iller olarak görülmektedir.

Üçüncü Gruptaki İller İçin

- Radyal yöntemine göre bu grubunun toplam faktör verimliliği 2012-2016 döneminde değişmemiştir. Radyal olmayan yöntem ise ortalama toplam faktör verimliliğinde %0,2'lik bir düşüş olduğuna işaret etmekte ve bu düşüşün kaynağını yine teknolojik değişimdeki gerilemeye dayandırmaktadır. Bu bulgu birinci ve ikinci grup için elde edilen bulgularla birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu dönem için Türkiye'deki sağlık hizmetlerinin ortalama üretim teknolojisinde gerileme yaşandığı sonucuna ulaşılır.
- Radyal ölçüme göre bu gruptaki illerin 15'i ve radyal olmayan ölçüme göre 16'sı sağlık hizmeti verimliliklerini zaman içinde arttırmıştır.
- Radyal MVE modelinde Siirt (1,084) ve Kars (0,882), radyal olmayan MVE modelinde ise Bitlis (1,117) ve Kars (0,853) sırasıyla verimlilikte en fazla ilerlemenin ve en yüksek düşüşün kaydedildiği iller olarak belirlenmiştir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye'deki sağlık hizmetlerinin etkinliğinin ve verimliliğindeki değişimin makro düzeyde analizinin VZA ve MVE modelleri kullanılarak gerçekleştirildiği bu çalışmada, radyal ve radyal olmayan modellerin bulguları arasındaki farklılıklar ortaya konulmaktadır. Elde edilen bulgulara göre sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri göz önünde bulundurularak üç gruba ayrılan illerin ortalama sağlık hizmetleri etkinliği, en yüksek gelişmişlik düzeyinde bulunan illerin yer aldığı birinci gruptan, en düşük gelişmişlik düzeyinde bulunan illerin yer aldığı üçüncü gruba doğru gidildikçe azalmaktadır. Buna göre CCR-I modeli ile ortalama etkinlik skorları; birinci grup için 0,976, ikinci grup için 0,951 ve üçüncü grup için 0,934 olarak belirlenmiştir. SBM-I modelindeki etkinlik skorlarının ise birinci grup için 0,942, ikinci grup için 0,870 ve üçüncü grup için 0,860 olduğu saptanmıştır. Her iki model bulgularına göre de en yüksek potansiyel iyileştirme birinci gruptaki iller için yatak sayısında, ikinci ve üçüncü gruptaki iller için ise diğer sağlık personeli sayısında tespit edilmiştir. Ayrıca etkinlik ölçümünde, radyal model CCR-I ve radyal olmayan model SBM-I arasında yüksek ve anlamlı bir ilişki bulunmuş ve modellerin monoton bir şekilde bağlantılı olduğu görülmüştür. Ancak CCR-I modelinde girdi aylaklıklarının ihmal edilmesinden dolayı yüksek etkinlik skorlarına ulaşılması, bu model ile elde edilecek bulguların yanlış yönlendirmelere neden olabileceğini açıkça ortaya koymuştur. Öte yandan, SBM-I modelinde girdi aylaklıklarının doğrudan etkinlik skoruna etki etmesi sağlanmakta ve bu da modelin birimlerin etkinliklerinin değerlendirilmesindeki ayırt edici gücünü arttırmaktadır. Hedef değer ortalamaları incelendiğinde ise birimleri bir aralık dahilindeki en uzak sınır noktasını referans alarak değerlendirmesinden dolayı, SBM-I modelinin çoğunlukla daha yüksek potansiyel iyileştirme belirlediği görülmektedir. Bu bilgiler ışığında ve kullanılacak değişkenlerin radyal olmayan modellere uygunluğu varsayımı altında sağlık hizmetleri etkinliğinin ölçümünde radyal olmayan modellerin kullanımının daha doğru bir yaklaşım olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Radyal MVE modeli ile elde edilen bulgular, 2012-2016 döneminde sağlık hizmetlerinin toplam faktör verimliliğinin birinci ve ikinci gruptaki iller için düştüğü, üçüncü gruptaki iller için ise değişmediği yönündedir. Radyal olmayan MVE modelinde ise birinci gruptaki illerin toplam faktör verimliliğinin sabit kaldığı, ikinci ve üçüncü gruptaki illerin toplam faktör verimliliğinin düştüğü belirlenmiştir. Buna ek olarak, il bazında elde edilen bulgularda radyal ve radyal olmayan MVE skorlarının ciddi tezatlıklar gösterdiği saptanmıştır. Chen'in (2003) de altını çizdiği gibi, radyal MVE'de aylaklıkların ihmal edilmesi nedeniyle, verimlilikteki değişim tam anlamıyla analiz edilememektedir. Çalışmasında girdi odaklı radyal olmayan bir MVE yöntemi geliştiren Chen (2003), elde ettiği bulgulara göre, verimlilikteki değişimin ölçülmesinde sadece girdi aylak değişkenlerini göz önünde bulundurmanın bile önemli olduğunu göstermiştir. Bu durum, bu çalışmada radyal ve radyal olmayan MVE modelleri ile elde edilen bulgular arasındaki farklılıkları açıklar niteliktedir.

Kullanılan modelden bağımsız olarak, 2012-2016 döneminde üç il grubunda da teknolojik gerileme yaşandığı görülmüştür. Diğer bir ifadeyle bu bulgu söz konusu dönemde üretim sınırının aşağı yönde hareket ettiği, yani aynı girdi miktarı ile daha az çıktı üretildiği anlamını taşımaktadır. Birçok sektörde üretim teknolojilerinin uzun yıllar boyunca üretime yön vermesinin aksine, sağlık sektörü teknolojik gelişmelerin hızlı yaşandığı ve yeni ürün yaşam döngüsünün kısa olduğu bir sektördür. Dolayısıyla üç il grubu için de saptanan teknolojik gerileme, tıp bilgisi ve sağlık hizmetleri üretim teknolojisindeki hızlı gelişmelere Türkiye'deki sağlık sisteminin ayak uydurmada zorlanması şeklinde yorumlanabilir. Sağlık hizmet sektörü her ne kadar teknoloji yoğun bir sektör olsa da buradaki teknoloji ifadesinden sadece üretim teknolojileri anlaşılmalıdır. Teknolojideki değişim kavramı uygulanan politikalar ve düzenlemeler ile çevresel faktörleri de kapsamaktadır (Lorcu, 2010: 284). Bu bağlamda, Türkiye'deki sağlık hizmetleri teknolojik değişiminde saptanan olumsuz sinyaller için sağlık hizmetlerinin inovasyon kapasitesinin artırılması, teknolojik ilerlemeyi sağlayacak yönetim sistemlerinin ve politikaların geliştirilmesi, tıbbi malzeme ve cihazların iyileştirilmesi, kaynakların gereksiz kullanımını engellemek amacıyla sağlık personelinin eğitime, gelişimine ve memnuniyetine önem verilmesi ve altyapı yatırımlarının artırılması önerilebilir. Bu sayede girdi faktörlerinden tasarruf edilerek, verimlilikte artış sağlanacağı düşünülmektedir.

2003 yılında Türkiye'de, herkes için ulaşılabilir, nitelikli ve sürdürülebilir sağlık hizmeti ana fikriyle uygulamaya konulan Sağlıkta Dönüşüm Programı ile sağlık sektörünün birçok alanında köklü değişikliklere gidilmiştir. Ancak etkin çalışan bir sağlık sisteminin kurulabilmesi ve bu sistemin devamlılığının sağlanabilmesi için sağlık hizmetlerine erişimde bölgesel farklılıkların giderilmesi gerekmektedir. Değişken seçimi özelinde, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre gruplanan Türkiye'deki illerin sağlık hizmetleri ortalama etkinlik skorları arasındaki farklılık, bu hizmetlere erişimde il bazında dengesizliklerin bulunduğunu göstermektedir. Çalışmanın bulguları, bu dengesizliklerin ortadan kaldırılması amacıyla etkin kullanılan kaynaklarının saptanması ve

potansiyel iyileştirmelerin yapılacağı alanların belirlenmesi noktasında politika yapıcılara önemli bulgular sunmaktadır.

VZA ve MVE ile elde edilen bulguların değeri, model seçimine yani kullanılan modelin “radyal temelli”/“radyal olmayan temelli” olmasına veya “girdi odaklı”/“çıkıtı odaklı”/“odaksız” yaklaşıma dayanmasına bağlıdır. Bu nedenle incelenen problemin özelliklerine uygun bir modelin seçilmesi konusunda gerekli öznenin gösterilmesi, bulguların yanıltıcı olmaması için oldukça önemlidir (Cooper vd., 2007: 343). Sağlık hizmetlerinde çıktı değişkenlerine nazaran girdi değişkenlerinin yönetsel kontrol altında olduğu düşünülerek, bu çalışmada girdi odaklı VZA ve MVE modelleri kullanılmıştır. Ancak gelecek çalışmalar için, çıktı değişkenlerini de planlamanın mümkün olacağı bir veri setinde hem girdi hem de çıktı odaklılığın tek bir çatı altında birleştirildiği odaksız SBM ve MVE modellerin uygulanması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Atıcı, K. B., Şimşek, A. B., Ulucan, A. ve Tosun, M. U. (2016). Veri zarflama analizi ile uygulama alanı Türkiye olan performans ölçümü çalışmaları: Literatür araştırması ve değerlendirmeler. *Verimlilik Dergisi*, (1), 7-47.
- Atılğan, E. (2015). Sağlıkta dönüşüm programının Türkiye’de sağlık hizmetleri talebi üzerine etkileri. *Sosyal Güvenlik Dünyası Dergisi*, 18(96), 8-23.
- Ayrıçay, Y. ve Özçalıcı, M. (2014). 1997-2012 yılları arasında Türkiye’de veri zarflama analizi ile ilgili yayınlanan akademik çalışmalar. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 246-279.
- Banker, R. D., Charnes, A. and Cooper, W. W. (1984). Some models for estimating technical and scale inefficiencies in data envelopment analysis. *Management Science*, 30(9), 1078-1092.
- Berk, E. ve Çerçioğlu, H. (2019). Türkiye’deki sağlık hizmetleri sektörünün şehirlerin panel verilerine dayalı olarak etkinlik ve verimliliklerinin ölçümü. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 34(2), 929-944.
- Borden, J. P. (1988). An assessment of the impact of diagnosis-related group (DRG)-based reimbursement on the technical efficiency of New Jersey hospitals using data envelopment analysis. *Journal of Accounting and Public Policy*, 7(2), 77-96.
- Caves, D. W., Christensen, L. R. and Diewert, W. E. (1982a). Multilateral comparisons of output, input, and productivity using superlative index numbers. *The Economic Journal*, 92(365), 73-86.
- Caves, D. W., Christensen, L. R. and Diewert, W. E. (1982b). The economic theory of index numbers and the measurement of input, output, and productivity. *Econometrica*, 50(6), 1393-1414.
- Chang, H. H. (1998). Determinants of hospital efficiency: The case of central government-owned hospitals in Taiwan. *Omega*, 26(2), 307-317.
- Charnes, A., Cooper, W. W. and Rhodes, E. (1978). Measuring the efficiency of decision making units. *European Journal of Operational Research*, 2(6), 429-444.
- Chen, Y. (2003). A non-radial Malmquist productivity index with an illustrative application to Chinese major industries. *International Journal of Production Economics*, 83(1), 27-35.
- Choi, Y., Yu, Y. and Lee, H. S. (2018). A study on the sustainable performance of the steel industry in Korea based on SBM-DEA. *Sustainability*, 10(1), 104-118.
- Coelli, T. J., Rao, D. S. P., O’Donnell, C. J. and Battese, G. E. (2005). *An introduction to efficiency and productivity analysis* (2. bs.). New York: Springer.
- Cooper, W. W., Seiford, L. M. and Tone, K. (2007). *Data envelopment analysis: A comprehensive text with models, applications, references and DEA-solver software* (2. bs.). New York: Springer.

- Çakmak, M., Öktem, M. K. ve Ömürgönülşen, U. (2009). Türk kamu hastanelerinde teknik verimlilik sorunu: Veri zarflama analizi tekniği ile Sağlık Bakanlığı'na bağlı kadın doğum hastanelerinin teknik verimliliklerinin ölçülmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 12(1), 1-36.
- Dyson, R. G., Allen, R., Camanho, A. S., Podinovski, V. V., Sarrico, C. S. and Shale, E. A. (2001). Pitfalls and protocols in DEA. *European Journal of Operational Research*, 132(2), 245-259.
- Färe, R., Grosskopf, S., Lindgren, B. and Roos, P. (1989). *Productivity developments in Swedish hospitals: A Malmquist output index approach* (Discussion Paper 89-3). Carbondale: Southern Illinois University.
- Färe, R., Grosskopf, S., Lindgren, B. and Roos, P. (1992). Productivity changes in Swedish pharmacies 1980-1989: A non-parametric Malmquist approach. *Journal of Productivity Analysis*, 3(1-2), 85-101.
- Färe, R., Grosskopf, S., Norris, M. and Zhang, Z. (1994). Productivity growth, technical progress, and efficiency change in industrialized countries. *The American Economic Review*, 84(1), 66-83.
- Farrell, M. J. (1957). The measurement of productive efficiency. *Journal of the Royal Statistical Society, Series A, General*, 120(3), 253-281.
- Golany, B. and Roll, Y. (1989). An application procedure for DEA. *Omega*, 17(3), 237-250.
- Grifell-Tatjé, E. and Lovell, C. A. K. (1995). A note on the Malmquist productivity index. *Economics Letters*, 47(2), 169-175.
- Grosskopf, S. and Valdmanis, V. (1987). Measuring hospital performance: A non-parametric approach. *Journal of Health Economics*, 6(2), 89-107.
- Harris, J., Özgen, H. and Özcan, Y. (2000). Do mergers enhance the performance of hospital efficiency?. *Journal of the Operational Research Society*, 51(7), 801-811.
- Hollingsworth, B. (2003). Non-parametric and parametric applications measuring efficiency in health care. *Health Care Management Science*, 6(4), 203-218.
- Hollingsworth, B. (2008). The measurement of efficiency and productivity of health care delivery. *Health Economics*, 17(10), 1107-1128.
- Hollingsworth, B., Dawson, P. J. and Maniadakis, N. (1999). Efficiency measurement of health care: A review of non-parametric methods and applications. *Health Care Management Science*, 2(3), 161-172.
- Jacobs, R., Smith, P. C. and Street, A. (2006). *Measuring efficiency in health care: Analytic techniques and health policy*. New York: Cambridge University Press.
- Keskin, Ö. K. and Orhaner, E. (2017). Public hospitals and special hospitals efficiency effect factors (Ankara province sample). *International Journal of Health Management and Tourism*, 2(2), 19-36.
- Kutlar, A. ve Salamov, F. (2016). Azerbaycan kamu hastanelerinin etkinliğinin VZA uygulaması ile değerlendirilmesi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (31), 1-17.
- Lorcu, F. (2010). Malmquist toplam faktör verimlilik endeksi: Türk otomotiv sanayi uygulaması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 39(2), 276-289.
- Lovell, C. A. K. (2003). The decomposition of Malmquist productivity indexes. *Journal of Productivity Analysis*, 20(3), 437-458.
- Malmquist, S. (1953). Index numbers and indifference surfaces. *Trabajos de Estadística*, 4(2), 209-242.
- O'Neill, L., Rauner, M., Heidenberger, K. and Kraus, M. (2008). A cross-national comparison and taxonomy of DEA-based hospital efficiency studies. *Socio-Economic Planning Sciences*, 42(3), 158-189.
- Öksüzkaya, M. (2017). Sağlık sektöründe bölgeler arası etkinliğin incelenmesi. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(10), 280-300.
- Özcan, Y. A. (1995). Efficiency of hospital service production in local markets: The balance sheet of U.S. medical armament. *Socio-Economic Planning Sciences*, 29(2), 139-150.

- Pelone, F., Kringos, D. S., Romaniello, A., Archibugi, M., Salsiri, C. and Ricciardi, W. (2015). Primary care efficiency measurement using data envelopment analysis: A systematic review. *Journal of Medical Systems*, 39(1), 1-14.
- Ray, S. C. and Desli, E. (1997). Productivity growth, technical progress, and efficiency change in industrialized countries: Comment. *The American Economic Review*, 87(5), 1033-1039.
- Seki, İ. ve Kaya M. (2018). Sağlık sektörü açısından rekabet gücünün bölgesel analizi: Türkiye örneği. *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(10), 69-81.
- Sezen, B. ve Gök, M. Ş. (2009). Veri zarflama analizi yöntemi ile hastane verimliliklerinin incelenmesi. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 36(2), 383-403.
- Sherman, H. D. (1984). Hospital efficiency measurement and evaluation: Empirical test of a new technique. *Medical Care*, 22(10), 922-938.
- Şahin, İ. (2009). Sağlık Bakanlığı'na devredilen SSK hastanelerinin teknik etkinliği ve toplam faktör verimliliği analizi. *İktisat İşletme ve Finans*, 24(283), 9-40.
- Şahin, İ., Özcan, Y. A. and Özgen, H. (2011). Assessment of hospital efficiency under health transformation program in Turkey. *Central European Journal of Operations Research*, 19(1), 19-37.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü. (2013). *İllerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması (SEGE-2011)*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü. (2013). *T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık istatistikleri yılı 2012*. Başara, B. B., Güler, C., Yentür, G. K., Birge, B., Pulgat, E. ve Ekinci, B. M. (Ed.), Ankara: Sentez Matbaacılık ve Yayıncılık.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü. (2014). *T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık istatistikleri yılı 2013*. Başara, B. B., Güler, C. ve Yentür, G. K. (Ed.), Ankara: Sentez Matbaacılık ve Yayıncılık.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü. (2015). *T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık istatistikleri yılı 2014*. Başara, B. B., Güler, C. ve Yentür, G. K. (Ed.), Ankara: Sentez Matbaacılık ve Yayıncılık.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü. (2016). *T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık istatistikleri yılı 2015*. Başara, B. B., Güler, C., Soyutun, İ., Aygün, A. ve Özdemir, T. A. (Ed.), Ankara: Sistem Ofset Basım Yayın.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü. (2017). *T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık istatistikleri yılı 2016*. Başara, B. B., Güler, C., Çağlar, İ. S. ve Özdemir, T. A. (Ed.), Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü.
- Tone, K. (2001). A slacks-based measure of efficiency in data envelopment analysis. *European Journal of Operational Research*, 130(3), 498-509.
- Tone, K. (2017). *Advances in DEA theory and applications: With extensions to forecasting models*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Worthington, A. C. (2004). Frontier efficiency measurement in health care: A review of empirical techniques and selected applications. *Medical Care Research and Review*, 61(2), 135-170.
- Yeşilaydın, G. (2017). Health efficiency measurement in Turkey by using data envelopment analysis: A systematic review. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(123), 49-69.
- Yiğit, V. ve Esen, H. (2017). Pabon Lasso modeli ve veri zarflama analizi ile hastanelerde performans ölçümü. *SDÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 26-32.
- Zhou, P., Poh, K. L. and Ang, B. W. (2007). A non-radial DEA approach to measuring environmental performance. *European Journal of Operational Research*, 178(1), 1-9.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

TÜRKİYE'DE SAĞLIK ALANINDA MALİYET ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF RESEARCHES ON COST IN THE FIELD OF HEALTH IN TURKEY

Arş. Gör. Fevzi AKBULUT¹

ÖZ

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de Dergipark'ta yayınlanan sağlık sektöründe maliyet alanında yapılan makalelerin incelenmesidir. 2011-2018 yılları arasında yayınlanmış makaleler bibliyometrik analiz yapılarak incelenmiştir. Analiz çerçevesinde 5625 yayın arasından 113 tanesinin sağlık sektöründe maliyet alanında yapıldığı tespit edilmiştir. Tespit edilen 113 makale; yazar sayıları, sayfa sayıları, yıllara göre dağılımları, dergilere göre dağılımları, illere göre dağılımları, anahtar kelimeleri, atıf sayıları, yazarların kurumlara göre dağılımı, unvan sayıları, yayınlandığı bölgelere göre ve maliyet yönetim yaklaşımlarına göre dağılımları bibliyometrik yöntemle analiz edilmiştir. Sonuç olarak, çalışmaların büyük çoğunluğunun hastanelerde yapıldığı görülmektedir. Veri seti olarak, hasta ve personel bilgilerinden, hastanenin direkt ve endirekt giderlerinden yararlanıldığı tespit edilmiştir. Genellikle nicel yöntemler kullanılarak yapılan çalışmaların, %59,8'inin İç Anadolu ve Marmara Bölgesi'nde yapıldığı, %30,9'unun ise Ankara ve İstanbul illerinde yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan çalışmanın hem hastane yöneticilerine hem de bu alanda yapılacak çalışmalara önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Maliyet, Bibliyometrik Analiz.


JEL Sınıflandırma Kodları: I10, I19, I21, D69.

ABSTRACT

The aim of the study is to examine those articles published in Dergipark on cost in the health sector in Turkey. The articles that were published between the years 2011 and 2018 are examined through bibliometric analysis. Within the framework of the analysis, it is determined that 113 publications out of 5625 are made in the field of cost in the health sector. The distribution of these 113 articles is analysed with bibliometric method according to the number of authors, the number of pages, the distribution by years, the distribution by journals, the distribution by province, keywords, the number of citations, the distribution of authors by institutions, the number of titles, the distribution by region of distribution and cost management approaches. Consequently, it is found that most of the studies are made in hospitals. As data set it is determined that patient and personnel information, direct and indirect costs of the hospital are used. It is concluded that 59.8% of the studies, which are generally carried out using quantitative methods, are carried out in Central Anatolia and Marmara Region and 30.9% are conducted in Ankara and İstanbul. It is thought that the study would contribute both to hospital managers and to the studies to be carried out in the field.

Keywords: Health, Cost, Bibliometric Analysis.

JEL Classification Codes: I10, I19, I21, D69.

¹  Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, fevziakbulut07@gmail.com

1. GİRİŞ

Her sektörde olduğu gibi sağlık sektörü de kıt kaynaklarla sınırsız insan ihtiyaçlarını en etkin ve verimli şekilde karşılamak durumundadır. Lakin sağlık sektörü, kendine has özelliklerinden dolayı diğer sektörlerle göre daha fazla önem verilmesi gereken bir sektör olmaktadır. Sürekli gelişen teknoloji ve bilimsel gelişmeler, artan nüfus, dünya nüfusunun yaşlanması ve buna bağlı olarak kronik hastalıklarda yaşanan artışlar, insanların sağlık hizmetlerinden istek ve beklentilerinin artması, gün geçtikçe kaynakların daha kısıtlı hale gelmesi, yaşam tarzındaki değişiklikler v.b. faktörler sağlık sektörünün büyümesine ve gündün güne maliyetlerinin artmasına sebep olmaktadır. Özellikle nüfustaki artış, yaşlanma eğilimi ve yeni hastalıklarla beraber ilerleyen yıllarda da sağlık sektöründe maliyetlerin artacağı öngörülebilmektedir.

Sağlık harcamalarının artmasıyla birlikte sağlık sektörünün büyümesi sağlık hizmetlerini önemli hale getirmiş ve sağlık kurumlarının maliyetleri hakkında daha fazla bilimsel araştırmanın yapılmasına sebep olmuştur. Yapılan çalışmaların artmasıyla birlikte, sağlık kurumlarının maliyetleri hesaplanırken bu çalışmalarda hangi yöntemlerin kullanıldığı, çalışmaların daha çok hangi illerde ve bölümlerde yapıldığı, hangi dergilerde ve hangi yazarlar tarafından yayınlandığı gibi faktörlerin araştırılması kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu tür analizlerin yapılabilmesi için çok çeşitli istatistiksel analiz yöntemleri kullanılmaktadır. Bu yöntemlerden biri de bibliyometrik analiz yöntemidir.

Bibliyometrik analiz, makale, kitap, dergi v.b. yayınları analiz etmek için kullanılan istatistiksel yöntemdir. Bibliyometrik analizlerle, belgelerin ya da yayınların belirli özellikleri çözümlenebilmekte ve bu belge ve yayınların ağ yapıları ve dinamikleri incelenebilmektedir (Osareh, 1996: 149). Ayrıca bibliyometrik araştırmalarla yayınlar arasındaki etkileşimin boyutları izlenebilmekte ve çeşitli konularda ülkeler, kurumlar, ekoller arasında karşılaştırmalar yapılabilmektedir (Koehler, 2001: 120). Diğer bir ifadeyle bibliyometrik analizlerle, yayınların belli bir alanda, belli zaman aralıklarında, yazar, yayın, dergi, konu, anahtar kelime, atıf sayısı, yayınlandığı bölge, atıf yapılan kaynaklar açısından niceliksel olarak analizler yapılabilmektedir (Aydın ve Bulut, 2012: 1067-75).

Bu çalışmanın amacı sağlık alanında maliyet konusuyla ilgili yapılan çalışmaların bibliyometrik analizini yaparak, bu alanda çalışma yapmayı planlayan araştırmacılara yol göstermektir. Bu doğrultuda 2011-2018 yılları arasında “maliyet” ve “cost” anahtar kelimeleri kullanılarak Dergipark veri tabanında makaleler taranmış ve sağlık alanında yapılan makaleler araştırmaya dâhil edilip bibliyometrik analiz yapılarak incelenmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Bu bölümde araştırma sonucunda elde edilen bulgular ile literatürde sağlık sektöründe yapılan bibliyometrik makalelerle ilgili çalışmalar karşılaştırılmıştır. Literatür incelendiğinde sağlık sektöründe maliyet yöntemleriyle ilgili çok fazla bibliyografik makalenin olmadığı görülmektedir.

Sağlık sektöründe son 5 yılda yapılan bibliyometrik makaleler incelendiğinde, birçoğunun makalenin türü, sayısı, yılı, yazar ve atıf sayısı, uzmanlık alanı v.b. özellikleri açısından incelendiği görülmektedir. Ayrıca uluslararası alanda yapılan çalışmalara bakıldığında en fazla yayının yapıldığı ülkenin ABD olduğu belirtilmektedir.

Onat, Altan ve Göztaş (2015) tarafından yapılan araştırmada, Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi’nde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi yapılmıştır. 2008-2013 yılları arasında yayınlanmış 360 makale analiz edilmiştir. Makaleler türlerine, yazar sayıları, uzmanlık alanları ve yazarların çalıştıkları kurumlara göre sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak, dergiye en çok katkının protetik diş tedavisi uzmanları tarafından yapıldığı görülmektedir. Ayrıca yazarların büyük çoğunluğunun Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesinde görev yaptığı ve derginin farklı üniversiteler tarafından tercih edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Burmaoğlu, Kıdak, Sur ve Demir (2016) tarafından yapılan araştırmada, sağlık alanında sistem dinamikleri uygulamalarının bibliyometrik analizi yapılmıştır. “System Dynamics” anahtar kelimesi kullanılarak Pubmed veri tabanında makaleler taranmıştır. Sonuç olarak, sağlık alanında sistem dinamikleri konusunda yapılan çalışmaların özellikle 2000 yılından sonra belirgin bir artış gösterdiği görülmektedir.

Hekimoğlu, Lüleci ve Bilgin (2017) tarafından yapılan araştırmada, Türkiye’de HIV pozitif bireylere yapılan epidemiyolojik çalışmaların bibliyometrik analizi yapılmıştır. Türk Medline, Ulakbim ve Pubmed veri tabanlarında “HIV” ve “AIDS” anahtar kelimeleri kullanılarak makaleler taranmıştır. 1990-2015 yılları arasında

yapılan çalışmalar belirli kısıtlar uygulanarak araştırmaya dâhil edilmiştir. Makaleler yayın yılı, konusu, yazım dili, yayınlandığı dergi, yazarın uzmanlık alanı v.b. şekilde sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak, analize dâhil edilen çalışmaların %89'unun gözlemsel olarak yapıldığı, çalışmaların %92'sinin genel hasta grubuna yapıldığı, %62'sinin Türkçe olarak yayınlandığı ve yazarların uzmanlık alanlarının %47'sinin enfeksiyon hastalıkları ve klinik mikrobiyoloji olduğu görülmektedir.

İnam ve Tütüncü (2017) tarafından yapılan araştırmada, 2012-2016 yılları arasında Türkiye'de sağlık alanında toplam kalite yönetimi konusunda yayınlanan tezlerin bibliyometrik analizi yapılmıştır. Makaleler yayın yılına, üniversitelere, veri toplama yöntemlerine ve çalışma türüne göre sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak, yüksek lisans tezlerinde ağırlıklı olarak hem nitel hem de nicel yöntemlerin uygulandığı, doktora tezlerinin ise tamamının nicel yöntemlerle yapıldığı görülmektedir. Ayrıca toplam kalite yönetimi alanında sağlık sektöründe yapılan çalışmaların diğer sektörlerle göre oldukça az olduğu görülmektedir.

Kıdak, Demir ve Özdemir (2017) tarafından yapılan araştırmada, hastane yönetimi alanında yıllar boyunca ortaya çıkan tematik değişim incelenmiştir. "Hospital management", "healthcare direction" v.b. anahtar kelimeler kullanılarak Web of Science veri tabanında 1980-2016 yılları arasında yayınlanan makaleler taranmış ve analiz sciMAT yazılımı ile gerçekleştirilmiştir. Makaleler atıf sayılarına ve ülkelere dağılımına göre sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak, son dönemde yapılan çalışmaların sağlık çalışanları ve hasta temalarına ilişkin yani insan merkezli çalışmalar olduğu görülmektedir.

Sevinç, Erişen ve Kıraç (2017) tarafından yapılan araştırmada, 2016 Sağlık İstatistikleri Yıllığı'nda yer alan sağlık harcamalarına ilişkin veriler kullanılarak sağlık harcamalarındaki değişim incelenmiştir. 2003-2015 yılları arasında sağlık harcamalarına ilişkin istatistikler Türkiye'nin gayri safi yurtiçi hasıladan sağlık alanına yıldan yıla daha fazla kaynak ayırdığını göstermektedir. Sağlık harcamalarındaki iyileşmenin beklenen yaşam süresi ve bebek ölüm hızlarındaki düşüşleri de beraberinde getirdiği görülmektedir.

Bozdemir ve Arslan (2018) tarafından yapılan araştırmada, Alzheimer hastalığı maliyetinin bibliyometrik analizi yapılmıştır. "Alzheimer" ve "cost" anahtar kelimeleri kullanılarak Web of Science veri tabanından 1975-2018 yılları arasında yayınlanan makaleler taranmıştır. Sonuç olarak, en fazla yayın yapılan ülkenin ABD, en fazla atıf alan yazarın Neumann Pj olduğu ve en çok yayının 2012 yılında yapıldığı tespit edilmiştir.

Bozdemir ve Taşlı (2018) tarafından yapılan araştırmada, hastalık maliyet analizi ile ilgili çalışmalar en çok atıf alma şartına bağlı olarak incelenmiştir. "Cost of illness, "cost of disease" ve "economic burden of" anahtar kelimeleri kullanılarak Web of Science Core Collection veri tabanından 1975-2017 yılları arasında yayınlanan makaleler taranmıştır. Sonuç olarak, en fazla yayın yapılan ülkenin ABD olduğu tespit edilmiştir. En fazla atıf sahip yazarların, Boncz, I. ve Baser, O. olduğu görülmektedir. En çok atıf alan çalışmalar ise, Dagenais vd.(2008), Brown(2003) ve Burge vd.(2007)'nin çalışmalarıdır.

Yılmaz, Yazgan, Dur, Salman ve Demir (2018) tarafından yapılan araştırmada, 1997-2016 yılları arasında hemşirelik bölümünde kabul edilen lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi yapılmıştır. Tezler dokuz anabilim dalında incelenmiş, yüksek lisans, doktora, tarandığı indeks, atıf sayıları ve yayınlanma durumuna göre sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak, en fazla hemşirelik anabilim dalında lisansüstü tez yazıldığı görülmektedir. Ayrıca yapılan tezlerin yalnızca %17'sinin makale olarak yayınlandığı görülmektedir.

Berber, Elipek ve Yiğit (2019) tarafından yapılan araştırmada, sağlık teknolojisi değerlendirme kapsamındaki maliyet etkililik çalışmalarının bibliyometrik analizi yapılmıştır. "Maliyet-etkililik analizi" konusunda Scopus veri tabanında 1987-2017 yılları arasında International Journal of Technology Assessment in Health Care dergisinde yayınlanan İngilizce makaleler incelenmiştir. Sonuç olarak, en fazla çalışmanın 2009 yılında yapıldığı, en fazla çalışma ve en fazla atıf sayısına sahip ilk üç ülkenin ise Birleşik Krallık, ABD ve Kanada olduğu görülmektedir. Ayrıca dergiye en fazla yayın gönderen kurum Department of Public Health, en fazla atıf alan kurumun ise Department of Medicine olduğu görülmektedir.

Bozdemir ve Arslan (2019) tarafından yapılan araştırmada, hastane işletmelerinde yapılan maliyet analizi çalışmalarının görsel haritalama tekniğine göre bibliyometrik analizi yapılmıştır. "Cost Analysis" ve "Hospital" anahtar kelimeleri kullanılarak Web Of Science veri tabanından veriler alınmış ve VOSviewer yazılımı yardımıyla Citation, Bibliographic Coupling ve Co-Citation teknikleri kullanılarak analiz edilmiştir. Sonuç olarak, "Hastanelerde Maliyet Analizi" başlıklı çalışmaların 2001 yılında yayınlanmaya başladığı ve istikrarlı bir artış

göstermediği görülmektedir. En fazla çalışma ve atfın 2018 yılında yapıldığı ve en fazla kullanılan anahtar kelimelerin “maliyet”, “topluluk”, “kalış” “servis” ve “komplikasyon olduğu tespit edilmiştir.

Bozdemir ve Çivi (2019) tarafından yapılan çalışmada, standart maliyet yönteminin bibliyometrik analizi yapılmıştır. 1975-2017 yılları arasında Web of Science veri tabanında standart maliyet yöntemi alanında yapılan makaleler taranmıştır. Makaleler yazar sayılarına, yapıldığı ülkelere, aldığı atıflara, kaynaklarına ve anahtar kelimelerine göre sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak, en fazla yayın yapılan ilk üç ülkenin ABD, Birleşik Krallık ve Kanada olduğu görülmektedir. En fazla kullanılan anahtar kelimeler ise, “economic evaluation”, “cost-effectiveness” ve “costs” tur.

Ercan, Yazkan, Gülle, Kolcu, Kolcu ve Koşar (2019) tarafından yapılan çalışmada, Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi’nde son 10 yıl içerisinde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi yapılmıştır. Sonuç olarak, en fazla yayınlanan konunun cerrahi tıp bilimleri konuları olduğu görülmektedir. Ayrıca yapılan yayınların neredeyse tamamının Türkiye’den gönderildiği görülmektedir. Son olarak ise derginin etki faktörünün düşük olduğu saptanmıştır.

Pazarçeviren ve Ala (2019) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye’de maliyet ve yönetim muhasebesi alanında yapılan lisansüstü tez çalışmaları ile araştırma makaleleri incelenmiştir. 2003-2018 yılları arasında yayınlanan çalışmalar yöntemine, yayın türüne, yayın yılına ve yazar sayılarına göre sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak, faaliyet tabanlı maliyetleme yönteminin sağlık alanında daha çok kullanıldığı ve daha doğru sonuçlar verdiği anlaşılmıştır.

Shukla, Merigo, Lammers and Miranda (2019) tarafından yapılan çalışmada, Computer Methods and Programs in Biomedicine dergisinde 1970-2017 yılları arasında yapılan araştırmalar bibliyometrik analiz yapılarak incelenmiştir. Makaleler atıf sayılarına, anahtar kelimelerine, yazar sayılarına, ülkelere ve kurumlara göre sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak, en çok atıf alan yazarların Wang, Jacques ve Zhen olduğu görülmektedir. En fazla yayın yapan yazarın James Geoffrey Chase olduğu ve en fazla yayın yapılan ülkenin ABD olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Şahin ve Ocak (2019) tarafından yapılan çalışmada, 1978-2017 yılları arasında YÖK tez sisteminde sağlık yönetimi alanında yayınlanan tezlerin bibliyometrik analizi yapılmıştır. Tezler yayın yılı, yayın türü, yapılan üniversite, danışman, enstitü ve anabilim dalı olarak sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak, en fazla tezin Hacettepe Üniversitesi’nde yapıldığı görülmektedir. En fazla tezin 2016 yılında yazıldığı, en çok çalışılan konunun örgütsel davranış olduğu ve çalışmalarda genellikle kantitatif yöntemlerin kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca en fazla tezin sağlık yönetimi anabilim dalında yayınlandığı görülmektedir.

Tran, Nguyen, Turner, Nghiem, Vu, Nguyen, Latkin, Ho ve Ho (2019) tarafından yapılan çalışmada, Web of Science veri tabanı kullanılarak HIV/AIDS alanında yapılan çalışmalar incelenmiştir. 1990-2017 yılları arasında HIV/AIDS hastalığının ekonomik değerlendirmesini yapan çalışmalar yayın yılı, yazar sayısı, konusu, atıf sayısı, anahtar kelimeleri bakımından bibliyometrik analiz yapılarak incelenmiştir. Sonuç olarak, toplam araştırmaya dahil edilen 372 araştırmadan 351’inin maliyet etkinlik analizi, 12’sinin maliyet fayda analizi, 11’inin maliyet yarar analizi kullanılarak yapıldığı görülmektedir. Ayrıca en fazla antiretroviral tedavi ile ilgili çalışmaların yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yılmaz ve Aslan (2019) tarafından yapılan çalışmada, sağlık alanında ekonomik değerlendirme tekniklerinin kullanımı incelenmiştir. Centre for Reviews and Dissemination veri tabanında 1999-2009 yılları arasında yayınlanan makaleler taranmıştır. Sonuç olarak, yayınlanan makalelerin %71,1’inde maliyet etkililik veya sonuç analizi kullanıldığı görülmektedir.

Yılmaz, Taş ve Uğurluoğlu (2019) tarafından yapılan çalışmada, 1992-2018 yılları arasında Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi’nde yayınlanan makalelerin bibliyografik analizi yapılmıştır. Makaleler yayın türüne, yayın yılına, yazar sayısına, yazarların ünvanına, konularına ve kullanılan analiz programına göre sınıflandırılmıştır. Sonuç olarak, makalelerin çoğunluğunun nicel araştırma yöntemi kullanılarak yazıldığı, en fazla makalenin 2017 yılında yayınlandığı, makalelerin %47’sinin iki yazarlı olarak yapıldığı ve en fazla yönetim ve organizasyon konusunda makalenin yayınlandığı görülmektedir.

Wang, Li and Wang (2019) tarafından yapılan çalışmada, halk sağlığı alanında kitle kaynak kullanımıyla ilgili makalelerin bibliyometrik analizi yapılmıştır. Makaleler yayın yılına, yayınlanan ülkelere, yazarlara, yayınlanan dergilere, anahtar kelimelere ve atıf sayılarına göre incelenmiştir. Sonuç olarak, en fazla yayın yapılan ülkenin ABD olduğu, önde gelen yazarların Howe ve Brabham olduğu, çalışmaların özellikle tıbbi ve kapsamlı dergilerde yayınlandığı görülmektedir.

3. YÖNTEM

3.1. Amaç, Örneklem ve Sınırlılıklar

Dergipark veritabanında 2011-2018 yılları arasında yayınlanmış “cost” ve “maliyet” anahtar kelimeleri kullanılarak 5625 makale taranmış, sağlık alanında yapılan 113 makale analize dâhil edilmiştir. Makaleler, yayın yılına, yayın türüne, yazar sayısına, yazarların ünvanına, kullanılan yöntemlere, yayınlanan dergilere, atıf sayılarına, yazarların çalıştığı kurumlara, yapıldığı bölgelere göre bibliyometrik yöntemle analiz edilmiştir.

Araştırmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Bunlardan ilki, taranan makalelerin Dergipark veri tabanı ile kısıtlı olmasıdır. İkincisi ise, analize dâhil edilen çalışmaların atıf sayılarının Google Scholar veri tabanından alınmış olmasıdır.

Tablo 1. Tarama Kriterleri ve Sonuçları

Veri Tabanı	Dergipark
Anahtar Kelimeler	Maliyet, Cost
Çıkan Sonuç Sayısı	5625
Detaylı İncelemeden Sonra Elde Edilen Makale Sayısı	113

Dergipark Tübitak Ulakbim tarafından Eylül 2013 tarihinden itibaren ulusal akademik dergilerin kalitesini ve uluslararası etkisini artırmak amacıyla kurulmuştur. Ulusal Atıf Dizinine temel oluşturacak bilgi yapısına sahip olan Dergipark, kayıtlarını Haziran 2015 yılından itibaren OAI-PMH ile uyumlu hale getirmiştir. Böylece OpenAIRE bilgi portalında görünür hale gelmiştir. 2019 yılı itibarıyla bünyesinde 1925 dergiyi barındıran Dergipark, Avrupa Birliği'nin en büyük akademik bilgi portalı olan OpenAIRE'in en büyük veri sağlayıcılarından biri konumuna gelmiştir (Ulakbim, 2019). Bu nedenle araştırma da veri tabanı olarak Dergipark kullanılmıştır. Son 8-10 yıllık dönemde sağlık alanında maliyet konusuyla ilgili özellikle “cost ve “maliyet” anahtar kelimeleri kullanılarak yapılan bibliyometrik çalışmaların yeterli olmamasından dolayı 2011-2018 yılları araştırmaya dâhil edilmiştir.

Atıf sayıları Google Scholar veri tabanından alınmıştır. Atıf sayılarının Google Scholar'dan alınmasının sebebi en kolay ve sık başvurulan veri tabanı olmasından kaynaklanmaktadır. 2004 yılında beta sürümüyle faaliyete geçen Google Scholar Ocak 2018 yılında dünyanın en büyük akademik arama motoru olmuştur. 2019 yılı itibarıyla İngilizce olarak yayınlanan tüm bilimsel belgelerin %90'ını yani yaklaşık 100 milyon belgeyi bünyesinde barındırdığı söylenmektedir (Wikipedia, 2019).

3.2. Bulgular

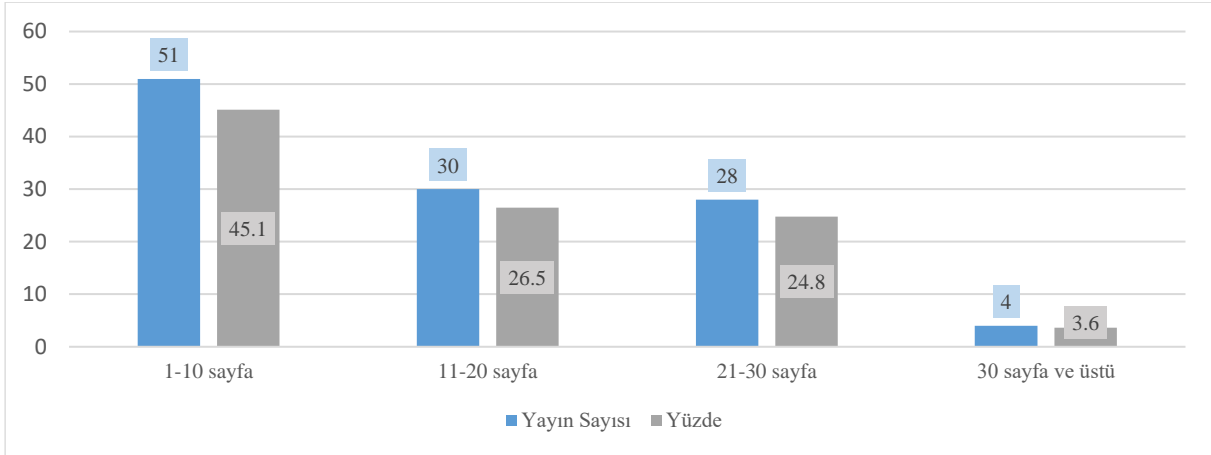
Sağlık alanında yapılan maliyet konusuyla ilgili çalışmaların belirli parametreler çerçevesinde incelenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, Dergipark veri tabanında 2011-2018 yılları arasında incelenen 5625 çalışmadan 113 tanesinin sağlık alanında yapıldığı belirlenmiş ve analiz kapsamına alınmıştır. Yayınlarla ilişkin tanımlayıcı bulgular Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Yayınlarla İlişkin Tanımlayıcı Bulgular

Makale Sayısı	113
Dergi Sayısı	71
Periyot(Yıl)	2011-2018
Tek Yazarlı Makale Sayısı	18
Çok Yazarlı Makale Sayısı	95
Yazar Sayısı	317
Anahtar Kelime Sayısı	442
Yabancı Makale Sayısı	28
Yerli Makale Sayısı	85

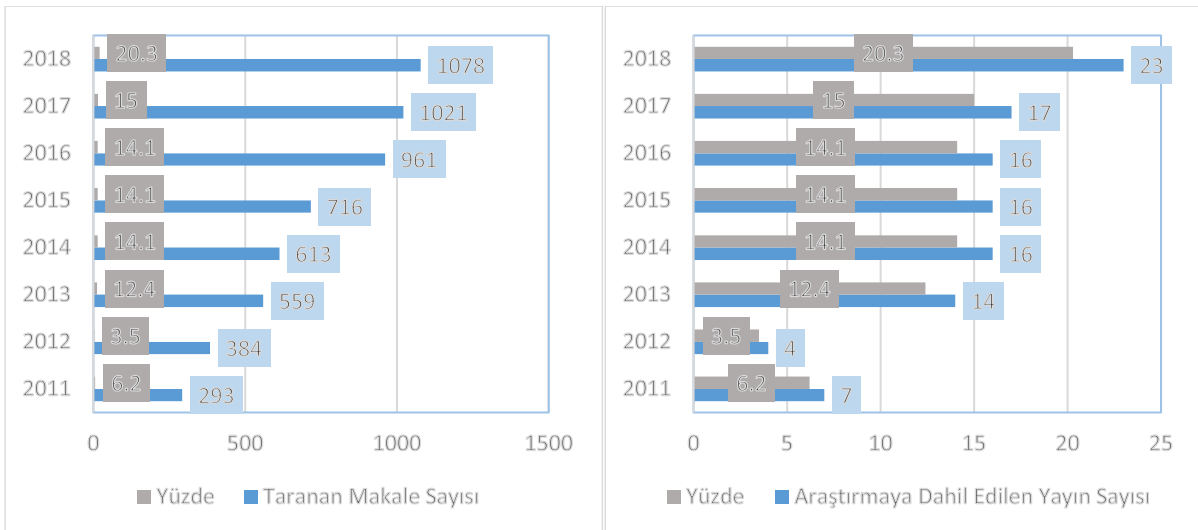
Yukarıda verilen Tablo 2 incelendiğinde, 2011-2018 yılları arasında Dergipark veri tabanında “maliyet” ve “cost” anahtar kelimeleri kullanılarak sağlık alanında maliyet konusuyla ilgili 113 makalenin olduğu ve 71 farklı dergide

yayınlandığı görülmektedir. Yazar sayılarına bakıldığında, 18 makalenin tek yazar sayısına sahip olduğu 95 makalenin ise çok yazar sayısına sahip olduğu belirtilmiştir. Tablo 1’de görüldüğü üzere toplam yazar sayısı 317, toplam anahtar kelime sayısı 442’dir. Yabancı ve yerli olma durumuna göre incelendiğinde, makalelerin yaklaşık %25’inin yabancı makalelerden oluştuğu, yaklaşık %75’inin ise yerli makalelerden oluştuğu görülmektedir. Ayrıca en fazla anahtar kelime sayısı (n= 10) Balkan Tıp Dergisi’nde kullanılmış olup, makale başına kullanılan ortalama anahtar kelime sayısı ise 3,91’dir.



Şekil 1. Yayınların Sayfa Sayılarına Göre Dağılımı

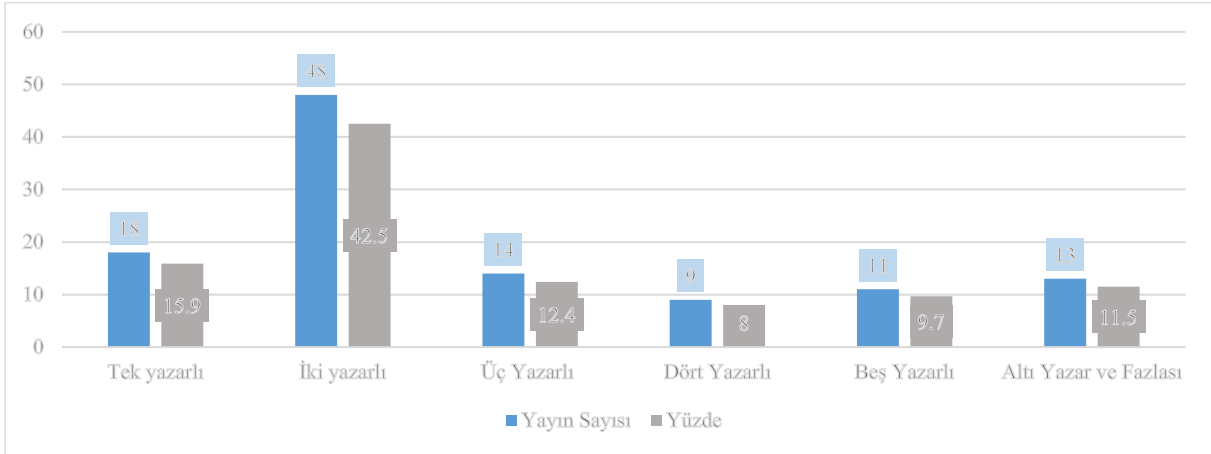
Yukarıda verilen Şekil 1 incelendiğinde, sağlık alanında maliyet konusuyla ilgili yapılan çalışmaların (n=51) %45,1’inin 1-10 sayfa aralığında, (n=30) %26,5’inin 11-20 sayfa aralığında, (n=28) %24,8’inin 21-30 sayfa aralığında ve (n=4) %3,6’sının 30 sayfa ve üstünde olduğu görülmektedir. En fazla sayfa sayısına sahip makale ise 47 sayfa olarak 2015 yılında yayınlanan “Koroner Arter Hastalığının Tedavisinde Çıplak Metal Stent ile İlaç Salımlı Stentin Maliyet Etkililik Analizi” adlı çalışmadır. Araştırmada yer alan 113 makalenin toplam sayfa sayısı 1651, makale başına düşen ortalama sayfa sayısı ise 14,6 olarak bulunmuştur.



Şekil 2. Yayınların Yıllara Göre Dağılımı

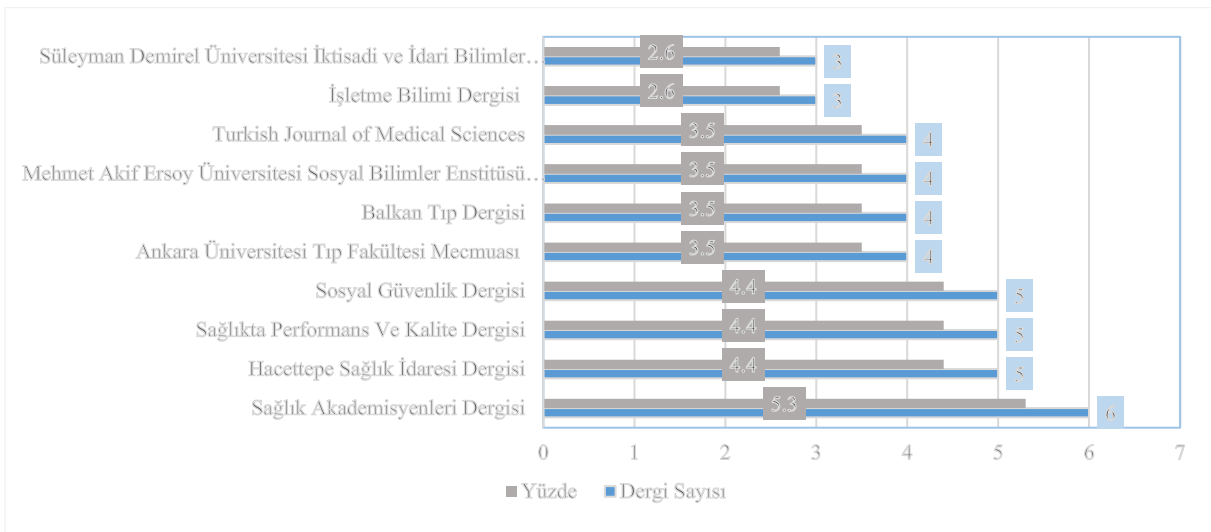
Yukarıda verilen Şekil 2’de 2011-2018 yılları arasında taranan makale sayıları ve araştırmaya dâhil edilen makale sayıları verilmiştir. Yıllar itibariyle maliyet alanında yayınlanan makalelerin sürekli olarak artış gösterdiği görülmektedir. Fakat sağlık alanında maliyet konusu ile ilgili makalelerin sayıları aynı şekilde artış göstermemektedir. 2011 yılında araştırmaya dâhil edilen diğer bir deyişle sağlık alanında maliyet konusu ile ilgili 7 makale yayınlanmış iken, 2012 yılında sayı 4 e düşmüş, 2013 yılında ise 2012 yılına göre 3,5 kat artmıştır. 2014,

2015 ve 2016 yıllarında ise 16 adet ile sabit kalırken, 2017 yılında benzer şekilde 17 adet çalışma yayınlanmış, 2018 yılında yaklaşık %50 oranında artarak sayı 23'e ulaşmıştır. Kısaca özetlemek gerekirse, maliyet alanında yayınlanan makale sayılarında yıllara göre düzenli bir artış söz konusu olmuştur, lakin sağlık alanında maliyet konusu ile ilgili makalelere baktığımızda en az makalenin 2012 yılında, en fazla makalenin ise 2018 yılında yayınlandığı görülmektedir.



Şekil 3. Yayınların Yazar Sayılarına Göre Dağılımı

Yukarıda verilen Şekil 3'te, makalelerin tek yazar ve çok yazarlı olup olmama durumları gösterilmektedir. Çalışma kapsamında ele alınan makaleler toplam 317 farklı yazar tarafından yazılmıştır. Çalışma kapsamında 294 yazarın tek yayını, 23 yazarın ise birden çok yayını bulunmaktadır. Makale başına düşen yazar sayısı 3,13'tür. Makalelerin %15,9'u tek yazarlı, %42,5'i iki yazarlı, %12,4'ü üç yazarlı, %8'i dört yazarlı, %9,7'si beş yazarlı ve %11,5'i altı ve daha fazla yazarlı olarak yayınlanmıştır. Makalelerin neredeyse yarısının iki yazarlı olarak yayınlandığı, en az ise dört yazarlı olarak yayınlandığı görülmektedir. Ayrıca görüldüğü üzere, iki yazarlı makalelerden sonra yazar sayısının artmasıyla makale sayılarında ciddi oranda düşüş yaşanmıştır. En fazla yazar sayısına sahip makale ise 15 yazar tarafından 2016 yılında yayınlanan "Do Health Reforms Impact Cost Consciousness of Health Care Professionals? Results from a Nation-Wide Survey in the Balkans" adlı makaledir.



Şekil 4. Yayınların Yapıldığı Dergilere Göre Dağılımı

Yukarıda verilen Şekil 4 incelendiğinde, en fazla makalenin yayınlandığı derginin Sağlık Akademisyenleri Dergisi olduğu görülmektedir. En fazla yayının yapıldığı ilk 10 dergiye bakıldığında, yayın sayılarının oldukça yakın olduğu ve toplam makale sayısının sadece %37,2'sini oluşturduğu dikkat çekmektedir. Bunun sebebi ise

makalelerin çok çeşitli dergilerde yayınlanmasıdır. Makaleler incelendiğinde, 113'ünün 71 farklı dergide yayınlandığı tespit edilmiştir.

Tablo 3. Yazarların Yayın Sayılarına Göre Dağılımı ve Çalıştığı Kurumlar

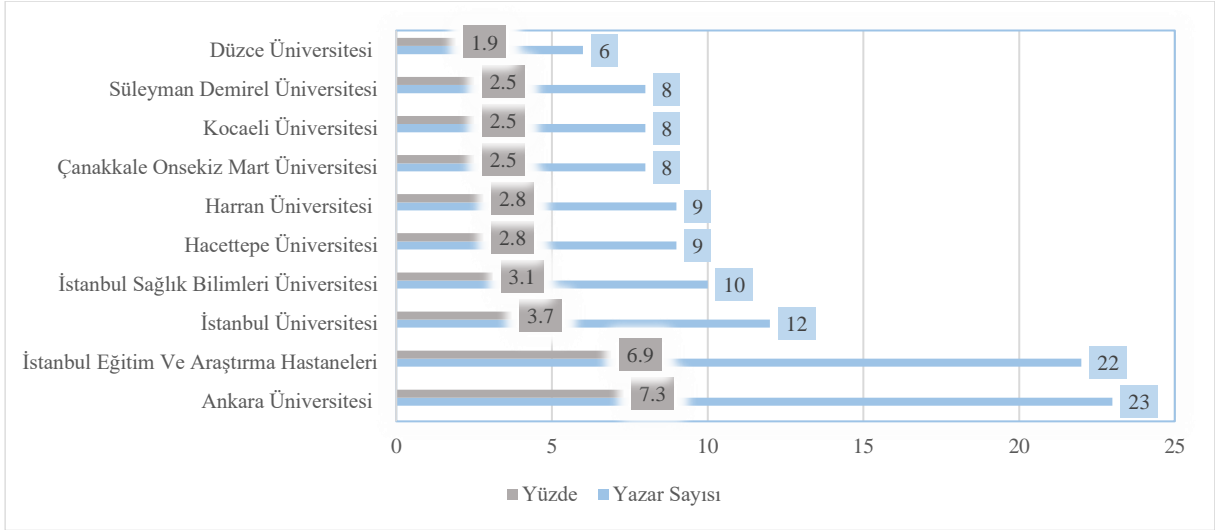
Yazarın Çalıştığı Kurum	Yazarın Adı ve Soyadı	Yayın Sayısı
Ankara Üniversitesi	İsmail AĞIRBAŞ	8
Düzce Üniversitesi	Enver BOZDEMİR	4
Hacettepe Üniversitesi	Bayram ŞAHİN	3
Genel Sağlık Sigortası Genel Müdürlüğü	Kadir GÜRİSOY	3
Cumhuriyet Üniversitesi	Mustafa KISAKÜREK	3
Hacettepe Üniversitesi	Pınar YALÇIN BALÇIK	3
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Serap DURUKAN KÖSE	3
Süleyman Demirel Üniversitesi	Vahit YİĞİT	3
Süleyman Demirel Üniversitesi	Aynur TORAMAN	2
Fatih Üniversitesi	Bedia Atalay	2

Yukarıda verilen Tablo 3 incelendiğinde, en fazla yayın sayısına sahip yazarın 8 yayın sayısı ile AĞIRBAŞ İ. olduğu görülmektedir. En fazla yayın yapan 3 yazarın çalıştığı kurumlar sırasıyla Ankara Üniversitesi, Düzce Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi'dir. En fazla yayın sayısına sahip ilk 10 yazarın toplam yayınlar içerisindeki payının %30 olduğu görülmektedir. İlk 10 yazar içerisinde Hacettepe Üniversitesi'nden ve Süleyman Demirel Üniversitesi'nden 2'ser yazar bulunmaktadır.

Tablo 4. Yazarların Atıf Sayılarına Göre Dağılımı ve Görev Yaptığı Kurumlar

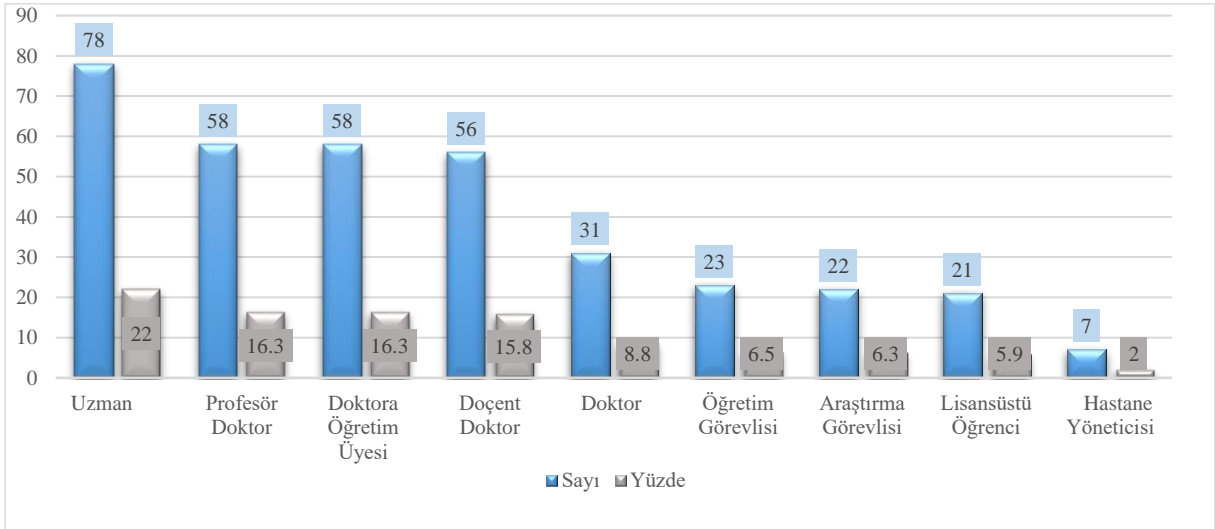
Yazarın Çalıştığı Kurum	Yazarın Adı ve Soyadı	Sayı
Ankara Üniversitesi	İsmail AĞIRBAŞ	58
University of Kragujevac	Mihajlo JAKOVLJEVIĆ vd.	48
Cumhuriyet Üniversitesi	Mustafa KISAKÜREK	37
Ankara Üniversitesi	Ümit ERKOL	28
Ankara Üniversitesi	Afsun Ezel ESATOĞLU vd.	25
Süleyman Demirel Üniversitesi	İsmail BEKÇİ	23
Hacettepe Üniversitesi	Pınar Yalçın BALÇIK	18
Sadi Konuk Eğitim ve Araştırma Hastanesi	Mustafa Gökhan BİLGİLİ vd.	17
Süleyman Demirel Üniversitesi	Halime ÖZAL	16
Selçuk Üniversitesi	Yunus CERAN vd.	15

Yukarıda verilen Tablo 4 incelendiğinde, En fazla atıf sayısına sahip yazarın 8 yayınlı 58 atıf sayısına sahip AĞIRBAŞ İ. olduğu görülmektedir. En fazla atıf alan ilk 10 yazar içerisinde Ankara Üniversitesi'nden 3 yazar, Süleyman Demirel Üniversitesi'nden ise 2 yazar bulunmaktadır. Toplam atıf sayısı 353 olup, 59 çalışmanın atıf almadığı tespit edilmiştir. Makaleler incelendiğinde ise özellikle son yıllarda yayınlanan makalelerin atıf almadıkları sonucuna ulaşılmıştır.



Şekil 5. Yazarların Görev Yaptığı Kurumlara Göre Dağılımı

Yukarıda verilen Şekil 5 incelendiğinde, en fazla yazarın (n=23) Ankara Üniversitesi'nde çalıştığı görülmektedir. İkinci sırada ise, (n=22) İstanbul Eğitim ve Araştırma Hastaneleri bulunmaktadır. En fazla görev yapılan 10 kuruma bakıldığında toplam yazarların %36'sının bu kurumlarda görev yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca kurumların 37 tanesinde yayını olan tek yazarın olduğu görülmektedir.



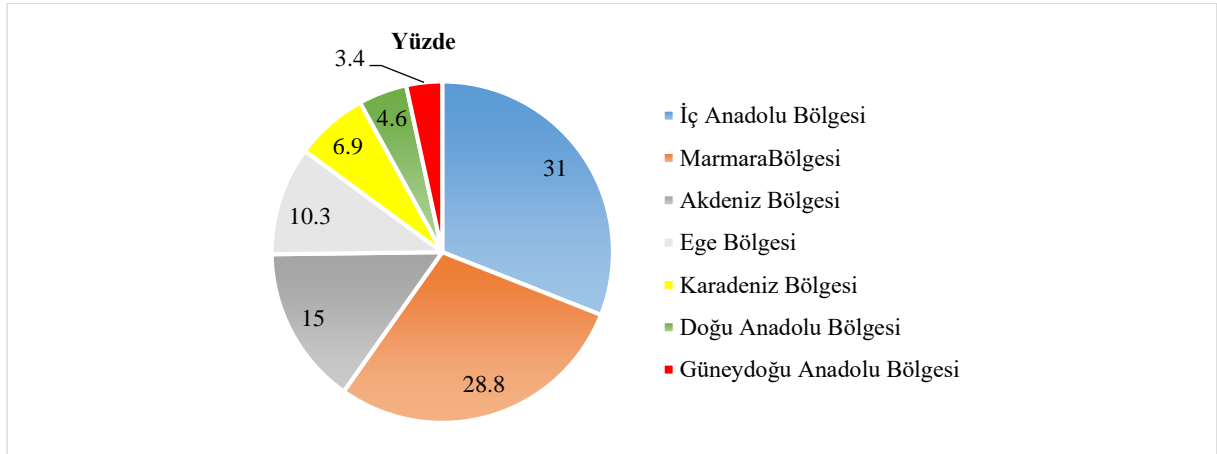
Şekil 6. Unvanlarına Göre Yazar Sayılarının Dağılımı

Yukarıda verilen Şekil 6 incelendiğinde, yazarların %22'sinin uzmanlar, %16,3'ünün profesörler, yine %16,3'ünün doktora öğretim üyeleri, %15,8'inin doçentler, %8,8'inin doktorlar, %6,5'inin öğretim görevlileri, %6,3'ünün araştırma görevlileri, %5,9'unun lisansüstü öğrencileri ve %2'sinin hastane yöneticileri tarafından oluşturduğu görülmektedir. Çalışmaların büyük çoğunluğunun hastanelerde yapılmasından dolayı uzmanların unvanlara göre yazar sayılarının dağılımında ilk sırada olduğu düşünülmektedir.

Tablo 5. Yayınların Atıf Sayılarına Göre Dağılımı

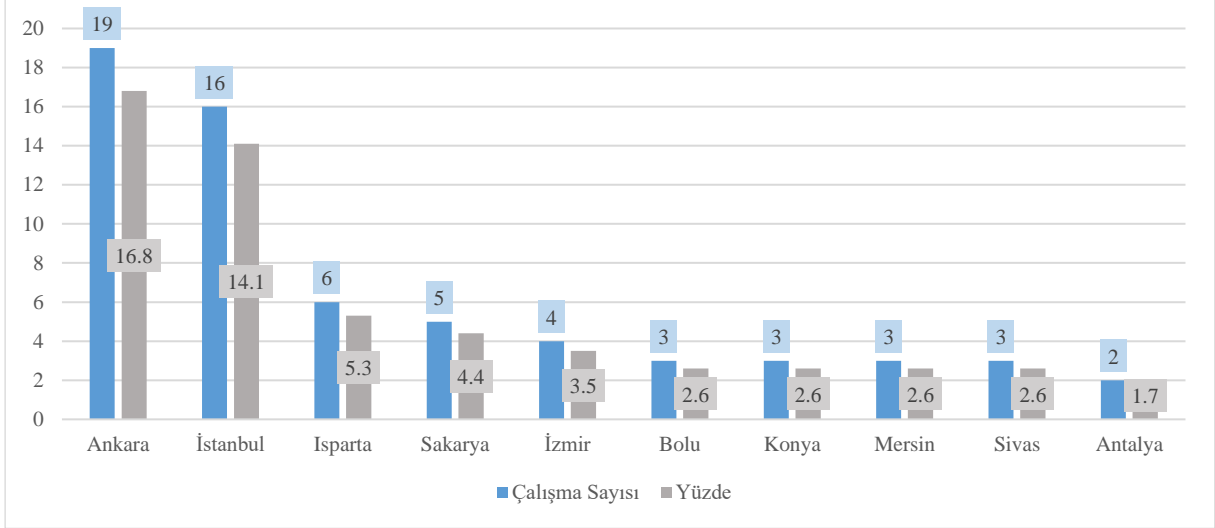
Yazarın Adı Soyadı	Makale Adı	Yayın Yılı	Atıf Sayısı	Yüzde
Mihajlo Jakovljevic vd.	Do Health Reforms Impact Cost Consciousness Of Health Care Professionals? Results From A Nation-Wide Survey In The Balkans	2016	48	%13,6
Mustafa KISAKÜREK	Hastane İşletmelerinde Bölüm Maliyet Analizi: Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesinde Bir Uygulama	2011	29	%8,2
İsmail AĞIRBAŞ, Ümit ERKOL	Hastanelerde Maliyet Analizi Ve Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yöntemine Dayalı Bir Uygulama	2011	28	%7,9
Afsun Ezel Esatoğlu vd.	Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastaneleri'nde Maliyet Analizi	2014	25	%7
Mustafa Gökhan BİLGİLİ vd.	Efficiency And Cost Analysis Of Cell Saver Auto Transfusion System In Total Knee Arthroplasty	2014	17	%4,8
İsmail BEKÇİ, Halime ÖZAL	Stratejik Maliyet Yönetiminin Sağlık Sektöründe Uygulanabilirliğine Yönelik Bir Araştırma	2014	16	%4,5
Yunus CERAN, Şefik ÖZDEMİR	Sağlık İşletmelerinde Paket İşlem Fiyat Uygulamasının Hedef Maliyetleme Yöntemi ve Stratejik Pazarlama Muhasebesi Açısından Değerlendirilmesi ve Özel X Diyaliz Merkezinde Bir Uygulama	2013	15	%4,2
Asuman İNAN vd.	Antibiotic Use And Cost In A Teaching Hospital In İstanbul	2011	11	%3,1
Hilmi KIRLIOĞLU, Bedia ATALAY	Hastane İşletmelerinde Sürece Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Modellemesi	2015	10	%2,8
Asiye Simin HEPGÜLER, Alp ÇETİN	Osteoporotic Hip Fracture Costs In The Elderly Turkish Population	2011	9	%2,5

Yukarıda verilen Tablo 5 incelendiğinde, en fazla atıf alan makalenin Jakovljevic M. vd. tarafından yazılan “Do Health Reforms Impact Cost Consciousness Of Health Care Professionals? Results From A Nation-Wide Survey In The Balkans” olduğu görülmektedir. En fazla atıf sayısına sahip ilk 10 çalışmanın toplam çalışmalar içerisindeki payının %58,6 olduğu görülmektedir. En fazla atıf alan ilk 10 çalışmanın %40’ı 2011 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca makaleler incelendiğinde, geçmişe doğru gidildikçe yayınların atıf sayılarının arttığı gözlemlenmiştir.



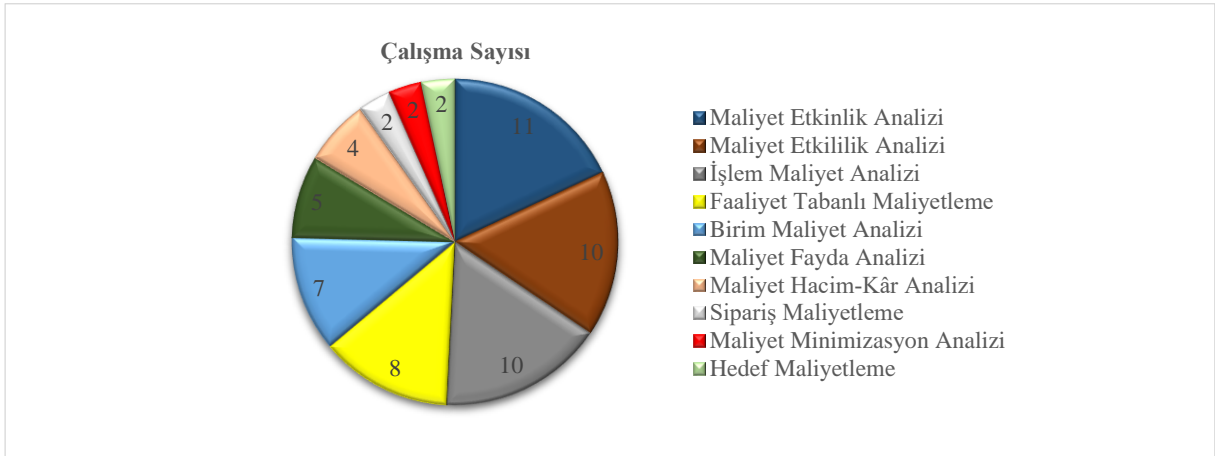
Şekil 7. Yayınların Yapıldığı Bölgelere Göre Dağılımı

Yukarıda verilen Şekil 7 incelendiğinde, en fazla yayınların İç Anadolu ve Marmara Bölgesi’nde, en az yayınların ise Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yapıldığı görülmektedir. İç Anadolu ve Marmara Bölgesi’nde yapılan çalışmalar toplam çalışmaların %59,8’ini oluşturmaktadır.



Şekil 8. Yayınların Yapıldığı İllere Göre Dağılımı

Yukarıda verilen Şekil 8 incelendiğinde, en fazla makalenin yayınlandığı ilin Ankara ve İstanbul olduğu görülmektedir. Makaleler incelendiğinde toplam yayınlanan 113 makalenin 85'sinin Türkiye'de toplamda 30 ilde yapıldığı görülmektedir. Bu 30 ilin 17'sinde ise sadece 1 adet çalışma yapılmıştır. Türkiye genelini kapsayarak yapılan çalışma sayısının 17, yurtdışında yapılan çalışma sayısının ise 11 olduğu görülmektedir.



Şekil 9. Yayınların Kullanılan Maliyet Yönetim Yaklaşımlarına Göre Dağılımı

Yukarıda verilen Şekil 9 incelendiğinde, yayınların en fazla maliyet etkinlik, maliyet etkinlik analizi ve İşlem maliyet analizi kullanılarak yapıldığı görülmektedir. Makaleler incelendiğinde, araştırmaların büyük çoğunluğunun nicel araştırma yöntemleri kullanılarak yapılmış, 17 makale ise literatür taraması kullanılarak yapılmıştır. Yapılan 5 adet çalışmada hastalık maliyetlerinin hesaplanmasında kullanılacak maliyet yöntemleri karşılaştırılmıştır. Yapılan 40 çalışmada hasta verilerin kullanıldığı görülmektedir. Toplam verileri kullanılan hasta sayısına bakıldığında ise 40 çalışmada 34.738 hasta verileri kullanılmıştır.

4. SONUÇ

Sağlık teknolojilerinin gelişmesi, sağlık sektörünün büyümesi, rekabetin ve tüketici beklentilerinin artmasıyla sağlık kurumlarının maliyetleri önemli ölçüde artış göstermiştir. Bu durum sağlık kurumlarını, kaynaklarını daha etkili ve verimli kullanmaya yöneltmiş ve sağlık kurumlarında çeşitli maliyet yönetim yaklaşımları kullanılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda, sağlık alanında maliyet konusuyla ilgili birçok çalışmanın yapılmasına neden

olmuştur. Bu doğrultuda çalışma kapsamında 2011-2018 yılları arasında sağlık alanında maliyet konusuyla ilgili Dergipark veri tabanında yapılan 113 makale, yazar sayıları, sayfa sayıları, yıllara göre dağılımları, dergilere göre dağılımları, illere göre dağılımları, anahtar kelimeleri, atıf sayıları, yazarların kurumlara göre dağılımı, unvan sayıları, yayınlandığı bölgelere göre dağılımları ve maliyet yönetim yaklaşımlarına göre bibliyometrik yöntemle analiz edilmiştir.

Çalışmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi yapılan taramaların Dergipark veri tabanı ile sınırlı olmasıdır. Bir diğeri yapılan taramaların “maliyet” ve “cost” anahtar kelimeleriyle yapılmasıdır. Son olarak Atıf sayılarının Google Scholar veri tabanından alınmasıdır.

Çalışma sonucunda elde edilen bulgular ve değerlendirmelerden bazıları aşağıda verilmiştir;

- En fazla makalenin yayınlandığı yıl (n=23) 2018 yılı iken en az makalenin yayınlandığı yıl ise (n= 4) 2012 yılı olmuştur. Her geçen yıl sağlık alanında maliyet konusuyla ilgili yayınlanan makale sayısının arttığı görülmektedir.
- Maliyet alanında yapılan 5625 adet çalışmadan sadece (n=113) %2'si sağlık alanıyla ilgili yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Sağlık alanında yapılan maliyet çalışmaları toplam yayın sayısına oranlandığında sağlık alanında yapılan çalışmaların oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Bu alanda yapılan çalışmalara öncelik verilmesinin gerektiği söylenebilir.
- Makalelerde maliyet yönetim yaklaşımı olarak en fazla maliyet-etkililik, maliyet-etkinlik ve işlem maliyet analizi kullanılmıştır. Çalışmaların (n=40) %35,3'ünün hasta verileri kullanılarak yapıldığı görülmektedir. Toplamda 40 çalışmada 34.738 hasta verisinden yararlanılmıştır.
- Araştırma kapsamında yer alan 317 yazarın unvanlara göre dağılımları incelendiğinde, yazarların (n=78) %22'sinin uzman olduğu görülmektedir. Uzman doktorların çalışmalarda bu denli yer alma sebebinin, çalışmaların büyük çoğunluğunun hastanelerde gerçekleşmesinden dolayı olduğu söylenebilir.
- Yayınların büyük bölümünün hastanelerde yapıldığı görülmektedir. Veri seti olarak, hasta ve personel bilgilerinden, hastanenin direkt ve endirekt giderlerinden yararlanılmıştır. Çoğunlukla araştırmalar nicel yöntemler kullanılarak yapılmıştır. Çalışmaların küçük bir bölümü ise sağlık sektörünü hakkında literatür taraması şeklinde yapılmıştır.
- Araştırma kapsamında yer alan 317 yazarların 90 farklı kurumda görev yaptığı görülmektedir. Araştırmaya en çok katkının (n=23) Ankara Üniversitesi ve (n=22) İstanbul Eğitim ve Araştırma Hastaneleri tarafından sağlandığı görülmektedir.
- Çalışmaların bölgelere göre dağılımları incelendiğinde, En fazla yayının İç Anadolu Bölgesi ve Marmara Bölgesi'nde yapıldığı, illere göre dağılımlara bakıldığında ise en fazla yayının Ankara ve İstanbul'da yapıldığı görülmektedir.
- Makalelerin yarıya yakınının 1-10 sayfa aralığında ve iki yazarlı olarak yapıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca geçmişe doğru gidildikçe yayınların atıf sayılarının arttığı tespit edilmiştir.

Sağlık kurumlarında maliyetlerin düşürülmesi, hizmet kalitesinin artırılması için, birçok kriteri göz önünde bulundurarak değerlendirme yapılabilen bibliyometrik araştırmalar yapılmasının büyük katkısı olacağı düşünülmektedir. Böylelikle hangi bölümlerde, alanlarda, hangi yöntemlerin daha fazla kullanıldığı, hastane maliyetlerini düşürdüğü belirlenebilecektir. Ancak sağlık alanında maliyet konusu ile ilgili çalışmaların toplam maliyet çalışmaları içindeki oranına bakıldığında, bu alanda yapılan çalışmaların oldukça az olduğu söylenebilir. Yapılan çalışmanın hem hastane yöneticilerine hem de bu alanda yapılacak çalışmalara önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aydın, Ü ve Bulut, A. (2012). ADO Klinik Bilimler Dergisi'nin bibliyometrik analizi. *ADO Journal of Clinical Sciences*, 6, 106-75.
- Berber, İ. C., Elipeç, E. ve Yiğit, A. (2019). Sağlık teknolojisi değerlendirme kapsamındaki maliyet etkililik çalışmalarının bibliyometrik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (34), 163-180.

- Bozdemir, E. ve Arslan Çilhoroz, İ. (2018). Alzheimer hastalığı maliyetinin bibliyometrik analizi. 2. *Uluslararası 12. Ulusal Sağlık ve Hastane İdaresi Kongresi*, 11-13 Ekim 2018, Bodrum/Muğla, 1031-1049.
- Bozdemir, E. ve Arslan Çilhoroz, İ. (2019). Hastane işletmelerinde yapılan maliyet analizi çalışmalarının görsel haritalama tekniğine göre bibliyometrik analizi. 3. *Uluslararası 13. Ulusal Sağlık ve Hastane İdaresi Kongresi*, Sakarya Üniversitesi, 10-13 Ekim 2019, Sakarya, 64-75.
- Bozdemir, E. ve Çivi, F. (2019). Standart maliyet yönteminin görsel haritalama tekniğine göre bibliyometrik analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (81), 59-84.
- Bozdemir, E. ve Taşlı M. (2018). Hastalık maliyet analizinin bibliyometrik ve doküman açısından incelemesi. *Konuralp Tıp Dergisi*, 10(3), 408-419.
- Burmaoğlu, S., Kıdak, L. V., Sur, H. ve Demir H. (2016). Sistem yaklaşımı ve sağlık alanında sistem dinamikleri uygulamaları: Bibliyometrik bir analiz. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(4), 465-479.
- Ercan, S., Yazkan, R., Kolcu, G., Kolcu, B., Gülle, K. ve Koşar, A. (2019). Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi'nin son 10 yılının bibliyometrik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 26(2), 123-129.
- Hekimoğlu, C. H., Lüleci, D. ve Bilgin, A. C. (2017). Türkiye'de HIV pozitif bireylerde yapılmış epidemiyolojik çalışmaların bibliyometrik incelenmesi. *Turkish Journal of Public Health*, 15(1), 1-26.
- İnam, Ö. ve Tütüncü, S. K. (2017). Türkiye'de sağlık alanında toplam kalite yönetimi konusunda yapılmış tez profillerinin incelenmesi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2, 109-122.
- Kıdak, L. B., Demir, H. ve Özdemir, E. (2017). Bilimsel haritalama yöntemiyle hastane yönetimi alanındaki tematik değişimin analizi. *Genel Tıp Dergisi*, 27(2), 43-50.
- Koehler, W. (2001). Information science as little science: the implications of a bibliometric analysis of the american society for information science. *Scientometrics*, 51(1), 117-132.
- Onat, H., Altan, A. ve Göztaş, Z. (2015). Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi'nin bibliyometrik analizi. *Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi*, 25(1), 66-70.
- Osareh, F. (1996). Bibliometrics citation analysis and co-citation analysis: A review of literature. *International Journal of Libraries and Information Studies*, 46(3), 149-158.
- Pazarçeviren, S. Y. ve Ala, T. (2019). Türkiye'de sağlık sektöründe faaliyet tabanlı maliyetleme yöntemlerinin kullanılmasına yönelik literatür taraması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(3), 417-429.
- Sevinç, İ., Erişen, M. A. ve Kırış, R. (2017). Türkiye'de 2003-2015 yılları arasında sağlık harcamaları istatistiklerinin incelenmesi. *The Journal of Academic Social Science*, 5(47), 496-509.
- Shukla, N., Merigo, J. M., Lammers, T. ve Miranda, L. (2019). Half a century of computer methods and programs in biomedicine: A bibliometric analysis from 1970 to 2017. *Computer Methods and Programs in Biomedicine*, (183), 1-21.
- Şahin, T. ve Ocak, S. (2019). Türkiye'de sağlık yönetimi disiplininde yürütülen tezlerin bibliyometrik analizi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 22(3), 543-558.
- Tran, B. X., Nguyen, L. H., Turner, H. C., Nghiem, S., Vu, G. T., Nguyen, C. T., Latkin, C. A., Ho, C. S. H. ve Ho, C. M. (2019). Economic evaluation studies in the field of HIV/AIDS: bibliometric analysis on research development and scopes. *BMC Health Services Research*, 19, 1-12.
- Ulakbim. (2019)..*Dergipark ve uluslararası görünürlük*. Erişim adresi: <https://cabim.ulakbim.gov.tr/dergipark-ve-uluslararası-görünürlük/>, (14 Aralık 2019)
- Wang, L., Li, H. ve Wang, W. (2019). A bibliometric analysis of crowdsourcing in the field of public health. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16, 1-14.

- Wikipedia. (2019). *Google Scholar*. Erişim adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Google_Scholar, (14 Aralık 2019).
- Yılmaz, A., Yazgan, E. Ö., Dur, B., Salman, F. ve Demir, A. (2018). Türkiye’de hemşirelik lisansüstü tezlerinin yayın olma durumu: Bibliyometrik çalışma. *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi*, 19(3), 34-44.
- Yılmaz, F. ve Aslan, Ö. (2019). Sağlık hizmetlerinde ekonomik değerlendirme teknikleri üzerine bir inceleme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 253-272.
- Yılmaz, N., Taş, F. ve Uğurluoğlu, D. (2019). Yöntemler üzerine bibliyometrik bir analiz: Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (35), 83-106.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

SİYASAL LİDERLİK VE BİR SİYASAL LİDER OLARAK MUHSİN YAZICIOĞLU*

POLITICAL LEADERSHIP AND MUHSİN YAZICIOĞLU AS A POLITICAL LEADER

Fatma AKAR¹

Dr. Öğr. Üyesi Emre SAVUT²

ÖZ

Çalışmanın amacı, siyasi lider Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik özelliklerini ortaya koymaktır ve çalışma nitel araştırma yöntemi esas alınarak yürütülmüştür. Esas alınan bu yöntemle ilgili olarak Muhsin Yazıcıoğlu'nun siyaset içerisinde birlikte yer aldığı, kartopu örnekleme yöntemi ile belirlenen 20 kişi ile nitel araştırma yöntemlerinden biri olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak görüşme yapılmış, bu görüşmelerden elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular neticesinde Muhsin Yazıcıoğlu'nun siyaset içerisinde yer aldığı dönemlerde sabit ve tek bir liderlik özelliği göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. 1980 öncesinde ani ve tek başına karar almasıyla, teşkilata hizmet edenleri değerlendirip, hizmet etmeyenleri görevden almasıyla ağırlıklı olarak otoriter lider özelliklerini yansıttığı görülmüştür. 1980 sonrasında ise istişareye çok önem vermesiyle, çalışma arkadaşlarına karşı dostane davranışlarıyla, güvenilir bir lider olarak nitelendirilmesiyle, ülkücü camia nezdinde olumlu bir imaj yaratmasıyla, çalışma arkadaşlarının onun ideolojisini benimsemesiyle, siyasi başarıdan daha çok insanlara hizmet etmeyi kendine vazife edinmesi sebebiyle daha çok karizmatik, demokratik, paternalist, dönüşümcü ve hizmetkâr lider özelliklerini gösterdiği sonucuna varılmıştır.


Anahtar Kelimeler: Liderlik, Siyasal Liderlik, Muhsin Yazıcıoğlu, Nitel Araştırma, Betimsel Analiz.


JEL Sınıflandırma Kodları: Z28.

ABSTRACT

The aim of the study is to reveal the leadership characteristics of political leader Muhsin Yazıcıoğlu and the study is conducted based on qualitative research method. Depending on this method in order to present the leadership characteristics of the political leader Muhsin Yazıcıoğlu, the main subject of the study, general information about his political life and important events in political life are given with conducting the literature review. In the third part, 20 people who worked with Muhsin Yazıcıoğlu in politics are interviewed by using a semi-structured interview technique, which is one of the qualitative research methods and the data obtained from these interviews are analyzed by using descriptive analysis method. It is seen that Muhsin Yazıcıoğlu did not show a constant leadership characteristic in the period he took part in politics. Additionally, it is that it was predominantly an

* Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Emre SAVUT danışmanlığında Fatma AKAR tarafından hazırlanan ve 25.12.2019 tarihinde savunulan "Siyasette Liderlik Olgusu: Muhsin Yazıcıoğlu Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışma için, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulundan GO 2019/139-/2019-10 sayılı ve 04.09.2019 tarihli "Etik Kurul Onayı" alınmıştır.

¹  Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Bilim Uzmanı, fatmaakar.sdu@gmail.com

²  Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, esavut@mehmetakif.edu.tr

authoritarian leader with its sudden and solitary decision before 1980, evaluating those who served the organization and dismissing those who did not. After 1980, it was more, because it paid attention to consultations, friendly behaviors towards its colleagues, being a reliable leader, creating a positive image in the idealist community, adopting its ideology and serving to people more than political success charismatic, democratic, paternalist, transformational and servant leader.

Keywords: Leadership, Political Leadership, Muhsin Yazıcıoğlu, Qualitative Research, Descriptive Analysis.

JEL Classification Codes: Z28.

1. GİRİŞ

Liderlik, insanoğlunun toplumsal bir varlık olmasından hareketle bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu zorunluluk durumu, liderlik kavramının özellikle sosyal bilimler alanında ilgi duyulan bir kavram haline gelmesini sağlamıştır. Liderlik kavramına ilişkin çok sayıda tanım üretilmiş, liderliğin farklı yönlerini ele alan teoriler ortaya konmuştur. Liderliğin siyasal boyutu ya da başka bir ifadeyle siyasal değerler sistemi üzerinden ele alınışı ise siyasal liderlik kavramını ortaya çıkarmaktadır. Burada lider ile siyasal lider ayrımını işlerken üzerinde durulması gereken en önemli konu, siyasal liderin az önce de bahsedildiği gibi siyasal değerler sistemi içerisinde konumlandırılması ve liderlik anlayışına bu değerler sisteminin yön vermesidir. Siyasal liderliğin konu alındığı akademik çalışmalarda ise kavramın otoriter, demokratik, karizmatik, dönüştürücü, paternalist, hizmetkâr liderlik tipleri ile birlikte ele alındığı görülmektedir.

Türkiye’de siyasal liderlerin liderlik tiplerini konu alan çok sayıda çalışma ile karşılaşmak mümkündür. Bu kapsamda Türkiye’de siyasal liderliğe ilişkin literatür incelendiğinde Mustafa Kemal, Bülent Ecevit, Alparslan Türkeş, Süleyman Demirel, Turgut Özal, Recep Tayyip Erdoğan gibi isimlerin öne çıktığı görülmektedir. Bahsedilen liderler, ya iktidarı doğrudan elinde bulunduran ya da iktidar ortağı olma şansını elde etmiş kişilerdir. Bu noktada çalışma konusu olarak Muhsin Yazıcıoğlu’nun seçilmesi, kendisinin liderlik özellikleri üzerine daha önce bir çalışma yapılmamış olmasından, tek başına ya da iktidar ortağı olarak siyasal iktidar deneyimi yaşamamış olmasından ve liderlik unsurunun önemli bir yer işgal ettiği siyasal kültür içerisinde yetişmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple çalışma, literatürdeki diğer siyasal liderlik çalışmalarından ayrılmaktadır. Çalışmayı özgün kılan bir diğer özellik ise, literatürdeki siyasal liderlik çalışmalarının, ya çalışmaya konu olan liderlerin söylemleri üzerinden bir analiz yapmayı tercih etmiş ya da liderlerin halk tarafından nasıl tanımlandığını görmek için ankete dayalı nicel araştırma yöntemini benimsemiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada ise Muhsin Yazıcıoğlu’nun liderlik özellikleri doğrudan çalışma arkadaşlarından elde edilen bilgiler ile incelenecektir.

Çalışma nitel araştırma olarak tasarlanmıştır. Bu kapsamda Muhsin Yazıcıoğlu’nun siyasal hayatı boyunca onunla çalışma arkadaşı ve astları olarak birlikte olan kişilerle gerçekleştirilen yüz yüze görüşmeler çalışmanın temel veri toplama yöntemidir. Çalışma kapsamında görüşülecek kişiler “kartopu örnekleme” yöntemi ile belirlenmiştir. Bu yöntem temel alınarak Büyük Birlik Partisi (BBP) özel kalem biriminde görevde bulunmuş Mürşit Işık, BBP genel başkan yardımcılığı yapmış Hilmi Güneş, il yönetim kurulu üyesi Mehmet Doğan Silleli, BBP genel başkan yardımcılığı görevinde bulunmuş Selçuk Özdağ, BBP merkez yönetim kurulu üyesi Muhammet Akgün, kadın kolları genel başkanı Hacer Çayır, Ülkü Ocakları eski Genel Başkanı Lütfü Şahsuvaroğlu, genel başkan yardımcısı Hakkı Öznur, BBP genel sekreter yardımcısı ve Nizam-ı Âlem Ocakları Başkanı Emir Kuşdemir, BBP basın yayın danışmanı Hayati Tek, BBP kurucularından ve 20. dönem Çorum milletvekili Hasan Çağlayan, Ülkü Ocakları genel sekreteri Haşim Akten, MHP yönetim kurulu eski üyesi Kadir Tosun, BBP’nin teşkilatlardan sorumlu yöneticilerinden Hasan Sağındık, BBP genel başkan yardımcısı Remzi Çayır, BBP kurucularından ve genel başkan yardımcısı Mahir Damatlar, MHP 19. dönem Konya milletvekili ve teşkilatlardan sorumlu genel başkan yardımcısı Servet Turgut, BBP 20. dönem Adana milletvekili Orhan Kavuncu, Ülkü Ocakları eski genel başkanı Servet Avcı ve BBP Ankara il teşkilat kurucusu Yavuz Arun isimlerinden oluşan yirmi kişilik bir katılımcı listesi belirlenmiştir. Çalışmada verilerin toplanması amacıyla yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi tercih edilmiş; elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi ile işlenmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde liderlik ve siyasal liderliğe ilişkin kavramsal çerçeve çizilmiş ve liderlik tiplerine yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümü Muhsin Yazıcıoğlu’nun siyasal yaşamının önemli

dönemlerini konu almaktadır. Üçüncü bölümde ise araştırmada elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Çalışma, sonuç kısmında tartışma ve değerlendirmelere yer verilerek sonlandırılmıştır.

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Liderlik

Liderlik, toplumsal yaşamın tüm alanlarında var olan ve özellikle çeşitli bilim alanlarında gördüğü ilgi ile birlikte popülerliği artan bir kavramdır (Kesken ve Ayyıldız, 2011: 1). Liderliğin toplumsal yapının tüm alanlarında var olması ve ilgi görmesi, insanoğlunun toplu biçimde yaşamasının bir zorunluluk olmasından kaynaklanmaktadır. Doğal yaşamın bir gereği sayılan bir arada yaşama düzeninde gerek insanların birbirleri ile olan karşılıklı münasebetlerini gerekse başka toplumlarla olan bağlarını düzenleme işinde liderlik en önemli unsurlardan biridir (Ergezer, 1992: 7).

Liderlik, sosyal bilimler içerisinde “*tarih, yönetim bilimi, psikoloji, siyaset bilimi*” gibi farklı bilim dallarının ilgilendiği konular arasına girmektedir. Bu ilgiye rağmen, liderliğin tanımlanmasında genel geçer bir tanım söz konusu değildir (Erkutlu, 2014: 1). Liderlik kavramı, gerek araştırmacılar gerekse yöneticiler tarafından sürekli üzerinde durulan bir konudur (Pillai, 1997: 115). Lider ve liderlik kavramlarıyla ilgili olarak sadece 20. yüzyıla bakıldığında çok fazla araştırmaya rastlanılmakta ve 350’den fazla tanım yapıldığı görülmektedir (Erçetin, 2000: 3). Örneğin Bennis and Nanus’a (1985: 56) göre liderlik; bireylerin düşüncelerini, etkinliklerini ve gerçekleştirme çabasında oldukları hedefleri kendi istekleri doğrultusunda etkileyebilmek, yönlendirmek ve yönetebilmektir. Burns’a (1978: 425) göre liderlik; kişilerin gerek ekonomik gerekse de siyasi açıdan bazı zamanlar kimsenin etkisi altında kalmadan, bazı zamanlar ise karşılıklı olarak belirledikleri noktaya erişmek amacıyla izleyicilerini harekete geçirme işidir. Hoy ve Miskel’e (2010: 377) göre liderlik; bir grubun içerisinde bulunan üyelerin yaşanan olaylara anlam verme şeklini, belirlemiş olduğu hedefleri seçebilmesini, faaliyetlerin düzenli hale getirilmesini, kişisel isteklerini ve becerilerini, birbirleriyle olan karşılıklı bağlarını ifade eden toplumsal bir süreçtir. Çelik’e (2015: 3) göre liderlik; iki veya daha fazla kişiyi güç kaynaklarını kullanarak etkileyebilmek ve yönlendirebilmektir. Zel’e (2011: 110) göre liderlik; bir grubu belirlenen bir hedef yönünde bir arada toplama ve belirlenen bu hedefi gerçekleştirebilme gayesiyle grubu harekete geçirebilme ve yönlendirebilme yeteneğini ifade etmektedir.

Liderliğe ilişkin yazına bakıldığında, “*örgüt kültürü, iletişim, yetenek, güven, cesaret ve inanç*” gibi bazı kavramların sıklıkla liderlikle birlikte anıldığı görülmektedir. Bu kavramlar liderde bulunması gereken nitelikler olarak da adlandırılmaktadır. Nitekim bir lider, başında bulunduğu örgütün tarzını ve kültürünü çok iyi bilmelidir. Aynı zamanda içinde bulunduğu örgütün sahip olduğu kurallara göre davranış sergilemelidir (Arklan, 2004: 38). Yine bir lider, örgütsel işlevleri başarılı bir şekilde gerçekleştirmek istiyorsa çalışanları ile etkili bir iletişim sistemi ortaya koymak zorundadır (Tutar ve Erdönmez, 2011: 58). Bir liderin insanlar üzerinde etkin olabilmesi için örgütü başarıya götürebilecek bazı yeteneklere sahip olması gereklidir. Bu kavramlar içerisinde en önemli olanı da güven kavramıdır. Çünkü güvenilir olmak lider olabilmenin temelidir (Kouzes ve Posner, 2014: 44). Ayrıca liderliği devam ettirebilmenin en ciddi yolu da güven temin etmektir (Barutçugil, 2006:226). Lider, karşılaştığı olağanüstü olaylardan korkmamalı ve bu olayları sona erdirebileceğine inanmalıdır. Bu durumu gerçekleştirebilmesi için de cesaretli bir yapıya sahip olmalıdır (Bakan, 2011: 86-87). Son olarak da bir liderin inanç sahibi olması demek, özgüven sahibi olması demektir. Bu da liderin başarılı olmasında gerekli olan kişisel bir nitelik olarak sayılmaktadır (Barutçugil, 2014: 65).

Liderlik konusu işlenirken, özellikle bir grubun hedeflerini gerçekleştirebilmesi noktasında sıklıkla lider ile aynı anlamdaymiş gibi kullanılan ancak liderlik ile arasında bir takım farklılıklar bulunan yönetici kavramına da kısa bir parantez açmak gerekmektedir. Liderlik kavramı, yalnızca insan davranışlarını ele alan bir kavramdır. Yönetici ise, liderlik kavramını da kendi içerisine dâhil etmekle birlikte insanları direkt olarak etkilemeyen görevlerle ilgili bir kavramdır (Tunçer, 2012: 11). Lider ve yöneticiler; belirledikleri hedef, elinde bulundurdukları yetki ve güç unsurlarına göre de farklılıklar göstermektedir. Yönetici, belirlemiş olduğu hedefleri “*planlama, örgütleme, koordinasyon ve kontrol*” gibi işlevler çerçevesinde gerçekleştiren kişidir. Lider ise, belirlediği hedefleri gerçekleştirebilme için grubu etkileyebilme yeteneğine sahip olan kişidir. Yöneticinin, sahip olduğu konum gereği yasalarla belirlenmiş yetkileri bulunurken, liderin bir yetkiyi elinde bulundurabilmesi için direkt olarak yasalarla belirlenmiş bir desteğe ihtiyacı yoktur. Yönetici, içinde bulunduğu grubu etkileyebilmek için sadece yasal gücü kullanır, lider ise yasaların yanı sıra kendi kişiliğini esas alarak karizmatik gücünü de kullanır (Kılınç, 2009: 99-100). Lider ve yöneticinin örgüt içerisindeki bazı tutumları da birbirlerinden farklıdır. Yönetici, örgüt

içerisinde belirlemiş olduğu hedefleri gerçekleştirirken daha bireysel ve daha çekingen bir tutum sergiler. Lider ise, daha girişken, daha aktif bir tutum sergiler ve yeni fikirler ortaya koyarken çekingen değildir (Genç, 2012: 44-45).

2.2. Liderlik Teorileri

19. yüzyıldan günümüze değin “*Özellikler Teorisi, Davranışsal Teori ve Durumsallık Teorisi*” gibi teoriler başta olmak üzere birçok liderlik teorisi ortaya konmuştur. Bu teorilerden bazıları liderlik konusunu dar kapsamlı ele alırken bazıları ise konuyu daha geniş bir bakış açısıyla işlemeyi tercih etmişlerdir (Aktan, Ağca ve Çakmak, 2014: 57).

2.2.1. Özellikler Teorisi

Diğer bir adı “*kişisel özellikler teorisi*” olan özellikler teorisi, liderlik özelliklerinin ortaya konulması hususunda oluşturulan ilk teoridir. En basit ifade ile söylemek gerekirse özellikler teorisi, liderlik özelliklerinin doğuştan geldiği düşüncesine dayanmaktadır (Taşdan ve Gül, 2013: 16). Özellikler teorisi, liderin sadece kişisel vasıfları ve kabiliyetlerine odaklanmaktadır ve başarılı bir liderde bulunması gereken vasıfları liderin kişisel özelliklerini temel alarak ortaya koymaya çalışmaktadır (Robbins ve Judge, 2012: 377; Davis, 1977: 143). Yukıl’a (2002: 242) göre bu kişisel özellikler; kişinin kendisine güvenmesi, dış çevreye karşı daha açık olabilmesi, duygusal olgunluğu yakalayabilmesi ve enerjisini en yüksek seviyeye çıkarabilmesi şeklinde sıralanmaktadır. Özellikler teorisiyle ilgili olarak ortaya konulan bilgilere bakıldığında bu teorinin sadece liderlik tanımlamasıyla ilgili birtakım izler bıraktığını söylemek mümkündür. Ancak bu teori, hangi kişilik özelliklerinin bir liderde muhakkak bulunması gerektiği ya da hangi kişilik özelliklerinin lideri daha başarılı kıldığı konusunda üzerinde uzlaşmış bir düşünce ortaya koyamamıştır. Bu gibi nedenler de liderlik teorilerinde yeni arayışların başlamasına sebep olmuştur (Taşdan ve Gül, 2013: 17).

2.2.2. Davranışsal Teori

Liderlik ile ilgili çalışmalarda önemli bir yer işgal eden davranışsal teori, İkinci Dünya Savaşı sırasında başarı göstermiş askeri liderlerin tutumlarının incelenmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen savaş döneminde görülen iki temel husus, bu teorinin ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Bu hususlardan ilki, özellikler teorisinin liderlik konusundaki düşüncelerinin yeterli olmadığını sezilmesidir. İkinci husus ise, insanlar arasındaki bağın toplum tarafından daha önemli hale gelmesi ve yine insanlar arasındaki ilişkilerde davranış biçimlerinin belirginleşmesini temel alan Hawthorne Araştırmalarının yaygınlık kazanmasıdır (Taşkiran, 2011: 27-28; Angelo ve Kreitner, 2008: 351).

Liderlik kavramını liderin davranışlarını esas alarak açıklamaya çalışan bu teorinin ana görüşü, başarılı ve etkili bir lider vasfına ulaşabilmek için liderin kişisel vasıflarından ziyade davranışlarının daha önemli olduğudur. Liderin çalışma arkadaşları ile olan iletişimi, alt kademesindeki kişilere yetki verip vermemesi ve astlarını kontrol etmesi gibi davranışlar, lideri başarılı kılan önemli faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır (Serinkan, 2008: 36).

2.2.3. Durumsallık Teorisi

Durumsallık teorisi, özellikler teorisinin esas aldığı ana prensipleri reddetmektedir. Durumsallık teorisi, liderlik kavramının durumsal gereksinim hallerinde kendini gösterdiğini ve bu gereksinimlerin hangi kişilerin lider olabileceği noktasında büyük bir etki yarattığını savunmaktadır. Bu teoriye göre lider, kendinden önceki mevcut liderin soy ya da kan bağından gelmemektedir. Bunun yerine liderler, durumsal gereksinim hallerinde ortaya çıkmaktadır (Karsantik, 2017: 11).

Durumsallık teorisi, her yerde ve her şartta tek ve en iyi liderin var olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır (Yeniçeri, 2002: 74). Durumsallık teorisine göre en kabul edilebilir liderlik davranışı, liderin içinde yer aldığı durum ve koşullara göre değişkenlik gösterebilmesidir. Liderlik olgusunu, içinde yer aldığı koşullar üzerinden irdelemeye çalışan bu teoriye göre etkili bir lider olmanın belirleyici öğeleri bulunmaktadır. Bu öğeler; gerçekleştirilmek istenen amacın niteliği, örgüt üyelerinin kapasitesi ve örgütten beklentileri, örgütün vasıfları, liderin ve liderin takipçilerinin kişilik özellikleri ve tecrübeleridir (Taşdan ve Gül, 2013: 22-23). Durumsallık teorisinin savunmuş olduğu görüşlere bakıldığında başarılı bir lider olabilmek için uygun bir ortamın keşfedilmesinin gerekli olduğunu ve liderin bu uygun ortamda kişisel özelliklerini ve davranışlarını sergileyebileceğini söylemek mümkündür.

2.3. Liderlik ve Güç

Liderlik ve güç kavramlarının ayrı ayrı değerlendirildiğinde çok farklı anlamlar taşıdıkları, birlikte değerlendirildiklerinde ise gücün bir liderde bulunması gereken temel bir vasıf olarak karşımıza çıktığı görülmektedir (Meydan ve Polat, 2010: 130). Stoner'e (1978: 26) göre güç, bir kimsenin diğer başka kimseleri kendi istekleri ve beklentileri yönünde yönlendirebilme becerisini ifade etmektedir. Diğer bir ifadeye göre güç kavramı, herhangi bir kimsenin başka kimseleri kendi isteklerini gerçekleştirme yolunda isteklendirme kapasitesidir. Bu nedenle güç, insanlar arasındaki karşılıklı ilişkiyi ve bağı ifade etmektedir (Carzo ve Yanouzas, 1967: 186). Dolayısıyla güç kavramına bakıldığında bu kavramın liderlik kavramıyla aynı olmadığı ancak liderliğin bir özelliği konumunda olduğu görülmektedir. Buna göre lider, güç vasfına sahip olan kimsedir. Ancak bir liderin güç niteliğini sürekli elinde tutması ve kullanması, lider açısından akla gelmeyen bir zamanda akla gelmeyen sonuçlara neden olabilir ve güç niteliğinin yıkıcı etkileri kendini gösterebilir. Bu nedenle lider, güç niteliğini kullanırken, kullandığı gücün bilincinde olmalıdır; gücü nerede, ne zaman ve nasıl kullandığını çok iyi bilmeli ve gücü rastgele istekleri doğrultusunda kullanmamalıdır (Arslan, 2001: 26-27).

Liderin, liderlik gücünü nereden aldığına ilişkin farklı dayanaklar kullanılmaktadır. Bu dayanakları ise "*liderliğin kültüre dayalı gücü, liderliğin eğitime dayalı gücü, liderliğin insana dayalı gücü ve liderliğin teknik becerilere dayalı gücü*" şeklinde sıralamak mümkündür. Liderliğin kültüre dayalı gücü, liderin örgüt adına belirlediği hedefleri, örgütün değerlerini ve örgütün var oluş anlamını aktarabilmesidir. Liderliğin eğitime dayalı gücü, liderin doğumundan itibaren içerisinde olduğu öğrenme sürecinin ve aldığı özel eğitimlerin bir sonucudur. Liderliğin insana dayalı gücü, liderin insanların güvenini kazanması, insanların kabiliyetlerini anlaması gibi durumları ifade etmektedir. Liderliğin teknik becerilere dayalı gücü ise, liderin politika sürecindeki teşkilatlandırma kabiliyetini ifade etmektedir (Tüfekci, 2017: 112).

Sosyal bilimler alan yazını incelendiğinde çeşitli güç türleri karşımıza çıkmaktadır. Bir liderin karizmatik gücü ve uzmanlık gücü kendi kişilik özelliğinden ileri gelmektedir. Yasal güç, ödüllendirme gücü ve cezalandırma gücü ise liderin konumu gereği ortaya çıkmaktadır (Meydan ve Polat, 2010: 130).

Karizmatik güç, bazı kimselerin kendine mahsus özelliklerinin bulunduğu, bu özelliklerin deneyim sonucunda ortaya çıktığı ve çok az kimsede mevcut olan bir güç türüdür (Fındıkçı, 2009: 234). Karizmatik gücün bir diğer adı da beğeni gücüdür. Karizmatik liderlerin, gerek insanlar gerekse toplum üzerindeki etkisi oldukça fazladır. Bu güç türü, çoğunlukla liderin astları üzerindeki gücünü ve saygınlığını belirtmektedir. Astlar, liderlerinin kişiliğini ve tavrını beğenmekte, liderleri ile kendilerini özdeşleştirmektedirler. Aynı zamanda liderlerinin yönetim biçimine uymaya ve bu yönetim biçimini örnek almaya çalışmaktadırlar. Karizmatik gücün örgüt içerisinde etkili olması, lider ve astlarının birbirlerini ne kadar etkilediğine ve bunun sonucunda ne kadar başarı sağladıklarına bağlıdır. Dolayısıyla, liderin astlarına karşı anlayışlı davranması, astlarının beklentilerine karşı ilgi göstermesi, astlarına karşı adaletli davranması ve yeri geldiğinde haksızlıklara karşı onları savunması, lider ve astlar arasındaki bağı arttıran bazı nedenler olarak sayılabilmektedir. Bu bağın artması da örgüt içerisindeki başarıyı olumlu yönde etkilemektedir (Sökmen, 2014: 128-129).

Diğer bir adı da bilgi gücü olan uzmanlık gücü, lider ya da yönetici pozisyonundaki kimselerin bilgileri, tecrübeleri ve alanlarında ne kadar uzman olduklarıyla ilişkilidir. Bu güç türü, liderin gerçekleştirmek istediği bir işte başarı sağlamasında en önemli araçlardan biridir. Karizmatik güç türünde olduğu gibi uzmanlık gücünde de liderin astlarının güvenini kazanması çok önemlidir. Çünkü liderin egemenliği altında bulunan astlar liderlerinin bilgisine ve tecrübelerine ne kadar çok güvenirseler, liderden de o derece etkileneceklerdir (Şimşek, 2010: 191). Liderlikte bilgi, çok önem arz etmektedir ve bu bilgiye ne kadar az kişi sahipse, uzmanlık gücü de o derecede artmaktadır. Lider, bulunduğu pozisyonda gerçekten uzman bir kişi olursa astları da kendilerini liderlerine uymak zorunda hissetmektedirler. Bu nedenle de uzmanlık gücü liderin, gerek bilgisine gerekse uzmanlığına göre en uygun olan davranışı gösterebilmesine bağlı olmaktadır (Sökmen, 2014: 129).

Yasal güç, liderin örgüt içerisindeki konumuna verilen yetkiyi belirtmektedir. Aslında yasal güç liderlikten daha çok yöneticiler için gereklidir ancak liderlik süreci için de önemli bir niteliktedir. Liderin örgüt içerisindeki konumuna seçilmiş ya da atanmış olarak gelmesi, o konum için daha önceden belirlenmiş bazı yasal güçlere sahip olmasını sağlamaktadır. Belirlenen bu yasal güç, lideri örgüt içerisinde daha etkili kılmaktadır. Ancak yasal güce tek başına bakıldığında, bir lider için bu güç türü tek başına yeterli olmamaktadır. Çünkü bu güç türü liderliğin sürdürülebilmesinde yetersiz kalmakta ve zamanla başka güç türlerine de ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır (Fındıkçı, 2009: 233).

Ödüllendirme gücü, liderin astlarını isteklendirme aracı olarak görülmektedir ve lider bu gücünü farklı şekillerde kullanmaktadır. Ödüllendirme gücü, liderin astlarına her zamankinden daha fazla yetki vermesi, astlarının başarısını beğenmesi ve takdir etmesi gibi değişik şekillerde yerine getirilebilmektedir. Bir lider, ödüllendirme gücünü herhangi bir sorunla karşılaşmadan gerçekleştirebiliyorsa ve astlarına karşı adil bir tutum sergileyebiliyorsa bu durum liderin, astlarını çok kolay etkileyebilecek bir beceriye sahip olduğunu göstermektedir (Şimşek, 2010: 190). Liderin astlarını ödüllendirmesi, astın işine ve lidere bağlılığını, bir işi başarıya yolundaki azmini arttırmaktadır (Aytürk, 2007: 91-102). Ancak ödüllendirme gücünün çok fazla kullanılmasının negatif yanları da ortaya çıkabilmektedir. Lider tarafından bu güç türünün çok fazla kullanıldığı bir örgütte, astlar arasındaki duygusal bağ ve psikolojik doyum hususları olumsuz bir şekilde etkilenebilmektedir (Bakan ve Büyükbeşe, 2010: 76).

Diğer bir adı zorlayıcı güç olan cezalandırma gücü, liderin astlarına verdiği emirleri yerine getirmediği takdirde kullandığı yetki olarak adlandırılmaktadır. Astları üzerinde etkisi olan bir lider genellikle cezalandırma gücünü kullanmaktan kaçınmaktadır. Çünkü cezalandırma gücü, astların öfkeli bir tutum sergilemesine ve bu tutum da örgüt içerisinde verimin düşmesine yol açmaktadır (Sökmen, 2014: 128). Liderin astlarını cezalandırma gücü ile yönetmesi, bazen astların gözünde otoritesiz ve aciz bir lider olarak görülmesine sebebiyet vermektedir. Bu nedenle lider, cezalandırma gücünü örgüt içerisinde astların disiplinini sağlamak ve kendi otoritesini göstermek amacıyla kullanmamalıdır. Çünkü liderin örgüt içerisinde çok fazla cezalandırma gücünü kullanması astlarını yönetemediği ve otoriteyi sağlayamadığı anlamına gelmektedir. Zira bir yönetimde başarıyı belirten güç ödüllendirme gücü, başarısızlığı belirten güç ise cezalandırma gücüdür. Bunun yanı sıra, liderin astlarına karşı ceza vermekteki amacı, ceza verdiği astının dışında diğer astlarına da ders vermek olmamalıdır. Lider, cezalandırdığı astını eğitmeli ve onun tekrar hata yapmasını engellemelidir (Aytürk, 2007: 89).

2.4. Liderlik Tipleri

Kurt Lewin tarafından ortaya konan ve sergilenen davranış biçimlerini dikkate alarak oluşturulan “*Otoriter lider ve demokratik lider*” tipleri, literatürde geleneksel liderlik tipleri olarak değerlendirilmektedir (Akçit, Barutçu ve Akşit, 2018: 214). Bununla birlikte geleneksel liderlik tiplerinin liderliğin kapsamını açıklamadaki yetersizliği, modern liderlik tipleri adı altında yeni liderlik tipleri ortaya konmasını beraberinde getirmiştir (Aşan ve Aydın, 2006: 322). Alan yazında yer alan modern liderlik tiplerinden bazıları “*karizmatik lider, dönüşümcü lider, paternalist (babacan) lider ve hizmetkâr lider*” olarak sıralanabilir.

2.4.1. Otoriter Lider

Otoriter lider, örgüt içerisinde belirlenen amaçların neler olduğuna ve neyin nasıl yapılması gerektiğine kendisi karar vermektedir. Otoriter lider, karar alma mekanizmasını büyük oranda tek başına işlettiği için, astlarının lider olabileceği doğrultusundaki özelliklerini geliştirme fırsatları yok denebilecek kadar azdır. Otoriter lider, kendi egemenliği altında olan astlarını değerlendirirken bireysel bir tutum sergilemektedir. Zira bu lider, astların herhangi bir konu hakkında fikir sunmasını ve kendi fikirlerine aykırı bir durumu kabul etmemektedir. Dolayısıyla otoriter lider, astlarıyla fikir alışverişi konusunda son derece çekimser davranmaktadır (Ölçüm Çetin, 2004: 31). Otoriter lider, astların örgüt içerisinde hangi görevde bulunacağına ve kimlerle çalışacağına kendisi karar vermektedir. Bu nedenle astlar, gelecekte atılması gereken adımlar hususunda büyük oranda belirsizlik yaşamaktadırlar. Aynı zamanda liderin, astların ortaya koyduğu başarı ya da başarısızlıkla ilgili takdiri ya da eleştirisi kişisel olmaktadır (Lewin, Lippitt ve White, 1939: 273).

Otoriter liderin astlarına karşı öfkeli ve kısıtlayıcı bir tutumu bulunmaktadır. Otoriter lider astlarına emir verir, astları da bu emirleri yerine getirir. Çünkü otoriter liderin, emirleri yerine getirilmediği takdirde başvurabileceği cezalandırma gücü bulunmaktadır (Koç ve Topaloğlu, 2010: 182).

Otoriter liderliğin özellikle karar alma süreçlerinin işleyişi bakımından bazı olumlu çıktıları söz konusudur. Bu noktada otoriter liderliğin en önemli faydasının karar alma süreçlerini hızlandırması olduğunu söylemek mümkündür. Hızlı karar alabilme neticesinde de zaman kaybı en az seviyeye düşmektedir. Ancak bununla birlikte, kişiseliliğin fazlasıyla ön plana çıkması, danışma mekanizmasının işletilmiyor olması ve buna bağlı olarak astların çalışma isteklerinin olumsuz etkilenebilme ihtimalinin varlığı, astların yönetim sürecinden dışlanması yenilik üretme potansiyelini düşürmesi vb. gibi otoriter liderlik tipinin barındırdığı sakıncaların da altını çizmek gerekir (Eren, 1993: 310-311).

2.4.2. Demokratik Lider

Demokratik lider, örgütün hedeflerini ve politikalarını astlarının da fikirlerini alarak belirleyen liderdir. Diğer bir deyişle demokratik lider, astlarını fikirlerini beyan etmeleri noktasında isteklendiren liderdir. Demokratik lider, elindeki yetkilerin bir kısmını kısmen astlarına vermekte ancak son sözü yine kendisi söylemektedir (Ölçüm Çetin, 2004: 31). Demokratik lider, örgüt içindeki kararları astlarının da görüşlerini alarak belirlediği için çok acil durumlarda karar alma mekanizması yavaşlayabilmekte ve bazen alınan bu kararlar başarısızlıkla sonuçlanabilmektedir. Bu liderlik tipinde astlar her zaman değerlidir, lider çalışanlarına her zaman nezaketli davranır ve çalışanlarıyla sürekli iletişim halindedir. Astlarına karşı çoğunlukla ödüllendirme gücünü kullanır (Şimşek, Çelik ve Akgemci, 2014: 153). Demokratik lider, astlarının hangi görevlerde kimlerle çalışmak istedikleri hususunu örgüt üyelerine bırakmaktadır. Aynı zamanda demokratik lider, astlarının başarı ya da başarısızlıkları karşısında objektif bir tutum sergilemekte ve örgütün sıradan bir üyesi gibi davranmaya çalışmaktadır (Lewin, Lippitt ve White, 1939: 273).

Demokratik liderliğin faydalarından birincisi, örgüt kararları alınırken astların da görüşlerini bildirebilmesidir. İkincisi, astların görüşlerinin önemsenmesi sebebiyle çalışma isteklerinin artması ve psikolojik doyumun sağlanmasıdır. Bu liderlik tipinin en önemli sakıncası, karar alma mekanizmasının yavaşlaması ve zaman kaybına sebebiyet vermesidir. Bir diğeri ise, örgüt yapısının büyüklüğü nedeniyle kararların etkinliğini kaybetmesi, buna bağlı olarak da örgütün ara ara karar alamaz duruma gelmesidir (Eren, 1993: 311).

2.4.3. Karizmatik Lider

Karizmatik lider kavramından ilk bahseden kişi Alman Sosyolog Max Weber'dir. Weber'e (2014: 91-92) göre karizma kavramı, kişisel anlamda bir bireyi diğer kişilerden ayırt eden ve onun adeta tabiatüstü olarak algılanmasını sağlayan birtakım güç ve yetenekler alanını ifade eder. Karizmatik lider, sahip olduğu bazı üstün bireysel özellikler sayesinde insanlar tarafından ilgi gören ve bu özellikler sayesinde insanları peşinden sürükleyebilen liderdir. Bireyin karizmatik bir lider olarak nitelendirilmesine imkân veren özellikler doğuştan gelebileceği gibi yaşam boyunca elde edilen deneyimlerin bir sonucu da olabilirler. Karizmatik lider gelişmelere açıktır, her zaman gerçeği görmeye çalışır ve ona göre hedef belirler. Bu hedefleri gerçekleştirmek için de elinden gelen gayreti en iyi şekilde göstermeye çalışır (Engin, 2011: 478).

Karizmatik liderler, insanların kriz dönemlerinde bir kurtarıcı arayışında olmalarından hareketle genellikle bu tip dönemlerde ortaya çıkarlar. Çünkü karizmatik lider, insanlara kriz döneminin etkilerini açık bir şekilde açıklar ve topluma ihtiyacı olan güveni hissettirir. İnsanlar da çözümü karizmatik liderin gücüne bıraktıkları için kendilerini güvende hissederler. Bu sebeple de karizmatik lider, insanlar ve toplum üzerinde büyük bir etkiye sahip olur (Mentor, 2007: 20-21). Karizmatik lider, demokratik liderden daha çok duygusal zekâ olgunluğuna sahiptir. Bu zekâ olgunluğunu ise çoğunlukla astları ile olan ilişkilerinde kullanır. Astları karizmatik lidere içten ve kalpten bağlıdır. Karizmatik lider ileriye görür, astları adına ilgi çekici hedefler belirler, astlarına güven verir, kendisini en doğru şekilde ifade eder. Dolayısıyla astlar, karizmatik lidere hayranlık duyarlar ve onu koşulsuz bir şekilde benimserler (Güney, 2011: 358).

2.4.4. Dönüşümcü Lider

Dönüşümcü lider tipi, ilk kez 1973 yılında Downton'un "İsyan Liderliği" adlı çalışmasıyla karşımıza çıkmış ve bu liderlik tipini 1978 yılında "Buhran Liderliği" adlı çalışmasıyla James MacGregor Burns geliştirerek devam ettirmiştir. Ancak bu liderlik tipini ilk kez topluma sunan Bass ve Avolio olmuştur (Erturgut, 2010: 225). Avolio ve Bass'a (1999: 444-445) göre çok faktörlü bir liderlik tipi olan dönüşümcü liderlik; karizma sahibi olmayı, koşullu olmak kaydıyla ödüllendirme gücünü kullanmayı, bazı durumlarda aktif yönetimi, bazı durumlarda ise pasif yönetimi kullanmayı gerektirmektedir.

Dönüşümcü lider tipi, günümüz dünyasının değişimlerine ayak uydurmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Dönüşümcü liderin en önemli özelliklerinin başında ileri görüşlülük gelmektedir. Dönüşümcü liderin taşıdığı bu ileri görüşlülük ise inandırıcı ve çalışanlarını motive edici nitelikte olmak zorundadır. Çünkü bu ileri görüşlülük neticesinde astlar, zamanla liderin vizyonunu kendi vizyonlarıymış gibi kabul ederler. Daha da ileri boyutlarda bakıldığında astlar, lider örgütten ayrılmış ya da vefat etmiş olsa bile bu vizyonu sürdürmek adına mücadeleye devam ederler (Güney, 2011: 297-298).

Dönüşümcü lider, kendisini değişimden ayrı göremez ve değişimin bir parçasıdır. Astlarının beklentilerine karşı hassasiyet gösterir, tutumlarında esnek, sürekli öğrenme çabasıdadır, çözüm üretme hususunda çok

kabiliyetlidir ve bir riskin içerisinde girmeden önce durumu en ince detayına kadar kontrol etmektedir (Yeşilyurt, 2007: 41). Bunların yanı sıra, dönüşümcü liderin bir başka özelliği de süreçten ziyade düşüncelere önem vermesidir. Dönüşümcü lider, hedeflerine ulaşabilmek için hem karizmasını kullanmakta hem de astlarını iyi davranışlar sergileme hususunda yönlendirmektedir (Tekin, 2016: 21). Aynı zamanda dönüşümcü lider, astlarının kurallara uydukları ve yüksek performans gösterdikleri durumlarda ödüllendirme gücünü, kurallara uymadıkları ve düşük performans gösterdikleri durumlarda ceza gücünü kullanma taraftarıdır (Serinkan ve Ürkek Erdiş, 2014: 11).

2.4.5. Paternalist Lider

Paternalist liderlik tipi doğu kültüründe ortaya çıkmış ve çok farklı şekillerde tanımlanmıştır (Köksal, 2011: 111). Paternalist lider, astlarına bir baba gibi davranan liderdir. Bir başka ifadeyle, lider ile astları arasında koruyup-kollama ve saygı-bağlanma üzerinden şekillenen bir ilişki söz konusudur. Bu karşılıklı ilişki neticesinde ise lider astlarını koruyup kollar, astlar da lidere kayıtsız şartsız bağlıdırlar (Köksal, 2011: 103). Farh ve Cheng'e (2000: 84) göre paternalist lider, güçlü disiplin ve otoritesini babalık duygusu, yardımseverlik duygusu ve ahlaki bütünlük ile birleştiren liderdir. Paternalist lideri tanımlayan unsurlar ise otoriterlik, yardımseverlik ve ahlaki liderlikten oluşmaktadır. Paternalist liderliğin otoriterlik unsuru, liderin astları üzerindeki kontrol gücünü ve astlarının kendisine uyma davranışını belirtmektedir (Pellegrini ve Scandura, 2008: 573). Yardımseverlik unsuru liderin, astlarının her anlamda iyiliğini düşünmesi ve astlarını koruyup kollaması demektir. Ahlaki unsur ise, liderin astlarını kendi çıkarları yönünde kullanmayacağını ve onlara bencil davranmayacağını ifade etmektedir (Cheng, Chou, Yu Wu, Huang ve Farh, 2004: 94-108).

Ülkemizde paternalist liderlik ile ilgili yapılan araştırmalara bakıldığında, paternalist lider ve psikolojik kısıtlama arasında ters yönlü bir ilişki olduğu gözlenmektedir. Bunun yanı sıra, paternalist liderin yönettiği bir örgütte çalışanların yaratıcılığının arttığı da görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, liderin babacan tavır sergilediği durumlarda astların yaratıcı katılımlarının arttığını gösteren bulgulara rastlanmaktadır (Gerçek, 2018: 103).

2.4.6. Hizmetkâr Lider

Hizmetkâr liderlik, liderin kendisini başkaları için feda etmesi, olaylara başkalarının gözüyle bakabilmesi, “ben” değil “biz” zihniyetiyle hareket edebilmesini ifade etmektedir (Fındıkcı, 2009: 378). Hizmetkâr liderliği ilk olarak Greenleaf “*The Servant As Leader*” adlı çalışmasıyla gündeme getirmiştir. Greenleaf'a (1977: 9-21) göre liderin görevi her şeyden önce hizmet etmektir. Bunun yanı sıra hizmetkâr bir lider; hizmet etmenin dışında girişken olmalı, astlarını dinlemeli ve anlamaya çalışmalı, hayal kurmalı, gerektiğinde geri çekilmeyi bilmeli, empati kurabilmeli, güçlü bir sezgi sahibi olmalıdır.

Hizmetkâr liderliğin temelinde lider ile ast ilişkisinin niteliği bulunmaktadır. Bu sebeple hizmetkar lider kendisini astlarından farklı görmez, ön plana çıkma çabası göstermez, astlarına iyilik yapar, astlarının duygularına hitap eder, empati kurar, astları ile sürekli ve birebir iletişim halinde olur ve işten önce insana önem verir (Karakaş, 2009: 122). Hizmetkâr lider, kendisini hizmete adanmıştır ve astları tarafından güvenilir bir konumdadır. Güvenilir bir lider olması sebebiyle de örgüt üyeleri tarafından çoğunlukla desteklenir ve astlar örgütün başarısı adına ellerinden gelenin en iyisini yapma gayretindedirler (Vinod ve Sudkhar, 2011: 458). Hizmetkâr lider, örgüt yönetiminde herhangi bir güç ve otorite kullanma ihtiyacı duymaz, astlarını korur ve destekler, astlarının işlerini kolaylaştırır, astları ile ılımlı bir iletişim kurar ve astlarına karşı fedakârlıkta bulunur. Ancak hizmetkâr liderin bu denli fedakâr olması, bir süre sonra astları tarafından pasif bir lider olarak görülmesine de sebebiyet verebilir (Durmuş, 2014: 30).

3. MUHSİN YAZICIOĞLU'NUN SİYASAL HAYATI

1954 yılında Sivas'ta doğan Muhsin Yazıcıoğlu 1970 öncesinde dernek faaliyetlerine katılmaya başlamış ve yine o yıllarda Genç Ülkücüler Teşkilatı'nda aktif olarak yer almıştır. 1972 yılında üniversite eğitimini almak üzere Ankara'ya gelmiş ve 1980 öncesinde “*Ülkü Ocakları Genel Başkan Yardımcılığı*” ve “*Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı*” görevlerinde bulunmuştur. 1978 yılında “*Ülkücü Gençlik Derneği*”nin kurucu genel başkanlığını yapmıştır. Dernek başkanlığı döneminden 1980 Darbesine kadar ki dönemde Milliyetçi Hareket Partisi'nde (MHP) Genel Başkan Müşavirliği görevinde bulunmuştur. 12 Eylül Darbesinin gerçekleşmesiyle birlikte 30 Ocak 1981 tarihinde MHP üyesi ve Ülkücü Kuruluşlar Davası sanığı olması sebebiyle tutuklanmış ve cezaevine gönderilmiştir. Mamak Cezaevinde 5,5 yılı hücrede olmak kaydıyla toplam 7,5 yıl kalmıştır. Ancak Muhsin

Yazıcıoğlu bu davadan herhangi bir ceza almadan beraat etmiştir. Beraat ettikten sonra 1987 yılında, cezaevindeki ülkücülere ve onların ailelerine yardım etmek amacıyla kurulan *Sosyal Güvenlik ve Eğitim Vakfı'nın (SOGEV)* başkanlığını yaparak faaliyetlerini orada sürdürmüştür. Yine aynı yıl yakın arkadaşlarıyla Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP)'ne katılmış ve Genel Sekreter Yardımcılığı görevinde bulunmuştur. Muhsin Yazıcıoğlu, 1991 yılı genel seçimlerinde MÇP, İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ve Refah Partisi'nden (RP) oluşan ittifaktan Sivas Milletvekili seçilerek Meclis'teki yerini almıştır. 1992 yılında bazı milletvekili arkadaşlarıyla MÇP'nin siyasi anlayışıyla uyuşmadıklarını gerekçe göstererek partiden ayrılmıştır. MÇP'den ayrılmasıyla birlikte "*Yeni Oluşum Hareketi*" adıyla bir hareket başlatmıştır. 29 Ocak 1993 tarihinde ise resmi olarak BBP'yi kurmuş ve partinin Genel Başkanlığına seçilmiştir. 1995'de yapılan erken genel seçimlerinde Anavatan Partisi (ANAP) ve BBP ittifakından 20. Dönem Sivas Milletvekili olarak tekrar seçilmiştir. 1996 yılında ANAP'tan ayrılarak BBP'ye geri dönmüştür. 2009 yılına kadar yapılan gerek olağan gerekse olağanüstü bütün büyük kurultaylarda BBP'ye Genel Başkan olarak seçilmiştir. Muhsin Yazıcıoğlu, seçim çalışmalarını sürdürdüğü 25 Mart 2009 tarihinde Kahramanmaraş Keş Dağı'nda talihsiz bir kaza sonucu vefat etmiştir (Alperen Ocakları Eğitim ve Kültür Vakfı Resmi Web Sayfası, 2020; Büyük Birlik Partisi Resmi Web Sayfası, 2020; Birol, 2009: 6; Silleli, 2010: 13).

3.1. 1970-1980 Arası Dönem

Türkiye, 1960'lı yılların sonlarından 12 Mart 1971 tarihine kadar geçen sürede yoğun şiddet olaylarına sahne olmuştur (Bölükbaşı, 2012: 39). Muhsin Yazıcıoğlu için ise 1970 ve 1980 arası dönem; gençliğe adım attığı, üniversite eğitimini almak için Ankara'ya geldiği ve bir bakıma kendisinin siyasi bir arayış içinde olduğu dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem, Muhsin Yazıcıoğlu'nun siyasi düşüncelerinin keskinleştiği bir dönem olarak görülse de siyasi arayışlarının sürdüğü, bu yöndeki okuma ve araştırmalarının devam ettiği dönem olarak nitelendirilebilir. Muhsin Yazıcıoğlu arayış içinde olduğu bu yıllarda, inanç ve ahlâka verdiği önemi ön planda tutmaya devam etmiştir(Silleli, 2010: 24-25).

Muhsin Yazıcıoğlu, 1977 ve 1978 yıllarında ilk önce Ülkü Ocakları Genel Başkan Yardımcılığı, daha sonra ise Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. Yazıcıoğlu'nun bu görevlerde bulunduğu dönemler belki de Türkiye'nin yaşadığı en sıkıntılı dönemlere rast gelmiştir (Çoraklı, 2009: 32). 1971 Muhtrasıyla birlikte kapatılan ve sonraları tekrar faaliyete geçen Ülkü Ocakları, ülkede yaşanan olayların şiddetle artması neticesinde tekrar kapanma tehlikesi altına girmiştir (Çoraklı, 2009: 32). Bunun üzerine 15 Haziran 1977'de Konya'da "*Ülkücü Gençler Derneği*" kurulmuştur. Ardından 25 Mayıs 1978'de yapılan kongrede ise derneğin adının "*Ülkücü Gençlik Derneği (ÜGD)*" olarak değiştirilmesine karar verilmiş ve merkez Ankara'ya taşınmıştır. 25 Mayıs 1978 tarihinde gerçekleşen kurultayda Muhsin Yazıcıoğlu bu derneğin kurucu Genel Başkanı olarak seçilmiştir (Turhan, 2016: 897). Muhsin Yazıcıoğlu'nun ÜGD'ye Genel Başkan seçilmesiyle birlikte ülkücü hareket açısından yeni bir dönem başlamıştır. Yazıcıoğlu, ülkenin kargaşa yaşadığı ve sıkıntılar çektiği bir dönemde ülkücülerin lideri olmuştur. Kendisi de bu liderlik bilincinin farkında olarak bu görevin sorumluluklarını yüklenmiş ve ülkücü hareket adına var gücüyle çalışmıştır (Demiröz, 2016: 62). Türkiye'nin zor bir süreçten geçtiği, kargaşa ve terörün arttığı o dönemlerde, Muhsin Yazıcıoğlu ülkücü gençliğin zarar görmemesi için büyük çaba göstermiştir. Ülkücü gençliğin her anlamda gelişim göstermesi için birçok proje geliştirmiş ve bunları uygulamaya çalışmıştır (Çoraklı, 2009: 32).

3.2. 1980-1993 Arası Dönem

Türkiye'de 1980'li yıllara gelinceye değin sıkıntılar ve karışıklıklar günden güne artmıştır. Yaşanan bu olaylar 1980 darbesinin habercisi olmuştur (Erken, 2010: 51). 12 Eylül 1980 darbesinin Muhsin Yazıcıoğlu ve Yazıcıoğlu'nun da içerisinde bulunduğu ülkücü harekete büyük etkileri olmuştur. 80'li yıllar Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik karakterinin, 90'lı yıllar ise siyasi yaşamının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.

12 Eylül Darbesi emir komuta zinciri içerisinde gerçekleştirilmiş ve darbenin ardından Milli Güvenlik Konseyi (MGK), Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) ve hükümetin işleyişine son vermiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nde sıkıyönetimin başladığı duyurulmuş; Adalet Partisi (AP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Milli Selamet Partisi (MSP) liderleri tutuklanmıştır (Örmeçi, 2008: 84). MHP lideri Alparslan Türkeş ise darbe yapılabileceğinden haberdar olmuş ve darbenin niteliği netlik kazanana kadar saklanmayı uygun görmüştür (Turgut, 1995: 435-437). 12 Eylül Darbesi sonrası tutuklanan, "*MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası*" adı altında yargılanan ve idamı talep edilenlerden biri de Muhsin Yazıcıoğlu olmuştur. Muhsin Yazıcıoğlu 1981 yılında "*Ülkücü Kuruluşlar Davası*" nedeniyle tutuklanarak Mamak Cezaevine gönderilmiştir. 5,5 yılı hücrede olmak kaydıyla

toplam 7,5 yılını Mamak Cezaevinde geçiren Muhsin Yazıcıoğlu, cezaevindeyken ülkücülerin sıkıntılarıyla ilgilenmeye devam etmiştir (Çoraklı, 2009: 33-34).

1981-1987 yılları arasında cezaevinde olan Muhsin Yazıcıoğlu, Mamak Cezaevinden çıkar çıkmaz Alparslan Türkeş ile görüşerek ülkücülerini bir araya getirmeye çalışmıştır (Akpınar, 2005: 203). 12 Eylül öncesinde Ülkü Ocakları Genel Başkanı olan Yazıcıoğlu, Mamak Cezaevinden çıktıktan sonra cezaevindeki ülkücülere ve onların ailelerine yardım etmek amacıyla SOGEV'in başına geçmiştir. Muhsin Yazıcıoğlu'nun başkanlığı yürütmesiyle birlikte vakfın teşkilatlanma ve etki alanı daha da genişlemiştir. Yazıcıoğlu ve ekibi SOGEV'in yanında Ülkü Ocaklarının devamı niteliğinde olan "*Gençlik Kültür ve Sanat Ocakları (GKSO)*" adıyla bir dernek kurmuşlardır. Bununla birlikte Muhsin Yazıcıoğlu'nun ülkücü camiadaki varlığı ve itibarı daha da artmıştır (Yanardağ, 2002: 366).

1980 darbesiyle birlikte kapatılan siyasi partiler 1983 yılında yeniden kurulmaya başlamıştır. Bu partiler arasında geçmişte MHP içerisinde siyaset yapan bazı isimlerin de kurucu olarak yer aldığı Muhafazakâr Parti (MP) de bulunmaktadır. MP'nin 30 Kasım 1985 tarihinde Ankara'da yapılan kongresinde partinin adı MÇP olarak değiştirilmiştir. Muhsin Yazıcıoğlu ve onun liderliğindeki ülkücüler MÇP'ye davet edilmiştir. Bu davet üzerine Yazıcıoğlu ve arkadaşları 27 Kasım 1988'de resmi olarak partiye katılmışlardır (Selvi ve Seven, 2010: 94). Yazıcıoğlu ve beraberindeki ülkücüler, siyasetin önemli olduğunu düşündükleri için MÇP'ye katıldıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca farklı partilerde siyasete devam eden ülkücülerini bir araya getirmek istediklerini ve partiye katkıda bulunabileceklerini düşündüklerini de ifade etmişlerdir (Umur, 2017: 68). Yazıcıoğlu, 1980 darbesi sonrasında 1990'lı yılların başına kadar MÇP'de siyaset yapmaya devam etmiştir (Çoraklı, 2009: 39). MÇP, 20 Ekim 1991'de yapılan milletvekili genel seçimlerine RP'nin listesinden girmiştir (Demiröz, 2016: 112). MÇP, RP ve IDP'den oluşan ittifak %16,9 oranında oy almış ve Muhsin Yazıcıoğlu MÇP'den Sivas milletvekili olarak seçilmiştir (Umur, 2017: 70). Muhsin Yazıcıoğlu ve ekibinin MÇP'ye katılmasıyla ülkücüler arasında yaşanan sorunlar sona ermemiş ve aksine daha da artmıştır. Muhsin Yazıcıoğlu'nun GKSO'da etkinliğinin oldukça artması, ocakların düzenlediği "*Gözyaşı Geceleri*" adlı toplantılara katılması, katıldığı toplantılarda cezaevindeki anılarını anlatması, MHP'nin o dönemki siyasi çizgisini üstü kapalı bir şekilde eleştirmesi ve ülkücülüğün partiden bağımsız olması gerektiğini vurgulamaya çalışması daha sonraları belirecek olan siyasi kırılmaların yaşanması adına bir zemin oluşturmuştur. Bunun yanı sıra Muhsin Yazıcıoğlu ve ekibinin, bizzat partinin dergisi olan "*Bizim Ocak*"a karşı "*Bizim Dergâh*"ı çıkarması ve Bizim Dergâh dergisinde İslami söylemlere ağırlık verilmesi bu kırılmanın daha da derinleşmesine sebep olmuştur (Yanardağ, 2002: 408; Bora ve Can, 2004: 41). Alparslan Türkeş'in "*Gözyaşı Geceleri*" adlı toplantıları yasaklaması ve GKSO Başkanı Ulvi Batu'nun da "*Bizim Dergâh*" dergisinin dağıtılmasını yasaklamasıyla Muhsin Yazıcıoğlu ile Türkeş arasındaki kırılmalar siyasi gerginliğe dönüşmeye başlamıştır (Yanardağ, 2002: 409-410; Bora ve Can, 2004: 42-43). Yazıcıoğlu ve Türkeş arasındaki bir diğer gerginlik de 1991 seçimleri sonrasında meydana gelmiştir. 1991 seçimlerinin galibi olan Doğru Yol Partisi (DYP), Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ile koalisyon girişiminde bulunmuştur. DYP'nin Genel Başkanı Süleyman Demirel, bu koalisyona güvenoyu verilmesi adına MÇP'den destek istemiştir. MÇP tabanının bu koalisyona karşı çıkmasına karşın Alparslan Türkeş, milletvekillerinin bu koalisyona destek vermelerini sağlamıştır. Ancak Muhsin Yazıcıoğlu ile birlikte Ökkeş Şendiller, Saffet Topaktaş ve Esat Bütün bu koalisyona karşı çıkmışlar ve oylamaya katılmamışlardır (Bora ve Can, 2004: 26; Selvi ve Esen, 2010: 99). Yaşanan tüm bu olayların ardından 2 Temmuz 1992 tarihinde bir grup ülkücünün "*Bizim Dergâh*" dergisine baskın yapmasıyla ülkücüler arasındaki gerginlik daha da artmış, Muhsin Yazıcıoğlu ve Alparslan Türkeş arasındaki gerginlik ise artık siyasi yaşamda kopma noktasına gelmiştir (Bora ve Can, 2004: 43). 7 Temmuz 1992 günü Muhsin Yazıcıoğlu ile birlikte Ökkeş Şendiller, Esat Bütün, İsmet Gür, Saffet Topaktaş ve Ahmet Özdemir MÇP'den istifa etmişlerdir (Umur, 2017: 96). Muhsin Yazıcıoğlu aynı gün düzenlenen basın toplantısında bir konuşma yapmış ve ülkücü camianın kutsadığı lider egemenliğini yanlış bulduğunu ve milleti böyle bir anlayıştan kurtaracaklarını ifade etmiştir (Yazıcıoğlu, 1992: 17-18). Muhsin Yazıcıoğlu ve birlikte istifa ettiği arkadaşları kısa süre sonra "*Yeni Oluşum*" adıyla bir hareket başlatmışlardır. MÇP'nin haftalık gazetesi olan "*Yeni Düşünce*"ye karşılık "*Yeni Hafta*" Gazetesini, "*Bizim Ocak*" Dergisine karşılık ise "*Nizam-ı Âlem*" Dergisini çıkarmışlardır. Bunların yanında "*Ülkü Ocakları*"na karşılık "*Nizam-ı Âlem Ocakları*"nı kurmuşlardır (Bora ve Can, 2004: 52-53; Aykol, 2011: 139). Yeni Oluşum Hareketi'nin görüşlerini anlatan "*Milli Mutabakat*" adlı bir metinde ise ülkücü söylemlerden ziyade merkez sağın klasik söylemleri yer almıştır. Muhsin Yazıcıoğlu, başlatmış olduğu bu harekette milletin iradesinin her şeyden üstün olduğunu, bundan böyle Müslüman ve Türk olan herkesin yönetimde söz sahibi olacağını ifade etmiştir (Yazıcıoğlu, 1992: 11-15).

3.3. 1993 ve Sonrası

Yeni Oluşum hareketi resmi olarak partileşmeden önce 6 Aralık 1992 tarihinde Ankara’da gerçekleştirilen “İstişare Kurultayı”nda bir araya gelmiştir. Yapılan bu kurultayın ardından 29 Ocak 1993’de Muhsin Yazıcıoğlu’nun Genel Başkanlığında BBP resmi olarak kurulmuştur (Bora ve Can, 2004: 53; Bayraktar, 2015: 38). BBP’nin amblemi Yeni Oluşum Hareketi’nin ideolojik tutumunu yansıtacak şekilde hilal içinde gül olarak belirlenmiştir (Akpınar, 2005: 220). BBP’yi kuran Muhsin Yazıcıoğlu ve ekibinin siyasi hedefi; “*fikirde milli, Müslüman, demokrat, Türk kimliğini esas alan, sivil ve katılımcı, uygulamada ilkeli*” bir kitle partisi oluşturmak olmuştur. Bunun yanında ülkücü hareketin kemikleşmiş oy oranına takılı kalmamayı, Müslüman ve Türk Anadolu insanının beklentilerini dikkate alacak bir parti olmayı da hedeflemişlerdir (Bora ve Can, 2004: 51-53).

BBP’nin, katıldığı ilk seçim Mart 1994 yerel seçimleri olmuştur. BBP, 1994 seçimlerinde Türkiye genelinde %1.27 oy oranı elde etmiş ve 21 belediye başkanlığına sahip olmuştur. Elde edilen bu oy oranında Yazıcıoğlu’nun memleketi Sivas’ın %18’lik oy oranıyla büyük etkisi olmuştur. BBP, 24 Aralık 1995 ‘de yapılan genel seçimlere ANAP ile ittifak yaparak girmiştir. BBP’nin bu ittifaktan tek kazancı 7 milletvekilliği elde etmek olmuştur. (Selvi ve Seven, 2010: 104; Bora ve Can, 2004: 64-65). Yazıcıoğlu 28 Şubat 1996’da ANAP’tan istifa ederek kendi partisine geri dönmüştür (Büyük Birlik Partisi Resmi Web Sayfası, 2020).

Muhsin Yazıcıoğlu, Türk siyasal yaşamındaki en önemli tutumlarından birini RP-DYP koalisyon hükümetine vermiş olduğu destekle göstermiştir. Sonrasında ise 28 Şubat sürecinde demokrasinin ve milletin yanında yer almasıyla yine siyasi yaşamı açısından önemli bir tutum sergilemiştir (Umur, 2017: 213). Aynı zamanda “*Namlusunu millete çevirmiş bir tanka selam durmam.*” çıkışıyla da demokrasinin yanında yer almıştır (Küpçük, 2012: 265). BBP, 28 Şubat sürecinin ardından 1999 seçimleri üzerinde durmaya başlamıştır. 1999’da genel ve yerel seçimler birlikte yapılmıştır. BBP 1999 genel seçimlerinde %1.5, yerel seçimlerde ise %1.7 oy oranına sahip olabilmıştır (T.C. Resmi Gazete, 29 Nisan 1999, sayı: 23678; T.C. Resmi Gazete, 26 Mayıs 1999, sayı: 23706; Bayraktar, 2016: 124-125). Muhsin Yazıcıoğlu, BBP’nin çoğu zaman iktidar yarışına dâhil olamamasının sıkıntılarını yaşamıştır. Fakat 2000’li yılların başlarında Türk siyasal hayatında siyasi istikrarsızlıkların yaşanması, sağ görüşün temsilcilerinden olan BBP’yi neredeyse iktidar yarışında bir alternatif durumuna getirmiştir. (Can, 2011: 53). Bu alternatif olma durumuna rağmen BBP, 2002 genel seçimlerinde yalnızca %1 oy alabilmiştir. 2004 yılında yapılan yerel seçimlerde ise Türkiye genelinde %1.2 oy almıştır. 2004 yerel seçimlerinde elde edilen bu orana diğer seçimlerde olduğu gibi Yazıcıoğlu’nun memleketi Sivas’ın büyük katkısı olmuştur. BBP, Sivas’ta %16.6 oy oranı ile Adalet ve Kalkınma Partisi’nden (AK Parti) sonra ikinci parti olmuştur (T.C. Resmi Gazete, 10 Kasım 2002, sayı: 24932; T.C. Resmi Gazete, 3 Kasım 2002, sayı: 25460; Bayraktar, 2016: 125).

Muhsin Yazıcıoğlu 2007 genel seçimlerinde seçim barajı nedeniyle kendi partisinden istifa etmiş ve memleketi Sivas’tan bağımsız milletvekili seçilerek Meclis’teki yerini almıştır. 23. Dönem Sivas milletvekili olarak seçilen Yazıcıoğlu, görevine başlar başlamaz BBP’ye geri dönmüştür. Bunun yanında 19 Ağustos 2007’de BBP’nin 3. Büyük Kurultayında yeniden Genel Başkanlığa seçilmiştir (Can, 2011: 56-57). Muhsin Yazıcıoğlu, 29 Mart 2009 seçimleri için geniş bir program çalışması yaparak çalışmalarını yürütmeye başlamıştır. Yazıcıoğlu’nun seçim çalışmalarını yürütürken kullandığı helikopter, 25 Mart 2009’da Kahramanmaraş civarında bulunan Keş Dağı’nda düşmüştür. 27 Mart 2009 günü kaza yerine ulaşıldığında ise, Muhsin Yazıcıoğlu ve beraberindeki 5 kişinin hayatını kaybettiği bilgisine ulaşılmıştır (Bayraktar, 2016: 125-126; Silleli, 2010: 13). Muhsin Yazıcıoğlu’nun vefatı, memleketi Sivas’ta büyük bir üzüntü yaratmıştır. Ayrıca bu durum BBP’nin oylarını bir nebze olsun arttırmıştır. Yazıcıoğlu’nun vefat ettiğinin öğrenilmesinden bir gün sonra yapılan yerel seçimlerde BBP, Sivas’ta %36.2 oy oranı ile birinci olmuştur. BBP aynı zamanda Türkiye genelinde %2.3 oy oranı elde ederek en yüksek oy oranına ulaşmıştır (T.C. Resmi Gazete, 11 Mayıs 2009, sayı: 27225; Bayraktar, 2016: 126).

4. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Araştırmanın yapılabilmesi için Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulundan 04.09.2019 tarihli ve GO 2019/139 nolu kararla etik kurul izni alınmıştır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi esas alınmıştır. Nitel araştırma yönetimi tercih edilmesinin sebebi, araştırmanın örneklemini oluşturan bireylerin ilgili araştırmaya ait görüşlerinin alınması ve bu görüşlerin kavramsal ve kuramsal kısma bağlı olarak anlamlandırılması ve yorumlanmasıdır. Araştırmanın amacı, liderlik kavramının sistematik bir şekilde incelenmesi ve bu incelemeye bağlı kalınarak Muhsin Yazıcıoğlu’nun siyasi hayatıyla birlikte gelişen süreçte astlarına ve çalışma arkadaşlarına karşı göstermiş olduğu liderlik özelliklerini ortaya koymaktır. Aynı zamanda

araştırma, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik özelliklerinin belirlenmesinin yanı sıra bir siyasi liderin liderlik özelliklerinin astlarının görüşlerinin alınarak belirlenmesi açısından önemlidir. Araştırmanın amacı doğrultusunda belirlenen araştırma soruları şöyledir:

- Muhsin Yazıcıoğlu, siyasi yaşamda yer aldığı süre zarfında astlarına davranışları açısından nasıl bir liderlik tarzı yansıtmıştır?
- Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik davranışlarında dönemler itibarıyla farklılıklar mevcut mudur?

Araştırma, Muhsin Yazıcıoğlu ile Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı, MÇP dönemi ve BBP döneminde birlikte çalışma imkânı bulan kimselerle sınırlandırılmıştır. Bu çalışmada, nitel araştırma desenlerinden biri olan “*olgubilim*” diğer bir adıyla “*fenomenoloji*” deseni kullanılmıştır. Çalışmada Muhsin Yazıcıoğlu'nun çalışma arkadaşlarının, Yazıcıoğlu'nun liderlik özellikleri hususundaki algılarını ve deneyimlerini ortaya koymak amacıyla “*betimleyici fenomenoloji*” yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmanın katılımcıları “*kartopu örnekleme*” yöntemi ile belirlenmiştir. Bu örneklem belirlenirken, katılımcılardan aynı çevre ve aynı dönemde birlikte oldukları kişilerin isimlerini vermelerinden ziyade, Muhsin Yazıcıoğlu ile birlikte farklı dönemlerde çalışma imkânı bulan kişilerin isimlerini vermeleri istenmiştir. Katılımcılar içerisinde Muhsin Yazıcıoğlu ile Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı döneminde, MÇP döneminde, BBP döneminde ve bahsedilen tüm dönemlerde olmak üzere birlikte bulunmuş kişiler mevcuttur. Mevcut kişilerin farklı dönemler itibarıyla Muhsin Yazıcıoğlu ile yakınlığının bulunması da ortaya çıkabilecek herhangi bir yanlılığın oluşmasını engellemiştir. Aynı zamanda Muhsin Yazıcıoğlu'nun vefat etmiş bir lider olması da yine ortaya çıkabilecek herhangi bir yanlılığın önüne geçilmesi adına belirlenmiş bir ölçüttür. Zira hayatta olan liderler adına yapılan çalışmalarda katılımcıların objektif davranmaması durumu göz önünde bulundurularak, vefat etmiş bir lider olması itibarıyla Muhsin Yazıcıoğlu tercih edilmiştir. Bu yöntemle belirlenen toplam 20 kişi ile görüşülmüştür. Olgubilim deseni yöntemi kullanılarak yapılan çalışmalarda en önemli veri toplama aracı görüşme tekniğidir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 71). Görüşmeler, yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. “*Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği*”, önceden belirlenmiş sorularla birlikte araştırma esnasında başka soruların da sorulmasına imkân veren bir görüşme şeklidir (Güler, Halıcıoğlu ve Taşkın, 2015: 115). Yapılan görüşmeler katılımcıların yazılı izninin alınması sonucu ses kayıt cihazıyla kayıt altına alınmış ve kayıt altına alınan veriler Microsoft Word programında yazıya dökülmüştür. Katılımcılar, çalışmada gerçek isimlerinin yer almasında bir sakınca olmadığını görüşme formunda yer alan ilgili kısımda yazılı olarak beyan etmişlerdir. Bu sebeple katılımcılara bir kod ismi verilmemiş, katılımcıların gerçek isimleri kullanılmıştır. Araştırmada betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Araştırmada betimsel analizin aşamalarına bağlı olarak öncelikle kavramsal ve kuramsal kısım temel alınarak bir çerçeve oluşturulmuştur. Daha sonra veriler, oluşturulan çerçeveye göre işlenmiştir. Verilerin işlenmesinin ardından, elde edilen bulgular herhangi bir yorum katılmadan tanımlanmıştır. Son olarak tanımlanan bulgular yorumlanmış ve tartışılmıştır.

5. BULGULAR

5.1. Kavramsal Bulgular

Kavramsal bulgular kısmına ait görüşleri elde edebilmek için katılımcılara şu sorular yöneltilmiştir:

- Liderlik kavramını nasıl tanımlarsınız?
- Sizde bir liderde bulunması gereken en önemli nitelikler nelerdir?
- Siyasetin içerisinde yer almış veyahut siyasetle ilgilenen bir birey olarak siyasi liderlik kavramını nasıl tanımlarsınız?
- Size göre yönetici ve lider arasında fark var mıdır? Varsa bunlar nelerdir?

➤ “*Lider ve siyasi liderin kim olduğu, bir liderde bulunması gereken niteliklerin neler olduğu*” hususunda katılımcılardan Lütfü Şahsuvaroğlu, Hacer Çayır, Hakkı Öznur, Remzi Çayır ve Mürşit Işık, lider ve siyasi lider kavramlarını farklı tanımlamalar yaparak açıklamışlardır. Örneğin Lütfü Şahsuvaroğlu, liderliği herhangi bir topluluk içerisinde öne geçme ve topluluk üyelerini yönetme sanatı olarak tanımlarken, siyasi liderliği karizma kavramı ile özdeşleştirerek, siyasi liderin liderlik edeceği toplum içerisinde kendisini diğerlerinden öne çıkartacak ayırıcı bir özelliği olması gerektiğini savunmuştur. Bir liderde bulunması gereken niteliklerin de sabır, metanet,

cesaret, ehliyet, liyakat, fedakârlık, merhamet, sadakat, hürmet, hikmet, samimiyet ve mesuliyet olduğunu ifade etmiştir (Lütfü Şahsuvaroğlu, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019). Hakkı Öznur ise, siyasi liderin liderden farklı olarak siyasetle ilgilenen, bir ideolojik ya da siyasal hareketin mensubu olan kimselerden oluştuğunu ve bu kimselerin devleti yönetmeye talip olduğunu ifade ederken, siyasi liderin her şeyden önce vizyon ve misyon sahibi olması gerektiğini vurgulamıştır (Hakkı Öznur, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Katılımcılardan Yavuz Arun, Servet Turgut, Mehmet Doğan Silleli, Orhan Kavuncu, Servet Avcı, Selçuk Özdağ, Muhammet Akgün, Mahir Damatlar, Hasan Çağlayan, Hasan Sağındık, Haşim Akten, Hayati Tek, Hilmi Güneş, Kadir Tosun ve Emir Kuşdemir, kendileri için liderlik ve siyasi liderlik kavramlarının aynı şeyi ifade ettiğini veyahut buldukları konum gereği liderlik denilince direkt olarak siyasi liderlik kavramını algıladıklarını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla bu katılımcılar, liderlik için yapmış oldukları tanımlamanın siyasi liderlik için de geçerli olduğunu belirtmişler ve farklı bir tanımlamaya gerek duymadıkları yönünde ortak görüş dile getirmişlerdir. Örneğin Yavuz Arun, lideri; o günkü siyasi konjonktür içerisinde bulunan, toplumlari peşinden sürükleyen ve verdiği kararlarda çok az hata bulunan kişi olarak tanımlarken, aynı tanımın siyasi lider için de geçerli olduğunu belirtmiş ve bir liderde güvenilir olmanın en önemli özellik olduğunu ifade etmiştir (Yavuz Arun, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Servet Turgut, lideri; toplumla barışık olan, toplumu yönlendirebilen, fikir ve ideolojilerini topluma kabullendirebilen kişi şeklinde tanımlamış ve bu tanımın siyasi lider için de geçerli olduğunu açıklamıştır. Bir liderde çevresini etkileyebilme ve ikna yeteneğinin yüksek olması gerektiğinin de altını çizmiştir (Servet Turgut, kişisel görüşme, 11 Temmuz 2019). Servet Avcı, tarihe bakıldığında lider denilenlerin çoğunun siyasi lider olduğunu, dolayısıyla lider ve siyasi lider kavramını keskin hatlarla ayırmanın mümkün olmadığını belirterek lideri, inandığı bir fikriyatın içerisinde bulunduğu şartların artı ya da eksi yönleriyle hiç ilgilenmeden onun sonuca götürülmesiyle ilgili irade gösterebilen kişi şeklinde tanımlamıştır. Liderde bulunması gereken en önemli nitelikleri de kararlılık, cesaret, irade ve vefa olarak sıralamıştır (Servet Avcı, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Hayati Tek ise, "Lider, etrafındaki insanları en başta doğru seçebilen ve bunları doğru değerlendirebilen, en becerikli, en liyakatli insanları seçebilen vasıftaki kişidir. Bir liderde en başta samimiyet olmalıdır, cesaret olmalıdır" ifadelerini kullanmıştır (Hayati Tek, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019).

➤ "*Lider ve yönetici arasında fark olup olmadığı*" hususunda yöneltilen soruda görüşme yapılan tüm katılımcılar lider ile yöneticinin farklı olduğu yönünde ortak görüş bildirmişlerdir. Örneğin Muhammet Akgün, yöneticiyi; zamanı ve yönettiği ekibi idare eden kişi şeklinde açıklamış, lideri ise inandığı doğruları vefatına kadar sürdüren insan şeklinde tanımlamıştır (Muhammet Akgün, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Katılımcılardan Emir Kuşdemir, Kadir Tosun ve Yavuz Arun ise yöneticinin idareci konumunda olduğu hususunda benzer tarzda görüş dile getirmişlerdir. Selçuk Özdağ, yöneticinin; bir kurum ya da kuruluşu işletmek üzere birileri tarafından atandığını, yalnızca bulunduğu konumda söz sahibi olduğunu, yaşadığı ömür kadar anıldığını aktarırken, liderin ise bir devlete, bir millete ve bir hayale talip olduğunu, liderin anıldığı kadar yaşadığını ifade etmiştir (Selçuk Özdağ, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Hilmi Güneş, lider ile yöneticinin karakter yönünden farklı olduğunu, liderin yöneticiden daha liyakatli, daha donanımlı ve daha vasıflı olması gerektiğini dile getirmiştir (Hilmi Güneş, kişisel görüşme, 18 Temmuz 2019). Haşim Akten, yöneticinin kendisine verilen bir görevi yerine getirdiğini ve sorumluluğunun da yerine getirdiği görev kadar olduğunu; liderliğin ise çok ciddi bir yetenek istediğini, sorumluluklarına katlanabilmenin çok zor bir iş olduğunu ifade etmiştir (Haşim Akten, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Katılımcılardan Remzi Çayır ve Mahir Damatlar ise yöneticinin, belli kurallar çerçevesinde görevini yerine getirdiği hususunu destekler nitelikte görüş bildirmişlerdir.

5.2. Muhsin Yazıcıoğlu'nun Liderliğine İlişkin Bulgular

Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik özelliklerine ilişkin bulgular kısmına ait görüşleri elde edebilmek için katılımcılara şu sorular yöneltilmiştir:

- Size Muhsin Yazıcıoğlu'nu bir lider olarak mı yoksa bir yönetici olarak mı tanımlamak daha doğrudur?
- Muhsin Yazıcıoğlu'nu bir lider ya da yönetici olarak kabul ettiniz. Peki, ona bu sıfatı kazandıran en önemli kişilik özellikleri nelerdir?
- Muhsin Yazıcıoğlu'nun örgüt içi iletişim kültürü hakkında neler düşünüyorsunuz?
- Muhsin Yazıcıoğlu karar alma konusunda cesaretli bir lider miydi? Örnek verir misiniz?
- Muhsin Yazıcıoğlu'nu tek bir yetenekle anlatmak isteseyiz nasıl anlatırsınız?
- Muhsin Yazıcıoğlu ile güven kavramını bir arada düşürseniz nasıl bir değerlendirme yaparsınız?

- Muhsin Yazıcıoğlu'nun doğuştan gelen bir liderlik özelliğinin olduğunu söyleyebilir misiniz?
- Sizce Yazıcıoğlu'nun bir lider olarak ortaya çıkışındaki kırılma noktası nedir?
- Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin en çok hangi dönemlerde ortaya çıktığını düşünüyorsunuz?
- Muhsin Yazıcıoğlu örgüt işleyişinde müdahaleci bir karakter miydi? Neden?
- Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik gücünün dayanağını neye bağlıyorsunuz?
- Muhsin Yazıcıoğlu liderliğin güç türlerinden en çok hangisini kullanırdı?
- Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik anlayışını nasıl açıklarsınız?
- Sizce SOGEV, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliği hakkında neyi ifade ediyor?
- Muhsin Yazıcıoğlu ile birlikte çalıştığımız dönemleri temel alırsak, kendisinin astlarına karşı liderlik davranışlarını nasıl değerlendiriyorsunuz?
- Peki, astlarının gözünde Muhsin Yazıcıoğlu nasıl bir liderdi?
- Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinde karar alma süreci nasıl işlerdi?
- Muhsin Yazıcıoğlu'nda eksik gördüğünüz liderlik özellikleri nelerdir?
- Muhsin Yazıcıoğlu'nda örnek aldığımız ya da tasvip etmediğiniz bir liderlik davranışı var mıdır? Varsa açıklar mısınız?

➤ “*Muhsin Yazıcıoğlu'nu lider mi yoksa yönetici olarak mı tanımlanın daha doğru olduğu*” hususunda tüm katılımcılar Muhsin Yazıcıoğlu'nu bir lider olarak tanımlamışlar ve liderlik özelliklerinin daha ağır bastığını ifade etmişlerdir. Örneğin Mehmet Doğan Silleli, Lütfü Şahsuvaroğlu ve Hayati Tek, Muhsin Yazıcıoğlu'na lider olma sıfatını kazandıran en önemli kişilik özelliğinin samimiyet olduğunu dile getirmişlerdir (Mehmet Doğan Silleli, kişisel görüşme, 25 Temmuz 2019; Lütfü Şahsuvaroğlu, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019; Hayati Tek, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019). Muhammet Akgün, Muhsin Yazıcıoğlu'nun söylediğini yapan ve söylediğinin arkasında duran, mazlumun ve mağdurun yanında olan, en ufak bir meselede arkadaşlarının ve kendisine ulaşanların dertleriyle hem dert olan bir insan olması sebebiyle bir lider olduğunu ifade etmiştir (Muhammet Akgün, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Hacer Çayır, bir siyasi liderin başarıya giden yolları kat ederken kimi ezerek gittiğini görmesi gerektiğini, Muhsin Yazıcıoğlu'nun da o yolları kat ederken kimseye zarar vermeme hassasiyetine sahip olduğunu aktarmıştır. Bu hassasiyeti, dürüstlüğü, samimiyeti, güvenilirliği ve çalışkanlığı itibarıyla de kendisini bir lider olarak tanımladığını dile getirmiştir (Hacer Çayır, kişisel görüşme, 15 Temmuz 2019). Servet Avcı ve Haşim Akten, Muhsin Yazıcıoğlu'nun iyi bir lider olduğunu ancak iyi bir yönetici olmadığını savunmuşlar, zaman zaman kendisinin yöneticiliğini eleştirdiklerini ifade etmişlerdir. Servet Avcı, Muhsin Yazıcıoğlu'na lider olma sıfatını kazandıran en önemli özelliğinin onun mücadelesi olduğunu belirtirken (Servet Avcı, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019), Haşim Akten ise “Düşmanın bile güvendiği bir insandı. Bunun dışında vefa en önemli özelliği idi” diyerek, Muhsin Yazıcıoğlu'nun güvenilir ve vefalı bir lider olduğunun altını çizmiştir (Haşim Akten, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Hakkı Öznur, Muhsin Yazıcıoğlu'nu güvenilir bir insan olmasının yanı sıra karizmatik, tutarlı ve demokrat oluşu sebebiyle bir lider olarak tanımlamıştır (Hakkı Öznur, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Hilmi Güneş ise, Muhsin Yazıcıoğlu'nu bir lider olmasının yanı sıra bir devlet adamı olarak tanımlamıştır. Muhsin Yazıcıoğlu'nun çok donanımlı bir insan olduğunu, kendisine en ağır eleştirilerde bulunanlara bile sevgiyle yaklaştığını, lükse ve şatafata karşı olduğunu ve müthiş bir tevazu sahibi olduğunu ifade etmiştir (Hilmi Güneş, kişisel görüşme, 18 Temmuz 2019).

➤ Katılımcılara “*Muhsin Yazıcıoğlu'nu iletişim, cesaret, yetenek ve güven hususunda nasıl değerlendirdikleri*” sorulmuş ve birbirine benzer nitelikte bulgular elde edilmiştir. Görüşme yapılan tüm katılımcılar Muhsin Yazıcıoğlu'nu iletişim kavramı ile birlikte değerlendirirken, Muhsin Yazıcıoğlu'nun gerek örgüt içi gerekse örgüt dışı iletişimi hakkında “mükemmel, etkili, kuvvetli, içten, samimi ve net bir iletişimi vardı” şeklinde ifadeler kullanmışlardır. Katılımcıların büyük çoğunluğu Muhsin Yazıcıoğlu'nun hem karakter itibarıyla hem de karar alma hususunda cesaretli bir lider olduğunu dile getirmişlerdir. Cesaretle aldığı kararlara da 28 Şubat Sürecini, Refah-Yol Hükümetine destek vermesini ve MÇP'den ayrılmasını örnek olarak göstermişlerdir. BBP döneminde karar alma mekanizmasının yavaşladığı ve bu dönemde çok cesaretli kararlar almadığı yönünde görüş bildiren katılımcılar da olmuştur. Katılımcılar Muhsin Yazıcıoğlu'nu yetenek kavramıyla birlikte değerlendirdiklerinde, Muhsin Yazıcıoğlu'nun cesaretli, ahde vefa sahibi, dürüst, siyasi ahlakı yüksek, faziletli, erdemli, arkadaş ve dost canlısı, davasına, vatanına ve milletine bağlı, irade sahibi, merhametli, kahraman, samimi, ikna yeteneğine sahip,

samimi bir iletişimi olan, kuvvetli sezgileri olan, sözünün eri olan, emanete ihanet etmeyen, güvenilir ve hitabet yeteneği bulunan bir lider olduğunu belirtmişler, bunları da Muhsin Yazıcıoğlu'nun en önemli yetenekleri olarak gördüklerini ifade etmişlerdir. Güven kavramıyla ilgili olarak ise görüşme yapılan tüm katılımcılar, Muhsin Yazıcıoğlu'nun güvenilir bir lider olduğunu hatta kendisinin güven kavramıyla özdeşleşmiş olduğunu vurgulamışlardır. Örneğin Emir Kuşdemir, Muhsin Yazıcıoğlu'nun kendisiyle birlikte teşkilatta görev yapan ya da yapmayan herkesle mükemmel ve etkili bir iletişiminin olduğunu, çok cesaretli kararlar aldığını, en önemli yeteneklerinin cesaret ve ahde vefa olduğunu ve kendisinin yüzde yüz güvenilir bir insan olduğunu aktarmıştır (Emir Kuşdemir, kişisel görüşme, 16 Temmuz 2019). Hilmi Güneş, Muhsin Yazıcıoğlu'nun müthiş bir teşkilatçı olduğunun altını çizerek teşkilatla müthiş bir iletişiminin olduğunu ve çok cesaretli bir lider olduğunu belirtmiştir. 28 Şubat dönemindeki karar ve demeçlerini de cesaretle aldığı kararlara örnek olarak göstermiştir. Muhsin Yazıcıoğlu'nun en önemli yeteneklerini dürüst, siyasi ahlakı yüksek, faziletli, erdemli, arkadaş ve dost canlısı şeklinde sıralaması ve güvenilir bir insan olduğu için Muhsin Yazıcıoğlu ile birlikte olduklarını dile getirmiştir (Hilmi Güneş, kişisel görüşme, 18 Temmuz 2019). Servet Turgut, Muhsin Yazıcıoğlu'nun karar almada çok cesaretli bir lider olduğunu belirterek MÇP'den ayrılma kararını da cesaretine örnek olarak göstermiştir (Servet Turgut, kişisel görüşme, 11 Temmuz 2019). Mehmet Doğan Silleli de aynı bulguyu destekler nitelikte görüş dile getirmiştir. Remzi Çayır ise Muhsin Yazıcıoğlu'nun Refah-Yol Hükümetine destek verme kararını çok zor aldığını, istişareler neticesinde ortak bir karar alabilmek için çok uğraştığını, dolayısıyla o süreçte karar alma mekanizmasının biraz ağır işlediğini belirtmiştir (Remzi Çayır, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019). Benzer minvalde görüş bildiren bir diğer katılımcı Lütfü Şahsuvaroğlu da, Muhsin Yazıcıoğlu'nun BBP döneminden önce karar alma konusunda çok cesaretli olduğunu ancak BBP döneminde karar alma mekanizmasının yavaşladığını ifade etmiştir (Lütfü Şahsuvaroğlu, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019).

➤ Katılımcılara *“Muhsin Yazıcıoğlu'nun doğuştan gelen liderlik özelliklerinin bulunup bulunmadığı”* sorusu yöneltilmiş; Lütfü Şahsuvaroğlu, Hasan Çağlayan, Yavuz Arun, Mahir Damatlar, Servet Avcı, Hayati Tek, Muhammet Akgün, Hacer Çayır, Kadir Tosun, Remzi Çayır, Selçuk Özdağ, Orhan Kavuncu, Hakkı Öznur, Hilmi Güneş, Haşim Akten, Emir Kuşdemir ve Mürşit Işık, Muhsin Yazıcıoğlu'nun doğuştan gelen liderlik özelliklerinin olduğu ve liderliğinin doğuştan geldiği yönünde mutabık kalmışlardır. Örneğin Yavuz Arun, *“Kesinlikle onun liderliğinin doğuştan geldiğini düşünüyorum. Hem hareketin içinde olmak hem de hareketi sevk ve idare etmek kolay iş değildir, bu sonradan kazanılacak bir şey de değildir”* sözlerini dile getirirken (Yavuz Arun, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019), Hayati Tek ise bu konudaki düşüncesini, *“Cesareti, sebatlı bir insan olması, zeki bir insan olması, tahammüllü olması ve hoşgörülü olması genetikdir bana göre”* şeklinde dile getirmiştir (Hayati Tek, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019). Liderliğin doğuştan geldiğine inanan, liderliğin şartlar neticesinde ortaya çıktığını düşünen ve dolayısıyla Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin doğuştan gelmediğini, şartlar neticesinde ortaya çıktığını ifade eden katılımcılar da olmuştur. Örneğin Hasan Sağındık, *“Hayır. Ben liderliğin doğuştan geldiğine inananlardanım. Dediğim gibi insan liderliği kucağında bulur, şartlar onu ortaya çıkarır ve oradaki davranışları kişinin lider olup olmadığını belirler. Dolayısıyla Muhsin Yazıcıoğlu da şartların ortaya çıkardığı bir liderdir”* şeklinde dile getirmiştir (Hasan Sağındık, kişisel görüşme, 15 Temmuz 2019). Benzer tarzda görüş bildiren Mehmet Doğan Silleli ise, *“Ben onun liderlik özelliklerinin doğuştan geldiğine inanmıyorum. Şartlar ve koşullar, milletimizin durumu onun liderliğini ortaya çıkarmıştır”* diyerek düşüncesini ifade etmiştir (Mehmet Doğan Silleli, kişisel görüşme, 25 Temmuz 2019).

➤ *“Muhsin Yazıcıoğlu'nun bir lider olarak ortaya çıkışındaki kırılma noktasının ne olduğu”* hususunda yöneltilen soruya katılımcılar, Muhsin Yazıcıoğlu'nun Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı dönemi yani 1970'li yıllar, cezaevi yılları, SOGEV Başkanlığı, 12 Eylül dönemleri, Alparslan Türkeş'e karşı tavır oluşturması ve MHP'den ayrılması, 28 Şubat Süreci, Çekiç Güç meselesi, Refah-Yol Hükümeti, 27 Nisan Bildirisi gibi tarihleri örnek vermişlerdir. Örneğin Emir Kuşdemir, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğindeki dönüm noktasının 12 Eylül öncesi Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı döneminde başladığını, 12 Eylül sonrası da Mamak Cezaevi süreciyle devam ettiğini dile getirmiştir (Emir Kuşdemir, kişisel görüşme, 16 Temmuz 2019). Remzi Çayır ise bu konudaki görüşünü *“Birinci kırılma noktası 1978'de ortalığın en karışık döneminde ‘Eller silah değil kalem tutmalı’ sözüyle yaptığı çıkıştır. İkincisi de, Türkeş gibi bir liderin karşısında durup kendi çizgisini oluşturmasıdır”* şeklinde aktarmıştır (Remzi Çayır, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019). MHP'den ayrılması dışında 28 Şubat sürecini de Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinde bir dönüm noktası olarak gören Orhan Kavuncu, bu süreçte Muhsin Yazıcıoğlu'nun askerlerin hükümet üzerindeki baskısına direnebilen tek lider olduğunu vurgulayarak bu dönemin onun liderliğinde çok önemli bir dönüm noktası olduğunu belirtmiştir (Orhan Kavuncu, kişisel görüşme, 16 Temmuz 2019). Hacer Çayır, Muhsin Yazıcıoğlu'nun 28 Şubat'ın yanı sıra Çekiç Güç meselesi karşısındaki

tavrının; Muhammet Akgün, Muhsin Yazıcıoğlu'nun Refah-Yol hükümetine vermiş olduğu desteğin; Yavuz Arun ise yine 28 Şubat sürecine ilave olarak Muhsin Yazıcıoğlu'nun 27 Nisan Bildirisi karşılığında göstermiş olduğu tavrın da bir dönüm noktası olduğunu dile getirmiştir (Hacer Çayır, kişisel görüşme, 15 Temmuz 2019; Muhammet Akgün, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019; Yavuz Arun, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Hilmi Güneş, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin ortaya çıkışındaki dönüm noktasını gözlemlediği bir olayı anlatarak şu sözlerle ifade etmiştir:

"MÇP'nin 30 Kasım 1988 kongresine katılmışım. O kongrede bir şey gördüm. Alparslan Türkeş salona girdi, müthiş bir tezahürat vardı. Tabii hepimiz onu ayakta alkışladık. Arkasından bir yarım saat geçtikten sonra Muhsin Yazıcıoğlu girdi salona. O, salona girince salon yıkıldı. Alparslan Türkeş sandalyesini arkasına çevirdi o esnada. Muhsin Yazıcıoğlu konuşurken, Alparslan Türkeş arkasını döndü. O kadar büyük bir tezahürat yapıldı ki bütün gençler ayaktaydı. Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin ortaya çıkışındaki en önemli olaylardan biri bence budur" (Hilmi Güneş, kişisel görüşme, 18 Temmuz 2019).

Bunların yanı sıra Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin ortaya çıkışında herhangi bir dönüm noktası olmadığını, onun liderliğinin gerektiği her zaman ortaya çıktığını savunan katılımcılar da olmuştur. Hakkı Öznur, Kadir Tosun ve Mahir Damatlar da, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinde bir dönüm noktasının olmadığı, hayatının her döneminde liderliğini bir şekilde gösterdiği hususunda mutabık kalmışlardır.

➤ Katılımcılara *"Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin en çok hangi dönemlerde ortaya çıktığı"* sorulduğunda Servet Avcı, Kadir Tosun, Hakkı Öznur, Haşim Akten ve Emir Kuşdemir, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin en çok 12 Eylül öncesi Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı ve Ülkücü Gençlik Derneği Genel Başkanlığı döneminde ortaya çıktığı konusunda hemfikir olmuşlardır. Örneğin Servet Avcı bu konudaki görüşünü, "1975-80 arası dönem diyebilirim. Sonrası da o sermayenin bir sonucudur zaten" şeklinde aktarırken (Servet Avcı, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019), Hakkı Öznur ise, "1977-1978 Ülkü Ocakları ve Ülkü Gençlik Derneği Genel Başkanlığı yaptığı dönemler çok önemlidir" şeklinde ifade etmiştir (Hakkı Öznur, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Muhsin Yazıcıoğlu'nun Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı dönemi ile birlikte Mamak Cezaevi döneminde ve SOGEV başkanlığı döneminde liderliğinin daha çok ortaya çıktığını düşünen katılımcılar da olmuştur. Örneğin Mahir Damatlar, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı döneminde ve 12 Eylül sonrası cezaevinde daha çok ortaya çıktığını, hücrede kalmasına rağmen koordine yeteneğini ortaya koyduğunu dile getirmiştir (Mahir Damatlar, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019). Lütfü Şahsuvaroğlu ise, Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı, cezaevi dönemi ve SOGEV başkanlığı döneminde Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin daha çok ortaya çıktığını belirtmiştir (Lütfü Şahsuvaroğlu, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019). Hasan Sağındık ve Hayati Tek de bu görüşü destekler nitelikte görüş dile getirmişlerdir. Selçuk Özdağ, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı ve cezaevindeki direniş döneminin yanı sıra, Alparslan Türkeş ile ters düştüğü dönemde ve BBP'nin kuruluş döneminde daha belirgin hale geldiğini ifade etmiştir (Selçuk Özdağ, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin en çok MHP'den ayrıldığı dönemde görüldüğünü savunan Orhan Kavuncu, buna ilave olarak 1991 seçimlerini ve 28 Şubat sürecini de örnek göstermiştir (Orhan Kavuncu, kişisel görüşme, 16 Temmuz 2019). Remzi Çayır ve Hilmi Güneş, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin en çok 28 Şubat sürecinde tezahür ettiği hususunda mutabık kalmışlardır. Yavuz Arun ise 28 Şubat, 27 Nisan Bildirisi, 12 Eylül dönemleri, Dağlıca Baskını gibi olayları örnek göstererek, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinin gerektiği her zamanda ve zor dönemlerde ortaya çıktığını dile getirmiştir (Yavuz Arun, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Bu bulgu ile ilgili olarak Mehmet Doğan Silleli, Muhammet Akgün, Hasan Çağlayan, Hacer Çayır ve Mürşit Işık da benzer tarzda görüş dile getirmişlerdir. Servet Turgut ise bu konudaki düşüncesini, "Ölümüyle beraber ismi çok anılmaya başladı. Bazı değerler vefatından sonra daha çok ortaya çıktı gibi sanki" sözleriyle aktarmıştır (Servet Turgut, kişisel görüşme, 11 Temmuz 2019).

➤ *"Muhsin Yazıcıoğlu'nun örgüt işleyişinde müdahaleci bir karakter olup olmadığı"* hususunda, katılımcıların bir kısmı Muhsin Yazıcıoğlu'nun örgüt işleyişinde müdahaleci bir karakter olmadığını, bir kısmı bazı durumlarda müdahaleci davrandığını, bazıları ise müdahaleci bir karakter olduğunu savunmuşlardır. Emir Kuşdemir, Hakkı Öznur, Orhan Kavuncu, Selçuk Özdağ, Remzi Çayır, Hacer Çayır, Hayati Tek, Mahir Damatlar, Yavuz Arun, Hasan Sağındık, Hilmi Güneş ve Servet Avcı, Muhsin Yazıcıoğlu'nun örgüt işleyişinde müdahaleci bir karakter olmadığı noktasında mutabık kalmışlar; Hilmi Güneş ve Servet Avcı, Muhsin Yazıcıoğlu'nun örgüt işleyişine müdahale etmemesini bir eksiklik olarak gördüklerini dile getirmişlerdir. Örneğin Hilmi Güneş bu konudaki görüşünü,

“Benim anlayışına göre bir il başkanı direkt genel başkanla görüşemez. Yani bir il başkanı demeyelim de bir alt tabaka ya da astı diyelim. Orada yedi ya da sekiz tane Genel Başkan Yardımcısı vardı. Parti genel merkezine gelenlerin tamamı Muhsin Yazıcıoğlu'nun makamına çıkıyordu. Böyle bir şey olmaz. O konuda müdahaleci değildi, müdahaleci olmaması da bir eksiklikti diye düşünüyorum” sözleriyle aktarmıştır (Hilmi Güneş, kişisel görüşme, 18 Temmuz 2019).

Servet Avcı ise, “Zaten zaaf yönlerinden birisi budur. Müdahale etmezdi, problemler birikirdi, artan problemler başına bela olurdu. İnsanları incitirim, kırarım diye ürkerdi. Liderlikte bazen otorite şarttır. Onun yaşadığı zaafılardan birisi de budur” şeklinde ifade etmiştir (Servet Avcı, 17 Temmuz 2019). Muhsin Yazıcıoğlu'nun bazı istisnai durumlarda müdahaleci olduğu, o istisnalar haricinde ise müdahaleci olmadığı hususunda hemfikir olan katılımcılar Mehmet Doğan Silleli, Hasan Çağlayan, Muhammet Akgün, Kadir Tosun ve Lütfü Şahsuvaroğlu'dur. Örneğin Hasan Çağlayan, Muhsin Yazıcıoğlu'nun dini konulara dokunan ve Türk töresine aykırı bir karar alındığı zaman anında müdahale ettiğini, bu konular dışında örgüt işleyişinde hiçbir konuda müdahaleci olmadığını vurgulamıştır (Hasan Çağlayan, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019). Muhammet Akgün ise, Muhsin Yazıcıoğlu'nun kendisinin çok iyi bildiği ancak kimsenin doğru bilmediği konularda müdahale edip uyarısını yaptığını, onun dışında müdahaleci olmadığını belirtmiştir (Muhammet Akgün, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Servet Turgut, Haşim Akten ve Mürşit Işık, Muhsin Yazıcıoğlu'nun örgüt işleyişinde müdahaleci bir karakter olduğu hususunda mutabık kalmışlardır. Örneğin Servet Turgut, Muhsin Yazıcıoğlu'nun müdahaleci bir karakter olduğunu, iyiyi kötüyü ayırt edebildiğini, Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı döneminde hizmet edeni değerlendirip hizmet etmeyeni görevden aldığı dile getirmiştir (Servet Turgut, kişisel görüşme, 11 Temmuz 2019). Mürşit Işık ise bu konudaki düşüncesini, “Müdahaleci bir tavır vardı. Muhsin Yazıcıoğlu ülkücü teşkilatın içerisinde yetişmiş ve oradan gelmiş bir insandır” şeklinde ifade etmiştir (Mürşit Işık, kişisel görüşme, 26 Temmuz 2019).

➤ *“Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik gücünün dayanağının ne olduğu”* sorusuna katılımcıların verdiği yanıtlardan, liderlik gücünün dayanağını inancından, temsil ettiği halktan, kahramanlığından, insanlara vermiş olduğu güvenden ve insanlara göstermiş olduğu hoşgörüden, ahlak sahibi olmasından, kültüründen, milletten almış olduğu güçten, teşkilatçılık yeteneğinden, bileğinin ve yüreğinin güçlü oluşundan, Allah'ın verdiği genlerden, aileden almış olduğu terbiyeden ve yetiştirme tarzından, Ülkü Ocaklarındaki şekillenmesinden, samimiyetinden, insan sevgisinden, bilgi sahibi olmasından, cesaretinden, görevi ehline vermesinden, koordinasyon sağlamasından, siyasi terbiyesinden, cezaevinde vermiş olduğu nefsin terbiye etme mücadelesinden, vatan ve millet sevgisinden, ahde vefa sahibi olmasından aldığı gibi birçok bulgu elde edilmiştir. Örneğin Haşim Akten, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik gücünün tek bir dayanağı olduğundan söz etmiş, bunun da kendisinin inancı olduğunun altını çizmiştir (Haşim Akten, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Servet Avcı, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik gücünün dayanağını inancının yanında cesaretine bağladığını ifade etmiştir (Servet Avcı, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Orhan Kavuncu ise, Muhsin Yazıcıoğlu'nun teşkilatçı bir lider olduğunu, içinde yetiştiği kültürün liderliğinin oluşumunda çok etkili olduğunu, bileğinin ve yüreğinin güçlü olduğunu, bunları da Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik gücünün dayanağı olarak gördüğünü dile getirmiştir (Orhan Kavuncu, kişisel görüşme, 16 Temmuz 2019).

➤ Katılımcılara, *“Muhsin Yazıcıoğlu'nun örgüt işleyişinde en çok hangi liderlik gücünü kullandığı”* sorusu yöneltildiğinde Orhan Kavuncu, Hacer Çayır, Remzi Çayır, Yavuz Arun, Muhammet Akgün, Hasan Çağlayan, Lütfü Şahsuvaroğlu ve Servet Turgut, Muhsin Yazıcıoğlu'nun karizmatik gücünün olduğu yönünde ortak görüş dile getirmişlerdir. Örneğin Muhammet Akgün yöneltilen bu soruyu, “Muhsin Yazıcıoğlu çok karizmatik bir liderdir, dolayısıyla da karizmatik gücünü kullanırdı” şeklinde yanıtlarken (Muhammet Akgün, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019), Servet Turgut ise bu konudaki görüşünü, “Kendisinin karizmatik bir gücü var. Zaten bu gücü olmasaydı parti kuramazdı, Ülkü Ocakları Genel Başkanı da olamazdı” şeklinde ifade etmiştir (Servet Turgut, kişisel görüşme, 11 Temmuz 2019). Muhsin Yazıcıoğlu'nun karizmatik gücünün yanında bilgi gücünün olduğunu savunan katılımcılar da olmuştur. Örneğin Selçuk Özdağ, Muhsin Yazıcıoğlu'nun hem karizmatik gücünün hem de bilgi gücünün olduğunu dile getirmiş, bu liderlik güçlerini de genellikle karşılıklı sevgiye ve saygıya dayalı olarak kullandığını vurgulamıştır (Selçuk Özdağ, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Mahir Damatlar, Hayati Tek, Mürşit Işık, Mehmet Doğan Silleli ve Emir Kuşdemir de Muhsin Yazıcıoğlu'nun bilgi gücüne sahip olduğunu destekler nitelikte görüş dile getirmişlerdir. Haşim Akten, Muhsin Yazıcıoğlu'nun karizmatik gücünün yanında ödüllendirme gücünü kullandığını da belirterek, “Onun bize verdiği en güzel ödül tebessümüydü” sözlerini dile getirmiştir (Haşim Akten, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Kadir Tosun ise, Muhsin Yazıcıoğlu'nun bilinçli

bir şekilde teşkilata ve kendisine ihanet edeni cezalandırdığını ifade etmiştir (Kadir Tosun, kişisel görüşme, 11 Temmuz 2019). Hasan Sağındık, Hilmi Güneş, Servet Avcı ve Hakkı Öznur, Muhsin Yazıcıoğlu'nun örgüt içerisinde hiçbir güç türünü kullanmadığı hususunda mutabık kalmışlardır.

➤ Katılımcılara, “*Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik anlayışını nasıl açıkladıkları*” sorulduğunda Hakkı Öznur, Hilmi Güneş, Yavuz Arun ve Kadir Tosun, Muhsin Yazıcıoğlu'nun demokratik bir liderlik anlayışına sahip olduğu hususunda hemfikir olmuşlardır. Örneğin Hakkı Öznur, Muhsin Yazıcıoğlu'nun kadrolarını her zaman dikkate aldığını, kendisinin söylemiş olduğu bir konuda farklı bir görüş sarf edilse bile buna önem verdiğini ve demokratik liderlik anlayışına sahip olan bir siyasetçi olduğunu ifade etmiştir (Hakkı Öznur, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Mahir Damatlar, Hasan Sağındık ve Hacer Çayır; Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik anlayışını, demokratik liderlik anlayışının bir özelliği olan “istişare” olgusuna vurgu yaparak açıklamışlardır. Örneğin Mahir Damatlar, Muhsin Yazıcıoğlu'nun bol istişareye dayalı hatta bazen istişare etmekten karar almaya fırsat bulamayan bir liderlik anlayışı olduğunu savunmuştur (Mahir Damatlar, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019). Selçuk Özdağ, Mehmet Doğan Silleli, Lütfü Şahsuvaroğlu ve Haşim Akten, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik anlayışının lider temelli olmadığı ve lider sultasına karşı çıkarak bir liderlik anlayışı geliştirdiği yönünde mutabık kalmışlardır. Servet Avcı, Muhsin Yazıcıoğlu'nun siyasette fırsatçılık gözetmediğini, yalnızca kendi inandığı değerler doğrultusunda bir liderlik anlayışı geliştirdiğini ve onun bu liderlik anlayışı itibarıyla de siyasette her zaman sınırları çizilmiş bir yerde kaldığını ifade etmiştir (Servet Avcı, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Orhan Kavuncu ve Hayati Tek de bu bulguyu destekler nitelikte görüş dile getirmişlerdir. Mürşit Işık, Muhsin Yazıcıoğlu'nun dürüstlüğü elden bırakmadan, yaptığı işlerde yalnızca Allah'ın rızasını, devletin ve milletin iyiliğini gözetken bir liderlik anlayışına sahip olduğunu aktarmıştır (Mürşit Işık, kişisel görüşme, 26 Temmuz 2019). Emir Kuşdemir, Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderlik anlayışını genel olarak değil Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı dönemini baz alarak açıklamış ve o dönemdeki liderlik anlayışını da mükemmel bulduğunu dile getirmiştir (Emir Kuşdemir, 16 Temmuz 2019). Remzi Çayır, Muhsin Yazıcıoğlu'nun sevgiye ve gönül bağına dayanan bir liderlik anlayışı olduğunu ifade etmiş; Muhammet Akgün ise, bu görüşü destekler nitelikte görüş dile getirmiştir (Remzi Çayır, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019).

➤ “*SOGEV'in Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinde neyi ifade ettiği*” hususunda katılımcılardan alınan cevaplardan çeşitli bulgular elde edilmiştir. Hasan Çağlayan, Hacer Çayır, Yavuz Arun, Mahir Damatlar, Hayati Tek, Lütfü Şahsuvaroğlu, Emir Kuşdemir ve Hasan Sağındık, SOGEV'in Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinde ahde vefayı ifade ettiği yönünde hemfikirdirler. Bu bulguya örnek olarak Hacer Çayır, SOGEV vakfının Muhsin Yazıcıoğlu'nun arkadaşlarına ve dostlarına karşı vefayı ifade ettiğinin altını çizerek bu vakfı amacına ulaştıran kişinin de Muhsin Yazıcıoğlu olduğunu belirtmiştir (Hacer Çayır, kişisel görüşme, 15 Temmuz 2019). Servet Avcı, Muhsin Yazıcıoğlu'nun başkanlığından önce bu vakıfta yardım faaliyetlerinin dağınık bir şekilde yapıldığını, Muhsin Yazıcıoğlu'nun başkanlığında bu yardım dağınıklığının giderildiğini ve o dönemde geçmişe olan sadakat duygusunu gösterdiğini belirtmiştir (Servet Avcı, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Muhsin Yazıcıoğlu'nun SOGEV başkanlığı döneminde geniş perspektifli olduğunu, birlik, beraberlik ve sahiplenme duygusunun ön plana çıktığını, yardımseverlik, kardeşlik, dostluk ve sevgi özellikleri gösterdiğini vurgulayan katılımcılar da olmuştur. Örneğin Mehmet Doğan Silleli, Muhsin Yazıcıoğlu'nun vakıf başkanlığı döneminde liderliğinin belirgin bir şekilde görüldüğünü, bu vakfın Muhsin Yazıcıoğlu'nun liderliğinde birliği, beraberliği ve kardeşliği ifade ettiğini anlatmıştır (Mehmet Doğan Silleli, kişisel görüşme, 25 Temmuz 2019). Selçuk Özdağ, Muhsin Yazıcıoğlu'nun SOGEV başkanlığında, o vakfın cezaevinde yatanlar ve cezaevinden çıkanlar için hayat bahşeden yer olarak görüldüğünü ifade ederken (Selçuk Özdağ, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019); Haşim Akten ise, Muhsin Yazıcıoğlu'nun vakıf başkanlığı döneminde cezaevinden çıkanlara ne yapması gerektiği konusunda yön çizdiğini dile getirmiştir (Haşim Akten, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019).

➤ Katılımcılara “*Muhsin Yazıcıoğlu ile birlikte çalıştıkları dönemlerde astlarına karşı liderlik davranışlarını nasıl değerlendirdikleri*” hususunda yöneltilen soruda Mürşit Işık, Yavuz Arun, Mahir Damatlar, Lütfü Şahsuvaroğlu, Remzi Çayır, Servet Turgut, Hakkı Öznur, Selçuk Özdağ, Haşim Akten ve Orhan Kavuncu, Muhsin Yazıcıoğlu'nun kendilerine karşı bir ast olarak değil bir çalışma arkadaşı, bir kardeş, bir dost olarak davrandığı yönünde hem fikirdirler. Örneğin Mürşit Işık bu konudaki görüşünü, “Onunla çalıştığım zaman boyunca kendimi hiç ast pozisyonunda hissetmedim. Çünkü o herkesle arkadaş gibiydi” şeklinde aktarırken (Mürşit Işık, karşılıklı görüşme, 26 Temmuz 2019); Lütfü Şahsuvaroğlu, “Biz ölene kadar birlikte çalıştık. Herkese arkadaşça davranırdı” şeklinde ifade etmiştir (Lütfü Şahsuvaroğlu, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019). Orhan Kavuncu ise, “Etrafındaki herkese gardaş derdi. Çalışma arkadaşlarına akranı olarak muamele etti, fikir alır verir gibi hareket etti” şeklinde dile getirmiştir (Orhan Kavuncu, kişisel görüşme, 16 Temmuz 2019). Servet Avcı, Muhsin Yazıcıoğlu'nun teşkilat

içerisinde her şeyi ast üst ilişkisinden ziyade arkadaşlık ilişkisi ile yürüttüğünü ve bu yüzden de hiç kimseyi kırmadığını ve hiç kimseye kızmadığını, bunu da Yazıcıoğlu'nun zaaflarından birisi olarak gördüğünü belirtmiştir (Servet Avcı, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Bazı katılımcılar Muhsin Yazıcıoğlu'nun astlarını bir çalışma arkadaşı olarak görmesinin yanı sıra, onlara karşı sevecen, samimi, iyi niyetli, mütevazı, toleranslı, candan ve saygılı davrandığı, onlarla sürekli iletişim halinde olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir. Örneğin Muhammet Akgün, Muhsin Yazıcıoğlu'nun çalışma arkadaşlarına karşı çok mütevazı davrandığını ve onlarla içten bir iletişiminin olduğunu ifade etmiştir (Muhammet Akgün, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Hasan Çağlayan, Muhsin Yazıcıoğlu'nun astlarıyla sürekli iletişim halinde olduğunu, onlarla istişare ettiğini, gerekli konuları çalışma arkadaşlarına ve uzman kişilere danıştığını dile getirmiştir (Hasan Çağlayan, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019). Hacer Çayır ise, kadın olarak Muhsin Yazıcıoğlu ile birlikte en çok çalışanın kendisi olduğunu altını çizerek Muhsin Yazıcıoğlu'nun yönetimde bulunan kadın çalışma arkadaşlarına karşı toleranslı olduğunu ve yönetimde daha aktif olmaları için ısrarcı davrandığını ifade etmiştir (Hacer Çayır, kişisel görüşme, 15 Temmuz 2019).

➤ Katılımcılara "Muhsin Yazıcıoğlu'nun astlarının gözünde nasıl bir lider olduğu" sorulmuş ve bu hususta çok çeşitli bulgular elde edilmiştir. Örneğin Yavuz Arun; Muhsin Yazıcıoğlu'nu, zor zamanlarda rahatlıkla yanına gidebileceği, kendisini açık açık ifade edebildiği bir lider olarak gördüğünü belirtmiştir (Yavuz Arun, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Mahir Damatlar, Muhsin Yazıcıoğlu'nu liderliğinden ziyade bir insan olarak değerlendirmiş ve kendisini dört dörtlük bir insan tabiriyle tanımlamıştır (Mahir Damatlar, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019). Lütfü Şahsuvaroğlu, kendisinin gözünde Muhsin Yazıcıoğlu'nun samimi, dost, iyi bir arkadaş, kahraman ve inançları doğrultusunda yaşayan bir insan olduğunu dile getirmiştir (Lütfü Şahsuvaroğlu, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019). Remzi Çayır, Muhsin Yazıcıoğlu'nun insani duyguları ve insani hasletleri tümüyle kişiliğinde barındıran bir insan olduğunu vurgulamıştır (Remzi Çayır, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019). Hilmi Güneş, biat kültürüne inandığını ve Muhsin Yazıcıoğlu'nun da biat edilecek bir insan olduğunu altını çizmiştir (Hilmi Güneş, kişisel görüşme, 18 Temmuz 2019). Hasan Çağlayan, Muhsin Yazıcıoğlu'nun gençlik yıllarından ve kendisinin tanıdığı andan itibaren herkes tarafından güven duyulan ve itimat edilen bir insan olduğunu ifade etmiştir (Hasan Çağlayan, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019).

➤ Katılımcılara "Muhsin Yazıcıoğlu'nun karar alma sürecinin nasıl işlediği" sorulmuş; Kadir Tosun, Mürşit Işık, Hasan Sağındık, Hakkı Öznur, Yavuz Arun, Mahir Damatlar, Lütfü Şahsuvaroğlu, Remzi Çayır, Selçuk Özdağ, Muhammet Akgün, Orhan Kavuncu, Servet Avcı, Mehmet Doğan Silleli, Hayati Tek, Hilmi Güneş, Hacer Çayır ve Hasan Çağlayan, Muhsin Yazıcıoğlu'nun karar alma sürecinin istişare ile gerçekleştiği hususunda mutabık kalmışlardır. Örneğin Yavuz Arun bu husustaki görüşünü, "Karar alma süreci tabandan tavana istişare ile gerçekleşirdi. Ben bizzat şahidim bu süreçlere" şeklinde aktarmıştır (Yavuz Arun, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Hasan Sağındık, "İstişareye çok önem verirdi ve o şekilde karar alırdı. Bir de bizim katıldığımız toplantılarda Muhsin Yazıcıoğlu kararları etkilememek için hep en son söz alırdı" cümlelerini ifade etmiştir (Hasan Sağındık, kişisel görüşme, 15 Temmuz 2019). Servet Avcı ise, "O anlamda çok demokratı. Yani hakikaten, ben söyledim böyle olacak dediğini hatırlamıyorum. Parti yöneticilerinde çok az bulunan bir özelliği vardı, istişareye çok fazla önem veriyordu" şeklinde açıklamıştır (Servet Avcı, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Servet Turgut, Muhsin Yazıcıoğlu'nun Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı döneminde tek başına ve aniden karar aldığı yönünde görüş dile getirmiştir (Servet Turgut, kişisel görüşme, 11 Temmuz 2019). Emir Kuşdemir'in görüşü de bu bulguyu destekler niteliktedir. Yine, karar alma sürecini Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı dönemi üzerinden değerlendiren Haşim Akten ise, Muhsin Yazıcıoğlu'nun o dönemlerde karar almaktan ziyade Türkçe tarafından alınan kararları uyguladığını belirtmiştir (Haşim Akten, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019).

➤ Katılımcılara, "Muhsin Yazıcıoğlu'nda eksik gördükleri liderlik özelliklerinin olup olmadığı" ile ilgili yöneltilen soruda Hasan Sağındık, Mürşit Işık, Haşim Akten, Mahir Damatlar, Lütfü Şahsuvaroğlu ve Hacer Çayır, Muhsin Yazıcıoğlu'nun fazla merhamet sahibi olmasını bir eksiklik olarak gördükleri hususunda hemfikirlerdir. Örneğin Mürşit Işık bu husustaki düşüncesini, "Aslında bu bir eksiklik midir bilmiyorum ama çok fazla merhametliydi" sözleriyle aktarmıştır (Mürşit Işık, kişisel görüşme, 26 Temmuz 2019). Mahir Damatlar, "Muhsin Başkanın duyguları hep önde gitmiştir. Merhameti bazen kararlarını etkiliyordu, bu da siyasi açıdan bir eksiklik" şeklinde ifade etmiştir (Mahir Damatlar, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019). Lütfü Şahsuvaroğlu ise, "Merhamet hissi çok fazlaydı. Herkesin işini çözmek için uğraşırdı. Önüne gelenin işini yapacağım derken partisini bile yönetemedi" sözlerini dile getirmiştir (Lütfü Şahsuvaroğlu, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019). Hilmi Güneş, Muhsin Yazıcıoğlu'nun çok fazla iyi niyetli olduğunu, bunun da örgüt içerisinde otoriteyi sağlamada sorunlara yol açtığını ve bu davranışını bir eksiklik olarak gördüğünü ifade etmiştir (Hilmi Güneş, kişisel görüşme, 18 Temmuz 2019).

2019). Benzer minvalde görüş bildiren bir diğer katılımcı Mehmet Doğan Silleli ise, “Çevresindeki insanları değerlendirirken onların samimiyet derecesindeki aksayan yönleri ve eksik olan yönleri tamamlamaya çalışmıştır, devre dışı bırakmamıştır. Fakat devre dışı bırakılacak insanlar da vardı çevresinde. Politika bu kadar iyi niyeti götürmüyor” sözlerini dile getirmiştir (Mehmet Doğan Silleli, kişisel görüşme, 25 Temmuz 2019). Selçuk Özdağ, Muhsin Yazıcıoğlu’nun duygusal yönünün çok fazla olmasının siyaseten bir eksiklik olduğunu, “Duygusal yönü çok fazlaydı. İki yüzü de Yunus’tu. Bir yüzü Yavuz olsaydı siyasette daha başarılı olurdu” sözleriyle aktarmıştır (Selçuk Özdağ, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Servet Avcı, Muhsin Yazıcıoğlu’nda eksik gördüğü liderlik özelliğinin çok fazla vefa duygusu olduğunu vurgulayarak, bu husustaki görüşünü, “Vefası, yönetme kabiliyetini gölgeleyebilecek kadar fazlaydı. Bence vefasındaki doz aşımı, yani onun bu özelliği onun liderliğini eksik bırakan bir unsurdur. O, bana göre bir zaafı, o zaafın da bedelini siyasi hayatı boyunca ödemiştir” şeklinde ifade etmiştir (Servet Avcı, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Remzi Çayır, siyasette bazen fırsatçılık yapılmasının gerektiği olduğunu, Muhsin Yazıcıoğlu’nun bu fırsatçılığı yapmadığını ve bunu siyaseten bir eksiklik olarak gördüğünü belirtmiştir (Remzi Çayır, kişisel görüşme, 9 Temmuz 2019). Yavuz Arun, siyasette bazen yalan söylemenin gerekli olduğunu, Muhsin Yazıcıoğlu’nun bunu yapmadığını, bu özelliğin kişilik olarak onu tamamladığını ancak bunun siyaseten bir eksiklik olduğunu dile getirmiştir (Yavuz Arun, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Katılımcılardan Orhan Kavuncu, Muhsin Yazıcıoğlu’nun çok fazla açık sözlü olmasını siyaseten bir eksiklik olarak değerlendirmiş ve bunu yaşadığı bir anısını anlatarak şu sözlerle dile getirmiştir:

‘Bunu bir eksiklik olarak ifade edebilir miyiz bilemiyorum, belki de bu bir meziyetli eksiklik olmaktan ziyade. Mesela ben bazı şeyleri bazı insanlara söylememeyi gerekli görebilirim. Bu konuda yaşadığım bir olayı anlatayım, öyle daha uygun olur herhalde. 1995’te Anavatan Partisi ile ittifak yaparak meclise girmiştik. Bana Muhsin Başkan, hocam, milletvekili adayı ol dediği zaman ortada ne ittifak vardı, ne de böyle bir şey söz konusuydu. Ben kabul etmek istemedim, çünkü siyaset yapmayı hiç düşünmüyordum. Ama BBP’yi ve Muhsin başkanı seviyordum. Şimdiki adıyla Selçuklu Vakfında, ben partinin fikir mutfağında çalışayım, parti programlarına yardım edeyim, akademik çalışmalar yapayım ama milletvekili adayı olmak istemiyordum dedim ama başkan çok ısrar etti. Sonra kabul ettim. Daha sonra ittifak işi ortaya çıktı, beni nereden milletvekili adayı yapacaklar, kaçınıcı sırada yapacaklar onları da sormaya teebbüt ettim. Sonra ben Adana’dan 3. Sıradan aday gösterildim. Adana’dan da bizim ittifak 4 milletvekili çıkardı. Daha sonra kendisi bana, hocam dedi, biz Mesut Yılmaz’la kim nereden aday olacak, kaçınıcı sıradan aday olacak, kaç kontenjan bize ait olacak diye ciddi ciddi kavga noktasına gelen sohbetler yaptık, tartışmalarda bulunduk dedi. Biz seni Ankara’dan bir bölgeden düşünüyorduk, sonra Adana’da il başkanı olan arkadaşımızı milletvekili yapmayı düşünüyorduk ama ona üst sıralarda bir yer vermiyordu. Ona Adana’da üst sıralarda bir yer vermiyorsun bari mevcut milletvekillerimizden birini bir sıra öne alalım dedim, onu da kabul etmedi dedi. Kayseri’de de aslen Türkmenistanlı olduğu için, Türkmenistanlılara daha rahat ulaşabilmesi açısından Recep Kırış’ı önerdim. Adana’da bize bir yer vermeyince, bizim Orhan Hoca var Osmaniyeli dedim, Mesut Yılmaz da onu değerlendirebiliriz dedi. Böylece senin yerine Kayseri’de Recep Kırış’ı 1. Sıraya koyduk, onun yerine de Adana’da seni 3. Sıraya koyduk, böylece hem Adana’dan hem Kayseri’den birer milletvekili çıkarmış olduk, bir tahta iki kuş vurduk dedi. Bunu bana anlatmasına gerek yoktu. Hatta benim anlayışıma göre anlatmaması gerekiyordu. Çünkü biz Anavatan Partisi’nden kendi partimize dönerken, Anavatan Partisi’nden bazı kişiler bize baskı uyguluyorlardı. Ayrılmayın, ayrılıp ne yapacaksınız, Mesut Bey sizi çok seviyor, sizi iyi bir yerlerde değerlendirecek, hükümet olursak bakanlıklarda falan sizi düşünüyor diyorlardı. Tabii ben onlara, teşekkür ediyorum, benle ilgili ne düşünüyorlarsa Muhsin başkanla görüşün dedim ve böylece benim üzerime gelmelerini engelledim. Ben bunu Mesut beyle araları açılmasın diye Muhsin başkana hiç anlatmadım. Ama Muhsin başkan bana, hem de üzerine baskı yapıldığı dönemde bunu anlattı. Demek ki Mesut Yılmaz benim milletvekili olmamda çok etkili olmuş, o zaman ben buna vefa borcumu ödeyeyim, diye düşünebilirdim. Muhsin Yazıcıoğlu’nun bu kadar açık sözlü olması, hiçbir şeyi saklamaması ve gizlememesi bir eksiklik mi bilemiyorum. Doğru bir insandı, düz bir insandı, sıratı müstakim üzerine olan bir adamdı. Ama onun bu davranışı, siyaseten eksiklik mi değil mi tartışılabilir bir konudur’ (Orhan Kavuncu, kişisel görüşme, 16 Temmuz 2019).

Katılımcılardan, Muhsin Yazıcıoğlu'nda eksik gördükleri bir liderlik özelliğinin olmadığı yönünde görüş dile getirenler de olmuştur. Hasan Çağlayan, Kadir Tosun, Hakkı Öznur, Muhammet Akgün ve Hayati Tek bu hususta mutabık kalmışlardır. Örneğin Hakkı Öznur bu konuda, "1987'den 2009'a kadar beraberdik. Bir liderin taşıması gereken bütün özellikler vardı, şu eksikti diyebileceğim bir özelliği yoktu" sözlerini ifade etmiştir (Hakkı Öznur, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Muhammet Akgün ise, "Muhsin Yazıcıoğlu buram buram toprak kokan, Türk İslam dünyası kokan bir lider. Dolayısıyla eksik gördüğüm bir liderlik özelliği yoktur" şeklinde görüşünü dile getirmiştir (Muhammet Akgün, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019).

➤ Katılımcılara son olarak, "Muhsin Yazıcıoğlu'nda tasvip etmedikleri ya da örnek aldıkları bir liderlik davranışının olup olmadığı" sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların tümü Muhsin Yazıcıoğlu'nda örnek aldıkları davranışların olduğunu dile getirmişlerdir. Katılımcılar, Muhsin Yazıcıoğlu'nun tercih noktasında kaldığında doğruyu tercih etmesini, ailesine bağlılığını, dost hane davranışlarını, ahde vefasını, cesaretini, çalışkanlığını, iradesini, sabırlı oluşunu, özgüven sahibi oluşunu, samimiyetini, adaletli davranmasını, diğerkâmlığını, güler yüzlü olmasını, istişare etmesini, ahlak sahibi olmasını, idealist olmasını, insanlarla olan iletişimini, güvenilir olmasını, yaşantısını ve demokratlığını örnek aldıklarını ifade etmişlerdir. Tasvip etmedikleri bir davranışının olup olmadığı hususunda ise Hasan Sağındık, Mahir Damatlar, Mehmet Doğan Silleli, Emir Kuşdemir, Yavuz Arun, Hasan Çağlayan, Mürşit Işık, Hakkı Öznur ve Hayati Tek, Muhsin Yazıcıoğlu'nda örnek aldıkları davranışların olduğu ancak tasvip etmedikleri bir liderlik davranışının olmadığı yönünde ortak görüş bildirmişlerdir. Örneğin Hasan Sağındık, Muhsin Yazıcıoğlu'nu cezaevi sonrasında beri tanıdığının altını çizerek, Muhsin Yazıcıoğlu'nun tercih noktasında kaldığında doğruyu seçmesi prensibini örnek aldığını, tasvip etmediği bir liderlik davranışını da hiç görmediğini belirtmiştir (Hasan Sağındık, kişisel görüşme, 15 Temmuz 2019). Yavuz Arun bu husustaki görüşünü, "Kesinlikle tasvip etmediğim bir davranış yok. Ahde vefa, cesaret ise ondan örnek aldığım davranışlardır" sözleriyle aktarmıştır (Yavuz Arun, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019). Mürşit Işık:

"Ben, Muhsin Yazıcıoğlu'nu tanıdığım günden onun vefat ettiği güne kadar onu eleştirebileceğim bir davranışını ne gördüm ne de duydum. Yanında bulunduğum süre içerisinde de yine tasvip etmeyeceğim bir davranışına hiç şahit olmadım. Ancak onu örnek aldığım çok özelliği var tabii ki de. En çok da hiç yılmadan çalışmasına hep hayran kalmışımdır" sözlerini ifade etmiştir (Mürşit Işık, kişisel görüşme, 26 Temmuz 2019).

Hayati Tek ise, "Onun hakkında saydığım samimiyet, adalet gibi özelliklerinin hepsini örnek almışumdur. Diğerkâm bir liderdi. Onun liderliğindeki amaç, sadece hizmet etmektir. Dolayısıyla tasvip etmediğim bir liderlik davranışı yoktu diyebilirim" sözlerini dile getirmiştir (Hayati Tek, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019). Katılımcılardan Muhsin Yazıcıoğlu'nda tasvip etmedikleri liderlik davranışının olduğunu savunanlar da olmuştur. Servet Turgut, Kadir Tosun ve Muhammet Akgün, Muhsin Yazıcıoğlu'nun MHP'den ayrılması davranışını ve parti kurma girişimini tasvip etmedikleri hususunda mutabık kalmışlardır. Örneğin Kadir Tosun, Muhsin Yazıcıoğlu'nun parti kurma girişimini ve MHP'den ayrılmasını asla tasvip etmediğini, bunun yanında Muhsin Yazıcıoğlu'nun güvenilir bir insan olmasını örnek aldığını ve onun kadar güvenilir bir insan olmaya çalıştığını ifade etmiştir (Kadir Tosun, kişisel görüşme, 11 Temmuz 2019). Muhammet Akgün ise, Muhsin Yazıcıoğlu'nun MÇP teşkilatı içerisinde kalıp mücadelesini orada vermemesini ve bir parti kurma girişiminde bulunmasını hala kabul etmediğini ancak arkadaşlığı ve dostluğu uğruna Türkes'i bırakıp Muhsin Yazıcıoğlu'nun yanında yer aldığını belirtmiştir (Muhammet Akgün, kişisel görüşme, 12 Temmuz 2019). Muhsin Yazıcıoğlu'nun MHP'den ayrılması dışında tasvip edilmeyen liderlik davranışlarına örnek olarak fazla merhametli oluşunu, insanlara fazla kıymet vermesini, insanları fazla dinlemesini ve insanlara fazla zaman ayırmasını, insanlara fazla güvenmesini, tedbirsizliğini, fazla duygusal olmasını, açık sözlülüğünü, çok yumuşak ve affedici olmasını gösteren katılımcılar da vardır. Örneğin Lütfü Şahsuvaroğlu bu konudaki düşüncesini, "Candan arkadaşlığını ve cesaretini elbette örnek alıyoruz. Hiç korku bilmezdi. Tasvip etmediğim davranış da, fazla merhametli oluşuydu" şeklinde ifade etmiştir (Lütfü Şahsuvaroğlu, kişisel görüşme, 10 Temmuz 2019). Servet Avcı:

"Demokrat yönü benim açımdan örnek alınacak bir yöndür. Bütün milliyetçi camiada var olan bir rahatsızlıktan söz etmek istiyorum. Dışarıdan gelenler kıymetli olur. Özellikle partici dönemlerinde dışarıdan gelenlere olması gerekenden fazla kıymet vermiştir, olması gerekenden fazla önem atfetmiştir. Onlar da bir süre sonra umduğunu bulamayınca ayrılmışlardır. Ama bir de evin çocukları vardır, onlar sonuna kadar kalmıştır. Ama bence Muhsin Yazıcıoğlu da bu konuda bütün milliyetçi liderlerde görülen zaafı göstermiştir. Tasvip etmediğim yönü buydu" cümlelerini dile getirmiştir (Servet Avcı, kişisel görüşme, 17 Temmuz 2019).

Hacer Çayır, “Onun yerinde olsaydım insanlara çok fazla güvenmezdim. Biraz tedbirli olmalıydı kişilere karşı. Tedbirsizliğine bir eleştiri olarak bakabilirim. İdealist bir insan olmasını da örnek alıyorum” sözlerini sarf etmiştir (Hacer Çayır, kişisel görüşme, 15 Temmuz 2019). Hilmi Güneş ise, Muhsin Yazıcıoğlu’nun güler yüzlü oluşunu örnek aldığını ancak örgüt içerisinde çok yumuşak huylu ve çok affedici davranmasını tasvip etmediğini aktarmıştır (Hilmi Güneş, kişisel görüşme, 18 Temmuz 2019).

6. SONUÇ

Liderlik kavramı her ne kadar hem sivil yaşamda hem de siyasal yaşamda kendisine yer bulmuş bir kavram olsa da, kavramın siyaset bilimi literatürü içerisinde kullanılışında siyasal liderlik ile eşdeğer şekilde anlamlandırıldığı görülmektedir. Bununla birlikte siyasal liderlik de genellikle iktidarı tek başına ele geçirmiş ya da en azından iktidar ortağı olma şansını yakalamış kişiler üzerinden tanımlanmakta ve alan yazınındaki çalışmalar bu doğrultuda ilerlemektedir. Muhsin Yazıcıoğlu’nun siyasal liderlik özelliklerinin incelenmesi bu noktada alan yazınına bir farklılık katacaktır. Çünkü iktidarın nimetlerinden ve gücünden yararlanan bir liderin astları ve vatandaşlar tarafından tanımlanması ile bu imkânlarla sahip olmayan bir liderin tanımlanması arasında farklılık olması olağandır.

Muhsin Yazıcıoğlu’nun bir lider olarak tanımlanabilmesi Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı dönemi ile birlikte mümkün olmuştur. 1980 sonrası SOGEV başkanlığı, MÇP genel sekreter yardımcılığı ve genel sekreterliği, BBP Sivas milletvekilliği, BBP Genel Başkanlığı gibi görevlerde bulunması daha geniş bir kitleye hitap etmesini sağlamış ve liderliğini şekillendirmesinde büyük rol oynamıştır. Muhsin Yazıcıoğlu’nun liderlik özelliklerine geçmeden önce, çalışma içerisindeki yönetici-lider ayırımından hareketle Yazıcıoğlu’nun tüm astları tarafından lider olarak tanımlandığını ve kendisine bu sıfatı kazandıran en önemli kişilik özelliklerinin dürüstlük, güven, cesaret ve samimiyet olduğunu belirtmek gerekir. Bunların yanında Muhsin Yazıcıoğlu’nun; tevazu sahibi, vefalı, istişare eden, sevgiye önem veren, alçakgönüllü, yardımsever, inançlı, diğerkâm, ahlaklı, nezaketli, mücadeleci, fedakâr, iletişim yeteneği olan, sözünün eri, çalışkan, karizmatik, ilkeli, tutarlı, demokrat, saygılı, hümanist, gelişmeye açık, rehberlik eden, teşkilatçı ve donanımlı gibi özelliklere sahip olan bir lider olduğu görülmektedir.

Muhsin Yazıcıoğlu’nun içinde bulunduğu milliyetçi örgütün bir üyesi olarak örgüt kültüründen etkilenmesi ve örgüte sahip olduğu kültür bağlamında katkıda bulunmaya çalışması hususunun, çalışmanın literatür kısmında verilen örgüt kültürü ile ilgili bilgilerle paralellik gösterdiği sonucu elde edilmiştir. Muhsin Yazıcıoğlu’nun örgüt içerisindeki astlarıyla etkili, mükemmel, kuvvetli, güçlü, ikna edici, içten ve samimi bir iletişim halinde olduğu bulgularından hareketle, astlarıyla sürekli iletişim halinde olması noktasında demokratik bir lider özelliği gösterdiğini söylemek mümkündür. Liderlikte, belirli hedefleri gerçekleştirebilmek için bazı yeteneklere sahip olmak gereklidir. Muhsin Yazıcıoğlu’nun cesareti, ikna kabiliyeti, kuvvetli sezgi sahibi olması, samimi bir iletişiminin olması gibi yetenekleri göz önünde bulundurulduğunda, karizmatik ve demokratik lider özellikleri taşıdığı sonucuna varılmaktadır. Bir liderin, astlarının ve takipçilerinin gözünde güvenilir bir insan olması karizmatik liderliğin en önemli özelliklerinden biridir. Çünkü astlar ve takipçiler, liderlerine sonsuz bir güven duyduklarında ona olan bağlılıkları artmaktadır. Dolayısıyla, Muhsin Yazıcıoğlu’nun da astlarına ve takipçilerine vermiş olduğu güven, liderliğini sürdürebilmesinde önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışma içerisinde elde edilen bulgulardan hareketle, Muhsin Yazıcıoğlu’na lider sıfatını kazandıran şartlar liderlik teorileri açısından ele alındığında özellikler teorisi ve durumsallık teorisinin öne çıktığı görülmektedir. Yazıcıoğlu’nun, siyasal yaşamındaki önemli kırılma dönemlerinde sergilediği tavır alışlar onun astları tarafından lider olarak nitelendirilmesinde son derece belirleyicidir ve yine çalışmadan elde edilen bulgulardan hareketle onun bu tavır alışları sergilemesinde kişilik özelliklerinin etkisi oldukça fazladır. Bunun yanı sıra, Muhsin Yazıcıoğlu’nun örgüt işleyişinde müdahaleci olup olmadığı hususu da liderlik özelliğini belirleyen önemli bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcılardan elde edilen bulgulardan hareketle Muhsin Yazıcıoğlu’nun sıklıkla müdahaleci bir lider olmaması nedeniyle yöneticilik vasfını başarılı bir şekilde yerine getirmedeği görülmektedir.

Muhsin Yazıcıoğlu’nun örgüt içerisinde karizmatik güç, bilgi gücü, ödüllendirme gücü ve cezalandırma gücü kullandığı yönünde bulgular elde edilmiştir. Muhsin Yazıcıoğlu’nun astlarının gözünde karizmatik güç ve bilgi gücünün olması karizmatik bir lider özelliği taşıdığı, ödüllendirme gücünü kullanması da demokratik bir lider özelliği taşıdığı sonucunu göstermektedir. Bunun yanı sıra cezalandırma gücünü özellikle Ülkü Ocakları Genel

Başkanlığı döneminde tekelinde bulundurması da dikkat çeken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Muhsin Yazıcıoğlu'nun teşkilata hizmet edenleri değerlendirip, hizmet etmeyenleri görevden alması bir cezalandırma türüdür ve bu güç türünü kullanması o dönemde otoriter bir lider olduğunun göstergesidir.

Muhsin Yazıcıoğlu liderlik tipleri açısından incelendiğinde kendisini tek bir liderlik tip ile özdeşleştirmek mümkün değildir. Yazıcıoğlu, siyasal yaşamının farklı dönemlerinde farklı liderlik tipleri sergilemiştir. Bu bağlamda, Ülkü Ocakları Genel Başkanlığı döneminde karar alma süreçlerini büyük oranda tek başına işletmesi ve teşkilat içerisinde ödül/ceza yöntemini katı bir şekilde uygulaması, müdahaleci tavır sergilemesi, , ülkücü gençliği eğitime yönlendirmesi onun otoriter ve karizmatik bir lider olarak tanımlanmasına imkân vermektedir. Bunun yanı sıra özellikle SOGEV Başkanlığı döneminin katılımcılar tarafından ahde vefa, sadakat, sevgi, yardımseverlik gibi kavramlarla özdeşleştirilmesi ve “ben değil biz” duygusuyla hareket ettiğinin dile getirilmesi Yazıcıoğlu'nun bu dönemde paternalist ve hizmetkâr liderlik tiplerine ilişkin özellikler ortaya koyduğunu göstermektedir. MÇP döneminde, ülkücü camia nezdinde olumlu bir imaj yaratması karizmatik lider özelliğinin olduğunu göstermektedir ve bu durum karizmatik liderliğinin güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Yazıcıoğlu'nun BBP Genel Başkanlığı dönemini ise özellikle astlarıyla iletişim kanallarının son derece açık olması ve karar alma süreçlerinde istişare mekanizmasını işletmeye azamî özen göstermesi nedeniyle demokratik liderlik olarak nitelendirmek mümkündür. Aynı zamanda BBP Genel Başkanlığı döneminde çalışma arkadaşlarına karşı kendisini eleştireler dahi vefalı, iyi niyetli ve merhametli davranması, siyasal başarıdan daha çok insanlara hizmet etmeyi kendine vazife edinmesi sebebiyle hizmetkâr bir lider olduğu; liderliği döneminde yol arkadaşlarına rehberlik etmesi, onların beklentilerine ve hassasiyetlerine önem vermesi, siyasal başarı elde etme sürecinden daha çok ideolojik düşüncesiyle ilgilenmesi ve vefat etmesine karşın takipçilerinin hala onun idealizmini benimsiyor olması neticesinde de dönüşümcü bir lider olduğu anlaşılmaktadır.

Tüm bu özelliklerin yanı sıra yine elde edilen bulgulardan hareketle, Yazıcıoğlu'nun iletişime açık olmasının ve karar alırken astlarına danışmayı tercih etmesinin karar alma sürecini geciktirdiği gerekçesiyle eleştirildiği de görülmektedir. Ayrıca katılımcılar tarafından, Yazıcıoğlu'nun sahip olduğu vefa, hoşgörü, açık sözlülük, dürüstlük, samimiyet vb. gibi olumlu kişisel özelliklerinin siyaseten olumsuz kabul edildiğini, başka bir ifadeyle bu özelliklerin siyasetin gerçekleriyle uyuşmadığı ve astlarının gözünde liderin otoritesini zayıflatabileceği de dile getirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akçit, V., Barutçu, E. ve Akşit, İ. (2018). Kurt Lewin'in liderlik tarzları ile örgütsel sapma ilişkisinin incelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 209-225.
- Akpınar, H. (2005). *Kurtların kardeşliği*, İstanbul: Bir Harf Yayınları.
- Aksel, İ. (2008). Liderlik teorileri. C. Serinkan (Ed.), *Liderlik ve motivasyon geleneksel ve güncel yaklaşımlar* içinde (33-62), Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Aktan, E., Ağca, H. ve Çakmak, V. (2014). Liderliğe yönelik bilimsel yaklaşımlar. P. Güler ve R. Yılmaz (Ed.), *Liderlik ve çağdaş boyutları* içinde (57-59), İstanbul: Derin Yayınları.
- Alperen Ocakları Eğitim Kültür ve Dayanışma Vakfı Resmi Sayfası (2020). *Muhsin Yazıcıoğlu hakkında*. Erişim adresi: <http://www.alperenocaklari.org.tr/muhsin-yazicioglu.html>, (01.02.2020).
- Altınöz, M. (2009). *Yetenek yönetimi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Angelo, K. ve Kreither, R. (2008). *Organizational behaviour: key Concepts, skills&best practices*. China: McGraw-Hill.
- Arıkan, S. (2001). Liderlik. S. Güney (Ed.), *Yönetim ve organizasyon* içinde (285-307), Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Arklan, Ü. (2004), *Siyasal liderlikte karizma olgusu: Recep Tayyip Erdoğan örneğinde teorik ve uygulamalı bir çalışma*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Arslan, M. (2001). Yönetim ve organizasyonun bazı temel kavramları. S. Güney (Ed.), *Yönetim ve organizasyon* içinde (25-44), Ankara: Nobel Yayıncılık.

- Aşan, Ö. ve Aydın, E. M. (2006). Önderlik: kuramlar ve uygulamalar. H. Can (Ed.), *Örgütsel davranış* içinde (293-336), İstanbul: Arıkan Basım Yayım Dağıtım.
- Avolio, B. J. ve Bass, B. M. (1999). Re-examining the components of transformational and transactional leadership using the multifactor leadership. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72(4), 441-462.
- Aydoğan, M. (2006). *Küreselleşme ve siyasi partiler*. İzmir: Umay Yayınları.
- Aykol, H. (2011). *Türkiye’de sağ örgütler bölüne bölüne iktidar olmak*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Aytürk, N. (2007). *Yönetim sanatı*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Aytürk, N. (2015). *Örgütsel ve yönetsel davranış*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Bakan, İ. (2011). *Yöneticiler için başarı stratejileri*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Bakan, İ. ve Büyükbeşe, T. (2010). Liderlik türleri ve güç kaynaklarına ilişkin mevcut-gelecek durum karşılaştırması: eğitim kurumu yöneticilerinin algılarına dayalı bir alan araştırması. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(19), 73-84.
- Baltaş, A. (2014). *Ekip çalışması ve liderlik*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Barutçugil, İ. (2006). *Yöneticinin yönetimi*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Barutçugil, İ. (2014). *Liderlik*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Bayraktar, Ö. (2015). Lider, teşkilat, doktrin’in iflası: ülkücü harekette 1980 sonrası dönüşüm, bölünme ve iç çatışma. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1(28), 35-40.
- Bayraktar, Ö. (2016). *Ülkücü harekette bölünme: Milliyetçi Hareket Partisi ve Büyük Birlik Partisi*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bennis, W. ve Nanus, B. (1985). *Leaders: the strategies for taking charge*. New York: Harper and Row.
- Biröl, İ. (2009), *Gül’ün şavkı*, Ankara: Alperen Yayınları.
- Bora, T. ve Can, K. (2004). *Devlet ve kuzgun 1990’lardan 2000’lere MHP*. Ankara: İletişim Yayınları.
- Boyalı, H. ve Gündoğdu, S. (2017). Kriz ortamında liderlik ve kriz liderleri. N. Tüfekçi (Ed.), *İşletme biliminde güncel araştırmalar* içinde (111-120), Turkey: SRA Academic Publishing.
- Bölükbaşı, D. (2012). *Siyaset iskelesi*. İstanbul: Doğan Yayıncılık.
- Burns, M. G. (1978). *Leadership*. New York: Harper-Row.
- Büyük Birlik Partisi Resmi Web Sayfası (2020). *Muhsin Yazıcıoğlu hakkında*, Erişim adresi: <https://www.bbp.org.tr/sayfa/muhsin-yazicioglu>, (01.02.2020).
- Can, A. T. (2011). *Son ülkücü’yü kim öldürdü?*. İstanbul: Anatolia Kitap.
- Carzo, R. ve Yanouzas, J. (1967). *Formal organization: a systems approach*. Irwin.
- Cheng, B. S., Chou L. F., Yu Wu, T., Huang, M. P. ve Farh, J. L. (2004). Paternalistic leadership and subordinate responses: establishing leadership model in chinese organizations. *Asian Journal Of Social Psychology*, 7(1), 89-117.
- Çelik, V. (2015). *Eğitimsel liderlik*. Ankara: Pegem Akademi.
- Çoraklı, S. (2009). *Muhsin yazıcıoğlu adam gibi adam*. İstanbul: Hayat Yayınları.
- Davis, K. (1977). *İşletmelerde insan davranışı*. K. Tosun vd. (Çev.), İstanbul: İşletme İktisadi Enstitüsü Yayınları,
- Demiröz, V. (2016). *Son reis Muhsin Yazıcıoğlu*. İstanbul: Kriminal Kitaplar.
- Durmuş, A. (2014). *Güncel liderlik yaklaşımları, duygusal zekâ, yöneticilerin liderlik tarzları ve duygusal zekâ ilişkisinin belirlenmesine yönelik bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Eren, E. (1993). *Yönetim psikolojisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Ergezer, B. (1992) *Liderlik ve özellikleri*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Erken, V. (2010). *Muhsin Yazıcıoğlu'nun büyük birlik tasavvuru*. Ankara: Bilge Ofset Matbaa.
- Erkutlu, H. V. (2014). *Liderlik, kuramlar ve yeni bakış açıları*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Erturgut, R. ve Erturgut, P. (2010). Transformasyonel lider karizmatik mi? vizyoner mi? sağlık örgütlerinde bir araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. (34)9, 223-239.
- Farh, J. L. ve Cheng, B. S. (2000). A cultural analysis of paternalistic leadership in chinese organizations. J. T. Li, A. S. Tsui ve E. Weldon (Ed.), *management and organizations in the chinese context* in (84-127), Palgrave Publications.
- Fındıklı, İ. (2009). *Bir gönül yolculuğu hizmetkâr liderlik*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Genç, N. (2012). *Yönetim ve organizasyon çağdaş sistemler ve yaklaşımlar*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık.
- Gerçek, M. (2018). Yöneticilerin babacan (paternalist) liderlik davranışlarının psikolojik sözleşme bağlamındaki beklentileri üzerindeki etkilerine yönelik bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(2), 101-118.
- Greenleaf, R. K. (1977). *The servant: as leader into the nature of legitimate power and greatness*. Paulist Press.
- Güler, A., Halıcıoğlu, M. B. ve Taşğın, S. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Güney, S. (2011). *Örgütsel davranış*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Hoy, W. K. ve Miskel, C. G. (2010). *Eğitim yönetimi*. S. Turan (Çev.), Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Karakaş, F. (2009). *Sıfır merkez liderlik*. İstanbul: Hayat Yayıncılık.
- Karsantık, İ. (2017). Liderlik kuramları. M. Ölçüm Çetin (Ed.), *Güncel liderlik kuramları içinde* (1-38), Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kesken, J. ve Ünnü, N. A. (2011). *Öteki liderlik*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kılınç, M. (2009). *Etkin liderlik*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Koç, H. ve Topaloğlu, M. (2010). *Yönetim bilimi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kouzes, J. ve Posner, B. (2014). *Olağanüstü liderlik*. M. Benveniste (Çev.), İstanbul: MediaCat Kitapları.
- Köksal, O. (2011). Bir kültürel liderlik paradoksu: paternalizm. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 101-122.
- Küpçük, S. (2012). *Yüzleşmenin kişisel tarihi*. İstanbul: Granada Yayınları.
- Lewin, K., Lippitt, R. ve White, R. K. (1939). Patterns of aggressive behavior in experimentally created social climates. *Journal of Social Psychology*, 10, 271-301.
- Mentor, P. (2007). *Liderlik*. A. Kardam (Çev.), İstanbul: Optimist Yayınları.
- Meydan, C. H. ve Polat, M. (2010). Liderin güç kaynakları üzerine kültürel bağlamda bir araştırma. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(4), 123- 140.
- Ölçüm Çetin, M. (2004). *Örgütsel vatandaşlık davranışı*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Örmeci, O. (2008). *Türk siyasal tarihi*. İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Özsoy, O. (2011). Karizmatik liderlerin özellikleri ve iletişim stratejileri. S. Engin (Ed.), *Lider öyle olmaz böyle olur içinde* (478-480), İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık.
- Pellegrini, E. K. ve Scandura, T. A. (2008). Paternalistic leadership: a review and agenda for future research. *Journal Of Management*, 34(3), 566-593.
- Pillai, R. (1997). *Leadership: theory and practice*. ABD: Peter G. Northouse, Sage Publications, Thousand Oaks.

- Resmi Gazete, 10 Kasım 2002 Tarih ve 24932 Sayılı. 3 Kasım 2002 Pazar Günü Yapılan Milletvekili Genel Seçimine İlişkin Karar.
- Resmi Gazete, 11 Mayıs 2009 Tarih ve 27225 Sayılı. Yüksek Seçim Kurulunun 1850 Sayılı Kararı.
- Resmi Gazete, 12 Mayıs 2004 Tarih ve 25460 Sayılı. Yüksek Seçim Kurulunun No:2002 Sayılı Kararı.
- Resmi Gazete, 26 Mayıs 1999 Tarih ve 23706 Sayılı. 15 Şubat 1999 Tarihinde Yapılan Genel ve Yerel Seçim Sonuçlarına İlişkin Karar.
- Resmi Gazete, 29 Nisan 1999 Tarih ve 23678 Sayılı. 15 Şubat 1999 Tarihinde Yapılan Genel ve Yerel Seçim Sonuçlarına İlişkin Karar.
- Robbins, S. P. ve Judge, T. A. (2012). *Örgütsel davranış*. İ. Erdem vd. (Ed.), İstanbul: Nobel Yayıncılık.
- Selvi, A. ve Seven, E. (2010). *İşkence koşullarından siyaset meydanına*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Serinkan, C. ve Ürkek Erdiş, Y. (2014). *Dönüşümcü liderlik bağlamında örgütsel vatandaşlık ve örgütsel adalet*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Silleli, M. D. (2010). *Muhsin Yazıcıoğlu destanı*. Isparta: Manas Yayınevi.
- Sökmen, A. (2014). *İşletmelerde yönetim ve organizasyon*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Stoner, J. A. F. (1978). *Management*. Prentice-Hall.
- Şimşek, M. Ş. (2010). *Yönetim ve organizasyon*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Şimşek, M. Ş., Çelik, A. ve Akgemci, T. (2014). *Davranış bilimleri*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Taşdan, N. ve Gül, H. (2013). *Kamu yönetiminde liderlik ve kaymakamlık*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Taşkıran, E. (2011). *Liderlik ve örgütsel sessizlik arasındaki etkileşim*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Tekin, A. (2011). *Alparslan Türkeş ve liderlik*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Tunçer, P. (2012). *Yönetim ve organizasyon*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Turgut, H. (1995). *Şahinlerin dansı*. İstanbul: ABC Yayınları.
- Turhan, M. (2016). *Ülkü ocakları 1966-1980*. Ankara: Panama Yayıncılık.
- Tutar, H. (2013). *Davranış bilimleri kavramlar ve kuramlar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Umur, Ö. (2017). *Türk siyasi tarihinde büyük birlik partisi: siyasi Gelişimi, fikri Kaynakları, teşkilatlanma yapısı 1993-2009*. Ankara: Muhsiyad Yayınları.
- Vinod, S. ve Sudkahar, B. (2011). Servant leadership: a unique art of leadership. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 2(11), 456-467.
- Weber, M. (2014). *Bürokrasi ve otorite*. H. Bahadır Akın (Çev.), Ankara: Adres Yayınları.
- Yanardağ, M. (2002). *MHP değişti mi? ülkücü hareketin analitik tarihi*. İstanbul: Gendaş Yayınları.
- Yazıcıoğlu, M. (1992). *İhtilafın rahmetinde milli mutabakata doğru*. Ankara: Kardelen Yayınları.
- Yeniçeri, Ö. (2002). *Örgütsel değişiminin yönetimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Yeşilyurt, P. (2007). *Türk ve italyan yöneticilerinin liderlik tarzları: Türkiye’de faaliyet gösteren Türk-italyan ortak girişimlerinde bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yukl, G. A. (2002). *Leadership in organizations*. NJ: Prentice Hall, Upper Saddle River.
- Yücel, M. S. (2006). *Türkiye’nin siyasal partileri (1859-2005)*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Zel, U. (2011). *Kişilik ve liderlik*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

MESLEKİ UYGULAMA BEKLENTİLERİNİN KARIYER MOTİVASYONU ÜZERİNE ETKİSİ: SAĞLIK YÖNETİMİ BÖLÜMÜ ÖĞRENCİLERİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA*

THE IMPACT OF THE EXPECTATIONS OF PROFESSIONAL PRACTICE ON CAREER MOTIVATION: A STUDY ON THE STUDENTS OF HEALTH MANAGEMENT DEPARTMENT

Şerife SÖYLEMEZ¹

Doç. Dr. Şerife Didem KAYA²

ÖZ

Üniversitelerdeki teorik eğitimlerin kalıcı olması ve bu eğitimin gerçek iş yaşamında uygulanabilmesi için mesleki uygulama, öğrencilerin eğitim hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle çalışma, mesleki uygulama yapan sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesinin, kariyer motivasyonları üzerindeki etkisini incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, 5 üniversitenin mesleki uygulamaya katılan 305 sağlık yönetimi bölümü öğrencisine tanımlayıcı sorular, mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile ilgili sorular ve Kariyer Motivasyonu Ölçeği'nin yer aldığı anket formu uygulanmıştır. Çalışmada örneklem seçimine gidilmeyip çalışma evrenine ulaşılmaya çalışılmıştır. Verilerin analizinde; ortalama, standart sapma, t ve ANOVA testi, faktör analizi, korelasyon ve regresyon analizinden yararlanılmıştır. Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile cinsiyet, yaş ve öğrenim görülen üniversite değişkenleri karşılaştırıldığında aralarında anlamlı bir fark bulunmuştur ($p<0,05$). Kariyer motivasyonunun kimlik alt boyutu ile cinsiyet grupları arasında da anlamlı bir fark bulunmuştur ($p<0,05$). Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile kariyer motivasyonu arasında "orta düzeyde" ($r=0,373$; $p<0,01$) anlamlı ve pozitif bir ilişki saptanmıştır. Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kariyer motivasyonundaki değişimin %14'ünü açıklamaktadır. Sonuç olarak, öğrencilerin eğitim sürecinde yapmış olduğu mesleki uygulama ile mesleği konusunda bilgi, beceri ve tecrübe kazanımları ve mesleki bakış açısı, onların kariyer hedeflerini ve kariyer planları yapabilmeleri için gereken kariyer motivasyonunu sağlamaktadır.


Anahtar Kelimeler: Mesleki Beklentiler, Mesleki Uygulama, Kariyer Motivasyonu, Sağlık Yönetimi.


JEL Sınıflandırma Kodları: I20, I21, I23, I29.

ABSTRACT

Professional practice has an important place in the education life of the students in order to ensure that the theoretical education in universities is permanent and can be applied in real business life. Therefore, in the study,

* Bu çalışma Doç. Dr. Şerife Didem KAYA danışmanlığında Öğrenci Şerife SÖYLEMEZ tarafından hazırlanan ve 07.01.2019 tarihinde savunulan "Mesleki Uygulama Beklentilerinin Kariyer Motivasyonu Üzerine Etkisi: Sağlık Yönetimi Bölümü Öğrencilerine Yönelik Bir Araştırma" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır ve 4. Uluslararası Sağlık Bilimleri ve Yönetimi Kongresi'nde (20-23 Haziran) sözel bildiri olarak sunulmuştur. Bu çalışma için Necmettin Erbakan Üniversitesi Meram Tıp Fakültesi İlaç ve Tıbbi Cihaz Dışı Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 20.10.2017 tarihli ve 2017/1040 sayılı kararı ile etik kurul izni alınmıştır.

¹  Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü, Doktorant, serifecalisikan33@gmail.com

²  Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, dkaya@konya.edu.tr

it is aimed to examine the effect of the degree of fulfilment of the expectations of professional practice by the students of health management department who perform a professional practice, on career motivation. In the study, the questionnaire form, which includes descriptive questions, questions about the degree of fulfilment of the expectations of professional practice, and the Career Motivation Scale, is applied to 305 health management students who participated in the professional practice from 5 universities. Instead of sampling, the universe is tried to be reached in the study. In the analysis of the data, mean, standard deviation, t and ANOVA tests, factor analysis, correlation and regression analysis are used. When the degree of fulfilment of professional practice expectations and the gender, age and university variables are compared, a significant difference is determined ($p<0.05$). A significant difference is found between the identity sub-dimension of the career motivation and gender groups ($p<0,05$). There is a moderately significant ($r=0.373$; $p<0.01$) and positive relationship between the degree of fulfilment of professional practice expectations and career motivation. The degree of fulfilment of professional practice expectations explains 14% of the change in career motivation. As a result, the students' knowledge, skills and experience gained through the professional practice they have made during the education process and the professional perspective provide career motivation for their career goals and career plans.

Keywords: Occupational Expectation, Professional Practice, Career Motivation, Health Management.

JEL Classification Codes: I20, I21, I23, I29.

1. GİRİŞ

Türkiye’de, sağlığın önemi anlaşılmış olup koruyucu sağlık hizmetleri ile sağlığı korumak ve devamını sağlamak için çaba harcanmaktadır. Bu durumda, sağlığı korumak ve koruma çalışmalarını geliştirmek için sağlık hizmetleri sunumunu üstlenen tüm çalışanlara önemli görevler düşmektedir (Söyük ve Gün, 2017: 116). Bu nedenle alanında kendini geliştirmiş, kaliteli hizmet sunabilecek sağlık profesyonelleri yetiştirmek, ülkenin ve üniversitelerin sorumluluğunu artırmaktadır. Üniversiteler, öğrencilerin ve araştırmacıların bilgi hazinesini yeniden oluşturarak ve alanında uzman ve yetkili insanların yetiştirilmesi yoluyla ekonomik gelişime katkı sağlayarak iki önemli görevi üstlenmektedir (Marinas, Igret ve Agoston, 2014: 973).

Alanında iyi bir eğitim almış, işini seven, sektörün getirilerinden memnun, geleceğine güvenle bakabilen bireylerin kaliteli hizmet sunması beklenmektedir. Kaliteli hizmetin sunumunda gereken insan gücünü yetiştirmek için eğitim kurumlarında, teknolojik cihaz ve imkanların kullanımını gerektirdiği durumlarda, eğitim kurumlarının teknolojik gelişimi geriden takip etmesi veya her teknolojik cihazı bulunduramaması nedeniyle, öğrencilere sunulan mesleki uygulama dersleri yetersiz gelmektedir. Bu durumda ise eğitim kurumları, mesleki uygulama için gerçek kurum ve kuruluşlara yönelmektedir (Ertaş, 2016: 18).

Mesleki uygulama, öğrencilerin öğrenim gördükleri programlara ilişkin bilgi ve deneyimleri pekiştirme açısından önemlidir. Mesleki uygulamalar esnasında edinilen bilgi ve tecrübeler, öğrencilerin meslek hayatında doğrudan etkiye sahiptir. Mesleki uygulamayı etkin ve verimli bir şekilde ve nitelikli işyerlerinde gerçekleştiren öğrencilere, mesleki uygulamada edindikleri bilgi ve deneyimler sayesinde kariyer hedeflerine de ulaşabilmenin yolu açılmaktadır (Ekmen, 2014: 44; Dolmacı ve Duran, 2017: 557). Öğrenciler başarılı bir mesleki uygulama sürecinden sonra sektörde kalmayı istemekte ve bu sektörde kariyer yapma planlamalarını da arttırmaktadır (Gündoğan ve Atabey, 2015: 93). Bu nedenle mesleki uygulama öğrencilerde mesleğe ve geleceğe yönelik beklentiler oluşturmaktadır ve mesleki uygulamanın, beklentileri karşılaması, öğrencilerin kariyer hedefleri için gereken motivasyonu sağlamaktadır.

Motivasyon, bireylerin beklenti ve gereksinimlerini, amaçlarını, davranışlarını kapsamaktadır (Karaköse ve Kocabaş, 2006: 4). Bireyin motivasyonu ise o bireyin kişilik yapısına, beklentilerine, içerisinde bulunduğu ulusal ve örgütsel kültür değerlerine göre değişim gösterebilmektedir (Kırç, 2007: 84). Dolayısıyla bireyin beklentileri, bireyin kariyer motivasyonunu etkilemektedir.

Bu çalışma; sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin, mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ve bu beklentilerin karşılanma derecesinin, kariyer motivasyonunu nasıl etkilediğini tespit etmek, mesleki uygulamanın öğrencilere sağladığı kazanımları ortaya koyma açısından önemli görülmüştür. Bu çalışma sonucunda öğrencilerin yapmış olduğu mesleki uygulama, mesleki beklentileri karşılayamıyorsa; mesleki uygulama konusunda iyileştirmeler ve geliştirmeler yapılması gerekli kılacağı düşünülmektedir.

2. SAĞLIK YÖNETİMİNİN ÖNEMİ

İnsan nüfusunun sürekli artması, insan ömrünün uzaması ve buna bağlı olarak görülen kronik rahatsızlıkların çoğalması, sağlık bilincinin artması gibi etmenler sebebiyle sağlık kurumlarına olan talep artmakta ve beklentiler değişmektedir. Bu talep ve beklentiler ile birlikte tıp teknolojilerinin sürekli gelişmesi ve pahalılaşması da sağlık kurumlarının maliyetlerini artırmaktadır. Artan talep ve maliyetler nedeniyle hastanelerde verimliliği ve etkililiği arttırmak gerekmektedir (Can ve İbicioğlu, 2008: 253-254).

2002 yılı öncesinde sağlık hizmetlerinin devlet eliyle sunulması nedeniyle rekabetin olmaması, sağlık kurum ve kuruluşlarının bir işletme gibi yönetilmesine engel oluşturmaktadır. Aynı zamanda devletin sağlık hizmetlerinin fiyatlarının belirlenmesine müdahale etmesi maliyet-fiyat-kâr ilişkisinin göz ardı edilmesine sebep olmaktadır (Menderes, 1995: 33). Ancak 2002’de açıklanan Acil Eylem Planı ile Sağlık Bakanlığı’nın fonksiyonel ve idari açıdan yeniden yapılandırılması, hastanelerin mali ve idari açıdan özerkliğine kavuşturulması, özel sektörün sağlık alanına yatırım yapmasının özendirilmesi, tüm kamu kuruluşlarının alt kademelere yetki devri gibi hedefler planlanmıştır.

Devlet, sosyal devlet anlayışı ile sunduğu sağlık hizmetlerini yeniden yapılandırmış ve hem yönetim tarzı ile hem de üretim tarzı ile işletmelere benzetilmiştir. Kamu-özel ortaklığı ile günümüzde gerçekleştirilmeye devam eden şehir hastaneleri ve yeniden yapılanma ile Kamu Hastane Birlikleri sistemi değişime uğramış ve yönetim tarzında değişiklikler meydana gelmiştir (Çavmak ve Çavmak, 2017: 55-56). Buradaki bilgiler ışığında yola çıkacak olursak Türk sağlık sisteminin yeniden yapılandırılması ve sağlık sisteminde yönetimin profesyonelleşmesi çalışmaları, yönetime verilen önemi göstermektedir. Burada anlaşılması gereken en önemli durum, gelişen yönetim anlayışına hem tıbbi alanda hem de yönetim alanında ve gelişen teknolojiler konusunda yeterli bilgi, beceri ve donanımına sahip profesyonel yöneticilere ihtiyaç duyulmasıdır.

3. TÜRKİYE’DE SAĞLIK YÖNETİMİ BÖLÜMÜ

Türkiye’de, sağlık hizmetleri sunumunda ihtiyaç duyulan profesyonel yöneticilerinin yetiştirilmesi için üniversitelerde gerekli eğitim 1963 yılında vermeye başlanmış ve hızla ülke çapında gelişmeye devam etmektedir.

Türkiye’de, 53 üniversite bünyesinde, 57 yüksekokul sağlık kurumları işletmeciliği adı altında eğitim vermektedir. Ayrıca 3 açık öğretim fakültesi bünyesinde de yine aynı adla, toplamda 60 ön lisans programı bulunmaktadır. Lisans düzeyinde ise Türkiye’de 57 üniversitede Sağlık Yönetimi Lisans Programı yer almaktadır. Tablo 1’de her üniversitedeki sağlık yönetimi lisans programının farklı fakültelerin bünyesinde yer aldığı görülmektedir (ÖSYS 2017 Tercih Kılavuzu; Üniversitelerin web siteleri).

Tablo 1. Sağlık Yönetimi Programlarının Bünyesinde Bulunduğu Fakülteler

Fakülteler	Sayısı
Sağlık Bilimleri Fakültesi	33
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	9
Sağlık Yüksekokulu	7
Sağlık Bilimleri Yüksekokulu	5
İşletme Fakültesi	2
Uygulamalı Bilimler Fakültesi	1

Üniversitelerin web sayfasından (Ocak 2019) elde edilen bilgilere göre 57 üniversite bünyesinde, uzaktan eğitim tezsiz yüksek lisans, 1. ve 2. öğretim tezsiz yüksek lisans, tezli yüksek lisans ve doktora programları bulunmaktadır. EK1’de görüldüğü üzere 24 Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 28 Sosyal Bilimler Enstitüsü, 3 Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 1 Lisansüstü Programlar Enstitüsü ve 1 Uzaktan Eğitim Programları bünyesinde 56 Tezsiz Yüksek Lisans, 47 Tezli Yüksek Lisans ve 19 Doktora programı olmak üzere toplamda 122 lisansüstü programda eğitim verilmektedir.

4. MESLEKİ UYGULAMA

Mesleki uygulama, öğrencilerin akademik ortamda edindikleri teorik bilgileri gerçek iş yaşamında kullanma ve deneme fırsatı sunarak öğrencinin edindiği bilgileri davranışa dönüştürme deneyimi olarak tanımlanabilir. Mesleki

uygulama, kişinin iş yaşamı ile ilgili sorunları tanımasına ve onlarla başa çıkabilmesine, iş arkadaşları ve üstleri ile iyi iletişim kurabilmesine, sektöre ait yeni gelişmelerin tanınmasına ve ilgili teknolojilerin kullanımına imkân tanımaktadır (Çetin, 2005: 154). Aynı zamanda öğrencilerin ileride çalışabilecekleri sektörü tanımları için de fırsat tanımakta (Yazıt, 2013: 37), hatta öğrenciye, gelecekte bu mesleği yapıp yapmayacağı konusunda fikir vermektedir (Olçay, Yıldırım ve Sürme, 2015: 331). Mesleki uygulama, kişinin kendini daha donanımlı hissetmesine ve kişinin öz güveninin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Mezuniyet sonrası için ise önemli bir referans elde etmeyi sağlamaktadır. Ayrıca, öğrencilerin mesleki uygulamadan elde ettikleri bilgi ve tecrübe ile okulda aldıkları eğitimi pekiştirmelerine, eğitimini aldıkları mesleği/bölümü daha iyi tanımlarına ve okul sonrasında kariyer hedeflerini belirlerken edindikleri bilgi ve tecrübelerinden yararlanmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir (Çetin, 2005: 168). Bu nedenle mesleki uygulamanın oluşturduğu beklentiler, öğrencilerin kariyer hedefleri için gereken motivasyonu etkilemektedir.

4.1. Sağlık Yönetiminde Mesleki Uygulama

Yönetim alanında verilen eğitimlerde, teorik eğitimin verilmesi ve ölçülmesi ile yapılan eğitim sisteminde, sağlık sektöründe meydana gelen sürekli ve hızlı değişimler nedeniyle artık uygulamalı eğitime daha fazla ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Değişen bu şartlar, mesleki uygulama sayesinde, gerçek iş yaşamında mesleki tecrübe kazanan ve iletişim becerisini geliştirmiş profesyonel yöneticileri gerekli kılmaktadır (Söyük ve Gün, 2017: 116)

Eğitim sisteminde önemli bir yer tutan mesleki uygulamanın, Türkiye'deki üniversiteler bünyesinde bulunan sağlık yönetimi bölümü lisans programının durumu incelenmiştir. Dalkılıç'ın (2015: 66) yapmış olduğu tez çalışmasında, yapılan mesleki uygulama süresinin yetersiz olduğu kanaatine varılmıştır. Aynı zamanda üniversitelerin sağlık yönetimi bölümü müfredatında yer alan mesleki uygulama konusunda bir standart bulunmamaktadır. Her üniversite, farklı sürelerde ve farklı dönemlerde olmakla beraber dönem içi ve yaz stajı konusunda da ayrılmaktadır.

Türkiye'de Sağlık Yönetimi bölüm başkanları tarafından, 2013'ten beri yapılan Çalıştaylar sonucunda 2017'de yayınlanan Sağlık Yönetimi Çekirdek Eğitim Programı'nda belirlenen asgari mesleki uygulama süresi 450 saattir. Mesleki uygulama için belirlenen asgari sürenin altına düşmemek şartıyla her üniversite mesleki uygulama konusundaki kararlarında serbest bırakılmıştır (SAYÇEP Raporu, 2017). Üniversitelerin web sitelerinden ve bazı üniversiteler ile telefon yoluyla yapılan görüşmeler sonucunda, asgari mesleki uygulama süresine, 448 saat ile çok yaklaşan 9 üniversite, asgari sürenin üzerinde mesleki uygulama imkanı sunan 24 üniversite bulunmaktadır. 3 üniversitenin mesleki uygulama planı henüz belirlenmemiştir. Geriye kalan 20 üniversite ise asgari mesleki uygulama süresinin altında kalmaktadır.

5. MESLEKİ BEKLENTİLER

Beklenti kavramı “geçmiş yaşantılara ve benzer alanlardaki deneyimlere dayanarak, gelecekte belli bir alandaki başarı ya da performansa ilişkin düşünceler” şeklinde tanımlanmaktadır (Rother, 1954; akt: Akman, 1992: 125). Bireyin beklentileri gerçeklere dayalı olduğu kadar, bireyin gerçeği nasıl algılandığı ile de ilgilidir. Beklentiler aynı zamanda bireyin yaşadıkları ile de ilgilidir. Öğrencilerin akademik ve mesleki beklentileri, ailenin mesleği ve ailenin bireyden beklentilerinden, bireyin okul yaşamından, öğretmenin öğrenci ile ilgili beklentilerinden etkilenmektedir (Erden, 1989: 94).

Eğitim ve mesleki beklentiler, okulda ve işte başarı beklentisini ifade etmektedir (Mello, 2008: 1069). Eğitim hayatında mesleki beklentiler, bu süreç içinde yaşanan başarı ve başarısızlıklar, alınan pekiştirmeler, eğitim ortamının niteliği gibi faktörler bireyi etkilemektedir. Bu durum bireyin üniversiteye yeni başladığı dönemlerdeki beklentilerinde, eğitim sonunda değişikliklere neden olabilmektedir (Akman, 1992: 126).

Mesleki beklentiler, öğrencilerin gelecekte mesleklerinde gösterecekleri performansları hakkındaki yargılarını içermektedir. Bu yargılar, öğrencilerin eğitim sürecinde edindikleri mesleki bilgi ve becerisini, iş hayatında ne derece uygulayabilecekleri hakkındaki düşünceleridir. Dolayısıyla öğrencilerin mesleki beklentileri, eğitim gördükleri programdan büyük ölçüde etkilenmektedir (Erden, 1989: 104).

5.1. Mesleki Uygulamadan Olası Beklentiler

Birey, hayatı boyunca edindiği her bilgi, beceri ve tecrübe sonucunda bir beklenti içine girmektedir. Edinilen bilgi ve tecrübe ile birey hem günlük yaşamında, hem iş yaşamında hem de gelecekteki kariyer hedefleri ile ilgili

beklentilere sahip olmaktadır. Aynı şekilde öğrenciler, aldığı teorik eğitimler ve mesleki uygulama sonucunda da bir takım beklentilere sahip olmaktadır. Bu nedenle daha önce yapılmış çalışmalar incelenerek, mesleki uygulamanın öğrencilere kazandırdığı beceriler sayesinde oluşan olası beklentileri aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır (Özgül, 1995; Nayır, 2006; Duman, Tepeci ve Unur, 2006; Emir, Arslan ve Kılıçkaya, 2008; Yazıt, 2013; Mankan, 2015; Dolmacı ve Duran, 2017; Söyük ve Gün, 2017).

- Öğrenim sırasında edinilen teorik bilgilerin pratikte uygulanışını görmeyi ve teorik bilgilerin, uygulama ile karşılaştırılmasını yapabilmeyi sağlaması,
- Kişinin mesleğini yakından tanımasını, iş yaşamına uyumunu sağlaması,
- Kişiye, mesleki bilgi ve beceri kazandırması,
- Kişiye, işle ilgili kararlar alabilme, iş yaşamına dair sorunları tanıma ve onlarla başa çıkabilme becerisi sağlaması,
- İş yerinde kullanılması gereken araç-gereç veya kullanılan bilgisayar programları hakkında gereken deneyimi kazandırması,
- Kazanılan deneyimin, kişinin kendini daha donanımlı hissetmesini ve kendine güven duymasını sağlaması,
- Kişinin, güçlü ve zayıf olduğu yönlerini tespit edebilmesini sağlaması,
- Kişiye kendini ifade edebilme ve etkili konuşma; sözlü ve yazılı iletişim kurabilme becerisi sağlaması,
- Kişiye, iş arkadaşları ve üstleri ile iyi iletişim kurabilme becerisi ve müşteri-çalışan ilişkileri konusunda tecrübe kazandırması,
- İş yaşamında çalışanlar arasında işbirliği kurarak kişinin takım çalışması yapabilme becerisine katkı sağlaması,
- Kişiye, iş disiplini ve iş ahlakı kazandırması ve sorumluluk sahibi olmasına katkı sağlaması,
- İleride bu sektörde çalışmak için çalışma isteği ve motivasyon sağlaması,
- Mesleki uygulamada edinilen sosyal çevrenin mezuniyet sonrasında iş imkânı açısından referans sağlaması,
- Kazanılan tecrübe sayesinde, mezun olduktan sonra kişiye, iş bulmasında yardımcı olması ya da kişinin, iş bulma imkânını artırması.

6. KARIYER MOTİVASYONU

Kariyer motivasyonu kavramını ilk geliştiren London'dır. London'a (1983: 620-621) göre motivasyon; iş motivasyonu ve yönetsel motivasyon kavramları gibi yapılardan oluşmaktadır. Bu yapılar birçok kişisel nitelikleri ve kişinin kariyer ile ilgili kararları ve davranışlarını yansıtmamaktadır. Bu nedenle kariyer motivasyonu, iş motivasyonu ve yönetsel motivasyonu kapsamaktadır. London'ın kariyer motivasyonu teorisi, bir iş arama ve kabul etmeyi, bir organizasyonda kalmak için karar vermeyi, kişinin kariyer planlarını güncellemesini, yeni iş deneyimleri arama ve eğitimini, kariyer hedeflerine ulaşmak için düzenleme yapma ve çabalamayı kapsamaktadır. Kariyer motivasyonu bireysel nitelikler açısından üç boyuta ayrılmaktadır. Bunlar: Kariyer kimliği, kariyer kavrayışı ve kariyer esnekliğidir.

London ve Noe, kariyer motivasyonu teorisini 1997'de revize etmişlerdir. London ve Noe'e (1997: 62) göre, kariyer esnekliği, değişen şartlara (bu durumlar hayal kırıcı ve yıkıcı olsa bile) uyum sağlama kabiliyetidir. Kariyer esnekliği kişinin kendine olan inancı, başarı ihtiyacı ve risk almaya istekliliği gibi değişikliklerden meydana gelmektedir. Kariyer kavrayışı, kişinin kendisi hakkında ve kariyeri hakkında gerçekçi olma ve bu algılamaları oluşturduğu amaçlarında uygulamaya koyması yeteneğidir. Kariyer kavrayışı, kişinin oluşturduğu açık kariyer hedeflerinden ve kişinin zayıflıklarını ve güçlü yanlarını bilmesinden meydana gelmektedir. Kariyer kimliği ise, işle ilgili kişinin kendisini tanımlama derecesidir. Kariyer kimliği; iş, kurumsal ve mesleki ilişki, ilerleme ve kabul görme gibi ihtiyaçlar ve liderlik rolünden oluşmaktadır. Cesinger'a (2011) göre kariyer motivasyonu, öncelikle bireyin esnekliği, yetenek ve becerilerinde gerçekçi bir bakış açısı, bireysel olarak tanımlanmış hedeflerinin başarılı bir şekilde nasıl takip edileceği ve kişinin mesleki yaşamına ve kariyer başarısına öznel olarak nasıl değer verdiği ile karakterize edilmektedir. Lehmann'a (2019,12) göre, kariyer motivasyonu, öğrencilerin arzu ettikleri kariyerlerini sürdürmek için okulda, yarı zamanlı işlerde ve stajlarda asgari düzeyde çaba göstermelerini gerektirmektedir.

Gittikçe önemi artan bilimsel ve teknolojik gelişmeleri takip etmek, uygulayabilmek ve alanındaki her türlü bilgi ve beceriyi kazandırabilmek için mesleki uygulama, öğrenciler açısından önemli bir yere sahiptir. Çünkü mesleki uygulama sayesinde öğrenciler sektörle ilgili oldukça önemli deneyimlere sahip olabilmektedirler. Bu çalışma, öğrencilerin, mesleki uygulama beklentilerini ve bu beklentilerin kariyer motivasyonunu nasıl etkilediğini tespit etmek, mesleki uygulamanın öğrencilere sağladığı kazanımları ortaya koyma açısından önemli görülmüştür.

7. YÖNTEM

7.1. Araştırmanın Amacı

Mesleki uygulama esnasında kazanılan izlenimler öğrencilerin mezuniyet öncesi ve sonrası kariyer hedeflerini belirlemede etkili olabilmektedir. Çalışmanın amacı, mesleki uygulama yapan sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesinin, kariyer motivasyonları üzerindeki etkisini incelemektir.

Bu çalışma sonucunda öğrencilerin yapmış olduğu mesleki uygulamanın, mesleki beklentileri karşılayıp karşılamaması durumuna göre; mesleki uygulama konusunda iyileştirmeler ve geliştirmelerin yapılmasının gerekli olacağı düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışmanın, bu alanda yapılacak olan yeni çalışmalarını besleyeceği için hem literatür hem de eğitim açısından önemli bir yere sahip olacağı düşünülmektedir. Çalışmanın hipotezleri aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır.

H1. Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulamadan beklentilerini karşılama derecesi ve toplam kariyer motivasyonu arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

H2. Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulamadan beklentilerini karşılama derecesi, kariyer motivasyonunu anlamlı olarak etkilemektedir.

H3. Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulamadan beklentilerini karşılama derecesi, kariyer kavrayışını anlamlı olarak etkilemektedir.

H4. Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulamadan beklentilerini karşılama derecesi, kariyer esnekliğini anlamlı olarak etkilemektedir.

H5. Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulamadan beklentilerini karşılama derecesi, kariyer kimliğini anlamlı olarak etkilemektedir.

7.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Türkiye'deki Sağlık Yönetimi Bölümü Lisans programı olan üniversiteler arasından çalışma için uygun bulunan 24 üniversite belirlenmiştir. Ancak bu üniversitelerin hepsine ulaşmak zaman ve maliyet kısıtı nedeniyle mümkün olmayacağı için üniversitelerin tamamına ulaşmak yerine ulaşılabilirliği ve erişebilirliği açısından uygun olan ve çalışma izni alınabilen 5 üniversite çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışma evrenini bu 5 üniversite bünyesindeki sağlık yönetimi bölümünde okuyan, mesleki uygulamaya çıkmış olan son sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Çalışmada örneklem seçimine gidilmeyip adı geçen üniversitelerdeki tüm sağlık yönetimi bölümü lisans programında kayıtlı ve mesleki uygulamaya çıkmış son sınıf öğrencilerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırma evreninde yer alan 475 öğrenciden 312 öğrenci çalışmaya katılmış olup, 7 ankette eksik veri olması nedeniyle geriye kalan 305 anket değerlendirmeye alınmıştır. Çalışmada, evrenin %64.21'ine ulaşılmıştır.

7.3. Araştırmanın Veri Toplama Aracı ve Verilerin Analizi

Araştırmada veri toplamak amacıyla anket tekniğinden yararlanılmıştır. Veriler, 04/12/2017 ile 20/05/2018 tarihleri arasında toplanmıştır. Anket 3 bölümden oluşmaktadır. Demografik veriler, Day ve Allen'in (2004) geliştirdiği, Taşçı, Vardarlıer ve Güner'in (2017) Türkçeye uyarladığı Kariyer Motivasyonu Ölçeği ve araştırmacı tarafından hazırlanan anket kullanılmıştır. Anket formu 5'li Likert ölçeği şeklinde derecelendirilmiştir. Ölçeklerin madde aralıkları, 1,00-1,80 hiç katılmıyorum, 1,81-2,60 katılmıyorum, 2,61-3,40 kısmen katılıyorum, 3,41-4,20 katılıyorum, 4,21-5,00 tamamen katılıyorum şeklinde değerlendirilmiştir (Kaya, Yüceler ve Özen, 2018: 42).

Verilerin analizleri SPSS programında yapılmıştır. Verilerin güvenilirliği ve normal dağılıp dağılmadığı analiz edilmiştir. Veriler; aritmetik ortalama, standart sapma, t testi, ANOVA testi yapılarak analiz edilmiştir. Beklentileri karşılama derecesi ile Kariyer motivasyonu arasındaki ilişki Pearson Korelasyon Testi ile incelenerek ilişki çıkan boyutlar ile Basit Doğrusal Regresyon analizi yapılmıştır.

8. BULGULAR

8.1. Katılımcıların Demografik Değişkenlere Göre Dağılımı

Tablo 2'ye bakıldığında 192 (%63,0) katılımcının kadın, 113 (%37,0) katılımcının ise erkek; 190 (%62,3) katılımcının 20-22 yaş aralığında, 115 (%37,7) katılımcının ise 23 yaş ve üzeri olduğu görülmektedir. Katılımcıların üniversitelere göre dağılımı incelendiğinde katılımcıların 35'i (%11,5) Necmettin Erbakan Üniversitesi, 95'i (%31,1) Süleyman Demirel Üniversitesi, 46'sı (%15,1) Ankara Üniversitesi, 88'i (%28,9) Selçuk Üniversitesi, 41'i (%13,4) Afyon Kocatepe Üniversitesi öğrencisidir.

Tablo 2. Katılımcıların Tanımlayıcı Bulguları

Değişkenler		Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	192	63.0
	Erkek	113	37.0
Yaş	20-22	190	62.3
	23 +	115	37.7
Lisans Eğitimi Aldığınız Üniversite	Necmettin Erbakan Ü.	35	11.5
	Süleyman Demirel Ü.	95	31.1
	Ankara Ü.	46	15.1
	Selçuk Ü.	88	28.9
	Afyon Kocatepe Ü.	41	13.4
Öğrenim Türü	I. Öğretim	184	60.3
	II: Öğretim	121	39.7
Mesleki Uygulama Yapılan Kurum	Devlet/Şehir Hastanesi	68	22.3
	Üniversite Hastanesi	143	46.9
	Özel Hastane	77	25.2
	Diğer	17	5.6
Mesleki Uygulama Yapılan Kurumu Kim Buldu?	Okul	171	56.1
	Ailem	16	5.2
	Akrabam	11	3.6
	Arkadaşım	8	2.6
	Kendim	99	32.5
	Diğer	0	0.0
Mesleki Uygulamada Rotasyon Süresi?	2 Hafta	66	21.6
	1 Ay	116	38.0
	2 Ay	7	2.3
	1 Dönem	46	15.1
	Diğer	70	23.0

Katılımcıların 184'ü (%60,3) I. öğretimde, 121'i (%39,7) II. öğretimde eğitim görmektedir. Öğrencilerin mesleki uygulamaya çıktığı kurumlara bakıldığında, 68 (%22,3) öğrenci devlet hastanelerinde, 143 (%46,9) öğrenci üniversite hastanelerinde, 77 (%25,2) öğrenci özel hastanelerde ve 17 (%5,6) öğrenci diğer sağlık kurumlarında mesleki uygulamaya çıkmıştır. Mesleki uygulamaya çıkılan kurumları kimin bulduğuna dair sorunun cevapları incelendiğinde, 171'inin (%56,1) okul tarafından, 99'unun (%32,5) öğrencinin kendisi tarafından, 16'sının (%5,2) öğrencinin ailesi tarafından, 11'inin (%3,6) öğrencinin akrabalarının tarafından, 8'inin (%2,6) öğrencinin arkadaşları tarafından bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü üzere mesleki uygulamanın yapıldığı kurumların bulunmasında üniversiteler %56 oranında etkilidir. Mesleki uygulamanın rotasyon sürelerine bakıldığında, katılımcıların 66'sının (%22,6) "2 haftada" bir kez, 116'sının (%38,0) "1 ayda" bir kez, 46'sının (%2,3) "2 ayda" bir kez, 46'sının (%15,1) "1 dönemde" bir kez rotasyon yapıldığı görülmektedir. "Diğer" seçeneğini işaretleyen 70 (%23,0) öğrencinin staj yaptığı kurumlarda ise 3 günde bir, haftada bir rotasyon yapıldığı ya da hiç rotasyon yapılmadığı tespit edilmiştir. Rotasyon süresinin çok kısa olması ya da hiç olmaması (%23), öğrencilerin bulunduğu birimden yeterince bilgi ve tecrübe kazanmadan ayrılmasına ya da sadece tek bir birimde kalarak diğer birimler hakkında bilgi ve tecrübe kazanamamasına neden olmaktadır. Bu nedenle rotasyon sürelerinin, uygun görülen sürelerde, denetim altında gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

8.2. Mesleki Uygulama Beklentilerini Karşılama Derecesine İlişkin Tanımlayıcı Bulgular

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi 14 ifadeden oluşmaktadır. Her bir ifade öğrencilerin yapmış olduğu mesleki uygulamanın öğrenciye katmış olduğu faydaları ifade etmektedir.

Tablo 3. Mesleki Uygulama Beklentilerini Karşılama Derecesine İlişkin Tanımlayıcı Bulgular

İfadeler	\bar{X}	SS	Puan Sırası
1. İş yaşamını tanımamda yardımcı olmaktadır.	3,806	1,032	8
2. İş yaşamında konuşma ve davranışlarımı düzenlemeye yardımcı olmaktadır.	3,868	0,957	7
3. Yeni mesleki bilgi ve beceriler kazanmamı sağlamaktadır.	3,741	0,997	10
4. İş disiplini kazanmam açısından yararlı olmaktadır.	3,911	0,915	2
5. Kendime güvenimin artmasına yardımcı olmaktadır.	3,878	0,964	5
6. İş ahlâkı kazanmam açısından yararlı olmaktadır.	3,895	0,940	4
7. Sorumluluk sahibi olmama yardımcı olmaktadır.	3,908	0,928	3
8. İleride bu sektörde çalışmak için çalışma isteği ve motivasyon sağlamaktadır.	3,390	1,298	13
9. İş yaşamımda çalışanlar arasında işbirliği kurma becerime katkı sağlamaktadır.	3,875	0,948	6
10. İş yerinde kullanmam gereken araç-gereç veya kullanılan bilgisayar programları hakkında gereken deneyimi kazanmamı sağlamaktadır.	3,573	1,110	12
11. Mesleki açıdan benim sosyal gelişimime katkı sağlamaktadır.	3,721	1,002	11
12. İş yaşamında iletişim kurma becerime katkı sağlamaktadır.	3,927	0,921	1
13. Bana, mesleki geleceğimle ilgili karar verme şansı tanımaktadır.	3,806	0,992	9
14. Okulu bitirdikten sonra iş bulmama yardımcı olacağını ya da iş bulma imkânımı artıracığını düşünüyorum.	3,029	1,268	14
Toplam	3,745	0,763	

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesinin toplam puanına baktığımızda (3,745±0,763) katılımcıların, ifadelerin tamamına katıldıkları (3,41-4,20=katılıyorum) görülmektedir. Bu sonuçlardan hareketle sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin yapmış oldukları mesleki uygulama, öğrencilerin beklentilerini karşılamaktadır.

8.3. Kariyer Motivasyonu Ölçeğine İlişkin Tanımlayıcı Bulgular

Kariyer Motivasyonu ölçeği 21 ifadeden oluşmaktadır. Öğrencilerin kariyer planlarına yönelik motivasyonlarını belirlemek hedeflenmektedir.

Tablo 4. Kariyer Motivasyonu Ölçeğine İlişkin Tanımlayıcı Bulgular

İfadeler	\bar{X}	SS	Puan Sırası
1. Kariyer amacımı gerçekleştirmek için spesifik (belirli) bir plana sahibim.	3,452	0,938	16
2. İçinde bulunduğum duruma göre edindiğim bilgilere dayanarak kariyer amaçlarımı değiştirdiğim veya revize ettiğim olmuştur.	3,580	0,881	12
3. Kariyer amacımı belirlemede yardımcı olacak çeşitli iş ve görevlere talip olmuşumdur.	3,490	0,966	17
4. Net kariyer amaçlarına sahibim.	3,200	1,061	19
5. Gerçekçi kariyer amaçlarına sahibim.	3,649	0,948	9
6. Güçlü yanlarımı biliyorum.	3,947	0,845	2
7. Zayıf yanlarımın farkındayım (hangi konularda iyi olmadığımı biliyorum) .	4,003	0,864	1
KM- Kavrayış	3,539	0,676	
8. Değişen koşullara adapte olabilirim.	3,921	0,847	5
9. Risk almaya istekliyimdir.	3,561	0,951	13
10. İşi ve organizasyonel değişimi memnuniyetle karşılarım.	3,744	0,807	7
11. Yoluma çıkan iş sorunları karşısında hakkıyla başa çıkarırım.	3,813	0,823	6
12. Diğer insanlar bir işi iyi yaptığımı söylediğinde onlara inanırım.	3,682	0,896	8
13. Yaptığım bir işi daha iyi yapma yöntemi geliştirdiğim olmuştur.	3,944	0,846	3
14. Bir işi yapmak için yöneticimi beklemeden nasıl yapacağımı belirlediğim olmuştur.	3,505	0,953	14
KM- Esneklik	3,738	0,569	

İfadeler	\bar{X}	SS	Puan Sırası
15. İşimle oldukça ilgiliyimdir	3,924	0,813	4
16. Kendimi bir profesyonel ve/ya da uzman olarak görürüm.	3,016	1,011	20
17. Boş zamanlarımda işime yardımcı olacak konulara zaman ayırıyorum.	3,456	0,969	15
18. İşim ile ilgili çeşitli kurslara/eğitimlere katıldım.	3,265	1,140	18
19. İşim ile ilgili gelişmeleri takip ederim.	3,609	0,929	11
20. Kendimi geliştirme ihtimalim olan konularda önemli görevlere gönüllü bir şekilde talip olduğum zamanlar olmuştur.	3,633	1,020	10
21. Staj sonrası işe başlamak veya terfi almak için talepte bulunmuşumdur.	3,003	1,283	21
KM-Kimlik	3,415	0,695	
Toplam KM	3,586	0,534	

Tablo 4'te yer alan "Zayıf yanlarımda farkındayım (hangi konularda iyi olmadığını biliyorum)" ifadesi $4,003 \pm 0,864$ aritmetik ortalama, "Güçlü yanlarımda farkındayım (hangi konularda iyi olduğunu biliyorum)" ifadesi $3,947 \pm 0,845$ aritmetik ortalama ve "Yaptığım bir işi daha iyi yapma yöntemi geliştirdiğim olmuştur" ifadesi $3,944 \pm 0,846$ aritmetik ortalama ile en yüksek katılıma sahip 3 ifade olmuştur. Aynı zamanda "Staj sonrası işe başlamak veya terfi almak için talepte bulunmuşumdur" ifadesi $3,003 \pm 1,283$ aritmetik ortalama ile, "Kendimi bir profesyonel ve/ya da uzman olarak görürüm" ifadesi $3,016 \pm 1,011$ aritmetik ortalama ile ve "Net kariyer amaçlarına sahibim" ifadesi $3,200 \pm 1,061$ aritmetik ortalama ile en düşük katılıma sahip 3 ifade olarak Tablo 5'de yer almaktadır.

8.4. Güvenilirlik Analizleri

8.4.1. Açıklayıcı Faktör Analizi

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ifadelerinin Açıklayıcı Faktör Analizi için uygun olup olmadığını anlamak için Kaiser-Meyer-Olkin testi ve Bartlett's testi yapılmıştır. KMO testi ilişkiler anlamında örneklem yeterliliğini göstermektedir. KMO değeri 0,952 olarak bulunmuştur ve KMO değerinin 0,70'den büyük olması KMO testi ölçütüne göre anketin faktör analizi açısından geçerlilik düzeyinin iyi olduğunu göstermektedir. Bartlett testi sonucuna bakıldığında ($p=0,00$; $p<0,05$) ifadelerin anlamlı olduğunu görülmektedir (Can, 2013: 277).

Tablo 5. Kaiser-Meyer-Olkin Testi ve Bartlett Testi

KMO ve Bartlett testi		
Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliğinin Ölçümü		0,952
Bartlett Testi	Serbestlik Derecesi	91
	p	0,000

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ifadelerine uygulanan Açıklayıcı Faktör Analizi sonucunda, ölçekte yer alan tüm ifadeler tek bir boyutta toplanmış ve analiz sonucu Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Mesleki Uygulama Beklentilerini Karşılama Derecesinin Açıklayıcı Faktör Analizi

Faktörler	Faktör 1
1 Yeni mesleki bilgi ve beceriler kazanmamı sağlamaktadır.	0,838
2 İş yaşamında iletişim kurma becerime katkı sağlamaktadır.	0,821
3 Mesleki açıdan benim sosyal gelişimime katkı sağlamaktadır.	0,812
4 İş disiplini kazanmam açısından yararlı olmaktadır.	0,799
5 İş yaşamımda çalışanlar arasında işbirliği kurma becerime katkı sağlamaktadır.	0,797
6 İş yaşamında konuşma ve davranışlarımı düzenlemeye yardımcı olmaktadır.	0,795
7 İş ahlâkı kazanmam açısından yararlı olmaktadır.	0,794
8 Kendime güvenimin artmasına yardımcı olmaktadır.	0,787
9 Sorumluluk sahibi olmama yardımcı olmaktadır.	0,779
10 İş yaşamını tanıyamamda yardımcı olmaktadır.	0,708
11 İş yerinde kullanmam gereken araç-gereç veya kullanılan bilgisayar programları hakkında gereken deneyimi kazanmamı sağlamaktadır.	0,700
12 İleride bu sektörde çalışmak için çalışma isteği ve motivasyon sağlamaktadır.	0,690
13 Bana, mesleki geleceğimle ilgili karar verme şansı tanımaktadır.	0,643
14 Okulu bitirdikten sonra iş bulmama yardımcı olacağını ya da iş bulma imkânımı artıracığını düşünüyorum.	0,586

8.4.2. Cronbach Alfa Değerleri

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ifadelerinin ve üçüncü bölümünde bulunan Kariyer Motivasyonu Ölçeğinde yer alan ifadelerin Cronbach Alfa değerlerine bakılmıştır. Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ifadelerinin (14 ifade) güvenilirlik katsayısı 0,938 olarak, Kariyer Motivasyonu Ölçeğinin (21 ifade) güvenilirlik katsayısı 0,892 olarak $0,80 \leq \alpha \leq 1,00$ arasında yüksek derecede güvenilirdir (Kayış, 2006: 405).

8.5. Katılımcıların Tanımlayıcı Değişkenlerinin, Mesleki Uygulama Beklentilerini Karşılama Derecesi ve Kariyer Motivasyonu Alt Boyutlarına Göre Karşılaştırılması

Cinsiyet, yaş ve öğrenim türü ile mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kariyer motivasyonu ve alt boyutlarını karşılaştırmak için t testi yapılmıştır. Üniversitelerin, mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kariyer motivasyonu ve alt boyutlarına göre karşılaştırması ise ANOVA testi ile yapılmıştır.

Öğrencilerin mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesinden aldıkları puanlara bakıldığında, kadınların ($3,812 \pm 0,720$) erkeklerden ($3,632 \pm 0,822$) daha yüksek puan aldığı tespit edilmiş ve gruplar arasındaki bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır ($t=1,992$; $p=0,047$; $p<0,05$). Buradan hareketle mesleki uygulama, erkeklere göre kadınların beklentileri daha fazla karşılanmaktadır. Katılımcıların kimlik boyutundan aldıkları puanlar ile cinsiyetleri karşılaştırıldığında kadınların ($3,487 \pm 0,686$) erkeklerden ($3,293 \pm 0,697$) daha yüksek puan aldıkları görülmektedir ve gruplar arasındaki bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır ($t=0,752$; $p=0,018$; $p<0,05$). Buradan hareketle kariyer kimliğini konusunda erkeklere göre kadınlar, kendilerinin daha fazla farkındadır. Ancak katılımcıların kariyer motivasyonunda ($t=0,721$; $p=0,471$; $p>0,05$), kavrayış boyutunda ($t=0,030$; $p=0,976$; $p>0,05$) ve esneklik boyutunda ($t=0,791$; $p=0,378$; $p>0,05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık çıkmamıştır.

Tablo 7. Cinsiyetin, Yaşın, Üniversitelerin ve Öğrenim Türlerinin, Mesleki Uygulama Beklentilerini Karşılama Derecesi ve Kariyer Motivasyonu Alt Boyutlarına Göre Karşılaştırılması

			MUBKD	KM- Toplam	KM-Kavrayış	KM-Esneklik	KM-Kimlik	
Cinsiyet	Kadın n=192	\bar{X}	3,812	3,603	3,540	3,716	3,487	
		SS	0,720	0,530	0,624	0,575	0,686	
	Erkek n=113	\bar{X}	3,632	3,557	3,538	3,776	3,293	
		SS	0,822	0,541	0,758	0,561	0,697	
	Test Değerleri			t=1,992 p=0,047	t=0,721 p=0,471	t=0,030 p=0,976	t=0,791 p=0,378	t=0,752 p=0,018
	Yaş	20-22 n=190	\bar{X}	3,853	3,586	3,506	3,748	3,436
SS			0,644	0,519	0,664	0,536	0,679	
23 + n=115		\bar{X}	3,567	3,587	3,596	3,723	3,381	
		SS	0,901	0,559	0,695	0,623	0,723	
Test Değerleri			t=3,216 p=0,001	t=-0,022 p=0,983	t= -1,120 p=0,263	t= 0,373 p= 0,710	t= 0,665 p= 0,506	
Necmettin Erbakan Ü. n=35		\bar{X}	3,867	3,649	3,623	3,816	3,428	
	SS	0,698	0,545	0,684	0,532	0,710		
Süleyman Demirel Ü. n=95	\bar{X}	3,963	3,587	3,496	3,696	3,493		
	SS	0,656	0,515	0,657	0,539	0,631		
Ankara Ü. n=46	\bar{X}	3,956	3,591	3,634	3,714	3,413		
	SS	0,692	0,471	0,605	0,542	0,565		
Selçuk Ü. n=88	\bar{X}	3,689	3,608	3,522	3,779	3,435		
	SS	0,727	0,553	0,725	0,631	0,762		
Afyon Kocatepe Ü. n=41	\bar{X}	3,252	3,480	3,500	3,710	3,184		
	SS	0,977	0,599	0,697	0,576	0,785		
Test Değerleri			F=6,495 p=0,000	F=0,557 p=0,694	F=0,502 p=0,735	F= 0,448 p= 0,774	F= 1,455 p= 0,216	
Öğrenim Türü	I. Öğretim n=184	\bar{X}	3,800	3,607	3,565	3,754	3,439	
		SS	0,707	0,550	0,673	0,585	0,691	
	II. Öğretim n=121	\bar{X}	3,661	3,555	3,501	3,714	3,379	
		SS	0,837	0,508	0,681	0,547	0,703	
	Test Değerleri			t=1,561 p=0,120	t=0,823 p=0,411	t=0,806 p=0,421	t=0,605 p= 0,546	t=0,742 p= 0,459

p<0,05

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesine göre yaş gruplarının aldığı puanlara bakıldığında, 20-22 yaş grubu (3,853±0,644), 23 yaş ve üzeri (3,567±0,901) daha yüksek puan aldığı tespit edilmiştir. Gruplar arasındaki bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır ($t=3.216$; $p=0,001$; $p<0,05$). Mesleki uygulama, 20-22 yaş grubu katılımcıların beklentilerini, 23 ve üzeri yaş gurubuna göre daha fazla karşılamıştır. Ancak yaş ile kariyer motivasyonu ($t=-0,022$; $p=0,893$; $p>0,05$), kavrayış boyutu ($t=-1,120$; $p=0,263$; $p>0,05$), esneklik boyutu ($t=0,373$; $p=0,710$; $p>0,05$) ve kimlik boyutu ($t=0,665$; $p=0,506$; $p>0,05$) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık çıkmamıştır.

Yapılan ANOVA testi sonucunda mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile üniversiteler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir ($F=6,495$; $p=0,000$; $p<0,05$). Bu farkın, mesleki uygulama yapan Afyon Kocatepe Üniversitesi öğrencilerinin mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesinden aldıkları puanın, diğer üniversite öğrencilerine göre daha düşük olmasından kaynaklandığı tespit edilmiştir. Kariyer motivasyonuna ($F=0,557$; $p=0,694$; $p>0,05$), kavrayış boyutuna ($F=0,502$; $p=0,735$; $p>0,05$), esneklik boyutuna ($F=0,448$; $p=0,774$) ve kimlik boyutuna ($F=1,455$; $p=0,216$; $p>0,05$) göre yapılan karşılaştırmada istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Katılımcıların öğrenim türleri ile mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ($t=1,561$; $p=0,120$; $p>0,05$), kariyer motivasyonu ($t=0,823$; $p=0,411$; $p>0,05$), kavrayış boyutu ($t=0,806$; $p=0,421$), esneklik boyutu ($t=0,605$; $p=0,546$) ve kimlik boyutu ($t=0,742$; $p=0,459$; $p>0,05$) arasında yapılan karşılaştırmada istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık çıkmamıştır.

8.6. Korelasyon Analizi

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile kariyer motivasyonu ve boyutları arasındaki ilişki Pearson korelasyon testi ile incelenmiştir. Tablo 8'de görüldüğü üzere mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesinin, toplam kariyer motivasyonu ile ($r=0,373$) ve kimlik boyutu ile ($r=0,357$) arasında orta düzeyde, kavrayış boyutu ile ($r=0,284$) ve esneklik boyutu ile ($r=0,295$) arasında zayıf düzeyde, anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu saptanmıştır ($p<0,01$). Korelasyon katsayıları 0,00-0,30 arasındaysa düşük, 0,31-0,70 arasındaysa orta, 0,71 ve üzerinde ise yüksek düzeyde ilişkinin göstergesi şeklinde yorumlanmaktadır (Çokluk, Şekercioğlu ve Büyüköztürk, 2016: 35). H1 "Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulamadan beklentilerini karşılama derecesi ve toplam kariyer motivasyonu arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır" hipotezi "kabul" edilmiştir.

Tablo 8. Ölçek Puanları Arasında Korelasyon Analizi

	MUBKD	KM	KM- Kavrayış	KM- Esneklik	KM-Kimlik
MUBKD	1				
KM- Toplam	0,373**	1			
KM- Kavayış	0,284**	0,838**	1		
Km- Esneklik	0,295**	0,825**	0,556**	1	
KM-Kimlik	0,357**	0,859**	0,558**	0,571**	1

** $p<0,01$

8.7. Regresyon Analizi

Aralarında ilişki bulunan boyutların beklentileri karşılama derecesinin kariyer motivasyonu boyutlarını ne şekilde etkilediği ve kariyer motivasyonu boyutları üzerindeki değişimin ne kadarının beklentileri karşılama derecesi nedeniyle ortaya çıktığı basit doğrusal regresyon analizi aracılığıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

Analiz sonucunda, mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile kariyer motivasyonu arasında anlamlı bir ilişki gözlenmiş ($R=0,37$; $R^2=0,14$) ve mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesinin, kariyer motivasyonu üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($F=48,947$; $p<0,001$). Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kariyer motivasyonundaki değişimin %14'ünü açıklamaktadır. Regresyon denkleminde mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesindeki bir birimlik değişim kariyer motivasyonunu 0,261 arttırmaktadır. Bundan dolayı H2 "Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kariyer motivasyonunu anlamlı olarak etkilemektedir" hipotezi "kabul" edilmiştir.

Tablo 9. Mesleki Uygulama Beklentilerini Karşılama Derecesinin Kariyer Motivasyonu ve Alt Boyutları Üzerine Etkisi

Bağımsız Değişken	B	Standart Hata	Beta	t	P
Sabit	2,609	0,143		18,300	0,00
Mesleki Uygulama Beklentilerini Karşılama Derecesi	0,261	0,037	0,373	6,996	0,00
R: 0,37 R ² = 0,14 F=48,947 p<0,001					
Bağımlı değişken: Kariyer Motivasyonu					
Sabit	2,627	0,187		14,037	0,00
Mesleki Uygulama Beklentilerini Karşılama Derecesi	0,244	0,049	0,275	4,978	0,00
R: 0,28 R ² = 0,08 F=24,783 p<0,001					
Bağımlı değişken: Kavrayış					
Sabit	2,913	0,157		18,594	0,000
Mesleki Uygulama Beklentilerini Karşılama Derecesi	0,220	0,041	0,295	5,375	0,000
R: 0,30 R ² = 0,09 F=28,896 p<0,001					
Bağımlı değişken: Esneklik					
Sabit	2,196	0,187		11,748	0,000
Mesleki Uygulama Beklentilerini Karşılama Derecesi	0,326	0,049	0,357	6,656	0,000
R: 0,36 R ² = 0,13 F= 44,341 p<0,001					
Bağımlı değişken: Kimlik					

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile kavrayış boyutu arasında anlamlı bir ilişki gözlenmiş (R:0,28; R²=0,08) olup, mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesinin, kavrayış boyutu üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (F=24,783; p<0,001). Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kavrayış boyutundaki değişimin %8'ini açıklamaktadır. Regresyon denkleminde mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesindeki bir birimlik değişim, kavrayış boyutunu 0,244 arttırmaktadır. Bundan dolayı H3 "Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kariyer kavrayışını anlamlı olarak etkilemektedir" hipotezi "kabul" edilmiştir.

Yapılan analiz, mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile esneklik boyutu arasında anlamlı bir ilişki olduğunu (R:0,30; R²:0,09) göstermiştir. Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesinin, esneklik boyutu üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (F=28,896; p<0,001). Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, esneklik boyutundaki değişimin %9'unu açıklamaktadır. Regresyon denkleminde mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesindeki bir birimlik değişim, esneklik boyutunu 0,220 arttırmaktadır. Bundan dolayı H4 "Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kariyer esnekliğini anlamlı olarak etkilemektedir" hipotezi "kabul" edilmiştir.

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile kimlik boyutu arasında da anlamlı bir ilişki olduğu (R:0,36; R²=0,13) gözlenmiştir. Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kimlik boyutu üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş (F=44,34; p<0,001) ve mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kimlik boyutundaki değişimin %13'ünü açıklamaktadır. Regresyon denkleminde mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesindeki bir birimlik değişim, kimlik boyutunu 0,326 arttırmaktadır. Bundan dolayı H5 "Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kariyer kimliğini anlamlı olarak etkilemektedir" hipotezi "kabul" edilmiştir.

9. TARTIŞMA

Mesleki uygulama, öğrencilere teoride öğrendikleri bilgileri uygulamaya koyabilme fırsatı sunması açısından önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada mesleki uygulama faaliyetlerinin, öğrencilerin iş yaşamını tanımasına yardımcı olma beklentisini (3,806±1,032= Katılıyorum) karşıladığı görülmektedir. Ayrıca mesleki uygulama, iş disiplini (3,911±0,915=Katılıyorum), iş ahlakı kazanma (3,895±0,940=Katılıyorum) ve sorumluluk sahibi olma (3,908±0,928=Katılıyorum) açısından yararlı olması beklentisini ve öğrencilerin kendine olan güveninin artırması (3,878±0,964=Katılıyorum) beklentisini karşılamaktadır. Daha önce yapılan çalışmalarda da (Nayır, 2006; Emir vd., 2008; Yazıt, 2013; Mankan, 2015) mesleki uygulamanın, öğrencileri iş yaşamını tanıması sayesinde iş yaşamına adapte olması, iş ahlakı ve iş disiplini kazanması ve sorumluluklarının bilincinde olmasına katkı

sağlamaktadır. Ayrıca mesleki uygulamaların, öğrencilerin kendilerine olan güvenini artırdığı sonucuna ulaşılmış da yapılan bu çalışmayı desteklemektedir.

Öğrencilerin yaptığı mesleki uygulama, öğrencilerin iş yaşamında iletişim kurma becerilerini geliştirmesine (3,927±0,921=Katılıyorum), iş yaşamında konuşma ve davranışlarını düzenlemesine yardımcı olması (3,868±0,957=Katılıyorum) ve çalışanlar arasında iş birliği kurma becerisine katkı sağlaması (3,875±0,948=Katılıyorum) beklentisini karşılamaktadır. Dolmacı ve Duran'ın (2017) yaptığı çalışmada mesleki uygulama, öğrencilerin kendilerini ifade edebilme ve etkili konuşabilmesi, sözlü ve yazılı iletişim kurabilme ve takım çalışması yapabilme becerilerinin gelişmesine yardımcı olmaktadır.

Mesleki uygulama sayesinde öğrenciler mesleğe yönelik araç- gereçleri ve teknolojileri kullanma imkanına sahip olmaktadır. Böylece öğrencilerin mesleğe yönelik teknik bilgiler edinmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca bir öğrenci, kendini kariyer alanında eğitmek için gereken adımları atarak sadece o sektörde çalışma becerilerini değil, aynı zamanda alandaki uzmanlar ile bağlantılarını da geliştirebilmektedir (Lehmann, 2019: 2). Bu çalışmada da, yapılan mesleki uygulama, öğrencinin sosyal çevre edinmesine yardımcı olma (3,721±1,002=Katılıyorum) ve okulu bitirdikten sonra iş bulmasına yardımcı olacağını ya da iş bulma imkânını artıracığını düşünmesi (3,029±1,268=Kısmen katılıyorum) konusundaki beklentisini karşılamaktadır. Dolayısıyla mesleki uygulama sürecinde edinilen sosyal çevre, mesleki bilgi ve tecrübenin, mezun olduktan sonra iş bulması için referans sağlayarak öğrencinin iş bulma imkanını artıracığı sonucuna varılmıştır. Nayır (2006), Karacan ve Karacan (2005) ve Mankan'ın (2015) çalışmaları bu sonucu desteklemektedir. Halifah ve Usman'ın (2019: 8) çalışmasında, mesleki uygulamanın, öğrencinin eğitim sonrasında işe hazır olması ve iş dünyasına girmedeki motivasyonu öğrencinin işe hazır olma durumunu etkilemekte olduğu tespit edilmiştir. Türk, Bakkal ve Türk'ün (2017: 143) çalışmasında ise mesleki uygulama sonrası iş teklifi alan öğrencilerin sayısı %50'nin üstünde olduğu görülmüştür. Demirağ ve Hintistan'ın (2019: 48) çalışmasında da %36'lık bir katılımla mesleki uygulama yapılan kurumdan iş teklifi aldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, öğrencinin, mesleki uygulamayı başarılı bir şekilde geçirmesinin sonucu olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda mesleki uygulama, öğrencilerin iş bulmasında referans olmanın ötesine geçerek iş bulma imkanı da sağlamaktadır. Ayrıca öğrenciler, mesleki uygulamanın ileride işe başladıklarında, başlangıçtaki başarılarına katkı sağlayacağı görüşündedirler (Mankan, 2015). Çalışmada da mesleki uygulama, öğrencilere ileride öğrenim gördükleri sektörde çalışma isteği ve motivasyon sağlaması (3,390±1,298=Kısmen Katılıyorum) beklentisini kısmen karşılamaktadır. Mesleki uygulamada öğrencinin iş hayatını tanıması ve az da olsa mesleki tecrübe edinmesi, öğrencinin gelecekte bu mesleği yapıp yapmaması konusunda, öğrenciye yol göstermekte ve öğrencinin kariyer kararlarını etkilemektedir. Demirağ ve Hintistan'ın (2019: 51) çalışmasında öğrenciler, mezuniyet sonrası mesleki uygulama yapılan kurumda çalışmak istemektedirler. Türk vd'nin (2017: 145) çalışmasında yapılan mesleki uygulamanın, öğrencilerin kariyer planlarına katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle öğrenciler, mesleki uygulamanın gerekli olduğunu düşünmektedirler. Ayrıca Emir vd. (2008), Gündoğan ve Atabey'in (2015) yaptığı çalışmalarda mesleki uygulamada başarılı bir süreç geçiren öğrenciler, ileride öğrenim gördükleri sektörde çalışmayı istemektedirler ve bu sektörde kariyer hedefleri oluşturmaktadırlar. Ayrıca Dolmacı ve Duran'ın (2017) yaptığı çalışmaya göre de mesleki uygulama, öğrencilerin güçlü ve zayıf yönlerinin farkında olmalarını sağlamaktadır. Ancak Yazıt (2013), yaptığı çalışmada öğrenciler yaptıkları mesleki uygulamanın, mesleki beklentileri karşılamadığı ve öğrencilerin öğrenim gördükleri mesleğe ilgilerinin artmadığı sonucuna varmıştır. Bu sonuç, öğrencilerin ileride öğrenim gördükleri mesleği yapmayı istemediklerini göstermektedir. Bu sonuçtan hareket ederek, başarısız geçen mesleki uygulama sürecinin, öğrencilerin kariyer planlarını ve hedeflerinin olumsuz etkilediğini ve hatta öğrencileri mesleklerinden uzaklaştırdığı sonucuna götürmektedir. Yapılan bazı araştırmalarda (Dolmacı ve Duran, 2017) mesleki uygulamalar genellikle zorunlu olduğu için ve yapmış olmak için yapıldığını görülmektedir. Bahsettiğimiz bu olumlu ve olumsuz iki durum yine mesleki uygulamanın, kariyer motivasyonu üzerindeki etkisini göstermektedir.

Sözbilir'in (2018) çalışmasındaki katılımcılarda, mesleki uygulama nedeniyle kısa süre de olsa ucuz işgücü olarak görüldüğü algısı mevcuttur. Bu gibi olumsuz sonuçlar nedeniyle, mesleki uygulamaya yönelik geliştirilen bazı politikalar sayesinde, mesleki uygulamanın yapıldığı kurumun, öğrenciyi bir süre yasal çerçevede içinde kursiyer olarak işe alabilmesinin, performanslarını öğrenebilmesinin ve mesleki uygulama sonrasında işe almaya karar verebilmesinin önü açılmaktadır. Bu durum işverenler tarafından, gençlerin formal işgücü olarak alınmasını sağlayacaktır. Böylece kayıt dışı sektörlerde istihdam edilmelerinin önüne geçerek, gençlerin resmi sektörlerle girmelerine yardımcı olacaktır. Aynı zamanda, eğitim içeriğini, işverenlerin ve öğrencilerin hakları ve

yükümlülüklerini ortaya koyan iyi tasarlanmış bir yasal çerçeve, öğrencilerin ucuz işgücü olarak istismar edilmesinin önüne geçecektir (Kis, Hoeckel ve Santiago, 2012).

Sözbilir'e (2018) göre mesleki uygulamada, gereken tüm araç ve gereçlerin sağlanması ve kullanımı, mesleğin bütün detaylarını ve kaynakların etkin bir şekilde kullanımı ile ilgili yöntemlerin, mesleki yeterliliğe sahip, alanında uzman eğitimciler tarafından sunulması önem arz etmektedir. Bu durum öğrencilerin öz-yeterliği konusundaki gelişimini olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca öğrencilerin, öğrenim gördüğü meslekte tecrübe kazanması, onların itibar kazanmasına yardımcı olarak kariyer motivasyonunu artırmaktadır.

Kariyer motivasyonu, öğrencilerin eğitimini ve yeterliliklerini etkileyen önemli faktörlerden biri olarak kabul görmektedir (Sadeghifar, Bahadori, Baldacchino, Raadabadi ve Jafari, 2014). Shin, Lee ve Ha'nın (2017) de yaptıkları çalışmada kariyer motivasyonunun, öğrencilerin beklenen kariyerlerini başarmaları ve meslekleri için gerekli becerileri geliştirmeleri için çok önemli olduğunu vurgulamışlardır. Çalışmada öğrencilerin kariyer motivasyonuna ilişkin sonuçlar incelendiğinde, kariyer motivasyonu toplam puanı ($3,586 \pm 0,534$) ve kariyer motivasyonunun alt boyutlarından (kariyer kavrayışı: $3,539 \pm 0,676$, kariyer esnekliği: $3,738 \pm 0,569$ ve kariyer kimliği: $3,415 \pm 0,695$) alınan puanları, katılımcıların ifadelerine katıldıklarını ($3,41-4,20=$ Katılıyorum) göstermektedir. Buradan hareketle öğrencilerin kariyer motivasyonunun yüksek olduğu sonucuna varılmaktadır.

Kariyer motivasyonunun kavrayış, esneklik ve kimlik boyutlarından da yüksek puan alan bireylerin, daha az yönetime ve kontrole ihtiyaç duyması, daha fazla sorumluluk alması ve iş performansları hakkında geri bildirim alması muhtemel görülmektedir. Kariyer motivasyonunun üç boyutunda da düşük puan alan bireylerin ise, bağımlı olması ve daha fazla kişilerarası kaygıya sahip olduğu ve desteğe ihtiyaç duyması muhtemel bir sonuçtur. Bu bireyler güçlü ve zayıf yönlerini yanlış algılamaya yatkındır, örgütün politik ve sosyal durumunu iyi algılayamayacaktır ve genellikle daha fazla yönlendirme ve rehberliğe ihtiyaç duyacaktır (London ve Bray, 1984). Çalışmadaki katılımcılar, mesleklerini her şeyden önde tutmaktadırlar ve örgütsel ortamda ilerlemeye istekli olmaktadır (kariyer kimliği). Katılımcılar zayıf ve güçlü yanlarının farkındadırlar, kariyer hedeflerine sahiptirler ve hedefleri için kendilerini geliştirme eğilimindedirler (kariyer kavrayışı). Aynı zamanda katılımcılar risk almaya isteklidirler, başkalarının sorumluluğu altına girmeyi istemezler ve karşılarına çıkan sorunlarla mücadele etme konusunda kendilerine güvenmektedirler (kariyer esnekliği).

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile kariyer motivasyonu arasında orta düzeyde ($r=0,373$; $p<0,01$) anlamlı ve pozitif bir ilişki saptanmıştır. London'a (1993) göre, yetenek sahibi olduklarına ve kariyer gelişimi için destek aldıklarına inanan bireylerin kariyer motivasyonları yüksek çıkmaktadır.

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ($3,745 \pm 0,763=$ Katılıyorum) ifadelerine yüksek katılım sağlayan öğrenciler, kariyer kavrayışı ($3,539 \pm 0,676=$ Katılıyorum) açısından değerlendirildiğinde; öğrenciler, kariyer hedeflerini ve bu hedeflere giden yolları belirlemede, kendini tarafsız bir şekilde değerlendirebilmektedirler ve gerçek beklentilere sahiptirler. Bu konularda kararlarını netleştiren öğrenciler kariyer kararını vererek hedeflerini netleştirmekte ve gelecek zamandaki oluşabilecek koşullara kendini hazırlamaktadır. Dolmacı ve Duran'ın (2017) yaptığı çalışmada da mesleki uygulamanın kariyer hedeflerine bir etkisinin olup olmadığını sorgulamış ve öğrencilerden alınan cevaplara göre etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca mesleki uygulama sayesinde öğrenciler, işle ilgili kararlar alabilmekte ve ortaya çıkan sorunları çözebilme, zamanı planlayabilme ve kullanabilme becerilerini geliştirmektedir. Bu eylemleri gerçekleştirebilen öğrencilerin esneklik boyutunu geliştirmiş olduğu sonucuna varılabilir. Sadeghifar ve arkadaşlarının (2014) çalışmasına göre, verilen eğitim ve mesleki uygulama ile öğrencilere kazandırılan net ve açık bir vizyon, öğrencilerin gelecek kariyer hedeflerine nasıl ulaşacaklarının bilincinde olmalarına yardımcı olmaktadır. Bu sayede öğrenciler eğitim aldıkları meslekte ilerleme konusundaki kariyer motivasyonunu artıracığı düşünülmektedir.

Çalışmanın amacına yönelik, mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesinin, kariyer motivasyonu ve alt boyutları üzerine etkisi incelendiğinde; mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi, kariyer motivasyonundaki değişimin %14'ünü, kavrayış boyutundaki değişimin %8'ini, esneklik boyutundaki değişimin %9'unu ve kimlik boyutundaki değişimin %13'ünü açıklamaktadır ($p<0,001$). Sonuçlardan hareketle mesleki uygulamanın çalışmada belirtildiği gibi beklentilerin yanı sıra kariyer motivasyonu için de önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca mesleki uygulama aracılığı ile iş tecrübesi kazanan öğrencilerin, üyesi olduğu kurumda iş ilişkilerinde olumlu adımlar atmasına ve kuruma bağlılığı sağlamasına yönelik iş motivasyonu artıracığı düşünülmektedir. Dolayısıyla mesleki uygulamanın öğrenciye sağladığı kazanımların, onların kariyer motivasyonlarını etkilediği sonucuna varılmaktadır.

10. SONUÇ VE ÖNERİLER

Mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile kariyer motivasyonu ve alt boyutları (kavrayış, esneklik, kimlik boyutları) arasında orta düzeyde ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesinin, kariyer motivasyonu ve alt boyutları (kavrayış, esneklik, kimlik boyutları) üzerinde etkisi olduğu görülmüştür. Çalışma sonucuna göre, mesleki beklentilerin karşılanması, öğrencilerin kariyer motivasyonu ve boyutları üzerindeki etkisini olumlu yönde etkilemektedir. Mesleki uygulama sayesinde öğrenci gelecek kariyer hedefleri belirlemekte ve kariyer planları yapmaktadır. Öğrencilerde gerçekleşen bu olumlu gelişmeler, kariyer motivasyonunun kavrayış boyutunu geliştirmektedir. Böylece öğrenci, kariyer hedefleri doğrultusunda hareket etmekte ve kendini mesleğinde geliştirmeye ve uzmanlaşmaya gitmektedir. Bu olumlu gelişmeler ise kariyer motivasyonunun kimlik boyutunu geliştirmektedir.

Çalışma ile mesleki uygulamanın öğrencilere sağladığı katkılar göz önüne serilmiş ve mesleki uygulamanın oluşturduğu beklentilerin karşılanmasının öğrencilerin hem eğitim gördükleri mesleklere gerçek yaşamdaki yaklaşımları hem de kariyer planlarını yaparken onların motivasyonlarını nasıl etkilediğinin önemi vurgulanmıştır. Ayrıca kariyer motivasyonunun öğrenciler, işe yeni başlayan veya devam edenler için önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Çalışma bulgularından hareketle öğrencilere ve akademisyenlere şu önerilerde bulunulmaktadır:

- Mesleki uygulamanın, öğrencileri iş hayatına hazırladığı ve öğrencilerin kariyer motivasyonlarını etkilemesi nedeniyle eğitim sistemlerinde mesleki uygulamaya daha fazla yer verilmesi ve mesleki uygulamanın daha etkin bir şekilde geçirilmesine yönelik programlar geliştirilmesi önerilmektedir.
- Mesleki uygulama sorumlularının ve yürütücülerinin, öğrencilerin kariyer esnekliği, kariyer kavrayışı, kariyer kimliği motivasyonlarının, performanslarını ne derece etkilediğinin ve onları ilerleyen süreçte nasıl etkileyeceğini fark etmeleri gerekmektedir. Böylece öğrencilere yol göstererek hem onların gelişimine katkı sağlayacağı hem de değişen ve gittikçe zorlaşan iş gücü piyasasında onların motivasyonlarını üst seviyelerde tutmalarının sağlanması için üniversitelerde kariyer merkezlerinin kurulması önerilmektedir.
- Gelecek araştırmalar için; mesleki beklentileri karşılama derecesi ile yaş grupları ve cinsiyet arasındaki farklılığın daha kapsamlı çalışmalarla incelenmesi önerilmektedir. Ayrıca mesleki uygulama beklentilerini karşılama derecesi ile kariyer motivasyonu arasındaki ilişki sonucunda, öğrencilerin mesleki uygulama öncesi ve sonrası değerlendirilerek, mesleki uygulamanın, öğrencilerin kariyer motivasyonlarını arttırmadığının incelenmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akman, Y. (1992). Hacettepe üniversitesi eğitim fakültesi öğrencilerinin meslek, evlilik ve geleceğe yönelik beklentileri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7, 125-149.
- Can, A. (2013). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Can, A. ve İbicioğlu, H. (2008). Yönetim ve yöneticilik yönünden üniversite hastanelerinin değerlendirilmesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(3), 253-275.
- Cesinger B. (2011). *Career and success: A literature review*. Erişim adresi: http://www.dcc-selbstaendig.de/WP/WP_01_2011.pdf, (10 Haziran 2018).
- Çavmak, Ş. ve Çavmak, D. (2017). Türkiye’de sağlık hizmetlerinin tarihsel gelişimi ve sağlıkta dönüşüm programı. *Sağlık Yönetimi Dergisi*, 1(1), 48-57.
- Çetin, Ş. (2005). Öğrenci stajlarında yararlanılan dersler üzerine ampirik bir değerlendirme: Mersin Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 153-169.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. ve Büyüköztürk, Ş. (2016). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik SPSS ve lisrel uygulamaları*, Ankara: Pegem Akademi.
- Dalkılıç, S. (2015). *Sağlık Kurumları İşletmeciliği lisans programlarının müfredatlarının incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Day, R. ve Allen, T. D. (2004). The relationship between career motivation and self-efficacy with protege career success. *Journal of Vocational Behavior*, 64, 72–91.
- Demirağ, H. ve Hintistan, S. (2019). İlk ve acil yardım programı öğrencilerinin yaz stajı hakkındaki görüşlerinin incelenmesi. *Ordu Üniversitesi Hemşirelik Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 46-55.
- Dolmacı, N. ve Duran, Y. (2017). Ön lisans düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin zorunlu staj uygulamasına ilişkin görüşleri, sorunları ve çözüm önerileri: Isparta Meslek Yüksekokulu örneği, 4. *Ulusal Meslek Yüksekokulları Sosyal ve Teknik Bilimler Kongresi*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 11-13 Mayıs 2017, Burdur, 557-571
- Duman, T., Tepeci, M. ve Unur, K. (2006). Mersin’de yükseköğretim ve orta öğretim düzeyinde turizm eğitimi almakta olan öğrencilerin sektörün çalışma koşullarını algılamaları ve sektörde çalışma isteklerinin karşılaştırılması analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 51-69.
- Ekmen, S. (2014). *Yurtdışı staj uygulamalarının üniversite öğrencilerinin kariyerlerine etkisi: Dicle üniversitesi erasmus öğrencileri üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Emir, O., Aslan, S. ve Kılıçkaya, Ş. (2008). Turizm işletmeciliği ve otelcilik programı öğrencilerinin staj uygulamaları hakkındaki görüşlerinin değerlendirilmesi: Afyon Kocatepe üniversitesi örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(2), 273-291.
- Erden, M. (1989/1990). Hacettepe üniversitesi eğitim bilimleri bölümü öğrencilerinin meslekleri ile ilgili beklentileri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4, 93-107 / 5, 245-257.
- Ertaş, A. (2016). Sağlık Yönetiminde İntörnlük Uygulamaları ve Mesleki Oryantasyon. *Journal of Medical Education and Informatics*, 2(1), 17-27.
- Gündoğan, S. ve Atabey, A. (2015). Öğrencilerin meslek stajından memnuniyet düzeylerinin kariyer hedeflerine etkisi. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 91-113.
- Karaköse, T. ve Kocabaş, İ. (2006). Özel ve devlet okullarında öğretmenlerin beklentilerinin iş doyumuna ve motivasyon üzerine etkileri. *Journal of Theory and Practice in Education*, 2(1), 3-14.
- Kaya, Ş. D., Yüceler, A. ve Yağcı Özen, M. (2018). Hemşirelerde atalet davranışları ve hasta güvenliği, *Nobel Medicus*, 14(2), 40-48.
- Kayış, A. (2006). Güvenirlilik Analizi (Reliability Analysis). Ş. Kalaycı (Ed.), *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri İçinde* (403-419), Ankara, Asil Yayın Dağıtım.
- Kırçıl, Z. (2007). *Motivasyon unsuru olarak kariyer geliştirme ve bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kis, V., Hoeckel, K. ve Santiago, P. (2012). *OECD reviews of vocational education and training: A learning for jobs review of Mexico 2009*. Erişim adresi: <https://www.oecd-ilibrary.org/content/publication/9789264168688-en>, (2 Haziran 2018).
- Lehmann, C. R. (2019). *The influence of career motivation on college major choice*. Yüksek Lisans Tezi, Rowan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ABD, New Jersey.
- London, M. (1983). Toward a theory of career motivation. *Academy of Management Review*, 8(4), 620-630.
- London, M. (1993). Relationships between career motivation, empowerment and support for career development. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 66, 55-69.
- London, M. ve Bray, D. W. (1984). Measuring and developing young managers’ career motivation. *Journal of Management Development*, 3(3), 3-25.
- London, M. ve Noe, A. (1997). London’s career motivation theory: An update on measurement and research. *Journal of Career Assessment*, 5(1), 61-80.

- Mankan, E. (2015). Mesleki ön lisans programlarında staj eğitiminin önemi: Bülent Ecevit Üniversitesi Çaycuma Meslek Yüksekokulu örneği. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(10), 734-741.
- Marinas, C., Igret. R. S. ve Agoston. S. I. (2014). Students' career motivation: A pilot study. *Proceedings of the 8th International Management Conference*, 6-7 Kasım 2014, Bucharest, Romania, 973- 980.
- Mello, Z. R. (2008). Gender variation in developmental trajectories of educational and occupational expectations and attainment from adolescence to adulthood. *Developmental Psychology*, 44(4), 1069-1080.
- Menderes, M. (1995). Hastanelerde muhasebe, maliyetleme sorunları ve finansal yönetim. *Toplum ve Hekim - Türk Tabipler Birliği Yayın Organı*, 10(60-70), 32-46.
- Nayır, İ. (2006). *Ticaret Meslek Lisesi öğrencilerinin staj eğitiminden beklentileri ve staj eğitimi sırasında karşılaştıkları sorunlar*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Nur Halifah, R ve Usman, O. (2019). *Influence of practice experience, motivation entering the work, work and career bimbing on work readiness of office administration vocational school in East Jakarta*, Erişim adresi: <https://ssrn.com/abstract=3415375>, (27 Şubat 2020).
- Olçay, A., Yıldırım İ. ve Sürme M. (2015). Turizm eğitimi alan öğrencilerin staj eğitimi hakkında görüşleri: Gaziantep İli örneği. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 5(3), 324-334.
- ÖSYM. (2017). *ÖSYS yükseköğretim programları ve kontenjanları kılavuzu*. Erişim adresi: <https://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/2017/OSYS/LYS/KONTENJANKILAVUZ18072017.pdf>, (08 Şubat 2018).
- Özgül, N. (1995). *İşletmelerde staj yapan meslek lisesi öğrencilerine staj yaptıkları kurumların mesleki etkilerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sadeghifar, J., Baldacchino, D., Raadabadi, M. ve Jafari, M. (2014). Relationship between career motivation and perceived spiritual leadership in health professional educators: A correlational study in Iran. *Global Journal of Health Science*, 6(2), 144-154.
- SAYÇEP 2017 Çalışma Grubu. (2017). *Sağlık Yönetimi Ulusal Çekirdek Eğitim Programı*, Erişim adresi: https://www.yok.gov.tr/Documents/Kurumsal/egitim_ogretim_dairesi/Ulusal-cekirdek-egitimi-programlari/saglik_yonetimi.pdf, (20 Haziran 2018).
- Shin, S., Lee, J. K. ve Ha, M. (2017). Influence of career motivation on science learning in Korean High-School students. *Journal of Mathematics Science and Technology Education*, 13(5), 1517-1538.
- Söyük, S. ve Gün, İ. (2017). Sağlık yönetimi stajyer öğrencilerinin yeterliliklerinin değerlendirilmesi: Bir alan araştırması. *Journal of Health Science and Profession*, 4(2), 111-118.
- Sözbilir, F. (2018). İşbaşı eğitim uygulamaları, öz-yeterlilik ve yenilikçilik davranışı arasındaki ilişki. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 119-142.
- Taşçı, M. E., Vardarlır, P. ve Güner, Ş. (2017). Mentorluğun kariyer motivasyonu üzerindeki etkisi: İlk kez işini deneyimleyenler üstünde bir uygulama. *25. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*, Başkent Üniversitesi, 25-27 Mayıs 2017, Ankara, 1095-1105.
- Türk, K., Bakkal, S., ve Türk, D. (2017). Sosyal ve teknik program öğrencilerinin 3+ 1 mesleki uygulama sonrası beklentilerinin karşılaştırılması, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(21), 137-147.
- Yazıt, H. (2013). *Turizm işletmeciliği eğitimi alan lisans ve ön lisans öğrencilerinin staj konusundaki düşünce ve algılamaları arasındaki farklılıkların belirlenmesi üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

EK 1. Sağlık Yönetimi Lisansüstü Programları

1	Hacettepe Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/II. Öğretim Tezsiz/Uzaktan Eğitim Tezsiz Yüksek Programı Sağlık Yönetimi Doktora Programı
2	Marmara Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Hastane İşletmeciliği I. Eğitim Tezli/ I. ve II. Eğitim Tezsiz Yüksek Lisans Programı, Hastane İşletmeciliği Doktora Programı Sağlık Yönetimi I. Eğitim Tezli Yüksek Lisans Programı, Sağlık Yönetimi Doktora Programı
3	Süleyman Demirel Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli Yüksek Lisans Programı, Sağlık Yönetimi Uzaktan Tezsiz Yüksek Lisans Programı, Sağlık Yönetimi Doktora Programı
4	Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	Sağlık Kurumları Yönetimi Doktora Programı (Türkçe-İngilizce) Hastane İşletmeciliği Yüksek Lisans Programı [Tezli (Türkçe-İngilizce) /Tezsiz/Uzaktan Eğitim Tezsiz] Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı
5	Sakarya Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/ II. Öğretim Tezsiz Yüksek Lisans Programı, Sağlık Yönetimi Doktora Programı
6	Okan Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Yönetimi Doktora Programı
7	Biruni Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı, Sağlık Yönetimi Doktora Programı
8	İstanbul Medipol Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Yönetimi Doktora Programı
9	İstanbul Üniversitesi – Cerrahpaşa	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Yönetimi Doktora Programı
10	Selçuk Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Yönetimi Doktora Programı
11	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Kurumları Yöneticiliği Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Kurumları Yöneticiliği Doktora Programı
12	Üsküdar Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Yönetimi Doktora Programı
13	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	Gülhane Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Hizmetleri Yönetimi Tezli Yüksek Lisans Programı Sağlık Hizmetleri Yönetimi Doktora Programı
14	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/ II. Öğretim Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Yönetimi Doktora Programı
15	Trakya Üniversitesi (Edirne)	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Yönetimi Doktora Programı
16	19 Mayıs Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Uzaktan Eğitim Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Yönetimi Doktora Programı
17	Ankara Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Kurumları Yönetimi Tezli/Tezsiz/ Uzaktan Eğitim Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Kurumları Yönetimi Doktora Programı
18	Fırat Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/ Tezsiz Yüksek Lisans Programları Sağlık Yönetimi Doktora Programı
19	Yeditepe Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans
20	Mehmet Ali Aydınlar (Acıbadem) Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı
21	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı,
22	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı,

23	Bahçeşehir Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı
24	Başkent Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Kurumları İşletmeciliği Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Yönetimi Tezsiz Yüksek Lisans Programı - Uzaktan Öğretim
25	Avrasya Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Kurumları İşletmeciliği Ve Yöneticiliği Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı
26	Namık Kemal Üniversitesi (Tekirdağ)	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/ II. Öğretim Tezsiz Yüksek Lisans Programı
27	Ufuk Üniversitesi (Ankara)	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı
28	İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı
29	Haliç Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı
30	İstanbul Aydın Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Kurumları Yöneticiliği (Tezli/ Tezsiz) Yüksek Lisans Programı
31	İstanbul Kent Üniversitesi	Sosyal Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı
32	Cumhuriyet Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/ II. Öğretim Tezsiz Yüksek Lisans Programı
33	Çanakkale 18 Mart Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/ I. Ve II. Öğretim Tezsiz Yüksek Lisans Programı
34	Necmettin Erbakan Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı
35	Toros Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Kurumları İşletmeciliği Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı
36	Çağ Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Kurumları Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı
37	Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	Sağlık İdaresi Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı
38	Kırklareli Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Kuruluşları Yöneticiliği Tezli Yüksek Lisans Programı
39	İstanbul Arel Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Hastane ve Sağlık Kurumları Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Kuruluşları Yöneticiliği Yüksek Lisans Programı – Uzaktan Öğretim
40	Dokuz Eylül Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	İşletme Anabilim Dalı- Hastane ve Sağlık Kuruluşları Yönetimi Yüksek Lisans Programı
41	Beykent Üniversitesi (İstanbul)	Sosyal Bilimler Enstitüsü	İşletme Yönetimi Anabilim Dalı- Hastane ve Sağlık Kurumları Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı Sağlık Kurumları Yöneticiliği Uzaktan Eğitim
42	İstanbul Bilgi Üniversitesi	Lisansüstü Programlar Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezsiz Yüksek Lisans Programı (Uzaktan Eğitim)
43	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezsiz Yüksek Lisans Programı
44	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Kurumları Yöneticiliği Tezsiz Yüksek Lisans Programı
45	Demiroğlu Bilim Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Kurumları Yöneticiliği Yüksek Lisans Programı
46	Aksaray Üniversitesi	Sosyal Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Kurumları Yönetimi ve Ekonomisi Tezsiz Yüksek Lisans Programı
47	Ahmet Yesevi Üniversitesi	Uzaktan Eğitim Programları	Sağlık Kurumları İşletmeciliği Tezsiz Yüksek Lisans Uzaktan Eğitim
48	İstanbul Gelişim Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/Tezsiz Yüksek Lisans Programı,

49	Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezsiz Yüksek Lisans Programı
50	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi II. Öğretim Tezsiz Yüksek Lisans Programı
51	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/ II. Öğretim Tezsiz/ Uzaktan Eğitim Tezsiz Yüksek Lisans Programı,
52	Gaziantep Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Kurumları İşletmeciliği Tezsiz Yüksek Lisans Programı,
53	Abant İzzet Baysal Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	İşletme ABD-Sağlık Kurumları İşletmeciliği II. Öğretim Tezsiz Yüksek Lisans Programı,
54	Atatürk Üniversitesi (Erzurum)	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezsiz Yüksek Lisans Programı (Uzaktan Eğitim)
55	Erciyes Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Tezli/ Tezsiz Yüksek Lisans Programları
56	Karabük Üniversitesi	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Sağlık Yönetimi Uzaktan Eğitim Tezsiz Yüksek Lisans Programı
57	İzmir Ekonomi Üniversitesi	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	Sağlık Kuruluşları Yöneticiliği (Tezsiz) Yüksek Lisans Programı

Kaynak: Üniversitelerin web sayfasından (Ocak 2019) elde edilen bilgilere göre araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

YÜKSELEN EKONOMİLERDE YENİLİĞİN GELİR DAĞILIMI ÜZERİNE ETKİSİ

THE EFFECT OF INNOVATION ON INCOME DISTRIBUTION IN EMERGING COUNTRIES

Zeynep EZANOĞLU¹

Doç. Dr. Dilek ÇETİN²

ÖZ

Gelir dağılımı ve gelir dağılımının iyileştirilmesi konusu iktisat politikasının önde gelen çalışma alanlarından olup önemi devamlı artmaktadır. Gelir dağılımını belirleyen değişkenler arasında demografik faktörler, işsizlik, nüfus, üretim, küreselleşme ve piyasa yapısının yanı sıra teknolojik gelişme düzeyi de bulunmaktadır. Teknolojik gelişme düzeyinin yetersiz olduğu ülkelerde gelir dağılımında adaleti sağlamak zorlaşmaktadır. Ülkeler teknolojik gelişmeye önem vererek nitelikli işgücü verimliliğini arttırmayı ve dolayısıyla üretimde verimliliği sağlamayı hedeflemektedirler. Bu çalışmanın temel amacı 23 yükselen ekonomi için yeniliğin gelir eşitsizliğine etkisini incelemektir. Gelir eşitsizliği, literatürdeki çalışmalarda yer alan modellerden yararlanılarak kişi başı GSYH, nüfus, işsizlik, işgücü ve yenilik göstergelerinin fonksiyonu olarak tanımlanmıştır. Literatürle uyumlu bir şekilde, gelir dağılımı eşitsizliğinin göstergesi olarak Gini endeksi kullanılırken patent başvuru sayıları, Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge) çalışan sayısı ve Ar-Ge harcamalarının GSYH'ye oranı da yenilik göstergesi olarak kullanılmıştır. 1995-2017 dönemini kapsayan değişkenler Dünya Bankasının Dünya Gelişmişlik Göstergeleri'nden alınmıştır. Çalışmada panel tobit modeli tercih edilmiştir. Yapılan analizlerin sonuçlarına göre yerleşik olmayanların yaptığı patent başvuruları gelir eşitsizliğini bozarken, yerleşiklerin patent başvuruları gelir eşitsizliğini iyileştirmektedir. Ar-Ge çalışan sayılarının gelir dağılımını düzeltici etkisi bulunurken, Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payında bulunan artışın gelir dağılımını bozduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gelir Eşitsizliği, Yenilik, Ar-Ge, Yükselen Ekonomiler, Panel Veri Analizi.

JEL Sınıflandırma Kodları: C33, O15, O30.

ABSTRACT

Income distribution and improving income distribution is one of the leading issues of economic policy and its importance is constantly rising. The variables determining the income distribution include not only demographic factors, unemployment, population, production, globalization and market structure, but also the level of technological development. It becomes difficult to ensure fairness in income distribution in the countries where the level of technological development is inadequate. By paying attention to technological development, countries aim to increase the efficiency of qualified/skilled labor force and so ensure the efficiency in production. The main purpose of the study is to examine the impact of innovation on income inequality for 23 emerging countries. Income inequality is defined as the function of GDP per capita, population, unemployment, labor force and innovation indicators by using the models that exist in the literature. In accordance with the literature, the Gini index is used as an indicator of income inequality while the number of patent applications, the number of research and development (R&D) employees, and the ratio of R&D expenditures to GDP are used as an indicator of

¹  Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, zeynepezanoglu@gmail.com

²  Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, dilekccetin@sdu.edu.tr

innovation. Variables covering the period 1995-2017 are taken from the World Bank World Development Indicators. The Panel Tobit Method is preferred in the study. According to the results of the analyzes, the patent applications of non-residents distort income inequality, whereas the patent applications of residents improve income inequality. While the number of R&D employees has a corrective effect on income distribution, the increase in the share of R&D expenditures in GDP is found to disrupt the income distribution.

Keywords: Income Inequality, Innovation, R&D, Emerging Economies, Panel Data Analysis.

JEL Classification Codes: C33, O15, O30.

1. GİRİŞ

Modern ekonomilerde, gelir eşitsizliği ve yenilik hem ekonomik büyüme oranlarını hem de vatandaşların refahını etkileyen ve önemi giderek artan konulardır. Dünyadaki çoğu ülkede artan eşitsizlik, bugün dünyanın karşı karşıya kaldığı kritik konulardan biridir (Stiglitz, 2012: 379). Bir ülkede belirli bir dönemde üretilen gelirin; bireyler, hane halkları, toplumsal gruplar, bölgeler ya da üretim faktörü sahipleri arasında bölüşülmesi gelir dağılımı olarak tanımlanmaktadır (Çalışkan, 2010: 92). Gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerin hayat standartlarını erişebilmesi için öncelikle gelirin adaletli paylaşılması konusunda çalışmalar yapması gerekmektedir.

Kuznets (1955), bir ülke veya bölgenin gelişme düzeyi ile eşitsizlik düzeyi arasındaki ilişkiyi tersine çevrilmiş bir “U” eğrisi hipotezi ile açıklamıştır. Teknolojik değişimin hızı ile gelir eşitsizliğinin dinamikleri arasındaki ilişki ilk olarak Kuznets tarafından önerilmiş, daha sonra literatürde çeşitli çalışmalarda incelenmiştir. 2011 yılında yapılan bir çalışmada Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), zengin ve fakir arasındaki aralığın son 30 yılda çoğu OECD ülkesinde genişlediğini belirtmiştir (OECD, 2011: 1).

Özellikle son yıllarda yapılan çalışmalarda başta, ABD ve OECD ülkeleri olmak üzere, yeniliklerin ve teknolojik gelişmenin gelir eşitsizliğindeki rolüne vurgu yapılmaktadır (Barış ve Uzay, 2019: 28). Yeniliğin ekonomik büyüme ve bir ülkenin vatandaşlarının refahı açısından olumlu özelliklerine rağmen, ekonomik eşitsizliği artırma ya da kötüleştirme eğilimde olduğu da belirtilmektedir (Hiltunen, 2017: 21). Bu çalışmada elde edilen sonuçlar yenilik ve gelir dağılımı ilişkisi açısından yükselen ekonomiler (emerging economies) üzerine değerlendirmeler yapılmasını sağlayacaktır.

Gelir eşitsizliği sorununun tüm dünyada çözüm bekleyen önemli sorunlar arasında yer alması sebebiyle konunun önemsenmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu çalışmanın amacı, yeniliğin gelir dağılımı üzerindeki etkisinin tespit edilmesidir. Gelişmiş ülkeler üzerine çok geniş bir literatür bulunmasına rağmen gelişmekte olan ülkeler için bu literatür kısıtlıdır. Gelişmekte olan ülkelerin dinamikleri gelişmiş ülkelere farklı olduğundan gelişmekte olan ülkeler için yapılacak analizde farklı sonuçlar bulunabilecektir. Gelişmiş ülke potansiyeli bulunan gelişmekte olan ülkeler yükselen ekonomiler/piyasalar olarak tanımlanmıştır (Gürsoy ve Eroğlu, 2016: 17). Yükselen ekonomi ülkeleri tam olarak gelişmiş ülke seviyesinde olmasalar da hızla büyüyen ve küresel ekonomiye ekleme çabası gösteren ülkeler olarak gruplanmaktadır (Çolak, 2014). Türkiye’de bu ülke grubunda yer almaktadır. Bu çalışmada Yükselen Ekonomiler örneği uygulanarak 1995-2017 yılları için panel tobit ekonometrik analizi yapılmıştır. Literatürden gelir eşitsizliğini etkileyen faktörler seçilerek yenilik göstergesi olan patentin yanı sıra Ar-Ge harcamaları, kişi başına gayrisafı milli hasıla, dışa açıklık, işsizlik değişkenleri kullanılmıştır. Çalışma şu şekilde organize edilmiştir: İkinci bölüm ilgili literatürü özetlemekte, üçüncü bölümde veri, model ve yöntemi belirtilmektedir.

2. LİTERATÜR

Yenilik ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi inceleyen çeşitli çalışmalara bakıldığında tartışmalı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Bazı çalışmalar yeniliğin gelir eşitsizliğini azalttığını, bazı çalışmalar ise yeniliğin gelir eşitsizliğini attırdığı görüşünü savunmaktadır. Hipotezin test edilmesi ve ulaşılan sonuçların yorumlanması amacıyla bu konuda yazılmış literatürün incelenmesi gerekli görülmüştür. Barış ve Uzay (2019), yaptıkları literatür taramasıyla yenilik ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi teorik ve ampirik olarak incelemiş ve bu iki değişken arasındaki ilişkinin iki yönlü bu ilişkinin niteliğinin pozitif olabileceği gibi negatif de olabileceğini göstermişlerdir. Literatürde yer alan çalışmalar yenilik sonucunda gelir eşitsizliğinin azaldığı ve arttığını savunan çalışmalar olarak iki kısımda incelenmiştir.

2.1. Yeniliğin Gelir Eşitsizliğini Arttırdığını Savunan Çalışmalar

Yeniliğin artması ile Beceriye Dayalı Teknolojik Değişim (Skilled-biased Technological Change: SBTC) sürecindeki beceri düzeylerinin etkileşime gireceği ve yeni teknolojinin çeşitli türlerinin yerine geçeceği düşünülmektedir (Berman, Bound ve Machin, 1998; Acemoglu, 2002). Bu durum, birçok ülkede gelir eşitsizliğinin artması konusunda en popüler açıklamalardan biri olmuştur (Krueger, 1993; Berman vd., 1998; Lemieux, 2008). Temel anlamda SBTC hipotezi, teknolojinin düşük vasıflı istihdamın yerini alacağını, ancak yüksek vasıflı kişilerin verimliliğini artıracakını öne sürmektedir (Lee, 2011; 5). Card ve DiNardo (2002), SBTC hipotezinin genel ücret eşitsizliği ve gruplar arasındaki ücret farklılıklarındaki değişimler üzerindeki etkilerini incelemiştir. Yeni bilgi teknolojisinin, birçok işi ortadan kaldırması veya bu işlerin yapılması için gereken beceri düzeyini düşürmesi sonucunda sermaye ve vasıflı işçi talebinin, vasıfsız ve düşük vasıflı işçi talebinden çok daha fazla artması ile emek geliri eşitsizliğinin artmasına sebep olduğunu belirtmektedir. Wheeler (2005), ABD'deki ücret eşitsizliği artışının, işgücü piyasasında kalifiye yani yüksek eğitilmiş çalışanların nispi arzındaki artışa güçlü bir şekilde bağlı olduğunu belirtmiştir. Buna karşılık Autor, Levy ve Murnane (2003), Rutin/Görev Yanlı Teknolojik Gelişme (Routine-Biased or Task-Biased Technology Change: RBTC) hipotezi ile yüksek-düşük beceri bölümünün yerine, ikame işleminin daha farklı bir şekilde işleyeceğini savunmuştur. Teknolojinin, çok yetenekli işçilerin emeğini tamamlayacağını, ancak el becerisi ve düşük beceriye sahip kişilerce yapılan rutin olmayan bilişsel işlerin yerini alamayacağını belirtmişlerdir. Katz ve Murphy (1992), ABD ücret yapısındaki değişiklikleri analiz ettiği çalışmada, daha eğitilmiş işçilere, "daha yetenekli" işçilere ve kadın emeğine olan talebin hızlı büyümesi, ücret yapısındaki gözlenen değişikliklerin arkasındaki itici güç olarak belirtmiştir.

Iacopetta (2008), fiyat düşürücü yeniliklerin hızlandırılması eşitsizliği azaltırken ürün yeniliğinin hızlanmasının gelir eşitsizliğini genişleteceğini belirtmiştir. Ekipman fiyatının hızla düştüğü bir ekonomide, nispeten daha az vasıflı bireylerin gelişmiş teknolojilere erişme ve kullanma olasılıkları daha yüksektir. Ancak, eğer ekipmanın fiyatı düşmezse, nispeten daha az vasıflı bireyler, yetenekli çalışanlar kadar ürün geliştirmelerinden faydalanamayacaktır. Bu durumda ekonomideki hızlı genişlemenin, daha yüksek eşitsizliğe neden olacağı görüşünü savunmaktadır.

Lee (2011), 1996-2001 dönemi Avrupa bölgesi panelindeki yenilikçilik ve ücret eşitsizliği arasındaki bağlantıyı test etmeyi amaçlamıştır. Çalışmada yenilik ölçütü olarak bilgiye dayalı endüstrilerde istihdam ve bir bölgedeki patent seviyesi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar, patentleme ile ölçülen bölgesel yenilikçilik ve eşitsizlik arasında pozitif bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Weiss ve Garloff (2011), SBTC'nin işsizlik ve ücret eşitsizliği üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmada, beceriye dayalı teknolojik değişimin vasıfsız işsizliğin artmasına ve ABD ve İngiltere'de ücret eşitsizliğine yol açtığını göstermektedir.

Lee ve Pose (2013), ABD şehirlerinde ve Avrupa bölgelerinde yenilik ve eşitsizlik arasındaki bağlantılarla ilgili ilk karşılaştırmalı kanıtı sunmuştur. Çalışma sonucunda, genel yenilik seviyelerinin Avrupa bölgelerinde eşitsizlik yaratmasına rağmen, ABD kentlerinde bu durumun olmadığını belirtmişlerdir. Bunun sebebi olarak, planlama sisteminde veya hareketi yüksek beceri düzeyindekilerle sınırlayan göç düzenlerinden kaynaklanabileceği belirtilmiştir.

Breau, Kogler ve Bolton (2014), 1996-2006 dönemi boyunca Kanada şehirleri arasındaki yenilikçilik ve kazanç eşitsizliği arasındaki bağlantıyı incelemiştir. Gini katsayısı ya da Theil endeksinin kazanç eşitsizliği ölçütü olarak kullanıldığı analiz sonucunda, yenilik ile eşitsizlik arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya konmuştur. Bu çalışmada eşitsizlikteki farklılıkları etkileyen diğer faktörler olarak şehir büyüklüğü, imalat ve devlet istihdamı, kent nüfusunda mevcut azınlık yüzdesi ve eğitim eşitsizliği belirtilmiştir.

Liu ve Lawell (2015), 1995-2011 dönemi arasındaki panel verileri kullanarak yeniliğin Çin'deki gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini incelemektedir. Yapılan analizler sonucunda, yenilik seviyesi ile kentsel ve kırsal gelir arasındaki oran arasında U şeklinde bir ilişki olduğunu tespit edilmiştir. Bu durum, küçük miktardaki yeniliğin gelir eşitsizliğini azaltabileceği ancak büyük miktarda yeniliğin gelir eşitsizliğini artırabileceği anlamına geleceği şeklinde yorumlanmıştır.

Aghion, Akcigit, Bergeaud, Blundell ve Hemous (2015), üst gelir eşitsizliğinin (en üst %1'lik gelir dilimi) yenilikten kaynaklandığını göstermek için yaptığı çalışmada ABD' de yenilikçilik ile üste gelir eşitsizliği arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulmuşlardır. Benos ve Tsiachtsiras (2018), ülke panel verilerini kullanarak, yeniliğin üst gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmada yeniliğin üst gelir payları ile güçlü bir pozitif korelasyona sahip olduğunu göstermektedir. Ancak yeniliğin genel gelir eşitsizliği üzerinde olumsuz bir etkisi olduğuna dair zayıf kanıtlar bulunmuştur.

2.2. Yeniliğin Gelir Eşitsizliğini Azalttığını Savunan Çalışmalar

Önceki çalışmalar incelendiğinde yeniliğin ve teknolojinin gelir eşitsizliğini azaltabileceği sonucuna ulaşan çalışmalara da rastlanmaktadır (Antonelli ve Gehringer, 2013; Paunov, 2013). Yeniliğin ve teknolojinin gelir eşitsizliğini arttıracığı görüşünde olan çalışmaların, yeniliğin ve teknolojinin gelir eşitsizliğini azaltacağını savunan çalışmalardan daha fazla olduğu tespit edilerek bunlardan bazılarında aşağıda yer verilmiştir.

Antonelli ve Gehringer (2013), yeniliğin gelir eşitsizliğinin azaltılmasında önemli bir faktör olduğu test ettiği çalışmada ABD, Kanada ve Avrupa Birliği üyeleri gibi gelişmiş ülkeleri ve yeni sanayileşen BRIC üyelerini içeren geniş bir veri seti kullanmıştır. Ampirik analiz ile teknolojik değişimin gelir eşitsizliğinin azaltılmasına katkıda bulunduğunu doğrulamaktadırlar. Antonelli ve Gehringer (2013)'e göre teknolojik değişim, toplam faktör verimliliğini ve dolayısıyla işgücü verimliliğini arttırmaya yardımcı olacak ve bu durum mutlak tasarruf seviyelerinin artmasına ve bunun sonucunda yatırımlar için mevcut finansal kaynak stokunun artmasına neden olacaktır. Ek finansal kaynaklar, sermaye talebinin ve faiz oranlarının düşürülmesi sağlamaktadır. Faiz oranlarının düşürülmesi, gelir dağılımı üzerindeki asimetrik etkileri azaltacak ve ücretlerin nispi artışını hızlandıracaktır. Böylece servetten kaynaklanan gelir seviyeleri azalmakta ve eşzamanlı ücret artışıyla daha da azalan gelir eşitsizliklerinin azaltılmasına yardımcı olacaktır (Antonelli ve Gehringer, 2013: 18).

Paunov (2013), yeniliğin, büyümenin önemli bir itici gücü olduğunu belirterek, yeniliğin ve bunun sonucunda ortaya çıkan teknolojik değişimin, zorunlu olarak eşitsizliğin artmasına neden olup olmayacağına cevap aramıştır. Paunov'a göre; başlangıçta birçok teknolojik yenilik gelir eşitsizliğini artırma eğilimindedir. Ancak daha sonra daha fazla işçi geleneksel sektörden ayrılıp en son teknolojileri benimsedikçe, gelir eşitsizliği zaman içinde azalacağını belirtmiştir.

Bu çalışmada ise yapılan çalışmalardan farklı olarak teknolojinin gelir eşitsizliğine olan etkisinin IMF tarafından belirlenen 23 yükselen ekonomi ülkesi için olan etkisi analiz edilecektir. Farklı teknoloji göstergeleri kullanılarak (yerleşik ve yerleşik olmayanlara ait patent başvuruları, Ar-Ge'de çalışan sayısı, Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı) bunların gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini kıyaslama imkânı olacaktır. Tüm dünyada yaygın olarak kabul görmüş politika hedefi, genel olarak Ar-Ge harcamalarının artırılması yönündedir³. Patent başvurularının katkısı her zaman ikincil olarak düşünülmektedir. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından yayınlanan 11. Kalkınma Planı içerisinde "Ar-Ge" ve "patent" kelimeleri tarandığında Ar-Ge'ye hedeflerde daha fazla yer verildiği görülmektedir. Bu çalışma ile hangi teknolojik göstergenin gelir eşitsizliğini azaltmada daha etkin olduğu yükselen ekonomiler özelinde ortaya konulacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde bu durum tobit panel veri modeli ile test edilecektir.

3. VERİ, MODEL VE YÖNTEM

Analizde kullanılan 1995-2017 dönemini kapsayan değişkenler IMF tarafından belirlenen 23 yükselen ekonomi ülkesi⁴ için Dünya Bankası (2019) Dünya Gelişmişlik Göstergeleri veri tabanından elde edilmiştir. Zaman aralığı ülke sayısı ile eşit seçilmiştir. Gelir eşitsizliği ölçmek için genellikle literatürde standart ölçüm olarak Gini Katsayısı kullanılmaktadır. Gini Katsayısı sıfır ile bir sayıları arasındaki değerleri alır. Gelir dağılımının tam eşit olması durumunda Gini Katsayısı sıfıra, gelir dağılımı tamamen eşitsiz olduğunda ise bire eşit olmaktadır (Gini, 1921). Bu çalışmada Breau vd. (2014) tarafından kullanılan model temel alınmıştır. Test edilecek hipotez;

H0: Teknoloji gelir dağılımını etkilememektedir.

$$gini_{it} = \beta_0 + \beta_1.lgdp_{it} + \beta_2.unemp_{it} + \beta_3.expimp_{it} + \beta_4.lddy_{it} + \beta_5.n2n1_{it} + \beta_6.patnr_{it} + \beta_7.patr_{it} + \beta_8.lrd1_{it} + \beta_9.rd2_{it} + \tau_t + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

(1) numaralı denklemde l doğal logaritmayı, i ülkeyi ve t zamanı göstermektedir. β 'ler tahmin edilecek katsayıları temsil ederken ε ise rassal hata terimidir. Modelde bağımlı değişken olarak Gini katsayısı $gini$ ile gösterilmiştir. Yenilik göstergeleri olarak yerleşik olmayanlara ait patent başvuru sayısı modele $patnr$, yerleşiklere ait patent başvuru sayıları ise $patr$ olarak eklenmiştir. Ar-Ge araştırmacıları $rd1$, Ar-Ge harcamaları ise $rd2$ olarak gösterilmiştir. İhracat

³ Avrupa Birliği için Lizbon Kriterlerine bakılabilir. Türkiye için ise 11. Kalkınma Planı (2019, 78-80) bkz.

⁴ Arjantin, Bangladeş, Brezilya, Bulgaristan, Çin, Endonezya, Filipinler, Güney Afrika, Hindistan, Kolombiya, Macaristan, Malezya, Meksika, Pakistan, Peru, Polonya, Romanya, Rusya, Şili, Tayland, Türkiye, Ukrayna ve Venezuelâ.

(exp) ve ithalat (imp), kırsal nüfus (n1) ve kent nüfusu (n2) değişkenleri arasında yüksek korelasyon bulunduğundan ihracatın ithalata oranı (expimp) ve kentsel nüfusun kırsal nüfusa oranı (n2n1) kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait kısaltmalar ve hesaplanacak katsayılarının beklenen işaretleri Tablo 1’de açıklanmıştır.

Değişkenlere ait özet istatistikler Tablo 2’de sunulmuştur. Gözlem sayısı en düşük 296 gözlem ile Gini katsayısıdır. Bu verilere göre ortalama olarak 1995-2017 dönemi için yükselen ekonomilerde Gini katsayısı 42.455, yerleşik olmayanların patent başvuru sayısı 7901, yerleşiklerin patent başvuru sayısı ise 16128’dir. Değişkenlere ait korelasyon tablosu Ek1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Kısaltma	Öngörü
Gini endeksi	<i>gini</i>	Bağımlı değişken
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (ABD doları)	<i>lgdp</i>	-/+
İhracat	<i>exp</i>	-
İthalat	<i>imp</i>	+
İhracatın ithalata oranı	<i>expimp</i>	+
İşsizlik, toplam (toplam işgücünün %’si)	<i>unemp</i>	+
Doğrudan yabancı yatırım, net (ABD doları)	<i>dyy</i>	+
Kırsal nüfus	<i>ln1</i>	-
Kent nüfusu	<i>ln2</i>	+
Kentsel nüfusun kırsal nüfusa oranı	<i>n2n1</i>	-
Patent başvuruları, yerleşik olmayanlar	<i>lpatnr</i>	-,+
Patent başvuruları, yerleşikler	<i>lpatr</i>	-,+
Ar-Ge araştırmacıları (milyon kişi başına)	<i>lrd1</i>	-,+
Ar-Ge harcamaları (GSYH’nin %’si)	<i>rd2</i>	-,+

Tablo 2. Özet İstatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
<i>gini</i>	296	42.455	9.126	24	64.8
<i>lgdp</i>	526	26.191	1.209	23.140	30.127
<i>exp</i>	526	33.580	21.363	6.730	121.310
<i>imp</i>	526	33.176	18.931	8.905	100.597
<i>unemp</i>	529	7.680	5.871	.398	33.473
<i>ldyy</i>	528	-17.474	13.404	-26.168	24.453
<i>ln1</i>	529	16.886	1.604	14.399	20.605
<i>ln2</i>	529	17.473	1.111	15.480	20.504
<i>lpatnr</i>	521	7.681	1.974	2.397	11.819
<i>lpatr</i>	521	6.607	1.974	2.772	14.035
<i>lrd1</i>	321	6.496	1.023	3.895	8.241
<i>rd2</i>	382	.643	.396	.047	2.128

Çalışmada tobit panel veri modeli tercih edilmiştir. Tobit model probit modelinin bir uzantısı olarak bilinmektedir. James Tobin (1958) tarafından geliştirilen bu regresyon modeli bağımlı değişkene ait bilginin yalnızca bazı gözlemler için bulunduğu regresyon modelidir. Tobit modeli, Tobin’in Probit modeline dayalı hane halkı harcamaları araştırması sonucunda ortaya çıkmış ve Goldberger (1964) tarafından Tobin’in Probit’i anlamında Tobit model olarak isimlendirilmiştir (Şengül vd. 2013: 88). Tobit modelini açıklamak için öncelikle kesilmiş ve sansürlenmiş veriler açıklanmalıdır. Kesilmiş veriler için hem bağımlı hem de bağımsız değişkenlerin bazı gözlemleri mevcut değildir. Sansürlenmiş veriler için ise sadece bağımlı değişkene ilişkin bazı gözlemlerde kayıp vardır, ancak bağımlı değişkenler için kayıp söz konusu değildir (Cameron ve Trivedi, 2005: 529). Doğrusal regresyon modeli için sadece pozitif değerlerin gözlenebildiği hallerde kesme ve sansürleme ortaya çıkmaktadır ve bu model Tobit modeli olarak adlandırılmaktadır (Cameron ve Trivedi, 2005: 536). Tobit modeli sıfırdan itibaren sansürlenmiş bir regresyondur (Cameron ve Trivedi, 2005: 536):

$$Y_{it}^* = \alpha_0 + \alpha_1 X_{it} + \rho_t + u_{it} \quad (2)$$

Denklem (2)'de Y^* gözlenemeyen değişkeni temsil etmekte olup Y ise aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır (Cameron ve Trivedi, 2005: 536):

$$Y = \begin{cases} Y^* & \text{eğer } Y^* > 0 \\ \dots & \text{eğer } Y^* \leq 0 \end{cases} \quad (3)$$

Denklem (3)'de ... ifadesi Y değişkeninin $Y^* \leq 0$ durumunda gözlenemediğini göstermektedir (Cameron ve Trivedi, 2005: 536).

4. EKONOMETRİK TAHMİN SONUÇLARI

Bağımlı değişken gini katsayısı sıfır ile yüz arasında bir değer aldığından dolayı kesikli değişkendir ve en uygun yöntem panel tobit yöntemidir. Tobit sonuçlarıyla havuzlanmış EKK ve panel tahmin sonuçlarının kıyasının yapılabilmesi için EK2'de bu tahminlere ait sonuçlar verilmiştir. Modelin güçlülüğünü göstermek için EK3'te ihracat(exp) ve ithalat(imp), kırsal nüfus (n1) ve kent nüfusu (n2) değişkenleri oransal olarak değil ayrı ayrı eklenerek ekonometrik tahmin yapılmıştır. Panel tobit analizine ait tahmin sonuçları ise Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. Panel Tobit Ekonometrik Tahmin Sonuçları

VARIABLES	(1) gini	(2) gini	(3) gini	(4) gini	(5) gini
lgdp	2.411*** (0.582)	1.613** (0.643)	2.245*** (0.603)	1.803*** (0.637)	1.793** (0.735)
unemp	0.270*** (0.0731)	0.201*** (0.0742)	0.382*** (0.0759)	0.347*** (0.0873)	0.397*** (0.0816)
expimp	1.511 (0.976)	1.058 (1.037)	2.841*** (0.982)	1.369 (1.174)	2.150* (1.165)
lndyy	-0.0392*** (0.0119)	-0.0416*** (0.0114)	-0.0353*** (0.0119)	-0.0414*** (0.0139)	-0.0396*** (0.0119)
n2n1	-1.248** (0.503)	-1.704*** (0.509)	-1.911*** (0.594)	-1.612*** (0.615)	-1.896*** (0.594)
time	-0.305*** (0.0665)	-0.247*** (0.0676)	-0.0831 (0.0785)	-0.255*** (0.0755)	-0.0604 (0.0851)
lpatnr		9.775*** (3.131)			6.586** (3.022)
lpatr		-0.957*** (0.364)			-0.997*** (0.307)
lrd1			-1.814*** (0.599)		-2.467*** (0.670)
rd2				1.378 (1.120)	1.615 (1.516)
Constant	589.9*** (119.9)	496.2*** (120.5)	160.7 (142.6)	504.2*** (137.2)	130.3 (153.1)
sigma_u	9.468*** (1.629)	10.58*** (1.836)	10.52*** (2.210)	11.15*** (2.178)	10.53*** (2.234)
sigma_e	2.234*** (0.105)	2.119*** (0.101)	1.732*** (0.105)	2.028*** (0.109)	1.672*** (0.104)
Observations	296	290	187	229	181
Number of cno	23	23	20	22	20

***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Yükselen Ekonomiler için bulunan sonuçlara göre GSYH'nin artması gelir dağılımını kötüleştirdiği yani gelir eşitsizliğini arttığı tespit edilmiştir. GSYH'nin işaretinin pozitif çıkması Kuznets'in ters-U hipotezi ile

açıklanabilir. Kuznets'e göre büyüme sürecinin başlangıç aşamasında gelir düzeyi artarken gelir dağılımı bozulacak ancak daha sonraki aşamalarda gelir dağılımı düzelecektir. Ekonomik büyümenin iki farklı aşamasında zamanla gelir eşitsizliğinin çizdiği bu yol ters-U şeklinde bir seyir izlemektedir (Kuznets, 1955). Yükselen ekonomiler geliştirmekte olan ülke grubunda olduğundan GSYH'nin pozitif olması bu ülkelerin ters-U eğrisinin ilk bölgesinde olması ile açıklanabilir⁵. İşsizlik değişkeni literatür ile uyumlu bir şekilde gelir dağılımında eşitsizliğe sebep olacak şekilde pozitif ve anlamlı bulunmuştur. İhracatın ithalata oranı Ar-Ge araştırmacıları eklendiğinde anlamlı hale gelir iken diğer tahminlerde anlamsızdır. Doğrudan yabancı yatırımlar katsayısı olarak küçük de olsa anlamlıdır yani gelir dağılımını iyileştirmektedir. Geliştirmekte olan ülkeler sermaye açısından yeterli seviyede olmadığından dolayı doğrudan yabancı yatırımlar istihdamı ve diğer ekonomik değişkenleri etkileyerek gelir dağılımını düzeltici bir etkide bulunmaktadır. Kent nüfusunun kırsal nüfusa oranı ise gelir dağılımını düzeltmektedir. Şehirleşmenin artması yükselen ekonomilerde gelir eşitsizliğini düzeltici bir etkisi olmaktadır. Time⁶ zaman/trend değişkenidir ve ele aldığımız dönem içinde gelir dağılımını zaman içerisinde düzeltmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı olan yenilik göstergelerinin gelir dağılımına etkisini tespit etmek için yerli ve yabancıların patent başvuru sayıları, Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı ve Ar-Ge çalışan sayıları modele eklenmiştir. Yapılan analizler sonucunda yerleşik olmayanların yaptığı patent başvuruları gelir dağılımını bozarken, yerleşiklerin patent başvuruları gelir dağılımını iyileştirdiği aynı zamanda Ar-Ge çalışan sayılarının gelir dağılımını düzeltici etkisi bulunurken, Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payının artmasının gelir dağılımını bozduğu tespit edilmiştir. Temel politika hedefi olan Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu çalışmanın en önemli sonucu yükselen piyasalarda gelir eşitsizliği açısından patent başvurularını kimin yaptığının önem kazanmasıdır. Yerleşik halkın başvurularının gelir dağılımını düzeltmesi gerçekten önemli politika önermeleri çıkarılabilecek bir sonuçtur. Ar-Ge harcamalarının GSYH payının gelir eşitsizliğini artırması mevcut literatür ile uyumludur. Bu sonuç SBTC ve RBTC hipotezlerini destekler niteliktedir.

5. SONUÇ

Bu çalışmada temel amaç yükselen ekonomiler için yeniliğin gelir eşitsizliğine olan etkisinin incelenmesidir. Bu amaca yönelik olarak bağımlı değişkenin gelir eşitsizliği göstergesi olan Gini indeksi olduğu model 1995-2017 dönemine ait verilerle tobit panel veri analizi kullanılarak tahmin edilmiştir. Gelir eşitsizliğinin belirleyen faktörlerin başında GSYH gelmektedir. Yükselen Ekonomiler ekonometrik analiz sonuçlarına göre Kuznets Eğrisinin ilk bölgesinde kalmaktadır. İşsizlik gelir dağılımını bozarken doğrudan yabancı yatırımların düzeltici etkisi vardır ve ilginç bir şekilde ihracatın ithalata oranının etkisi yoktur.

Elde edilen ekonometrik analiz sonuçlarına göre yerleşik olmayanların patent başvuruları gelir dağılımını bozarken, yerleşiklerin patent başvurularının gelir dağılımını iyileştirdiğini göstermektedir. Ar-Ge çalışan sayısının gelir dağılımını düzeltmesi SBTC/RBTC hipotezi ile uyumsuzken Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payının artmasının gelir eşitsizliğini artırması SBTC/RBTC Hipotezi ile uyumludur. Bu hipoteze göre, yeni teknolojiler yüksek vasıflı çalışanları tamamlama ve düşük vasıflı çalışanların yerine geçme eğilimindedir. Yüksek vasıflı işçilerin verimliliği ve ücretleri düşük vasıflı işçilere kıyasla artar ve bunun sonucunda beceri grupları arasındaki gelir dağılımının etkileneceği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın beş temel sonucu bulunmaktadır. Yükselen Ekonomiler için bulunan sonuçlar gelişmiş ülkeler için bulunan sonuçlardan farklıdır. İkinci olarak farklı teknoloji göstergeleri farklı hipotezleri desteklemektedir. Yükselen Ekonomilerde patent için kimin başvuru yaptığı önem kazanmaktadır. Temel politika hedefi olan Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı gelir dağılımını etkilememektedir. Son olarak da, temel politika hedefinin yerleşiklerin patent başvurularının ve Ar-Ge çalışan sayısının artırılması olarak belirlenmesi gelir eşitsizliği politikalarını da olumlu yönde etkileyecektir.

Sonuç olarak; ülkelerin teknolojik olarak ilerlemek amacı ile Ar-Ge harcamaları ve patent başvurularını artırma çabası içindeyken temel ekonomik problemlerden biri olan gelir dağılımı sorununu göz ardı etmeden yeni politikalar belirlemesi gerekmektedir. Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payının artması ekonomik büyümeyi sağlayacaktır, bu literatürde farklı çalışmalarda da gösterilmiştir. Ancak yapılan bu analizlerde bu durumun tam

⁵ Literatürde genellikle GSYH'nin karesi de modele dahil edilmektedir. Fakat ele aldığımız ülke grubu dikkate alındığında ve zaten bu ülkelerin eğrisinin ilk bölgesinde olduğu varsayıldığından dolayı bu değişken modele dahil edilmemiştir.

⁶ Time değişkenini STATA programı panel tobit (xttobit) yapıldığında kendisi eklemektedir.

tersi sonuçlara ulaşılmıştır. Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payının değil de Ar-Ge çalışan sayılarının gelir dağılımını iyileştirici etkisi bulunmuştur. Tüm bu sonuçlar doğrultusunda ekonomik hedefleri sadece büyüme olarak belirlemek ülkede bulunan çeşitli gelir grupları arasındaki gelir farkının artmasına sebep olacaktır. Dolayısıyla gelir eşitsizliği tüm ülkeler için üzerinde durulması gereken konuların başında yer almalıdır. Bunun içinde Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payının artırılması hedefinden ziyade Ar-Ge çalışan sayısının ve yerleşiklerin patent başvurularının artırılmasının asıl politika hedefi olarak belirlenmesi gelir dağılımı politikası açısından da faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. (2002). Technological change, inequality and the labour market. *Journal of Economic Literature*, 40(1), 7-72.
- Aghion, P., Akcigit, U., Bergeaud, A., Blundell, R. ve Hemous, D. (2015). Innovation and top income inequality. *National Bureau of Economic Research*, No. w21247.
- An Agenda of Economic and Social Renewal for Europe, 23-24 March 2000, Lizbon, Erişim adresi: http://europa.eu.int/reports/index_en.htm. (15 Ocak 2020).
- Antonelli, C. ve Gehringer, A. (2013). *Innovation and income inequality*. Working Papers No: 201324, University of Turin.
- Autor, D. H., Levy, F. ve Murnane, R. J. (2003). The skill content of recent technological change: An empirical exploration. *The Quarterly journal of economics*, 118(4), 1279-1333.
- Bariş, S. ve Uzay, N. (2019). Yenilik temelli büyüme ve gelir eşitsizliği üzerine etkileri: Kuramsal bir yaklaşım. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 5(1), 27-47.
- Benos, N. ve Tsiachtsiras, G. (2018). *Innovation and inequality: world evidence*. MPRA Paper No. 89217, Erişim adresi: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/89217/1/MPRA_paper_89217.pdf, (21 Haziran 2019).
- Berman, E. J., Bound J, ve Machin, S. (1998). Implications of skill-based technological change: international evidence. *The Quarterly Journal of Economics*, 113(4), 1245-1279
- Breau, S., Kogler, D. F. ve Bolton, K. C. (2014). On the relationship between innovation and wage inequality: New evidence from Canadian cities. *Economic Geography*, 90(4), 351-373.
- Cameron, A. C. ve Trivedi, P. K. (2005). *Microeconometrics methods and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Card, D. ve DiNardo, J. E. (2002). Skill-biased technological change and rising wage inequality: Some problems and puzzles. *Journal of labor economics*, 20(4), 733-783.
- Çalışkan, Ş. (2010). Türkiye’de gelir eşitsizliği ve yoksulluk. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (59), 89-132.
- Çolak, Ö. F. (2014). Yükselen ekonomiler ve Türkiye. Erişim adresi: <https://www.dunya.com/kose-yazisi/yukselen-ekonomiler-ve-turkiye/19347>, (08 Ocak 2020).
- Dünya Bankası. (2019). *World Development Indicators*. Erişim adresi: <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>, (1 Mayıs 2019).
- Gini, C. (1921). Measurement of inequality of incomes. *The Economic Journal*, 31(1), 124-126.
- Goldberger, A. S. (1964). *Econometric theory*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Gürsoy, S. ve Eroğlu, Ö. (2016). Yükselen ekonomilerin pay piyasaları arasında getiri ve volatilité yayılımı: 2006-2015 yılları arasında yapılmış bir analiz. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 16-33.
- Hiltunen, J. (2017). *The relationship between economic inequality and innovation*. Erişim adresi: https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/131341/Joel_Hiltunen.pdf?sequence=1&isAllowed=y, (27 Haziran 2019).

- Iacopetta, M. (2008). Technological progress and inequality: An ambiguous relationship, *Journal of Evolutionary Economics*, 18(3-4), 455-475.
- Katz, L. F. ve Murphy, K. M. (1992). Changes in relative wages, 1963–1987: Supply and demand factors, *The quarterly journal of economics*, 107(1), 35-78.
- Krueger, A. B. (1993). How computers have changed the wage structure: evidence from microdata, *The Quarterly Journal of Economics*, 108(1), 33-60.
- Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *American Economic Review* 45(1), 1-28.
- Lee, N. (2011). Are innovative regions more unequal? Evidence from Europe, *Environment and Planning C: Government and Policy*, 29(1), 2-23.
- Lee, N. ve Rodríguez-Pose, A. (2013). Innovation and spatial inequality in Europe and USA, *Journal of economic geography*, 13(1), 1-22.
- Lemieux, T. (2008). The changing nature of wage inequality, *Journal of Population Economics*, 21(1), 21-48.
- Liu, Q. ve Lawell, C. Y. C. (2015). *The effects of innovation on income inequality in China*. Erişim adresi: http://www.des.ucdavis.edu/faculty/lin/China_innovation_inequality_paper.pdf, (15 Mayıs 2019).
- OECD. (2011). *Divided we stand: Why inequality keeps rising*. Paris: OECD.
- Paunov, C. (2013). *Innovation and inclusive development: A discussion of the main policy*. Erişim adresi: https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/innovation-and-inclusive-development_5k4dd1rvsnjj-en, (26 Ekim 2019).
- Stiglitz, J. (2012). *The price of inequality: how today's divided society endangers our future*. New York: W.W. Norton & Company.
- Şengül, Ü., Shiraz, S. E. ve Eren, M. (2013). Türkiye’de istatistiki bölge birimleri sınıflamasına göre düzey 2 bölgelerinin ekonomik etkinliklerinin DEA yöntemi ile belirlenmesi ve Tobit Model uygulaması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 75-99.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*. Erişim adresi: <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/On-Birinci-Kalkinma-Plani.pdf>, (15 Ocak 2020).
- Tobin, J. (1958). Estimation of relationships for limited dependent variables. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 26(1), 24-36.
- Weiss, M. ve Garloff, A. (2011). Skill-biased technological change and endogenous benefits: The dynamics of unemployment and wage inequality. *Applied Economics*, 43(7), 811-821.
- Wheeler, C. H. (2005). Cities, skills, and inequality, *Growth and Change*, 36(3), 329-353.

Ek 1. Korelasyon Tablosu

	g	lgdp	unemp	imp	exp	ldyy	ln1	ln2	lpatnr	lpatr	lrd1	rd2
g	1											
lgdp	0.339	1										
unemp	0.297	-0.211	1									
imp	-0.558	-0.563	-0.129	1								
exp	-0.483	-0.478	-0.132	0.940	1							
ldyy	-0.009	0.061	-0.114	0.042	0.190	1						
ln1	0.033	0.676	-0.368	-0.386	-0.325	0.084	1					
ln2	0.338	0.840	-0.209	-0.691	-0.580	0.082	0.845	1				
lpatnr	0.134	0.701	-0.205	-0.251	-0.192	-0.066	0.645	0.676	1			
lpatr	-0.011	0.544	-0.147	-0.140	-0.107	-0.083	0.490	0.482	0.897	1		
lrd1	-0.415	0.049	0.169	0.256	0.310	0.150	-0.177	-0.120	0.045	0.082	1	
rd2	-0.074	0.539	0.030	0.015	0.101	0.075	0.338	0.411	0.641	0.588	0.598	1

Ek 2. Havuzlanmış EKK, Sabit ve Rassal Etkiler Panel Tahmini

VARIABLES	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	HEKK gini	HEKK gini	PANEL-FE gini	PANEL-FE gini	PANEL-RE gini	PANEL-RE gini
lgdp	2.254*** (0.411)	3.232*** (0.519)	1.867*** (0.591)	1.423** (0.661)	2.396*** (0.551)	2.293*** (0.639)
unemp	0.416*** (0.0954)	0.710*** (0.0953)	0.180** (0.0735)	0.283*** (0.0800)	0.278*** (0.0722)	0.445*** (0.0806)
expimp	-5.116** (2.040)	0.852 (1.935)	1.638 (0.994)	1.942* (1.153)	1.552 (1.007)	2.643** (1.180)
ldyy	0.0188 (0.0337)	0.0546* (0.0298)	-0.0449*** (0.0119)	-0.0420*** (0.0119)	-0.0409*** (0.0123)	-0.0322** (0.0129)
n2n1	1.482*** (0.197)	1.184*** (0.167)	-2.180*** (0.499)	-2.892*** (0.553)	-0.741* (0.403)	-0.604 (0.411)
time	-0.506*** (0.0783)	-0.286*** (0.0814)	-0.221*** (0.0652)	-0.0332 (0.0718)	-0.337*** (0.0583)	-0.166** (0.0660)
lpatnr		5.358 (5.064)		7.042** (3.033)		5.923* (3.260)
lpatr		-2.165*** (0.761)		-1.019*** (0.318)		-1.060*** (0.345)
lrd1		-5.496*** (0.598)		-1.965*** (0.685)		-2.932*** (0.679)
rd2		4.549** (1.973)		2.151 (1.446)		2.397 (1.550)
Constant	997.2*** (154.1)	552.5*** (163.2)	440.0*** (116.8)	84.77 (129.1)	652.3*** (104.6)	327.0*** (119.8)
Observations	296	181	296	181	296	181
R-squared	0.372	0.699	0.387	0.510		
Number of cno			23	20	23	20

***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Ek 3. Panel Tobit Ekonometrik Tahmin Sonuçları

VARIABLES	(1) gini	(2) gini	(3) gini	(4) gini	(5) gini
lgdp	2.238*** (0.588)	1.927*** (0.632)	2.413*** (0.628)	2.088*** (0.644)	2.210*** (0.718)
unemp	0.263*** (0.0732)	0.238*** (0.0732)	0.431*** (0.0811)	0.436*** (0.0835)	0.487*** (0.0829)
exp	-0.103 (0.0637)	-0.0926 (0.0621)	-0.0838 (0.0676)	-0.124 (0.0772)	-0.130* (0.0666)
imp	0.0555 (0.0683)	0.0359 (0.0670)	0.0703 (0.0781)	0.0599 (0.0864)	0.108 (0.0767)
lndyy	-0.0348*** (0.0121)	-0.0362*** (0.0118)	-0.0252** (0.0125)	-0.0364** (0.0141)	-0.0294** (0.0124)
expimp	3.275** (1.661)	2.763 (1.715)	4.795*** (1.688)	4.107** (1.991)	5.237*** (1.803)
ln1	-3.774*** (1.235)	-3.912*** (1.259)	-3.143** (1.466)	-1.075 (1.685)	-4.116*** (1.454)
ln2	4.545*** (1.604)	4.294*** (1.636)	3.239* (1.857)	-0.498 (2.219)	3.984** (1.908)
time	-0.459*** (0.0580)	-0.447*** (0.0598)	-0.219*** (0.0718)	-0.334*** (0.0694)	-0.207*** (0.0744)
lpatnr		7.844** (3.273)			5.438* (3.266)
lpatr		-0.997*** (0.378)			-1.218*** (0.328)
lrd1			-2.824*** (0.644)		-3.719*** (0.714)
rd2				1.222 (1.314)	2.249 (1.588)
Constant	883.5*** (104.6)	875.7*** (106.1)	424.0*** (134.2)	678.4*** (126.0)	410.7*** (136.2)
sigma_u	6.902*** (1.092)	6.860*** (1.089)	6.206*** (1.135)	8.095*** (1.445)	5.753*** (1.053)
sigma_e	2.267*** (0.104)	2.198*** (0.103)	1.854*** (0.110)	2.094*** (0.111)	1.771*** (0.107)
Observations	296	290	187	229	181
Number of cno	23	23	20	22	20

***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

DERLEME MAKALESİ / REVIEW ARTICLE

THE RENEWABLE ENERGY POLICY OF TURKEY UNDER THE IMPACT OF THE EUROPEAN UNION*

AVRUPA BİRLİĞİ ETKİSİNDE TÜRKİYE'NİN YENİLENEBİLİR ENERJİ POLİTİKASI

Assist. Prof. Dr. Onur KULAÇ¹

Assist. Prof. Dr. Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE²

ABSTRACT

Public policy analysis basically provides researchers and other relevant actors with comprehensive output to comprehend the effectiveness and the efficiency of the policies. Renewable energy sources are highly crucial especially for the maintenance of sustainable development. Therefore, most of the countries like Turkey, attempt and even struggle to have a functional renewable energy policy with the aim of having diverse energy sources and infrastructure. International actors such as the European Union (EU) have huge and practical impacts on the public policy making process of many countries. In this fashion, the renewable energy policy of Turkey is mostly shaped or formulated according to the EU acquis. The study is a significant effort to scrutinize the renewable energy policy of Turkey by benefiting from the energy chapter of regular progress reports (country reports) published by the European Commission which is the executive body of the EU. The fundamental aim of the study is to put forth the determinations and the expectations of the EU on renewable energy policy to conduct an extensive analysis. In this manner, various policy suggestions regarding renewable energy policy of Turkey is proposed and presented in order to make encouraging contributions.


Keywords: Public Policy Analysis, Renewable Energy, Regular Progress Reports (Country Reports), Turkey.


JEL Classification Codes: J88, Q28, Q48.

ÖZ

Kamu politikası analizi, araştırmacılara ve diğer ilgili aktörlere politikaların etkinliğini ve verimliliğini kavramak için kapsamlı çıktılar sağlamaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları, özellikle sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için son derece önemlidir. Bu nedenle, Türkiye gibi ülkelerin çoğu, çeşitli enerji kaynaklarına ve altyapıya sahip olmak amacıyla işlevsel yenilenebilir enerji politikasına sahip olma mücadelesi vermektedir. Avrupa Birliği (AB) gibi uluslararası aktörlerin, birçok ülkenin kamu politikası oluşturma süreci üzerinde büyük ve pratik etkileri vardır. Türkiye'nin yenilenebilir enerji politikası çoğunlukla AB müktesebatına göre şekillenmekte veya formüle edilmektedir. Bu çalışmada, AB'nin yürütme organı olan Avrupa Komisyonu tarafından yayınlanan düzenli ilerleme raporlarının (ülke raporları) enerji bölümünden yararlanarak Türkiye'nin

* The initial version of this study was presented (not published) at the 12th International Scientific Forum (Prague, the Czech Republic on 26-27 April 2018). The authors of the paper express their appreciation to Scientific Research Projects Coordination Unit, Pamukkale University for their support (Project No: 2018KRM002-038).

¹  Pamukkale University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, okulac@pau.edu.tr

²  Pamukkale University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, mcigeroglu@pau.edu.tr

yenilenebilir enerji politikası incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, kapsamlı bir analiz yapmak için AB'nin yenilenebilir enerji politikasına ilişkin tespit ve beklentilerini ortaya koymaktır. Böylelikle, Türkiye'nin yenilenebilir enerji politikasına ilişkin çeşitli politika önerileri sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Politikası Analizi, Yenilenebilir Enerji, Düzenli İlerleme Raporları (Ülke Raporları), Türkiye.

JEL Sınıflandırma Kodları: J88, Q28, Q48.

1. INTRODUCTION

Global energy demand has been on the rise in parallel with the growing world population and the improvement of living standards thanks to advances in technology. The world's demand for energy is met primarily by fossil fuels such as petroleum and natural gas (Önal and Yarbay, 2010: 78). However, global climate change and increasing environmental problems make the need for finding alternatives to fossil fuels ever more pressing. Renewable energy resources can be seen as an effective alternative in that regard. Renewable energy is defined as "energy obtained from energy flows contained within continuous natural processes. These resources include solar, wind, geothermal, hydraulic, biomass and hydrogen energy." Renewable energy resources, on the other hand, are defined as "resources that renew themselves at an equal rate as the energy resource, or a faster rate than the rate at which the resource is replenished" (Ministry of Energy and Natural Resources, 2019a). Renewable energy sources are grouped as "solar", "wind", "geothermal", "hydraulic", "biomass", "tidal" and "hydrogen" energies. These sources provide a good alternative to other energy resources in terms of reducing carbon emissions, which harm the environment, and in terms of offering a local alternative thus avoiding energy exports which in turn reduces energy dependency (Karagöl and Kavaz, 2017: 8).

Though worldwide trends on renewable energy use have increased over the years, it would be an overstatement to say that these resources are used to their fullest extent. Many countries around the globe are in the process of spreading the use of renewable energy resources and develop policies that address the topic. Surely, it must be admitted that these efforts are not mounted with the same intensity when countries' economic and technological advancement are taken into account. However, with global warming and environmental issues in mind, the use of these resources, also referred to as "clean energy", is of paramount importance for all countries worldwide. A number of countries thus has shown a tendency to improve their policies regarding renewable energy.

Similarly, Turkey has given great attention to the matter of renewable energy in parallel to this prevalent tendency to use renewable energy resources that are manifested across the world. Policy formation on supporting the use of clean and renewable energies, chief of which include incentive mechanisms created within the legal framework, clearly shows that the country is willing to take major steps concerning this subject. Furthermore, as an EU candidate, Turkey further implemented regulations in accordance with EU directives and regulations as a part of the accession process which created the need for undertaking projects and studies addressing renewable energy. It could even be said that the EU acts as the main actor in terms of shaping Turkey's renewable energy policy projects as an international actor.

Within this general framework, this study aims to examine the transformations Turkey's renewable energy policy has gone through and the influence of the EU on these policies while referring to the regular progress reports (country reports), mainly the chapters on energy, released by the European Commission, the executive body of the EU. In this context, it touches primarily on Turkey's and the EU's renewable energy policies as well as their projects and regulations concerning the matter. It also examines the regular progress reports on Turkey within the context of renewable energy.

2. THE EU'S RENEWABLE ENERGY POLICY AND RELEVANT REGULATIONS

Due to limited petroleum and natural gas production, a large portion of Europe's energy need is met with imports (Kantörün, 2010a: 97). However, this external dependency on energy and problems caused by global warming has pushed the Union to seek alternative energy resources. As one such resource, renewable energy has become extremely salient for the Union, occupying a bigger space within the EU's energy policies (Kantörün, 2010b). As

evident from the projects and regulations designed by the EU and the Council of Europe, the development and wider adoption of renewable energy resources have gradually become one of the primary policy goals of the Union regarding energy.

It can be said that the EU's energy policies took shape with the foundation of the European Coal and Steel Community in 1951 and subsequently the European Atomic Energy Community in 1958. Following these events, the Union's energy policy had evolved in parallel with further economic integration (Yorkan, 2009: 25). The oil crises of the 1970s and their adverse effects forced the Union to adopt the "New Energy Policy Strategy" in 1974, which formed a policy to increase the security of supply, to reduce energy consumption and to create a policy for the protection of the environment in energy production and consumption (Yorkan, 2009: 26; Adıyaman, 2012: 111). The strategy also advised the Member States to capitalise on renewable energy resources such as geothermal and hydroelectric energy (Kantörün, 2010b).

In 1986, the European Council set the energy goals to be reached by 1995. Among these goals were the improvement of renewable energy resources and encouraging their use by Member States (Ege, 2004: 21; Kantörün, 2010b). The EU's policies on renewable energy resources essentially focused on research and development until the 1990s. This focus shifted gradually towards market deployment policies as the Member States, particular Germany, Italy, the Netherlands, Spain, Sweden and the United Kingdom started making considerable contributions to the EU's renewable energy resources and fulfilling their policy requirements (Blok, 2006: 251; Klessmann, Held, Rathmann and Ragwitz, 2011: 7637). Thus, the Union, besides supporting research on renewable energy, started to affect policy and set goals towards increasing its presence on renewable energy markets from the 1990s onwards (Kantörün, 2010b).

In 1995, the White Paper COM (682) "An Energy Policy for the European Union" was published by the Union, which aimed to "reconcile competitiveness, secure energy supplies and protect the environment" as well as "integrate energy markets and liberalise and create greater flexibility on relevant markets" (Akdoğan, 2008: 41; Yorkan, 2009: 27; Kırteke, 2014: 62). The European Commission released the Green Paper (Report) on energy in 1996 as an important step of its renewable energy strategy. In the report, the Commission discussed urgent and important discussion topics concerning renewable energy resources, then established its goals, the present obstacles that frustrate these goals, and how (and with which tools) these obstacles will be removed while discussing the benefits of renewable energy (DPT, 2001: 4-27; Ege, 2004: 7). In order to define the strategy that would be adopted, another White Paper on "Energy for the Future: Renewable Sources of Energy" was published in 1997 with input from different sources with regards to the goals set in the Green Paper. The EU has brought into question a strategy and action plan on renewable resources with this White Paper, offering predictions for the future. The potential of renewable energy to reduce CO₂ emissions in addition to securing the energy supply was also underlined (DPT, 2001: 4-27; Ege, 2004: 22; Kantörün, 2010b). In 1997, another report titled "COM (97)599 final" White Paper for a Community Strategy and Action Plan" was released. In this report, a strategy and an action plan for the proliferation of the use of renewable energy resources were proposed along with the objective of increasing the contribution of renewable energies to gross internal energy consumption to 12% by 2010 (European Commission, 1997). The White Paper also mentioned that renewable energy resources would reduce dependency on imports and secure energy supplies, reduce CO₂ emissions and create new fields for employment (Adıyaman, 2012: 113).

The signing of the Kyoto Protocol by the EU following the publishing of the White Paper rendered the significance of renewable energy even more paramount for the Union. With the Green Papers released in 2000, 2005 and 2006, the EU endeavoured to develop new strategies to increase the use of renewable energy resources along with various projects on the matter. The package adopted by the European Parliament in 2008 to fight climate change, known as 20-20-20, set goals for the EU to adopt until 2020, which include increasing the share of renewable energy resources within the Union's gross energy production. The concrete goal is to increase the share of the EU's renewable energy to constitute 20% of its entire energy production (Klessmann et. al., 2011: 7637).

When specific EU regulations on renewable energy resources are examined, one of the most notable directives is the "Directive 2001/77/EC of the European Parliament and of the Council of 27 September 2001 on the promotion of electricity produced from renewable energy sources in the internal electricity market." In the directive, Member States are asked to set objectives that aim to increase the use of renewable energy resources employed for electricity production and declare the tools and the methods they are using (or intend to use) to achieve these goals. The second notable directive is the "Directive 2003/30/EC of the European Parliament and of the Council of 8

May 2003 on the promotion of the use of biofuels or other renewable fuels for transport.” Furthermore, the “Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources” underlined the fact that increased use of renewable energy could contribute considerably to the goal of reducing greenhouse gas emissions as decided in the Kyoto Protocol and the UN Framework Convention on Climate Change (Kantörün, 2010b; Sirin and Ege, 2012: 4921).

It is evident that raising public awareness plays a vital role in the wider adoption of renewable energy resource for the EU, with the Union implementing various policies that address the matter. To that end, a media campaign was run between 2000 and 2003 for the Wider Adoption of Renewable Energy Resources. Furthermore, several community programmes that aim to support and incentivise renewable energy use were developed. The ALTENER programme, which ran between 1992 and 2002, forms the first and the most fundamental programme that was created for that goal. After the programme’s completion in 2002, the Intelligent Energy Europe Programme (2003-2006) was initiated in accordance with the same objectives (Kantörün, 2010b). In addition to these programmes, the EU manifested the attention it paid to the subject of renewable energy by setting up energy technology platforms (ETPs), between 2005 and 2007, that aim to foster research and development on renewable energy technologies by bringing together relevant actors, as well as by publishing the 2007 “Renewable Energy Roadmap” (Sirin and Ege, 2012: 4921). It can be observed explicitly that the EU has launched and currently implements various projects to raise awareness on renewable energy both among the general public and among the Member States and candidate countries.

The EU’s energy policy fundamentally aims to reduce fuel dependency on non-EU countries, minimise carbon emissions and maximise renewable energy use in order to decouple energy costs from petroleum prices. Limiting demand by encouraging energy efficiency within the energy sector itself as well as on final consumption can also be viewed as an important component of this policy (Baris and Kucukali, 2012: 377). Hence, the use of renewable energy resources is of paramount importance in attaining these goals.

As evident, the EU has given higher priority to the topic of renewable energy in recent years, placing great emphasis on the use of renewable energy to reduce energy dependency and to effectively tackle climate change and other environmental problems. To this end, the EU provides considerable funds to renewable energy projects and technological innovation beyond the actions taken within the legal framework discussed so far (Sirin and Ege, 2012: 4921). Concordantly, the Member States and candidate countries are asked to act in accordance with the goals set by the EU and adopt regulations that convey these policies.

3. TURKEY’S RENEWABLE ENERGY POLICY AND RELEVANT REGULATIONS

Turkey is an energy importer that meets a considerable amount of its energy needs through fossil fuels. However, considering the country’s geographic placement and geopolitical status, Turkey is a rich country in terms of renewable energy resources (Yüksel and Kaygusuz, 2011: 4133; Baris and Kucukali, 2012: 5). For this reason, legal regulations and incentives are being adopted for the effective use of renewable energy resources with efforts to create an effective policy on the subject. The recent discussions around high export dependency and the high demand for energy have shaped the country’s energy policy which aims to secure its energy supply and meet the ever-increasing demand; the significance of using renewable energy resources in achieving these goals has thus become more prominent (Sirin and Ege, 2012: 4922).

As of late 2018, energy coming from renewable energy resources in Turkey is estimated to be around 88 551 MW (Ministry of Energy and Natural Resources, 2019b). It is expected that this amount will increase in the coming years. The 2023 goals in particular place particular emphasis on the use of renewable energy resources, aiming to secure 30% of electricity production from renewable resources as Turkey pushes for the active use of clean energy resources (Melikoğlu, 2016: 2; Karagöl and Kavaz, 2017: 7).

The Ministry of Energy and Natural Resources is the primary body in charge of elaborating and implementing policies on renewable energy resources on a general and specific level. However, for the implementation of these policies, it is seen that bodies responsible under the Ministry, such as Elektrik Üretim A.Ş. Genel Müdürlüğü (General Directorate of Electricity Production Inc. - EÜAŞ), Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş. Genel Müdürlüğü (General Directorate of Turkish Electricity Distribution Inc. - TEDAŞ), Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (Energy Market Regulation Authority - EPDK) equally play a role (Ministry of Energy and Natural Resources,

2019c). Before June 2018, a date which caused a radical change in the system of the Turkish government, a “General Directorate of Renewable Energy” operated within the ministry, while afterwards its duties were transferred to the “General Directorate of Energy Affairs” charged with important tasks on energy matters and energy efficiency, including renewable energy. The General Directorate of Energy Affairs fulfils duties on renewable energy such as observing projects and developments in renewable energy, implementing research and development projects in line with the country’s needs and means, sharing the results of such projects with the wider public and developing proposals regarding the use of renewable energy resources (Kılıç, 2018: 255).

In 2001, a process of restructuring and liberalisation began in Turkey with passed legislation and other regulations (Karagöl and Kavaz, 2017: 11). In 2005, a Law on Renewable Energy Resources was enacted, with considerable headway into securing investment in this field. Nevertheless, renewable energy was given consideration in various plans and projects in earlier dates. For example, the fifth five-year development plan was adopted in 1984, and the subsequent development plans mention renewable energy resources, as well as the wider adoption of their use (Güler and Çobanoğlu, 1997: 47; DPT, 2001: 18). Government programmes, too, make various references to renewable energy. The enacting of Energy Market Law No. 4628 in 2001 (with amendments made to it in 2008 and finally passed with the number 6446 in 2013), the creation of the Energy Market Regulation Authority (EPDK) and EPDK’s subsequent investment with the power to incentivise renewable energy use and its incentives, alongside the restructuring of TEAŞ in the same year, can all be viewed as important steps in the development of renewable energy policy in Turkey. Finally, the “Law Concerning the Use of Renewable Energy Resources for Electricity Production” (numbered 5346) gave legal form to renewable energy resources, defining what they are and creating some incentives for their use (Erdem, 2010, p. 2717; Bobat and Özdemir, 2016, p. 153). The law in question has been amended several times until 2016, with some of its articles repealed. These changes have diversified government incentives regarding resources, improved national technologies and created new incentives focusing on national production. In addition, the “Law on Geothermal Resources and Natural Mineral Waters” (numbered 5686, dated 2007), the “Law on Energy Efficiency” (numbered 5627, dated 2007) and the “Law on Energy Market” (numbered 6446, dated 2013), as well as regulations issued during different periods on renewable energy resources and their use have formed the legal backbone of Turkey’s renewable energy policy.

Within this general framework, it can be said that Turkey’s primary aim through its renewable energy policy is to increase energy efficiency by incentivising renewable energy use. Additionally, improving investment and supporting market freedoms, incentivising national markets by prioritising local resources and thus incentivising the production of national energy equipment (such as solar panels and wind turbines) form the most striking features of the country’s renewable energy policy (Melikoğlu, 2016: 3-4). Ultimately, these goals and priorities, and policies that target them, have allowed investments on renewable energies to boom continuously, with Turkey becoming one of the European countries with a total investment of over a billion dollars on energy by making leaps on renewable energy production in a short amount of time (Karagöl and Kavaz, 2017: 19; Kılıç, 2018: 256).

4. ANALYSIS AND DISCUSSION

Turkey’s cooperation process with the EU, which was initiated with the signing of the 1963 Ankara Agreement, has taken on a new dimension with the European Council accepting Turkey as a candidate country in the 1999 Helsinki Summit, leading to a period where adopting the *acquis* has become one of Turkey’s primary concerns. Energy is one of the subjects on which Turkey has enacted new regulations and projects during this period. Turkey’s renewable energy policies have equally been affected by this process. The 6th Amendment to the European Council’s 2009 Directive 2009/28/EC deals with national renewable energy action plans and their elaboration. Inspired by this directive, the Renewable Energy General Directorate of Turkey’s Ministry of Energy and Natural Resources has prepared a National Renewable Energy Action Plan covering the period of 2013-2023. Within this plan, Turkey’s commitment to EU’s renewable energy goals and its desire for EU accession are named as the primary motivations for this plan’s elaboration. Furthermore, it is noted that Turkey’s energy policy is structured around core values, some of which include transparency, reliability, innovation, cooperation, activeness and harmony (Ministry of Energy and Natural Resources, 2014: 8-9).

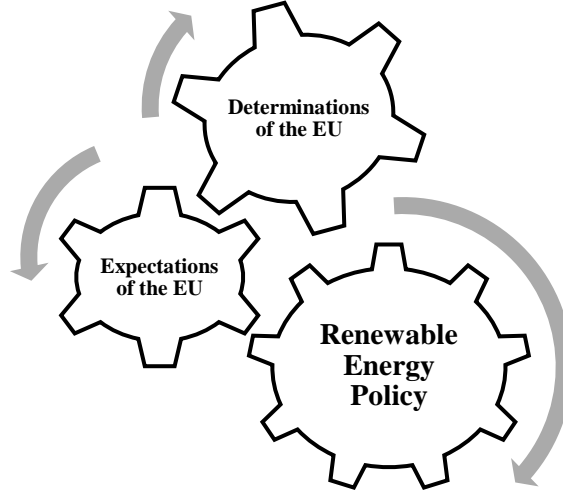


Figure 1. Policy-Making Gear Wheels under the Influence of the EU

As seen above in Figure 1, the policy making process in Turkey is essentially the output of the “Policy-Making Gear Wheels”. In this mechanism, the determinations and the expectations of the EU for Turkey directly influence the nature, roadmap and range of policies. Therefore, the success and stability of the “Policy-Making Gear Wheels” contribute to the development and sustainability of Turkey’s renewable energy policy. In this context, the renewable energy policy of Turkey is shaped in line with EU criteria and the regulations are made accordingly. The regular progress reports (country reports), which are being published since 1998, shape the public policies in Turkey greatly. This study attempts to analyse the renewable energy policy of Turkey by putting forth the determinations and the expectations of the EU since 1998. By doing so, the development of the process of Turkey’s renewable energy and its current state of are probed. There are a couple of pioneering analyses based on the EU’s regular progress reports (see Kerman, Özaltın and Yerlikaya, 2013; Erten and Aktel, 2016; Kulaç and Torlak, 2018) and this study was inspired from those in terms of methodology.

4.1. Determinations of the EU

In this section, the determinations of the EU in terms of renewable energy will be presented in chronological order. Like so, the efforts and the shortcomings of Turkey regarding renewable energy will be put forth by examining the determinations of the EU.

Table 1. Determinations

Years	Determinations
1998-2004	-
2005	The necessary legal framework to promote renewable energy was established through The Law on the Use of Renewable Energy Sources in Electricity Generation, which was adopted in May. The first step towards implementing renewables acquis is through the renewable energy law; but unlike the relevant directive, the law has no target for 2010 regarding electricity generated from renewable resources (Turkey Regular Progress Report (TRPR), 2005: 88).
2006	-
2007	Some provisions of the law on renewable energy were also amended through the framework law for energy efficiency, and these provisions improved the incentives for energy generation from renewable energy sources (TRPR, 2007: 50).
2008	Additional incentives were introduced to the Renewable Energy Law. Criteria to be applied to the renewable energy generation facilities in order to connect to the grid were issued by the Energy Market Regulatory Authority (TRPR, 2008: 57).
2009	Good progress was made in terms of renewable energy. Implementing regulations on the use of geothermal sources and on wind energy, clarifying technical evaluation of license applications for wind power, were adopted (TRPR, 2009: 59).

Years	Determinations
2010	In 2007, the electricity licensing regulation was changed in order to accommodate a large number of wind license applications submitted to the Energy Market Regulatory Authority (TRPR, 2010: 65).
2011	Amending the previous law on renewable energy sources, a long-awaited law was passed mid-January, 2011, with the aim of promoting investment in renewable energy sources (TRPR, 2011: 51). To use small-scale renewable sources in electricity generation, and to import and export electricity, which are designed to promote small-scale customers' cross-border trade and investments; the Energy Market Regulatory Authority (EMRA) adopted two implementing regulations. Implementing regulations were adapted to promoting the use of solar energy and of domestic equipment. Within the framework of founding wind-based energy power plants, a regulation on how to handle multiple applications in the same region and transformation station was adopted to finalise pending applications (TRPR, 2011: 73).
2012	In February 2012, EMRA published a communiqué to set the standards for wind and solar-based energy license applications assessment. In July 2012, changes were made to the regulation regarding the domestic manufacturing of the components used at the plants that generate electricity from renewable energy sources. In order to promote the use of renewable fuel produced with domestic agricultural products as an additive agent to gasoline and diesel in the market, EMRA also published two communiqués (TRPR, 2012: 61).
2013	In the area of renewable energies, the implementing regulation on Incentive Program for Research and Development Projects in Energy Sector (ENAR) was amended with the aim of developing renewable energy technologies (TRPR, 2013: 39). Energy efficiency and the investments in renewable energy have been on the rise after adopting the renewable energy law, the energy efficiency strategy and some projects on awareness regarding renewable energy (TRPR, 2013: 70-71).
2014	In the last quarter of 2013, implementing regulations were made regarding competition, promotion, protection, usage, certification and support of renewable energy sources. Under the Electricity Market Law, several implementing regulations, including the unlicensed electricity generation aiming to promote small-scale renewable energy sources, were made (TRPR, 2014: 37).
2015	The Ministry of Energy and Natural Resources passed the new 2015-2019 Strategy Plan, which aims to improve the energy supply security, the diversification of supply sources, energy efficiency and renewable energy through the promotion of domestic sources (TRPR, 2015: 46). Implementing regulations were made to set up a wind power forecast centre and on the signing of the water usage rights agreements (TRPR, 2015: 47).
2016	Agreements on market liberalization and privatization regarding generation and distribution activities have been particularly encouraging in terms of new private investments (TRPR, 2016: 38). The Renewable Energy Action Plan, prepared in line with the requirements stated in Directive 2009/28/EC on inciting the use of renewable energy, has been in motion since February 2015. A new regulation was made in June 2016 in order to incite and regulate domestically manufactured equipment that will be used in generating electricity from renewable energy sources (TRPR, 2016: 55).
2017	-
2018	Good progress has been made in the field of renewable energy, which is a key element of the National Energy Strategy. The Government issued two regulations on the technical evaluation of solar energy applications and the establishment of large-scale renewable energy resource areas. Turkey has launched two mega tenders each for a total installed capacity of 1000 megawatts of solar and wind energy. The proportion of the total installed power capacity provided by renewable energy corresponds to 44 %, of which 34 % hydro, while the proportion of electric generation reached to 33 % in 2016 (Turkey Country Report (TCR), 2018: 79).
2019	Turkey has made good progress in the renewable energy sector. With the transition to the Presidential system in 2018, the Ministry of Energy and Natural Resources has become one of the few ministries that retain its name and political authority, except for some structural changes to renewable energy and energy efficiency units (TCR, 2019: 80).

When the determinations of the EU about Turkey's renewable energy policy and practices are analysed, various findings and technicalities are spotted. There was a period (between 1998 and 2004) of lack of determinations in terms of renewable energy and the initial determination of the EU regarding renewable energy was formed in 2005. Turkey had made promising progress by enacting laws addressing the matter. Since enactment is one of the most functional stages in public policy-making, varied laws were passed by Turkey in an effort to comply with EU acquis. The Law on the Use of Renewable Energy Sources in Electricity Generation can be listed as an example of the enactment practices of Turkey that directly targets renewable energy (TRPR, 2005: 88). Furthermore, a certain number of

amendments and additional incentives were made by Turkey (TRPR, 2007; 2008; 2011; 2013) to maintain sustainable development in renewable energy. Turkey implemented, adopted and altered regulations (TRPR, 2009; 2010; 2011; 2012; 2013; 2014; 2015; 2016; TCR, 2018) so as to ensure the efficiency and effectiveness of the implementation stage of the renewable energy policy. To this end, Turkey has undertaken crucial measures by centring on regulations and giving priority to the legalisation process and practices along the process of shaping its renewable energy policy.

The Ministry of Energy and Natural Resources' new Strategic Plan (2015-2019) was an admirable attempt for achieving the objective of having a practicable and functional renewable energy policy. Strategic planning, which enables organisations to set their directions by generating vision, mission and values (May, 2010: 3) is often mandatory, especially for government bodies, to be able to reach the set goals. Accordingly, the foremost aim of the relevant ministry of Turkey with the latest strategic plan was to enhance the energy supply security and to increase the diversification of supply sources, energy efficiency and renewable energy by promoting domestic resources (TRPR, 2015: 46). Moreover, Turkey prepared the Renewable Energy Action Plan in accordance with the requirements mentioned in Directive 2009/28/EC on encouraging the use of renewable energy (TRPR, 2016: 55). In this regard, various activities conducted by Turkey that concern renewable energy and policy are extremely valuable for the purpose of having effective public policies in the relevant policy field.

4.2. Expectations of the EU

The expectations of the EU from candidate countries play an influential role in shaping policies formulated in these states. Accordingly, candidate countries design and even reformulate their policies in an effort to comply with the EU acquis. Thereby, the EU's expectations can be regarded as a roadmap and/or a guide for candidate countries in their public policy-making process. Policy makers and official actors in candidate countries attempt to realise public reforms and innovations as a reflection of the EU's expectations. This part of the study contains the analysis of the expectations of the EU manifest in the regular progress reports (country reports) published through the years.

Table 2. Expectations

Years	Expectations
1998-2002	-
2003	An overall strategy regarding renewable energy sources needs to be put forward in order to increase the use of renewable energy sources (TRPR, 2003: 94).
2004	For the development of renewable energy in Turkey, an overall strategy should be formed. Turkey should introduce a Renewable Energy Law. Turkey ought to increase efforts to make good use of its significant potential regarding renewable energy sources and set strong targets. There needs to be an improvement in the institutional conditions regarding renewable energy (TRPR, 2004: 117).
2005	It is recommended for Turkey to develop an overall strategy regarding renewable energy sources (TRPR, 2005: 88). A reasonable timeframe is needed for the issuing of implementing regulations regarding renewable energy, as well as the legal framework for energy efficiency (TRPR, 2005: 89).
2006-2008	-
2009	Turkey's accession to the Energy Community would be particularly appropriate in terms of renewable energy sources (TRPR, 2009: 59).
2010	-
2011	In all sectors (i.e. electricity, heating, cooling and transport), there is a need for further complementary effort for a regulatory framework, which will increase the use of renewable energy sources (TRPR, 2011: 73). While there has been considerably good progress in terms of renewable energy, further effort is needed for the legislation to be fully compliant with the acquis (TRPR, 2011: 74).
2012	-
2013	The progress made in the renewable energy sector needs to be accelerated through simplified administrative procedures (TRPR, 2013: 37).
2014	-
2015	Acquis requirements on State Aid and on environment must be met by developments in renewable energy. Directorate General for Renewable Energy needs its capacity strengthened (TRPR, 2015: 47).
2016	Acquis requirements on State Aid and on the environment must be met by developments in renewable energy including hydropower (TRPR, 2016: 55).
2017-2019	-

The EU's various expectations in the policy field of renewable energy are identified when the regular progress reports on Turkey between the years 1998-2018 are scrutinised. Starting from 2003, the EU clearly reflects its wishes on these reports especially by providing Turkey with valuable recommendations. Forming and developing an overall strategy for renewable energy sources can be given as an example for one of the significant suggestions and expectations of the EU. The Union's emphasis on the mentioned expectation is attested in several of these regular progress reports (TRPR, 2003; 2004; 2005). In the process of public policy implementation, governments should have sufficient infrastructure, which is stated to be a fundamental public policy source (Knoepfel, Larrue, Varone and Hill, 2007: 65), in order to have successful policy outputs. Concordantly, some of the expectations of the EU contain policy suggestions in terms of administrative, institutional and legal infrastructure (TRPR, 2004; 2005; 2011; 2013; 2015). Yet, there has been a lack of expectations on the EU's regarding Turkey's renewable energy policy in the years 2006, 2007, 2008, 2010, 2012, 2014, 2017 and 2018.

5. CONCLUSION AND DISCUSSION

Energy is an important factor in the capacity to create sustainable development. Countries that adopt effective and efficient policies on energy pursue their development in a rapid and healthy manner. The subject of renewable energy came to the forefront of this discussion due to worldwide environmental issues, the insufficiency of natural resources and citizens' expectations for more services. In this context, international actors and organisations put a considerable emphasis on international cooperation and interaction when it comes to enacting functional policies on renewable energy. To that effect, international conferences have been organised and regulations to which dozens of countries are parties have been adopted. The European Union is also among the international actors that have shown great concern for renewable energy. The EU and its bodies have set forth proactive studies and goals to help both their Member States and candidate countries reach desirable levels of energy potential and use. The EU has prioritised energy policies from its foundation to the present day, publishing White and Green Papers on the subject. In the upcoming period and future processes, it is expected that the EU Members States, as well as candidate countries, will produce an ever-increasing portion of their energy through renewable sources.

As an EU candidate country, Turkey also deems the subject of renewable energy crucial. In fact, much like other developing countries, Turkey's need for energy is considerable. Accordingly, the legal and administrative regulations set up by the relevant public policy actors affect the success of renewable energy policies directly. The progress reports released by the European Commission have a functional effect on the policies Turkey adopts. In these reports, the determinations and expectations set forth by the EU make it so that certain public policy regulations become necessary. The EU's influence creates Policy-Making Gear Wheels, where the EU's determination and expectations form an essential part of the mechanism. As a result, Turkey adopts administrative and institutional reforms on different policy fields in order to adopt the *acquis*.

While Turkey is already in the process of implementing some hopeful reforms, it is possible to offer some essential policy recommendations on this field. The subject of energy needs to be discussed more within school curricula as well as during extracurricular activities, starting from primary school. Furthermore, the number of relevant departments in higher education should be increased, and curricula in related academic fields should be updated in light of renewable energy policies. Additionally, researchers and graduate students working on public policy and public administration need to pay more attention to renewable energy policies in their research. Media is also capable of contributing considerably to renewable energy policies as an effective unofficial actor in public policy. So much so that the media needs to adopt an active role in raising awareness of renewable energy. Turkey's new government system has seen the creation of presidential offices and policy councils which carry functional duties. Establishing an office or council dealing with energy among these bodies could be useful to identify policy issues and offer alternative solutions.

When examined from the EU's perspective, academic projects on renewable energy policies should be further supported. This way, productive outputs could be obtained through projects designed by policy experts. Additionally, cooperation with leading think tanks working on energy would make it so that goals set on renewable energy remain concrete and feasible. The EU currently offers scholarships to many successful students in higher education through the Erasmus Mundus programme. Furthermore, the Erasmus Mundus programme maintains its effectiveness by offering visiting scholar scholarships to many successful researchers from hundreds of universities. In this context, it is imperative that considerable support is provided to the field of renewable energy

and its policies through the said programme. For that matter, renewable energy policy should be declared as one of the programme's priority fields, and greater support should be given to students wishing to pursue graduate-level studies in this field. On the other hand, government leaders of the EU Member States should place a bigger emphasis on renewable energy in events they participate in and as well as in their statements. At the same time, organising more "ad hoc summits" on renewable energy would clearly offer effective achievements. In this way, the EU could adopt a truly sustainable renewable energy policy, while ensuring that future generations will inherit a world less-riddled with energy problems.

REFERENCES

- 4628 Sayılı Enerji Piyasası Düzenleme Kurumunun Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun. (2001). Access address: <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=1.5.4628&MevzuatIliski=0&>, (18 March 2019).
- 5346 Sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun. (2005). Access address: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5346.pdf>, (18 March 2019).
- 5627 Sayılı Enerji Verimliliği Kanunu. (2007). Access address: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/05/20070502-2.htm>, (18 March 2019).
- 5686 Sayılı Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu. (2007). Access address: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/06/20070613-1.htm>, (18 March 2019).
- Adıyaman, Ç. (2012). *Türkiye'nin yenilenebilir enerji politikaları*. Master's Dissertation, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Akdoğan, Ö. (2008). *Rusya'nın enerji politikasının Avrupa Birliği enerji güvenliğine etkisi*. Master's Dissertation, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Baris, K. and Kucukali, S. (2012). Availability of renewable energy sources in Turkey: Current situation, potential, government policies and the EU perspective. *Energy Policy*, 42, 377-391.
- Blok, K. (2006). Renewable energy policies in the European Union. *Energy Policy*, 34: 251–255.
- Bobat, A. and Özdemir, N. (2016). Türkiye'nin yenilenebilir enerji politikaları yenilenebilir enerjide yeniden yapılanma. *Electronic Journal of Vocational Colleges*. December Volume, 148-158.
- DPT (2001). *Sekizinci beş yıllık kalkınma planı elektrik enerjisi özel ihtisas komisyonu raporu*. Access address: www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/3228/oik585.pdf, (28 March 2019).
- Ege, Y. (2004). Avrupa Birliği'nin enerji politikası ve Türkiye'nin uyumu. Y. Ege, G. Öz and others (Ed.), *AB'nin enerji politikası ve Türkiye* in (3-43), Ankara: Upav Yayınları.
- Erdem, Z. B. (2010). The contribution of renewable resources in meeting Turkey's energy-related challenges. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14, 2710–2722.
- Erten, Ş. and Aktel, M. (2016). Ulusal program ve düzenli ilerleme raporları çerçevesinde Türkiye'nin engelli politikaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(4), 1275-1297.
- Güler, Ç. and Çobanoğlu, Z. (1997). *Kalkınma planlarında çevre sağlığı*. (Çevre Sağlığı Temel Kaynak Dizisi No: 38). Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı.
- Kantörün, U. (2010a). Bölgesel enerji politikaları ve Türkiye. *Bilge Strateji*, 2(3), 87-114.
- Kantörün, U. (2010b). *Avrupa Birliği'nin yenilenebilir enerji politikası*. BİLGESAM Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi. Access address: <http://www.bilgesam.org/incele/783/-avrupa-birligi%E2%80%99nin-yenilenebilir-enerji-politikasi/#.Wr4Q0y5uaUk>, (30 March 2019).
- Karagöl, E. T. and Kavaz, İ. (2017). *Dünya'da ve Türkiye'de yenilenebilir enerji*. İstanbul: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA).

- Kerman, U., Özaltın, O. and Yerlikaya, F. B. (2013). Avrupa Birliği'nin Türk kamu yönetiminden demokratikleşme beklentileri: İlerleme raporları üzerinden bir analiz (1998-2012). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 85-99.
- Kılıç, S. (2018). Türkiye'nin yenilenebilir enerji politikası yaşanabilir bir dünya için yenilenebilir enerji. E. Akman and C. Babaoğlu (Ed.), *Türkiye'de kentsel alan ve çevre politikası analizleri* in (243-262), Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Kırteke, N. D. (2014). *Avrupa Birliği ve Türkiye'nin enerji politikaları bağlamında nükleer enerjinin ekonomik etkileri*. Master's Dissertation, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Klessmann, C., Held, A., Rathmann, M. and Ragwitz, M. (2011). Status and perspectives of renewable energy policy and deployment in the European Union—What is needed to reach the 2020 targets?. *Energy Policy*, 39, 7637–7657.
- Knoepfel, P., Larrue, C., Varone, F. and Hill, M. (2007). *Public policy analysis*. Bristol: The Policy Press.
- Kulaç, O. and Torlak, S. E. (2018). Climate change policy of Turkey: An analysis of regular progress reports. *Present Environment and Sustainable Development*, 12(1), 189-201.
- May, G. L. (2010). *Strategic planning fundamentals for small business*. New York: Business Expert Press.
- Melikoğlu, M. (2016). The role of renewables and nuclear energy in Turkey's vision 2023 energy targets: Economic and technical scrutiny. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 62, 1–12.
- Ministry of Energy and Natural Resources (2014). *Türkiye ulusal yenilenebilir enerji eylem planı*. Access address: https://eigm.gov.tr/File/?path=ROOT%2F4%2FDocuments%2FEnerji%20Politikas%C4%B1%2FTurkiye_Ulusal_Yenilenebilir_Enerji_Eylem_Planı.pdf, (10 January 2020).
- Ministry of Energy and Natural Resources (2019a). *Yenilenebilir enerji nedir?* Access address: http://www.yegm.gov.tr/genc_cocuk/Yenilenebilir_Enerji_Nedir.aspx, (10 July 2019).
- Ministry of Energy and Natural Resources (2019b). *Elektrik*. Access address: <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Elektrik>, (10 July 2019).
- Ministry of Energy and Natural Resources (2019c). *Bağlı, ilgili ve ilişkili kuruluşlar*. Access address: <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Bagli-Ilgili-ve-Iliskili-Kuruluslar>, (10 July 2019).
- Önal, E. and Yarbay, R. Z. (2010). Türkiye'de yenilenebilir enerji kaynakları potansiyeli ve geleceği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 9(18), 77-96.
- Sirin, S. M. and Ege, A. (2012). Overcoming problems in Turkey's renewable energy policy: How can eu contribute? *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16, 4917–4926.
- TCR. (2018). *Turkey country report*. Access address: <https://www.ab.gov.tr/siteimages/kapbtablolar/20180417-turkey-report.pdf>, (12 May 2019).
- TCR. (2019). *Turkey country report*. Access address: [https://www.ab.gov.tr/siteimages/resimler/20190529-turkey-report\(1\).pdf](https://www.ab.gov.tr/siteimages/resimler/20190529-turkey-report(1).pdf), (15 September 2019).
- TRPR. (2003). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Progress/Turkey_Progress_Report_2003.pdf, (10 May 2019).
- TRPR. (2004). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Progress/Turkey_Progress_Report_2004.pdf, (10 May 2019).
- TRPR. (2005). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Progress/Turkey_Progress_Report_2005.pdf, (10 May 2019).

- TRPR. (2007). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Progress/Turkey_Progress_Report_2007.pdf, (10 May 2019).
- TRPR. (2008). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Progress/Turkey_Progress_Report_2008.pdf, (10 May 2019).
- TRPR. (2009). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Progress/Turkey_Progress_Report_2009.pdf, (12 May 2019).
- TRPR. (2010). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Progress/Turkey_Progress_Report_2010.pdf, (12 May 2019).
- TRPR. (2011). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/tr_rapport_2011_en.pdf, (12 May 2019).
- TRPR. (2012). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/tr_rapport_2012_en.pdf, (12 May 2019).
- TRPR. (2013). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/2013%20ilerleme%20raporu/tr_rapport_2013_en.pdf, (12 May 2019).
- TRPR. (2014). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/IlerlemeRaporlari/2014_progress_report.pdf, (12 May 2019).
- TRPR. (2015). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/2015_turkey_report.pdf, (12 May 2019).
- TRPR. (2016). *Turkey regular progress report*. Access address: https://www.ab.gov.tr/files/pub/2016_progress_report_en.pdf, (12 May 2019).
- Yorkan, A. (2009). Avrupa Birliği'nin enerji politikası ve Türkiye'ye etkileri. *Bilge Strateji*, 1(1), 24-39.
- Yüksel, İ. and Kaygusuz, K. (2011). Renewable energy sources for clean and sustainable energy policies in Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15, 4132-4144.

DERLEME MAKALESİ / REVIEW ARTICLE

ENGELLİLERİN ERİŞEBİLİRLİK HAKKI: ENGELSİZ KENT YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRME*

RIGHT OF ACCESSIBILITY OF PEOPLE WITH DISABILITIES: AN ASSESSMENT IN THE FRAMEWORK OF BARRIER-FREE CITY APPROACH

Dr. Öğr. Üyesi Şerafettin ERTEN¹

Prof. Dr. Mehmet AKTEL²

ÖZ

Dünya nüfusunun yaklaşık %15'i engellilerden oluşmaktadır. Engellilik en yalın ifadeyle bir kısıtlılık ve dezavantajlılık halidir. Bu durum onların günlük yaşamlarında, diğer bireylerden daha çok sayıda ve çeşitli sorunla mücadele etmelerine neden olmaktadır. Engelliliği bireysel özelliklerden ziyade, toplumsal ve çevresel etmenlere bağlayan çağdaş anlayış, konuyu aynı zamanda bir haklar meselesi olarak görmektedir. Engellilerin en başta gelen haklarından birisi erişebilirliktir. Bu hakkın kullanılmaması engellilerin sorunlarını büyötmektedir. Engelliler açısından erişebilirlik fizik ve sanal çevreye, kaynaklara ve hizmetlere ulaşabilme, bunların nimetlerinden faydalanabilme anlamına gelmektedir. Engelsiz kent, bu hakkın kullanılabilmesine yönelik bir yaklaşımdır. Çalışmanın amacı da engellilerin erişebilirlik hakkını bu yaklaşım çerçevesinde değerlendirmektir. Kentler günümüzün temel yerleşim birimleridir. Küresel ölçekte, engelli nüfusun önemli bir bölümü kentsel alanlarda yaşamaktadır. Dolayısıyla kentlerde engellilerin erişim sorunlarının çözülmesi, engelli politikalarının başlıca amaçlarından biridir. Bu bağlamda gerek uluslararası, gerek ulusal çok sayıda düzenleme ve standart oluşturulmuştur. Engelsiz kent girişimlerinin sayısı da her geçen gün artmaktadır. Ancak bunların küçük bir bölümü başarıya ulaşabilmektedir. Yerel yönetimlerin mali sorunları, siyasi öncelikler, engelliliğe ilişkin algı gibi çok sayıda neden bu girişimlere sekte vurmaktadır. Bu nedenle engelsiz kent girişimlerinin uzun vadeli bir planlama ve engelliler başta olmak üzere kentteki tüm paydaşları içeren bir politika anlayışıyla ele alınması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Engellilik, Erişebilirlik, Kentleşme, Engelsiz Kent, Kentleşme Politikaları.

JEL Sınıflandırma Kodları: R50, R52, R58, R59.

ABSTRACT

Approximately 15% of the world's population consists of people with disabilities. Disability is simply a state of limitation and disadvantage. This situation causes them to struggle with more numerous and various problems in their daily lives than other individuals. The contemporary thought that connects disability to social and environmental factors rather than to individual characteristics also sees the issue as a matter of rights. One of the most important rights of disabled people is accessibility. The inability to exercise this right increases the problems of people with disabilities. Accessibility for the disabled means accessing the physical and virtual environment, resources and services, and benefiting from their blessings. The barrier-free city is an approach to the exercise of

* Bu çalışma 25-27 Ekim 2019 tarihleri arasında Kocaeli ilinde düzenlenen Kartepe Zirvesi'nde Prof. Dr. Mehmet Akte ve Dr. Öğr. Üyesi Şerafettin Erten tarafından sunulan "Engelsiz Kentler: Erişebilirlik Çerçevesinde Bir Değerlendirme" adlı bildiriden hazırlanmıştır.

¹  Uşak Üniversitesi, Sağlık Yüksekokulu, Sağlık Yönetimi Bölümü, serafettin.erten@usak.edu.tr

²  Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, mehmetakte@sdu.edu.tr

this right. The aim of the study is to evaluate the right of accessibility of the people with disabilities within the framework of this approach. Cities are the basic settlements of today. On a global scale, a significant proportion of the disabled population lives in urban areas. Therefore, solving the access problems of people with disabilities in cities is one of the main objectives of disability policies. In this context, a great number of national and international regulations and standards have been established. The number of barrier-free city initiatives is also increasing day by day. However, a small number of them can succeed. Numerous reasons such as the financial problems of local governments, political priorities, and perception of disability are interrupted these initiatives. Therefore, barrier-free city initiatives should be handled with long-term planning and with a policy approach that includes all stakeholders in the city, especially people with disabilities.

Keywords: Disability, Accessibility, Urbanization, Barrier-Free Cities, Urbanization Policies.

JEL Classification Codes: R50, R52, R58, R59.

1. GİRİŞ

Engelli olarak yaşamının temelinde farklı olma deneyimi yatmaktadır (Hahn, 1986: 276). Farklılığı yaratan engelli bireyin kendisinden ziyade çevresidir. Bu nedenle günümüzde engellilik sosyal bir yapı ve bir temel haklar sorunu olarak ele alınmaktadır (Burcu, 2007; Lang, 2007; WHO, 2011). Engelliliğin sosyal modeli olarak adlandırılan yaklaşıma göre engelliler, sosyal açıdan baskı altına alınmış bir gruptur. Bu baskı onların fiziksel eksikliklerinden dolayı değil, toplumsal etkenlerden kaynaklanan bir dezavantajlılık durumundan ileri gelmektedir (UPIAS, 1976: 3). Dezavantajlılık ve kısıtlılık vurgusu, zaman içerisinde engelliliğin temel hak ve özgürlükler çerçevesinde ele alınmasının önünü açmıştır. Engellilerin yaşadıkları eşitsizlikler, ayrımcılık, kişisel özerkliklerinin tanınmaması gibi çok sayıda ihlalin, engelliliği doğrudan bir insan hakları sorunu yaptığı kabul edilmiştir (WHO, 2011: 9). Bu bağlamda eşit ve aktif yurttaşlık temelinde yeni bir engelli hakları alanı ortaya çıkmıştır. Bu alan içerisinde ayrımcılık yasağı, eşitlik, erişilebilirlik, yaşam kalitesi, kendini gerçekleştirme, güçlendirme, bağımsız yaşam, fırsat eşitliği gibi temel haklar yer almaktadır (Lee, 2005).

Erişilebilirlik, engelliliğin belirtilen sosyo-politik tanımının merkezinde yer alan haklardan birisidir. Çünkü sosyal model ve hak temelli yaklaşım bireyin fiziksel veya mental eksikliklerinden ziyade, öncelikle dış çevreye ve temel hak ve özgürlüklere odaklanmaktadır. Engelli bireylerin çevrelerine uyum göstermeleri yerine, çevrenin onların istek, ihtiyaç ve yeteneklerine göre uyarlanmasını savunmaktadır (Hahn, 1986: 274). Engellilerin yüzleşmek zorunda kaldığı problemlerin temelinde kısıtlayıcı çevresel etmenler bulunmaktadır. Çevrenin ortaya çıkardığı fiziksel, kurumsal ve tutumsal kısıtlar, başta erişilebilirlik olmak üzere çok sayıda hakkın kullanılmasına mani olmaktadır (Çağlar, 2009: 20).

Engellilerin karşılaştıkları sorunlar birbiri ile sıkı sıkıya bağlı ve ilişkilidir. Örneğin istihdama dâhil olamayan bir engelli, gerekli maddi olanağı sağlayamadığı için sağlık, eğitim, barınma, yeterli gıda gibi temel ihtiyaçlara da ulaşamamakta ve kötü yaşam koşullarına mahkûm olmaktadır. Bir sorun diğerini tetiklemekte ve nihayetinde bu bir döngü haline almaktadır. Dünya engelli nüfusunun yarısından fazlası kentsel alanlarda yaşamaktadır. Dolayısıyla kentlerde kaynaklara, hizmetlere ve yapıları çevreye erişememe, bu döngüyü sürekli hale getirmektedir (DIAUD, 2019).

Kentsel mekânda engellilerin erişilebilirlik sorununa getirilen çözüm önerilerinden birisi “engelsiz veya erişilebilir kent” yaklaşımıdır. Kentler günümüzün temel sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal mekânları olarak kabul edilmektedir. Engellilerin de bu mekânda rahatça hareket edebilmeleri ve ihtiyaç duydukları anda her türlü kaynağa, hizmete, kamu ve özel ayrımı yapmadan fiziksel çevreye ulaşabilmeleri engelsiz kent fikrinin temelini oluşturmaktadır. Böylelikle engellilerin hayatın her alanına dâhil olabilmeleri ve bağımsız, kaliteli bir yaşama kavuşmaları amaçlanmaktadır.

Engelsiz veya erişilebilir kent, sadece engellilere özgü bir yapıyı ifade etmemektedir. Esasen tüm kent sakinlerini kapsayan bir planlama ve tasarım anlayışıdır. Bu nedenle erişilebilirliği bir kent hakkı olarak da kabul etmek yanlış olmayacaktır. Ancak toplumun dezavantajlı bir grubu olarak engelliler söz konusu olduğunda onların bir takım hakları kullanabilmeleri için ayrıca desteklenmeleri gerektiği gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle engelsiz kent, engelliler için toplumun diğer bireylerine göre daha fazla anlam ifade etmektedir.

Çalışmada erişebilirlik kavramı çerçevesinde engelsiz kent yaklaşımının bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu bağlamda erişebilirlik ve kentleşmeye ilişkin kavramsal çerçeve ele alınmış, ardından, engelli bireyin kentle olan ilişkisi ortaya konulmuş, dünyada ve Türkiye’de engelsiz kent deneyimleri örneklerle açıklanmaya çalışılmış, tespitler ve öneriler sıralanmıştır.

2. ERİŞEBİLİRLİK³

İnsan sosyal bir varlıktır. Sosyalleşmenin getirdiği başlıca faydalardan birisi de bireyin tek başına karşılayamadığı maddi ve manevi ihtiyaçlarını bu yapı içerisinde sağlayabilmesidir. Bu nedenle tarihi süreç içerisinde, küçükten büyüğe tüm topluluklarda iş bölümü oluşmuş ve çeşitli ihtiyaçlara yönelik hizmetler farklı birey ve gruplar ile yönetenler tarafından yerine getirilmiştir. Ancak bireylerin ihtiyaç duydukları kaynaklara ve hizmetlere ulaşmaları, her zaman mümkün olmamaktadır. Sosyal, ekonomik, siyasal, kültürel, fiziksel vb. çok sayıda neden kaynaklara ve hizmetlere erişimin önünde engel teşkil etmektedir. Bu durum, günümüzün karmaşıklaşmış ve hızla değişen dünyasında başta eşitsizlik olmak üzere, yoksulluk, açlık, kötü sağlık koşulları, işsizlik, dışlanma gibi büyük sorunlara neden olmaktadır. Toplumdaki bir kısım dezavantajlı gruplar ise sayılan sorunlardan diğer bireylere oranla daha fazla etkilenmektedir.

İhtiyaçlar, kaynaklar ve hizmetlere ulaşabilme tüm bireyler için geçerli ve gerekli bir durum olup, erişebilirlik olarak kavramsallaştırılmakta ve daha çok mekâna ilişkin bir unsur olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda geleneksel kabule göre erişebilirlik, “hedeflere ulaşma kolaylığı” olarak tanımlanmaktadır (Duranton ve Guerra, 2016: 18). Tanımdan yola çıkarak, kavram “bir yerden, başka bir yere istenilen sürede, ekonomik, güvenli, konforlu ve çevresine zarar vermeden gidebilmeyi veya gidilecek yerin yakınına yaklaşabilmeyi” ifade etmektedir (Kuntay, 2006: 75). Buna göre erişilebilirlik, bireyin bulunduğu konuma göre, varış yerlerinin (ihtiyaçlar, kaynaklar ve hizmetler) mekânsal dağılımına, buralarda bulunan faaliyetlerin büyüklüğüne, nitelik ve karakterine, ulaşım sisteminin etkinliğine ve bireyin özelliklerine bağlıdır. Erişilebilirlik, mekânın kullanımı ve ulaşım sistemi ile bireylerin talepleri arasında oluşan ve mekâna atfedilen göreceli bir niteliktir (Hensen, 2009: 386).

Günümüzde erişebilirlik, özellikle insan topluluklarının ana yerleşim mekânları olan kentlerde, güvenlik ve sosyal içerme ile birlikte kentsel tasarımın en başta gelen zorluklarından birisi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca günlük yaşamdaki hareketlilik ve katılımı etkileyen sorunların da en önünde yer almaktadır (Evans, 2009: 366). Kentlerde erişebilirliği sağlamanın temelinde insanların, hizmetlerin ve ekonomik faaliyetlerin en uygun şekilde bir araya getirilmesi yatmaktadır. Bu gerçekleştirilirken konut ve iş yeri yoğunlukları, fonksiyonların dağılımı, karma kullanım dereceleri, merkezleşme seviyesi ve yerel düzeyde kentsel tasarım gibi unsurlar belirleyici olmaktadır. Mekâna bağlı erişilebilirliğin sağlanmasında, belirli bir yerel durumu insan ölçeğinde planlamak, tasarlamak, inşa etmek ve yönetmek başlıca faaliyetler olarak kabul edilmektedir (Rode vd., 2014: 4).

Kentlerde erişilebilirliğin kolaylaştırılması başta ekonomik olmak üzere insani gelişmeyi, sosyalleşmeyi ve refahı doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle, kentsel erişilebilirliği yönetmek, mekânın kullanımı ve hareketlilikle ilgili geleneksel kentsel ulaşım anlayışının ötesine geçmeyi gerektirmektedir (Rode ve da Cruz, 2018: 1). Kentsel tasarımın başlıca hedefi, vatandaşların kullanımına sunulmuş iş yerleri, kamu kurumları, eğlence mekânları gibi yerlerin onlara en fazla yararı sağlayacak ve en kolay erişilebilecek şekilde düzenlenmesi olmalıdır. Erişilebilirliğin temel araçlarından olan hareketliliğin öncelikli amacının ise kaynak ve hizmetlere kolaylıkla ulaşabilme olması gerekmektedir (Kaygısız, 2006: 87).

Bununla birlikte erişilebilirliğin genellikle yeterince anlaşılmayan ve ölçülmesi her zaman mümkün olmayan zor bir kavram olduğu da ileri sürülmektedir. Kentler çok farklı ve çeşitli sayıda insanın ve grubun bir arada yaşadığı yerlerdir. Bu nedenle ihtiyaçlar, istekler, zevkler ve talepler de farklı ve çeşitlidir. Bu durum erişilebilirliğin her bir kişi ve grup tarafından farklı değerlendirilmesine yol açmaktadır (Handy ve Niemeier, 1997: 1175; Duranton ve Guerra, 2016: 5).

² Literatür incelendiğinde “erişebilirlik” ve “erişilebilirlik” kavramlarının birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Oysa bu kavramlar birbirinden farklı şeyleri ifade etmektedir. “Erişebilirlik” bir yetenek ve bunun ötesinde bir hak iken; “erişilebilirlik” bir özelliği belirtmektedir. Dolayısıyla “erişilebilirlik”, “erişebilirlik” hakkının kullanılmasını mümkün kılan her türlü araç, yöntem ya da uygulama olarak ifade edilebilir.

2.1. Engelliler Açısından Erişebilirlik

Küresel düzeyde engelli nüfusun dağılımı göz önüne alındığında, engellilerin büyük bölümünün kentlerde yaşadığı görülmektedir. Yapılan araştırmalar ve elde edilen veriler yollar, binalar, kamuya açık yerler gibi inşa edilmiş ortamlarda, engellilerin geniş bir erişebilirlik sorunu olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca engellilerin ulaşım, sağlık, eğitim, temiz su, acil durum ve afet müdahalesi, bilgi ve iletişim gibi temel kentsel hizmetlere erişimi de yetersizdir. Bu durum, engelli kişilerin karşılaştığı dezavantajları ve marjinalleşmeyi büyük ölçüde artırmakta, orantısız yoksulluk, yoksunluk ve dışlanmaya sebep olmaktadır (UN Department of Economic and Social Affairs, 2016: 2). Erişebilirlik ve erişilebilirlik, engelli bireyler için bu nedenle toplumdaki diğer bireylerden daha özel ve farklı anlamlara sahiptir.

Dünya Sağlık Örgütü erişebilirliği, “bir şeye veya birine ulaşma, anlama veya yaklaşma yeteneği” olarak tanımlamıştır (WHO, 2011: 170). Erişebilirlik Birleşmiş Milletler (BM) Engelli Hakları Sözleşmesi’nde (EHS) “fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel çevreye, sağlık ve eğitim hizmetlerine, bilgiye ve iletişime ulaşabilme” olarak tanımlanmıştır (United Nations, 2006: md. 9). Charlton (2000: 103) erişebilirliği “engelli birey için kabul edilebilir bir yaşam kalitesi için gerekli olan desteği, hizmetleri ve cihazları temin etme olasılığı” şeklinde açıklamış ve engelliler için yaşamın bütününe kapsadığını belirtmiştir. Ona göre erişebilirlik basit bir mimari sorundan daha öte, sosyal bir yapıdır. Erişilebilirlik ise engellilere atıfta bulunulduğunda, “fiziksel veya sanal olsun, kolayca ulaşılabilen, yetişilebilen, girilen, çıkılan, etkileşime girilebilen, anlaşılabilir veya farklı engel türlerine sahip bireyler tarafından kullanılabilen herhangi bir yer, mekân, eşya veya hizmet” olarak ifade edilmektedir (United Nations, 2013: 3).

Daha önce de belirtildiği gibi çağdaş yorum, engelliliği sosyal bir yapı ve bir insan hakları sorunu olarak ele almaktadır. Günümüz kentlerinin yapısı, engelliliğin daha güçlü bir şekilde hissedilmesine neden olmaktadır. Özellikle kent tasarımı, kentsel istihdam modelleri, hizmetlerin dağılımı ve arazi kullanımı gibi kente ait özellikler, engellilere yönelik sosyal ayrımcılığı teşvik etmektedir. Bunun sonucunda fiziksel erişemezlik ve sosyo-mekânsal dışlanma ortaya çıkmaktadır (Gleeson, 1999: 137). Ayrımcı tasarım, engellilerin kentsel yaşama tam olarak katılma yeteneklerini azaltmaktadır. Çağdaş şehirlerdeki hareketlilik kısıtları, engellilerin istihdama erişimlerini büyük ölçüde azaltmakta ve yoksulluk riskini artırmaktadır. Erişilemez yerleşik ortamlar engellilerin toplum içerisinde etkili ilişkiler kurma ve sürdürme kapasitelerini azaltmakta ve siyasal-kültürel bir takım faaliyetlerde bulunmalarını da kısıtlamaktadır. Hepsinden daha önemlisi erişebilirlik sorunu, engellilerin yaşam ortamlarında kendi tercihlerine göre hareket etme yeteneklerini sınırlamaktadır. Sonuç olarak erişememe durumu ve uygun olmayan yaşam alanlarının birleşik etkisi, engellilerin kentsel sosyal yaşamın ana akımına katılma becerisini ortadan kaldırmaktadır (Gleeson, 1999: 138).

Engellilerin fiziki ve toplumsal yapılar tarafından izole edilmesi, artık bir insan hakları ihlali olarak kabul edilmektedir. Sorun, engelliler için kademesiz istasyonlar, alçak zemin otobüsleri, düşük bordürler ve aydınlatma, işitsel ve görsel bilgi ve yol bulma gibi ortam faktörlerinin sağlanmasından daha büyük ve karmaşık hale gelmiştir. Mevcut çevrenin yapısı, engellilerin eşit yurttaşlık haklarını kullanmasının önüne geçmektedir. Bu nedenle erişebilirlik, engelliler için ayrımcılık yasağı, özgürlük ve eşitlik ilkeleri ile tutarlı bir çevre tasarım anlayışına da vurgu yapmaktadır (Hahn, 1986; Evans, 2009).

Erişebilirlik artık hem bir hak, hem de diğer hakların kullanılması açısından, bir araç olarak kabul edilmektedir (Çağlar, 2009: 243). Bu doğrultuda ilk adım, engellilik alanına ilişkin evrensel ilkelerin ortaya konulduğu Engelli Hakları Sözleşmesi ile atılmıştır. Belgenin 3. maddesinde erişebilirlik temel bir hak olarak kabul edilmiş ve 9. maddede sözleşmeyi imzalayan taraf devletlerin yükümlülükleri ortaya konulmuştur. Belge ayrıca erişebilirlik ile doğrudan ilişkili iki önemli kavrama da vurgu yapmıştır.

Bunlardan ilki makul uyumlaştırma kavramıdır. Kavram, engellilerin “tüm insan hakları ve temel hak ve özgürlüklerden toplumun diğer bireyleri ile eşit şekilde yararlanmalarını veya bunları kullanmalarını sağlayacak, somut durumda ihtiyaç duyulan ölçülü olan ve aşırı yük getirmeyen gerekli ve uygun her türlü değişiklik ve uyarlamaları” ifade etmektedir (United Nations, 2006: md. 2). EHS’nin temel niteliklerinden birisi olarak kabul edilen makul uyumlaştırma ayrımcılık yapmama, eşitlik ve erişebilirlik ilkeleriyle doğrudan ilişkilidir. Makul uyumlaştırma yükümlülüğü fiziksel yapılar, iletişim yöntemleri ve standart politika ve uygulamalar tarafından oluşturulan bariyerlerin kaldırılması ve engelli bireyin diğer bireylerle eşit bir konuma getirilmesini gerektirmektedir (Ferri, 2018: 40).

Tanımından yola çıkarak makul uyumlaştırmanın üç temel özelliği ortaya konulmaktadır. Öncelikle yapılacak değişikliklerin ve düzenlemelerin, engelli bireylerin dezavantajını ortadan kaldırmak için "gerekli ve uygun" olması; bir başka ifadeyle engelli bireylerin çıkarları ile örtüşmesidir. İkincisi, her değişiklik ya da düzenleme bir yük getirmektedir; dolayısıyla bu gereklilik ile ortaya çıkan yük arasında bir denge kurulmalıdır. Ve son olarak, makul uyumlaştırmanın diğer bireyleri olumsuz etkilememesi için somut ve belirli durumlarda, ihtiyaç duyulduğunda gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Broderick, 2017: 14). Makul uyumlaştırma, engellilerin insan haklarını diğer bireyler gibi eşit derecede kullanabilmelerini sağlama çabasının bir ürünüdür. Bu nedenle amacı, belirli durumlarda engelli bireyin, maruz kalacağı dezavantajlılık halinin ortadan kaldırılmasıdır (Ferri ve Lawson, 2016: 48).

EHS’de erişilebilirlikle ilişkilendirilen diğer kavram ise evrensel tasarımdır. Belgede evrensel tasarım “ürünlerin, çevrenin, programların ve hizmetlerin özel bir ek tasarıma veya düzenlemeye gerek duyulmaksızın, mümkün olduğunca herkes tarafından kullanılabilir şekilde tasarlanması” olarak açıklanmıştır (United Nations, 2006: md. 2). Bu yolla amaçlanan, veri bir çevrenin yaşları, ölçüleri, yetenekleri ve engel durumları ne olursa olsun, tüm insanlar tarafından mümkün olan en geniş ölçüde erişilebilir, algılanabilir ve kullanılabilir hale getirilmesidir. Esasen evrensel tasarım tüm bireyler için göz önüne alınması gereken bir tasarım ilkesidir. Tüm bireylerin bir ortamı ya da bu ortamdaki bina, ürün veya hizmeti eşit derecede kullanabilmesi gerekir. Bu nedenle evrensel tasarımın hedefi, tüm tasarım süreci boyunca farklı ihtiyaç ve yetenekleri göz önüne alarak, tüm bireylerin ihtiyaçlarına karşılık veren ürün, hizmet ve ortamlar oluşturmaktır. Evrensel tasarımın yedi temel ilkesi bulunmaktadır (Centre of Universal Design, 2019):

- Eşit Kullanım: Tasarım, farklı yeteneklere sahip insanlar için faydalanabileceği ve yararlanabileceği şekilde olmalıdır.
- Kullanımdaki Esneklik: Tasarım, çok çeşitli bireysel tercihlere ve yeteneklere uygun olmalıdır.
- Basit ve Sezgisel Kullanım: Kullanıcının deneyimi, bilgi, becerileri veya mevcut yoğunlaşma seviyesine bakılmaksızın tasarımın kullanımı kolay olmalıdır.
- Algılanabilir Bilgi: Tasarım, ortam koşullarından veya kullanıcının duyuusal yeteneklerinden bağımsız olarak, gerekli bilgileri kullanıcıya etkili bir şekilde iletmelidir.
- Hata Toleransı: Tasarım, tehlikeleri ve kazara veya istenmeyen eylemlerin olumsuz sonuçlarını en aza indirmelidir.
- Düşük Fiziksel Çaba: Tasarım, verimli ve konforlu bir şekilde ve minimum yorgunlukla kullanılabilir olmalıdır.
- Yaklaşma ve Kullanım için Boyut ve Alan: Kullanıcının beden ölçüsü, duruşu veya hareketliliği ne olursa olsun, yaklaşım, erişim, yönetim ve kullanım için uygun boyut ve alan sağlamalıdır.

Yapılan araştırmalar kentsel altyapıların, tesislerin ve hizmetlerin planlama ve tasarımlarının ilk aşamalarından itibaren kapsayıcı evrensel tasarım ilkelerinin izlenerek tasarlanması ve inşa edilmesi durumunda, neredeyse hiçbir ek maliyet gerektirmeden erişilebilirliğin sağlandığını ortaya koymaktadır (Secretariat for the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2015).

Öte taraftan engelliler için erişilebilirliği sağlamak, sadece onların fonksiyonel kısıtlamalarını ortadan kaldırmak anlamına gelmemektedir. Belki de daha önemlisi erişilebilirliği sağlamak, engelli bireylerle toplumun diğer kesimi arasında bir bağ oluşturarak, tarihi süreç içerisinde engellilere yönelik ortaya konulan dışlama ve önyargıların azaltılması anlamına gelmektedir. Bu nedenle bir hak olarak erişilebilirlik, çok sayıda paydaşı ve boyutu içeren bir süreç olarak da kabul edilmektedir (Hahn, 1986: 276; Evans, 2009: 367).

Bu bağlamda hem paydaşlar, hem de boyut açısından engellilerin erişilebilirliği ile ilişkili evrensel ilkelerin kabul edildiği iki önemli belgeyi de ele almak gerekmektedir. Bunlardan ilki BM tarafından 2015 yılında “Dünyamızı Dönüştürmek: 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi” başlığı altında ilan edilen yeni hedefler listesidir. Bu listede yer alan “Hedef 4: Nitelikli Eğitim, Hedef 8: İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme, Hedef 10: Eşitsizliklerin Azaltılması, Hedef 11: Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar ve Hedef 17: Amaçlar İçin Ortaklıklar’da” özellikle engellilere vurgu yapılmaktadır. Hedefler bağlamında, taraf ülkelere engellilerin eğitime, istihdama, sağlığa, adalete ve sanal ve fiziki mekâna erişimlerinin sağlanması ve bu yönde gerekli düzenlemelerin yapılması yükümlülüğü getirilmiştir (UN Department of Economic and Social Affairs, 2019).

İkinci önemli belge ise 2016 yılında Quito’da, Birleşmiş Milletler Konut ve Sürdürülebilir Kentsel Gelişme Konferansı’nda (Habitat III) kabul edilen “Yeni Kentsel Gündem”dir.” Gündemin amacı “kentlerin ve yerleşmelerin planlanma, tasarım, finansman, imar, idare ve yönetim şekillerini yeniden ele alarak, yoksulluğun ve açlığın tüm biçim ve boyutlarına son vermek; eşitsizlikleri azaltmak; sürekli, kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi teşvik etmek; sürdürülebilir kalkınmaya yaşamsal katkılarını tam olarak sağlayabilmek için cinsiyet eşitliğini ve tüm kadın ve kız çocuklarının güçlendirilmesini gerçekleştirmek; insan sağlığı ve refahının iyileştirilmesine, direncin artırılmasına ve çevrenin korunmasına yardımcı olmak” olarak açıklanmıştır (United Nations, 2017: 9).

Yeni Kentsel Gündem içerisinde “Sosyal Olarak Kapsayıcı ve Yoksulluğu Sona Erdiren Sürdürülebilir Kentsel Gelişme” başlığı altında 36. maddede imzacı devletler “kentlerde ve insan yerleşimlerinde engellilerin, diğerleriyle eşit koşullarda, başta kamusal alanlara olmak üzere toplu taşıma, konut, eğitim ve sağlık tesisleri gibi kentin fiziksel çevresine, kamu bilgi ve iletişim teknolojileri ve sistemleri dâhil olmak üzere ve diğer tesislerine, kırsal ve kentsel alanlarda kamunun kullanımına açık veya kullanımına sunulan hizmet ve aktivitelere erişimini kolaylaştıran uygun tedbirleri almayı” taahhüt etmektedir (United Nations, 2017: 19). Ayrıca belgede engellilerin kentte karar alma mekanizmalarına dâhil edilmesi, eğitim, sağlık, istihdam, temiz su, adalet gibi imkânlarla erişimlerinin sağlanması, ayrımcılığın önlenmesine ilişkin taahhütler de yer almaktadır (United Nations, 2017).

Başta EHS olmak üzere engellilere ilişkin ortaya konulan temel prensipler ve yapılan diğer uluslararası çalışmaları göz önüne alarak, BM Engelli Hakları Sözleşmesi Sekretaryası erişilebilirliğin engelliler için önemi ve bu yönde oluşturulacak politikalara yol göstermesi açısından bir takım ilkeler belirlemiştir (Secretariat for the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2015):

- Erişilebilirlik, engellilerin insan haklarından yararlanabilmeleri için bir önkoşul ve ekonomik, sosyal, kültürel ve politik güçlendirme ve katılım için bir araçtır.
- Erişilebilirlik, herkese yarar sağlayan kamusal bir maldır. Herkesin tam ve etkili katılımını kolaylaştırır ve bu nedenle, kapsayıcı ve sürdürülebilir bir kentsel gelişim sağlamak için, iyi bir politikanın merkezi bileşenlerinden birisi olarak kabul edilmelidir.
- Her yerde erişilebilir ve engellileri içeren bir kentsel gelişim gündemi gerçekleştirilebilir. Bu, kapsayıcı ve engelliliğe duyarlı kentsel politika yaklaşımlarını, uygun düzenleyici yapıları ve standartları, planlama ve tasarımda "herkes için tasarım" yaklaşımlarını ve öngörülebilir kaynak tahsislerini içeren, somut güçlü taahhütler gerektirir. Ayrıca, kentleşme sürecinin tüm aşamalarında, engellilerin ve örgütlerinin, hak sahipleri ve kalkınmanın aracı ve faydalanıcıları olarak aktif ve anlamlı bir şekilde katılımını gerektirir.
- Yeterli konut hakkı, yapıları çevre, kamusal alanlar, ulaşım, tesisler ve hizmetler ve bilgi ve iletişim teknolojileri konularında herkes için erişilebilirliğin sağlanmadığı ve engellilerin de dâhil olduğu herkesin ihtiyaç ve haklarına cevap vermeyen bir kent gündemi düşünülemez.

Erişilebilirlik engellilerin karşılaştığı çok sayıda sorundan en başta gelenlerdendir. Çünkü erişilebilirliğin sağlanmadığı durumda, diğer sorunlar katlanarak büyümektedir. Bu nedenle BM tarafından da üzerinde önemle durulan bir konudur. Kavramsal çerçeveden ele alındığında erişilebilirliğin iki yönünün bulunduğu görülmektedir. İlki engellilerin sanal mekâna ulaşabilmesidir. Bir başka ifadeyle bilgi iletişim teknolojilerine erişilebilmeleri, bu teknolojileri kullanabilmeleri ve internet kullanımının getirdiği faydalardan diğer bireyler gibi yararlanabilmeleridir. İkincisi ise fiziksel mekânı kullanabilme yeteneğiyle ilgilidir. Bu aynı zamanda, toplumsal dâhil olmanın da önemli bir koşulu olarak kabul edilmektedir. Engellilerin fiziksel mekânla ilişkileri günümüzde engelsiz bina, engelsiz ulaşım, engelsiz eğitim gibi ilke ve sloganlarla ifade edilmektedir. Ancak bunların en öne çıkması kuşkusuz engelsiz kent mottosudur.

3. ENGELSİZ KENTLER

Herkesin ihtiyacına uyarlanmış bir kentsel çevrenin oluşturulması bir taraftan tüm kent halkı için bir hak, diğer taraftan da yerel yönetimler için bir ödev halini almıştır. Şehirlerin erişim açısından, engelli ya da engelsiz tüm bireylerin ihtiyaçlarını tatmin edecek mekânsal bir ideal ile tasarlanması gerekmektedir (Hahn, 1986: 273). Bu nedenle öncelikle engellilerin de toplumun eşit birer bireyi olduğu kabulünden yola çıkarak, kent ve kentlilik kavramlarının ele alınması, ardından modern kentlerde erişilebilirlik bağlamında engelsiz kent kavramının incelenmesi faydalı olacaktır.

3.1. Kent ve Kentlilik

Kentleşme 21. yüzyılın en önemli küresel eğilimlerinden birisidir (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2016: 1). Kentlerde yaşayan nüfusun, küresel nüfusun yaklaşık üçte ikisine yaklaştığı tahmin edilmektedir. Buna paralel bir şekilde, dünya üzerinde, nüfusu bir milyonun üstünde olan kent sayısının da beş yüzü aştığı bilinmektedir (Davis, 2006: 1). Kentler artık sadece mekânsal ve demografik özellikleri ile değil, başta ekonomik olmak üzere sosyal, siyasal ve kültürel süreçlerin dönüşümünün ortaya çıkardığı sonuçlar bağlamında da hayatın merkezinde yer almaktadır (TÜRKONFED, 2017: 19). İçinde bulunduğumuz çağda ülkelerin temel gelişme ve modernleşme düzeyi kentleşmede yakaladıkları başarı ile ölçülmektedir (Parlak, 2008: 65).

Kent, sosyal bilimlerde üzerinde tanım birliği bulunmayan kavramlardan birisidir. Çeşitli bakış açıları, bilim dalları ve ideolojiler, kenti kendilerine göre ele alıp açıklamışlardır. Bu bağlamda nüfus, coğrafya yani mekân, ekonomi, siyaset, kültür, sosyoloji ve son dönemlerde teknoloji kent ve kentleşme kuramlarının başlıca temaları olmuştur (Keleş, 2008). Bu günün kentleri çok sayıda işlevi yerine getiren mekânlara dönüşmüştür. Finans ve pazar buradan yönetilmekte; bilgi, kültür, politika, teknoloji ve ideoloji buralarda üretilmekte ve yayılmakta; eğitim, sağlık, ulaşım gibi çok sayıda hizmet buralarda yoğunlaşmaktadır (Short, Kim, Kuus ve Wells, 1996). Dolayısıyla kentleri salt insan topluluklarının yerleştikleri mekânlar olarak ele almak yanıltıcı olmaktadır. Kentler, her şeyden önce insanlar arasındaki etkileşim, tarih, gelenek ve kültürdür (Bookchin, 1992: 17). Farklı boyutlarıyla kente ilişkin genel ve kapsayıcı bir tanım, Avrupa Kentsel Şartı'nda yer almaktadır. Belgede kent iki özelliği ile tanımlanmıştır. Buna göre kent maddi, arkeolojik, topografik ve şehir planlaması kavramı bağlamında insan cemaatinin yerleşim yeri ve toplumsal yaşama karakteristik özelliğini veren tarihi ve yasal bir yapıdır (Council of Europe, 1992).

Söz konusu kentleşme olduğunda, en önemli hususların başında gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki yapısal farklılıklar yer almaktadır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde aşırı, hızlı, çarpık veya sahte kentleşme gibi farklı adlar verilen bir durum söz konusudur. Bu ülkelerde, kentlerin nüfusu, gelişmiş ülkelere göre çok daha hızlı artmaktadır. Büyük ve çok büyük kentler, diğer kentlere oranla daha hızlı büyümektedir. Kentleşme hareketleri belirli coğrafi bölgelerde yoğunlaşmakta, dolayısıyla bölgeler arasında orantısızlık doğmaktadır. Hızlı artan nüfus kent ve kamu hizmetlerinin karşılanmasında sorunlara yol açmaktadır. İstihdama yönelik yatırımların yapılmaması iş gücünün marjinal mesleklere ve hizmet sektörüne yığılmasına yol açmaktadır (Keleş, 2008: 40).

Bu eğilim kentlerde, daha fazla gecekondü, yetersiz yaşam koşullarında daha fazla insan, konut ve toprağın uygun olmayan kullanımı, daha büyük eşitsizlikler ve ayrımcılığı beraberinde getirmektedir. Kentleşme süreçleri siyasal ve ekonomik güdüler arasında sıkışmaktadır. Eşitlik ve servet dağılımı ya da çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik nadiren dikkate alınmaktadır. Medeni, ekonomik, politik, kültürel ve sosyal haklar sadece ihtiyaç duyulduğunda bir araç olarak gündeme gelmektedir. Yetersiz düzenlemeler, zayıf yönetim, kapsayıcı kentsel planlama eksikliği, arazinin sadece bir meta ve rant aracı olarak görülmesi ve konut, su, eğitim, sağlık, ulaşım, adalet gibi hizmetlerdeki yetersizlikler de eklenince, milyonlarca insan kentlerde çok çeşitli sorunlarla uğraşmak zorunda kalmaktadır (United Nations Human Rights Office of High Commissioner, 2016).

Gelişmiş ülkeler de, şiddet düzeyi hafif olsa da benzer problemleri yaşamaktadır. Bu nedenle küresel ölçekte bir takım çözümler üretilmeye çalışılmaktadır. Çünkü daha önce belirtildiği gibi kent ile birey arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Kentlilik bilinci olarak kavramlaştırılan bu ilişkide, kentler orada yaşayanları sadece barındıran mekânlar değil, aynı zamanda maddi manevi tüm ihtiyaçlarını karşılayan ve ayrıca kent yönetimine katılma imkânı sunan yerler olarak kabul edilmektedir (Parlak, 2008). Bookchin'in (1992) ifadesiyle kentler, "kente özgü, ahlaki değerler ve sorumluluğa dayanan bir yurttaşlık anlayışının bulunması ve yaşatılması gereken mekânlardır."

Bu bağlamda yakın dönemde ortaya konulan ve önem kazanan kavramların başında "kent hakkı" gelmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki kent hakkı yeni bir haklar demeti değildir. Bu haklar temel insan hak ve özgürlüklerinin öz değerlerinin kent sakinleri tarafından kullanılıp, yaşanabilmesini ifade etmektedir (Brown ve Kristiansen, 2009: 17). Kent hakları özgürlük, sosyalleşme, çevre, yaşam tarzının korunması gibi en yüksek hak talepleri olarak ortaya çıkmaktadır. Kent hakkı yenilenmiş bir kent toplumu, yenilenmiş bir merkezîyet anlayışı, zaman ve mekânın tam olarak kullanılmasına izin verecek fırsatları elde edebilmekle ilişkilendirilmektedir (Lefebvre, 1996: 19). Harvey (2003: 2) kent hakkını kentleşme süreçleri üzerinde, yani kentin oluşum ve yeniden yapılandırılması aşamalarında şekillendirme gücüne yönelik bir talep olarak ele almaktadır.

Kent hakkına ilişkin taleplerin altında, tüm kentlilerin özgürlüğü ve kent hayatının nimetlerinden her bireyin faydalanabilmesi; kent yönetimlerinde eşitlik, şeffaflık ve verimliliğin sağlanması; yerel karar alma süreçlerine demokratik katılımın sağlanması; sosyal, ekonomik ve kültürel çeşitliliğin tanınması ve saygı gösterilmesi; kentlerde şiddetin, yoksulluğun ve sosyal dışlanmanın azaltılması gibi temel ilkeler yer almaktadır (Brown ve Kristiansen, 2009: 8).

Kent hakkına ilişkin uluslararası çalışmalar 1980'li yıllarda başlamış olsa da bu güne kadar herkesçe kabul edilen temel bir kent hakları belgesi ortaya konulamamıştır. Ancak çeşitli uluslararası belgelerde bu haklara yer verilmiştir. İlk olması açısından 1992 yılında Avrupa Konseyi tarafından ortaya konulan Avrupa Kentsel Şartı önemli bir örnek teşkil etmektedir (Pektaş ve Akın, 2010: 27). Şartta “güvenlik, kirletilmemiş sağlıklı bir çevre, istihdam, konut, dolaşım, sağlık, spor ve dinlenme, kültür, kültürler arası kaynaşma, kaliteli bir mimari ve fiziksel çevre, işlevlerin uyumu, katılım, ekonomik kalkınma, sürdürülebilir kalkınma, mal ve hizmetler, doğal zenginlikler ve kaynaklar, kişisel bütünlük, yerel yönetimler arası iş birliği, finansal yapı ve mekanizmalar ve eşitlik” hakları ortak dayanışma ve vatandaşlık sorumluluğu altında, Avrupa kentleri vatandaşlarının sahip olması gereken haklar olarak açıklanmıştır. Eşitlik hakkı açıklanırken, yerel yönetimlere, belgede sayılan tüm hakları dil, din, ırk, renk, cinsiyet sosyal, ekonomik ve siyasal ayırım gözetmeden ve bireylerin engellilik durumlarına bakmadan herkese eşit bir şekilde sağlama yükümlülüğü getirilmiştir (Council of Europe, 1992).

Kent haklarına ilişkin en son ve önemli belge ise 2016 yılında HABITAT III Konferansı'nda kabul edilen Yeni Kentsel Gündem'dir. Belge kentleşmeyi ve kent haklarını sürdürülebilir kalkınma hedefleri ve insan haklarına ilişkin temel belgeler çerçevesinde ele almaktadır. Belgede kent hakkı, yeni kentsel gündemin en başta gelen vizyonu olarak ilan edilmiştir. Bu bağlamda “kentlerden ve insan yerleşimlerinden eşit şekilde istifade edilmesini ve kullanılmasını referans alan, kapsayıcılığı gözetken, herkes için kaliteli yaşam ve refahı arttırmak için hiç bir ayırım yapmadan tüm kent sakinlerinin bugünün ve gelecek nesillerin, adil, güvenli, sağlıklı, erişilebilir, ekonomik, dirençli ve sürdürülebilir kentlerde ve insan yerleşimlerinde yaşayabilmesini ve üretebilmesini teşvik eden, herkes için kentler” oluşturulması hedeflenmektedir (United Nations, 2017: 11).

Her kent farklı coğrafi, tarihi ve kültürel koşullara sahiptir. Bunun yanında kentlerde farklı ihtiyaç ve tercihleri olan, çeşitliliğe sahip bir nüfus barınmaktadır. Dolayısıyla klasik kentleşme politikaları kent sakinlerinin bir kısmı için avantaj sağlarken, diğer bir kısmı için ise dezavantaj oluşturabilmektedir (Duranton ve Guerra, 2016: 30). Bu nedenle günümüzde kentleşme insan haklarını ve eşitliği teşvik eden, her türlü ayrımcılığa karşı mücadele eden ve bireyleri ve toplulukları güçlendiren, sürdürülebilir ve sosyal olarak kapsayıcı bir yaklaşımla ele alınmaktadır. (United Nations Human Rights Office of High Commissioner, 2016).

Kentin bir parçası olarak engellilerin de diğer bireyler gibi tüm haklardan yararlanabilmesi gerekir. Ancak yapılan araştırmalar ve yaşanan deneyimler, küresel ölçekte, kentlerde engellilerin dezavantajlılık ve kısıtlılık halinde devam ettiğini ortaya koymaktadır. Erişememenin, bu durumun en önde gelen nedenlerinden birisi olduğu kabul edilmektedir. Oysa erişilebilirlik, insan haklarına dayanan, eşitlikçi ve kapsayıcı bir kentleşme anlayışının vazgeçilmez unsurlarındandır. Bu bağlamda, zaman zaman erişilebilir kent olarak da ifade edilen engelsiz kent yaklaşımı, engellilerin sorunlarına getirilmiş bir çözüm önerisi olarak, giderek önem kazanmaktadır.

3.2. Kent ve Engelli Birey İlişkisi

BM Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı tarafından yapılan çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlara göre 2050 yılında dünya genelinde 6,25 milyar kişinin kentlerde yaşayacağı tahmin edilmektedir. Bu nüfusun yaklaşık % 15'inin ise engellilerden oluşacağı öngörülmektedir. Sürdürülebilir ve kapsayıcı bir kentleşmenin kent sakinlerinin gelişiminin kilit araçlarından olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle kentsel ortamların, alt yapıların, tesislerin ve hizmetlerin nasıl planlandığı, tasarlandığı ve inşa edildiği -olumlu veya olumsuz- erişimi ve katılımı doğrudan etkilemektedir (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2016: 1).

Bugün büyük bir oranı kentlerde yaşayan engelli nüfus yapıları, yollar, konutlar, kamu bina ve alanları ve diğer yapılardan, sağlık, istihdam, eğitim, ulaşım, bilgi ve iletişim gibi temel kentsel hizmetlere kadar geniş bir yelpazede erişim sorunu yaşamaktadır (Secretariat for the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2015).

Engelsiz ya da erişilebilir kentler, kentte yaşayan tüm vatandaşların gereksinimidir. Bununla birlikte, engellilerin yaşadığı sorunlara ilişkin alternatif bir çözüm önerisi olarak sunulmaktadır. Engelsiz ya da erişilebilir kent “makul uyumlaştırma ve evrensel tasarım ilkeleri çerçevesinde kentsel mekânın ve hizmetlerin başta engelliler olmak

üzere toplumdaki diğer dezavantajlı gruplar ve tüm vatandaşların kullanımına uygun hale getirilmesini” ifade etmektedir (Gümüş, 2015: 15). Engelsiz kent “herkes için, bağımsız olarak erişilebilir, güvenli ve konforlu olarak kullanılabilir mekânlara, servis ve hizmetlere sahip kenttir” (Odabaş-Uslu ve Güneş, 2017). Hak ve özgürlükler bağlamında engelsiz kent, orada yaşayanların ve orayı ziyarete gelenlerin kent haklarını özgürce kullanabildikleri mekândır. Tanımlardan hareketle, engelliler için engelsiz kent kavramının iki boyutu olduğunu söylemek mümkündür. Birinci boyut bir hak olarak “erişilebilirliğin” kullanılması, ikincisi ise kentsel mekânın, yapılı çevrenin, kaynakların ve hizmetlerin “erişilebilir” olmasıdır.

Kentlerde engellilerin erişilebilirliğini kısıtlayan etmenler, dört temel başlık altında toplanabilmektedir. Bu etmenler bir taraftan engellilerin yapılı çevreye, hizmetlere ve diğer kaynaklara ulaşamamasına neden olurken, diğer taraftan da ayrımcılık ve eşitsizliği beslemektedir (Gleeson, 1999: 138):

- Cadde ve sokaklarda engellilerin hareketliliğini azaltan ya da ortadan kaldıran fiziksel veya tasarıma ait bozukluklar.
- Engellilerin girişini ve kullanımını güçleştiren ya da imkânsız hale getiren bina mimarisi.
- Engellilerin kullanımına uygun olmayan kamu ve özel ulaşım hizmetleri.
- Standart bir görsel ve işitsel yetenek düzeyine göre tasarlanmış ve bu şekilde kullanıma sunulan uyarı ve bilgilendirme işaret, levha ve araçları.

Engellilerin de diğer bireyler gibi toplumsal hayata katılabilmeleri, yaşam kalitelerini artırabilmeleri, bağımsız bir şekilde hareket edebilmeleri ve kendilerini gerçekleştirebilmeleri, belirtilen kentsel kusurların giderilmesine bağlıdır. Bu nedenle yerel yönetimlerin engelsiz bir kent için öncelikle engellileri fiziksel, sosyal, ekonomik, psikolojik ve politik olarak kent hayatına dâhil edebilecek bir planlama, tasarım, izleme ve denetleme yöntemi benimsemeleri gerekmektedir (Henden-Şolt, 2019: 39).

Yerel yönetimlerin dikkat etmesi gereken bir diğer önemli husus, engellilerin de kendi içlerinde engel türlerine bağlı olarak farklılaşmasıdır. Görme, işitme, dil ve konuşma, zihinsel ve ortopedik engelliler, ruhsal ve duygusal hastalığı ve süregen hastalığı bulunanların ilgi ve ihtiyaçları farklıdır. Kentin planlaması ve tasarımında bu engel gruplarının tamamının gereksinimleri göz önünde tutulmalıdır (Odabaş-Uslu ve Güneş, 2017: 31).

Yerel yönetimlerin kentsel kamusal alanların plan ve tasarımında da erişilebilirliği merkeze almaları gerekmektedir. Bu mekânların halkın tümünün eşit ve adil bir şekilde ulaşabileceği, kullanabileceği ve yaşayabileceği yerler olarak düzenlenmesi günümüz kentleşme anlayışının önemli bir parçasıdır (Kaplan ve Öztürk, 2004: 70). Yerel yönetimler kamu gücünün kullanıcısı olarak hem kentin planlanması ve tasarımında baş aktör olmaları, hem de kamusal mekâna ilişkin yaptıkları düzenlemelerle toplumdaki diğer kişi ve kurumlara örnek olma açısından büyük sorumluluğa sahiptir.

Engelsiz veya erişilebilir bir kentin nasıl olması gerektiği, bir başka ifadeyle kent haklarının kullanılması, planlama, tasarım, hizmetlere ve kaynaklara erişilmeye yönelik evrensel ölçütler bulunmamaktadır. Elbette bu yönde çeşitli standartlar geliştirilmiştir. Ancak uygulamada ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel vb. sebeplerle engelsiz kent deneyimlerinin çeşitlendiği görülmektedir. Bu bağlamda BM erişilebilirliği ve engellilerin kentsel gelişime dâhil edilmesini teşvik eden iyi uygulamaları değerlendirmek için, bir dizi kıstas ortaya koymuştur. Belirlenen ölçütler çerçevesinde engelsiz kente yönelik uygulamalar (UN Department of Economic and Social Affairs, 2016: 12-13):

- Yapılı çevre, kamusal alanlar, ulaşım, bilgi ve iletişim teknolojileri ile kamu hizmetleri de dâhil olmak üzere bir veya daha fazla kentsel oluşuma erişimi sağlamalıdır.
- Toplumsal, örgütsel ve kurumsal düzeyde erişilebilirliğe ilişkin algı ve farkındalığı artırmalıdır.
- Sonuç odaklı olmalı ve engelli kişilerin yaşam kalitesini etkileyen belirli alanlarda çevresel erişilebilirliğin yaratılmasına veya geliştirilmesine katkı yapan ölçülebilir bir değişikliği üretmelidir. Bu aynı zamanda, veri toplanmasını içeren güçlü bir izleme ve değerlendirme sistemine sahip olmayı gerektirir.
- Mali kaynaklar ve insan kaynağı yeterli düzeyde olmalıdır. Bu nedenle, kaynak sağlayıcıların erişilebilirliği ve engellilerle ilgili konuları vurgulamaları ve sivil toplum kuruluşlarının bunu bir öncelik olarak kabul etmeleri önemlidir.
- Sosyal, kültürel, ekonomik, politik ve çevresel olarak sürdürülebilir olmalıdır.

- Tekrarlanabilir olmalıdır. Diğer bir deyişle, ürün, hizmet ve/veya süreç başka ülkelerde ve bağlamlarda da uyarlanabilmelidir. Tekrarlanabilirlik noktasında “özgüllüğe” dikkat edilmelidir. Çünkü bir ülkedeki veya bağlamdaki bazı uygulamalar, bir diğer ülkedeki koşullara ve bağlamlara uyarlanamayabilir. Bu nedenle, tekrarlanabilirlik “uygunluk” kavramı ile birlikte ele alınmalıdır.
- Sorumlu olanlar yanında, hükümet, akademik çevre, medya, sivil toplum kuruluşları ve Birleşmiş Milletleri de kapsayabilecek, çeşitli kuruluşların taahhütlerini gösteren etkili ortaklıklar içermelidir. Girişimin sahiplenilmesi için, yapılan çalışmalara yerel yönetimler ve engelli örgütlerinin tam katılımı sağlanmalıdır.

4. DÜNYADA VE TÜRKİYE’DE ENGELSİZ KENT DENEYİMLERİ

Engelsiz veya erişilebilir kent yaklaşımı artık modern kentleşme düşüncesinin bir parçası haline gelmiştir. Dünyada çok sayıda ülke ve şehir bu yönde adımlar atmakta ve hatta bu yöndeki girişimlere destek sağlanmakta, iyi uygulama örneklerine de ödüller verilmektedir. Dünyada genelinde İngiltere’de Chester, Hollanda’da Rotterdam, Letonya’da Jürjala, İspanya’da Lugo, İtalya’da Alessandria, Portekiz’de Funchal, Avustralya’da Melbourne ve Sydney, ABD’ de Denver, Kanada’da Vancouver, Asya’da Dubai ve Singapore gibi kentler, engelsiz kentlere örnek olarak gösterilmektedir (Sunrise Medical, 2017; Prelli, 2017).

Örneğin, bu kentlerin içerisinde Vancouver, 2005 yılında yaşam kalitesinde dünya üçüncüsü olmuştur. Şehir bu ödülü ulaşım, alt yapı, sosyal ve kültürel faaliyetlere erişim gibi çeşitli alanlardaki iyi uygulamaları sayesinde elde etmiştir. Şehrin ulaşım sistemi herkesin rahat ve sorunsuz bir şekilde istedikleri yere ulaşmalarını sağlayacak şekilde kurulmuştur. Kent içi ulaşım bilimsel çalışmalar sonucu elde edilen bilgilere göre ele alınıp planlanmakta, bu yolla verilen hizmetin düzenliliği ve güvenliği sağlanmış olmaktadır. Engellilere yönelik uygulamalar ise örnek alınacak niteliktedir. Kent içinde ulaşım veren otobüslerin, seyahat süreleri önceden belirlenmektedir. Dolayısıyla her otobüsün nerede, ne zaman bulunacağı önceden bilinmekte ve bir durakta aynı anda iki otobüs yan yana gelmemektedir. Kent kültürünün güzel bir örneği olarak eğer otobüs durağında bir engelli bulunmakta ise, o kişi otobüse binmeden hiç kimse otobüse binmemektedir. Otobüslerin tasarımında engelliler düşünülmüş, ön taraftaki koltuklar kaldırılabilir şekilde tasarlanmış ve özellikle engelli bireylerin kullanımına ayrılmıştır. Tekerlekli sandalye ile binen yolcular mutlaka bu bölüme yerleştirilmekte ve bu işlem gerçekleşmeden otobüs hareket etmemektedir. Otobüsler herkesin binebileceği şekilde, gerektiğinde biniş platformuna doğru eğilebilme özelliğine sahiptir. Bir başka iyi uygulama örneği engellilerin sosyal ve sportif ihtiyaçlarına yöneliktir. Vancouver’da bulunan kayak merkezlerinde engellilerin kayak yapabilmelerine olanak sağlayacak tasarım ve teknik donanım sağlanmıştır. Engelliler dilediklerinde fiziksel güce ve yeteneğe dayalı bu spor dalı ile uğraşabilmektedir. Bunlar ve benzeri çok sayıda tasarım ögesi ve uygulama kenti engelliler için erişilebilir ve dolayısıyla yaşanabilir kılmaktadır (Fırat, 2009: 66-67).

Avrupa Birliği (AB) de engelsiz kent konusuna büyük önem atfetmekte ve ciddi çalışmalar gerçekleştirmektedir. Birlik 2010 yılından bu tarafa AB üyesi ülkelerin kentlerine “Erişilebilir Kent” ödülleri vermektedir. Girişim başta engelliler olmak üzere yaşlıların da kentsel mekânlarda erişilebilirliğini teşvik etmek ve geliştirmek için başlatılmıştır. Ödül, kent yaşamının temel yönlerinde erişilebilirliği gözle görülür biçimde ve sürdürülebilir şekilde iyileştiren ve daha fazla iyileştirme için somut planları olan şehre verilmektedir. Her yıl aday şehirler, yapı çevre ve kamusal alanlar; ulaşım ve bununla ilgili altyapılar; bilgi ve iletişim teknolojileri dâhil olmak üzere, bilgi, iletişim, kamu hizmetleri ve tesisler olmak üzere dört temel alanda değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Yapılan değerlendirmelerde erişilebilir şehre yönelik uygulamaların sürdürülebilirliğine, yeterli mali kaynaklarla desteklenip desteklenmediğine, uygulamaların kalitesi ve sürdürülebilirliği bağlamında kontrol, izleme, denetim süreçlerine ve engelliler, engelli örgütleri ile erişim uzmanlarının plan, program, tasarım, uygulama gibi süreçlerde yer alıp almadığına bakılmaktadır. En iyi örnekler AB’deki diğer kentlere model olması açısından ödüllendirilmektedir (European Commission, 2011: 5).

2019 yılında bu ödülün sahibi Hollanda’nın Breda kenti olmuştur. Kentte bütün otobüslerde ve duraklarda engellilerin kullanması için platformlar bulunmaktadır. Kamuya açık yerlere ulaşım, her engel türü için kolaylaştırılmıştır. Binalarda engellilerin giriş ve çıkışları için platformlar bulunmakta ve kapıların açılması için elektronik sensörler yer almaktadır. Ulaşımında sesli ve görsel uyarıcıların yanında navigasyon da kullanılmaktadır. Ancak belki de en önemlisi, kent yönetimi tarafından 2018-2021 yılları arasında kapsayan bir plan ortaya konulmuş ve bu plan dâhilinde yapılan çalışmaların gözetim ve denetimi bir engelli örgütü olan Breda Gelijk’e verilmiştir (European Commission, 2019).

Engelsiz veya erişilebilir kent kavramı ülkemizde de sıklıkla gündeme gelmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin mevzuat veya standartlar açısından bir sorunu ya da eksikliği bulunmamaktadır. Başta 2006 yılında imzalanan ve 2009 yılında yürürlüğe giren Engelli Hakları Sözleşmesi olmak üzere, bu alanda evrensel ilke ve standartlar ortaya koyan uluslararası belgelerde imzası bulunmaktadır. Ulusal mevzuatta bakıldığında ise Anayasa dâhil olmak üzere, 5378 sayılı Engelliler Kanunu, 5393 sayılı Belediye Kanunu, 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, 3194 sayılı İmar Kanunu, 5369 sayılı Evrensel Hizmet Kanunu ve Erişilebilirlik İzleme ve Denetleme Yönetmeliği gibi çok sayıda kanun ve diğer mevzuat hükmünde, engellilerin fiziksel ve sanal mekâna erişebilirliğine ilişkin hüküm bulunmaktadır. Ayrıca TS 9111, TS 12460, TS 12576, TS ISO 23600, TS ISO 23599 ve TS 13536 gibi engellilerin yapılı çevrede, binalarda ve ulaşımda erişebilirliğine ilişkin ulusal ve uluslararası standartlar da kabul edilmiştir. Örnekler çoğaltılabilmekle birlikte ülkemizde asıl sorun, uygulama noktasında karşımıza çıkmaktadır.

Engelsiz veya erişilebilir kentlere ilişkin ülkemizdeki şehirler üzerine yapılan çeşitli çalışmalar da bu hususu açıkça ortaya koymaktadır. Dikmen (2011: 856) Avrupa Kentsel Şartı'nın ulaşım ve dolaşım ilkeleri bağlamında Yozgat ilinde yaptığı çalışmada, kenti engellilerin erişim hakkını kullanabilmesi için uygun düzenlemeler bulunmayan bir yer olarak tarif etmiştir. Bekci (2012: 35) tarafından Bartın ilinde yaşayan fiziksel engellilere yönelik yapılan çalışmada, erişebilirliğe yönelik önerilerin teoride kaldığı ve uygulamaya aktarılamadığı tespit edilmiştir. İzmir ilinde yapılı çevrenin fiziksel engelliler tarafından kullanılabilirliğini araştıran Malkoç-True ve Sönmez-Türel (2013), engellilerin bu çevreye hem ulaşabilmeleri, hem de kullanabilmeleri noktasında, büyük sorunlar yaşadıklarını ortaya koymuştur. 2013 yılında Sabancı Üniversitesi tarafından yapılan "Engelsiz Türkiye İçin: Yolun Neresindeyiz? Mevcut Durum ve Öneriler" adlı araştırma sonucunda, kentlerde engellilerin erişebilirliği noktasında ekonomik, kültürel, hukuksal, yapısal vb. çok sayıda sorunun bulunduğu tespit edilmiştir (Sabancı Üniversitesi, 2013: 153). Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği (TOHAD) tarafından 2014 yılında gerçekleştirilen bir başka önemli araştırmanın sonucuna göre ise umut kaydeden gelişmeler bulunmakla birlikte, hukuki düzenlemeler engellilerin erişebilirlik sorununa tek başına çare olmamaktadır. Erişilebilirlik İzleme ve Denetleme Komisyonları işlevini yerine getirememektedir. Kapalı mekânlarda yapılan düzenlemeler genellikle ortopedik engellilere yönelik olup, diğer engel türleri dikkate alınmamaktadır. Mevcut çalışmalar planlı, gerçekçi ve uzun dönemli değil, günü kurtarma amaçlıdır. Konuya ilişkin başlıca eksiklik ise toplumsal farkındalığın oluşturulamamış olmasıdır (TOHAD, 2015: 33-36).

Engellilerin erişebilirlik sorununu TSE Standartları çerçevesinde ele alan bir başka çalışmada İstanbul Metropolitan Alanı toplu taşıma sistemlerinde engellilerin erişebilirliğine ilişkin çalışmaların standartlara uygun ve kullanılabilir şekilde yapılmadığı ve bunların sürdürülebilir bir erişebilirliğe katkıda bulunmadığı ortaya konulmuştur (Tiyek, Eryiğit ve Baş, 2016: 258). Malatya ilini kapsayan bir diğer çalışmada Çakır-Sümer (2015: 155) olumlu uygulamaların bulunmasına rağmen, Malatya ilinin engelsiz şehir olarak nitelendirilemeyeceğini belirtmiştir. Engelli dostu iller sıralaması çalışmalarında Eliöz, Demir ve Akbuğa (2018: 363) sağlık, ekonomi, eğitim ve yaşam kalitesi başlıkları altında engellilerin mevcut durumlarını iller bazında ele almışlar ve bu başlıklar altında özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ve dolayısıyla buralardaki illerde yaşayan engellilerin daha dezavantajlı olduğunu ortaya koymuşlardır. Belirlenen ölçütler bağlamında batı bölgelerinde ve illerinde yaşayan engelliler ise daha avantajlı durumdadır. Berkün (2019) tarafından Zonguldak il merkezinde yapılan çalışmada da kentin erişilebilirlik konusunda yetersizliğine ilişkin benzer hususlar ortaya konulmuştur.

5. SONUÇ

Öncelikle belirtmek gerekir ki; engellilik artık tüm dünyada bir temel haklar sorunu olarak ele alınmaktadır. Erişilebilirlik bu hakların en önde gelenlerindedir. Erişilebilirliğin sağlanamadığı bir yapıda ki, bu yapı sosyal, siyasal, ekonomik, fiziki vb. olabilir, engellilerin diğer haklarını tam anlamı ile kullanabilmesi mümkün olamamaktadır. Kentler ise bugün dünya nüfusunun yarısından fazlasına ev sahipliği yapmakta ve giderek daha fazla insanın kentlerde yaşayacağı öngörülmektedir. Bunun anlamı, kentin, insana dair birçok sorunun merkezine doğru yaklaşmasıdır. Bu nedenle kentleşme, kentlilik, kent hakları gibi kavramlar giderek daha fazla önem kazanmaktadır.

Erişilebilirliğin sanal ve fiziksel çevreye ulaşma olarak iki boyutu bulunmaktadır. Engelsiz kent ya da erişilebilir kent kavramı, özellikle fiziksel çevreye ulaşmada önemli bir yer tutmaktadır. Çağdaş dünyada artık engelsiz kent tasarımının, yerel yönetim anlayışının ayrılmaz bir parçası haline geldiği görülmektedir. Engelsiz bir kent

tasarımına ilişkin çok sayıda standart, rehber ve yasa bulunmaktadır. Ancak teorik altyapının uygulamaya aktarılması çoğu zaman gerçekleşmemekte, ayrımcı kent plan ve tasarımları varlığını sürdürmektedir (Gleeson, 1999: 174). Bunun en başta gelen nedeni esasen sonucun da kendisidir. Bir başka ifadeyle engelliler açısından erişilebilirlik hala öncelikle bir fizik çevre ve bedensel engellilik meselesi olarak algılanmakta ve ele alınmaktadır.

Engelsiz kent deneyimleri göz önüne alındığında, gelişmiş ülkelerin bu konuda daha önde oldukları açıktır. Ekonomik güç yanında hukuk, demokrasi ve insan hakları kurum ve kurallarının sağlıklı bir şekilde işletilebilmesi farkı oluşturan başlıca unsurlardır. Ülkemizde ise maalesef engelsiz veya erişilebilir bir kentin varlığından söz etmek mümkün değildir. Zaman zaman iyi uygulama örnekleri görülse de bunlar ya kısa süreli olmakta ya da yerel düzeyde kalmaktadır. Sadece mevzuatı veya standartları hazırlamak, engelsiz kent amacının gerçeğe dönüştürülmesine yetmemektedir. Engelsiz veya erişilebilir kentler, politika yapımcılar tarafından temel bir kamu politikası alanı olarak görülmemektedir. Bu da esasen engelliliğe yönelik toplumsal bilinç ve farkındalığın eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Bir kentin engellerden arındırılabilmesi basit ve kısa süreli bir uğraş olarak görülmemelidir. Dolayısıyla engelsiz bir kentin önündeki engeller veya yapılması gerekenler şu şekilde sıralanabilir:

- Erişilebilirlik kentte yaşayan tüm vatandaşlar için bir kent hakkı olarak kabul edilmeli ve bu doğrultuda bir kentsel planlama ve tasarım gerçekleştirilmelidir.
- Engelsiz bir kent tasarımının ekonomik güçle yakından ilişkili olduğu açıktır. Dünyadaki iyi örnekler göz önüne alındığında, bu kentlerin yaşam standardı ve gelir düzeyi yüksek ülkelerde yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla yerel yönetimlerin maddi kaynaklarının durumu, engelsiz kentler için belirleyici olmaktadır. Yerel yönetimler mali kaynak açısından desteklenmelidir.
- Engelsiz bir kent tasarlamak, uzun vade isteyen bir süreçtir. Bu nedenle uzun vadeli bir plan yapıldıktan sonra, bu plan kısa ve orta vadeli programlarla desteklenmelidir. Bu da siyasal güdü ve hesapların minimum düzeyde kaldığı, bir yerel politika anlayışını gerektirmektedir.
- Engelsiz kent için oluşturulacak politika ve programlara, mümkün olduğunca çok paydaş dahil edilmelidir. Başta engelliler ve engelli örgütleri olmak üzere diğer kent sakinleri, sivil toplum kuruluşları bu süreçte yerel yönetimlerin yanında yer almalıdır.
- Engelsiz kentler, yoğun olarak ileri teknolojinin kullanımını gerektirmektedir. Teknoloji üretmeyen ülkeler için bu durum, daha yüksek maliyetler anlamına gelmektedir. Ayrıca teknoloji kullanımının belirli bir eğitim düzeyi ve kültür gerektirdiği de unutulmamalıdır.
- Engelsiz bir kent için göz önünde bulundurulması gereken bir diğer önemli unsur, toplumdaki engellilik algısı ya da bir başka ifadeyle engellilik kültürüdür. Çünkü engellilere yönelik politika ve uygulamaları, büyük oranda engelliliği ve engellileri algılayış biçimimiz belirlemektedir (Drake, 1999). Engelliliğin halâ geleneksel veya tıbbi bir yaklaşımla ele alındığı bir toplulukta, engelsiz kent girişimlerinin ne kadar gerçekleşebileceği belirsizdir.
- Son olarak ve belki de en önemlisi, alınan kararlara, gözetim ve denetim mekanizmalarına engellilerin dâhil edilmesidir. Bir başka deyişle, erişilebilirliğin tanımını engelliler yapmalı ve oluşturulacak politikalar, onların en çok önem verdiği unsurları yansıtmalıdır (Handy ve Niemeier, 1997: 1176).

KAYNAKÇA

- Bekci, B. (2012). Fiziksel engelli kullanıcılar için en uygun ulaşım akslarının erişilebilirlik açısından irdelenmesi: Bartın kenti örneği. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 14(Özel Sayı), 26-36.
- Berkün, S. (2019). Toplumsal yaşama katılım için erişilebilir kentler: Zonguldak örneği. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 43-52.
- Bookchin, M. (1992). *Kentsiz kentleşme: Yurttaşlığın yükselişi ve çöküşü*. B. Özyalçın (Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Broderick, A. (2017). *Working report on reasonable accommodation under the CRPD: The Georgian context*. USAID.

- Brown, A. ve Kristiansen, A. (2009). *Urban policies and the right to the city*. UN-HABITAT.
- Burcu, E. (2007). *Türkiye'de özürli birey olma: Temel sosyolojik özellikleri ve sorunları üzerine bir araştırma*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Centre of Universal Design. (2019). *What is universal design?*. Erişim adresi: <http://universaldesign.ie/> , (26 Ekim 2019).
- Charlton, J. I. (2000). *'Nothing about us without us' disability oppression and empowerment*. California: University of California Press.
- Council of Europe. (1992). *European Urban Charter*. Erişim adresi: <https://rm.coe.int/168071923> , (14 Kasım 2019).
- Çağlar, S. (2009). *Uluslararası hukuk ve Türk hukuk sisteminde engellilerin eğitim hakkı ve devlet yükümlülükleri*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Çağlayan-Gümüş, D. (2015). Erişebilirlik mevzuatı ve erişebilirliğin uygulanması ve denetlenmesi. *Dosya*, (3), 14-20.
- Çakır-Sümer, G. (2015). Engelsiz şehir kavramı açısından Malatya. *Yönetim ve Ekonomi*, 22(1), 139-157.
- Davis, M. (2006). *Planet of slumps*. London: Verso.
- DIAUD. (2019). *The inclusion imperative: Towards disability-inclusive and accessible urban development*. Erişim adresi: http://worldenabed.org/wp-content/uploads/2019/09/20161012-The-Inclusion-Imperative_Towards-Disability-inclusive-and-Accessible-Urban-Development.pdf, (24 Ekim 2019).
- Dikmen, Ç. B.(2011). Avrupa Kentsel Şartı ulaşım ve denetim ilkeleri kapsamında engellilerin kentsel alan ve yapılara erişebilirliklerinin sorgulanması: Yozgat örneği. *e-journal of New World Sciences Academy*, 6(4), 838-858.
- Duranton, G. ve Guerra, E. (2016). *Developing a common narrative on urban accessibility: An urban planning perspective*. Washington DC: Brookings.
- Eliöz, M., Demir, A. Z. ve Akbuğa, E. (2018). Engelli dostu iller sıralaması çalışması. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*,(50), 348-365.
- European Commission. (2011). *Access City: The European award for accessible cities*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission. (2019). *Access city award 2019*. Erişim adresi: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=89&langId=en&newsId=9257&furtherNews=yes> ,(21 Kasım 2019).
- Evans, G. (2009). Accessibility, urban design and the whole journey environment. *Built Environment*, 35(3), 366-385.
- Ferri, D. (2018). Reasonable accommodation as a gateway to the equal enjoyment of human rights: From New York to Strasbourg. *Social Inclusion*, 6(1), 40-50.
- Ferri, D., ve Lawson, A. (2016). *Reasonable accommodation for disabled people in employment*. European Commission. Brussels: Publications Office of the European Union.
- Fırat, S. (2009). Engelsiz bir kent tasarlamada yerel politikaların önemi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 20(2), 57-68.
- Gleeson, B. (1999). *Geographies of disability*. London: Routledge.
- Hahn, H. (1986). Disability and the urban environment: A perspective on Los Angeles. *Environment and Planning D Society and Space*, (4), 273-288.
- Handy, S. L. ve Niemeier, D. A. (1997). Measuring accessibility: An exploration of issues and alternatives. *Environment and Planning*, (29), 1175-1194.

- Harvey, D. (2003). *The right to the city*. Erişim adresi: <https://davidharvey.org/media/righttothecity.pdf>, (14 Ekim 2019).
- Henden-Şolt, H. B. (2019). Çağdaş kent planlama anlayışına bir örnek: Engelsiz kent yaklaşımı. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(8), 36-44.
- Hensen, H. S. (2009). Analysing the role of accessibility in contemporary urban development. O. Gervasi, D. Taniar, B. Murgante, A. Laganà, Y. Mun, ve M. L. Gavrilova (Ed.), *Computational Science and Its Applications – ICCSA 2009* içinde (385-396), Berlin: Springer.
- Kaplan, H. ve Öztürk, M. (2004). Engelliler, kamu mekânı ve engelsiz tasarım: Kamusal iç mekânlarda irdelenmesi için bir çerçeve. *Planlama*,(2), 67-74.
- Kaygısız, Ö. (2006). Erişilebilirlik ve trafik. *Planlama*, (1), 86-91.
- Keleş, R. (2008). *Kentleşme politikası*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kuntay, O. (2006). Erişilebilirlik. *Planlama*, (1), 75.
- Lang, R. (2007). *The development and critique of the social model of disability*, Working Paper. (Leonard Cheshire Disability and Inclusive Development Centre). Erişim adresi: <https://www.ucl.ac.uk/iehc/research/epidemiology-public-health/research/leonard-cheshire-research>, (06 Ekim 2019).
- Lee, T. M. (2005). Multicultural citizenship: The case of the disabled. D. Pothier, ve R. Devlin (Ed.), *Critical Theory: Essays in Philosophy, Politics, Policy and Law* içinde (s. 87-106), Vancouver: UBC Press.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on cities*. E. Kofman ve E. Lebas (Çev.). Massachusetts: Blackwell.
- Malkoç-True, E. ve Sönmez-Türel, H. (2013). Yapılı çevrelerin fiziksel engelliler yönüyle kullanılabilirliği: İzmir kenti örneği. *ARTIUM*, 1(1), 1-16.
- Odabaş-Uslu, A. ve Güneş, M. (2017). Engelsiz kentler- "herkes için erişilebilir kentler". *Uluslararası Peyzaj Mimarlığı Araştırma Dergisi*, 1(2), 30-36.
- Parlak, B. (2008). Kent kültürü ve kentlilik bilinci geliştirme projesi: Bursa büyükşehir örneği. F. N. Genç, A. Yılmaz ve H. Özgür (Ed.), *Dönüşen Kentler ve Değişen Yerel Yönetimler* içinde (s. 61-89), Ankara: Gazi Kitabevi.
- Pektaş, K. ve Akın, F. (2010). Avrupa kentsel şartları perspektifinde bir kentli hakkı olarak "katılım hakkı" ve Türkiye. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, XII(2), 23-49.
- Prelli. (2017). *Barrier-free cities*. Erişim adresi: <https://www.pirelli.com/global/en-ww/life/barrier-free-cities>, (11 Kasım 2019).
- Rode, P., Floater, G., Thomopoulos, N., Docherty, J., Schwinger, P., Mahendra, A. ve Fang, W. (2014). *Accessibility in cities: transport and urban form. LSE Cities, NCE Cities – Paper 03*. London School of Economics and Political Science.
- Rode, P. ve da Cruz, N. F. (2018). Governing urban accessibility: Moving beyond transport and mobility. *Applied Mobilities*, 1-25.
- Sabancı Üniversitesi. (2013). *Engelsiz Türkiye için: Yolun neresindeyiz? Mevcut durum ve öneriler*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Secretariat for the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. (2015). *Accessibility and disability inclusion in urban development*. Erişim adresi: <https://www.un.org/disabilities/documents/2015/accessibility-urbandevelopment.pdf>, (26 Kasım 2019).
- Short, J. R., Kim, Y., Kuus, M. ve Wells, H. (1996). The dirty little secret of world cities research: Data problems in comparative analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, (20), 697-717.
- Sunrise Medical. (2017). *Most accessible cities around the world*. Erişim adresi: <https://www.sunrisemedical.com.au/blog/world-accessible-cities>, (26 Kasım 2019).

- Tiyek, R., Eryiğit, B. H. ve Baş, E. (2016). Engellilerin erişebilirlik sorunu ve TSE Standartları çerçevesinde bir araştırma. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12, 225-261.
- TOHAD. (2015). *Mevzuattan uygulamaya engelli hakları izleme raporu 2014 rapor özeti*. Ankara: TOHAD.
- TÜRKONFED. (2017). *Kent-Bölge: Yerel kalkınmada yeni dinamikler: Türkiye'nin kentlerinden kentlerin Türkiyesine*. İstanbul: TÜRKONFED.
- UN Department of Economic and Social Affairs. (2016). *Good practices of accessible urban development*. United Nations Secretariat, Department for Economic and Social Affairs.
- UN Department of Economic and Social Affairs. (2019). *Sustainable development goals and disability*. Erişim adresi: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/about-us/sustainable-development-goals-sdgs-and-disability.html>, (26 Kasım 2019).
- United Nations Human Rights Office of High Commissioner. (2016). *Human rights and urbanization*. Erişim adresi: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Urbanization/Pages/UrbanizationHRIndex.aspx>, (27 Kasım 2019).
- United Nations. (2006). *United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. Erişim adresi: https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convention_accessible_pdf.pdf, (26 Kasım 2019).
- United Nations. (2013). *Accessibility and development: Mainstreaming disability in the post-2015 development agenda*. UN Department of Economic and Social Affairs.
- United Nations. (2017). *New urban agenda*. United Nations Publication.
- UPIAS. (1976). *Fundamental principles of disability*. London.
- WHO. (2011). *World report on disability*. Geneva: WHO Publications.

DERLEME MAKALESİ / REVIEW ARTICLE

OYUN VE OYUNCAK: TEKNOLOJİK VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE OYUN VE OYUNCAĞIN ANLAMSAL VE İŞLEVSEL DEĞİŞİMİ

GAMES AND TOYS: SEMANTIC AND FUNCTIONAL CHANGE OF GAMES AND TOYS IN THE PROCESS OF TECHNOLOGICAL AND SOCIAL TRANSFORMATION

Dr. Saniye VATANDAŞ¹

ÖZ


Oyun bir eğlence ve serbest zaman faaliyeti olmanın ötesinde, toplumsallaşmanın en önemli aracıdır. Çocuk, oyun ve oyuncakla, toplum içinde yaşayacaklarının provalarını yaparak toplumsallaşır. Toplum ise toplumsallaşmış üyeleri üzerinden geleceğini garantiler; zamanda süreklilik kazanır. Oyun ve oyuncak insanlığın en köklü iletişim ve etkileşim aracı olarak anlam kazanmıştır. Ancak endüstrileşmeye bağlı olarak oyunun en önemli unsuru olan oyuncak metalaştı. Oyun ve oyuncak, geleneksel medya üzerinden ideolojilerin önemli yaşam alanlarından ve güç merkezlerinden birisi haline geldi. Bireyler, tüm zamanlar boyunca oyunun aktif birer öznesiyken, başta televizyon ve sinema olmak üzere geleneksel iletişim teknolojilerinin sunduğu oyunlar karşısında pasif birer nesne haline geldiler. Bu arada toplumsallaşmanın ve oyunun en önemli mekânı olan sokak yok oldu. Zira bireyler siyah camın bağımlısı oldular. Oyun, dijital teknolojinin gelişimine bağlı olarak çoğu zaman toplumsallaşmayı, toplumsal uyumu tehdit eden özelliklerin de taşıyıcılardan birisi oldu. Bu inceleme, oyunun ve oyuncakın tarihsel bağlamda anlam ve işlevini konu edinmektedir. Bilim ve teknolojide gerçekleşen değişim ve dönüşümlerin oyun ve oyuncak üzerindeki etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu itibarla dijital teknoloji ile internet teknolojisinin oyun ve oyuncak getirdiği anlam ve işlev değişimi konu edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Oyun, Oyuncak, Dijital Oyun, Toplumsallaşma, Sokak.

JEL Sınıflandırma Kodları: Z19, Y8, Y9, Y80.

ABSTRACT

Beyond being an entertainment and leisure activity, game is the most important tool of socialization. The child socializes with games and toys, rehearsing what they will experience in society. Society guarantees its future through its socialized members and gains continuity in time. Games and toys have become meaningful as the most established communication and interaction tool of humanity. However, due to industrialization, the toy, which is the most important element of the game, has become a commercial item. Individuals had always used to be the active subjects of the game, but then they become passive objects in the games offered by traditional communication technologies, especially by television and cinema. Meanwhile, the street, which was the most important place of socialization and games, has disappeared because individuals have become addicted to screens. The study deals with the meaning and function of games and toys in the historical context. The effects of changes and transformations in science and technology on games and toys have been tried to be determined. In this respect, the change of meaning and function in games and toys which has been brought about by digital technology and internet technology is analysed.

¹  Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, Görsel, İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü, saniyevatandas@isparta.edu.tr

Keywords: Game, Toy, Digital Game, Socialization, Street.

JEL Classification Codes: Z19, Y8, Y9, Y80.

1. GİRİŞ

İnsan, doğası gereği toplumsal bir varlıktır. Oyun ise insanın toplumsallaşmasını sağlayan en önemli araçlardan birisidir. Fakat oyunun işlevleri sadece bireylere yönelik değildir. Oyunun hem birey, hem de toplum açısından yerine getirdiği birçok işlevi vardır. Oyun, birey açısından insanı, hayatı, toplumu, dünyayı, eşyayı, kuralları, davranışları tanımada, uygulama gerektirenlerin ilke ve biçimlerini öğrenmede oldukça önemli işlevler üstlenir. Böylelikle bireyin toplumun üyesi haline gelişine ciddi düzeyde etkide bulunur. Toplum açısından ise düzene, uyum sağlamaya, dayanışmaya, iş bölümüne, toplumsallaşma üzerinden yeni üyeler kazandırarak toplumun sürekliliğine katkı sağlar. Esasen oyunun toplumsallaşmaya katkısı sadece insana özgü bir durum da değildir. Süreç, genel ilkeleri bakımından, özellikle toplumsal hayvanlarda da aynen insandaki gibi işlemektedir. Toplumsal olmayan birçok türde ise türün yaşama tarzı, avlanma biçimleri oyun içerisinde öğrenilmektedir. Yine burada da genel ilkeler bakımından insanın öğrenme sürecine benzer bir süreç işlemektedir.

Oyun ve oyunun nesnel bir boyut kazanmasında araç görevini yerine getiren oyuncak ise, insanın doğası gereği toplumsallaşmasında ve kişilik oluşumunda önemli roller üstlenmektedir. Elbette ki her oyunda oyuncak yoktur. Sadece sözle veya davranışlarla oynanan oyunlar da vardır. Fakat oyunların pek çoğunda oyuncak vardır ve her yeni oyuncak yeni birçok oyunun oluşmasına imkân sağlamaktadır. Dolayısıyla oyun ile oyuncak arasında kopmaz bir bağ vardır. Bu sebeple de pek çok oyunun şekillenmesinde temel bir konumda bulunan oyuncağın tarihi de insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanlık tarihinin en eski çağlarına tarihlenmiş duvar resimlerinde ve kabartmalarda yahut arkeolojik buluntularda oyunun ve oyuncağın izlerine rastlanması hiçbir şekilde şaşırtıcı değildir. Ancak hayvanlar dikkate alınmırsa, oyunun ve oyuncağın tarihinin insanlık tarihinden de eski olduğu söylemek de mümkündür. Zira yeryüzünde insan yokken, hayvan vardı ve onlar milyonlarca yıldır oyun oynuyorlardı ve hatta bazıları çok basit biçimde de olsa oyununa oyuncağı da dâhil ediyordu. Bu oyuncak yeri geldiğinde bir ağaç veya taş idi, ya da avlanacak bir başka hayvan yahut ceviz, fındık, kozalak gibi şeylerdi.

Oyun, gündelik hayatta daha çok eğlence ve serbest zaman geçirme faaliyeti olarak anlaşılrsa da, gerçekleştirilmiş bilimsel araştırmalar, insanın oyun oynama amacının bu kadar dar ve sığ olmadığını ortaya koymuştur. Oyun elbette ki eğlencenin eşlik ettiği bir faaliyettir. Her oyun eğlencenin eşlik ettiği bir süreçte oynanır. Hatta bazıları oyuncuya büyük acılar verse bile, yaşamsal riskler barındırsa bile sonuç değişmez. Oyun görünen boyutuyla bir eğlence aracı olmakla birlikte, aynı zamanda ve hatta daha fazlasıyla, özellikle de çocuklar için toplumsallaşmayı sağlayan bir öğrenme aracıdır. Hem gerçekleştirilmiş araştırmalardan ve hem de gündelik hayatın içinde kişisel gözlemlerden hareketle bilindiği üzere, oyunların bir kısmı sadece çocuklar için değil, aynı zamanda yetişkinler içindir. Bunu Anadolu'da yaygın olan geleneksel birçok oyunlarda görmek mümkündür. Bir kısmı ise hem çocukların, hem de yetişkinlerin veya sadece yetişkinlerin oynadıkları oyunlardır. Bu oyunlar farklı düzeylerde de olsa eğlenme, öğrenme süreçlerinin araçları olarak işlev görürler.

Bilimsel ve teknolojik gelişmeler pek çok şeyi dönüştürdüğü veya yeniliklere yol açtığı gibi, oyun ve oyuncak da bilimsel ve teknolojik gelişmelerden doğrudan etkilendi ve bu etkilenme olanca yoğunluğuyla devam ediyor. Geleneksel iletişim araçları insanların oyun ve oyuncak anlayışını radikal düzeyde değişikliğe uğrattı. Geleneksel iletişim araçları ve özellikle de sinema ile televizyon insanların sadece eğlenme ve bilgi edinme tarzlarını değil aynı zamanda tüm yaşam tarzlarını değiştirip dönüştürdü. Televizyon sadece yeni oyun ortamı ve yeni oyunlar sunmadı, aynı zamanda var olan oyunların birçoğunun terk edilmesini ve unutulmasını gerçekleştirdi. Birçok oyun ve oyuncak bireysel hatıraların veya toplumsal hafızanın ücre köşelerine çekildi. Çocuklar ve yetişkinler, televizyonun kendilerine sunduğu programlar sayesinde tarihsel geçmişi olan geleneksel oyunlardaki mekân, zaman algılarının dışında zaman ve mekânın egemen olduğu; geleneksel ilişki biçimlerinin temelden değiştiği; etkileşimin tek taraflı hale geldiği bir sürece dâhil oldular. Belki vakit hoşça geçirildi, ancak toplumsallaşma başta olmak üzere, oyunun ve oyuncağın insanlık tarihinde üstlendiği birçok işlev büyük oranda terk edildi. Bireyler oyunun aktif birer öznesiyken, geleneksel iletişim teknolojilerinin sunduğu oyunlar karşısında pasif birer nesne haline geldiler.

Başta televizyon olmak üzere geleneksel iletişim teknolojilerinin sunduğu oyunların/filmlerin yol açtığı değişim ve dönüşümlerin olumsuz etkilerini gidermek; bu süreçte terk edilen fakat insanlar için önemli olan özelliklerin

başka yollarla telafisini sağlayacak imkân ve araçları keşfetmek veya inşa etmek için insanlığın yoğun çaba sarf ettiği bir zamanda dijital teknolojinin oyunları devreye girmiş oldu. Süreelmekte olan durum dijital teknolojinin sunduğu oyunlarla bambaşka bir boyuta evrildi. Dijital teknoloji ile internet teknolojisinin birleşimi mekânın, oyuncuların, duyguların, kimliklerin sanal olduğu sanal bir dünyanın kapılarını açtı. İnsanlığın ontolojik, epistemolojik ve moral gerçekliği temelden değişti. Ontolojik anlam, sanal bir kurguya; epistemolojik güven, sonu gelmez bir kuşkuya; moral erdem sorumsuzluğa kurban edildi. Oyun, insanın bazı sorunlarının çözümüne katkı sağlayan bir araç olmaktan çıkıp, insanlığın ortak sorunu haline geldi. İnsan, mevcut sorunlarını çözemediği gibi mevcuttakilerine ilave yeni sorunların nesnesi oldu. İnsanın nesneleşmesi olanca hızıyla büyüyüp derinleşirken, öznelleşmesinin ise gittikçe sığlaşıp daraldığı bir sürece girildi.

2. OYUN VE OYUNCAK

Oyunun tarihi, insanlığın tarihine eş ve hatta -yukarıda değinildiği üzere- eğer hayvanlar dikkate alınırsa, insanlığın tarihinden de eskidir. Fakat konumuz insanın oyunları ve oyuncaklarıdır. Burada sadece insanla ilgili olan; insanın oynadığı oyunlar dikkate alınacaktır. Konuya bu eksenden bakıldığında, bugün özellikle arkeolojinin katkılarıyla çok eski zamanlara ait birçok oyun ve oyuncak hakkında detaylı sayılabilecek bilgiye sahibiz. Her yeni günle birlikte bu alandaki bilgimiz daha da detaylanmakta. Zira özellikle arkeolojik araştırmalar, sıklıkla, oyun ve oyuncak açısından uzatılan geçmişini daha da gerilere taşımaya imkân sağlayacak bulgulara ulaşmakta. Bunun yakın zamanda ulaşılan örneklerinden birisi, MÖ 5500-2750 arasında bugünkü Romanya bölgesinde egemen olan Cucuteni-Trypillian kültürüne aittir. Bölgede bulunan tekerlekli boğa biçimli oyuncak, hem o dönemde oyuncak tekniğinin ne kadar ileri olduğuna ve hem de oyun kültürünün evrimine ilişkin önemli bilgilere ulaşmayı sağlamıştır. Bir başka bulgu ise Mısır'da bulunan bir duvar resmidir. Ak-hor mezarında bulunan ve MÖ. 2600'lü yıllara tarihlenen duvar resminde el vuruşma oyunu oynayan bir kız resmedilmiştir. Ayrıca tarihsel bulgular da konuya ilişkin bilgilerimizi detaylandırmaya devam etmektedir. Antik Yunan döneminin önemli filozoflarından Herakleitos (MÖ. 540-480)'un felsefi bir sorunu tartışırken yaptığı benzetme, dönemin oyun anlayışının ne kadar geliştiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Herakleitos, zamanın niteliğini değerlendirirken şöyle bir benzetme yapmıştır: “Zaman, dama taşlarını bir o yana bir bu yana sürerek oynayan bir çocuktur” (Baker, 2011: 58).

Gündelik hayatta çoğunlukla bir eğlence ve serbest zaman faaliyeti olarak anlam kazanan oyunun tarihi insanlık kadar eski, işlevi ise bireysel ve toplumsal hayatı kuşatacak kadar kapsamlıdır. Tarihsel süreç, bilimsel araştırmalar ve mevcut bireysel gözlemlerde hareketle oyun oynamanın insanın doğasının gereği olduğunu hiç zorlanmadan ifade edebiliyoruz. Süreç içerisinde değişen şey nasıl ve ne ile oynandığıdır; yoksa oyun ve oyuncak hep var olmuştur. Bu sebeple insanın ne olduğu sorusuna verilen cevaplardan birisi de insanın “Homo Ludens” (*Oynayan İnsan*) olduğu şeklindedir. Yani, oyun, insanın bireysel ve bilinçli bir tercihi olmanın ötesinde, doğal bir ihtiyacının ürünü olarak anlam kazanmaktadır. Zira toplumsal bir varlık olan insanın toplumsallaşıp, toplumsallığının nesnel bir boyut kazanmasına katkı sağlamaktadır.

Oyun insanla birlikte hep var olmuştur; sonradan olan bir şey değildir. İlk oyunların nasıl oluşturulduğu gibi önemli bir sorunun cevabının gayet kolay olduğunu söylemek de mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla ilk oyunlar taklitle başlamıştır. Taklit, çocukların büyükleri, büyüklerin birbirlerini veya hepsinden önemlisi de hayvanları taklitleri biçiminde gerçekleşmiş olmalıdır. Bu yapılırken belki eğlenmek amaçlanıyordu, belki de gerçekleştirilen taklit bir iletişim aracı olarak kullanılıyor, birilerinin diğerlerine kişi veya olay hakkında bilgi vermesi amaçlanıyordu. Her durumda, çocuklar toplumsallaşıyor, yetişkinler birbirlerine bilgi ve tecrübelerini uygulamalı olarak aktarma imkânı elde ediyorlardı. Oyunun oluşmasında ve gelişmesinde işlev üstlenen taklit, aynı zamanda sanatın önemli özelliklerinden birisi, hatta varlık sebebidir. Bu ise sanat ile oyun arasında bir irtibat bulunması ihtimalini yükseltmektedir. İngiliz filozof ve sosyolog Herbert Spencer (1820-1903) bu duruma dikkat çekmiş ve hatta oyunun önceliğine vurguda bulunmuştur. Spencer'e göre sanatın temelinde oyun vardır (Yıldız, 2019: 14). Aralarındaki irtibatın en önemli sebebi, ikisinin de gönüllülük esasına dayanması ve bir çıkar beklentisi olmadan yapılmasıdır. Yine Spencer'e göre sanat, çocukların oyunlarının bir uzantısı olarak da düşünülebilir. Sanatı doğuran bu oyunların evrimleşip gelişmesidir. Oyun ve sanat ilişkisine dair görüşünde Spencer yalnız değildir. Sanatı oyun olarak tanımlayan düşünürlerden bir diğeri Friedrich Schiller (1759-1802)'dir. Schiller'e göre oyun insan olmanın vazgeçilemez faktörlerinden birisidir. Konuya ilişkin görüş ve tespitlerini “İnsan, ...ancak oynadığı sürece tam bir insandır” (Schiller, 1999: 61) diyerek özetlemiştir. Schiller burada oyun derken, oyunun da sanatın da ortak yönüne vurguda bulunmuştur (Çolakoğlu, 2015: 18). Her ikisinin ortak yönünün ise içlerindeki özgürlük

olduğunu ifade etmiştir. Detaylı bir şekilde dikkate alındığında, bağımsızlık ve çıkar gözetmeme özellikleri oyunda da olmakla birlikte, en çok sanatta gerçekleşmektedir (Tunalı, 1979: 139-141).

Öncelikle ve kısaca ifade edildiği üzere, oyunun tarihi, insanlık tarihi kadar eskilere uzanmaktadır. Hatta hayvanlar dikkate alınırsa insanlık tarihinden de eskidir. Dolayısıyla oyun, esas itibarıyla, sadece insanlara özgü bir aktivite değildir. En basit haliyle evcil hayvanlara ya da televizyondaki bir vahşi yaşam belgeseline, sirkelere, hayvanat bahçelerine bir göz atılırsa, oyunun, hayvanlarda da hayatlarının bir parçası olduğu görülebilir. Doğada bulunan birçok varlık oyunla iç içe yaşamaktadır, bu sadece basit bir gözlemlerle tespit edilebilecek ve hiçbir şekilde tartışmaya gerek duyulmayan bir olgudur. Üstelik hayvanlarda sadece eğlenmek için değil, toplumsal olan türlerin yavruları toplumsallaşmak, toplumsal olmayanlar da türünün gerektirdiği özellikleri kazanmak için nesnelere veya kardeşleriyle oyun oynarlar. Fakat buna rağmen konuyu sadece insanlık ekseninde dikkate alarak ifade edecek olursak, oyunun ve oyuncağın ilk insanlarla birlikte var olduğundan kuşku bulunmadığı gibi, oyunun ve oyuncağın kültürden eski olduğundan da kuşku yoktur. Elbette ki takip eden dönemde kültürel unsurlar ve değişimler oyun ve oyuncağın anlam ve işlevinde değişimlere ve yeni oluşumlara yol açmış olmakla birlikte, henüz kültürün oluşmadığı dönemde oyunun ve oyuncağın var olduğu da kesindir. Böyle olunca başlangıçta oyunun, kültürün oluşmasında önemli faktörlerden birisi olarak işlev gördüğü tespitinde bulunmakta zorlanılmıyor. Tüm bunları özetlemesi açısından oyunun kökeniyle ilgili araştırmalar yapan 20. yüzyılın önemli dilbilim ve tarihçilerinden birisi olan Johan Huizinga (1872-1945)'nın şu tespiti önemlidir: “Oyun kültürden daha eskidir, çünkü kültür ne kadar dar kapsamlı tanımlanırsa tanımlansın, her zaman bir insan toplumunun varlığını öngörür ve hayvanlar kendilerine oyun oynamalarını öğretmesi için insanın gelmesini beklememişlerdir. Hatta insan uygarlığının genel oyun kavramına hiçbir temel özellik katmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Hayvanlar tıpkı insanlar gibi oyun oynarlar... Oyunsal rekabet, toplumsal hayat güdüsü olarak, bizzat kültürden de eskidir ve arkaik kültür biçimlerinin gelişmesinde bir maya gibi etki etmektedir. İbadet, kutsal oyun içinde serpilmiştir. Şiir oyundan doğmuştur ve oyunsal biçimler sayesinde yaşamaya devam etmektedir. Müzik ve dans ortaya saf oyun olarak çıkmışlardır. Bilgelik ve bilim ifadelerini kutsal yarışma oyunlarında bulmuşlardır. Hukuk, toplumsal oyundan sıyrılarak ortaya çıkmak zorunda kalmıştır. Silahlı çatışmaların kuralla bağlanması, aristokratik hayatın kuralları oyunsal biçimler üzerinde temellenmiştir. Sonuç olarak, kültür ilkel aşamalarında oyun olarak oynanmıştır; ana bitkiden ayrılan canlı bir meyve gibi oyundan doğmamış, oyunun içinde ve oyun olarak serpilmiştir” (Huizinga, 2015: 6, 219-220).

2.1. Oyun

Bütün bunlardan sonra “oyun nedir” diye sormak gerekirse; konuya ilişkin önce bir sözlüğe bakmakta yarar var. Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük'ünde oyunun birçok farklı anlamına yer verilmiş. Şöyle denilmekte: “*Yetenek ve zekâ geliştirici, belli kuralları olan, iyi vakit geçirmeye yarayan eğlence; tiyatro veya sinemada sanatçının rolünü yorumlama biçimi; müzik eşliğinde yapılan hareketlerin bütünü; seslendirilmek veya sahnede oynanmak için hazırlanmış eser temsil, piyes; bedence ve kafaca yetenekleri geliştirmek amacıyla yapılan, çevikliğe dayanan her türlü yarışma; şaşkınlık uyandırıcı hüner; kumar...*” (Türkçe Sözlük, 2011: 1830). Konuya ilişkin en kapsamlı ve derinlikli çalışmalara imza atmış olan ve ilk kez insanı “homo ludens” olarak tanımlayan Johan Huizinga, oyunu, “belirli zaman ve mekân sınırları içinde özgürce kabul edilen ama mutlak bağlayıcılığı olan kurallar çerçevesinde oynanan, kendi başına bir amacı olan, gerilim ve neşe gibi duygular uyandıran ve sıradan hayattan farklı olduğu bilincini uhdesinde taşıyan gönüllü bir etkinlik ve meşguliyettir” ifadeleriyle tanımlamıştır. Huizinga, oyunu biçimsel açıdan “olağan hayatın dışında yer aldığı hissedilen, özgür ve ‘kurmaca’ ama yine de oyuncuyu tamamen içine çekme yeteneğine sahip bir eylem” (Huizinga, 2015: 31) olarak tanımlamıştır. Amerikalı araştırmacı Clark C. Abt (d.1929)'ın tanımı ise oldukça kısadır: “Oyun iki ya da daha fazla oyuncu arasında çeşitli hedeflere ulaşmak amacıyla gerçekleştirilen eylemdir”. Ünlü Fransız folklorcusu ve antropoloğu Roger Caillois (1913- 1978) ise oyunu şöyle tanımlamaktadır: “Oyun serbestçe kabul edilmiş fakat bağlayıcı olan kurallara göre belli bir alan ve zaman süreci içinde sürdürülen, gerilim ve eğlence duygularını içeren, gerçek hayattan farklı olduğu bilinci ile yapılan gönüllü hareket ya da faaliyettir” (Caillois, 2001: 9,10). Caillois, bu tanımına ilaveten oyunun temel özelliklerini belirlemeye çalışmış ve altı farklı özellik tespit etmiştir. Bunlar; “özgür olma”, “ayrılmış olma”, “belirsiz olma”, “üretken olmama”, “kurallara bağlı olma”, “uydurulmuş/hayali olma”, “biçimsel olma” özellikleridir. Bu özellikleri ise şöyle açıklamıştır: “Özgür olma”: Oyuncunun oyuna katılma zorunluluğu bulunmaz; ister katılır, ister katılmaz. “Ayrılmış olma”: Oyunun gerçekleşeceği mekân ve zamanın sınırları önceden belirlenmiştir. Mekân ve zaman açıkça ve net bir şekilde sınırlandırılmıştır. “Belirsiz olma”: Oyunun nasıl sonuçlanacağı belli değildir. Oyun için söz konusu olabilecek yenilikler oyuncunun inisiyatifine bırakılır. “Üretken olmama”: Oyun, oyuncuların sahip oldukları zenginliğin

kendi aralarında yer değiştirmesi dışında değer, zenginlik gibi şeyler üretmediği gibi, yeni bir şey de üretmez. “Kurallara bağlı olma”: O an için mevcut başka kural ve yasalar yok sayılır. Sadece o oyuna özgü kural devrededir. Ve bu kurallara titiz bir şekilde uyulur. “Uydurulmuş/Hayali olma”: Yaşanmakta olan asıl hayatın karşısında oyun uydurulmuş bir yaşam alanıdır; kurgu tamamen hayalidir. “Biçimsel olma”: Tüm bu özellik ve kurallar tamamıyla biçimseldir (Caillois, 1994: 41). Hurwitz (2002: 101) ise, oyunu, oyun olmayan tüm diğer etkinliklerden farklı kılan, özgün hale getiren beş temel özellik tespit etmiştir. Hurwitz, söz konusu özellikleri şöyle belirlemiştir:

- 1) Oyun bir süreçten ibarettir. Her oyunun bir süreci vardır ve bu sürecin sonucu süreç kadar önemli değildir. Önemli olan sürecin kendisidir.
- 2) Oyunu başlatan çocuktur, ancak oyunun şekillenmesini sağlayan faaliyet çocuğun amacının dışında bir nedenle yapılır.
- 3) Oyuncunun statüsü ve rolü ile ilgili bir kısıtlama yoktur. Oyuncu, oyunda ne olmak istiyorsa o olur. İsteddiği her şey olma özgürlüğü vardır.
- 4) Oyunun kuralları arasında tutarsızlık vardır. Oyunun kuralları arasında tutarlılık aranmaz. Oyuncu mantıklı ve mantıksız kurallar bir aradadır. Bu kurallar, oyun içerisinde özgür bir şekilde oluşur ve oyundan sonra kaybolup gider. Oyunda “kural” olan şey, esasen rolün kuralıdır. Örneğin; çocuklar kendi aralarında evcilik oynarlarken birisinin diğerine “sen bebek ol” şeklinde talimat vermesiyle rol tayin edilmiş olur.
- 5) Oyun, bireyin aktif zihin süreçlerini kapsar. Birey oyun ile ve oyun içinde keşfetme, inceleme, sorgulama gibi süreçleri yaşar.

Albert Ellis (1913-2007)’e göre oyun “bir şeyleri araştırma, öğrenme, keşfetme, kontrol etme, öğrenilenler arasında ilişki kurma ve deneyimleme sürecidir” (Ellis, 1973: 135). Amerikalı bilgisayar oyun tasarımcısı ve yazar Chris Crawford (d.1950)’a göre “Oyunlar birer sistemdir. Kuralları vardır. Oyunlar oyuncular için duygusal gerçekliğin yansımalarını içerir”. Katie Salen (d.1969) ve Eric Zimmerman (d.1969)’ın “Rules of Play: Game Design Fundamentals” isimli oldukça kayda değer emek mahsulü olduğu anlaşılan eserlerinde (Salen ve Zimmerman, 2004: 672) İngiliz kart ve masa oyunları uzmanı, eğitimci ve tarihçi David Parlett (d.1939)’e atıfla dile getirdiklerine göre, oyun, bir amacı olan ve yarışma sonucunda amaca ulaşılan bir eylemdir. Oyunda kurallar ve amaca yönelik hazırlanmış nesnelere bulunur. Oyunun bir kazananı vardır (Salen ve Zimmerman, 2004: 672). Özetle söylemek gerekirse her oyunun açıkça belli ve doğrudan oyunla ilgili bir amacı olabilir de, olmayabilir de; amaçsız gibi görünen oyunun bizzat kendi amacı yoksa bile, sürecin oyuncuya sağladığı bir yarar vardır ve bu durum o oyunun dolaylı amacını oluşturur. Aynı şekilde oyunda kural olabileceği gibi olmayabilir de; kuralsız gibi oyunlarda kural oyundan önce olmamakla birlikte oyunun işleyişi sürecinde oluşur. Oyuncu oyuna bilerek ve isteyerek katılır. “Oyun fiziksel, bilişsel, dilsel, duygusal ve sosyal gelişimin temeli olan gerçek hayatın bir parçası ve çocuk için en etkin öğrenme sürecidir” (Dönmez, 1992: 3).

Oyunların çeşitlerine gelince, oyuncuğun eşlik etmediği, herhangi bir nesne kullanılmadan örneğin sadece söz ve hareketlerle oynanan oyunlar olduğu gibi, oyuncak ile oynanan oyunlar da pek çoktur. Oyuncu sayısına, oynanan mekânın özelliğine, kullanılan aracın (oyuncağın) niteliğine göre oyunlar farklılaşmaktadır. Bugün itibarıyla oyun denildiğinde tavla, satranç, briç gibi oturarak oynanan oyunlardan; körebe ve saklambaç, çelik-çomak gibi geniş mekânda hareket edilen ve grupla oynanan oyunlara; misket, topaç, oyuncak bebek, sopa, çember gibi nesnel oyuncaklarla bilgisayar oyunları gibi teknoloji gerektiren ve sanal olarak oynanan oyunlara kadar geniş bir alandan söz edilmektedir. Bunların her biri bireylerin günlük yaşamlarına ve özellikle çocukların kişiliklerinin gelişimine katkı sağlayan önemli araç ve mecralardır.

2.2. Oyuncak

Konunun uzmanlarından Heljakka’a göre oyuncak, “çocuk, yetişkin ve hayvanların yaş ve cinsiyetlerine bakılmaksızın oyun oynamaları amacıyla tasarlanmış nesnedir” (Heljakka, 2008: 21). Oyunda olduğu gibi, oyuncuğun tarihi de insanlık tarihi kadar eskidir (Niemann, 1991: 55). Oyun ve oyuncak tüm insanlık tarihinde, tarihin ilk anından itibaren hep var olmuştur. Bu konuda nesnel delillerin olmaması, söz konusu iddianın temelsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Zira biliyoruz ki bazı hayvanların, sadece kendi türleriyle değil, aynı zamanda çevrelerindeki nesnelere oynuyor olmaları, insanın da ilk andan itibaren çevresindeki bazı nesnelere oyuncak olarak kullandığının delilidir. Bu sebeple insan-oyun-oyuncak ilişkisinin tarih bağlamında hep var olduğunu, aralarındaki ilişkinin eş zamanlı olduğunu ifade etmekte zorlanılmıyor. İnsan-oyun-oyuncak üçlüsünün birbirlerine öncülük eden, birbirlerini besleyen ve açığa vuran bir özelliği bulunmaktadır. Sözelimi, oyuncak, oyun bağlamında anlam kazanıyor, oyun ve oyuncak ise çocuğun çocukluk devresine karşılık geliyor (İnal, 2005:

253). Dolayısıyla insanlığı oyun ve oyuncaktan, oyunu insan ve oyuncaktan, oyuncacı ise insan ve oyundan ayrı düşünmek mümkün değil. Özellikle oyun ve oyuncak açısından ifade etmek gerekirse, bu üçlü birlikte anlamlı ve işlevsel bir bütün oluşturuyorlar.

İnsan ve insanlık için yerine getirdiği işlevler oyunun varlığının ve öneminin temel sebepleridir. Bu işlevler insanlık için hem bireysel hem de toplumsal açıdan son derece önemlidir. Oyun ne kadar önemliyse, oyuncak da, oyunun nesnel bir boyut kazanması açısından o kadar önemlidir. Oyuncanın insan için önemi, oyun üzerinden gerçekleşen ve dolaylı bir şekilde gerçekleşen özel bir önemdir. İnsan, kuvvetle muhtemel, ilk oyuncacıyı yaşadığı çevrede kolaylıkla bulabileceği taş, ağaç veya kilden imal etti. Belki taşları alıp üst üste dizerek, bir ağaçtan kopardığı dalı sopa gibi kullanarak veya kili avucunda yuvarlayıp misket gibi nesnelere oluşturarak ilk oyuncaklarını imal edip, oyununa nesnel bir boyut kazandırdı. Zamanla oyuncaklar gelişirken, oyunlar da daha sistematik hale gelip, mevcut durumundan çok daha kapsamlı ve derinlikli anlamlar yükledi. Sonraki kuşakların üyeleri ise, oyunu çoğunlukla önceki kuşaklardan devraldı, oyuncacıyı ise hemen her zaman kendisi imal etti. Oyunu devralırken ve uygulamaya aktarırken toplumunun üyesi haline geldi, oyuncacıyı imal ederken yeteneklerini geliştirdi, yaratıcılığının boyutlarını keşfetti. İnsan oyuncak imal ederken aynı zamanda yaşamını kolaylaştıracak, bireysel ve toplumsal amacını gerçekleştirmeye katkı sağlayacak bir araç imal etmeyi de öğrenmiş oldu. Bu sebeplerdir ki, örneğin ilk silahın veya tekerin önce bir oyuncak olarak imal edildiği iddiasını yanlışlamak çok zor, onaylamak ise çok kolaydır.

Oyuncaklar en temelde oyunun nesnel unsurudurlar. Her bir oyuncak kültürel bir değere sahiptir. Bu yönü sebebiyle her oyuncak, kültürel, coğrafi, ekonomik açıdan üretildiği toplumun ve ait olduğu zamanın aynasıdır. Bu durumu günümüz oyun ve oyuncak araştırmacılarından Smirnova şöyle ifade etmektedir: “Her oyuncak daima, zamanının ve yapıldığı yerin belirli aurasını taşır. Yetişkinlerin çocuklar için yaptığı oyuncaklar, bu yetişkinlerin dünya görüşlerini, ideolojilerini, zevklerini, tarzlarını ve teknoloji anlayışlarını yansıtır” (Smirnova, 2011: 37). Niemann ise bu durumu şöyle açıklamıştır: “Oyuncanın gelişiminden toplumsal ve ekonomik koşulları ve bunların değişimini bir dereceye kadar öğrenebilirsiniz; çünkü oyuncaklar ilgili oldukları çağın aynasıdır. Ortaçağda oyuncakların şövalye ve atlarla ilgili olması hiç de şaşırtıcı değildir. Bu nedenle, insanların ve içinde yaşadıkları çevrelerin özelliklerini, söylencelerini ve geleneklerini dikkate almak gerekir. Oyuncaklar bütün bunlara işaret eder ve tipik damgasını basar; böylece Rus ve Çin oyuncacı kolaylıkla ayırt edilebilir” (Niemann, 1991: 58). Mynheer’in tespitleri ise çok daha detaylıdır: “Oyuncakların tarihi insanlığın kadar uzun ve değişkendir. Oyuncaklar kültürle göre farklılaşırlar. Ayrıca oyuncakların şekilleri de farklı kültürlerde farklı şekillerde bulunmaktadır. Ancak tüm bunlara rağmen oyuncanın ‘işlevi’ hep aynıdır ve bu işlev temel niteliktedir. Söz konusu durum, çocuğun eğlenerek ve doğal olarak keyif içerisinde yetişkin yaşamına uyum sağlaması ile ilgilidir. Oyuncaklar çocukları yetişkinliğe hazırlar. Yetişkin yaşamına olan bu hazırlık, oyuncacıya yetişkinlere özgü değerlerin atfedilmesiyle başlar. Fakat bu durum çocukların her koşulda yetişkinlerin değerlerine birebir bağımlı olabileceklerine anlamına gelmez; çocukların oyuncakları üzerinden yetişkinlerin değerlerine aykırı birtakım değer ve düşünceler üretmeleri her zaman söz konusudur. Diğer yandan, oyuncaklar yalnızca kültürel değerlere yüklü değil, aynı zamanda ideolojik kabul ve hedeflerle de yüklüdürler. Bu nedenle çocukların oyuncakların üzerinden tamamen masum bir tarzda olmak üzere insani ve toplumsal bir dünyanın değerlerini alıp içselleştirdikleri ifade edilemez. Çocuğun oyuncacı ile ilişkisinde ideolojik değerler de devrededir. Bunu en açık biçimiyle özellikle de şiddet kültürünün yeniden üretilmesinde, toplumsal cinsiyet rollerinin inşasında olanca açıklığıyla bulmak mümkündür. Yine bu bağlamda olmak üzere, oyuncaklar ataerkil kalıp yargılarını daha da güçlü kılan, yaratıcılığı yok edip bunun yerine standart davranışlar üreten, ‘başka dünyaların’ çoğunlukla korkunç görünümüne veya niteliğe sahip soyut veya yabancı yaratıklarını canlandırarak gelişmemiş düşünce ve bedenlere korku gibi olumsuz duyguları yerleştiren araçlar olabilmektedirler. Oyuncaklar, endüstri sektörünün karmaşık üretim ve piyasa süreçleri içinde üretilerek çocukların önüne konulduğu günümüz dünyasında artık masum ve her türlü değerden yalıtılmış oyuncaklardan söz etmek mümkün görünmemektedir. Oyuncakların tamamen olumlu değerlere katkı sağladığını dile getirmek ise son derece güçtür” (Mynheer, 1988: 13,14).

Oyuncak tüm özellikleriyle hem kişisel bir eşya, hem de evrensel bir dildir. Bazı oyuncaklar özellikle de çocuklar için olanlar, yetişkinler için görünüşleri ile çok basit ve komik şeyler olarak algılanabilirler. Fakat çocuğun zihinsel gelişiminde ve kişiliğinin oluşumunda oyunun ve oyuncanın önemli bir rolü olduğu düşünüldüğünde, söz konusu algı anlamsız ve hatta gereksizdir. Phoneix’in (2006: 9) çok yerinde bir tespit olarak ifade ettiği üzere, oyuncaklar çocukça nesnelere değildirlar. Çocukluktaki duygu ve düşüncelerin biçimsel ve somutlaşmış sembolleridirler. Bu özellikleriyle de çocuk için son derece önemli işlevler yerine getirirler. Her şeyden önce, çocukların zihinsel ve bedensel gelişimi için eğlendirici tarzda üretilmiş nesnelere dir. Önemli olan oyuncanın

sanatsal değeri değil; çocuk için yerine getirdiği işlevdir. Oyunağın işlevinin çocuğun zihinsel gelişimine paralel olarak değiştiği bilinmektedir. Dolayısıyla her oyunağın sanatsal değerini, çocuğun içinde bulunduğu yaş ve zihinsel gelişim düzeyi açısından değerlendirmek daha doğru olacaktır. Örneğin 3-5 yaşındaki bir çocuk için, bir otomobili sembolize eden bir taş, görünüm ve mekaniği açısından gerçeğini birebir yansıtacak kadar iyi tasarlanmış endüstriyel üretimin nesnesi olan bir otomobilden daha değerli ve işlevsel olabilir; esasen çoğu zaman da bu böyledir. Çünkü önemli olan çocuğun o nesneye yüklediği anlam ve değerdir.

Çocuk ile oyuncak arasındaki ilişki öznel ve oldukça derinliktir. Oyuncak çocuk için başkalarıyla iletişim kurmanın ve etkileşim gerçekleştirilmenin objektif modeli olduğu kadar, çocuğun kendi özbenliğine yönelik inceleme ve şekillendirmelerine katkı sağlayabilecek davranış modelleri de sunar. Yaşamın ilk yıllarında söz konusu ilişkilere araç olan oyuncak, takip eden gelişim evrelerinde kişisel ve sabit bir kimlik kazandırma rolü üstlenebilir. Zira oyuncak çocuğun belirli tutum ve davranışlarının şekillenmesinde ve pratiğe dönüşmesinde önemli bir araçtır (Sutton-Smith, 1986: 210). Oyuncak, çocuk için, oyunun içinde en az oyun kadar önemli bir konuma sahiptir. Çocuk oyuncak sayesinde keşfetme, öğrenme, uyarılma, beceri kazanma, performans ve başarı nitelik ve özelliklerini geliştirme imkânı elde etmektedirler (Goldstein, 1994: 52). Oyuncak çocukta yeni tutumlar ve davranışlar geliştirmenin yanı sıra, mevcut olanları da destekleyip güçlendirmektedir. Bu açıdan çocuğun beğenip oyununa araç kıldığı bir oyuncak, o çocuğun ileriki hayatını etkileyen önemli bir faktör olabilmektedir.

Çocuklar oyunağa özel bir önem atfeder; oyunlarının parçası ve kendi aktivitelerinin önemli bir aracı olan oyuncakları kolaylıkla özümserler. İlgilerini çeken oyuncaklar ile oynamayı isterler. Oyun ve paylaşım arttıkça oyunağa yönelik duygusal bağ da güçlenir. Bu yüzden oyuncakların şekil ve niteliklerinin etkileri zamanla çocukların tutum ve davranışlarında da gözlenebilmektedir. Smirnova, bu duruma dikkat çekmiş ve görüşlerini şöyle ifade etmiştir: “Çocuklar bu oyuncakların dış görünüşlerinin yansıttığı karakteristik özelliklerin etkisi altında kalırlar. Saldırganlık, yapmacıklık, gösterişlilik ve olgunluk gibi oyunağa verilen nitelikler zamanla çocuğun karakteri haline gelebilmektedir. Bu gibi etkiler yetişkinler tarafından görülemeyebilmektedir. Abartılı ve ayırt edici özelliklere sahip oyuncaklar bu yüzden özellikle küçük çocuklar için ciddi düzeyde sakıncalıdır” (Smirnova, 2011: 37-38).

3. İNSAN NİÇİN OYUN OYNAR?

İnsanın niçin oyun oynadığı, oyun oynama eğiliminin temel sebebinin ne olduğu konusu bilim insanlarının cevabını aradıkları özel ve önemli sorulardan bazılarıdır. Bu sorulara cevap olabilecek farklı görüş ve tespitler dile getirilmiştir. Bunlar literatürde oyuna ilişkin kuramlar olarak ifade edilmektedir. Söz konusu kuramlar ile oyunun bireysel gelişimdeki ve toplumsal işleyişteki rolü de ifade edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu kuramların hiç biri, aradığı cevabı tüm tartışmaların üstünde verme yeterliliğini gösterememiştir. Kuram olmanın gereğine uygun olarak hepsinin tartışmaya açık bir tarafı vardır. Bu ise verdikleri cevabın yanlışlığından değil, cevaplarının parçalı ve tamamlanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Kuramlar kendi aralarında iki ana kategoriye ayrılmaktadır: 1- Klasik kuramlar, 1- Çağdaş kuramlar. Bu başlıklar altında da özel kuramlar yer almaktadır. Bu kuramlar ve görüşleri kısaca şöyledir:

3.1. Oyuna İlişkin Klasik Kuramlar

Klasik kuramlar oyunun nicel-nitel özelliklerine ve amacına yönelik görüşler dile getirmişlerdir. Klasik kuramlar, 19. yüzyılda ortaya çıkmış ve oyunun amacı ile ortaya çıkış nedenleri açıklanmaya çalışılmıştır. Klasik kuramlara dâhil olan görüş ve yöntemler dört ayrı başlık altında toplanmıştır:

Fazla Enerji Kuramı: İlk kez 19. yüzyılda, dönemin evrimci yaklaşıma mensup ünlü sosyologlarından Herbert Spencer (1820-1903) tarafından dillendirilmiş bir görüştür. Bu yaklaşıma göre, hem insanlar, hem de hayvanlar doğaları gereği aktif olmak durumundadırlar. Yaşamlarını devam ettirmeleri, sahip oldukları enerjiye bağlıdır. Bu enerji temel ihtiyaçlarını karşılamak için gereklidir ancak bu enerji bazı durumlarda ihtiyaçları karşılamak için gerekli olandan fazladır. İhtiyaçların karşılanmasına rağmen kullanılan bir miktar enerji kalabilir. Bu enerji de harcanmalıdır; yoksa canlıda rahatsızlığa yol açar; canlıya bedensel ve psikolojik açıdan baskı yapar. Bu enerjiyi en uygun ve yararlı şekilde harcamanın yolu ise, oyundur. Oyun, söz konusu enerjinin harcanması için en uygun şartları sağlar. İnsan veya hayvan, ihtiyaç fazlası enerjinin baskısından oyunun sağladığı eğlenceli bir yolla kurtulur. Çocukların yetişkinlerden daha fazla oyun oynamalarının sebebi ise, çocukların temel ihtiyaçlarının yetişkinler tarafından karşılanması, çocukların bu ihtiyaçlarını karşılamak gibi bir zorunluluğa sahip

olmamalarıdır. Bu sebeple çocuklardaki ihtiyaç fazlası enerji yetişkinlere oranla daha fazladır. Bu ise daha fazla oyun oynamalarına yol açmaktadır (Verenikina, Harris ve Lysaght, 2003: 99).

Rahatlama Kuramı: İlk kez Hollandalı eğitim bilimci Jackson Herzinger tarafından dile getirilmiş bir kuramdır. Bu kurama göre oyun oynamadaki temel amaç, tüketilen enerjiyi tekrar yerine koymaktan ibarettir. Anlaşıldığı üzere bu kuram, “artan enerji kuramı”nın tersi bir iddiayı dile getirmektedir. Konuya ilişkin açıklamalara göre, kent yaşamı ve modern çalışma hayatı birçok bakımdan gerilim kaynağıdır. İnsanlar sürekli yenilenen bu gerilimden kurtulmak ve rahatlamak için oyunu araç olarak kullanırlar (Tekin, 2016: 57). Bu kuram açısından modern dönemin yaşama koşulları, insanın oyun oynama sebebinin temel belirleyicisidir. Modern toplumlarda aktif iş hayatının, beynin ve kasların ihtiyaç duyduğu enerjiyi tekrar toplamada bireyi zorladığı, oyunun bu zorluğu aşmanın aracı işlevini gördüğü ifade edilmiştir. Bireylerin, yoğun iş temposunun ardından spor, dans gibi faaliyetlere katılma istekleri, bu kuramın kendisini doğrulamak için dikkat çektiği özellikler arasında yer almaktadır.

Hazırlık Kuramı: Evrimci anlayışın şekillendirdiği bir kuramdır. Filozof ve psikolog Karl Gross (1861-1946) tarafından geliştirilmiştir. Bu kurama göre oyun, içgüdüsel bir temele sahiptir. Gross, çocukların oyun oynama sebeplerini açıklarken farklı varsayımlar dile getirmiş ve bu varsayımlar “hazırlık kuramı”na temel olmuştur (Kaya, 2013: 18). Gross, oyunda araştırmanın önemine dikkat çeken ilk bilim insanıdır. Oyunun farklı türlerde uzun süre devam etmesini uyum sağlayıcı bir mekanizma olmasıyla açıklamıştır (Sevinç, 2009: 58). Bu kurama göre oyun, gelecekteki çalışmalar için bir ön hazırlıktır. Bir başka söyleyişle, oyun, çocukları kendi kültürlerinde ihtiyaç duyacakları sorumluluklara ve gelecekteki rollerine hazırlamanın ortam ve şartlarını sağlamaktadır (Aksoy, 2014: 26).

Tekrarlama Kuramı: Bu, “hazırlık kuramı”nın zıddı olan bir kuramdır. Evrimci düşünceye dayalı olarak Psikolog Stanley Hall (1844-1924) tarafından literatüre kazandırılmıştır. Hall, ağaca tırmanmak, kumda çukur kazmak veya tümsek yapmak vb. gibi oyun davranışlarının hem içgüdüsel, hem de toplumsal niteliğe sahip olduğunu, bunların ilkel insanın faaliyetlerini tekrar etmekten ibaret olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla oyun, bir bakıma biyolojik mirasın sonucudur (Tekin, 2016: 57). Hall’e göre çocuklar oynadıkları oyunlar ile yabani insan, kabile üyesi olmak gibi insan evriminin farklı dönemlerinin davranışlarını pratize etmektedirler. Ayrıca oyun, insan evriminin geçtiği sırayı da titiz bir şekilde takip etmektedir. Örneğin çocuklar çete gruplarının tipik davranışlarını oyunlaştırmadan önce, tıpkı arkaik insanların yaptıkları gibi ağaca tırmanma oyununu oynarlar. Ağaca tırmanarak, birbirlerini kovalayarak oynarlar. Daha sonra da evrimin gerektirdiği üst durumların oyunlarına geçerler. Oyunun yerine getirdiği temel işlev ise, modern yaşamda uzun süreli ihtiyaç duyulmayan ilkel içgüdülerden kurtulmayı sağlamaktan ibarettir. Oyun ilkel içgüdülerin gücünü düşürmektedir. Örneğin beysbol gibi oyunlar eski avcılarının avlarını sopa ile avlamalarında olduğu gibi, bireylere enerjilerini harcama imkânı sağlamaktadır (Aksoy, 2014: 26).

3.2. Oyuna İlişkin Çağdaş Kuramlar

Çağdaş kuramlar 1920’den sonra ortaya çıkmış ve oyunun çocuğun gelişimine etkilerini açıklamaya odaklanmıştır. Klasik oyun kuramlarında olduğu üzere, çağdaş oyun kuramlarında da oyunun çocuk gelişimindeki rolü öncelenmiş ve incelenmiştir. Bu bağlamda oyunun, bireyin öğrenme, problem çözme, yaratıcılık ve benliğinin dışavurumundaki rolü inceleme konusu edilmiştir. Çağdaş oyun kuramlarından iki tanesi oldukça yaygın kabul görmüş, literatüre önemli düzeyde katkı sağlamıştır. Bunlar “psiko-dinamik kuram” ile “bilişsel kuram”dır. Söz konusu kuramların oyun ile ilgili yaklaşımları kısaca şöyledir:

Psiko-dinamik Kuram: Psiko-dinamik kuram denildiğinde akla gelen ilk isim nörolog ve psikolog Sigmund Freud (1856-1939)’dur. Psiko-dinamik kuram Freud tarafından oluşturulmuştur. Kuram kapsamında dile getirilen görüş ve tespitlere göre, oyunun temelinde iki farklı özellik vardır. Bu özelliklerin ilki, oyunun, isteklerin doyurulmasını sağlamasıdır. İkincisi özellik ise, travmatik durumlar üzerinde egemenlik kurmayı kolaylaştırmasıdır (Ahioglu, 1999: 7). Çocuklar oyun içinde ve oyun sayesinde bireysel yaşamlarının temel duyguları olan sevgi, nefret, kızgınlık gibi farklı birçok duyguyu oyun arkadaşlarına ya da oyun ile ilişkili nesnelere yansıtırlar. Oyun, çocuğun kişiliğinin bir aynası işlevi görür. Çocuk oyun sayesinde davranışlarını geliştirir, duygularını kontrol etmeyi öğrenir. Psiko-dinamik kurama göre, oyun hoşlanılmayan, dolayısıyla istenilmeyen davranışların hayat bulduğu, bu yolla çocuğun olay ve durumları kontrol edebilme yeteneği kazandığı bir faaliyetler bütünü olarak anlam kazanmaktadır. Bir başka tarzda söylemek gerekirse, zorluklar karşısında bireyin psikolojik açıdan rahatlama ve yaşamının sonrası evrelerinde işe yarayacak deneyimler kazanması, oyun ile mümkün olmaktadır. Oyun yaşamın

önemli bir denge unsurudur. Psiko-dinamik kuramın temsilcilerinden Erik Erikson (1902-1994)'a göre oyun, çocuğun psiko-sosyal gelişiminde önemli bir araçtır. Oyun çocuğun psiko-sosyal gelişiminde ayna işlevi görmektedir. Çocuk, oyun sayesinde yaşamının sonraki aşamalarında gerçekten karşılaşılabileceği olumsuz duygu, düşünce ve olaylarla başa çıkmayı prova edip, üstesinden gelmeyi öğrenmektedir (Sevinç, 2009: 65).

Bilişsel Kuram: İlk kez psikolog Jean Piaget (1896-1980) tarafından dillendirilmiş bir kuramdır. Piaget, oyunu düşünme aşamasının bir ürünü olarak nitelemiştir. Oyun gelişimiyle zihinsel gelişim arasında yakın bir ilişki bulunduğunu ifade etmiştir. Piaget, konuya ilişkin görüşlerini “Alıştırma oyunu”, “Simgesel oyun” ve “Kurallı oyun” olmak üzere üç ayrı başlık altında ifade etmiştir. Piaget'e göre, “Alıştırma oyunu”un temelini motor faaliyetler ve tekrarlamalar oluşturur. Bu oyunlar bireyin yaşamındaki ilk iki yıla denk gelmektedir. Çocuk bu erken dönemde yakalama, itme, tekmeleme gibi hareketler üzerinden oyun oynar. Bu hareketlerdeki ustalığı, öğrenmenin gerçekleştiğinin kanıtıdır. İkinci evre olan “simgesel oyun” evresi 2 ile 7-8 yaşları arasındaki döneme karşılık gelmektedir. Bu dönemde oynanan oyunların içeriği çok değişkendir. Çocuk kendi gerçeklerini hareketlerle yaşar. Bu evrenin en görünen yönü, çocuğun sanki “varmış gibi” oynamasıdır. Örneğin, çocuk oynarken yastığı oyuncak bebek; taş, kil veya tahtayı da araba olarak kullanabilir. Ya da hayali bir mikrofon ile şarkı söyleyebilir. Bu sırada tüm bunlar gerçekten varmış gibi davranır. Bu oyunlar ile çocuğun iç dünyasını anlamak mümkün olabilir, çünkü bu oyunlar çocuğun iç dünyasını yansıtırlar. Çocuğun “-mış gibi” hareket ederek oynaması, çocuğun hayal gücünün genişliğini gösterir. Hayal kurmak ise çocuğun zihinsel ve duygusal gelişimine destek olduğu gibi, ileri yaşlarda engelleri aşmasına da katkı sağlar. Üçüncü evre, çocuğun zihinsel aktivitelerinin oldukça üst düzeylere eriştiği bir evredir. “Kurallı oyun” evresinde oyun kadar, o oyunun kuralları da önem taşır. Bu oyunlar 7-8 yaşlarından sonra kurulur ve bu oyunlar çocuğu toplumsallaşmasına katkı sağlar. Piaget'e göre “Alıştırma oyunu”, “Simgesel oyun” yaş ilerledikçe azalır, fakat “Kurallı oyun” baskın hale gelir. Bu değişime çocuğun ilişkilerinin ve toplumsallaşmasının gerçekleştiğine işaretir.

3.3. Oyunların Temel Özellikleri

Tanım ve kuramlara yansıdığı üzere her araştırmacı oyun olgusuna farklı açılardan yaklaşmış ve oyunun farklı özellikleri üzerinde durmuştur. Kimi araştırmacılar oyundaki amacı ve oyunun işlevini, kimileri ise oyuncuların niceliğini veya oyunun mekânını ön plana çıkarmıştır. Tanımlarda önemli farklılıklar bulunsun bile, oyunlar için genel bazı tespitlerde bulunmak mümkündür. Zira her oyunun kendi içerisinde farklı özellikleri olsa da, bir faaliyeti veya davranışı oyun yapan bazı ortak özellikler vardır. Öncelikle ifade etmek gerekirse, her oyun bir düzen içerisinde oynanır. Her oyunun kendine özgü kuralları vardır. İster satranç gibi kapsamlı ve derinlikli bir oyun olsun, ister oyuncak bebeklerle evcilik oynansın ya da kabile savaşlarının basit bir taklidi gerçekleştirilsin sonuç hiçbir zaman değişmez. Fakat oyunun kuralları gerçek hayattakinden farklıdır. Oyunun yarattığı düzen gerçek hayatın ve dünyanın karmaşasına geçici ve sınırlı bir mükemmellik getirir ve bu düzenin ihlali oyunu bozar, onu değersiz kılar. Oyuna dâhil olmak isteyenler, tamamen kendi bireysel tercihleriyle oyunun kurallarını kabul ederler. Böyle olmak zorundadır; yoksa oyun gerçekleşmez. Kurallar, oyunun gerçekleşmesinin ve devamlılığının teminatıdır. Bu sebeple, oyuna dâhil olan kişi, eğer oyunun devam etmesini istiyorsa kurallara uyması gerektiğini daha başlangıçta bilir ve bunu kabullenir. Oyunda gönüllülük esastır. Oyuncu oyuna isteyerek katılır ve isteyerek sürdürür. Bunun yanında oyun, esas olarak kişinin kendini bütünüyle kaptırması gereken çok ciddi bir faaliyettir. Hiçbir oyun sırf bir başkası istediği için oynanmaz. Zorla oynatılan bir oyun, kişi için işkenceye dönüşebilir, ancak kişi isteyerek katılınca eğlence ve öğrenme aracı haline gelir. Bu sebeptendir ki örneğin bir çocuk oyuna dâhil olması için zorlanır ve katılırsa, gerçekte oyun oynamaz; sadece oynuyormuş gibi davranır. Buna karşılık çocuk isteyerek katıldığı oyunda kendisini özgür hisseder ve zevk almaya devam ettiği sürece oyunu sürdürür. Oyunun sürekliliği oyuncuların iradesine bağlıdır. Oyuncular oyunu istedikleri zaman bırakabilir, erteleyebilir, iptal edebilirler (Huizinga, 2015: 18).

Her oyunun belirli ve açık bir amacı vardır. En basitinden en karmaşığına her oyunda bir amaç bulunur. Bu amaç, oyuncuları, kendi koydukları veya onayladıkları kurallar içerisinde başarıya ulaştıracak bir amaçtır. Oyuncular ise oyuncuların bu amaca ulaşması için kullandıkları kaynaklardır (Costikyan, 2002). Oyunlar kendilerine özgü zaman ve mekân sistemine sahiptirler (Caillois, 1955). Bu zaman ve mekân gerçek zamanın birebir taklidi olabileceği gibi, değiştirilmiş hali de olabilir. Örneğin oyundaki üç gün gerçek hayatta üç dakikaya ya da üç saniyeye denk gelebilir. Birkaç metrelik bir mekân bütün bir köyü ya da bir şehri temsil edebilir. Oyunlar her ne kadar gerçekliğin bir yansıması olsa da esasen yapay bir dünyadırlar (Salen ve Zimmerman, 2004: 672). Mutlaka gerçek hayattan unsurlar içerirler, ama onun doğası kendine özgüdür.

4. OYUNUN BİREYSEL VE TOPLUMSAL İŞLEVLERİ

Oyun ve oyuncak insandan ayrı düşünülemez olgulardır. Bunun sebebinin ise yerine getirdikleri bireysel ve toplumsal, dini ve ekonomik, siyasi ve askeri, kültürel ve eğitimsel işlevler olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum oyuna ve oyuncuğa kesintisiz bir süreklilik, anlam ve işlevine ise evrensel bir boyut kazandırmaktadır. Örneğin çocuklar oyunlarında anne ve babalarını taklit ederlerken hem eğlenmekte, hem de toplumsal cinsiyet rollerini öğrenmektedirler. Bu sayede bir çocuk oyun aracılığıyla ebeveynlerinin gerçek yaşantısına dâhil olmaktadır. Onları taklit ve takip ederken, bu sayede onlardan biri olarak büyüyüp olgunlaşmaktadır. Kendi yaşam malzemelerini yine kendi istek ve iradesi ile seçtiğinden, parçası olduğu yaşam dünyasını da bizzat kendi ürettikleriyle oluşturmaktadır. Bu da becerilerini geliştirmektedir. Örneğin çocuk seksek oynarken oyunun bireysel boyutta yerine getirebileceği özelliklere uygun olarak bir yandan motor gelişimini ve denge duygusunu geliştirir, bir yandan da sayı saymasını öğrenir. Öte yandan oyunun toplumsal işlevinin gereğine uygun olarak da oyunun kurallarını işleterek toplumsal yapıdaki kurallı hayat hazırlanmaktadır.

Kreşlerdeki çocuklardan başlayarak eğitim/öğretim hayatının tüm kademelerinde oyuna özel bir önem atfedilmesinin sebebi, oyunun öğretici işleviyle ilgilidir. Çocuklar bilmediklerini oyunlar aracılığıyla daha kolay ve kalıcı olarak öğrenmektedirler. Eğlenirken eğitilmekte, içine doğdukları toplumun üyesi haline gelmektedirler. Bireysel ve toplumsal hayatın zorluklarından, sıkıntılarında, risklerinden haberdar olmakta; problemi nasıl çözebileceklerinin yol ve yöntemini öğrenmektedirler. Bunlar modern eğitim sisteminin keşifleri değildir. Değişen sadece eğitim/öğretim sistemlerinin sistematiğindedir. Yoksa binlerce yıl önce de oyunlar aynı işlevi yerine getiriyor, çocuklar eğlenirken kendilerini hayata hazırlıyor, toplumlarının üyesi haline geliyorlardı. Örneğin geçimlerini hayvancılıkla sağlayan Sudan'daki Nuer kabilesi yerlilerinin çocuklarının çamurdan ağıllar yaparak içlerine yine çamurdan yapılmış hayvanlar yerleştirmeleri şeklinde sürdürdükleri oyunları (Diamond, 2016: 269), oyunun eğlenme işlevini aşan bir amacı işaret etmektedir. Girit'teki Knossos Sarayı'nda keşfedilen fresklerde resmedilen bir çeşit boğa yakalama oyununun veya Akrotiri'de keşfedilen freskte boks yaparak eğlenen çocuklar zamanın ve toplumlarının gereklerine kendilerini hazırlamaları da bu konunun örnekleri arasındadır. Bu açıdan birçok uluslararası bilim ödülü sahibi Jared Diamond'un (d. 1937) Yeni Gine yerlileri arasındaki gözlemleriyle ilgili olarak dile getirdiği tespitler önemlidir: "Yeni Gine Highlands'taki köyde geçirdiğim ilk geceden sonra ertesi sabah uyandığımda kulübemin hemen önünde oyun oynayan çocukların bağırışlarını işitmiştim. Seksek oynamak, oyuncak arabalarını çekmek yerine onlar kabileler arası savaş oyunu oynuyorlardı. Her çocuğun küçük bir yayı ve içinde uçları yabancı otlardan yapılmış oklar olan ok kılıfları vardı, bunlar çarptığı zaman oğlanın canını acıtır ama yaralamazdı" (Diamond, 2016: 268).

Her bir oyun bireysel ve toplumsal işlevlere sahiptir. Bu işlevleri sebebiyle oluşturulmuş ve yine bu işlevleri sebebiyle sürdürülmektedir. Oyunların işlevlerinin neler olduğuna ilişkin birçok görüş ileri sürülmüş, gerçekleştirilen araştırmalar ile birçok özellik tespit edilmiştir. Bunların belli-başlıları şunlardır.

4.1. Oyunun Sosyo-Kültürel İşlevi

Oyun bireysel anlam ve işlevlere sahip olduğu gibi, toplumsal ve kültürel anlam ve işlevlere de sahiptir. Bireysel boyutuyla toplumsallaşmanın en önemli araçlarından birisi, toplumsal boyutuyla da toplumsal uyum ve sürekliliğin bir teminatıdır. İnsanın niçin oyun oynadığı sorusunun motive ettiği araştırmalar, oyunun kültürel, siyasal, dini boyutlarına ilişkin önemli tespitlere ulaşmayı sağladığı kadar, oyunun insanın ayrılmaz parçası olduğunu, dolayısıyla tarihinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu ortaya koymuştur. Arkeolojik bulgular binlerce yıl öncesine ayna tutmakta ve o zamanlarda da özellikle çocukların oyun oynadıklarını göstermektedir. Oyun ve oyuncak ile çocuk öylesine özdeşleşmiştir ki, bu durum isimlerde bile açığa çıkmaktadır. Örneğin Antik Yunanca'da çocuk anlamına gelen 'pais' sözcüğünün, 'paizo' (oynamak, eğlenmek) ve 'paidia' (oyun, eğlence) sözcükleriyle aynı kökten türemiş olması oldukça manidardır (Golden, 1993: 53). Üstelik 'paidia' sözcüğü oyun ve eğlenceyi aşan bir boyuta da sahiptir. Bu açıdan oyuncak, oynamak gibi doğrudan esas anlamı destekleyen anlam alanını ifade ettiği gibi, mutlu, sevinçli, kaygısız gibi bireyin ruh halini ifade eden anlamları da kapsamında bulundurmaktadır (Huizinga, 2015: 51- 52).

Toplumsal yapının ve bu yapı temelinde şekillenen kültürel değer ve ilişkilerin kural ve ölçütleri vardır. Bireyler bu kural ve ölçütleri içselleştirerek toplumun üyesi olurlar. Aksi takdirde toplum için soruna dönüşürler. Bu sorun hem bireye, hem de toplumsal işleyiş ve kültürel sisteme zarar verebilir. Bu açıdan suç olgusu önemli ve anlamlıdır. Toplumun potansiyel üyesi olan bir çocuk, o toplumun kurallarını en doğru ve kolay şekliyle oyunda ve oyunla öğrenir. Örneğin birey, bir aktivitede yer almak veya bir ihtiyacı karşılamak için oluşan yoğunlukta

oluşmuş sraya girmeyi ve sırada beklemeyi, başkalarının haklarına saygılı olmak gerektiğini ve saygının nasıl gösterileceğini, başkalarıyla olumlu ve uyumlu bir ilişki geliştirmeyi, sorumluluklarını bilmeyi ve gereklerini yerine getirmeyi oyun sayesinde öğrenir ve gereklerinin provasını oyunda gerçekleştirir. Bu gibi toplumsal yaşamın gerekleri oyunda öğrenildiği gibi, işbirliği yapma, kendine güven, çabuk karar verme, kendini denetleme, doğruluk ve disiplin gibi bireysel ve toplumsal tutum ve davranışları edinmede oyun yine önemli bir imkân ve araçtır (MEGEP, 2016: 7- 8).Tüm bunlara ilaveten, geleneksel oyunlar toplumsal dayanışmanın da öğrenildiği ortamlardır. Bireyler oyun sayesinde birbirlerine yakınlaşmayı ve yakınlaşmanın gereklerini öğrenerek toplumsallaşırlar. Oyun sayesinde toplumsal aidiyet duygusu da gelişip güçlenmektedir. Çünkü birey özelliklerle grup oyunlarında bir aidiyet sağlamaktadır. Öte yandan oyun sayesinde aynı değeri ve anlamı paylaşan durumuna erişen bireyler arasında gerginlik ve çatışmalar azalmakta, toplumsal paylaşım ve işbirliği en üst düzeye çıkmaktadır.

Çocuklar oyun sayesinde toplumdaki yaygın yaşama biçimini öğrenirler. Elkind, oyunun bu işlevi yerine getirmesini, çocukların doğuştan sahip oldukları öğrenme, merak, imgelem ve düşünme özellikleriyle ilişkilendirmiştir. Oyun, çocuğun özel olarak toplumuna ve genel olarak da yaşadığı dünyaya uyumunu sağlamaktadır. Bu arada mevcut olanlara ilaveten yeni öğrenme yaşantıları yaratmayı da mümkün kılmaktadır (Elkind, 2011: 9,17). Tüm bu sebeple oyunlar, dil, inanç ve ritüelleri incelemek için kaynak oluşturmuş; antropologlar oyunlar yoluyla kültür yayılmalarını ve göçlerini incelemişler, kültür biçimlerini sınıflandıran uygarlıkların niteliklerini belirlemişlerdir.

4.2. Pedagojik İşlevi

Çok eski zamanlarda geçerli olduğu gibi, bugün de oyunun önemli işlevlerinden birisi eğitim alanında açığa çıkmaktadır. Eğitim bilimciler, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin oyun sayesinde çok daha kolay hale geldiğini belirlemişlerdir. Örneğin öğrenciler, oyuna yer verilen eğitim faaliyetlerinde daha başarılı olmaktadır. İstendik davranışlar daha kolay gerçekleşmektedir. Mevcut tutum ve davranışlar da yine oyun sayesinde daha da pekişmektedir. Ayrıca oyun sayesinde öğrenilenler hafızada daha kolay tutulmakta ve daha kalıcı olmaktadır (Sümbül, 1995: 39).Oyun, bireyi dışarıdaki gerçek hayata hazırladığı gibi, benliğin dışavurumunda da etkin rol üstlenmektedir. Birey, oyun sürecinde öğrendiği ve üstlendiği roller sayesinde dünyayı algılamakta, içselleştirmekte ve bu tüm bunlar sayesinde kişiliğini oluşturmaktadır. Oyun sürecinde edinilen bilgiler daha kalıcı hale gelmekte ve etkileri daha yüksek gerçekleşmektedir (MEGEP, 2014: 8). Esasen oyun doğal ve etkili bir öğrenme ortamıdır. Birey, hayatı, oyun dışında deneme yanılma yoluyla keşfetmekte ve bu süreç ağır ilerlemektedir. Ancak birey oyun sayesinde, kurgulanmış bir yaşam ortamına fiilen katılarak daha kolay öğrenmektedir. Bu durum eskiden beri bilinen bir husustur. Bu sebeptendir ki, Platon (MÖ. 428-347) da, “Yasalar” adlı eserinde başarılı olanların, çocukluklarında oyun oynayan bireyler olduğunu ifade etmiştir. Bu sebeple çocuk eğitiminde oyuna özel bir önem atfetmiştir. Örneğin başarılı bir duvarcı olmak isteyen birey, çocukluk çağında oyuncak evlerle oynayan kişi olmalıdır. Yine aynı şekilde başarılı bir marangoz olmak isteyen kişi ise cetvel ve çekülle oynamalıdır. Aynı şekilde, başarılı bir savaşçı olmak isteyen kişi ise ata binmeli ve savaş oyunları oynamalıdır. Yani birey seçtiği iş koluna ve uzmanlık alanına göre öğrenilmesi gereken her ne varsa, bunları oyun salt teorik bir şekilde öğrenmemeli, oyun aracılığıyla tecrübe ederek öğrenmelidir. Bireylerin istekleri, yetişkin yaşa eriştiklerinde hedef olarak seçecekleri yere göre yönlendirilmeli, bu ise oyunla gerçekleştirilmelidir (Platon, 1998: 74).

4.3. İletişim/Etkileşim İşlevi

İletişim, insanın temel ve dolayısıyla doğal özelliklerinden birisidir. İnsan, başka bireylerle aynı ortamda ve birlikte iletişim ve etkileşim içerisinde hayatını sürdürebilir. Yoksa ruh sağlığını koruması çok zor olacağı gibi, biyolojik hayatını sürdürmesi için gerekli olan ihtiyaçlarını karşılaması da en az o kadar zor olur. Oyun öncelikle başkalarıyla etkileşim ve takiben iletişim aracı işlevini de yerine getirir. İnsan zihni aracılığıyla çevresindekileri tanımlayarak, adlandırarak ve sınıflandırarak oyun oynar. Oyun, insan bilincinde anlam ve işlevini kazanır. Bilinç, oyunu teşkil eden durum veya nesnel koşullar arasında gidip gelerek işler. Bu sırada zihin, hayal gücünü de kullanarak yoğun bir şekilde çalışır. Bunun nasıl gerçekleştiğini anlayabilmek için oyunu dikkate almak yeterlidir. Oyun kurgulanmış bir dünyadır. İnsan, kurgulanmış bir dünyada var olabilmek ve varlığını sürdürebilmek için, bilinçli bir tercihle gerçek yaşantısından uzaklaşır ve bu sanal dünyaya katılımı tamamen menfaatten uzak bir tarzda gerçekleşir. Her sembol soyut olanla bireyin nesnel varlığı arasında zihinsel bir tasarımı gerektirmektedir.

Bireyler arasındaki ilişki, bireyler arasında gerçekleşen etkileşim sürecine işaret etmektedir. Bu ortamda karşılıklı olarak birbirlerini etkilerler. Bu karşılıklı etkileşim daha sonra deneyime dönüşür. Oyunların çok önemli bir kısmı en az iki kişiyle oynandığı için, öncelikle etkileşim oluşmaktadır. Gerçekleşen bu etkileşim karşılıklı diyaloga ve iletişime yol açmaktadır. Oyundaki çeşitli sembol ve davranışlar, anlatılmak istenen düşünceleri sembolize ederler. Bu sembolik anlatım tarzı, çeşitli toplumsal ve ekonomik olaylarla irtibatlı detaylar oluşturur. Zaten toplumu oluşturan bireyler, zihinlerinde tasarladıkları kurguları oyun aracılığıyla birbirlerine aktararak iletişimi sağlamaya çalışırlar. Oyunu oluşturan farklı motif ve davranışlar, anlatılmak istenen duygu ve düşünceleri sembolize eder. Bu sembolik anlatım şekilleri, farklı toplumsal ve ekonomik olaylarla ilgili durumlardan teşekkül etmektedir. Toplum meydana getiren bireyler zihinlerinde tasarlanan çeşitli kurguları oyun aracılığıyla başkalarına aktararak iletişimi gerçekleştirmeye çalışırlar (Sümbül, 1995: 37). Bu durum Amerikalı filozof ve eğitim kuramcısı John Dewey (1859-1952)'in de dikkat çektiği bir özelliktir. Ona göre oyun bireyin becerilerini geliştirmenin önemli araçlarından birisi ve nesnel gerçekliği anlamının vazgeçilmez yollarından birisidir. Bir başka söyleyişle, çocukların olayları değerlendirmeleri ve yeni davranışlar kazanmaları yahut mevcut davranışları pekiştirmeleri oyunla mümkün olmaktadır. Dolayısıyla oyun etkili bir etkileşim ve iletişim aracıdır (Blakely, 1994: 43).

4.4. Ritüel İşlevi

Ritüeller, sosyal uyum ve bütünleşmenin temelidir. Ritüeller, grubu bir arada tutan sembolik sistemin en önemli unsurlarından birisidir. Toplumsal dayanışmanın gelişmesi ve bu dayanışmanın topluluk bilincini yükseltmesi ritüeller sayesinde mümkün olmaktadır. Ritüelin gereği olarak uyum ve denge içerisinde tekrarlanan ritmik hareketler, topluluk mensupları arasında birlik ve beraberlik düşüncesini güçlendirir (Karaman, 2010: 232). Ayrıca ritüeller aynı zamanda kadim değerlerin ve geleneğin devam etmesine katkı sağlarlar. Bu arada da yeni değer yargılarının oluşmasına yol açabilirler. Oyun ile ritüel arasında güçlü bir ilişki vardır. Esasen her ritüel aynı zamanda kolektif bir oyundur. Huizinga, ritüel ile oyun arasındaki ilişkiyi detaylı bir şekilde incelemiştir. Huizinga'ya göre, kutsal amaçlarla bir araya gelen bireyleri o ritüel ortamından ayırmak çok zordur. Esasen o alan kolektif bir ritüel ortamını temsil etmektedir ve insanlar bu ritüele dahil olmuşlarsa ondan ayrı düşmek istemez, birlikliliklerini daha uzun süre devam ettirmek isterler. Oyun ile kutsal bir faaliyet olan ritüel arasında şekil açısından neredeyse hiç fark yoktur. Ritüellerin gerçekleştiği arena, tapınak, sahne, perde, mahkeme, oyun masası, sihirli çember vb yerler, tüm bunlar biçim olarak oyun alanını çağrıştırırlar (Huizinga, 2015: 27). Ritüeli kutsal oyun, oyunu ise kutsal olmayan ritüel olarak isimlendirmek yanlış olmaz. Kutsal oyunlarda, yani ritüel niteliğindeki şenliklerde, büyü, bolluk ve bereket seremonileri iç içe geçerler. Bu tür oyunlar güçlü-zayıf, iyi-kötü, bolluk-kıtlık, ak-kara, eski-yeni, yaz-kış gibi zıtlıklar temelinde kurulmuştur. Örneğin ritüel nitelikli oyunların bazıları yaz-kış baharın coşkuyla karşılanmasıyla irtibatlıdır (Şener, 1998: 23). Örneğin Isparta bölgesinde kışın çok şiddetli geçtiği zamanlarda, kışın soğğunun yumuşaması ve baharın erken gelmesi amacıyla oynanan "Poyrazın oğlu, Karayelin kızı" ritüeli bu kapsamdaki oyunlardan birisidir (ISTAM, 2019: 135).

4.5. Eğlendirme İşlevi

Serbest zaman etkinlikleri ile oyun arasında güçlü ve doğrusal bir ilişki vardır. Serbest zaman faaliyetlerinin temeli büyük oranda oyuna dayanmaktadır. Önemli bir serbest zaman etkinliği olan geleneksel oyun, bazı zamanlar bir spor türü olarak, bazen de bir dans veya tiyatro oyunu olarak yahut tüm bunların ötesinde tamamen insanın yaratıcı gücünden beslenen bir etkinlik olarak açığa çıkmaktadır (Karaküçük, 1999: 250). Serbest zamanlarını geleneksel oyunlarla değerlendiren bireyler, bu sırada becerileri olan alanda kendilerini daha da geliştirme imkânı da elde etmiş olurlar. Örnek vermek gerekirse, çocuk yaşlarda mahallede akranlarıyla futbol oynayıp da yetişkin yaşlara eriştiğinde çok başarılı futbolcu olmuş kişilerin hikâyeleri oldukça bildik konulardan birisidir. Veya bir oyun sürecinde sesinin sanatsal değerini keşfeden kişilerin sonraki yıllarda başarılı bir ses sanatçısı olduğuna ilişkin hikâyeler de pek sık işitilenler arasındadır.

5. GÜNÜMÜZDE OYUN VE OYUNCAK

Dünden bugüne uzanan süreç içerisinde oyunun anlamında ve işlevinde önemli düzeyde değişimler gerçekleştiği gibi, oyuncağın şeklinde ve niteliğinde de önemli değişimler gerçekleşti. Toplumsal değişim ve dönüşümler oyunun anlam ve işlevini, bilimsel ve teknolojik gelişmeler ise oyuncağın şeklini ve niteliğini değiştirdi veya mevcuttakilere ilaveten yeni oyuncaklar oluşturulmasını mümkün hale getirdi. Örneğin topaç, misket veya aşık birer oyuncak türü olarak dijital oyunlardan çok farklı boyutta yer aldıkları gibi; seksek veya araba yarışı oyununun işlevlerinin de birbirlerine oranla çok farklı olduğu ve hatta yerine getirdikleri işlevler itibarıyla pek çok açıdan

karşıt oldukları açıktır. Oyunun ve oyuncuğun tarihinde niceliksel ve niteliksel farklılaşmalar kesintisiz devam etmiş olsa da, oyunun ve oyuncuğun insanlık tarihinin ayrılmaz parçası olduğu gerçeği hep aynı kalmıştır. Kemik parçalarıyla, taşlarla ya da kilden yapıp kurutulan şeylerle oynanan oyunlardan hareket ederek ifade etmek gerekirse, yaşanan çevrede kolaylıkla bulunabilen bu basit malzemelerin insanlığın ilk oyuncakları olduğu kesindir. Mekanik oyuncak olarak adlandırılacak ve hareket edebilen bir sisteme sahip oyuncakların tarih sahnesine çıkışı ise şüphesiz söz konusu basit oyuncaklar kadar eski değildir. Görece gelişmiş bu oyuncaklar için en azından avcı-toplayıcı toplumdan yerleşik ya da yarı-yerleşik yaşam biçimine geçmiş olmak gerekli gibi gözükmektedir. Böyle olduğu içindir ki, tarım döneminin içinde yer alan ve yerleşik hayata geçilmeye başlanan Kalkolitik Çağ'dan (MÖ. 5000-3000) itibaren gerek Anadolu'da gerekse dünyanın diğer bazı yerlerinde tekerlekli araba olarak tanımlanabilecek bazı oyuncaklara rastlanmıştır. Mardin Kızıltepe'de bulunan ve Kalkolitik Çağ'a tarihlenen oyuncak araba, ya da Şanlıurfa Soğmatar'da ortaya çıkan oyuncak araba Anadolu topraklarında mekanik oyuncakların tarihi konusunda önemli ipuçları vermektedir (Uhri, 2018: 50). Tabii ki oyuncakların değişimine yansıyan gelişmelerin sebebi sadece teknolojik düzeyde yaşanan gelişmeler değildir. Medeniyetlerin sosyo-kültürel yapılarındaki değişimleri de oyuncakların görünüşlerine etkide bulunmuştur. Yaklaşık iki milyon yıl önce başladığı düşünülen ve on bin yıl önce sona eren Paleolitik çağda (Yontma Taş Devri) bir taş parçası bebeği simgeleyebilirken, Tunç Çağında (MÖ 3000-1000) artık elleri, ayakları, başı ve gözleri olan bebekler vardır. Fakat bu yeterli değildir; binyıllar süren teknolojik ve sosyo-kültürel değişim neticesinde Klasik Yunan ve Roma dönemlerinde bu bebekler gerçek hayattaki gibi ellerini ve ayaklarını hareket ettirebilen, elbiseli ve renkli oyuncak bebeklere dönüşmüştür (Aslan, 2019: 14).

Oyuncaklar imal edildikleri zamanın zihniyetini yansıttığı gibi, sahip olunan bilim ve teknolojinin seviyesine de işarette bulunurlar. Dolayısıyla her oyuncuğun, zamanın ve kültürün nitelikleri için bir ayna görevi gördüğü söylenebilir. Zira oyun da, oyuncak da toplumun özünü, içyapısını, değerlerini yansıtmaktadır. Bu sebeple oyuncakları toplumun kimlik kartı kabul etmek mümkündür. Toplum gelişip dönüşürken, oyuncak da toplumla beraber değişmiş ve dönüşmüştür. Bu itibarla Ortaçağda oyuncakların ok ve yayla, kılıçla, atla, kağıt ile ilgili olmasına karşılık, bugün ise mobil telefonla, uzayla, lazer silahlarla ilgili olması anlaşılabilen bir durumdur. Bir kültür veya toplum anlaşılacak isteniyorsa, o toplumda yaygın olarak kullanılan oyuncakları dikkate almak çok şeyler öğretecektir. Çünkü toplumdaki teknolojik gelişim seviyesi, toplumsal cinsiyet rollerinin durumu, güç ilişkileri, inanç ve değerleri doğrudan oyuncaklarda ortaya çıkmaktadır. Bahsedildiği üzere en eski oyuncaklar doğada kolaylıkla bulunabilen taş, kemik, kil ve tahtadan imal edilmişti. Bu durum, o günün olmayan bilim ve teknolojisinin doğal sonucudur. Sonra bu oyuncaklara kumaşlar eklendi. Çünkü insanlık kumaş imal etmeye başladı. Daha sonra işlenmiş demirden oyuncak hayvanlar yapılmaya başlandı. Zira artık demir işlenebilen bir madendi. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde bebekler ilk kez porselenden yapılmaya başlandı. Sanayi devrimi yıllarında oyuncak imalinde metal daha yoğun ve daha detaylı işlenmiş bir şekilde kullanılmaya başlandı. Plastik oyuncaklar ise 20. yüzyılın üretim araçlarının ve malzemelerinin gelişim düzeyini yansıtmaktadır (Niemann, 1991: 58). Yirminci yüzyıl elektronik oyuncakların, daha sonra dijital oyuncakların imal edildiği bir çağ oldu. Tüm bunlar olurken oyun anlayışı da değişip, dönüştü. Uzun bir tarih boyunca oyuna bizzat katılan ve içinde yaşayarak gerçekleştiren insan, elektronik çağ ile birlikte oyunu ekranda izlemeye başladı. Pasif bir izleyici konumuna geçti. Dijital dönemde oyuna tekrar eşlik etmeye başladıysa da bu sefer mekân, zaman, kimlik değişti ve her şey cam ekranda olup bitmeye başladı.

Sanayi devrimi birçok şeyin başlangıcı olduğu gibi, oyuncak üretim ve anlayışında da önemli bir değişim ve dönüşüm eşiği oldu. Oyuncakların şekilleri değiştiği gibi, üretim biçimleri ve anlamları da kökten değişikliğe uğradı. Makine üretimine geçişle birlikte oyuncaklarda seri üretime geçildi. Birbirinin aynısı olan oyuncaklar üretilmeye başlandı. Hâlbuki önceleri her oyuncak biricikti; özel bir emeğin ürünüydü. Her oyuncuğun bir üretim hatırası vardı. Oyuncuğun seri üretimi, oyuncuğu ticari meta haline getirdi. Oyuncak parayla alınan bir şey haline geldi ve genel manada ucuzladı. Ucuzladığı için de "oyuncak" sözcüğü, değersizliği de ifade etmeye başladı; işe yaramaz, kıymeti olmayan, önemsenmeyen şeyler "oyuncak" olarak isimlendirilmeye başlandı. Bu önemlidir, çünkü artık oyuncak insan için geçerli olan işlevlerinin çoğundan sıyrıldı; sıradan bir metaya dönüştü. Önceki zamanlarda ancak çok maharetli zanaatkarların imal edebileceği ve çok özel kişilerin sahip olabileceği oyuncaklar herkesin satın alabileceği ürünlere dönüştü. Ucuzladığı için de her çocuğun birçok oyuncuğu oldu, ama toplamda hepsi önceleri elde imal edilen bir oyuncuğun değerine ve işlevine erişmenin çok gerisinde kaldı. Önceleri büyükler veya çocuğun kendisi tarafından imal edilen oyuncak, çocuk için çok kıymetliydi. Oyunlarını onunla oynar, onunla dünyayı keşfeder, onunla toplumsallaşırdı. Makine üretiminin yaygınlaştığı 20. yüzyılda oyuncakların kullanım değerleri çok düştü, çünkü kimlikleri kalmadı. Çocuğa özgü ve özel olmaktan çıktı. Bu sebeple, bir çocuğun

bulunduğu bir evde onlarca ve hatta yüzlerce oyuncak olmasına rağmen, çocuk için hiç birinin özel bir değeri yok. Hepsinden çabucak bıkmıyor ve kolaylıkla terk edebiliyor. Zira oyunlar tat vermiyor, çocukların toplumsallaşmaları açısından oyun ve oyuncak yetersiz kalıyor.

20. yüzyıldaki oyuncak kültürü öncekileriyle karşılaştırıldığında yeni olan çok önemli özelliklerden birisi de “lisanslı oyuncak” anlayışına geçilmiş olmasıdır. Sinema ve televizyonun yaygınlaşması lisanslı oyuncak anlayışının oluşmasına ve yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Lisans, telif hakkına sahip tarafın tescil edilmesini sağlarken, oyuncakın asıl sahibinin kim olduğunu da resmen ifade etmiş olmaktadır. Sanayi devrimi sonrasında ticari bir metaya dönüşen oyuncak, lisans özelliğiyle ticari metalğini de resmen tescillemiştir. Artık her oyuncakın görünmeyen bir sahibi vardır; bir oyuncakla ancak ona verilen ücret karşılığında sahip olunabilir. Dolayısıyla artık, çocuk için her bir oyuncak emanettir. Başkasından emanet alınan bir üründür.

Tarihteki ilk lisanslı oyuncak, 20. yüzyılın başlarında “Ideal Toy Company” şirketi tarafından üretilen ve ismini ABD başkanı Theodore Roosevelt’in verdiği “Teddy Bear” isimli oyuncak olmuştur. Teddy Bear pelüş bir oyuncak olup “oyuncak ayı” anlamı taşımaktadır. Teddy Bear bir başlangıç oldu. Takip eden dönemde sinema ve televizyonun gelişimine bağlı olarak film karakterlerinin de oyuncakları üretilmeye başlandı. Bu oyuncaklar da lisanslı oyuncak kategorisinde yer aldı. Oyuncak yapılan ilk aksiyon karakteri, “G. I. Joe” isimli, erkeksi ve genelde militarizm, macera, avcılık gibi özelliklere sahip karakterdir. Bu oyuncak ilk kez 1964 yılında Amerikalı “Hasbro Oyuncak Şirketi” tarafından üretilmiştir. Önemli olan lisanslı oyuncaklar döneminde yaşananların bireysel ve toplumsal kapsamıdır. Oyuncak tescil ettiren her şirket, daha çok satabilmek için oyuncakının albenisini oldukça abarttığı reklamlar yapmaya başladı. Oyuncak ne kadar önemli, işlevsel ve değerli olduğu konusunda çocukları ve ebeveynleri ikna etme çabası yürütülmeye başlandı. Bunda da büyük oranda başarılı olundu. Böylelikle ailelerin paralarının önemli bir kısmı bu oyuncaklara akmaya başladı. Oyuncak üreten şirketler zenginleşirken, hane halkının ödemeler listesine yeni bir şey daha eklenmiş oldu. Fakat daha önemlisi, çocuklar tüm tarih boyunca yaptıkları gibi oyuncakla oynamak yerine, oyuncakla sahip olmayı arzulamaya başladılar. Oyuncak, oynanan bir şey olmaktan çıkıp sahip olunan bir şey haline geldi. Çocuklar, doyumsuz bir şekilde, daha çok oyuncak almanın özlemiyle yaşar hale gelmeye başladılar. Evler oyuncaklarla doldu, ama bu oyuncaklar çocuklar için yerine getirmeleri gereken temel işlevleri pek yerine getiremediler.

Bugün itibarıyla insan ilişkilerinde, toplumsal kurumlarda, inanç ve değerlerde, araç ve gereçlerde, bireysel ve toplumsal yaşamda geçmişe oranla çok şey değişti. Özellikle ulaşım ve iletişim teknolojisinin gelişmesi ve yaygın kullanımını mümkün hale getirmesi açısından oldukça ucuzlaması, insanlığın dünya algısını temelden değiştirdi. Artık küresel bir köyün sakinleriyiz. Zamanın imkân ve şartlarının her yeri ve her şeyi aynılaştırdığı bir dünyada yaşıyoruz. Dijital teknoloji bireysel ve toplumsal yaşamın ekseninde yer alıyor. Aile yapısı, komşuluk ilişkileri, çalışma koşulları, yaşanan mekânın tasarımı, eğitim araç ve gereçleri, serbest zaman faaliyetlerinin niteliği ve niceliği vb. her şey değişti. İnsanlık tüm tarihi dikkate alındığında zihin dünyasıyla, yaşama stiliyle, birbirleriyle olan ilişkilerinin niteliği ve seyri ile adeta başka bir boyuta geçti. Elbette ki bu değişim ve dönüşümden oyun ve oyuncak anlayışı da etkilendi. Hatta etkilenmeyi aşan bir boyuta evrildi çünkü çocuk anlayışı değişti. Bu günün dünyasında egemen olan çocuk tipi, kapitalizmin üretim-meta ilişkilerinin etkilerinde şekillenmektedir. Geline an itibarıyla özelde çocuk, genelde tüm bireyler “tüketim çarkının taleplerine uygun olarak kolay şekillenebilen, can sıkıntısı içinde olan, tatminsiz, mutsuz, hazırıcı; tüketim, marka, kimlik üçgeninde tükettikçe rahatlayan; gerçekte yetişkinlerden çok da farklı olmayan küresel, kapitalist paradigmanın kodlarına uygun yeni bir” (Sormaz, 2012: 94) kişiliğin temsilcileri oldular. Çocuğun geleneksel toplumdaki değeri değişti; üretime, aile içi faaliyetlere katkı sağlayan veya potansiyel açıdan böyle olması beklenen çocuğun yerini tüketen ve yaşamayı tüketmek zanneden ve bu sebeple insan ilişkilerine, değerlere ve eşyaya sadakati kalmamış çocuk tipine geçildi. Esasen çocuğun bu durumu yetişkinlerin zihin dünyalarını, yaşama stillerini yansıtmının ötesinde değildir. Çocuk her şeyi ile seküler, materyalist, bencil, hedonist ve tamamen tüketimin esas olduğu bir dünyanın nesnesidir. İnal’ın tespitleriyle ifade etmek gerekirse, bugünün çocuğunu her geçen gün daha fazla kuşatan dünyanın ön gördüğü çocuk “okulda itaatkâr öğrenci, reklam sektöründe ve diğer alanlarda erotik nesne, tüketim pazarı için verimli bir müşteri, uhrevi alanın küçük dindarı, atölyelerin uslu çırağı, sokakların minik fahişesi, her savaşın zorunlu mültecisi... olmaya tüm hızıyla devam etmektedir” (İnal, 2007: 36).

Küresel bir dünyada yaşıyoruz ve küreselleşmenin benzeştirici etkisi kendini çocuk anlayışında çok güçlü şekilde ortaya koyduğu gibi, oyun ve oyuncak anlayış ve biçiminde de ortaya koymaktadır. Bazen itiraz seslerinin yükseldiğine tanık olursa da, doludizgin ilerleyen tüketim çılgınlığının nesnesi haline gelmiş çocuklar aynı tarz oyuncakların evreninde egemen küresel kültürün bağımlıları ve her yaş döneminde bu egemen kültürün müşterisi

rolünü sürdürecektir bir yaşam tarzının mensupları olmuşlardır. Bir yanda oyuncaklar ve diğer yanda filmler ve dijital oyunlar çocukları tüm benlikleriyle kuşatmış durumdadır. Türkmen'in çizgi filmler ekseninde dile getirdiği tespitler, sürecin ve gidişatın amacını resmeder niteliktedir: “Çizgi filmler sadece çizgi film olarak kalmamakta, izleyici kriterlerinin çokluğu ile doğru orantılı olarak sinemasal televizyon sektöründen başka alanlarda da kendilerini göstermektedir. Beğenilen pek çok çizgi karakter, kırtasiyeden tekstile, müzikten mobilyaya kadar birbirinden farklı pek çok alanda karşımıza çıkmaktadır” (Türkmen, 2012: 141).

Küreselleşme mekânları da değiştirdi. Binlerce yıldır çocuğun toplumsallaştığı en önemli yaşam alanlarından birisi olan ve aynı zamanda oyunun doğal çevresini oluşturan “sokak” yok oldu. Tunç, Türkiye özelinde bireysel ve toplumsal hayatın yakın geçmişini anlatan kitabında 70’li yılların sokağından şöyle söz etmektedir: “İster apartmanlarda, ister bahçeli evlerde yaşasınlar, tüm çocuklar için ‘sokağa çıkmak’ deyimini vardı. Hâlâ var, ama sokaklar çok değişti, üstelik eskisi gibi güvenli de değil. Sokağa çıkmak tanımlanmış bir özgürlüğe adım atmak demektir. Okuldan gelince sokağa çıkılır, akşam olup hava kararana, anneler yemeğe çağırana kadar, kan ter içinde sokakta oynarlardı. Yaz tatillerinde sokağa çıkmak ise, bütün bir günü sokakta geçirmek demektir” (Tunç, 2011: 10-11). Sokak, çocuğun evden sonra tanıdığı ve içinde yaşadığı ikinci önemli mekândı. Sokak, bireyin kültürel kimliği okuyabileceği, toplumsal hayatı gözlemleyip ilk katılım girişimlerini gerçekleştirebileceği en iyi mekânlardı. Çocuk ile yetişkinin doğrudan iletişim ve etkileşim içerisinde bulunduğu yer olan sokak, çocukların doğal çevreyi tüm unsurlarıyla tanımaya da ciddi katkı sağladı. Çocuklar, bitkileri, ağaçları, böcekleri veya eğer varsa hayvanları sokakta görür ve bilir. Sokak, bünyesinde barındırdığı farklılıklarla ve sürprizler sebebiyle çocuklar için her zaman çekiciydi. Bunlara ek olarak birbirinden farklı hayatlara ev sahipliği yapan sokaklar, kentlerin yaşam damarlarını da meydana getirmekteydi (Çakırcı-Özservet, 2015: 267-268). Bu özellikleri sebebiyle bazı araştırmacılar tarafından sokak, çocuğun dikkatli bir şekilde dünyayı keşfettiği yer olarak nitelenmiştir. Bunlara göre sokak, evin sıcak ve güven verici ortamından sonra adım atılan ve hem belirsizliği hem de sınırsızlığı ile heyecan verici oyunlara ve yeni bireylerle tanışmalara fırsat veren özel bir mekândı. Öncelikle komşular ve bunlarla yürütülen komşuluklar, bahçeler ve ağaçlar, arkadaşlar, bakkal, simitçi, kasap derken yaşandıkça sokağın sınırları büyür, belirsizlikler azalır. Bir şeye anlam verememenin sebep olduğu güvensizlik duygusunun yerine zamanla özgüven oluşurdu (Bayraktar, Akyol ve Yücel, 1994: 43).

Kapitalist seri üretim, küreselleşme, tüketim bağımlılığı, oyunların ve oyuncakların şekillerini değiştirmekle kalmayıp mekânlarını da değiştirdi. Bugün çocukların oyunları bedensel hiçbir aktivitenin gerçekleşmediği ekranlarda başlayıp sona ererken, oyunun temel figürleri olan oyuncaklar ise tüketim kültürünün ürünleri olmanın ötesinde küresel dünyanın değerlerini temsil eden karakterler olarak anlam kazanmaktadır. Çocuklar ekranlarda Süperman’leri, Ninja Kaplumbağa’larını, Batman’leri, Ben 10’ları, Transformers’ları, Barbie bebekleri, Winx Club’ları ve bunların filmlerini izlerlerken sürekli yeniden inşa edilmektedirler. Kapitalist pazar tarafından bilinçli bir şekilde niteliği ve biçimi değiştirilen oyun, bireylerin sadece yaratıcılıklarını değil, tecrübelerini katarak oluşturdukları oyunun o büyük yapıyı da bozmuştur. Bugün, grup halinde oynanan oyunların yerini bireysel oyunlar, sokakta oynanan oyunların yerini ise oyun salonları aldı. Bireyler yalnızca açık hava oyunlarına değil, toplumsallaşmanın ve toplumsal hayatın en önemli mekânlarından birisi olan sokak kültürüne de uzak kaldılar. Öte yandan, seyirlik halk oyunlarının yerini ücretli tiyatrolar, meddahın yerini ise standup aldı. Yalnızca eğlenmek için ya da çok küçük bir iddia için oynanan basit bahis oyunları da yerlerini büyük çaplı kumarhanelere terk etti. Oyunun ve oyuncağın bir tüketim nesnesine dönüşmüş olması, oyunun ve oyuncağın kültür endüstrisinin üretim unsuru haline gelmesi, oyun ve oyuncağın tüm tarihte egemen olan işlevlerini kökten değiştirmiştir. Artık oyun ve oyuncak, geleneksel rollerini ya hiç yerine getirmiyor ya da kısmen yerine getirse bile daha çok tüketilen ve her yenisini bir başka yenisinin takip ettiği bir kısır döngüyü temsil ediyor. Oyuncaklar satın alınıyor, üstelik ne zaman nasıl bir oyuncak alınacağına oyuncu adayları değil, oyuncakları üretenler karar veriyorlar. Ne zaman neyin oynanacağına, nasıl oynanacağına ve oyundan ne beklenmesi gerektiğine karar verenler de onlar.

6. SONUÇ

Oyun ve oyuncak insanla birlikte hep var oldu. İnsan oyun kurguladı, oyuncak imal etti; oyun ve oyuncak ise insanı inşa etti. Çünkü oyun ve oyuncak insanın toplumsal bir varlık olmasının gereğine uygun olarak gereken toplumsallaşmaya katkı sağladı. Çocuk, oyun ve oyuncak üzerinden yetişkinlik dönemi rollerine hazırlandı. Oyun içinde ve oyuncak üzerinden diğer insanlarla anlaşmayı, yardımlaşmayı, arkadaş/dost olmayı, mücadele etmeyi, amaçlı olmayı, amaca uygun davranmayı, tartışmayı, kavga etmeyi, barışmayı, problem çözümü... öğrendi. Bu geçmişinin uzunluğu bilinmeyecek kadar çok uzun bir tarih süresince hep böyle devam etti.

Sanayi devrimi birçok şeyin başlangıcı olduğu gibi, oyuncak üretim ve anlayışında da önemli düzeyde gerçekleşen değişim ve dönüşümlerin büyük eşiklerinden birisi oldu. Makine üretimine geçilmesiyle oyuncakların şekilleri değiştiği gibi, üretim biçimleri ve anlamları da kökten değişikliğe uğradı. Makine üretimi ile birlikte oyuncularda seri üretime geçildi. Birbirinin aynısı olan oyuncaklar üretilmeye başlandı. Hâlbuki önceleri her oyuncak biricikti; özel bir emeğin ürünüydü. Her oyuncanın bir üretim hatırası vardı. Bu sebeple her oyuncak çok kıymetliydi. Oyuncanın seri üretimi, oyuncayı ticari meta haline getirdi. Oyuncanın değerini düşürdü. Oyuncak, oynanan bir şey olmaktan çıkıp, sahip olunan bir şey haline geldi. Fakat daha önemlisi, çocuklar tüm tarih boyunca yaptıkları gibi oyuncakla oynamak yerine, oyuncaya sahip olmayı arzulamaya başladılar. Çocuklar, doyumsuz bir şekilde, daha çok oyuncak almanın özlemiyle yaşar hale gelmeye başladılar. Evler oyuncaklarla doldu, ama bu oyuncaklar çocuklar için yerine getirmeleri gereken temel işlevleri pek yerine getiremediler. Çok daha önemlisi çocuğun geleneksel toplumdaki değeri değişti; üretime, aile içi faaliyetlere katkı sağlayan veya potansiyel açıdan böyle olması beklenen çocuğun yerini tüketen ve yaşamayı tüketmek zanneden ve bu sebeple insan ilişkilerine, değerlere ve eşyaya sadakati kalmamış çocuk tipine geçildi.

Sanayi devrimini takiben yaşanmaya başlanan elektronik dönem ile inşalar sinema ve televizyon gibi geleneksel iletişim araçlarıyla tanıştı. İletişim tek taraflı hale geldi. İnsan özne olmaktan, iletişimin nesnesine dönüştü. Uzun bir tarih boyunca oyuna bizzat katılan ve içinde yaşayarak oyuna hayat veren insan, elektronik çağ ile birlikte oyunu ekranda izlemeye başladı. Pasif bir izleyici konumuna geçti. Oyunun ve oyuncanın bir tüketim nesnesine dönüşmüş olması, oyunun ve oyuncanın kültür endüstrisinin üretim unsuru haline gelmesi, oyun ve oyuncanın tüm tarihte egemen olan işlevlerini kökten değiştirdi. Artık oyun ve oyuncak, geleneksel rollerini ya hiç yerine getiremez, ya da kısmen yerine getirse bile daha çok tüketilen ve her yenisini bir başka yenisinin takip ettiği bir kısır döngüyü temsil etmeye başladı.

Elektronik dönemi takip eden dijital dönemde ve internetli zamanlarda her şey sanallaşırken, gerçek buharlaşıp yok oldu. Dijital dönemde sanallık salgını ontolojik açıdan mekânı, zamanı, kimliği değiştirdi ve her şey cam ekranda olup bitmeye başladı. Yok olmayan gerçeği ise sanallığın evreninden ayırıştırmanın ölçü ve ilkeleri kayboldu. İnsanlığın ontolojik, epistemolojik ve moral gerçekliği temelden değişti. Ontolojik anlam, sanal bir kurguya; epistemolojik güven, sonu gelmez bir kuşkuya; moral erdem sorumsuzluğa kurban oldu. Oyun, insanın bazı sorunlarının çözümüne katkı sağlayan bir araç olmaktan çıkıp, insanlığın ortak sorunu haline geldi. Birçok kişi için oyun demek, bağımlılık demek oldu. İnsan, mevcut sorunlarını çözemediği gibi mevcuttakilerine ilave yeni sorunların nesnesi oldu. İnsanın nesneleşmesi olanca hızıyla büyüyüp derinleşirken, özneleşmesinin ise gittikçe sığılaşıp daraldığı bir sürece girildi.

Bugün itibarıyla zamanın imkân ve şartlarının her yeri ve her şeyi aynılaştırdığı bir dünyada yaşıyoruz. Dijital teknoloji bireysel ve toplumsal yaşamın ekseninde yer alıyor. Aile yapısı, komşuluk ilişkileri, çalışma koşulları, yaşanan mekânın tasarımı, eğitim araç ve gereçleri, serbest zaman faaliyetlerinin niteliği ve niceliği vb. her şey değişti. İnsanlık, tüm tarihi dikkate alındığında zihin dünyasıyla, yaşama stiliyle, birbirleriyle olan ilişkilerinin niteliği ve seyri ile adeta başka bir boyuta geçti. Elbette ki bu değişim ve dönüşümden oyun ve oyuncak anlayışı da etkilendi. Bazen itiraz seslerinin yükseldiğine tanık olunsada, doludizgin ilerleyen tüketim çılgınlığının nesnesi haline gelmiş çocuklar aynı tarz oyuncakların evreninde egemen küresel kültürün bağımlıları ve her yaş döneminde bu egemen kültürün müşterisi rolünü sürdürecektir bir yaşam tarzının mensupları oldular. Bugün çocukların oyunları bedensel hiçbir aktivitenin gerçekleşmediği ekranlarda başlayıp sona ererken, oyunun temel figürleri olan oyuncaklar ise tüketim kültürünün ürünleri olmanın ötesinde küresel dünyanın değerlerini temsil eden karakterler olarak anlam kazanmaktadır.

Sürmekte olan ve insanlığın farklılığa dayalı tüm zenginliklerini yok eden, her şeyi aynılaştıran küreselleşme mekânları da değiştirdi. Binlerce yıldır çocuğun toplumsallaştığı en önemli yaşam alanlarından birisi olan ve aynı zamanda oyunun doğal çevresini oluşturan “sokak” yok oldu. Hâlbuki sokak, çocuğun evden sonra tanıdığı ve içinde yaşadığı ikinci önemli mekândı. Sokak, bireyin kültürel kimliği okuyabileceği, toplumsal hayatı gözlemleyip ilk katılım girişimlerini gerçekleştirebileceği en iyi mekânlardı. Çocuk ile yetişkinin doğrudan iletişim ve etkileşim içerisinde bulunduğu yer olan sokak, çocukların doğal çevreyi tüm unsurlarıyla tanınmasına da ciddi katkı sağlardı. Çocuklar, bitkileri, ağaçları, böcekleri veya eğer varsa hayvanları sokakta görür ve bilirdi. Bugünün çocukları ise ekranda gördüklerini dışarıdaki dünyanın ve gelecekte yaşayacakları hayatın örneği zannediyorlar. Her şeyin kurgu olduğunu, tüm gerçeklerin sanallaştığını fark etmiyorlar.

KAYNAKÇA

- Abt, C. C. (1970). *Serious games*. New York: The Viking Press.
- Ahioğlu, E. N. (1999). *Sembolik oyunların dört yaş çocuklarının dil kazanımına etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aksoy, B. (2014). *Erken çocukluk döneminde oyun ve oyunun gelişimsel katkıları: erken çocukluk döneminde oyun*. Ankara: Pegem Akademi.
- Aslan, A. (2019). *Erken tunç çağı batı anadolu'da oyuncaklar*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Baker, U. (2011). *Yüzeysel fragmanlar*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Bayraktar, N., Akyol, E. ve Yücel, Ç. (1994). Bir mekân: Atatürk çocuk yuvası-umay pavyonu. *Mimarlık Dergisi*, (260), 43-46.
- Blakely, K. S. (1994). Parents Conceptions of social dangers to children in the urban environment. *Children's Environments*, 11(1), 16-25.
- Caillois, R. (2001). *Man Play and Games*. Champaign: Illinois Press.
- Caillois, R. ve Halperin, E. P. (1955). The structure and classification of games. *Diogenes*. 3(12), 62-75.
- Costikyan, G. (2002). I have no words & I must design: Toward a critical vocabulary for games. F. Mäyrä, (Ed.), *Computer Games and Digital Cultures Conference*. Tampere: Tampere University Press, 9-33.
- Crawford, C. (2019). *The Art of Computer Game Design*, Erişim adresi: http://www.rohan.sdsu.edu/~stewart/cs583/ACGD_ArtComputerGameDesign_ChrisCrawford_1982.pdf, (13 Ekim 2019).
- Çakırer-Özservet, Y. (2015). Geleneksel çocuk oyunları için sokak temelli geleneksel oyun alanlarının yeniden keşfi. I. uluslararası Türk dünyası çocuk oyun ve oyuncakları kurultayı. Ankara: Pegem Akademi, 264-269.
- Çolakoğlu, H. (2015). Schiller'de oyun ve sanat bağlamında özgürlük kavramı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (34), 82-34.
- Diamond, J. (2016). *Düne kadar dünya*. C. Yücel (Çev.), Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- Dönmez, N. B. (1992). *Oyun kitabı*. İstanbul: Esin Yayınevi.
- Elkind, D. (2011). *Oyunun gücü*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Ellis, A. (1973). *Humanistic psychotherapy: The rational-emotive approach*. New York: Three Rivers Press.
- Golden, M. (1993). *Children and childhood in classical athens*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Goldstein, J. H. (1994). *Toys play and child development*. New York: Cambridge University Press.
- Heljakka, K. (2008). Toy storiies, design, play, display, adultexperiencewith designer. *Toys. The Nordic Conference on Experience*, 12-27.
- Huizinga, J. (2015). *Homo ludens*, O. Düz (Çev), İstanbul: Alfa.
- Hurwitz, S.C. (2002). For parents particularly: To be successful- let them play!. *Child Education*, 79(2), 101-112.
- ISTAM. (2019). *Yaşayan Tarih: Isparta*. Isparta: Süleyman Demirel üniversitesi Yayınları.
- İnal, K. (2005). Çocuksu masumiyetten plastik paradoksa oyuncuğun kısa tarihi, *Kebikeç Dergi*, (19), 253-276.
- İnal, K. (2007). *Çocuğun örselenen dünyası*. Ankara: Sobil Yayınları.
- Karaküçük, S. (1999). *Rekreasyon boş zamanları değerlendirme*. Ankara: Kırali Matbaası.
- Karaman, K. (2010). Ritüellerin toplumsal etkileri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (21), 227- 236.

- Kaya, A. B. (2013). *Çevrimiçi oyun bağımlılığı ölçeğinin geliştirilmesi: geçerlilik ve güvenirlik çalışması*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Osmanpaşa Üniversitesi, Tokat.
- MEGEP. (2015). *MEGEP Mesleki Gelişim- Etkili İletişim*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Mısırlı, G. (2018). *Oyunun toplumsal ve kültürel işlevini yitirisi: gelenekselden dijital oyun kavramının yapısal dönüşümü*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Mynheer, N. (1988). *Tin toys*. London: Bostree.
- Niemann, H. (1991). *Oyuncağın gelişim tarihi*, B. Onur (Çev.), *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 24(1), 35-43.
- Phoneix, W. (2006). *Plastic culture: How japanese toys conquered world*. Tokyo: Kodansha International Ltd.
- Platon. (1998). *Yasalar*. C. Şentuna (Çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Salen, K. ve Zimmerman, E. (2004). *Rules of play: Game design fundamentals*. Cambridge: MIT Press.
- Schiller, F. (1999). *Estetik üzerine*, M. Özgü (Çev.), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Sevinç, M. (2009). *Erken çocuk gelişimi ve eğitiminde oyun*. İstanbul: Morpa Yayınları.
- Smirnova, E. O. (2011). Character toys as psychological tools, *International Journal of Early Years Education*, 19(1), 35-45.
- Sormaz, F. (2012). *Çocukluk, Oyun ve oyuncak: Sosyo-kültürel analiz*. İstanbul: İkinci Adam Yayınları.
- Soyak, Ö. N. (1991). Sanatın Kaynağı Sorunu Oyun ve Dans. *Felsefe Dünyası Dergisi*, (2), 39-54.
- Sutton-Smith, B. (1986). *Toys as culture*. New York: Gardner Press.
- Sümbül, M. (1995). *Adana halk oyunlarının yapısal analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şener, S. (1998). *Tiyatronun kaynağına ilişkin kuramlar*. Ankara: Gündoğdu Yayınları.
- Tekin, A. (2016). Serbest zaman bağlamında oyun teorileri. S. Karaküçük (Ed.), *Rekreasyon Bilimi*. Ankara: Gazi Kitabevi, 47- 64.
- Tunalı, İ. (1979). *Estetik*. İstanbul: Cem Yayınları,
- Tunç, A. (2001). *Bir maniniz yoksa anneler size gelecek*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Türkçe Sözlük*. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkmen, N. (2012). Çizgi filmlerin kültür aktarımındaki rolü ve pepee *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36(2), 139-158.
- Uhri, A. (2018). Yoksa bunlar oyuncak mı?. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*. 65, 17-28.
- Verenikina, İ., Harris, P. ve Lysaght, P. (2003). Child's play: Computer games, theories of play and children's development, *IFIP Working Group 3.5 Conference: Young Children and Learning Technologies*, (34), 99-106.
- Yıldız, P. (2019). *Çocukluk çağında oyun, sanatta oyun*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

DERLEME MAKALESİ / REVIEW ARTICLE

SAĞLIK SEKTÖRÜNDE KAYIT DIŞI EKONOMİ*

UNRECORDED ECONOMY IN THE HEALTH SECTOR

Arş. Gör. Aşlı METİN¹

Prof. Dr. Ramazan ERDEM²

ÖZ

Kamu ve özel sektörün iş birliği ile kalkındırılmaya çalışılan sağlık sisteminin, ekonomi bilimi ile olan ilişkisi, bu ilişkinin gizli kalmış tarafları çalışmanın çıkış noktasıdır. Bu çalışmada ekonomi biliminde kendine has bir alan kazanmış kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin sağlık alanıyla ilişkisi incelenmiştir. İnsanoğlunun varoluşundan günümüze kadar temel bir alan haline gelen sağlığın bireysel çıkarlar ve kâr için kullanılabilir bir meta haline gelmesi üzerinde durulması ve araştırılması gereken bir süreçtir. Bu nedenle sağlıkta kayıt dışı ekonominin sağlık sektöründeki yeri bilinmeli ve bu sürece yönelik önemler alınabilmelidir. Bu çalışma kapsamında öncelikle kayıt dışı ekonomiye dair genel bir literatür sunulmuştur. Literatür bilgisi içerisinde sağlık ve kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişki, nedenleri ve etkileri ile birlikte incelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda sağlık sektöründe kayıt dışı ekonomik davranışların asimetrik bilgi, gelir elde etme beklentisi, piyasa yapısı, makro ekonomik politikaların eksikliği, düşük ahlaki standartlar, kültürel yapı ve paydaş sayısının fazlalığı gibi nedenlerle ortaya çıktığı görülmüştür. Kayıt dışı ekonominin sağlık sektöründeki etkileri ise sistem üzerindeki ve paydaşlar üzerindeki etkiler olmak üzere iki başlıkta incelenmiş, her başlık altında olumlu ve olumsuz etkiler tartışılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak; sağlık sektöründe kayıt dışı ekonomiyi ortaya çıkaran nedenlerin ve sürecin etkilerinin teorik alt yapısının incelendiği bu çalışmada alana dair bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.


Anahtar Kelimeler: Ekonomi, Kayıt Dışı Ekonomi, Sağlık, Sağlık Sistemi.

JEL Sınıflandırma Kodları: A1, E26, I1, I19.

ABSTRACT

The relationship between the health system, which is tried to be developed with the cooperation of public and private sectors, with the science of economy, and the hidden sides of this relationship are the starting point of the study. In the study, the relationship between unrecorded economic activities that have had a specific field in economics and the field of health is investigated. It is a problem that needs to be emphasized and investigated in order for health, which has become a basic area since the existence of mankind, to become a commodity that can be used for individual interests and profits. For this reason, the place of the unrecorded economy in the health sector should be known and precautions should be taken for this process. Firstly, within the scope of the study, a literature review about unrecorded economy is presented. In the literature review, it is tried to examine the relationship between health and unrecorded economy together with its causes and effects. In this context, unrecorded economic behaviours in the health sector emerged due to some reasons such as asymmetric information, revenue generation expectations, market structure,

* Bu çalışma Prof. Dr. Ramazan ERDEM danışmanlığında Aşlı METİN tarafından hazırlanan "Türk Sağlık Sektöründe Kayıt Dışı Ekonomi Üzerine Keşifsel Bir Araştırma" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışma için, Süleyman Demirel Üniversitesi Etik Kurulundan 87432956/050.99/35726 sayılı ve 04.03.2019 tarihli "Etik Kurul Onayı" alınmıştır.

¹  Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, aslivergili@sdu.edu.tr

²  Süleyman Demirel Üniversitesi/ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ramazanerdem@sdu.edu.tr

lack of macroeconomic policies, low moral standards, cultural structure and high number of stakeholders. The effects of the unrecorded economy in the health sector are examined under two headings, namely the effects on the system and the stakeholders, and positive and negative effects are tried to be discussed under each heading. As a result; in the study, which examines the theoretical infrastructure of the causes of the unrecorded economy and the effects of the process in the health sector, a perspective on the field is tried to be presented.

Keywords: Economy, Unrecorded Economy, Health, Health System.

JEL Classification Codes: A1, E26, I1, I19.

1. GİRİŞ

Devlet, ekonomi ve piyasa ilişkisi, 18. yüzyılda Adam Smith'in temellerini atmış olduğu klasik iktisat teorisi ile başlamış, zaman içerisinde Karl Marks, John Maynard Keynes gibi birçok bilim insanı tarafından tartışılmış ve üzerine çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalarda devletin piyasanın işlerlik kazanabilmesi ve faaliyetlerin sürekliliği için benimsemesi gereken rol üzerinde çeşitli fikirler belirtilmiş, bu fikirler dönem koşulları çerçevesinde incelenmiştir. Devlet, toplumsal faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi ve sürekliliğinin sağlanabilmesi için mali güce ihtiyaç duyan bir kurumdur. Bu mali güç için ise devletler, piyasada gerçekleşen ekonomik faaliyetlerin kayıtlı olmasını beklemektedir. Bu faaliyetler sürecinde devlet, bireylere çeşitli sorumluluklar yüklemektedir. Fakat bireyler bu sorumluluklardan kaçmak ve gelirini devletle paylaşmamak adına kayıt dışı alanlara yönelebilmekte, taraflar arasında çıkar çatışmaları yaşanabilmektedir. Kayıt dışı ekonomik faaliyetler olarak da incelenen bireylerin gelirini paylaşmamak, güven duymamak gibi çeşitli nedenlerle ilişkilendirerek yapmış olduğu bu faaliyetler birçok dünya ülkesinin problemi haline gelmiştir. Genel itibariyle hükümetlerin düzenlemelerinden veya vergilerden kaçınmak amacıyla yapıldığı düşünülen (Porter, Bayer ve Monetary, 1984: 178) bu faaliyetlerin varlığı ülkelerinin gelişmişlik düzeyi ile ters orantılı olmasına karşın, gelişmiş ülkeleri de ilgilendirmekte, milli gelir sistemi içerisinde aktif olarak hesaplanamamakta, kayıt altına alınmamaktadır (Bruno ve Schneider, 2000: 1). Ülkelerin temel problemlerinden birisi haline gelen kayıt dışı ekonomi, içeriği ve tanımı bakımından farklı sınıflandırılmalara tabi tutulmakta, bu nedenle kavrama yönelik net sınırlarlar çizilememektedir.

Temelde milli gelir tahminlerinin yapılması sürecinde eksik olan, Gayri Safi Milli Hasıla hesaplamalarına dâhil edilemeyen gelirler olarak ifade edilebilen kayıt dışı ekonomi, toplumsal yaşam içerisinde hukuk, sosyoloji, istatistik gibi birçok alanda incelenmiş ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır.

2. KAYIT DIŞI EKONOMİ

Kayıt dışı ekonomi tanımı ve içeriğinin genişliği bakımından birçok araştırmacı tarafından farklı perspektiflerde ele alınmış özel bir kavramdır. Kavrama yönelik ilk modern içerikli çalışma 1958 yılında Philip Cagan tarafından ikinci dünya savaşı sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) ortaya çıkan kayıt dışı ekonomik davranışlara yönelik olmuştur. Nakit para aracılığıyla yapılan bu davranışların takip edilebilirliğinin zor olduğu gibi çıkarımlar yapılan bu çalışmayla kayıt dışı ekonomiye yönelik temeller atılmıştır (Cagan, 1958). Temelleri atılan kayıt dışı ekonomi 1977 yılında Peter Gutmann tarafından yeniden incelenmiş, Gutmann "The Subterranean Economy" adlı makalesinde ABD'de deki kayıt dışı ekonomi oranına yönelik bir modern tahmini ortaya koymaya çalışmıştır (Gutmann, 1977). Cagan'ın çalışmasından 20 yıl sonra ortaya konulan bu çalışma kayıt dışı ekonominin yeniden gündeme gelmesine, kavramın canlanmasına neden olmuştur. Özellikle 1983 yılında Almanya'nın Bielefeld eyaletinde gerçekleştirilen bir kongre ile kayıt dışı ekonomi kavramının içeriği ve tanımına dair net sınırlar oluşturulmaya çalışılmış fakat kavramın genişliği ve araştırmacıların kişisel bakış açılarının farklılığı gibi nedenlerle üzerinde bir konsensüs sağlanamamıştır (Kirchgässner, 1983: 197; Gaerter ve Wenig, 1985: 179).

Kayıt dışı ekonomi literatürde zaman içerisinde gölge ekonomi (shadow economy), düzensiz ekonomi (irregular economy), "yeraltı ekonomisi (underground economy, subterranean economy), gizli ekonomi (hidden economy), gözlem dışı ekonomi (unobserved economy), siyah ekonomi (black economy), gri ekonomi (grey economy), informal ekonomi, gayri resmi ekonomi, hayalet ekonomi (ghost economy), ikincil ekonomi (second economy) gibi çok farklı şekillerde adlandırılmış, farklı isimler ve içeriklerle çalışmaların konusu olmuştur (Barthelemy, 1988; Feige, 1979; Frey ve Weck, 1983; Sugözü, 2010; Tanzi, 1983; Guttman, 1977; Dilnot ve Morris, 1981). Bu farklılık kavrama yönelik farklı tanımların yapılması sonucunu da beraberinde getirmiştir.

Tanzi (1980) tarafından “*bildirilmeyen veya eksik bildirim nedeniyle istatistiki olarak ölçülemeyen, Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) istatistiklerine dâhil edilemeyen gelir*” olarak tanımlanan kayıt dışı ekonomi, Feige (1989) tarafından ise “*yasa dışı malların üretilmesi ve dağıtılması gibi faaliyetlerin yanı sıra hükümet yetkililerinden saklanan ya da yanlış şekilde beyan edilen vergi kaçakçılığı, sahtecilik gibi ekonomik işlemler*” olarak ifade edilmiştir. Bu iki farklı tanım araştırmacıların kayıt dışı ekonomiye bakış açılarındaki farklılığı ortaya koyar niteliktedir. Tanzi kayıt dışı ekonominin daha çok hesaplanamaması, istatistiki verilerin tutulamaması nedeniyle ülke istatistiklerine dâhil edilememesi gibi sonuçsal durumlar üzerine odaklanırken, Feige ise kayıt dışı ekonominin suçu temsil eden “karanlık” tarafını vurgulamıştır. Bu tanımlamalar ve net sınırları oluşturulamayan kayıt dışı ekonominin çeşitli kavramların iç içe geçtiği ve bağ kurduğu özel bir alan olduğu görüşüne dayanılarak kayıt dışı ekonomi yeraltı ekonomisi, yarı kayıtlı ekonomi ve enformal ekonomi olmak üzere 3 başlık altında detaylandırılarak incelenmiştir.

Yeraltı Ekonomisi (Yasa Dışı Faaliyetler)

İşlemlerin kökeninde yasal olup olmasını ifade eden ve tamamen kanunlar tarafından yasaklanmış işlemleri ifade eden yer altı ekonomisi, toplumsal ahlâki normların dışında kalmaktadır. Uyuşturucu ticareti, kumar, kaçakçılık, tefecilik gibi örneklendirilebilecek olan bu tür ekonomik faaliyetler “yasaklanmış” işlemler olarak tanımlanmaktadır. Yabancı literatürde ise “black economy (kara ekonomi), illegal ekonomi” gibi isimlerle karşılık bulunmaktadır (Pyle, 1989: 3; Smith, 1986; Akt. Pyle, 1989: 15; Uslu, 2007: 14).

Yarı Kayıtlı Ekonomi (Beyan Dışı Ekonomi)

Yarı kayıtlı ekonomik faaliyetlerin yeraltı ekonomik faaliyetlerden farkı kanunlar ve toplum tarafından tamamen yasaklanmamış, dışlanmamış olmasıdır. Genel itibarıyla yarı kayıtlı ekonomik faaliyetler işlemlerin yapılış sürecinin yasal olarak gerçekleştirildiği fakat işlemlerden elde edilen gelirlerin yasal veya yasal olmayan şekillerde devlete beyan edilmediği durumları ifade etmektedir (Aydemir, 1995: 14). Bu tür davranışlar daha çok devletin mali gücünü temsil eden ve bireylere bir sorumluluk olarak yüklenen vergilere yönelik toplum ve bireyler tarafından geliştirilmiş bir savunma mekanizması olarak görülebilmektedir. Bu nedenle yarı kayıtlı ekonomik davranışlar temelinde yasal olan veya yasal olmayan yöntemlerle devletin yüklediği sorumluluktan kaçmayı temsil etmez. Literatürde bu faaliyetler, vergiden kaçınma (tax avoidance) ve “vergi kaçırma (tax evasion)” olarak iki başlık altında incelenebilmektedir (Xuereb, 2015: 217-220; Blackburn, Bose ve Capasso 2012: 245).

Bu iki başlık içerisinde “vergidен kaçınma (tax avoidance)” kavramı gerçek veya tüzel kişilerin yasal boşluklardan faydalanarak veya yasal durumların öngördüğü biçimde vergi ödememesi, vergi yükünden kurtulması durumu olarak ifade etmektedir (Gönnetlioğlu, 2010; 8; Jesus Freire-Seren ve Marti, 2013: 2). Vergi kaçırma (tax evasion) ise bireyin gerçek mali durumunu beyan etmediği, devlete vergi ödememek adına, yaptığı işlemleri, bu işlemlerden elde ettiği gelirleri gizli tuttuğu vergi matrahını daralttığı durumları tanımlamaktadır (Murphy, 2012: 6). Bu iki durum işlemlerin yasal olup olmaması bakımından birbirinden ayrılırken, bazı araştırmacılar tarafından iki kavram vergi uyumsuzluğu adı altında da incelenebilmektedir.

İnformal Ekonomi (Hane Halkı Ekonomisi)

Resmi sistem içerisinde bir iş güvencesi altında olmayan bireyler tarafından gerçekleştirilen veya yaptığı faaliyet sonucunda devlet kurumlarından herhangi bir izin almanın gerekmediği ekonomik faaliyetleri ifade eden enformal ekonomi, daha çok toplumsal yaşam koşulları içerisinde gerçekleşen ekonomik faaliyetlerdir. Paranın bir araç olarak minimum düzeyde ön planda tutulduğu bu faaliyetler daha çok ev hanımlarının örgü örüp satması, canlı hayvan ticareti gibi “hane halkı ekonomisi” veya “ikincil ekonomi” olarak da adlandırılabilen işlemleri temsil etmektedir (Aydemir, 1995: 19; Önder, 2001: 242).

2.1. Kayıt Dışı Ekonominin Özellikleri

Kayıt dışı ekonomi tanımı, farklı araştırmacılar tarafından farklı isimlerle ele alınışı, içeriği, unsurları bakımından üzerinde çalışılması, doğru tahminler yapılması oldukça zor bir alandır. Bu durum yapılan çalışmaların güvenilirlik, genellenbilirlik ve geçerlilik açısından subjektif bir sonuç ortaya sunmasına neden olmaktadır. Doğru ve güvenilir bir çalışma yapabilmek, çalışmanın herkes için aynı şeyi ifade edebilmesini sağlayabilmek ancak sağlam ve doğru veriler üzerinde araştırma yapmakla mümkün olmaktadır. Fakat temeli ve oluşumu gizliliğe dayanan kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde işlemlerden elde edilen gelirlerin saptanamamakta, ülke içerisinde gerçekleşen ekonomik faaliyetlere ilişkin doğru veriler tutulamamaktadır. Elde net verilerin olmaması ülkelerde gerçekleşen kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ölçümünün ve miktarının ortaya konulmasının da güçleşmesine

neden olmaktadır. Ölçümü güçleşen bu ekonomik faaliyetleri incelemek için yıllarca çok farklı ölçüm yöntemleri kullanılmış her yöntem araştırmacının amacına, alanına ve tercihine göre farklı verilerle, farklı sonuçlar elde edilmesine yol açmıştır (Startien ve Trimonis, 2010; Choi ve Thum; 2005: 2; Fleming, Roman ve Farrel; 2000: 402).

Kayıt dışı ekonomik faaliyetler ölçümü ve ortaya konulmasının güçlüğü yanı sıra toplumsal ahlâk normlarına aykırı faaliyetler olarak da ifade edilmektedir. “Kanunlarca yasaklanmış olsun veya olmasın toplum nazarında ahlâki görülmeyen fiiller sonucunda elde edilen kazançlar” olarak tanımlanabilen kayıt dışı ekonomi (Yıldırım, 2007: 164), ahlâk kuralları dışında elde edilen gelirler olarak görülmektedir. Fakat toplumlar içerisinde ekonomik ve sosyal açıdan ahlâk kavramının denetlenebilirliği ve yargılanabilirliği kültürel özelliklerin bir çıktısıdır. Bu nedenle ölçümünde olduğu gibi ahlâki anlamda yargılanabilirliği bakımından da kayıt dışı ekonomi evrensel bir bakış açısıyla irdelenememektedir.

Ahlaki ve hukuki normlarda yaptırımları bulunan kayıt dışı ekonomi, gizlilik, istatistiki verilerde hesaplanamama, evrensel bir yargı ve ölçüm değerine sahip olamama gibi kendi has ve temel özelliklere sahiptir. Tüm bu özellikler kayıt dışı ekonomiyi oluşturmakta, onun varlığını ve incelenmesini gerekli kılmaktadır.

2.2. Kayıt Dışı Ekonominin Nedenleri

Ekonomik verilerin saf ve tamamen objektif olarak elde edilmesinin güçlüğü tartışmaya açık bir durumdur, fakat elde edilemeyen ekonomik veriler ve bunların hesaplanamayışı ülkeler, toplumlar ve bireyler için üzerinde çalışmalar yapılması ve elde edilebilir hale getirilmesi gereken özel ve öncelikli bir alandır. Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin neden ortaya çıktığı, kayıt dışı ekonomiye sebep olan faktörler, kayıt dışı ekonominin anlaşılması ve kayıtlı hale getirebilecek çözüm yollarının ortaya konulabilmesi adına önemlidir. Nedenleri bilinen faaliyetlere yönelik önlemler alınabilecek, ortaya çıkışı ve büyümesi azaltılabilecek, gerekli ekonomik, politik ve hukuki yaptırımlar sağlanabilecektir. Bu önemlilik nedeniyle kayıt dışı ekonominin nedenleri üzerine yapılan Türkçe ve İngilizce literatür incelemelerinde kayıt dışı ekonomiyi oluşturan nedenlerin çalışmalarda farklı sınıflandırmalara tabi tutulduğu, çalışmaların içeriğine göre farklı başlıklarla incelendiği görülmüştür. Bu nedenle literatür taramaları sonucunda elde edilen temel nedenler araştırmacı tarafından belirli başlıklar oluşturularak Şekil 1’deki gibi incelenmeye çalışılmıştır.



Şekil 1. Kayıt Dışı Ekonominin Nedenleri

Vergi Yükleri

Literatürde ekonomik ve mali problemlerin temeli olarak vergiler ve vergi sistemleri kayıt dışı ekonominin ortaya çıkışındaki temel nedenlerden bir tanesi olarak ifade edilmektedir (Sam, 2010: 176; Aydınar Avşar ve Alvan

Bozdereli, 2012: 52; Bićanić ve Ott, 1997: 5; Carter, 1984: 211; Öğünç ve Yılmaz, 2000). Devletin mali açıdan en büyük gelir kaynağı olan vergiler, bireyler tarafından her zaman olumlu bir tutumla karşılanmamakta, yük olarak görülebilmektedir (Keskin, 2018: 61-62; Bozkurt, 2014: 44; Taşkın, 2010: 71; Bağdımlı, 2016: 120). Toplumsal açıdan belirli bir düzeyde katlanabilir olan vergi oranlarının zamanla artış göstermesi bireylerin gelirlerini paylaşmak istememesi bu nedenle vergi ödemekten kaçmasına neden olabilmektedir. Vergi tazyiki olarak da tanımlanabilen vergi yüklerine karşı bireylerin geliştirmiş olduğu psikolojik durum kayıt dışı ekonomik davranışların ortaya çıkmasına, bireylerin vergi vermemek adına kayıt dışı alanlara yönelmesine yol açmaktadır.

Hukuki ve Politik Koşullar

Siyaset ve ekonomi birbiri ile iç içe geçmiş, birbirine yön veren alanlardır. Devletlerin ekonomiye olan müdahalesi ile orantılı olan bu durum özellikle siyasi iktidarların değişim sürecinde seçim kaygısı gibi nedenlerle ortaya koydukları popülist politikalar, baskı gruplarının istekleri, yeni gelen siyasi iktidarın kendi menfaatine yönelik yaptığı yenilikler neticesinde ortaya çıkan sürekliliği olmayan politikalar ve en önemlisi getirilen “vergi afları” kayıt dışı ekonomiyi ortaya çıkaran politik nedenlerden bazılarıdır (Dağdelen, 2013: 297). Bunlara ek olarak siyasi değişimlerle getirilen yeni kural ve düzenlemeler, bu düzenlemelerin yüzeyselliği ve geçici çözüm yolları üretir nitelikleri, mevzuatların sık değişmesi ve dil olarak sade ve anlaşılır olmayışı kayıt dışı ekonominin hukuki nedenlerindedir (Baykal, 2008: 77; Schneider ve Enste, 2000: 33; Startien ve Trimonis, 2010: 277; Sugözü, 2010).

Enflasyon ve Ekonomik İstikrarsızlıklar

Enflasyon kelime anlamı olarak “belirli bir süre boyunca fiyatların genel seviyesinde meydana gelen artış” olarak tanımlanmaktadır (Friedman, 1961). Vergiler gibi belirli bir düzeye kadar kabul edilebilen enflasyon uzun vadede faiz oranlarının yükselmesine, üreticilerin iş yapım, tüketicilerin ise alım sürecinde güçlük yaşamasına sebep olabilmektedir. Yüksek enflasyon oranları ile ekonomik krizlerin ortaya çıkışı arasındaki bağ düşünüldüğünde enflasyonun ekonomik yaşamı sekteye uğratması, bireylerin mali durumlarında meydana getirdiği olumsuzluklar, bireylerin kayıt dışı alanlara yönelmesine neden olabilmektedir (Tylecate, 1981: 21; Mazhar ve Méon, 2016: 1; Colombo, Onnis ve Tirelli, 2011: 7).

Denetimsizlik

İnceleme sistemleri olarak da ifade edilebilecek olan denetim sistemleri, gerçek veya tüzel kişiliklerin yapmış olduğu işlemlerin kontrol edilmesini sağlamaktadır (Kıldış, 2005: 9). Etkin bir denetim mekanizmasının varlığı bireyleri işlemleri doğru yapmaya, kayıtlı faaliyetler içerisinde olmaya itmektedir. Bu nedenle denetimsizlik, denetim mekanizmasının yokluğu veya etkin olmayışı bireylerin bu açıktan faydalanarak kayıt dışı işlemler yapabilmemesine neden olabilmektedir.

Güven Duygusu

Kültürün bir unsuru olan güven duygusunun ekonomi alanı ile olan bağı oldukça önemlidir. Devlet ve vatandaş arasındaki sosyal sözleşmenin temelini oluşturan güven duygusu, ülkelerin verimliliği, kalkınması gibi birçok alanı etkilemektedir (Knack ve Keefer, 1997: 1277; Oviedo, Thomas ve Karakurum-Özdemir, 2009: 29-30). Toplumun kendi içerisinde, bireyler ve devlet arasında, en temelinde ise insan unsurunun içinde bulunduğu tüm ilişkiler için güven unsurunun varlığı esastır. İkili ilişkilerde güvenini kaybetmiş taraf, şeffaflıktan uzaklaşarak, kendi çıkarları için hareket edebilecektir. Devlet ve toplum arasındaki güvende ise özellikle devlete güvenmeyen bireyler sorumluluklarını yapmak istemeyecek, yükümlülüklerinden kaçmak adına gayri resmi davranışlara yönelebilecektir.

Ahlaki Değerler

Ekonomi ile ilişkisi düşünüldüğünde, ekonomik faaliyetlerin adaletli ve hakkaniyetli bir biçimde gerçekleştirilmesini sağlayan içsel ve dışsal bir disiplin olarak ifade edilebilen ahlâk kavramı, kelime anlamı olarak “İnsan içgüdülerinin yönlendirilmesi, denetlenmesi ve belirli hedeflere göre biçimlendirilmesini amaçlayan idealler ve kurallar bütünü” olarak tanımlanmaktadır (Demir, 2013: 84). Ekonomi ve ahlâk etkin bir ekonomik sistemin gelişimi ve hakkaniyetli bir düzenin sağlanabilmesi için birbirine ihtiyacı olan iki önemli alandır. Ahlâki bakış açısından uzak davranışlar, ekonomik anlamda rüşvet, yolsuzluk gibi davranışların yapılabilmesine, bu davranışların normleştirilmesine, tarafların aşınmış ahlâki bilinç düzeyleri ile kayıt dışı ekonomik alanlarına yönelebilmemesine neden olmaktadır.

Sosyal Yapı

Bir toplumu oluşturan nüfusun sosyolojik yapısı o ülkenin ekonomik durumunun temsili niteliğindedir. Nüfusun artması, azalması, nüfusun demografik yapısı, bağımlı nüfus fazlalığı gibi birçok faktör ülkelerin ekonomik ve siyasi yapılanmaları üzerinde belirleyicidir. Özellikle toplum içerisinde çalışma ihtiyacı olan birey sayısının fazlalığı, çalışma koşullarının bu ihtiyaca cevap verme gücü, ekonomik gelirdeki düşüş gibi farklı başlıklarla incelenebilecek faktörler bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına kayıtlı alandan uzaklaşarak kayıt dışı istihdam alanlarına yönelmesine neden olabilmektedir (Doğan, 2011: 294; Çolak, 2012: 47).

2.3. KAYIT DIŞI EKONOMİNİN ETKİLERİ

Bir ülkenin gizli kalmış, görünmeyen faaliyetlerini ifade eden kayıt dışı ekonominin, tanımı, içeriği, nedenleri gibi etkilerinin de incelenmesi gerekmektedir. Bu tür faaliyetlerin sonuçları nelerdir? Toplum, devleti nasıl etkiler? gibi sorular ve bunlara verilen cevaplar bu alanda atılacak olan adımlar için kayıt dışı ekonominin nedenlerinin bilinmesi kadar faydalıdır. Kayıt dışı ekonomi ve kayıt dışı ekonominin nedenlerine olduğu kadar etkilerine yönelik de birçok çalışma, birçok düşünce öne sürülmüş, araştırmacılar kayıt dışı ekonominin herkes için kabul gören olumsuz etkilerinin olduğu kadar olumlu etkilerinin de var olduğuna dair çeşitli bakış açıları sunmuşlardır. Bu iki farklı bakış açısı, kayıt dışı ekonominin olumlu ve olumsuz etkileri, kısaca verilmeye çalışılacaktır.

2.3.1. Kayıt Dışı Ekonominin Olumlu Etkileri

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin bireyler için başlangıç aşaması iş sahibi olmak, devletin kısıtlamalarından ve gelirlerini azaltan vergilerden kurtulmaktır. Bu tür nedenlerle kayıt dışı ekonominin toplumsal ve ekonomik anlamda çeşitli katkılar sağladığına dair bazı görüşler ileri sürülmektedir (Carter, 1984; Portes, Castells ve Benton, 1989; Adam ve Ginsburgh, 1985; Schneider, Hofreither ve Neck, 1989: 181; Altuğ, 1994). Bazı araştırmacılara ve yapmış oldukları araştırmalara göre devlet elinde bulundurduğu kısıtlı kaynaklarla toplumun tamamına erişemeyebilir. Erişilemeyen, devletin kaynaklarından faydalanamayan bireyler toplumsal anlamda geri planda kalır ve toplum içerisinde hakkaniyetsiz, adaletsiz bir dağılım ortaya çıkar. Bu durum kısa vadede bireylerin kişisel anlamda ekonomik güçlerinin zayıflamasına, uzun vadede de ise devlete olan güvenlerinin azalmasına neden olmaktadır.

Kayıt dışı ekonomi, kayıt dışı istihdam gibi alanlar ise bu sosyal patlamanın önüne geçerek bireylerin iş olanaklarına ulaşmasına, geçimlerini sağlamasına imkân tanımaktadır. Böylece bireyler ekonomik anlamda daha rahat olabilmekte, firma sahipleri niteliksiz iş gücüne erişim, daha uygun maliyette personel çalıştırma gibi durumlarla elde ettiği fazla geliri yeniden yatırım alanına yönlendirebilmektedir. Bu durum hem ekonominin gelişmesini hem de devlete olan güvenin ve toplumsal huzurun yeniden kazanılmasını sağlamaktadır (Schneider vd., 1989: 181; Işık ve Acar, 2003: 126; Erdinç, 2016: 73; Ögünç ve Yılmaz, 2000: 5-6; Adam ve Ginsburgh, 1985; Nikopour, Habibullah ve Schneider, 2008: 1).

2.3.2. Kayıt Dışı Ekonominin Olumsuz Etkileri

Kayıt dışı ekonomi kısa vadede olumlu etkiler ortaya çıkarsa da uzun vadede ekonomik ve toplumsal yapılanma üzerinde birçok olumsuz etkiyi de beraberinde getirmektedir. Gizlilik ve kuralsızlık gibi özellikleri olan kayıt dışı ekonomik davranışlar devletlerin mali açıdan gücünü azalttığı için ciddi bir olumsuz durum, baş edilmesi gereken alan haline gelmiştir. Kamunun mali gücünün azalmasına neden olan kayıt dışı ekonomi, kamu hizmet kaynaklarının azalmasına, devletlerin toplum ihtiyaçlarına cevap verememesine, azalan mali gücü yeniden kazanabilmek için devletlerin vergi yüklerini arttırmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda mali gücü azalan devletlerin dış kaynaklardan faydalanmak adına borçlanmasına, faiz ve enflasyon oranlarının arttırılmasına yol açmaktadır (Schneider ve Neck, 1993: 344; Katrechka, 2014: 10-11; Loayza, 1996: 17; Ögünç ve Yılmaz, 2000: 5-6).

Bireysel açıdan bakıldığında ise; artan vergi yükleri bireylerde devlete yönelik tepki oluşturmakta, düşük gelir grupları için yaşam koşullarının zorlaşmasına neden olmaktadır. Geliri azalan bireyler niteliklerinden daha farklı iş alanlarında daha düşük ücretlerle çalışmakta, taşeronlaşma ve fason üretim artışa geçebilmektedir (Canzoneri ve Rogers, 1990: 420; Sarılı, 2002: 43). Hukuki ve politik anlamda ise hesaplanamayan gelirler, elde edilemeyen istatistiki veriler ülkelerin genel durumları hakkında bilgi sahibi olunmasının, doğru politik kararlar alınmasının

önüne geçmektedir. Doğru adımlar atamayan devlet kurumları ile toplum arasındaki güvensizlik artmakta, sosyal sözleşme zedelenmeye başlamaktadır.

Tüm bunlar göstermektedir ki kayıt dışı ekonomi, nedenleri ve sonuçlarıyla devletlerin üzerinde durmasını gerektirmektedir.

3. SAĞLIK SEKTÖRÜNDE KAYIT DIŞI EKONOMİ

Kayıt dışı ekonomi nedenleri ve sonuçları ile bir bütün halinde incelenmesi gereken, meydana getirdiği olumsuz etkiler ile devletlerin hukuki, ekonomik, politik birçok alanda önlemek ve kontrol altına almak adına ciddi çalışmalar yaptığı bir alandır. Kayıt dışı ekonomi tüm bu alanların yanı sıra, toplumu oluşturan bireylerin en temel ihtiyacı olan sağlık alanında da kendisini göstermektedir.

Sağlık, devlet tarafından anayasal maddelerle korunma altına alınmış kendine has özellikleri olan bir sektördür. Fakat toplumsal ihtiyaçlara cevap verebilmek adına doğru atımların yapılması gerekliliği ve bu atımların mali yönleri sağlık sektörünün ekonomi bilimi ile birleşmesine neden olmuştur. Ekonomi ve sağlık çift yönlü etkileşim halinde olan ve temelde “*insan yaşamını iyileştirmek*” (Kurtulmuş, 1998: 19) amacıyla hareket eden iki farklı alandır. Bu iki farklı alanın birbirine entegre bir biçimde çalışmaya başlaması ve bireylere ekonomik koşullar altında hizmet verme çabası ülkelerin kendine özgü sağlık finansman sistemleri oluşturmalarına neden olmaktadır. Bu finansman sistemleri içerisinde yapılan işlemlerin kayıt altında olması, ülkelerin ekonomik kalkınmalarının sürekliliği ve refah seviyesinin korunması açısından önemlidir. Bu durumun aksini ifade eden, kayıt altına alınmayan işlemler ve gelirler, hizmetlerin ve finansmanın sürekliliğini sektöre uğratmakta, toplumun sağlığa erişiminde bir engel teşkil etmektedir.

Peki sağlık sektöründe devletin ve toplumun hizmetle olan ilişkisini olumsuz yönde etkileyen kayıt dışı ekonomi neyi ifade etmektedir?

Sağlık sektöründe kayıt dışı ekonomi, sağlık hizmetlerini oluşturan temel aktörler olarak adlandırılabilen “tedarikçiler (yapım, ilaç, malzeme ve tıbbi cihaz şirketleri), talep edenler (hastalar), ödeme kurumları (SGK ve sigorta şirketleri vb.), hizmet sunanlar (özel- kamu hastaneleri, hekimler) ve devlet” (Sayedoff ve Hussman, 2006: 7) arasında aktif olarak işleyen hizmet satın alma süreci içerisinde devletin yasaklamış olduğu faaliyetlerin gerçekleştirilmesi veya devletten gizlenen vergi, faturalama, istihdam gibi işlemler sonucunda oluşturulan ekonomik gelirler olarak ifade etmektedir. İçeriğinin ülkeden ülkeye değişebileceği bu kavramın içeriği, sağlık sistemini oluşturan aktörler arasında kurulması beklenen güven esaslı ilişkilerin informal ilişkiler, gizli anlaşmalar, kayıt dışı elde edilen gelirler gibi birçok şekilde örneklendirilebilmektedir. Sağlık hizmetlerinin sunumu sürecinde kamu veya özel fark etmeksizin tüm hizmet alanlarını içine alan kayıt dışı ekonomi, hizmetin sunumundan dağıtımına kadar her alanda ortaya çıkabilen esasını ekonomik çıkarlar ve beklentilerin oluşturduğu gayri resmi bir alanlardır. Sağlık gibi hassas bir alanda esasında bireysel çıkarların ön planda tutularak yapılan bu davranışların neden ortaya çıktığının incelenmesi gerekmektedir.

3.1. Sağlık Sektöründe Kayıt Dışı Ekonominin Ortaya Çıkış Nedenleri

Temelinde iyilik yapmak, karşılık beklemeden yapılan davranışlar olarak tanımlanan özgeci davranış biçimlerinin sağlık sektörü içerisinde çeşitli etkileri söz konusudur. Özgeci davranışlar literatürde araştırmacılar tarafından çok farklı perspektiflerden tartışılmış, bu tartışma içerisinde bireylerin hiçbir beklenti olmaksızın iyilik yaptığı görüşünün yanı sıra, bu tür davranışların temelinde menfaat sağlamak, statü elde etmek ihtiyaçların da var olduğu üzerinde görüşler ileri sürülmüştür (Yeşilkaya, 2018: 471). Özellikle sağlık sektöründe bu tür davranışların ortaya çıkışı düşünüldüğünde özel bir alan olan sağlık hizmetleri içerisinde karşılıksız iyiliğin söz konusu olabileceği gibi, bazı durumlar bireylerin bu davranışları sergilerken çeşitli menfaat beklentilerinin ortaya çıkmasına da neden olabilmektedir. Çok farklı paydaşın entegre bir biçimde hareket etmeye çalışması, iktisadi kaygıların kendini göstermesi vb. birçok neden sektörün ve sektör paydaşlarının farklı alanlara yönelmesine neden olabilmektedir. Temelinde bireysel çıkarların maksimize edilmeye çalışıldığı kayıt dışı alan ile kendine has çeşitli özellikleri olan sağlık sektörünün buluşması, ekonomik anlamda yaşanan kayıt dışı faaliyetlerin nedenleri İngilizce ve Türkçe literatürde taranan kaynaklardan formülize edilerek Şekil 2’deki gibi incelenmeye çalışılmıştır.



Şekil 2. Sağlıkta Kayıt Dışı Ekonomiye Neden Olan Faktörler

Asimetrik Bilgi

Ekonomi bilimi içerisinde alıcı ve satıcı arasındaki bilgi farklılığı olarak ifade edilen “asimetrik bilgi” (Folland, Goodman and Stano, 2013: 196) kavramı, sağlık alanında tarafların birbirinden farklı bilgilere sahip olması, bilginin taraflar arasında eşit paylaşılmasını ifade etmektedir. Paydaşlar arasındaki bilgi düzeyinin farklılığı, sağlık hizmet sunum sürecinde verilen hizmetin geri alınamaz ve hayati öneme sahip olması (Gaynor ve Voigt, 1999: 5-6) gibi özellikleri ile birleştiğinde bilgi gücünün elinde bulunduran tarafı avantajlı hale getirebilmektedir. İkili ilişki içerisinde avantajlı olan taraf, bilgi gücünü kendi çıkarları için kullanarak kayıt dışı ekonomik davranışlara yönelebilmektedir.

Gelir Elde Etme Beklentisi

Sağlık hizmetleri sosyal devlet güvencesi altında olan ve kâr amacından çok bireysel ihtiyaçların öncül olduğu bir alan olarak tanımlanmaktadır. Fakat emek yoğun bir sektör olan bu sektörde gelir elde etme beklentisi önemli bir yerdedir. Paydaşların kendi maddi menfaatlerini korumak, hak ettiği kadar fazla gelir elde etmek, taraflar arası bilgi farklılığının da etkisiyle ekonomik çıkarların davranışları yönlendirmesine neden olabilmektedir.

Piyasa Yapısı

Sağlık sektörü hizmetin üretiminden dağıtım ve pazarlanması süreçlerine kadar sürekli gelişen aktif bir sistemdir. Bu sistem içerisinde çok fazla paydaşın varlığı ve ülkelerde benimsenen ekonomik politikalar ilişkilerin ve sürecin genel duruma yön vermektedir. Özellikle 1980 sonrası dünyada hâkim hale gelen neoliberal politikalarla “piyasa üstünlüğü”, “serbest piyasa koşulları” gibi söylemlerin sağlık sektöründe de hâkim olmaya başlayan yapıyı piyasa koşullarında rekabetin kendisini göstermeye başlamasına neden olmuştur. Özellikle dünyada ciddi sermaye yatırımlarının var olduğu ilaç sektörü gibi alanlarda, tekelleşme kendisini göstermeye başlamış, küçük firmaların rekabet edebilirliği güçleşmiştir (Klitgaard, Maclean- Abaro ve Parris, 2000). Bu durum piyasa da kalmak isteyen paydaşların farklı alanlara yönelmesine, yaptırımlardan kaçarak kendi avantajlarını oluşturmaya çalışmasına neden olmaktadır.

Makro Ekonomik Politikaların Eksikliği

Sağlık hizmetlerinin etkinliği finans ve insan kaynağının doğru yönetilmesine bağlıdır (Lewis, 2006: 6). Bu iki araç arasındaki bağın doğru kurulabilmesi ise ancak doğru yönetim kuralları ile mümkündür. Sağlık hizmetlerini şekillendiren sağlık politikaları sistemin örgütlenmesi ve finansal anlamda sürdürülebilirliği için önemli bir yere sahiptir. Ülkelerin özellikle sosyo-demografik yapıları ve ekonomik koşulları dikkate alınarak hazırlanması gereken politikadaki eksiklikler, açıklıklar, denetim mekanizmalarının eksikliği, halkı bilinçlendirme

faaliyetlerinin azlığı gibi birçok faktör sağlık hizmet alanında açıklardan faydalanarak bireylerin kayıt dışı ekonomik faaliyetlere yönelmesine sebep olabilmektedir (Nekoeimoghadam, Esfandiari, Ramezani ve Amiresmaili, 2013: 159).

Düşük Ahlâki Standartlar

1776 yılında Adam Smith tarafından ortaya konulan, kendi çıkarlarını hedonist ve bencil duygularla ön planda tutan “ekonomik insan (homo economicus)” kavramı, kapitalizmin varlığı ile birlikte sınırlarını genişletmiştir (Bulut, 2015: 106-113; Jaen ve Paravisini, 2001: 57). Ahlakî sınırları aşan, kontrolsüz nefislere dönüşen bireyler, kendi ekonomik çıkarları için ahlakî ve etik kurallardan uzaklaşmaya başlamıştır. Sağlık gibi temel insani bir ihtiyacın varlığı ve etik kuralların entegre bir biçimde işleyebilmesi adına mesleki yeminler, yasalar çıkarılmasına rağmen bireylerin kendi ahlakî algıları ve bu algıların esnetilebilirliği sağlık sektöründe kayıt dışı ekonominin ortaya çıkışına bir sebeptir.

Kültürel Yapı

Sağlık hizmetlerinde kayıt dışı ekonomiye yönelik bakış açısı bireysel ve toplumsal olarak farklılık göstermektedir. Bazı kültürlerde sağlık alanında hizmet sunucularına yönelik yapılan hediye, para vs. vermek gibi davranışlar bir tür minnettarlık ifadesiyken, bazı kültürler için yasal ve ahlakî olmayan davranışlar olarak nitelendirilmektedir (Belli, Gotsadze ve Shahriari, 2004: 113 ; Delcheva, Balabanova ve McKee, 1997: 91; Gaal ve McKee, 2004: 87). Bu nedenle bakış açılarındaki farklılık sağlık sektöründe kayıt dışı ekonominin bir sebebi olarak görülebilmektedir.

Paydaş Sayısının Fazlalığı

Sağlık tedarikçiler, hasta, hekim, devlet, özel sektör gibi birçok paydaşın birlikte çalıştığı büyük ve karmaşık bir sektördür (Hussmann, 2011: 5). Bu karmaşık yapılanma içerisinde çok yönlü ve aktif olarak yürütülen ilişkiler, tarafların kendi çıkarlarını ön planda tutarak birlikte çalışma zorunluluğu, ikili ilişkilerin hassaslığını ve güven unsurunun varlığını gerektirmektedir. Kişisel ekonomik çıkarların gözetilmesi, devlet tarafından paydaş sayısının fazlalığı nedeniyle denetimde yaşanabilecek güçlükler, çıkar çatışmaları, tüm paydaşlarının devletin yaptırımlarına uyum sağlamasının güç olması gibi birçok alt neden sağlığta kayıt dışı ekonominin bir diğer sebebidir (Tomini, Groot ve Pavlova, 2012: 11).

3.2. Sağlık Sektöründe Kayıt Dışı Ekonominin Etkileri

Sağlık sektöründe kayıt dışı ekonominin ortaya çıkış nedenleri gibi meydana getirdiği etkilere olan bakış açısı da toplumlara ve bireylere göre farklılık göstermektedir. Genel değer yargısı içerisinde olumsuz sonuçları vardır diğer yargılanabilecek olan kayıt dışı ekonominin olumlu etkilerinin de olduğu birçok araştırmacı tarafından savunulmaktadır. Bu nedenle sağlığta kayıt dışı ekonominin etkilerini sistem ve paydaşlar üzerinde etkileri olmak üzere iki başlık altında ele alarak, her iki başlık içinde olumlu ve olumsuz tarafları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

3.2.1. Sistem Üzerindeki Etkisi

Beklentilere cevap verebilen ve görevini hakkıyla ifa edebilen bir sağlık sistemi oluşturabilmek için, kaynaklara erişimin kolay ve elde edilebilir, hizmetin sunumundan, sunum sonrası geri bildirimlere kadar tüm verilerin şeffaf, paylaşılabilir ve yönetilebilir olması gerekmektedir. Özellikle finansal anlamda verilerin eksik olmasına neden olan kayıt dışı ekonomik faaliyetler, sağlık sisteminin işlerliğini zedeleyebilmektedir. Mali kaynaklardan mahrum kalan devlet, sistemin sürdürülebilirliği konusunda zorluk yaşayabilmektedir. Hizmete erişim, alt yapı yeterliliklerinin sağlanması ve sağlık hizmet maliyetleri üzerinde olumsuz etkiler yaratabilecek olan kayıt dışı ekonomi, sistemin genelinde “yapay kıtlıkların” ortaya çıkmasına, gelir düzeyinden memnun olan bireylerin iş tatmininin sağlanamamasına ve verimliliğin azalmasına neden olabilmektedir (Ensor, 2004: 241; Mæstad ve Mwisongo, 2011: 107; Kirigia ve Diarra-Nama, 2008: 891; Stringhini, Thomas, Bidwell, Mtui ve Mwisongo, 2009:4).

3.2.2. Paydaşlar Üzerindeki Etkisi

Sistem kendisini oluşturan parçaların birbiriyle entegre bir biçimde hareketiyle oluşmaktadır. Sağlık, farklı alanlardan birçok paydaşın kendi öznel amaçlarının yanı sıra temelde sağlığı iyileştirmek ve geliştirmek hedefiyle yola çıktıkları ve o yolda birleştikleri geniş ve hassas bir sistemdir. Sağlık sektörü, ilaç şirketleri, tıbbi cihaz şirketleri, yapım şirketleri gibi genel olarak adlandırılabilen “tedarikçiler”, hizmet sunumunu sağlayan kamu ve özel sağlık kuruluşları, sisteme dâhil olmuş veya her an dâhil olabileme potansiyele sahip olan “hastalar, bireyler”,

hizmetin sürekliliği adına büyük önem taşıyan özel ve kamu finansman kuruluşları ve tüm bu yapılanmaların keşişimi olarak görebileceğimiz, sağlık sisteminin temel taşlarından olan “hekimler” den meydana gelmekte, tüm bu aktörler sağlık sisteminin paydaşlarını oluşturmaktadır. Bu çoklu yapılanma ve birbirine entegre olmuş sistem içerisinde kayıt dışı ekonomi ve oluşturduğu etkilerin incelenmesi gerekmektedir.

İlaç sektörü dünya pazarında ciddi bir paya sahip olan, sermaye güçlerinin yöneldiği özel bir alandır. Nüfusun yaşlanması, hasta ve hastalık sayısındaki artış, hastanelerin çoğalması gibi birçok faktör ilaç sektörünün büyümesine neden olmaktadır. “İlaç” bireyin sağlık halinin iyiliği için ihtiyaç duyduğu bir araç olduğu kadar, günümüzde kâr, yatırım, para gibi bir sürü ekonomik kavramı da nitelendirmektedir. Geniş perspektiften ele alındığında dünyaca ünlü ilaç firmaları, daha dar ele alındığında ise yerel firmalar, eczacılar ve hekimler bu sektörün içerisinde yer alabilmekte, kendi çıkarlarını gözetebilmektedir. Bu çıkar beklentileri ile ortaya çıkan kayıt dışı ekonomik davranışlar, yanlış veya taraflı ilaçların yazılması, gereksiz ilaç reçete edilmesi, sağlık harcamalarının artması, tedaviye olan güvenin azalması, sahteciliğin artması ve sahte ilaç üretimi gibi davranışlarla insan hayatının tehlikeye atılmasına yol açabilmektedir (Avcı ve Teyyare, 2012:206; Büyüktanır, vd., 2012: 7). Aynı zamanda ciddi sermaye güçlerinin var olduğu bu alanda küçük firmaların rekabet avantajının azalmasıyla tekelleşmenin arttığı görülebilmektedir.

Bir diğer önemli paydaş olan tıbbi cihaz sektöründe ortaya çıkan kayıt dışı ekonomik davranışlar (sahte cihazlar, merdiven altı cihazlar, sahte faturalar vb.) sistemin sürdürülebilirliğini, insan sağlığını, devlete olan güveni doğrudan etkilemektedir (Segato vd., 2013: 5; Sommersguter-Reichmann, Wild, Stepan, Reichman ve Fried, 2018: 295). Tüm paydaşların ortak keşişimi olarak değerlendirilebilecek, paydaşların mal ve hizmet alışverişi yaptığı yer olarak ifade edilebilen “hastaneler” açısından ise kayıt dışı ekonomik davranışlar, gizlenen ekonomik faaliyetler ve gelirlerle hastanelerin mali sıkıntılar yaşamasına neden olabilmektedir. Gelir- gider dengesi bozulan ve mali gücü zayıflayan hastaneler borçlanabilir, kaliteli hizmet sunumundan uzaklaşabilir, kurumsal anlamda olumsuz bir imaj elde edebilir.

Hekim perspektifinden değerlendirmek gerekirse, hekimler sağlık hizmet sunumunun temel yapı taşıdır. İnsanoğlunun sağlık halinin iyiliği hekimlerin varlığı, tıbbi bilgisi ve tedavisiyle sağlanabilmektedir. Sağlık sektöründe en çok hekim ve hasta arasında görülen, hekimin hasta karşısında olan bilgi gücü, bu bilgi gücünü çıkarlarına yönelik kullanması, hekim ve hastalar arasındaki güvenin zamanla azalmasına neden olmaktadır. Hekimine güvenmeyen hasta, tedaviye ve devlete güven duygusunu da zamanla kaybedebilecektir, sosyal ilişkiler için en temel aktör olan “güven” duygusu zamanla aşınmaya başlayacaktır. Bu durum hekimlik mesleğine yönelik toplumsal algının olumsuz yönde evrilmesine, hekimliğe yönelik kutsal bakış açısının sarsılmasına neden olabilecektir. Bilgi gücü olarak daha zayıf olan hastalar ve tedaviye olan muhtaçlıkları düşünüldüğünde, çıkarını gözeterek hekim, hastane veya diğer paydaşların hastalardan olan maddi beklentileri hastaları mali yönden sıkıntıya sokabilecek, birçok insan maddi olarak bir çıkar yol arayışına girerek malını mülkünü satarak, borç bularak sağlık arayışına girebilecektir (Kuti, 1984; Akt. Gaal ve McKee, 2005: 1448). Esasen bu durum belki de zamanla toplumsal dengenin bozulmasına dahi neden olabilecektir.

Özel ve kamu finansman kuruluşları tarafından kayıt dışı ekonomi değerlendirildiğinde ise, gizli ekonomik faaliyetler finansman kuruluşlarının gelirlerinin azalmasına neden olacaktır. Hizmete erişimde sıkıntılar ortaya çıkabilecek, eksik gelir kaynağı ve eksik veri nedeniyle gerekli hizmetin belirlenememesi ve sunulmaması gibi durumlar ortaya çıkabilecektir.

Özetlemek gerekirse kayıt dışı ekonomik davranışların birçok piyasa üzerinde olduğu gibi sağlık alanında da olumlu ve olumsuz etkileri söz konusudur. Paydaşlar açısından bakıldığında ek ücret veren hastanın istediği hizmete, istediği kalitede ulaşabilmesi, hekimin ekstra kazanç sağlayarak hem refah seviyesini hem de iş tatminini yükseltmesi, ilaç, tıbbi cihaz ve yapım şirketleri gibi tedarikçilerin kâr marjlarını yükselterek elde ettikleri kazançları yatırıma çevirmesi ve piyasayı aktif tutması gibi durumlar kayıt dışı ekonomik davranışların belirli perspektiflerden bakıldığında ortaya çıkardığı olumlu etkilerdendir.

4. SONUÇ

Kayıt dışı ekonomi, yolsuzluk, informal ödemeler gibi birçok başlığı içerisine alan geniş bir kavramdır. Kavramın genişliği tanımının, içeriğinin, nedenlerinin ve sonuçlarının net sınırlarla çizilememesine neden olmaktadır. Fakat

var olan ekonomik olumsuzluklara daha geniş perspektiften bakabilmek adına çalışmada yolsuzluk, informal ödeme gibi kavramlar yerine daha bütüncül olan “kayıt dışı ekonomi” kavramı kullanılmıştır.

Kayıt dışı ekonomi kısaca, ekonomik işlemlerin kaydedilmemesi, gizlenmesi, yasal veya yasal olmayan yollarla el altından gerçekleştirilmesini ifade etmektedir. Gelişmişlik düzeyiyle ters orantılı olduğu ifade edilmesine karşın günümüzde birçok dünya ülkesinin karşı karşıya kaldığı bu tür ekonomik davranışlar, devletin mali, sosyal, politik ve hukuki gücü için birer tehdit unsuru oluşturmaktadır. Bu davranışların temeli insana ve insan ihtiyacına dayanan “sağlık” gibi önemli bir alanda görülmesi, durumu daha hassas ve mücadele edilmesi gerekli bir hale getirmektedir.

Literatürden elde edilen bulguların derlendiği bu çalışma sonucunda görülmektedir ki; sağlık sektöründe kayıt dışı ekonominin ortaya çıkışında bazı faktörler etkilidir. Sağlık sektörünün en temel özelliklerinden olan asimetrik bilgi, tarafların birinin diğerine göre bilgi gücüne daha fazla sahip olması, kayıt dışı ekonominin ortaya çıkış nedenlerinden birisidir. Aynı zamanda sağlığın bir sektör haline gelmesi ile birlikte oluşan piyasa yapısı, iktisadi kaygılarla ortaya çıkan gelir elde etme beklentisi, paydaşların fazlalığı, ülkelerin kültürel yapıları ve ahlaki standartların düşüklüğü, hukuki ve politik anlamda makro ekonomik politikaların eksikliği gibi nedenler sağlık sektöründe kayıt dışı ekonomiyi ortaya çıkaran diğer nedenlerdendir. Kayıt dışı ekonomik davranışların uzun vadede etkileri incelendiğinde ise bu tür davranış biçimlerinin ön planda tarafların avantajı gibi görülse de arka planda bu davranışlardan etkilenen paydaşların zarar görmesine neden olduğu görülmektedir. Türk sağlık sistemi içerisinde informal ödemelere yönelik yapılan çalışmalar ve bu çalışmaların sonuçları, gazetelerde çıkan birçok haber kayıt dışı ekonominin sağlıktaki varlığını ve etkisini ortaya koymaktadır. Özellikle informal ödemelere ilişkin yapılan çalışmalar bu alanda ön plana çıkmaktadır. Örneğin; Tatar vd. (2007) yapmış olduğu çalışmada informal ödemelerin cepten yapılan ödemeler içerisinde payına vurgu yaparak bu oranın %25’lik bir paya sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Bu ödemelerin daha çok ilaç, cerrahi hekimlikler, dernekler ve bağışlar gibi alanlarda yapıldığına ulaşımlardır. Tengilimoğlu ve arkadaşları (2015: 7) 1500 kişi üzerinde yapmış oldukları çalışmada ise katılımcıların sağlık hizmeti sürecinde informal ödeme yapma durumlarını araştırmışlardır. Bu araştırma sonucunda katılımcıların önemli bir oranının (%86), informal ödemeleri daha çok hekimlere yaptığı sonucuna ulaşmış, informal ödeme yapma nedenleri incelendiklerinde ise, katılımcıların daha iyi hizmet alabilmek için bu durumu gereklilik olarak gördüklerini tespit etmişlerdir. Camuz Berber (2018:128) tarafından yapılan ve 425 kişinin katılımı ile gerçekleştirilen çalışmada ise, katılımcıların %30’unun sağlık hizmet alımı sürecinde informal ödeme yaptığı, bu informal ödemelerin ise daha çok hekimlere yapıldığı sonucuna erişilmiştir.

Genel itibarıyla halk üzerinde yapılan bu çalışmaların yanı sıra alanda tıbbi cihaz sektörü, ilaç sektörü ve genel olarak sağlık sektöründe meydana gelen kayıt dışı ve etik olmayan süreçlere yönelik çalışmalar da mevcuttur. Bu tür çalışmalar ve çalışmaların sonuçları sağlık sektöründe informalitenin varlığını gösteren örneklerden bazılarıdır. Bu nedenle sağlık sektöründeki kayıt dışılığı ifade eden haberlerin ve çalışmaların varlığını göz önünde bulundurarak sektöre daha bütüncül bakmak, kayıt dışı ekonominin sağlıktaki yeri, önemi, nedenleri ve sonuçları üzerinde daha derin çalışmalar yapmak ve çözüm yolları üretmek gerekmektedir. Bu nedenle sağlık sektöründe kayıt dışı ekonominin var olduğu alanlar, bu alanlardaki boyutları ortaya çıkaracak nitel ve nicel çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu çalışmalar sektördeki açığın ortaya çıkartılarak, kısa ve uzun vadede sürecin yönetilebilmesi için veri kaynağı olabilmelidir. Böylece geliştirilecek politikalarla sağlık sektöründe kayıt dışı alanın minimize edilmesi ve denetlenmesi sağlanabilmelidir.

KAYNAKÇA

- Adam, M. C. ve Ginsburgh, V. (1985). The effects of irregular markets on macroeconomic policy. *European Economic Review*, 29,15–33.
- Avcı, M. ve Teyyare, E. (2012). Sağlık Sektöründe yolsuzluk: Teorik bir değerlendirme. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 199–221.
- Aydemir, Ş. (1995). *Türkiye’de kayıt dışı ekonomi, (vergisel ağırlıklı uzlaşma önerisi)*. İstanbul: Maliye Hesap Uzmanları Derneği Yayını.
- Aydiner Avşar, N. ve Alvan Bozdereli, A. (2012). *Türkiye’de kayıt dışı ekonomi ve vergi sisteminin rolü*. Ankara Sanayi Odası Yayın Organı, Kasım-Aralık, 54–65.
- Bağdımlı, İ. H. (2016). Vergi yükü ve vergi rekabeti. *KPMG Sorumlu Vergicilik*, 119-128.

- Barthelemy, P. (1988). The macroeconomic estimates of the hidden economy: A critical analysis. *Review of Income and Wealth*, 34(2), 183–208.
- Baykal, C. M. (2008). Hukuk-ekonomi ilişkisi ve ekonomi hukuku üzerine. *Ankara Barosu Dergisi*, 66(4),76–87.
- Belli, P., Gotsadze, G. ve Shahriari, H. (2004). Out-of-pocket and informal payments in health sector: evidence from georgia. *Health Policy*, 70(1), 109–123.
- Bićanić, I. ve Ott, K. (1997). The unofficial economy in croatia: Causes, size and consequences. *Occasional Paper Series*, (3), 1–45.
- Blackburn, K., Bose, N. ve Capasso, S. (2012). Tax evasion, the underground economy and financial development. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 83(2), 243–253.
- Bozkurt, C. (2014). Kayıt dışı ekonominin bir değerlendirmesi ve Türkiye. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 13(1), 41–58.
- Bruno, S. ve Schneider, F. (2000). Informal and underground economy. *Elsevier Science Publishing Company*, 1–16.
- Bulut, M. (2015). Ahlak ve iktisat. *Adam Akademi*, 5(2), 105–123.
- Büyüktanır, B. G. Ö., Birinci, G. ve Ömürçönülşen, U. (2012). Trips sözleşmesi ve ilaç firmalarının sağlık hakkına ilişkin etik sorumlulukları. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(2), 1-26.
- Cagan, P. (1958). The demand for currency relative to the total money supply. *Journal of Political Economy*, 66(4), 303–328.
- Camuz Berber, İ. (2018). *Sağlık hizmeti kullanıcılarının informal ödeme yapma nedenleri ve informal ödemelere yönelik tutumları: İzmir İli Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Canzoneri, M. B. ve Rogers, C. A. (1990). Is the European Community an optimal currency area? Optimal taxation versus the cost of multiple currencies, *American Economic Association*, 80(3), 419–433.
- Carter, M. (1984). Issues in the hidden economy - a survey. *Economic Record*, 60(170), 209–221.
- Choi J. P. ve Thum M. (2002). Corruption and the shadow economy, *Cesifo Working Paper Series*, 633, 1–27.
- Colombo, E., Onnis, L. ve Tirelli, P. (2011). *The shadow side of financial crises*. Mimeo
- Çolak, M. (2012). *Kayıt dışı ekonomi ile mücadelede hukuki düzenleme politikası*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dağdelen, A. (2013). Siyasal yozlaşma olgusu ve siyasetin finansmanı arasındaki ilişkiye genel bir bakış. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 291.
- Delcheva, E., Balabanova, D. ve McKee, M. (1997). Under-the-counter payments for health care: evidence from Bulgaria. *Health Policy*, 42(2), 89-100.
- Dilnot, A. ve Morris, C. N. (1981). What we know about black economy? *Fiscal Studies*, 2(1), 8–73.
- Doğan, M. (2011). Türkiye’de uygulanan nüfus politikalarına genel bakış. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (23), 293–307.
- Ensor, T. (2004). Informal payments for health care in transition economies. *Social Science and Medicine*, 58(2), 237–246.
- Erdinç, Z. (2016). The reasons of underground economy, its results, methods and the Turkish case. *11th International Conference of ASECU*, 3(1), 210–220.
- Feige, E. L. (1979). How big is the irregular economy? *Taylor & Francis Group*, 22(5), 5–13.
- Feige, E. L. (1989). *The underground economies. tax evasion and information distortion*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Fleming, M., Roman, J. ve Farrell, G. (2000). The shadow economy. *Journal of International Affairs*, 53(2), 387-409.
- Folland, S., Goodman, A. C. ve Stano, M. (2013). The economics of health and health care. (Seventh ed). New Jersey: Pearson Education.
- Frey, B. S. ve Weck, H. (1983). Estimating the shadow economy: A 'naive' approach. *Oxford Journals*, 35(1), 23-44.
- Friedman, M. (1961). The lag in effect of monetary policy. *Journal of Political Economy*, 69(5), 447-466.
- Gaal, P. ve McKee, M. (2004). Informal payment for health care and the theory of "INXIT." *International Journal of Health Planning and Management*, 19(2), 163-178.
- Gaerter, W. ve Wenig, A. (1985). *The economics of the shadow economy. proceeding of the international conference on the economics of the shadow economy*. University of Bielefeld. West Germany, October 10-14, 1983, Springer Verlag, Berlin.
- Gaynor, M. ve Voigt, W. B. (1999). Antitrust and competition in health care markets. *The Handbook of Health Economics*, (Third impression).
- Gönnetlioğlu, H. (2010). *Kayıt dışı ekonomi: nedenleri, boyutları ve Türkiye örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Gutmann, P. M. (1977). The subterranean economy. *CFA Institute*, 33(6), 26-34.
- Hussmann, K. (2011). Addressing corruption in the health sector Securing equitable access to health care for everyone. *U4 Issue*, Erişim adresi: <https://www.cmi.no/publications/3934-addressing-corruption-in-the-health-sector>, (25 Ekim 2019).
- Işık, N. ve Acar, M. (2003). Kayıt dışı ekonomi: Ölçme yöntemleri, boyutları, yarar ve zararları üzerine bir değerlendirme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 117-136.
- Jaen, M. ve Paravisini, D. (2001). *Wages, capture and penalties in venezuela*. R. di tella ve W. Savedoff (Ed), Diagnosis corruption: Fraud in latin , Washington, DC: Inter-American Development Bank, 57-94.
- Jesus Freire-Seren, M. ve Marti, J. (2013). Tax avoidance, human capital accumulation and economic growth. *Economic Modelling*, 30(December), 22-29
- Katrechka, A. (2014). *The effect of the shadow economy on social development*. Master's Thesis. University of Gothenburg.
- Keskin, N. (2018). Vergiye yönelik mükellef tutum ve tepkileri. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 60-75.
- Kıldış, Y. (2005). *Kayıt dışı ekonomi*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Klitgaard, R., Maclean- Abaro, R. ve d Parris, H. L. (2000). *Corrupt cities a practical guide to cure and prevention*. Washington, D.C. U.S.A: World Bank İnstitute.
- Knack, S. ve Keefer, P. (1997). Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1251-1288.
- Kurtulmuş, S. (1998). *Sağlık Ekonomisi ve Hastane Yönetimi*. İstanbul: Değişim Yayınevi.
- Lewis, M. (2006). Governance and corruption in public health care systems. center for global development, *Working Paper*, (78).
- Mæstad, O. ve Mwisongo, A. (2011). Informal payments and the quality of health care: Mechanisms revealed by Tanzanian health workers. *Health Policy*, 99, 107-115.
- Mazhar, U. ve Méon, P. G. (2016). Taxing the unobservable: The impact of the shadow economy on inflation and taxation. *World Development*, 20, 89-103.

- Murphy, R. (2012). *Closing the european tax gap. a report for group of the progressive alliance of socialists & democrats in the European Parliament*. UK: Tax Research.
- Muthuri Kirigia, J. ve Diarra-Nama, A. J. (2008). Can countries of the WHO african region wean themselves off donor funding for health?. *Bulletin of the World Health Organization*, 86(11), 889-895.
- Nekoeimoghadam, M., Esfandiari, A., Ramezani, F. ve Amiresmaili, M. (2013). *Informal payments in healthcare: A case study of kerman province in iran*. *International Journal of Health Policy and Management*, 1(2), 157-162.
- Nikopour, H., Habibullah, M. S. ve Schneider, F. (2008). The shadow economy kuznets's curve panel data analysis. *Munich Personal RePEc Archive*, (12956).
- Oviedo, A. M., Thomas, M. R. ve Karakurum-Özdemir, K. (2009). *Economic informality: Causes, costs, and policies-a literature survey*. The World Bank.
- Öğünç, F. ve Yılmaz, G. (2000). Estimating the underground economy in Turkey the central bank of the republic of Turkey. *Discussion Paper*, 1-29.
- Önder, İ. (2001). Kayıtdışı ekonomi ve vergileme. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 24(23-24), 241-254.
- Porter, R. D., Bayer, A. S. ve Monetary, A. (1984). A monetary perspective on underground economic activity in the united states. *Federal Reserve Bulletin*, 1, 177-190.
- Portes, A., Castells, M. ve Benton, L. A. (1989). *The informal economy: Studies in advanced and less developed countries*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Pyle, D. (1989). *Tax evasion and the black economy*. New York: St. Martin's Press, Inc.
- Sarılı, M. A. (2002). Türkiye'de kayıt dışı ekonominin boyutları, nedenleri, etkileri ve alınması gereken tedbirler. *Bankacılar Dergisi*, 41, 32-50.
- Savedoff, W. D. ve Hussmann, K. (2006). Why are health systems prone to corruption?. *Global Corruption Report 2006*, (May), 3-24.
- Schneider, F. ve Neck, R. (1993). The development of the shadow economy under changing tax systems and structures: some theoretical and empirical results for austria. *FinanzArchiv/Public Finance Analysis*, 50(3), 344-369.
- Schneider, F., Hofreither, M.F. ve Neck, R. (1989). The consequences of a changing shadow economy for the official economy: Some empirical results for Austria, Boes, D. ve Felderer, B. (Ed.), *The political economy of progressive taxation içinde* (181-211), Heidelberg: Springer Publishing Company, 181-211
- Segato, L., Pianna, A., Del Monte, D., Sardella, F., Menniini, F. S. ve Gitto, L. (2013). *Corruption and waste in the health system*, İtalia.
- Smith, S. (1986), *Britain's shadow economy*, Oxford University Press, Great Britain.
- Sommersguter-Reichmann, M., Wild, C., Stepan, A., Reichman, G. ve Fried, A. (2018). Individual and institutional corruption in European and us healthcare: Overview and link of various corruption typologies. *Applied Health Economics and Health Policy*, 16(3), 289-302.
- Startien, G. ve Trimonis, K. (2010). Causes and consequences of non-observed economy. *Economics and Management*, 15, 275-280.
- Stringhini, S., Thomas, S., Bidwell, P., Mtui, T. ve Mwisongo, A. (2009). Human Resources for Health Understanding informal payments in health care : motivation of health workers in Tanzania. *Human Resources Health*, 9, 1-9.
- Sugözü, İ. H. (2010). *Kayıt dışı ekonomi ve Türkiye*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Tanzi, V. (1980). The underground economy in the united states: estimates and implications. *Banca Nazionale Del Lavoro*, 13, 427-453.

- Tanzi, V. (1983). The underground economy causes and consequences of this global phenomenon. *Finance & Development*, 20(4),10–14.
- Taşkın, Y. (2010). Vergi aflarının hukuki niteliği ve gerekçeleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 122–128.
- Tatar M., Özgen H., Belli, P. ve Berman. P. (2007). “Informal payments in the health sector: a case study from turkey”, *Health Affairs*. 26(4), 1029-1039
- Tengilimoğlu, D., Güzel, A., Toygar, A., Akinci, F. ve Dziegielewski, S. F. (2015). Informal payments in health systems: Purpose and occurrences in Turkey. *Journal of Social Service Research*, 41(5), 1-13.
- Tomini, S., Groot, W. ve Pavlova, M. (2012). Paying informally in the albanian health care sector: a two-tiered stochastic frontier model. *The European Journal Of Health Economics*, 13(6), 777-788.
- Tylecote, A. (1981). *The causes of the present inflation*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Uslu, E. (2007). *Kayıt dışı ekonomi ve mücadele yöntemleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Xuereb, A. (2015). Tax avoidance or tax evasion? tax avoidance or tax evasion? the difference between tax avoidance and tax evasion is the thickness of a prison wall. *Symposia Melitensia*, 10, 217–229.
- Yeşilkaya, M. (2018). Özgeci Davranış Olgusuna İlişkin Epistemolojik Sorunlar Üzerine Bir İnceleme: Siyah, Beyaz ve Gri. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(4), 469-489.
- Yıldırım, M. (2007). Kara paranın kayıt dışı ekonomi içindeki yeri ve kara para aklamanın ekonomiye getirdiği tehlikeler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3), 158–177.